

The image is a vertical collage. The top portion shows a modern, multi-story apartment building with a curved facade, yellow and red accents, and balconies. A street lamp stands in front of it. The bottom portion shows a street scene with a large, deep excavation pit in the foreground, filled with dirt and rubble. A dark SUV is parked on the street next to the pit. In the background, there are old, weathered stone buildings, some appearing to be ruins. The text is overlaid on a dark, semi-transparent rectangular area in the center.

HISTÒRIA d'ALZIRA

DES DE LA PREHISTÒRIA
FINS A L'ACTUALITAT

HISTÒRIA d'ALZIRA

DES DE LA PREHISTÒRIA FINS A L'ACTUALITAT

Direcció

Ester Alba Pagán
Aureliano J. Lairón Pla

Prehistòria

José Pérez Ballester *Coordinador*
Salvador Pardo-Gordó
Mª Jesús De Pedro Michó
Bernat Martí Oliver

Arqueologia

José Pérez Ballester *Coordinador*
Antonio Martínez Pérez
Alicia Vendrell Betí
Alexandra Balaguer Comes
Agustí Ferrer Clari

Història Antiga

Manuel Albaladejo Vivero *Coordinador*
Rubén Bella
Antonio Ledo

Història Medieval

Antoni Furió Diego *Coordinador*
Aureliano J. Lairón Plá
Vicent Pons Alós
Luis Pablo Martínez
Tomàs Peris Albentosa
Ivan Martínez Araque
Salvador Vercher Lletí
Sandra Bernabeu Borja
Josepa Cortés Escrivá
Mateu Rodrigo Lizondo
Lledó Ruiz Domingo
Carmel Ferragud

Història Moderna

Ricardo Franch Benavent *Coordinador*
Tomàs Peris Albentosa
Aureliano J. Lairón Plá
Daniel Muñoz Navarro
Rafael Benítez Sánchez-Blanco
Vicent M. Garés Timor
Luis M. Rosado Calatayud
Inmaculada Peris Giménez
Jesús Marrodán Gironés
Eugenio García Almiñana

Història Contemporània

Aureli Martí Bataller *Coordinador*
Javier Esteve Martí
Ester García Moscardó
Francesco D'Amato
Sergio Valero Gómez
Pilar Rovira Granero
Aureliano J. Lairón Pla
Mélanie Ibáñez Domingo
Carlos Fuertes Muñoz

Edició

Facultat de Geografia i Història
Universitat de València

Col·lecció

Història i Geografia Local

Iniciativa i Coordinació Institucional

Vicerektorat de Projectió Territorial i Societat

Finància

Ajuntament d'Alzira

Col·labora

Caixa Popular

Maquetació

Begoña Broseta

Il·lustració portada

José Carrillo, Niclas

Impressió

xxxxxxxxxxxxxx.

© d' esta edició: Universitat de València, 2020

© dels textos: els autors

ISBN (Obra completa): 978-84-9133-291-6

ISBN (Vol. I): 978-84-9133-292-3

ISBN (Vol. II): 978-84-9133-293-0

Dipòsit legal: V-515-2020

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA (0-3)
Vicerektorat de Participació i Projectió Territorial

Ajuntament d'Alzira

HISTÒRIA d'ALZIRA

DES DE LA PREHISTÒRIA
FINS A L'ACTUALITAT

PRESENTACIÓ DE LA HISTÒRIA D'ALZIRA

DIEGO E. GÓMEZ GARCÍA
ALCALDE D'ALZIRA

JORGE HERMOSILLA PLA
VICERECTOR DE PROJECCIÓ TERRITORIAL I SOCIETAT
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

ESTER ALBA PAGAN
AURELIANO J. LAIRÓN PLA
DIRECTORS DE LA HISTÒRIA D'ALZIRA

Diego E. Gómez García
Alcalde d'Alzira

Un dels principals projectes en l'àmbit cultural de l'Ajuntament que vaig presidir entre 2016 i 2019 va ser el repte de la confecció i publicació d'una Història d'Alzira.

Era patent la necessitat que hi havia de comptar amb una obra d'eixes característiques que molts pobles i ciutats més menudes que la nostra i pròximes ja tenien. No era normal que la capital de la Ribera del Xúquer, el cap i casal d'una comarca tan singular i important, no tinguera la seua Història.

Alzira va ser, pràcticament des de la seua fundació, el nucli de població més notable de les terres que hi havia entre València i Xàtiva, les dos ciutats més importants en les èpoques antiga i medieval en el nostre territori. Això, indubtablement, per la seua situació estratègica, pas obligat al costat del Xúquer, protagonista, com ningú, del nostre devenir.

Per la seua història, per la seua demografia, per la seua agricultura, pel seu comerç i, posteriorment, per la seua indústria, la nostra ciutat ha sigut cap indiscutible d'una comarca rica i dinàmica que ha contribuït a engrandir el nostre país. Ho ha sigut i segueix sent-ho. D'ahí el nostre compromís ferm, de fer valdre eixa condició i de posar-ho en valor.

Per mitjà de la Universitat de València, la primera institució acadèmica de la nostra autonomia, fem possible la realitat que ara mateix té a les seues mans el lector.

Recorde la visita, a penes vaig prendre possessió de l'alcaldia, del vicerector de Participació i Projectió Territorial de la nostra universitat, l'amic Jorge Hermosilla Pla. Vam establir línies de col·laboració entre l'Ajuntament i la institució que representava. Es tractava de posar en marxa projectes que ens podien beneficiar. D'ahí van sorgir col·laboracions puntuals, el programa Unisocietat, de formació de persones adultes amb inquietuds per aprendre, que tant d'èxit ha assolit, i l'acord, a través d'un conveni que vam signar, d'elaborar una Història seriosa i el més completa possible del nostre poble. Es tractava de fer una obra que posara al dia els treballs i les investigacions de molts historiadors i estudiosos que han treballat el passat més antic i, també, el més recent del nostre poble, així com d'actualitzar el patrimoni historico-artístic, bibliogràfic i documental d'Alzira. Eixa obra, que vam acordar que

es presentaria en dos volums, el primer dels quals donaria compte de la història i el segon de la geografia i l'art alzirenys, es presentaria convenientment il·lustrada, amb imatges, gravats, quadres gràfics, encartaments, etc.

Es van nomenar uns directors de la publicació: la doctora Ester Alba Pagán, degana de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València, i el doctor Aureliano J. Lairón Pla, arxiver municipal i cronista oficial de la ciutat, que coordinarien a través dels caps d'àrea (un per cadascuna de les seccions que s'anaven a establir (Prehistòria i Arqueologia, Història Antiga, Història Medieval, Història Moderna, Història Contemporània, Geografia Física, Geografia Humana i Art i Patrimoni Cultural) les aportacions dels diferents investigadors i estudiosos, més de mig centenar.

Els caps d'àrea de la UV, que són professors de prestigi, molts d'ells catedràtics, tots ells doctors, s'han encarregat de coordinar els diferents capítols, que no són sinó els traços, tots molt interessants, que conformen la història d'Alzira.

Darrere queden molts articles, treballs d'investigació publicats en nombroses revistes de geografia, història i art, els noms d'investigadors reconeguts que ja no estan entre nosaltres i que treballaren molt la història del nostre poble, publicacions que ja no existixen...

És indubtable que esta obra, que és rigorosa, és, com totes les obres humanes, imperfecta. Som conscients que hi ha buits, perquè determinats aspectes de la nostra història a penes han sigut tractats, no han sigut convenientment estudiats, hi ha mancances bibliogràfiques. Però este és un primer pas que calia donar. És, per això, que encoratge des d'estes pàgines els nostres investigadors actuals i futurs a treballar per tal que aprofundisquen en aquells capítols en què cal incidir.

L'Ajuntament d'Alzira i la Universitat de València vos oferim aquesta Història d'Alzira conscients que feia molta falta, convençuts de la seua utilitat i amb la confiança que els nostres conciutadans i tots els interessats sabran valorar l'esforç que s'ha fet.

Vull agrair, finalment, el treball de tot l'equip humà que l'ha fet possible. La ciutat d'Alzira es mereixia una obra d'estes característiques, una obra que siga, a partir d'ara, un referent en la historiografia local valenciana i que contribuïska a donar a conèixer el passat i el present i ajude a comprendre el futur de la capital de la Ribera del Xúquer.

Quod non est scriptum, quod ignoretur.

Que ningú pugua adduir desconeixement per a justificar la ignorància. Sols allò que es coneix es pot estimar.

Diego E. Gómez García
Alcalde d'Alzira

Jorge Hermosilla Pla
Vicerector de Projecció
Territorial i Societat

La Universitat de València ve desenvolupant durant els últims anys una labor innovadora com a centre de recerca que recull les sensibilitats culturals en el territori valencià. La nostra institució acadèmica és conscient i coneixedora de les necessitats que la societat valenciana en general, i les entitats municipals en particular, posseeixen en termes de coneixement del seu territori, la seua història i el seu patrimoni cultural.

Les accions que la Universitat de València desenvolupa són exemples de les missions que una institució acadèmica pública ha de realitzar, tenint com a referència el coneixement. La recerca, la formació i la transferència de resultats de la recerca, tenen com a denominador comú el coneixement. Durant els últims anys hi ha hagut un especial interès a transferir part d'aquest coneixement en l'entorn territorial de la Universitat, com a conseqüència del compromís recollit en els nostres Estatuts. El Vicerektorat de Projecció Territorial i Societat ha adquirit des de la seua creació aquest compromís d'insistir en la missió de la territorialització.

L'obra "Història, Geografia, Art i Patrimoni Cultural d'Alzira" constitueix un exemple d'aquest interès i implicació de la Universitat de València amb el seu entorn territorial, de la mateixa manera que forma part d'una línia de divulgació científica iniciada a principis del present segle relacionada amb el territori, el passat i el patrimoni cultural.

Efectivament, la Universitat de València a través de la seua Facultat de Geografia i Història ha dut a terme en els últims 15 anys diversos projectes en col·laboració amb diversos ajuntaments, que s'han materialitzat en una col·lecció d'Estudis Locals. D'aquesta manera es compta amb una desena d'obres confeccionades per a València (2 toms), Xàtiva (8 toms), Lliria (2 toms), Bunyol, La Pobla de Vallbona, L'Eliana, Torrent, Quart de Poblet, Torís, Catarroja o Carlet. L'experiència acumulada i l'interès per estrènyer les relacions amb la capital de la Ribera Alta van motivar que a l'estiu de 2015 oferírem a l'Alcalde de l'Ajuntament d'Alzira, Diego Gómez, la possibilitat de realitzar una obra que respongués als objectius i a l'estructura de projectes precedents. Va ser acceptada de manera entusiasta.

L'obra ha estat codirigida per la professora Ester Alba, llavors degana de la Facultat de Geografia i Història, raó per la qual va ser triada per a aquesta missió, i Aureliano J. Lairón Pla, arxiver municipal, cronista oficial d'Alzira i doctor per la Universitat de

València. Tots dos tenien una meta comuna, complicada, que han sabut aconseguir amb èxit. El projecte ha suposat un gran repte, perquè es tractava de realitzar una obra coherent, mitjançant una visió conjunta i integral de la història, el territori i el patrimoni cultural d'Alzira; una obra equilibrada, entre la dimensió acadèmica i la divulgativa; una obra coral, amb la participació de desenes d'investigadors, formats a la Universitat de València, uns, professors i investigadors de la pròpia Universitat, uns altres, investigadors i especialistes locals i de la comarca de la Ribera. L'obra ha comptat a més amb la participació d'un consell editorial, els membres del qual han estat responsables dels diversos capítols. Els professors José Pérez Ballester, Prehistòria i Arqueologia; Manuel Albaladejo, Història Antiga; Antoni Furió, Història Medieval; Ricardo Franch, Història Moderna; Aureli Martí, Història Contemporània; Geografia Física, Joan Mateu; Geografia Humana, Juan Piqueras i Carme Sanchis; i Ester Alba, Art i Patrimoni Cultural. A tots ells, i a la resta d'autors, vam mostrar el nostre reconeixement per la labor realitzada.

La "Història, Geografia, Art i Patrimoni Cultural d'Alzira" hem de considerar-la com una obra oportuna i necessària, un compendi de coneixements que permeten al lector adquirir una visió general i integral de les claus de l'evolució històrica de la capital de la Ribera Alta, del seu entorn territorial i del seu patrimoni cultural. Una obra útil, que serà a partir de la seua edició en un referent obligat per a comprendre l'Alzira present. Es tracta d'una obra d'excel·lència que, no obstant això, es concep com un document obert a millores, ampliacions i revisions a mesura que s'aborden nous estudis.

Finalment, voldríem manifestar el nostre reconeixement a la confiança que l'Ajuntament d'Alzira ha dipositat a la Universitat de València per a desenvolupar diversos projectes conjunts que persegueixen la millora de la formació de la societat alzirenya i de l'entorn comarcal. Juntament amb l'elaboració del projecte sobre la història, la geografia, l'art i el patrimoni cultural, avui una realitat mitjançant un format en dos toms, destaquem el programa "Unisocietat" basat en la formació al llarg de la vida, i l'organització de la "Universitat de primavera d'Alzira-UPA", especialitzada en el medi ambient i el desenvolupament sostenible. Projectes que són una realitat gràcies a la col·laboració entre l'Ajuntament i la Universitat. Projectes que constitueixen la millor targeta de presentació de la territorialització de la Universitat de València.

Jorge Hermosilla Pla

*Vicerector de Projecció Territorial i Societat
Universitat de València*

DIRECTORS DE LA HISTÒRIA D'ALZIRA

PRESENTACIÓ
DIRECTORS
DE LA HISTÒRIA D'ALZIRA

Ester Alba Pagan

Degana de la Facultat de Geografia i Història

Aureliano J. Lairón Plá

Arxiver municipal i Cronista oficial d'Alzira

La Universitat de València i l'Ajuntament d'Alzira, que en els darrers anys han unit esforços i han treballat conjuntament en diferents àmbits, van signar en el seu dia un conveni per tal de fer possible una Història d'Alzira, obra molt necessària, que forma part d'un projecte ambiciós de la UV d'històries locals que ja s'havia iniciat i que actualment és ja una realitat. En haver-se materialitzat en localitats com Bunyol, Carlet, Catarroja, Lliria, Torís i Xàtiva, entre altres.

Des de l'Alcaldia es va apostar amb fermesa per eixe projecte, un projecte integrador que volia comptar amb la participació de tots els qui en estos darrers anys han treballat sobre els diferents aspectes: geogràfics, polítics, econòmics, socials, culturals, artístics etc., de la capital de la Ribera del Xúquer.

Alzira és un poble mil·lenari. Compta amb una història i un patrimoni rics, fruit dels diferents esdeveniments ocorreguts al llarg del temps en el seu marc territorial i del treball i l'esforç dels seus fills. La seua història s'ha llaurat durant centúries. Els seus primers habitants baixaren de la muntanya al pla.

A través d'estos volums volem donar a conèixer, de manera amena i alhora rigorosa, els esdeveniments que s'han produït al llarg del temps en el nostre territori, així com reflectir convenientment les activitats de tot tipus que han tingut com a protagonistes els habitants d'Alzira. Espai, temps i éssers humans: hòmens i dones prenen la paraula.

La ciutat tenia necessitat d'una obra d'estes característiques en consonància amb la importància de la seua història i del paper que ha jugat al llarg del temps.

Els alzirenys podem sentir-nos orgullosos de la nostra història passada i recent i això cal que se sàpia i que es conega.

Alzira va ser una de les poblacions més destacades del període musulmà, amb fills il·lustres com ara els cèlebres escriptors Ibn Amira, Ibn Hafaja, Ibn Tomlus o Iban Al-Zaqaq. Va ser l'escenari del martiri de tres germans que, amb el temps, esdevingueren els seus patrons així com l'escenari de la mort del seu rei conqueridor. També en l'etapa medieval, arran de la conquesta de Jaume I, vam ser una de les principals viles del regne de València, juntament amb la capital i Xàtiva, Oriola i Morella. És la pàtria del cardenal Jaume Serra que quasi arribà a ser papa a les primeries del segle

XVI. Pot presumir orgullosa de ser la pàtria i llotja de la taronja i del seu comerç, amb algun altre camp de tarongers documentat ja en el segle XV. Va ser la ciutat que es va prestar al savi bacteriòleg Jaume Ferran per a la pràctica de la vacuna anticolèrica que tants i bons resultats va donar. Va ser la ciutat on Emilio Castelar, president de la I República Espanyola, intentà el regeneracionisme republicà, una ciutat progressista on es va desenvolupar fortament el sindicalisme, l'associacionisme obrer i agrari i on es va fundar la segona Casa del Poble d'Espanya, va ser la ciutat que va inspirar el novel·lista Blasco Ibáñez per a escriure una de les seues més inspirades obres literàries: *Entre naranjos*, una ciutat que entre finals del segle XIX i fins als anys seixanta del segle passat va ser pel seu nombre d'habitants la primera de la província, la ciutat natal d'un dels més grans empresaris que ha tingut l'Estat espanyol, l'industrial Lluís Suñer, etc.

Alzira, contràriament a altres pobles i ciutats dels seus voltants, no comptava amb una obra que donara notícia en conjunt dels diferents aspectes de la seua història. Calia, per tant, cobrir el buit, un buit bibliogràfic que no s'explicava donada la importància de la ciutat.

Sabem de l'existència d'una *Historia de Alcira* que va escriure, a finals del segle XIX, el primer cronista oficial de la ciutat, el mestre Jaume Goig Company, una *Historia* escrita en castellà, inèdita, que citen, entre altres, l'advocat, historiador i polític Manuel Dánvila Collado i que, segons assenyala Carlos Sarthou Carreres, posseïa en 1918 el seu fill Francisco i, posteriorment, la seua neboda Antonia Goig. *Historia* que mai no va veure la llum. És cert, així mateix, que un altre estudiós local, Rafael Sífre Pla, conegut com a Rafael d'Alzira, va escriure amb moltes limitacions, també en castellà, una *Historia de Alzira* que va publicar, en cinc volums, entre 1982 i 1996 l'Associació Cultural de la Falla de la Plaça Major. Es tractava, en ambdós casos, d'aproximacions, d'estudis molt pretenciosos als quals els mancava l'anàlisi i el rigor que cal exigir a obres d'estes característiques. Les dos, cal subratllar-ho, amb un fort component providencialista i evenemencial.

Vicente Pelufo Corts i Josep Maria Parra Ballester, arxivers municipals, van contribuir amb els seus estudis a enriquir la fins als seus dies escassa i pobra bibliografia local.

Va ser el professor i historiador Bernat Montagud Piera, que per circumstàncies no ha pogut participar en esta obra tal i com haguérem desitjat, el que va assentar les bases d'una aproximació a la història d'Alzira amb rigor. Fins i tot en el títol del seu treball *Alzira. Mito, leyenda, historia* (1980) s'observa el que diem. En eixa obra, en la qual hem begut necessàriament tots els qui hem treballat darrerament sobre el passat del nostre poble, el seu autor va utilitzar la bibliografia disponible, que llavors no era massa, d'aquells que han tractat sobre la nostra ciutat des dels primers moments en què coneixem l'existència de petjades d'éssers humans al nostre terme municipal. L'obra abraça des de la Prehistòria fins als primers anys de l'ocupació cristiana amb Jaume I. Però des de Jaume I fins a hui han transcorregut més de set segles, set centúries que també calia tractar.

L'obra que el lector té a les mans és una realitat, una realitat que està avalada, que compta amb el suport i el patrocini de la Universitat de València, que ha reunit a més de mig centenar de professionals de la geografia, la història i l'art, professors universitaris, docents de diferents centres educatius, investigadors i estudiosos formats a les aules de les nostres universitats, gent solvent que ha treballat amb zel, seriositat i honestament sobre el nostre passat més llunyà i més recent.

En la confiança que l'obra complisca les expectatives dels lectors i siga d'utilitat demanant disculpes de bestreta per les mancances que es puguen observar, la posem a disposició de tots aquells que estiguen interessats a conèixer una miqueta més i millor sobre Alzira.

Finalment, volem agrair tant a Diego Gómez García, alcalde de la ciutat, com a Jorge Hermosilla Pla, vicerector de Participació i Projecció Territorial de la Universitat de València, la confiança depositada en nosaltres.

El treball i l'esforç que hem dut a terme creiem, sincerament, que ha valgut la pena.

En la confiança que deprenem de la nostra història, sobretot per a no repetir-la en aquells punts que potser és millor oblidar, i que servisca per a reflexionar i encarar un futur que cal guanyar, sense perdre de vista allò que diu un dels nostres bons poetes, un dels nostres bons cantants: Qui perd els orígens, perd l'identitat, l'oferim a totes i a tots.

Ester Alba Pagan
Aureliano J. Lairón Plá
Directors de la Història d'Alzira

DES DE LA PREHISTÒRIA
FINS A L'ACTUALITAT

ÍNDEX

A

D

PRIMERA PART HISTÒRIA D'ALZIRA

PREHISTÒRIA EN ALZIRA

L'Alzira Prehistòrica al context de la Ribera del Xúquer.....	23
1. De la primera presència Humana als primers grups d'agricultors i ramaders....	25
2. Del pla a la muntanya. Els primers grups metal·lúrgics a la Ribera.....	32
La Muntanya Assolada (Alzira, Ribera Alta).....	43

ARQUEOLOGIA A LA RIBERA DEL XÚQUER

Historiografia arqueològica de la Ribera.....	53
Alzira en la Protohistòria.....	60
1. Trets generals del món ibèric a l'entorn del Xúquer.....	60
2. La primera Edat del Ferro (segles VIII-VII).....	63
3. L'època ibèrica (segles VI-I a.E.).....	65
4. Camins i passos d'època ibèrica a la Ribera del Xúquer.....	71
Els jaciments romans de la Ribera del Xúquer.....	72
1. Context històric: La presència romana a la Ribera del Xúquer.....	72
2. Assentaments romans a la Ribera del Xúquer. Localització geogràfica.....	74
3. La importància de les vies de comunicació a època romana: El Vadum del Xúquer i la Via Augusta.....	80
4. Conclusions.....	82
L'illa del Xúquer (ss VIII-XIII).....	83
1. Etapa Islàmica: Al-Jazirat Suqr (ss. VIII-XIII).....	83
2. Etapa cristiana: D'Al-Gezira a Alzira.....	102

HISTÒRIA ANTIGA

Història política en època antiga i conflictes bèl·lics.....	141
1. Època ibera.....	141
Economia i societat d'època romana en la zona d'Alzira.....	157
1. La societat d'època romana a la zona de l'actual Alzira.....	157
2. Economia. El sistema de las <i>villae</i>	160
Comunicacions terrestres i marítimes.....	164
La zona d'Alzira i els orígens de la cristianització: Visigots i Bizantins.....	174
1. Baix imperi i visigots.....	174
2. El possible domini bizantí a la zona d'Alzira.....	177
3. L'economia i la societat durant l'antiguitat tardana.....	178

HISTÒRIA MEDIEVAL

L'illa. L'Alzira musulmana.....	185
1. Els orígens d'Al-Jazírat Xuqar, l'illa del Xúquer.....	185
2. La Madína i el seu territori: Al-Gezira i les seues alqueries.....	188
3. Els atacs del Cid i d'Alfons i d'Aragó.....	192
La conquesta i la colonització del segle XIII.....	195
1. La presa d'Alzira.....	195
2. El repartiment de les cases i les terres.....	198
3. Els nous pobladors cristians i la població musulmana.....	200
4. El naixement d'una nova ciutat.....	203
L'organització del territori i el poblament.....	207
1. Alzira, capital de la Ribera.....	207
2. El terme general i el terme particular.....	211
3. La vila i els ravals.....	214
4. Església i religiositat.....	216
5. La població i l'evolució demogràfica.....	223
6. L'estructura socio-professional.....	232
Agricultura i irrigació.....	235
1. L'horta d'Alzira i la xarxa de reg.....	235
2. El marge esquerre del xúquer: la sèquia reial d'Alzira.....	241
3. La protecció de l'horta i els bovalars.....	249
4. El secà i les muntanyes. La superfície cultivada del terme d'Alzira.....	251
5. Els conreus: entre l'autoconsum i la producció per al mercat.....	253

La manufactura i el comerç.....	259
1. Un nucli incipient d'activitats manufactureres.....	259
2. L'abastiment alimentari.....	277
La societat urbana.....	286
1. La petita noblesa urbana: cavallers i senyors d'Alqueries.....	286
2. Els ciutadans.....	291
3. Les classes populars: els nivells de vida de l'artesanat.....	295
4. Jueus i conversos.....	305
5. La comunitat musulmana.....	312
L'organització política i institucional.....	317
1. El govern de la ciutat.....	317
2. La hisenda municipal.....	341
3. L'autoritat del consell medieval: simbologia i materialitat.....	343
4. Alzira, vila en corts i clau del regne.....	354
5. La vila d'Alzira en temps de la guerra de la Unió.....	361
6. Alzira en la cambra de la reina.....	366
7. Serveis públics i professions liberals: l'assistència mèdica i l'ensenyament escolar.....	370
La transició dels temps medievals als moderns.....	377
 ENCARTAMENTS HISTÒRIA MEDIEVAL	
La toponímia alzirena a través de les fonts medievals.....	391
Poetes intel·lectuals de l'Alzira àrab.....	393
Al voltant de la casa de l'Olivera i de les estades de Jaume I a Alzira.....	396
L'Arxiu Municipal d'Alzira.....	398
 ALZIRA EN L'EDAT MODERNA	
La dinàmica demogràfica dels segles XVI-XVIII.....	401
1. Les fases evolutives.....	401
2. Hipòtesi de l'extraordinari creixement constatat.....	404
3. La distribució espacial de la població. Les dificultats per exercir una veritable funció urbana.....	410
Un sistema agrari excepcionalment avançat.....	415
1. El limitat creixement de l'espai agrícola i una neta subordinació ramadera....	416
2. Els principals cultius.....	417

3. Una propietat agrícola cada vegada més concentrada, però persistència de les menudes explotacions camperoles.....	431
4. Factors productius, tècniques agrícoles i estratègies productives.....	433
5. Característiques generals del sistema agrari alzireny.....	440
Les activitats manufactureres, comercials i financeres.....	444
1. Les inusuals facilitats de transport.....	444
2. Les activitats manufactureres.....	448
3. Els gremis.....	452
4. El dinamisme comercial de la vila d'Alzira durant els segles XVI i XVII.....	453
5. La rellevància de la manufactura i el comerç de la seda.....	458
6. El crèdit censal.....	463
Societat i cultura en la Alzira moderna.....	466
1. Els moriscos. El declivi d'una comunitat.....	466
2. Parcialitats, ordre públic i administració de justícia.....	470
3. Delictes sexuals i doble moral.....	474
4. Alguns aspectes de la vida quotidiana.....	479
5. L'educació.....	491
6. Clero i manifestacions religioses.....	494
7. Terratinents i burgesos: Els Casasús i els Brunet.....	499
Els poders del govern local i la participació d'Alzira en els conflictes de l'edat moderna.....	505
1. El municipi foral.....	505
2. La dimensió revolucionària de les Germanies.....	510
3. La Guerra de Successió a la vila d'Alzira.....	516
4. El municipi borbònic.....	520
5. Les funcions acomplertes pel consistori alzireny.....	525
ENCARTAMENTS ALZIRA EN L'EDAT MODERNA	
La colonització agrària de la vall d'Aigües Vives i la fundació de la Barraca.....	539
El Monestir de la Murta.....	542
La temptativa d'obtenció de la condició de ciutat.....	545
HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA	
La construcció de l'estat liberal a Alzira (1808-1875).....	549
1. Alzira, entre l'absolutisme i el liberalisme.....	552

2. La consolidació de l'estat liberal: Alzira baix el regnat d'Isabel II.....	558
3. La Alzira dels canvis: el ferrocarril, la taronja i la revolució.....	564
Les aigües a la societat i l'economia d'Alzira.....	570
1. Canvi tècnic i de cultius.....	571
2. De la sèquia d'Alzira a la sèquia reial del Xúquer.....	575
3. La relació amb les altres entitats locals i les obres nacionals.....	579
4. Conclusions.....	581
Restauració i dictadura de Primo de Rivera a Alzira.	
Una agrocitad contestatària (1876-1931).....	583
1. Alzira "Entre naranjos": la restauració i la dictadura de Primo de Rivera.....	583
2. La política divergent: el socialisme d'Alzira.....	590
3. Educar a una agrocitad: escoles i mestres.....	594
II República i Guerra Civil a Alzira.....	599
1. Alzira en les albors de la II República.....	599
2. República. Primer bienni (1931-1933).....	600
3. Segon bienni República.....	607
4. El front popular.....	608
5. Guerra Civil.....	609
Cultura i societat.....	611
A. Cultura.....	611
1. El teatre, el cinema i la música.....	611
2. Els espais culturals: l'Arxiu, la Biblioteca, el Museo Municipal i la Casa de la Cultura.....	622
B. Educació i ensenyament.....	625
1. Les escoles públiques.....	625
2. Les escoles privades i concertades.....	627
3. Els centres de segona ensenyança. Els instituts.....	630
4. Els centres universitaris.....	632
5. L'escola municipal de dibuix. L'escola d'arts i oficis.....	633
6. Altres centres.....	634
C. Societat.....	634
1. L'associacionisme polític i sindical.....	634
2. L'associacionisme professional i agrari.....	635
3. L'associacionisme cultural, esportiu, recreatiu i festiu.....	635
4. L'associacionisme religiós, benèfic, assistencial i caritatiu.....	636

- 5. Les celebracions festives i religioses.....637
- 6. Els espais de l'associacionisme.....638

Alzira sota la dictadura franquista (I): 1939-1959.....645

- 1. El final de la Guerra Civil i la implantació de la dictadura.....645
- 2. La teranyina de la repressió.....650
- 3. Sobreviure en els anys quaranta i cinquanta.....656

Alzira sota la dictadura franquista (II): 1960-1975.....661

- 1. L'aparent apogeu del franquisme "desarrollista"661
- 2. Els dèficits del progrés: malestar, protestes i repressió al món del treball.....666
- 3. Problemàtiques locals i canvi sociocultural a l'Alzira del "desarrollisme" i el tardofranquisme.....671

Transició i democràcia a Alzira.....677

- 1. Mobilitzacions socials, valencianisme i canvi democràtic.....677
- 2. Resistències al canvi i repressió a l'Alzira de la transició.....680
- 3. Comportament electoral i evolució del mapa polític d'Alzira.....681

ENCARTAMENTS HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA

Alzira. De vila a ciutat.....691

Blasco Ibañez i Alzira.....694

Una polèmica amb el poble del costat al voltant del conreu de la taronja.....697

El doctor Ferran i Alzira.....701

Quadre d'autoritats locals (1850-2019).....705

PRIMERA PART

HISTÒRIA

I PREHISTÒRIA EN ALZIRA

COORD. JOSÉ PÉREZ BALLESTER

L'ALZIRA PREHISTÒRICA AL CONTEXT
DE LA RIBERA DEL XÚQUER

LA MUNTANYA ASSOLADA
(Alzira, Ribera Alta)

L'ALZIRA PREHISTÒRICA AL CONTEXT DE LA RIBERA DEL XÚQUER¹

Salvador Pardo-Gordó*§, Mª Jesús de Pedro Michó**, Bernat Martí Oliver**

*Grup de recerca PREMEDOC-GIUV2015-213.
Departament de Prehistòria,
Arqueologia i Història Antiga.
Universitat de València.

§Grupo de Investigação CEAACP.
Departamento de Artes e Humanidades.
Universidade do Algarve (Portugal)

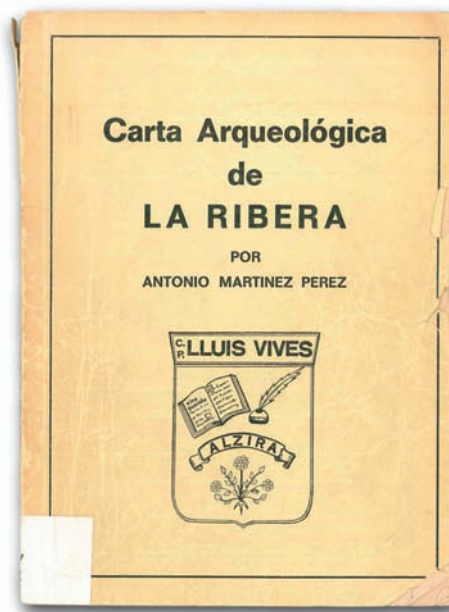
**Servei d'Investigació Prehistòrica.
Diputació de València.

La prehistòria és la disciplina que s'ocupa de l'estudi de la humanitat des de la seua aparició fins a l'inici dels primers documents escrits. En altres paraules, és la ciència que ens permet conèixer l'espai on vivim i la seua història, els fets ocorreguts en el passat i les persones que els protagonitzaren, la manera en què les nostres terres han anat ocupant-se, poblant-se, i com s'ha configurat el paisatge humà actual. Interpretar la història del nostre territori (on tenim les nostres arrels i ens identifiquem) i de les persones que l'habitaren és una tasca necessària a la qual ens acostem mitjançant l'estudi de diferents vestigis, com ara construccions, restes humanes i de consum (animals i vegetals), i dels instruments utilitzats tant al món dels vius com al dels morts. Sumant, a les troballes arqueològiques procedents de prospecció i excavació, les notícies aportades per diferents investigadors i la informació transmesa pels pobladors actuals.

L'interès per conèixer l'Alzira prehistòrica es remunta als primers anys del segle XX, quan el prehistoriador Henri Breuil visità la Cova de les Meravelles a la partida de La Bosarta, en l'època en què tant Breuil com Hugo Obermaier es trobaven fent diferents treballs a la península Ibèrica. Breuil identificà un nivell amb restes d'ossos i carbons indicant la seua probable ocupació en temps prehistòrics, sense que es puga donar una cronologia precisa (Breuil i Obermaier 1914: 248). Passaran uns quants anys abans que el professor Miguel Gual Camarena, historiador medievalista que, aleshores, es trobava impartint docència en l'Institut Laboral d'Alzira, visite el despoblat de la Muntanya Assolada a la Serra de Corbera, a l'oest del Tallat Roig, entre la Murta i el Barranc de l'Xavegó. Les cales arqueològiques efectuades al jaciment el 6 de desembre de 1953 li permeteren documentar ceràmiques i sílex, i també restes humanes dins d'una cavitat, confirmant així la notícia del P. Panach a propòsit d'una excursió realitzada amb alumnes del Col·legi dels Escolapis d'Alzira, durant el curs de 1941-42 (Gual 1953). Posteriorment, Jesús Emilio Hernández Sanchis, cronista d'Albal i mestre d'Alzira, fa una donació de materials del mateix jaciment al Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València (S.I.P.), l'any 1971 (Fletcher 1973: 101), sens dubte, una important aportació a la investigació del poblament de la Ribera del Xúquer en la Prehistòria són els nombrosos jaciments descoberts gràcies al treball del professor Antonio Martínez Pérez, investigador de l'arqueologia

¹Aquest treball ha estat realitzat al context de l'ajuda de la Universitat de València contracte postdoctoral Atracció de Talent del qual SPG n'és beneficiari.

local que, des dels anys 60, havia efectuat nombroses prospeccions amb el també professor Daniel Serrano, i que va formar el “*grupo de rescate 339 de Radio Nacional de España*” durant els anys 70 del passat segle, sent mestre del Col·legi Nacional Francisco Franco. Les seues intervencions han quedat recollides en diversos articles i en la publicació de la primera carta arqueològica de la Ribera del Xúquer (Martínez 1984); i els materials recuperats arran de les seues intervencions es donaren al Museu Municipal d'Alzira en 2010.

Imatge 1.
Portada de la carta
arqueològica de la Ribera
publicada al 1984
subvencionada pel col·legi
públic Lluís Vives d'Alzira

Ara be, de les troballes casuals i visites puntuals a diferents indrets del territori alzireny, hauríem de destacar la recuperació parcial del soterrament campaniforme de la Cova dels Gats, en la partida del Pla dels Galls i de l'Estret, arran del seu descobriment per part de Julio Escandell en 1965; de la visita efectuada pel SIP en setembre d'aquell any confirmant l'interès del conjunt funerari del III mil·lenni abans de Crist, (Pla 1966: 288; Fletcher 1967: 78 i 86). I de la posterior actuació del grup d'excurcionistas d'Alzira conegut com a Grupo 13 que va explorar una galeria inferior de la cova on es recuperaren els vasos campaniformes donats al SIP i reconstruïts en la seua totalitat.

A la dècada dels 70 s'incrementaran les notícies relacionades amb la prehistòria alzirenya, destacant-ne la recopilació realitzada per E. Pla dels jaciments coneguts al terme municipal, en el context del seu treball per a l'Enciclopèdia de la Regió Valenciana (Pla 1973: 116); recopilació prèvia a la síntesi del poblament realitzada per a la Ribera del Xúquer en el context de les Assemblees d'Història de la Ribera (Pla i Martí 1988). Però serà a finals de la dècada dels setanta quan es realitzen les primeres intervencions arqueològiques sistemàtiques al terme municipal (Fletcher 1979: 72-74): els treballs de camp duts a terme pel SIP a la Muntanya Assolada (Martí 1983; Lla-

Imatge 2.
Detall de la intervenció
realitzada pel Servei
d'Investigació Prehistòrica
de la Diputació de València
a la Cova dels Gats (Alzira).
En primer pla s'observen
restes de cranis i ossos
humans. Arxiu fotogràfic SIP

vador i Ferrer 1987; Martí *et al.* 1995; Martí i De Pedro 1997), que posaren de relleu la importància d'aquest poblat dintre del territori de la planura del Xúquer, convertint-se així en un referent per a l'estudi de l'Edat del Bronze en terres valencianes.

1. DE LA PRIMERA PRESÈNCIA HUMANA ALS PRIMERS GRUPS D'AGRICULTORS I RAMADERS

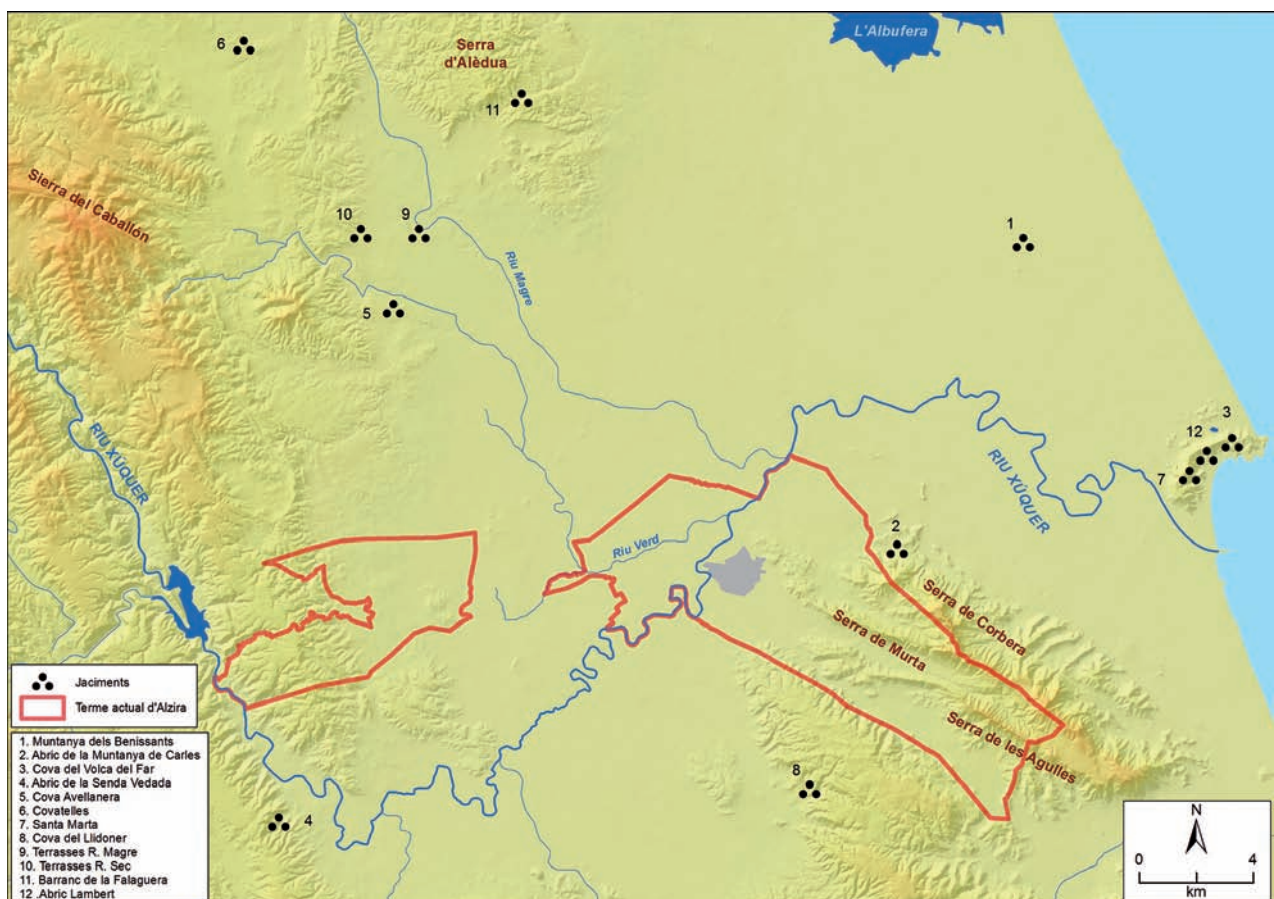
1.1 DELS PRIMERS HUMANS ALS DARRERS CAÇADORS-RECOL·LECTORS

Els primers humans que visitaren el territori que avui s'inclou dintre del terme municipal d'Alzira foren grups paleolítics que ocuparen les muntanyes i alterons al voltant dels aiguamolls de la plana al·luvial del riu Xúquer. Les troballes més antigues s'han documentat en una antiga cavitat desmantellada situada a la Muntanyeta dels Sants de la Pedra de Sueca, on l'estudi de les restes paleontològiques del Pleistocè mitjà de Sarrión (1984) i la relectura del treball de Burguera (1921) permeten situar la primera presència humana a la Ribera del Xúquer fa centenars de milers d'anys, a l'anomenat Paleolític inferior. Els treballs de recerca realitzats a la Cova del Bolomor (Tavernes de la Vallidigna) han confirmat aquesta presència humana a les zones limítrofes de la Ribera on, no sols s'han documentat restes d'ocupació humana entre els 350.000 anys dels nivells inferiors de la cova als 100.000 anys de les últimes ocupacions (Fernández 2007; Sañudo *et al.* 2016), sinó també les evidències més antigues de control de l'ús del foc a la península Ibèrica. La investigació actual sobre l'evolució humana proposa que des de les poblacions d'*Homo sapiens* arcaic es desenvoluparien diferents processos evolutius que culminarien amb l'aparició dels neandertals. En el cas concret de la Cova del Bolomor, les evidències humanes més antigues corresponen a set individus diferents, entre els quals el molar dels nivells superiors de la cova presenta trets neandertals (Paleolític Mitjà), mentre que la canina descoberta als nivells inferiors cal associar-la als primers habitants d'Europa d'acord amb els seus trets arcaics (Arsuaga *et al.* 2012: 635). Les indústries localitzades als municipis veïns de Catadau, Llombai, Montserrat, Montroi, Real de Montroi, Torís i Tous i, més en concret, a les terrasses fluvials del Riu Magre i Rambla Seca (o Riu Sec), ambdós tributaris del Xúquer, podrien associar-se a aquests grups d'*Homo sapiens* arcaics. Aquests jaciments es caracteritzen per disposar de materials pre-mosterians amb abundància de sílex i còdols de quarsita tallats, però sense presència de bifaços. La natura del registre lític ha estat interpretada com a corresponent al Paleolític inferior (Martínez 1997) i amb una cronologia situada, al menys, a l'interglacial Mindel-Riss (450.000 a 300.000 anys) però aquesta interpretació continua essent provisional, a falta d'un estudi tecno-tipològic detallat.

Amb l'arribada dels neandertals al Paleolític Mitjà o Mosterià (250.000 – 30.000 anys) la Ribera segueix presentant un poblament molt reduït. No obstant això, a l'àrea limítrofa amb la Foia de Bunyol, junt als jaciments relacionats amb el Paleolític inferior, s'han documentat materials assimilables al mosterià (Martínez 1997: 15).

L'Abric de la Muntanya de Carles, a Corbera, continua sent l'únic jaciment clarament mosterià a la Ribera del Xúquer amb diferents útils lítics entre els que cal destacar rascadores i puntes retocades (Villaverde 1984a: 307; Martínez 1984: 15). Els treballs més recents al voltant del Paleolític Mitjà han incidit en el caràcter adaptatiu dels grups *neandertals*, dels que en terres valencianes s'hi conserva el major conjunt de restes humanes de la península Ibèrica; així, per exemple, al jaciment xativí de Cova Negra s'han recuperat un total de 26 restes (Villaverde *et al.* 2014: 366). Caràcter adaptatiu que s'ha demostrat en la seua capacitat per a la integració de recursos alimentaris procedents de la cacera i activitat carronyera, així com en la gestió del foc per realitzar diferents activitats, incloent la selecció del combustible llenyós per generar fum de forma intencionada, tal i com un treball recent ha demostrat per als jaciments alcoians d'El Salt i l'Abric del Pastor (Vidal-Matutano *et al.* 2017), a partir de l'estudi de les restes de fusta carbonitzades. Pel que fa als útils lítics, pràcticament l'únic testimoni quotidià que ens ha arribat, estos mostren una gran estabilitat al llarg del temps, utilitzant als inicis del període la tècnica de talla tipus *Quina* i posteriorment l'anomenada *levallois* (Villaverde *et al.* 2014). L'estat actual de la investigació al voltant dels neandertals incideix en que serien grups xicotets i que es caracteritzarien per tenir un hàbitat temporal i patrons de mobilitat amplis i per l'obtenció de recursos alimentaris disponibles a l'entorn, qüestió reflectida per les restes de fauna. Les empremtes antròpiques presents als ossos dels diferents animals caçats (des de

Imatge 3.
Principals jaciments
del Paleolític, Neolític
i Art Rupestre a la Ribera
del Xúquer

cérvols a conills) i duts a l'assentament per al seu consum indiquen l'existència de l'alternança d'ocupació a les coves entre humans i carnívors, incloent aus rapaces (Sanchis 2012).

El Paleolític superior (35.000 – 10.000 anys) és el moment en què entrà en escena l'home anatòmicament modern, *Homo sapiens sapiens*. Els treballs més recents indiquen que aquest va entrar a la península Ibèrica per la zona pirenaica i, poc a poc, va anar desplaçant als grups neandertals a l'actual Portugal. Molts investigadors apunten que els neandertals s'extingiren sense tenir contacte amb l'home anatòmicament modern (Higham *et al.* 2014) i, per consegüent, no va existir cap mena d'hibridació entre ambdós, però el debat segueix obert (Wall *et al.* 2013). L'*Homo sapiens sapiens* protagonitzà una revolució quant a la concepció de noves formes en l'elaboració d'útils, tant els elaborats amb lítica com amb elements d'os. Pel que fa a la indústria lítica la matèria primera utilitzada fou principalment el sílex. Aquesta generalització de les pedres silícies junt a la introducció de noves tècniques de talla, com la percussió indirecta, va permetre l'obtenció de peces més allargades, primes i amb fils paral·lels i convergents. Entre el mostrari de peces lítiques utilitzades pels habitants del Paleolític superior cal destacar puntes, gratadors, burins, perforadors i ganivets. Paral·lelament s'incorporà l'ús del cérvol per a l'elaboració de noves eines com ara atzagaies, punxons i arpons (Tejero 2014), així com la utilització de dents i closques de mol·luscos i caragols per a l'elaboració de penjolls de diferent morfologia (Avezuela i Álvarez-Fernández 2012). Finalment, les manifestacions artístiques, tant immobles (pintures i gravats en coves i abrics) com mobles (peces d'os i plaquetes), es caracteritzen, principalment, per la representació de figures d'animals.

Tornant a la Ribera del Xúquer, la presència humana al Paleolític superior, al menys per a les seues primeres cultures, és una incògnita malgrat que Martínez (1997) ha documentat alguns nous jaciments a l'aire lliure de cronologia solútreo-gravetiana, i altres en cova de cronologia potser gravetiana, cas de la Cova de l'Avellanera a Catadau (Serrano i Fernández 1997), visitada d'antic per Vilanova i Piera (1872: 363) el qual descriu la troballa d'útils de pedernal, restes humanes i de fauna que atribueix al paleolític. En qualsevol cas, es tracta de materials dels quals es desconeix el context, raó per la qual hem de seguir tenint com a referència més pròxima els jaciments de la comarca veïna de la Safor fins a moments avançats del període. I més en concret la Cova del Parpalló de Gandia, amb una potent estratigrafia de més de 8 m i importants troballes lítiques i òssies, objectes d'adornament, restes humanes i de fauna. Excavada entre el 1929 i el 1931 per Lluís Pericot García, subdirector del SIP aleshores, entre les nombroses restes recuperades cal destacar-ne l'excel·lent conjunt d'art moble amb més de 5.000 plaquetes pintades i gravades, el més important del Paleolític Superior a Europa (Villaverde 1994).

A la Ribera, el jaciment més destacat és la Cova del Volcà del Far o de l'Hortet de Cortes, a Cullera (Aparicio 1973; 1977; 1979; 2003), excavada entre 1968 i 1976 pel SIP. A propòsit dels materials d'aquest jaciment, a més dels corresponents a nivells del Magdalenià descrits en publicacions anteriors, Aura (1995: 118) identifica materials

Imatge 4.
Punta de fletxa pedunculada
i de vores denticulades de
sílex procedent de la Cova
del Volcà del Far (Cullera)
associada al període Solutrià
(18.000 a 16.000 abans del
present). Arxiu fotogràfic SIP

Imatge 5.
Bastó perforat d'os
procedent de la Cova del
Volcà del Far (Cullera)
associada al Magdalenian
(15.000 a 10.000 anys
abans del present).
Arxiu fotogràfic SIP

corresponents a ocupacions del Solutrià, Solútreo-gravetià, Badegulià i Magdalenian; i la presència al sector A de micro-rascadores, rascadores i atzagaies mono-bisellades a relacionar també amb el Badegulià (Vadillo 2012: 89). L'anàlisi de l'estratigrafia s'ha ampliat també al Gravetià, amb l'estudi d'un conjunt ornamental que mostra una estreta relació amb els materials de la Cova del Parpalló (Soler *et al.* 2013).

L'altre jaciment riberenc associat al Paleolític Superior, i que compta amb una intervenció arqueològica, és l'Abric de la Senda Vedada (Sumacàrcer). La presència entre els seus materials de burins, gratadors i sobretot d'una atzagaia mono-bisellada ha estat clau per atribuir-lo al denominat per Pericot com Magdalenian III de Parpalló, datat al voltant del 13.000 ± 380 BP (Villaverde 1984b: 41-42). No obstant això, la revisió tant de les restes lítiques (Aura 2007) com de la indústria òssia (Borao *et al.* 2016) de la Cova del Parpalló han palès l'existència de trets característics del Badegulià a les capes definides per Pericot com Magdalenian

II i III. Així, les noves propostes de seriació del Paleolític superior (Villaverde *et al.* 2012) podrien modificar substancialment la cronologia de l'Abric de la Senda Vedada, doncs les seues característiques tipològiques podrien associar-se als moments finals del Paleolític superior, l'anomenat Epimagdalenian.

Paral·lelament, l'arribada a l'actual terme municipal d'Alzira dels primers cromanyons (*Homo Sapiens sapiens*) està poc documentada, i sols a l'esmentada Cova de les Meravelles s'han recuperat algunes restes lítiques que podrien correlacionar-se amb el Paleolític superior encara que, tal i com indica Martínez (1984: 18), el descoïnement de la localització de les peces suposa que la cronologia cal considerar-la amb cautela.

En relació a l'economia d'aquests grups de caçadors-recol·lectors les dades procedeixen en la seua totalitat de la cova del Volcà del Far. L'estudi de les restes arqueozoològiques de Davidson (1972; 1989) ha plantejat diferents models paleoeconòmics destacant el control estacional dels ramats i ocupacions estacionals dels assentaments per un millor aprofitament dels recursos, incloent els animals migratoris; model que ha estat matisat recentment a partir de l'estudi de diferents jaciments del territori valencià (Villaverde *et al.*, 2012). Concretament, les dades econòmiques procedents

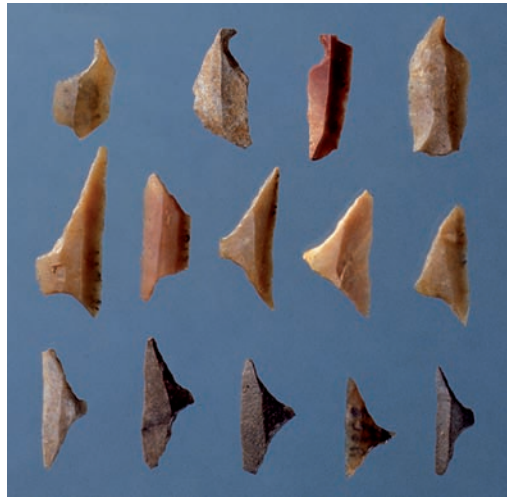
de la Cova del Volcà del Far apunten al paper destacat de la cacera del cérvol (Davidson 1989) com un patró de cacera que s'observa en altres jaciments localitzats prop de la costa cas de la Cova de les Cendres (Moraira, Alacant) i la Cova dels Blaus (Rossell, Castelló); considerant, no obstant això, que aleshores la mar estava més llunyana. Paral·lelament, als assentaments situats a les muntanyes d'interior com les Coves de Santa Maira (Castell de Castells, Alacant) i Tossal de la Roca (Vall d'Alcalà, Alacant) existeix una preferència per la cacera de la cabra, mentre que als jaciments localitzats entre ambdós biogeografies, com n'és la Cova del Parpalló (Gandia, València), s'ha observat un patró de cacera on el cérvol i la cabra estan representats en quantitats equiparables (Villaverde *et al.* 2012: 24). Pel que fa als recursos vegetals explotats no tenim dades directes dels jaciments riberencs; per la qual cosa hem de referir-nos a la informació procedent d'assentaments localitzats a comarques un poc més llunyanes, com ara la Cova de les Cendres i les Coves de Santa Maira. Així, mentre que les llavors recuperades a la primera corresponen en la seua totalitat a diferents espècies de ginebre (Badal i Martínez Varea 2017), la informació procedent de la segona ha mostrat una variabilitat més elevada en la presència de llavors, entre les que destaquen bellotes i lleguminoses (Aura *et al.* 2005), obrint la possibilitat d'un emmagatzematge intencionat.

Consideracions semblants s'observen a la primera part de l'Holocè, a l'Epipaleolític i al Mesolític, amb els quals es tanca el món dels caçadors recol·lectors al país. El jaciment valencià que disposa d'una informació més completa per aquest moment és la Cueva de la Cocina localitzada al municipi de Dos Aguas, a la Foia de Bunyol. Les excavacions realitzades entre 1940-1945 i 1975-1981 han permès caracteritzar l'existència d'una cronologia ampla que arriba fins a l'Edat del Bronze (García Puchol *et al.* 2017) i, sobretot, la indústria lítica dels darrers caçadors que habitaren a les nostres terres (Forkea 1971; 1973) caracteritzada per la utilització de puntes de projectils amb formes geomètriques, entre les que cal destacar els trapezidis i els triangles. Respecte al món simbòlic, les dades són escasses llevat d'algunes representacions d'art moble basades en motius geomètrics; no obstant això s'han documentat aspectes simbòlics més complexes a altres punts de la geografia valenciana, com ara a les Coves de Santa Maira, amb la realització de pràctiques rituals basades en el canibalisme (Morales-Pérez *et al.* 2017).

Imatge 6.
Restes de la indústria lítica
(Raspadors, fulles amb
mosses i trapezidis) procedent
de la Cueva de la Cocina
(Dos Aguas) associades
al Mesolític geomètric,
fase A (circa 8000 abans
del present).
Arxiu fotogràfic SIP

Imatge 7.
Detall d'utils de sílex
(microburis, trapezis
i triangles tipus 'Cocina')
de la Cueva de la Cocina
(Dos Aguas) associades
al Mesolític geomètric,
fase B (circa 7500 abans
del present).
Arxiu fotogràfic SIP

La presència d'estos grups de caçadors-recol·lectors a les nostres contrades n'és esporàdica; alguns jaciments arqueològics (tallers lítics) associats a l'epipaleolític microlaminar als altiplans del Marquesat, a la vora dreta del Xúquer i relativament prop de la Cueva de la Cocina (Martínez 1997) però sense una informació detallada dels conjunts lítics. La millor informació procedeix de jaciments com Santa Marta de Cullera (Aparicio 1973),

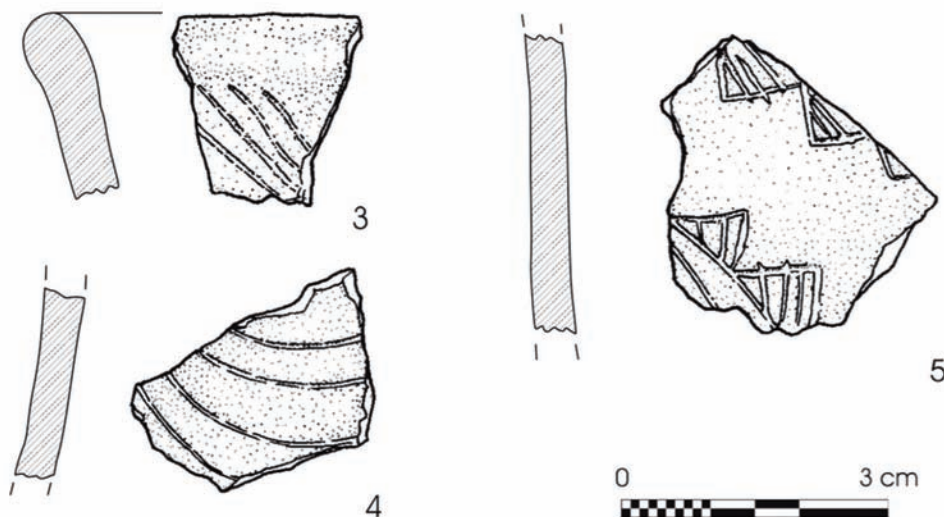
Les Covatelles de Real de Montroi (Aparicio 1979) i Cova de l'Avellanera (Serrano i Fernández 1997), a més de la possible existència d'un nivell associat als darrers caçadors-recol·lectors a la Cova del Lledoner de Carcaixent (Bernabeu 1982: 111). En aquest context hi ha una pujada del nivell del mar arran de la transgressió flandriana, moment en que la muntanya de Cullera deixaria de ser freqüentada a favor dels nombrosos aiguamolls (marjals) del voltant. Aquest fenomen d'ocupació de zones marjalenques per part dels darrers grups caçadors-recol·lectors s'ha documentat als Estanys d'Almenara, al nord, i a les muntanyes de la marjal de Pego-Oliva, al sud de la Ribera (Martí *et al.* 2009). Finalment, cal destacar que l'absència d'assentaments humans en aquestes zones d'aiguamolls, incloent l'actual terme municipal d'Alzira, podria estar en relació amb les nombroses aportacions sedimentàries holocèniques que ha rebut la zona.

1.2 ELS PRIMERS AGRICULTORS I RAMADERS

La Ribera del Xúquer queda fora de l'àrea ocupada pels primers grups d'agricultors i ramaders que arribaren a les nostres terres procedents de l'orient de la Mediterrània, cap a la meitat del VI mil·lenni abans de Crist. La informació arqueològica més destacable procedeix de les comarques del nord d'Alacant i sud de València on es reconeixen els primers grups Neolítics, caracteritzats per habitar a l'aire lliure, si bé continuen ocupant-se les coves. Junta a l'explotació dels recursos naturals, el cultiu de cereals (blat i ordi) i l'explotació del ramat (ovelles i cabres), cal destacar la utilització per primera vegada de la ceràmica, la qual decoraven amb impressions cardinals, és a dir, utilitzant la closca del catxel, un dels trets més característic d'aquestes primeres societats productores. El món simbòlic d'aquests grups es caracteritza per la utilització de coves, fosses i sitges per enterrar als seus morts (García Borja *et al.* 2011) així com per la representació de figures humanes, animals i símbols als abrics rocosos, manifestacions d'un art que rep el nom de Macroesquemàtic (Hernández *et al.*, 1988). A partir del IV mil·lenni aC les troballes de poblats són més nombroses però es manté la utilització de les coves, per a l'establiment dels ramats. A les

comarques limítrofes amb la Ribera, com ara la Costera, la Foia de Bunyol, la Vall d'Albaida, la Safor i l'Alcoià-Comtat un poc més al sud proliferen els poblats amb sitges cavades al sòl per l'emmagatzematge de la producció agrícola.

Tal i com hem indicat, la Ribera n'està fora del nucli on s'establiren les primeres societats agricultores-ramaderes encara que hi ha indicis esporàdics de colonització de les terres regades pel Xúquer. Els materials neolítics més antics procedeixen de la zona de Tous, Cova de Pertecates, on s'ha assenyalat la presència de ceràmiques amb decoració cardial (Martínez i Villaverde 2013); no obstant això, la informació sobre aquesta ocupació encara és reduïda i fragmentària. El mateix passa a la muntanya de Cullera on Aparicio (2003: 287-288) comenta la presència d'un fragment ceràmic amb impressió de pinta o *gradina* que, de confirmar-se, indicaria un poblament a la Ribera relacionat amb els primers grups agropecuaris. Al V mil·lenni corresponen els materials més antics coneguts a la Ribera, amb una estratigrafia clara, provinents de la Cova del Lledoner a Carcaixent (Bernabeu 1982); són ceràmiques amb una superfície molt brunyida i decoració esgrafiada, característiques de la darrera fase neolítica. La dispersió d'aquest tipus de ceràmiques es troba fonamentalment al sud del Xúquer, encara que s'han documentat alguns casos al nord del mateix, com ara a la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). Els paral·lels més propers a Lledoner es troben a les Coves de Malladetes i Meravelles, ambdues a la Safor, així com a la cova del Barranc Fondo a Xàtiva (García Borja *et al.* 2015).

Imatge 8.
Fragments ceràmics
amb decoració esgrafiada
procedents de la Cova
del Lledoner (Carcaixent)

Abans de centrar-se als moments més avançats de la seqüència prehistòrica (Calcolític i Edat del Bronze) quan es produeix l'ocupació sistemàtica, per part de les primeres societats metal·lúrgiques, de la Ribera i del terme municipal d'Alzira, cal remarcar que les primeres societats agropecuàries, junt a l'Art Macroesquemàtic,

Imatge 9.
Representació d'un cérvol
on la majoria del cap i la
part distal de les extremitats
posteriors han perdut. Abric I
de la Xivana (Alfarb).
Arxiu fotogràfic SIP

desenvoluparen un altre tipus d'art rupestre més naturalista, que rep el nom d'Art Llevantí. Art que reflecteix activitats cinegètiques, de recollida i fins i tot algunes escenes relacionades amb la violència entre grups (per exemple l'abric de les Dogues al Maestrat castellonenc). Sens cap dubte, aquest art narra la dualitat econòmica d'aquests grups per als quals, junt a l'agricultura, la cacera i la recollida també eren importants per a la sostenibilitat dels grups. Al terme municipal d'Alzira no es coneixen manifestacions artístiques d'aquests primers agricultors, però sí estan presents a altres indrets de la Ribera del Xúquer. El lloc més conegut és l'Abric I del barranc de la Xivana (o de la Falaguera) d'Alfarb on varen ser representats cérvols i possibles figures humanes. També al mateix barranc s'han documentat restes de pintures en dos altres abrics (Abric II i III) però presenten un dolent estat de conservació (López Montalvo *et al.* 2001).

2. DEL PLA A LA MUNTANYA. ELS PRIMERS GRUPS METAL·LÚRGICS A LA RIBERA

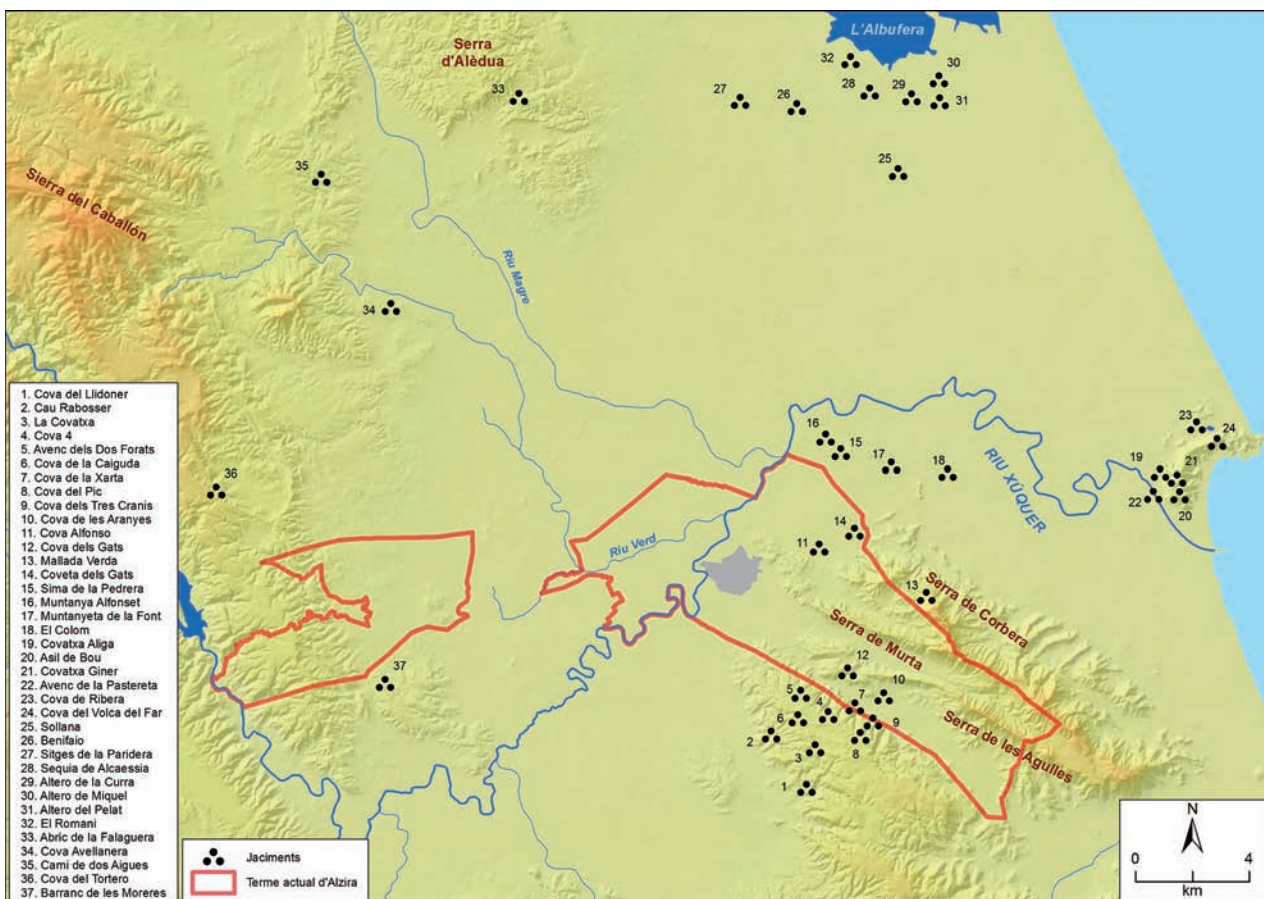
2.1 POBLAMENT CALCOLÍTIC

Amb la consolidació de l'economia agropecuària al territori valencià, període conegut com Calcolític, s'observa una expansió dels grups humans per tal de colonitzar territoris que abans no havien estat freqüentats o bé havien estat visitats aïlladament. El poblament Calcolític del III mil·lenni abans de Crist està caracteritzat per la construcció de grans poblats a l'aire lliure i per l'ocupació de les coves amb una doble funcionalitat: llocs per l'establiment del ramat i per l'enterrament dels morts. Els elements que caracteritzen els poblats són estructures negatives de grandària i morfologia variada així com restes de cabanes realitzades amb fang (Bernabeu *et al.* 1994; Gómez *et al.* 2004, Pérez Jordà *et al.* 2011). Però també trobem testimonis de la utilització de la pedra per a la construcció de les estructures d'habitació, els exemples més propers els tenim a l'Ereta del Pedregal a Navarrés (Juan Cabanilles 1994) i al Puntal de la Rambla Castellarda a Lliria (Aparicio *et al.* 1977). Paral·lelament als poblats, localitzats principalment a les zones endorreiques (Bernabeu i Orozco 2014), hi ha una utilització sistemàtica de les coves, avencs i esquerdes com a llocs d'enterrament; es per això que tradicionalment se les ha denominat amb l'apel·latiu de Coves d'enterrament múltiple (Llobregat 1975: 134). Aquesta organització territorial s'ha observat a diferents regions del territori valencià com a les comarques de l'Alcoià-Comtat (Bernabeu 2010), patró que comença a albirar-se en altres contrades com la Costera (Pascual Berlanga i García Borja 2010) o la mateixa Ribera del Xúquer. En aquest context apareixeran els primers objectes de metall utilitzats fonamental-

ment als aixovars funeraris, objectes de coure incorporats per les primeres societats metal·lúrgiques, com ara els punyals amb llengüeta, puntes de javelina i punxons. En efecte, la primera metal·lúrgia fou de coure, metall que fon a 1083 C°, i que va tenir la seua expansió a les terres valencianes durant el Calcolític i part de l'Edat del Bronze (Simón 1998), fins l'aparició dels aliatges i en especial l'aliatge de coure i estany, que dona com a resultat bronze. Sembla, doncs, que la producció s'orienta des dels seus orígens cap als objectes d'adorn, front a les armes i eines, i representa un paper destacat en el procés d'estratificació social de les societats tardo-calcolítiques i de l'edat del bronze; més tard la producció s'amplia a les armes, amb una escassa funcionalitat i un valor marcadament simbòlic, i als objectes utilitaris, amb una funcionalitat polivalent, com a arma o com a eina (Simón 2015: 103).

En la Ribera del Xúquer, la informació sobre el període ens la ofereixen les coves sepulcral múltiples, la distribució de les quals ha estat considerada com a mostra del primer poblament estable al nostre territori. D'acord amb la informació disponible, es podrien agrupar en cinc àrees (Martí i De Pedro 1999): la muntanya de Cullera, la plana al·luvial del Xúquer, el Reialenc en la part nord-occidental de les muntanyes de Carcaixent i els conjunts del Barranc de l'Estret i la Serra de Corbera, ambdós situats total o en part al terme municipal d'Alzira. Tot seguit presentarem les dades disponibles per a cada grup definit.

Imatge 10.
Principals jaciments
Calcolítics i Campaniformes
a la Ribera del Xúquer

La muntanya de Cullera, freqüentada durant tot el període Paleolític i sense activitat humana des de l'ascens del nivell del mar amb la transgressió flandriana, se reocupa amb l'arribada dels primers agricultors i de les primeres societats metal·lúrgiques, amb un conjunt significatiu de jaciments estudiats recentment per Soler (2015). El primer d'ells és la Cova de l'Hortet de Cortes o Volcà del Far que, després del seu abandonament, amb l'arribada de l'Holocè torna a ser ocupada, identificant-se un nivell Calcolític/Bronze amb nombroses restes de petxines d'origen marí (Aparicio i His 1977). També cal destacar-ne un conjunt de coves naturals que foren utilitzades com a llocs d'enterrament múltiple (Soler 2002). Així, juntament amb la Covatxa de l'Àliga, Punta Negra o Cova del Borratxo i l'avenc de la Pastereta (Aparicio i His 1977), a altres indrets la informació ens permet veure els elements votius dipositats junt als morts. En primer lloc la cova de l'Arena on es va recuperar un punxó i una punta de Palmela de coure, i restes de ceràmica decorada associada a l'horitzó campaniforme. La cova de l'Arena i el Volcà del Far haurien de considerar-se un únic jaciment, doncs ambdues cavitats estan delimitades pels blocs caiguts de la visera del Volcà (Aparicio i His 1977: 73). Tot seguit l'Asilo de Bou, on va ser recuperat un punyal de llengüeta de coure i un braçal d'arquer de pedra. En relació al punyal, l'anàlisi realitzat mitjançant tècniques metal·logràfiques dona com a resultat una composició del 98,40% de coure i 0,60% d'arsènic (Simón 1998: 243). Altre jaciment d'aquest nucli és la Cova Giner on, junt a les restes humanes, es recuperaren 43 restes de petxines o conxes, 244 perles de collar, 2 botons d'os de perforació en V, 4 punxons d'os i restes ceràmiques. El darrer jaciment és la Covatxa Ribera on es van recuperar un mínim de 8 individus i un ric aixovar caracteritzat per destrals polides, puntes de fletxa, punxons d'os, perles de collars, planxes de coure i restes de ceràmica realitzada a mà. L'estudi detallat d'aquest material pot trobar-se a Pla (1958) i Soler (2015) qui planteja, a més, que la troballa d'un fragment de campaniforme incís al poblat de les Oliveretes podria relacionar-se amb aquestes coves d'enterrament (Soler 2015: 55). Finalment, a l'Abric Lambert (Monraual i Ripollés 2005), s'han descobert restes de pintures rupestres esquemàtiques que han estat relacionades amb els grups calcolítics que ocuparen la muntanya de Cullera (Gandia 2014; Guillem i Martínez Valle 2015).

El segon grup de poblament d'acord amb Martí i De Pedro (1999) correspon a la planura del Xúquer, el més pobre quant a nombre de jaciments, doncs sols tenim constància clara de la Sima de la Pedrera a la muntanyeta de Benicull. El jaciment presenta els materials característics del període calcolític campaniforme (Aparicio, 1978; Simon, 1998): recipients ceràmics amb decoració incisa i pseudo-excisa, botons d'os, punyal de llengüeta, punta de javelina i punxó de coure; a més de tractar-se d'una cova d'enterrament, actualment desmantellada, amb un nombre d'individus enterrats que ascendeix a un mínim de 12. No coneixem cap poblat relacionat amb aquesta cova d'enterrament, però diferents troballes de pedres polides i restes lítiques a la Muntanyeta de la Font, Muntanyeta d'Alfonset i Colom al terme de Benicull-Polinyà ens albiren alguns punts que podrien relacionar-se amb llocs d'hàbitat (Martí i De Pedro 1999).

A continuació destaquem el nucli de coves sepulcrales del Reialenc, a l'àrea nord-occidental de les muntanyes de Carcaixent. Juntament a Covatxos, Cova de la Serp (Llavador i Ferrer 1987), Cova de la Caiguda i Cau Raboser, on aparegueren les perles de collar d'aletes i glòbuls (Martí i Gil 1978), cal destacar l'Avenc dels dos Forats o Cova del Monedero (García Puchol *et al.* 2010), hui per hui, la que ha proporcionat la informació més extensa d'aquestes societats en l'àmbit de la Ribera, després que ha estat objecte d'una excavació arqueològica els darrers anys. Els resultats de la intervenció han conclòs que el començament de l'ús de la cavitat com a lloc d'enterrament cal situar-lo als inicis del III mil·lenni (amb una cronologia calibrada entre 2870-2570 aC) arran de la datació radiocarbònica realitzada sobre un os humà. Co-neixem també aspectes de la cobertura vegetal, entre les diferents espècies que s'han documentat a les muntanyes del Reialenc cal destacar l'arboç, estepa, bruc, freixe, ullastre, pi blanc, llentiscle i carrasques entre altres, moltes de les què actualment es trobem a la Serra de la Murta i de les Agulles. I també la informació sobre les espècies animals que varen consumir aquestes societats, ovelles i cabres, bovins, i animals salvatges com cérvols i conills. Resultats confirmats amb els anàlisis dels isòtops estables que han refermat el caràcter terrestre de la dieta dels humans que foren enterrats a l'Avenc. Quant als materials, junt a les nombroses perles de collar i petxines perforades, cal destacar un anell de plata, una perla de collar d'or i, sobretot, dos ídols; un d'ells complet, realitzat sobre un radi d'ovella domèstica subadult i que presenta una decoració típica dels ídols valencians (Pascual 2010): dos parells d'ulls i la presència d'un triangle púbic.

Imatge 11.
Ídol oculat procedent de la
Cova del Monedero o Avenc
dels Dos Forats (Carcaixent).
Arxiu fotogràfic SIP

Els dos últims nuclis de poblament estan localitzats a les muntanyes alzirenyes. El primer d'ells al Barranc de l'Estret, on s'han trobat diferents coves utilitzades com a llocs d'enterrament als moments més avançats del període Calcolític, l'anomenat Horitzó Campaniforme de Transició (Bernabeu 1984; Bernabeu i Molina 2011; Juan Cabanilles 2005). A la zona de Carcaixent està la Cova del Barranc de la Xarta (Martí i Gil 1978) amb la troballa d'un punyal de llengüeta de coure i altres materials de metall datats en moments històrics, d'acord amb l'estudi metal·logràfic. L'altra cova carcaixentina és la Cova del Pic (De Pedro 1986) que ha proporcionat pun-

Imatge 12.
Vas campaniforme amb
decoració marítima
puntejada procedent de la
Cova de les Aranyes (Alzira).
Arxiu fotogràfic SIP

xons de coure i botons de perforació sobrealçada, amb paral·lels a altres zones del territori valencià com són les coves localitzades a Gandia i a Banyeres de Mariola, amb una cronologia del tercer mil·lenni. La resta de coves d'aquest nucli es localitzen al terme municipal d'Alzira: la primera d'elles, la Cova de les Aranyes, és una xicoteta sima que disposa de dues sales connectades mitjançant una gatera. Descoberta en 1965, Antonio Calzada Girbés i

Jaime Fernández Montenegro, per mig de Jaime de Scals Aracil, feren entrega al SIP d'un vas campaniforme fragmentat i part d'altres que havien trobat a la sima que ells denominaren Cova de les Aranyes, en la Serra de les Agulles prop de la Barraca d'Aigües Vives (Fletcher 1967: 85); entre els vasos ceràmics destaca un complet de suau perfil en S i base amb òmfal, decorat amb fines bandes de traços obliqüis, de l'estil campaniforme marítim puntejat, varietat coneguda com a *Herringbone* (Juan Cabanilles 2005: 390). L'altra és la ja anomenada Cova dels Gats on varen ser recuperades restes humanes i diferents vasos ceràmics d'estil campaniforme epimarítim, és a dir amb decoració puntejada, línies en zig-zag, incisions, etc.; a més de nombrosos elements corresponents a l'aixovar funerari dels inhumats: puntes de fletxa de sílex, punxons de coure, botons d'os amb perforació en "V", perles de collar i altres elements d'ornat. I, junt amb aquestes dues, cal destacar les troballes del Pas del Llop, la Cova dels Tres Cranis i la Cova de Julio; troballes sense context arqueològic però que cal adscriure a l'Horitzó Campaniforme de Transició (Martí i de Pedro 1999).

Imatge 13.
Bol, cassoles i vasos
campaniformes amb
diferents tipus de decoració
impresa procedents de la
Cova dels Gats (Alzira).
Arxiu fotogràfic SIP

Imatge 14.
Elements característics de
l'aixovar funerari de l'Horitzó
Campaniforme procedents
de la Sima de la Pedrera
(Benicull del Xúquer) i de
la Cova dels Gats (Alzira):
Punta de fletxa tipus
'Palmela', punyal de
llengüeta i punxons
de coure; aixà i braçalet
d'arquer de pedra polida;
punts de fletxa de sílex;
botons d'os amb perforació
en 'v'; perles de collar
i agulla d'os.
Arxiu fotogràfic SIP

El darrer grup correspon a la Serra de Corbera on trobem empremtes de la presència humana, per exemple, a la Mallada Verda (o Cova Alta), la Coveta del Gat, Coveta de les Ratetes i al poblat de la Muntanya de Carles. A la Mallada Verda s'han documentat puntes de fletxa de sílex, restes ceràmiques, pedra polida, un ídol oculat d'os i restes humanes d'almenys 5 individus (Enguix 1975). Quant a la Muntanya de Carles, és un assentament d'altura que presenta diferents restes de construccions de pedra (Martínez 1984: 52), a més de les troballes de puntes de fletxa de sílex, de les de peduncle i aletes, i restes de ceràmica sense decorar. En relació amb el poblat cal interpretar les restes procedents de l'enterrament de la Coveta del Gat (Martí *et al.* 1995; Martí i De Pedro 1997), entre els quals ceràmica, puntes de fletxa de sílex i perles de collar. Pel que fa a la coveta de les Ratetes (Donat i Gascó 1961), s'han documentat ganivets de sílex i diferents tubs d'os, els quals podrien haver estat utilitzats com instrument musical, tal i com s'ha confirmat a la Cova de l'Or (Martí *et al.* 2001) de cronologia neolítica i localitzada a les comarques centrals del País Valencià. Finalment, la Cova d'Alfonso (Alzira) presenta una estratigrafia que va des del Calcolític al Bronze Final (Martínez 1981). La informació coneguda prové d'una intervenció de neteja i, entre els materials, cal destacar-ne la presència d'una punta de fletxa de sílex i de ceràmica decorada. I, a la Coveta del Motor (Martí i De Pedro 1998) s'han recuperat perles de collar realitzades amb variscita i un botó piramidal d'os amb perforació, característic d'aquest període cronològic, l'Horitzó Campaniforme de Transició.

2.2 LA CULTURA DEL BRONZE VALENCIÀ I EL SEU POBLAMENT A LA PLANURA DEL XÚQUER

L'Edat del Bronze és l'etapa de la Prehistòria en què la historiografia arqueològica situa l'emergència dels primers estats (Lull 1983), d'acord amb les innovacions i transformacions en les tecnologies agrícoles i ramaderes que propicien una producció econòmica més segura i l'acumulació de la riquesa en unes quantes mans, amb el desenvolupament d'estructures socioeconòmiques més complexes. El període, entre el riu Palància i Vinalopó, rep l'apel·latiu de *Bronze Valencià* (Tarradell 1965: 54) i es desenvolupa entre el Calcolític i la Cultura Ibèrica, de forma paral·lela a la cultura de l'Argar del Sud-Est peninsular present a les terres valencianes més meridionals; és a dir, a partir del II mil·lenni abans de Crist, quan es produeix l'ocupació generalitzada de les terres valencianes (De Pedro 2004: 50-51).

La cultura del *Bronze Valencià* presenta una personalitat pròpia (Martí 2001: 133) i es caracteritza per la proliferació de poblats a zones elevades de difícil accés i amb una arquitectura de pedra i fang ben adequada a la topografia de les muntanyes. Arran de diferents excavacions arqueològiques a poblats com la Lloma de Betxí de Paterna (De Pedro 1998; 2015), la Muntanya Assolada d'Alzira (Martí 1983; Martí i De Pedro 1997a; 1997b; Martí *et al.* 1995; Martí i Enguíx 1991) o la Mola d'Agres (Peña *et al.* 1996) s'observa un apropiat coneixement d'estos materials i de les tècniques constructives per a la construcció de les vivendes, de planta quadrangular o rectangular (De Pedro *et al.* 2015) amb murs de pedra i terra lluits i ocasionalment disposaven d'alçats de tapia; sòls de terra batuda i sostres de fang mesclats amb rames i canyes sustentats amb pals de fusta. A l'interior de les cases són comuns els bancs correguts, xicotets espais de separació, suports de fang per als recipients ceràmics, així com fogars. Tanmateix, alguns poblats presenten muralla a la zona més accessible del cabecol, lloma, mola o turó, reforçada en ocasions amb torres o contraforts de forma quadrangular o circular. I també cal destacar que a diferents jaciments, com l'alzireny de Muntanya Assolada, el cabecol original ha estat modificat a partir de la construcció de terrasses que van escalonant el pendent per obtenir més terreny per a la construcció de vivendes (De Pedro 2015), tal i com es detalla en l'apartat corresponent sobre el poblal. Una de les principals característiques d'aquesta etapa de la Prehistòria recent és el desenvolupament i consolidació de la metal·lúrgia, amb el descobriment dels aliatges i la introducció d'instrumental i armament realitzat primer en coure i després en bronze, i l'abandonament progressiu de l'utilatge de pedra. No obstant això, l'activitat econòmica es manté entre l'agricultura i la ramaderia, amb una agricultura cerealista basada en un model d'explotació extensiu del secà mitjançant la força de tracció dels animals per llaurar les terres (Martí 1983: 79; Bernabeu i Martí 1992). La revisió de les restes carpològiques (estudi de les llavors) de diferents jaciments d'aquest període ha remarcat que el model cerealista es sustentaria amb dos espècies: blat i ordi (Pérez Jordà 2013 2015), a més de les lleguminoses que tindrien una presència més bé residual. L'activitat ramadera d'aquests grups es centra en l'explotació de la cabanya mixta d'ovelles i cabres amb alguns bòvids i suïds (López

Gila 2004; Sarrión 1998), encara que s'han documentat restes d'animals salvatges com són el cabirol, el porc senglar, cérvols i conills entre altres. Espècies salvatges que serien molt importants a l'hora d'obtenir altres tipus de recursos, més enllà de la carn, com són ossos, banyes, tendons i greix (Tormo 2015).

Quant al món funerari es caracteritza, d'una banda, per la reutilització de moltes esquerdes, avencs i coves utilitzades al llarg del III mil·lenni i, d'altra banda, per la realització d'enterraments en covetes, foses o cistes localitzades al mateixos poblats (De Pedro 2010: 63). I també per l'inici de la complexitat social, d'acord amb un registre arqueològic que palesa l'existència d'aixovars funeraris desiguals (De Pedro 2004: 50-51). En aquest sentit, parlem en general d'inhumacions sense presència d'aixovar però en alguns casos s'han documentat elements singulars com ara el punyal metàl·lic d'un enterrament de la Mola d'Agres (Martí Bonafé *et al.* 1996) o la troballa d'un gos amb marques d'escorxament i visceració junt a la inhumació d'un home adult a la Lloma de Betxí (Sanchis i Sarrión 2004).

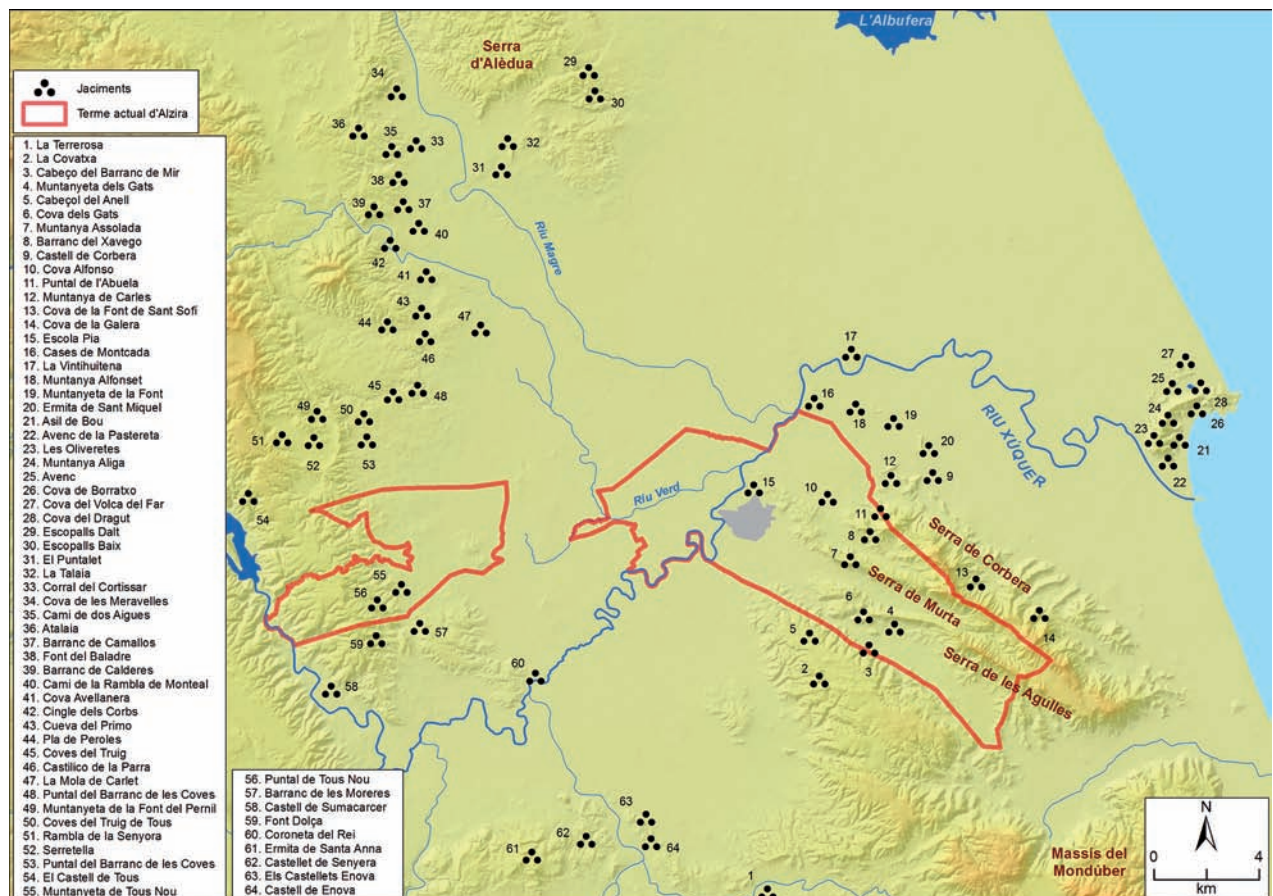
Pel que fa a les restes quotidianes (recipients ceràmics, eines, adornaments i altres) presenten una uniformitat al llarg de tot el territori comprès dins de la Cultura del Bronze Valencià. Per exemple, la indústria lítica n'està caracteritzada per la presència de dents de falç de sílex, molins de pedra i braçals d'arquer de pedra polida; indústria feta en pedra que anirà reduint la seua presència davant els objectes de metall realitzats primer en coure i posteriorment en bronze (nou aliatge d'estany i/o arsènic amb coure). En relació a la indústria realitzada amb os, esta presenta els mateixos útils que al moment anterior: punxons, espàtules, botons d'ivori, així com perles/contes de collar i molars de suïds treballats per l'ornament personal. Finalment, els recipients ceràmics denoten una producció estandarditzada on les escudelles, cassoles, bols, olles i vasos carenats són els més representatius (De Pedro 2001: 189-190).

Tornant a les nostres contrades, a l'Edat del Bronze hi ha una ocupació permanent que arriba fins a la cultura Ibèrica, amb un canvi d'organització territorial als moments finals del Bronze Ple o inicis del Bronze Tardà quan els assentaments tornen a situar-se a les planures (Martí i De Pedro 2004: 322). Les primeres notícies corresponen a Vilanova i Piera qui, com ja s'ha dit, visità la Cova Avellanera a l'estiu de 1868, on va recuperar tres cranis humans, una banya de cérvol i diferents fragments de ceràmica realitzada a mà (Martínez 1985: 79). El mateix estiu visità també el jaciment que aleshores considerà un "túmulo", o monument funerari, el túmul de la Falaguera, al terme d'Alfarp. Vilanova donà la notícia en el Congrés Internacional d'Antropologia i Arqueologia Prehistòrica de Copenhage, el 1869 (1871; 1893). El jaciment s'ha identificat posteriorment amb el poblament de la Font d'Almaguer (Pitarch 1970) on es va recuperar un botó prismàtic de perforació en "V". D'aleshores ençà coneixem jaciments de l'Edat del Bronze en totes les zones on hem assenyalat poblament associat als primers grups metal·lúrgics encara que també altres espais s'ocupen. A l'àrea situada entre els estreps de la Serra del Caballó i les del Matación (Martínez 1985) trobem diferents poblats com Muntanyeta de la Font Dolça (Antella), Puntal de la Rambla de la Senyora (Garrofera), Barranc de les Coves (Be-

nimodo), Puntal de Tous-Nou, Font del Pernil i Castillico de la Parra, tots tres a Tous. A Alberic, a un alteró al marge esquerre del Xúquer i prop de la confluència amb l'Albaida, està la Coroneta del Rei (Martínez 1984; Galán 1997) amb interessants materials com són les dents de falç de sílex, les ceràmiques carenades i alguns objectes de metall dels quals l'estudi metal·logràfic indica que són de bronze, amb una cronologia atribuïble a la primera meitat del II mil·lenni aC. (Simón 1998). Aigües amunt s'han documentat diferents assentaments als castells de Senyera, Sumacàrcer, Tous i l'Ènova (Martí i De Pedro 1999), i també es coneix alguna informació relacionada amb les coves. Així, al terme municipal de Tous destaquem la Cova de Pertecates i Sima de l'Infern o Cova del Primo; a Benimodo, les coves del Truig i a Antella la Cova del Barranc de les Moreres.

A la zona del Marquesat s'observa un patró d'ocupació en que, junt al poblament en altura, també s'ocupen algunes coves de l'entorn. D'assentaments a l'aire lliure coneixem a Catadau el Cingle dels Corbs i el Puntal del Barranc de Calderers; a Llombai els puntals de l'Atalaia i del Barranc de Camallos (Serrano i García Román 1986); i al terme d'Alfarp els assentaments de La Mallà, El Puntalet, Ascopalls Alt (també conegut com a Font de l'Almaguer) i Ascopalls Baix. La informació procedent de coves d'aquest nucli de poblament es redueix a les notícies de la Cova del Cortissar i Meravelles, de Llombai (Martínez 1985).

Imatge 15.
Principals jaciments
de l'Edat del Bronze
a la Ribera del Xúquer

A la zona més oriental de la Ribera, en la muntanya de Cullera, nombroses coves ocupades durant l'horitzó campaniforme presenten una possible reutilització a l'Edat del Bronze, com la Cova de l'Àliga, el poblat de Les Oliveretes (MonraVal 1985) i l'Avenc de la Pastereta. Al sud del Xúquer, a la muntanya de Benicull, la Muntanyeta d'Alfonset i Muntanyeta de la Font de Polinyà presenten ocupació durant l'edat del Bronze. Aquest fenomen de (re)ocupació d'espais i colonització de nous també s'observa als nuclis situats al voltant d'Alzira. Així a la Serra de Corbera, junt a la possible continuïtat de la Muntanya de Carles i de distintes coves, cal destacar el Puntal de l'Abuela, el Castell de Corbera (Martínez 1985) i l'Ermita de Sant Miquel (Vercher 1998). Al nucli del Reialenc (Carcaixent) el nombre de coves ocupades és superior al dels poblats (Llavador i Ferrer 1987), doncs sols coneixem el Cabeçol del Barranc de l'Anell (Martí i Gil 1978); al barranc de l'Estret cal destacar el Cabeçol del Barranc de Mir de Carcaixent i la Muntanyeta del Pla dels Galls d'Alzira.

Finalment, al Barranc de la Murta, les coves d'enterrament de l'Xavegó, Cova de Melchor i la Cova de la Vessant Sud, podrien relacionar-se amb el poblat alzireny de la Muntanya Assolada (Llavador i Ferrer 1987: 20). Poblat que mereix un epígraf propi doncs és un dels jaciments que més informació ha proporcionat a l'estudi de l'Edat del Bronze en terres valencianes, en general, i en la Ribera, en particular.

2.3 EL BRONZE FINAL

Al canvi de mil·lenni, entre el 1100 i el 1000 abans de Crist, s'observa la consolidació del poblament al pla que intuïem als inicis del Bronze Tardà (circa 1500 aC), sent els exemples més clars els assentaments de Cases de Moncada, al terme d'Alzira, i Alteret de la Vint-i-Huitena a Albalat. No obstant això, encara hi ha assentaments en altura que presenten una ocupació cap al final del II mil·lenni aC, podria ser el cas de la Muntanya Assolada o d'altres que han estat fundats *ex-novo*, com la Solana del Castell de Xàtiva, a la veïna comarca de la Costera (Pérez Ballester 2014: 23).

D'aquest període final tenim poca informació, encara que s'ha documentat un increment de la complexitat social (Bernabeu *et al.* 2013: 61-62). Al voltant de les pautes econòmiques i de la cultura material la informació també n'és reduïda impossibilitant establir les característiques del model productiu agrari (García Borja i Pérez Jordà 2013: 31) o aquelles relacionades amb la cabanya animal (Iborra 2004).

El poblament a la Ribera del Xúquer presenta un nombre reduït d'assentaments (*Imatge 15*), entre els quals destaquen els situats al terme municipal d'Alzira, cas de les troballes de les Escoles Pies (Martínez 1987a), Cases de Moncada (Martínez 1987b) o la Cova d'Alfonso (Martínez 1981). La informació procedent d'aquests jaciments mostra una diversificació regional que s'observa al llarg del País Valencià on conflueixen múltiples influències culturals de diferents àrees geogràfiques: Cogotas (Mésseta), Tartessis (Sud), i Camps d'Urnas (Nord-Est) entre altres (Martí i De Pedro 1997).

I, per a acabar, paral·lelament als jaciments alzirens, l'Alteret de la Vint-i-Huitena d'Albalat constitueix el referent per a l'ocupació del Bronze Final d'acord amb les diferents troballes arqueològiques recuperades en diverses visites realitzades per membres del SIP (Pla 1966) i d'acord també amb les excavacions realitzades a finals del passat segle (Martínez i Vidal 1996; 1997) que han establert una ocupació des del Bronze Final i fins a moments de l'antiguitat tardana (Pardo-Gordó 2017).

LA MUNTANYA ASSOLADA

(Alzira, Ribera Alta)

Mª Jesús de Pedro Michó, Bernat Martí Oliver*, Salvador Pardo-Gordó**§*

** Servei d'Investigació Prehistòrica.
Diputació de València.*

*** Grup de recerca PREMEDOC-GIUV2015-213.
Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga.
Universitat de València.*

*§ Grupo de Investigação CEAACP.
Departamento de Artes e Humanidades.
Universidade do Algarve (Portugal)*

L'assentament prehistòric de l'Edat del Bronze es troba situat en la marge dreta del Xúquer, al cim d'un dels esperons septentrionals de la Serra de Corbera, a l'oest del Tallat Roig, entre la Vall de la Murta i el Barranc de l'Xavegó, dominant la planura al·luvial del riu Xúquer des d'una altura de 227 m s.n.m. El topònim "Muntanya Assolada" respon al parcial enfonsament de la muntanya ocorregut en la tardor de 1783, la nit del 24 al 25 d'octubre. Fins aleshores el lloc era conegut com a Muntanya de la Font del Baladre.

Les campanyes d'excavació realitzades pel Servei d'Investigació Prehistòrica han estat dirigides per B. Martí, R. Enguix i M. J. de Pedro; s'iniciaren el 1978 i han continuat, amb alguna interrupció, fins el 1996 reprenent-se posteriorment en 2004. L'àrea excavada és de més de 700 m² amb diferents estructures d'habitació, potents dipòsits antròpics i evidències de les diverses activitats allí desenvolupades; sòls d'ocupació i episodis d'abandonament; capes en les quals es detecta l'acció del foc, potser per la combustió de materials acumulats per estabulació de ramat; i aterrament de les vessants per ampliar de manera gradual la seua superfície.

*Imatge 1.
Localització de la Muntanya
Assolada. Arxiu fotogràfic SIP*

Imatge 2.
Vista panoràmica de diferents estructures en pedra documentades durant el procés d'excavació.
Arxiu fotogràfic SIP

Imatge 3.
Detall d'un dels murs de la Muntanya Assolada.
Arxiu fotogràfic SIP

Imatge 4.
Entrada de la Coveta d'Enterrament localitzada a les immediacions de la Muntanya Assolada.
Arxiu fotogràfic SIP

La part superior del poblat està ocupada per un carrer central i departaments de planta rectangular a ambdós costats, destacant-ne un al qual s'ha documentat un forn domèstic per a la cocció del pa, o per a torrar cereals; i l'entrada mitjançant graons de pedra a un altre dels departaments. Tots delimitats per escarpes naturals i per una sòlida construcció de pedra, muralla de quasi dos metres d'ample i que conserva tres metres d'alçada. Però, a més, el cim ha estat condicionat per importants construccions de pedra i fang disposades en talús, que formen un complex sistema d'accés; i per diverses línies d'abancament, configurant terrasses que amplien l'assentament per les vessants. L'existència de diferents nivells d'ocupació manifestats per l'estratigrafia i pels materials es corrobora per les remodelacions de construccions que es van reomplir de manera ràpida i intencionada per donar lloc a noves línies de construcció, malgrat que tot sembla indicar que la seua ocupació fou continuada al llarg de l'Edat del Bronze. Es tracta, doncs, d'un

poblat de cronologia ampla on s'observen els canvis i el creixement de l'espai habitat en funció de les necessitats del grup.

Una cova d'enterrament en les proximitats de la Muntanya Assolada ens parla de continuïtat en la utilització de les coves naturals com a necròpolis, com succeïa en l'Horitzó Campaniforme, la seua excavació va permetre recuperar diversos restos d'aixovar: una punta de fletxa de sílex blanc, perles de collar de diferent tipologia, un penjoll rectangular de calcària, un fragment de botó d'os amb perforació en V, petxines perforades i alguns fragments de ceràmica; restes de fauna i el conjunt de les restes humanes que corresponen a quatre individus. Es tracta d'una inhumació múltiple, amb dos infants,

un de 6-7 anys i altre de 8-11 anys, i dos adults sense que es puga determinar el sexe. La datació obtinguda d'un fragment d'húmer proporcionà una data de 3840 ± 40 BP, entre 2461 i 2121 abans de la nostra era. Però també s'ha trobat un enterrament individual en fossa en l'interior del poblat, la qual cosa mostra la diversitat

de l'Edat del Bronze pel que fa al ritual funerari, exponent, tal vegada, de diferències socials. Així, en la base d'un mur ample excavat en la zona meridional i occidental del poblat, es documentà la presència d'una fossa de planta circular reomplida per terra blanca i compacta sota la qual aparegué un enterrament humà. Les restes corresponen a una dona, inhumada en posició fetal, decúbit lateral dret, amb les cames plegades i els peus creuats. El braç dret s'allarga per darrere de l'esquena i la mà està xafada per un bloc. L'esquerre està flexionat per davant del cos i té la mà estirada per davall de la cara, faltant una gran part del crani i maxil·lar superior. La datació absoluta ha proporcionat una data de 3.760 ± 40 abans del present, entre 2.293 i 2.036 anys abans de la nostra era (de Miguel et al 2009; de Pedro 2010).

Imatge 5.
Enterrament humà en fossa localitzat a l'interior del poblat on s'observa la posició fetal en la que va ser enterrada

La informació aportada per les datacions absolutes confirma la presència al jaciment de pràctiques funeràries diverses, inhumació col·lectiva en cova a l'exterior del poblat i inhumació individual a l'interior, amb datacions molt properes en el temps, quasi coetànies. D'altra banda, la datació d'un conjunt de fauna (*ovis aries*), procedent de l'estrat inferior d'un espai existent entre la muralla superior i una estructura atalussada que se li recolza, ha proporcionat una data de 3.470 ± 70 abans del present, entre 1964 i 1.620 abans de la nostra era.

La Muntanya Assolada ha estat considerada com un poblat típic del Bronze Valencià. Els materials recuperats mostren una seqüència que s'iniciaria al Bronze Antic, d'acord amb les datacions absolutes i determinats elements de la cultura material, com ara alguns motius decoratius de la ceràmica, els vasos de forma globular i carena alta, l'arcaisme de l'indústria lítica amb nombrosos dents de falç, la metal·lúrgia de coure que inclou puntes, punxons i un punyal de reblons, o la cova sepulcral trobada junt al poblat. El final de la seua ocupació es relaciona amb el Bronze Tardà, atenent a la presència d'autèntic bronze entre els objectes metàl·lics i a la tipologia ceràmica, entre la qual es troben els vasos carenats de formes acampanades i amb acusat angle d'inflexió; els vasos geminats, els bols i cassoles de formes obertes; o les bases planes. A més d'un conjunt de ceràmiques decorades amb motius diversos entre els quals

Imatge 6.
Vas ceràmic de cos globular i ansa lateral. Arxiu fotogràfic SIP

Imatge 7.
Diferents puntes de fletxa de metall recuperats a la Muntanya Assolada. Arxiu fotogràfic SIP

les incisions, impressions digitals i de punxó, puntejats, línies en zig-zag, decoració brunyida, o cordons.

El jaciment ens acosta als aspectes socioeconòmics i a la vida quotidiana de l'Edat del Bronze. Les restes de fauna ofereixen la imatge d'un poblat agrícola amb predomini d'ovelles i de cabres, on el bou s'utilitza com a animal de tir i força, a més de productor de carn i de llet; també es cria el porc i es coneixen restes de cavall i gos. La producció làctia queda testimoniada per les restes de fauna, malgrat l'absència de les formatgeres, molt característiques dels poblats d'aquest període. La importància de la cacera del cérvol, més enllà de la necessària protecció dels cultius davant els herbívors, és un indicador de l'existència d'una cobertura vegetal notable.

L'agricultura i la ramaderia constitueixen les bases econòmiques del poblat, però també altres activitats estan documentades per mitjà de les restes arqueològiques. Així la metal·lúrgia pels objectes metàl·lics, les escòries i un fragment de gresol. La talla del sílex es reconeix a partir d'un bon nombre d'ascles, nuclis i resquills. La cistelleria i el teixit presents en l'empremta que cordes i estores han deixat en la base de les ceràmiques o sobre el sòl d'ocupació. La indústria òssia està representada per punxons, espàtules i cisells; a més d'un fragment d'anell i botons prismàtics de perforació en "V" de vori que testimonien intercanvis comercials amb altres àrees. Igualment s'han documentat forns domèstics per a la cocció del pa o la torrefacció del cereal.

En resum, la Muntanya Assolada és un bon exemple del que sabem sobre el poblament i el paisatge de l'Edat del Bronze a la Ribera del Xúquer. Poblat ubicat en altura, amb construccions importants de pedra i un bon control de l'àrea que l'envolta. Tot el qual ens permet deduir que estem davant de poblats construïts per a una permanència de generacions i d'uns grups humans decidits a explotar intensa i permanentment el medi circumdant. La Muntanya Assolada i els jaciments de l'entorn representen un clar exemple sobre la continuïtat d'un poblament que ens du de l'Edat del Bronze a la Cultura Ibèrica, en un territori permanentment ocupat. El jaciment mostra l'abandonament d'un lloc elevat als moments finals del Bronze ple, d'acord amb l'evolució dels seus materials i les datacions absolutes de que disposem, amb un canvi cap al pla en el cas de les Cases de Montcada, que continuaria en Escolles Pies durant el Bronze final i a l'Alteret de la Vintihuitena d'Albalat en el Ferro antic, i l'ocupació de vessants de turons com la Solana del Castell de Xàtiva amb la iberització.

*** CAL RECORDAR QUE els materials recuperats es troben dipositats al Museu de Prehistòria de València i que actualment el jaciment és propietat de l'Ajuntament d'Alzira. No obstant això, aquest es manté per part del Servei d'Investigació Prehistòria amb l'objectiu de portar a terme la consolidació de les estructures exhumades i la seua senyalització per a l'accés de visites.*

- APARICIO, J. (1973): "La cueva del Volcán del Faro (Cullera) y el Paleomesolítico valenciano", *Quartar*, 23-24, 71-91.
- APARICIO, J., HIS, A. (1977): *Las raíces de Cullera*. Valencia. Departamento de Historia Antigua, Universidad de Valencia.
- APARICIO, J. (1978): "Sima de la Pedrera (Benicull, Poliñá del Júcar, Valencia)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, 15: 69-91.
- APARICIO, J. (1979): *El Mesolítico en Valencia y en el Mediterráneo Occidental*. Trabajos Varios del SIP, 59, València, Diputación Provincial de València.
- APARICIO, J. (2003): *El paleomesolítico valenciano: Cova del Volcán del Faro: memoria de las excavaciones e inventario del material*. València, sección de prehistoria y arqueología de la real Academia de Cultura Valenciana.
- APARICIO, J. MARTÍNEZ PERONA, J.V., SAN VALERO, J. (1977): "El Puntal sobre la Rambla Castellarda y el poblamiento eneolítico en la Región Valenciana", *Saetabi* 27, 37-63
- ARSUAGA, J.L., FERNÁNDEZ PERIS, J., GRACIA-TÉLLEZ, A., QUAM, R., CARRETERO, J.M., BARCIELA, V., BLASCO, R., CUARTERO, F., SAÑUDO, P. (2012): "Fossil human remains from Bolomor Cave (Valencia, Spain)", *Journal of Human Evolution*, 62, 5, 629-639.
- AURA TORTOSA, J.E. (1995): *El Magdaleniense Mediterráneo: La Cova del Parpalló* (Gandía, Valencia). Trabajos Varios del SIP, 91, València, Diputación Provincial de Valencia.
- AURA TORTOSA, J.E. (2007): "Badegouliens et Magdaleniens du versant Méditerranée", *Bulletin Société Préhistorique Française*, 104, 809-824.
- AURA TORTOSA, J.E., CARRIÓN, Y., ESTRELLES, E., PÉREZ JORDÁ, G. (2005): "Plant economy of hunter-gatherer groups at the end of the last Ice Age: plant macroremains from the cave of Santa Maira (Alacant, Spain) ca. 12000-9000 BP", *Vegetation History*, 14, 542-550.
- AVENZUELA, B., ÁLVAREZ-FERNÁNDEZ, E. (2012): "Los objetos de adorno-colgante durante el Solutrense en la Península Ibérica", *Espacio, tiempo y forma. Serie I, Prehistoria y arqueología, nueva época*, 5, 323-332.
- BADAL, E., MARTINEZ VAREA, M.C. (2017): "Different parts of the same plants. Charcoals and seeds from Cova de les Cendres (Alicante, Spain)", *Quaternary International*, doi.org/10.1016/j.quaint.2016.12.020
- BERNABEU, J. (1982): "La Cova del Llidoner de Carcaixent. Informe de la campaña de excavación", en PLA, E. *La Labor del SIP y su Museo el año 1982*, València, Diputació de València.
- BERNABEU, J. (1984): *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. Trabajos Varios del SIP, 80, València, Diputación Provincial de Valencia.
- BERNABEU, J. (2010): "El món funerari entre el VI i el II mil·lenni AC", *Restes de Vida, Restes de Mort: la mort a la Prehistòria*, València, Museu de Prehistòria, 45-54
- BERNABEU, J., MARTÍ, B. (1992): "La Edad del Bronce en el País Valenciano", *Aragón-litoral Mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria: Homenaje a Juan Maluquer de Motes*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 555-567
- BERNABEU, J. OROZCO, T. (2014): "Hacia las sociedades complejas (IV-III milenio cal. BC) en la Iberia mediterránea", *Protohistoria de la Península Ibérica: Del Neolítico a la Romanización*, Universidad de Burgos, Burgos, 71-82.
- BERNABEU, J. MOLINA, LI. (2011): "El Horizonte Campaniforme 30 años después", en PÉREZ, G. et al. (Eds.), *La Vital* (Gandía, Valencia): Vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.c. Trabajos Varios del SIP, 113, València, Diputación Provincial de Valencia, 275-279.
- BERNABEU, J., PASCUAL, J.L., OROZCO, T., BADAL, E., FUMANAL, M.P., GARCÍA, O. (1994): "Niuet (Alqueria d'Asnar). Poblado del III milenio a.C.", *Recerques del Museu d'Alcoi* 3, 9-74
- BERNABEU, J., MORENO, A., BARTON, C.M. (2013): "Complex systems, social networks and the evolution of social complexity", *The Prehistory of Iberia: Debating early social stratification and the State*, New York, Routledge, 23-37
- BORAO, M., VILLAVERDE, V., AURA, J.E. (2016): "Debitage by fracturing in the osseous industry of Cova del Parpallo (Gandía, Valencia, Spain): A preliminary study", *Quaternary International* 403, 118-131
- BREUIL, H., OBERMAIER, H. (1914): "Institut de Paléontologie Humaine. Travaux de l'année 1913 II, Travaux en Espagne. Prospection de la région entre Valence, Alicante et Ayora", *L'Anthropologie*, 25, 233-253.
- BURGUERA SERRANO, A.C. (1921): *Historia fundamental documentada de Sueca y sus alrededores*, en los aspectos geográficos, militar, político, civil, estadístico, religioso, moral, productivo, económico, filosófico, sociológico, cultural, arqueológico, artístico y bio-bibliográfico; con notables ilustraciones, t. 1, València, Impremta de A. López.

- DAVIDSON, I. (1972): "The fauna from la Cueva del Volcán del Faro (Cullera, Valencia)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII, 7-15
- DAVIDSON, I. (1989): *La economía del final del Paleolítico en la España oriental*. Valencia. *Trabajos Varios del SIP*, 85, València, Diputación Provincial de Valencia.
- DE MIGUEL, M.P., BALLESTEROS, J.M., DE PEDRO, M.J., MARTÍ, B. (2009): "Malformación congénita cervical en una mujer de la Edad del Bronce procedente de la Muntanya Assolada (Alzira València)", *Investigaciones histórico-médicas sobre la salud y enfermedad en el pasado*, València, Universitat de València, 371-375.
- DE PEDRO, M.J. (1986): *Les coves d'enterrament eneolítiques: la Cova del Pic (Carcaixent, València)*. El Eneolítico en el País Valenciano. Alicante. Instituto de Estudios J. Gil-Albert, 65-72.
- DE PEDRO, M.J. (1998): *La Lloma de Betxí (Paterna, Valencia)*. Un poblado de la Edad del Bronce. Valencia. *Trabajos Varios del SIP*, 94, València, Diputación Provincial de Valencia.
- DE PEDRO, M.J. (2001): *La cultura del Bronce Valenciano, en...Y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*, Alicante, 181-199
- DE PEDRO, M.J. (2004): "La cultura del Bronce Valenciano: consideraciones sobre su cronología y periodización". *La Edad del Bronce en tierras valencianas y áreas limítrofes*, Villena, 41-57.
- DE PEDRO, M.J. (2010): "Coves, fosses i cistes. Evidències funeràries del II Mil·lenni aC en terres valencianes. Entorn de l'Argar i el Bronze Valencià", *Restes de Vida, restes de mort*, València, Museu de Prehistòria, 55:72.
- DE PEDRO, M.J. (2015): "La Lloma de Betxí. Un poblat de l'edat del Bronze a les terres valencianes" *Viure vora el Túria fa 4000 anys*. La Lloma de Betxí, València, Museu de Prehistòria, 25-37.
- DE PEDRO, M.J., RIPOLLÉS, E., FORTEA, L. (2015): "Els espais domèstics i les activitats quotidianes. Bases econòmiques i producció de béns", *Viure vora el Túria fa 4000 anys*. La Lloma de Betxí, València, Museu de Prehistòria, 68-81
- DE PEDRO, M.J., MARTÍ, B. (2004): "Los poblados de la Cultural del Bronce Valenciano", *La península Ibérica en el II milenio aC: poblados y fortificaciones*, Ciudad-Real, Universidad de Castilla la Mancha, 299-334.
- DONAT Y GASCO (1961): "Coveta de les Rates (Corbera de Alcira, Valencia)", *Archivo de Prehistoria Levantina IX*, 183-209
- ENGUIX, R. (1975): *La Cova de la Mallà Verda (Corbera de Alcira, Valencia)*. XII Congreso Nacional de Arqueología, Zaragoza, 333-340.
- FERNÁNDEZ PERIS, J. (2007): *La cova del Bolomor (Tavernes de Valldigna): Las industrias del pleistoceno Medio Mediterráneo*, *Trabajos Varios del SIP*, 108, València, Diputación Provincial de Valencia
- FLETCHER, D. (1973): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su museo en el pasado año 1961*, València, Diputación Provincial de Valencia.
- FLETCHER, D. (1979): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su museo en el pasado año 1978*, València, Diputación Provincial de Valencia.
- FORTEA, J. (1973): *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico mediterráneo español*. *Memorias del Seminario de Prehistoria y Arqueología*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- FORTEA, J. (1971): *La cueva de la Cocina*. *Ensayo de cronología del Epipaleolítico (fàcies Geométricas)*, *Trabajos Varios del SIP*, 40, València, Diputación Provincial de Valencia.
- GALAN A. (1997): "La Coroneta del Rei, Alberic: Noves troballes arqueològiques", *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera (1993)*, I. Alzira. Ajuntament d'Alzira, 207-218.
- GANDIA, E. (2014): "L'Abric Lambert. Una fita pictònica a Cullera", en *Tocs de Colors*, Cullera, Falla del Raval de Sant Agustí, 144-151.
- GARCÍA BORJA, P., SALAZAR, DC., PÉREZ, A., PARDO GORDÓ, S., CASANOVA, V. (2011): "El Neolítico antiguo cardial y la Cova de la Sarsa (Bocairent, València). Nuevas perspectivas a partir de su registro funerario", *Munibe (antropología-arqueología)*, 63, 175-195.
- GARCÍA BORJA, P. PÉREZ JORDÀ, G. (2013): "Ensayo tipológico para el estudio de la cerámica prehistórica del País Valencià. Aplicación a colecciones del Bronce Final", *Lucentum XXXI*, 31-59.
- GARCÍA BORJA, P., VELASCO, A., VADILLO, M., PASCUAL, J.L., SANZ, M., CORTELL, E. (2015): "La cova del Barranc Fondo (Xàtiva, València). Materiales depositados en el Museu de Prehistòria de València" *MARQ, Arqueologia i Museos*, 6, 11-33.
- GARCÍA PUCHOL, O., COTINO, F., MIRET, C., PASCUAL, J.L., McCLURE, S., MOLINA, LL., ALAPONT, L., CARRIÓN, Y., MORALES, J.V., BLASCO, J., CULLETON, B. (2010): "Cavidades de uso funerario durante el Neolítico final/Calcolítico en el territorio valenciano: Trabajos arqueológicos en Avenc dels Dos Forats o Cova del Monedero (Carcaixent, Valencia)". *Archivode Prehistoria Levantina XXVIII*, 139-206.

- GÓMEZ PUCHE, M., DIEZ, A., VERDASCO, C., GARCÍA, P., McCLURE, S., LÓPEZ, D., GARCÍA, O., OROZCO, T., PASCUAL, J.L., CARRIÓN, Y., PÉREZ, G. (2004): "El yacimiento de Colata (Montaverner, Valencia) y los "poblados de silos" del IV milenio en las comarcas centro-meridionales del País Valenciano", *Recerques del Museu d'Alcoi* 13, 53-128.
- GUILLEM, P. MARTÍNEZ VALLE, R. (2015): "Arte rupestre esquemático en el Abric Lambert (Cullera)", *XI Jornades d'Estudis de Cullera, Cullera, Ajuntament de Cullera*, 139-147.
- GUAL, M. (1953): "Hace tres mil años", *Murta, Revista del Instituto Laboral de Alcira*, octubre-diciembre, 4-5.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÁ, E. (1988): *Arte rupestre en Alicante. Banco Exterior, Alicante*.
- HIGMAN, T., DOUKA, K., WOOD, R., et al. (2014): "The timing and spatiotemporal patterning of Neanderthal disappearance", *Nature* 512, 306-309.
- IBORRA, M.P., (2004): *La ganadería y la caza desde el Bronce Final hasta el Ibérico pleno en el territorio valenciano*, TV 103, Valencia, Servei d'Investigació Prehistòrica.
- JUAN CABANILLES, J. (1994): "Estructuras de habitación en la Ereta del Pedregal (Navarrés, València). Resultados de las campañas de 1980-1982 y 1990", *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 27, 67-97.
- JUAN CABANILLES, J. (2005): "Las manifestacions del Campaniforme en el País Valenciano. Una visión sintética", *El campaniforme en la Península Ibérica y su contexto europeo*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 389-410.
- LLAVADOR, M.D. FERRER, A. (1987): "Aportación al estudio del poblamiento en la zona sur de la Ribera del Xúquer durante la Cultura del Bronce Valenciano". *Al-Gezira*, 3: 9-30.
- LLOBREGAT, E. (1975): "Nuevos enfoques para el estudio del periodo del Neolítico al Hierro en la región valenciana", *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, 119-140.
- LOPEZ GILA, M.D. (2004): "Estudio de fauna de la Mola d'Agres" *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*, Villena, Ajuntament de Villena, 247-252.
- LOPEZ-MONTALVO, E., VILLAVERDE, V., GARCÍA-ROBLES, R., MARTINEZ, R., DOMINGO, I. (2001): "Arte rupestre en el barranc de la Xivana (Alfarb, València)", *Saguntum-PLAV*, 33, 9-26.
- LULL, V. (1983): *La "Cultura" del Argar: un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales prehistóricas*. Akal, Barcelona.
- MARTÍ, B. (1983): "La Muntanya Assolada (Alzira Valencia)", *Lucentum*, 2, 43-67.
- MARTÍ, B. (2001): "Los poblados coronan las montañas: los inicios de la investigación valenciana sobre la Edad del Bronce". ... Y acumularon tesoros. *Alicante*, 119-135.
- MARTÍ, B., DE PEDRO, M.J. (1997a): "La Muntanya Assolada d'Alzira i l'Edat del Bronze a la Ribera del Xúquer", en: *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera* (1993), Alzira, Ajuntament d'Alzira, 191-206.
- MARTÍ, B., DE PEDRO, M.J. (1997b): "Sobre el final de la Cultura del Bronce Valenciano: Problemas y progresos". *Saguntum-PLAV*, 30: 59-91.
- MARTÍ, B., DE PEDRO, M.J. (1998): "La Prehistòria de la Ribera del Xúquer: Noves consideracions". *VII Assemblea d'Història de la Ribera*, Sumacàrcer, 1998 (inèdit).
- MARTÍ, B., DE PEDRO, M.J. (1999): "La Ribera del Xúquer a l'Edat del Bronze: cap a un paisatge antropològic", *Geoarqueologia i Quaternari litoral. Memorial Maria Pilar Fumanal*. Universitat de València, 153-165.
- MARTÍ, B., DE PEDRO, M.J., ENGUIX, R. (1995): "La Muntanya Assolada de Alzira y las necrópolis de la Cultura del Bronce Valenciano", *Saguntum-PLAV*, 28, 75-91.
- MARTÍ, B. GIL, J. (1978): "Perlas de aletas y glóbulos del Cau Raboser (Carcaixent, Valencia)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, 15: 47-68.
- MARTÍ, B., ARIAS-GAGO, A., MARTÍNEZ, R., JUAN-CABANILLES (2001): "Los tubos de hueso de la Cova de l'Or (Beniarres, Alicante). Instrumentos musicales en el Neolítico Antiguo de la Península Iberica", *Trabajos de Prehistoria* 58-2, 41-67.
- MARTÍ BONAFÉ, A., SIMÓN, J.L., GRAU, E., PEÑA, J.L., PALLARÉS, A., CALVO, M., PLASENCIA, E., PIQUERAS, F. (1996): "La Mola d'Agres: aportacions desde una óptica interdisciplinar al estudio de una inhuación individual", *Recerques del Museu d'Alcoi* 5, 67-82.
- MARTÍNEZ CAMPS, C., VIDAL, X. (1996): *Informe preliminar de la intervención arqueológica en el entorno de la ermita de Sant Roc*. Albalat de la Ribera. Original mecanografiat.
- MARTÍNEZ CAMPS, C., VIDAL, X. (1997): *Informe preliminar de la intervención arqueológica en la partida de l'Alteret de la Vintihuitena*. Albalat de la Ribera. Original mecanografiat.

- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1981): "La cova de Alfonso, Alzira (Valencia)". *Archivo de Prehistoria Levantia*, XVI, 223-250.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1984): Carta Arqueológica de la Ribera, Alzira, Col·legi Públic Lluís Vives.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1985): "La cultura del Bronce valenciano en la Ribera", *Al-Gezira*, 1: 13-111.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1987a): "Campo de Urnas de la Escola Pia (Alzira)", *Al-Gezira*, 3: 31-55.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1987b): Les Cases de Montcada (Alzira, València). Alzira. Ajuntament d'Alzira.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1997): "Yacimientos líticos al aire libre en la Ribera (Valencia)", *Al-Gezira*, 10, 11-52.
- MARTINEZ RUBIO, T., VILLAVERDE, V. (2013): "El poblament prehistòric", en *La Universitat de València i els seus entorns. L'horta de València, el Massís del Caroig i els parcs naturals del carrascal de la Font Roja i de la Serra de Mariola, València, Universitat de València*, 118-121.
- MONTERO, I, MURILLO-BARROSO, M. (2014): "Difusión o innovación tecnológica: los inicios de la metal-lúrgia en la península Ibérica", *Movilidad, contacto y cambio. II Congreso de Prehistoria de Andalucía, Antequera, Conjunto Arqueológico Dólmenes de Antequera*, 65-75.
- MONRAVAL, M. (1985): Informe històrico-arqueològic de Cullera, casc urbà i terme municipal. Original mecanografiat.
- MONRAVAL, M. RIPOLLÉS, E. (2005): "Les pintures rupestres de l'Abric Lambert (Cullera, Ribera Baixa)" *Qulayra I*, 9-22
- MORALES-PÉREZ, J.V, SALAZAR-GARCÍA, DC., DE MIGUEL P., MIRET C., JORDÀ, J., VERDASCO, C., PÉREZ RIPOLL, M., AURA TORTOSA, E. (2017) "Funerary practices or food delicatessen? Human remains with anthropic marks from the Western Mediterranean Mesolithic". *Journal of Anthropological Archaeology*, 45, 115-30.
- PARDO-GORDÓ, S. (2017): "Les primeres troballes arqueològiques", *Llibre de Festes d'Agost 2017, Albalat de la Ribera, Ajuntament d'Albalat de la Ribera*, 17-20.
- PASCUAL BERLANGA, G. GARCÍA BORJA, P (2010): "El poblamiento en la comarca de la Costera (Valencia) desde el Neolítico hasta época romana. Yacimientos arqueológicos y vías de comunicación". *Archivo de Prehistoria Levantina* XXVIII, 301-326.
- PASCUAL, J.L. (2010): "Ídolos oculados sobre huesos largos en las cuencas del Júcar y del Segura", *Ojos que nunca se cierran. Ídolos en las primeras sociedades campesinas*, Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 79-114.
- PLA BALLESTER, E. (1958): "La Covacha Ribera". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 7: 23-54.
- PLA BALLESTER, E. (1966): "Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica". *Archivo de Prehistoria Levantina* XI: 274-328
- PLA BALLESTER, E. (1973): "Alcira", *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, t. 1.
- PLA, E. i MARTÍ, B. (1988): "L'Arqueologia de la Ribera del Xúquer. Estat actual de la investigació". *L'escenari històric del Xúquer, IV Assemblea d'Història de la Ribera. L'Alcúdia. Ajuntament de l'Alcúdia*, 35-46.
- PÉREZ BALLESTER, J. (2014): "Entre el Bronce Final y el Hierro antiguo. Las cerámicas a mano de la Solana del Castell (Xàtiva, València)", *Lucentum* XXXIII, 23-39.
- PÉREZ JORDÀ, G., BERNABEU, J., CARRIÓN, Y., GARCÍA, O., MOLINA, LL., GÓMEZ, M. (2011): *La Vital (Gandía, Valencia): Vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.C. Trabajos Varios del SIP, 113, València, Diputació Provincial de Valencia*
- PÉREZ JORDÀ, G. (2013): *La agricultura en el País Valenciano entre el VI y el I milenio. Tesis Doctoral, Universitat de València.*
- PÉREZ JORDÀ, G. (2015): "L'activitat agrícola. Cultius i Alimentació", *Viure vora el Turia fa 4.000 anys*, 82-88
- PEÑA, JL., ENRIQUE, M., GRAU, E., MARTÍ, MA. (1996): "El poblado de la Mola d'Agres: homenaje a Milagros Gil-Mascarell Boscà", *València, Memòries d'Excavacions Arqueològiques 1, Generalitat Valenciana.*
- PITARCH TORTAJADA, J. L. (1970): "Un botón prismático alargado de la Font de l'Almaguer". *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 10: 81-90.
- SANCHIS, A, SARRIÓN, I. (2004): "Restos de cánidos (*Canis familiaris* ssp.) en yacimientos valencianos de la Edad del Bronce", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, 161-198.
- SANCHIS, A. (2012): *Los lagomorfos del Paleolítico medio en la vertiente mediterránea ibérica: humanos y otros predadores como agentes de aporte y alteración de los restos óseos en yacimientos arqueológicos. Trabajos Varios del SIP, 115, València, Diputació Provincial de Valencia.*
- SARRIÓN MONTAÑANA, I. (1984): "Nota preliminar sobre yacimientos paleontológicos pleisto-

cénicos en la Ribera Baixa. Valencia”, Cuadernos de Geografía, 35, 163-174.

SARRIÓ MONTAÑANA, I. (1998): “Clasificación preliminar de la fauna” De Pedro, La Loma de Betxí (Paterna, Valencia). Un poblado de la Edad del Bronce, Trabajos Varios del SIP, 94, València, Diputación Provincial de Valencia, 247-260.

SAÑUDO, P., BLASCO, R., FERNÁNDEZ PERIS, J. (2016): “Site formation dynamics and human occupations at Bolomor Cave (Valencia, Spain): An archaeostratigraphic analysis of levels I to XII (100–200 ka)”, Quaternary International, 417, 94-104.

SERRANO, D., FERNÁNDEZ, J. (1997): “Cueva de Avellanera (Catadau, Valencia)”, Al-Gezira 10: 53-74.

SERRANO, D. Y GARCÍA, F. (1986): El poblado del Bronce Valenciano del Barranc de Camallos (Cata-dau, Valencia). Al-Gezira, 2: 57-85.

SIMÓN, J.L. (1998): La metalurgia prehistòrica valenciana. Valencia. Trabajos Varios del SIP, 95, València, Diputación Provincial de Valencia.

SIMÓN, J.L. (2015): Arqueometal·lúrgia a la Loma de Betxí”, Viure vora el Turia fa 4.000 anys, 101-105

SOLER, B., TIFFAGOM, M., AURA, J.E. (2013): “La Cova del Volcán del Faro (Cullera) més preguntes que respostes. Primeres dades sobre els elements ornamentals”, en Animals i arqueologia hui, 159-180.

SOLER, J. (2002): Las Cuevas de enterramiento múltiple en la Comunidad Valenciana, Madrid, Real Academia de Historia.

SOLER, J. (2015): “La Covacha de Ribera de Cullera, paradigma de la vertiente funeraria del Calcolítico valenciano”, XI Jornades d’Estudis de Cullera, Cullera, Ajuntament de Cullera, 31-76

TARRADELL, M. (1965): “Prehistòria i Antiguitat”, Història del País Valencià, t.1, 15-206.

TEJERO, J.M. (2014): “Towards complexity in osseous raw material exploitation by the first anatomically modern humans in Europe: Aurignacian antler working”, Journal of Anthropological Archaeology 36, 72-92

TORMO, C. (2015): “Ramaders i caçadors. La gestió dels recursos animals”, Viure vora el Turia fa 4.000 anys, 88-93

VADILLO CONESA, M. (2012): “Les indústries líti-ques del Badeguilà al Mediterrani peninsular. Estat actual de les investigacions ”, Archivo de Prehistoria Levantina, XXIX, 81-98

VERCHER LLETÍ, S. (1998): L’Ermita de Sant Miquel de Corbera. Corbera.

VIDAL-MATUTANO, P. HENRY, A., THERY-PARISOT, I. (2017): “Dead wood gathering among Neandertahl groups: charcoal evidence from Abric del Pastor and El Salt (Eastern Iberia)”, Journal of Archaeological Science, 80, 109-121.

VILANOVA I PIERA, J. (1871): Viaje científico a Dinamarca y Suecia con motivo del Congreso Internacional Prehistórico celebrado en Copenhague en 1869. Madrid.

VILANOVA I PIERA, J. (1893): Memoria geognóstico-agrícola y Protohistoria de Valencia, Madrid, 482-483.

VILLAVERDE, V. (1984a): La Cova Negra de Xàtiva y el Musteriense de la región central del Mediterráneo español, Trabajos Varios SIP 79, València, Diputació de València.

VILLAVERDE, V. (1984b): La industria magdalenense del Abric de la Senda Vedada (Sumacàr-cer, Valencia). Nuevas consideraciones sobre el Magdalenense mediterráneo peninsular. Saguntum-PLAV, 18: 29-47.

VILLAVERDE, V. (1994): “Arte paleolítico de la Cova del Parpalló: estudio de la colección de plaquetas y cantos grabados pintados”, València, Diputación Provincial de Valencia.

VILLAVERDE, V., ROMÁN, D., PÉREZ RIPOLL, M., BERGADÀ, M.M., REAL, C. (2012): “The end of the Upper Palaeolithic in the Mediterranean Basin of the Iberian Peninsula”, Quaternary International, 272-273, 17-32.

VILLAVERDE, V., GUILLÉM, P.M., MARTÍNEZ-VALLÉ, R., EIXEA, A. (2014): “Cova Negra” en SALA, R. (ed.) Los cazadores recolectores del pleistoceno y del Holoceno en Iberia y el estrecho de Gibraltar. Estado actual del conocimiento del registro arqueológico, 361-369. Burgos, Fundación Atapuerca.

WALL, J.D., YANG, M.A., JAY, F., et al. (2013): “Higher Levels of Neanderthal Ancestry in East Asians Than in Europe.

ARQUEOLOGIA A LA RIBERA DEL XÚQUER

COORD. JOSÉ PÉREZ BALLESTER

HISTORIOGRAFIA ARQUEOLÒGICA DE LA RIBERA

ALZIRA EN LA PROTOHISTÒRIA

LS JACIMENTS ROMANS DE LA RIBERA DEL XÚQUER

L'ILLA DEL XÚQUER (ss VIII-XI)

HISTORIOGRAFIA ARQUEOLÒGICA DE LA RIBERA

Antonio Martínez Pérez (†, 2018)

Exposar les vicissituds per les quals han discorregut les troballes arqueològiques a Alzira, i per extensió a la Ribera, ens condueix inexorablement a parlar d'un personatge: l'estudiós local. Al llarg de la història, el paper dels investigadors i connoiseus locals ha estat fonamental per aprofundir en el coneixement de la història local. Persones que amb el seu amor altruista per la investigació han servit per què la ciència arqueològica haja aconseguit avançar, protegint el nostre patrimoni artístic i cultural. Intentarem, doncs, fer un xicotet recorregut temporal sobre la investigació arqueològica per aquestes terres des d'aquesta perspectiva.

Corria la dècada de 1880-1890 quan un il·lustre investigador, J. Vilanova i Piera, ens descriu una visita realitzada a la cova de La Avellanera, Catadau:

“Encontré entre los escombros varios útiles de pedernal, un molar humano, dientes y media mandíbula de ciervo, huesos del mismo y muchos restos de liebre; pedazos de Péctenmáximus y otro; dos Cardiumedule, y BulimusDecollatus y Cyclostomaelegans, que figura en la lámina primera con el número 16.

El hijo del que hace 25 años profanó aquella importante estación, aseguró que su padre había encontrado dos cráneos humanos, muchas astas de ciervo, pucheros y cerámica tosca, y una como lanza o bayoneta, según el campesino, hecha de pedernal y que los chiquillos destruyeron jugando con ella, muchas conchas marinas y cargas de Hélix alonesis, que en el país se conoce con los nombres de “Chona fina y baquetes”.

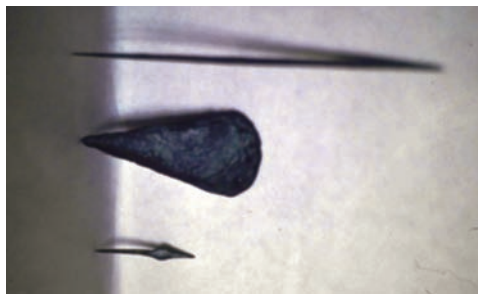
La permanencia del hombre en esta caverna hubo de ser muy prolongada, pues no sólo aparecieron con los mencionados, si bien posiblemente en horizontes superiores, dos hachas pulimentadas de diorita, de las cuales la más perfecta puede presentarse como tipo de la época neolítica, si no también hasta nueve monedas romanas, de las que todavía pude proporcionarme una de Diva Faustina”.(Serrano 1988)

Anys més tard, en 1900, el farmacèutic R. Trullenque, veí de Carlet, recull materials de la cova i dona a conèixer allò publicat per Vilanova i Piera.

*Puntes de sílex
de la Cova dels Gats*

*Punxó, Ganivet i punta
de bronze de la Cova
dels Gats.*

A través de les publicacions del Servei d'Investigació Prehistòrica de València (SIP), a la seua publicació de l'Arxiu de Prehistòria Llevantina (A.P.L.), resumiré les investigacions i aportacions realitzades a la Ribera:

A.P.L. II, 1945. - El 1938, a Cullera, al fer un refugi antiaeri fou descobert un soterrament propi de la cultura argàrica. El 1958, El Centre Excursionista d'Alzira va fer entrega a la Diputació de tres monedes de plata de Jaume I trobades al castell d'Alfandech (Benifairó de Valldigna).

A.P.L. VI, 1957. - El 1953, a Cullera, Alfredo His va descobrir la denominada "Covacha de la Ribera", amb abundant aixovar de soterraments pertanyents al Bronze inicial. En 1951, a Manuel,

Gonzaló Michó notificà al SIP el trobament d'una necròpolis a la partida de "les Foies", datat cap al segle IV dC. Aquest mateix any, també a Cullera, el SIP va fer una prospecció a Punta de l'Illa, descobrint una espècie de factoria amb materials del segle III al V dC. En 1952, a Cullera es va reconèixer el poblat de les Oliveretes. En 1950 a Barxeta, Eleuterio Soriano notificà al SIP el trobament d'unes restes a la finca de Casa Perot, resultant ser un poblat iber-romà. En 1952, a Sollana, membres del SIP van reconèixer una cripta amb soterraments datats al segle IV dC. El 1955, a Benifaió, Domingo Fletcher, membre del SIP i posteriorment el seu director, va reconèixer uns soterraments al paratge de la Font de la Muça, pertanyent al segle X.

A.P.L. IX, 1960. - El 1959, a Catadau, es trobà a la partida del Poble nou unes restes humanes, que reconegut el lloc pel SIP no es va poder determinar l'època a falta d'aixovar. El 1956, a Cullera, membres del SIP estudiaren unes sitges aparegudes a la mateixa població, no trobant objectes que serviren per a la seua datació. El 1956, a Benimuslem, a la partida del Pujol, al realitzar uns treballs agrícoles van sorgir a la llum uns soterraments, on els cadàvers tenien un plat a sobre de la cara, i datats cap al segle XVII.

A.P.L. XI, 1966. - En 1961, a l'Alcúdia de Carlet, Manuel Boix va notificar al SIP que a la partida dels Ebols, es va destruir una necròpolis, després de la prospecció realitzada i obtenció de materials, es va concloure que es tractava d'un poblat iber i la seua necròpolis, dels segles III a l'I aC. En 1965, a Alzira, Julio Escandell Fogués, entusiasta i aficionat a l'arqueologia, va descobrir la Cova dels Gats, trobant materials i soterraments eneolítics de la Fase "Vaso Campaniforme"; dies després un grup de joves

excursionistes ensopegaren amb un lot de materials campaniformes. En 1961, a Alfarb, Francisco Hernandis havia trobat restes ceràmics i lítics; visitat pel SIP es aparegueren a dos turons de la partida de la Font d'Almaguer sengles poblats del Bronze valencià. En 1965, a Antella, l'aficionat Francisco Chapa va acompanyar a membres del Sip al turó, tocant a la població, de la Creueta Alta, on es va apreciar l'existència d'un poblament ibèric datat entre els segles III i I aC. En 1961, a Albalat de la Ribera, en obrir unes rases per al clavegueram van aparèixer restes ibero-romanes que foren datades al voltant del

Gots campaniformes de la Cova dels Gats

Ceràmica del poblament del barranc de Camallos

segle II aC. A la partida immediata a la població, l'Alteret de la Vintivuitena, també l'aficionat Sarrió Gonçalbo va recollir materials pertanyents al mateix moment. En 1965, els aficionats Salvador Calzada i Jaume Gonzalo, d'Algemesí, donaren al SIP uns gots campaniformes que es trobaren a la Cova de les Aranyes, al terme d'Alzira. El mateix any, a través de Manuel Soler, es feren donacions al SIP de les restes trobades a la cova dels Francesos de la Barraca d'Aigües Vives.

Durant els anys posteriors les intervencions del SIP a la Ribera es centraren a Cullera: així el 1966 a la Punta de l'Ílla" i al mateix castell; mentre que els anys 1968-69-70 les intervencions es centraren a l'Alt de la Font, la cova del Volcà del far i la Coveta de Giner.

Centrant-me a la zona d'Alzira, i recopilant els records als meus 72 anys, intentaré explicar els ítems més interessants d'aquests 50 anys dedicats a la investigació. És a partir de 1965 quan vaig començar a interessar-me per l'Arqueologia, sent Julio Escandell Folgés, veí de la Barraca d'Aigües Vives, qui amb les seues troballes m'inculcà el 'cuquet' per aprofundir a l'estudi i investigació d'aquesta matèria (Mascarell 1965a; 1965b). Per eixes dates, amb els meus recents 20 anys, vaig explorar les coves descobertes per Julio Escandell (l'anomenada cova de Juliol, la dels Gats i la de les Aranyes) (Martínez 1986), així com la cova dels Francesos, la prospecció de la qual resultà amb la troballa de materials ceràmics ibero-romans, destacant un utensili de bronze que el SIP el va prendre com a 'osculatòri', ritual per a les bodes. A l'haver d'ingressar a files, aquest material el vaig entregar al SIP a través de Manuel Soler Camarena. Després de complir amb el servici militar vaig tornar al cos de mestres, sent destinat a Carlet. A aquesta població vaig contactar amb un gran amant de l'arqueologia, Daniel Serrano Várez, també mestre, i junts, amb el beneplàcit del SIP, començarem la prospecció dels jaciments coneguts a la Ribera, donant com a resultat el descobriment d'una important quantitat de poblats, viles i coves amb res-

Ceràmica de l'Escola Pía

Olla de l'Alt de Valiente

tes arqueològiques, culminant amb la publicació l'any 1987 de 'Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera', per part de Daniel Serrano (Serrano 1986), i 'Carta Arqueològica' per la meua part l'any 1984 (Martínez 1984).

Corria l'any 1972, destinat a la població de Manuel, vaig arreplegar materials ceràmics en superfície del turó Alt de Valent, que donats al museu del SIP de València, va resultar que es tractaven restes d'un poblat iber del segle IV aC. Més tard, incomprendiblement, es va destruir aquest jaciment al construir-se un xalet a la seua part més alta, podent-se recuperar gran quantitat de materials ceràmics que van poder reconstruir. Avisat el SIP del desastre, es

va comissionar a Bernat Martí, ajudant del Servei, perquè fera una prospecció, confirmant la seua total destrucció (Serrano; García 1986).

Ja destinat a Alzira com a mestre definitiu, vaig continuar, amb Daniel Serrano, la prospecció sistemàtica de la Ribera, visitant els jaciments coneguts pel SIP i descobrint molts de nous, sempre col·laborat amb l'equip del SIP, dirigit llavors per en Domingo Fletcher Vall, d'entranyable record.

L'any 1978 s'urbanitzà l'anomenada muntanya Assolà, hui en dia urbanització de Sant Bernat, on l'aljub de distribució d'aigua potable s'ubicà just a sobre del poblat del Bronze Valencià que, per cert, l'any 1942 fou visitat per l'historiador Miguel Gual Camarena, que aleshores estava de professor a l'Institut Laboral (Gual 1954). El SIP comissionà a Bernardo Martí, ajudant del Servei, per a dirigir les excavacions de camp, sent ajudat per un grup de joves entusiastes, aportats pel reverend en Juan Matoses (Martí; Fletcher 1983).

En eixes dates, en excavar un solar a la plaça del Sufragi, van aparéixer gran quantitat de materials àrabs, sent arreplegats i depositats provisionalment a l'aleshores col·legi Francisco Franco, on jo exercia. Això va motivar que es creés un grup de rescat, que llavors es realitzava a Radio Nacional amb el nom de Misión Rescate, dirigit per mi mateix, la memòria del qual va resultar premiada (Martínez 1979). L'any següent es formà al mateix centre altre grup de rescat dirigit per Norberto Blasco.

Arran dels fets anteriors es va intentar crear un museu local que albergara els materials que s'anaven obtenint, sent els principals protagonistes Juan Matoses, Jesús Emilio Hernández, Norberto Blasco i un servidor, amén del grup de joves que dirigia

Juan Matoses, sent un d'ells l'actual director del Museu Municipal d'Alzira (MUMA), Agustí Ferrer. Després de la seua inauguració polititzada, i la riuada de 1982 la qual el va destrossar ja que es trobava als baixos de les Escolles Pies, hui Casa de la Cultura, el grup protagonista es va descompondre quedant en mera anècdota la seua creació.

Pàtera de l'Alt de Valiente

Donat la quantitat de materials que es van obtenir de la plaça del Sufragi, l'arqueòleg francès Andre Bazzana es va interessar en aquestes troballes, així que l'ajuntament va facilitar que es fera una prospecció al col·legi Julio Tena, amb la finalitat d'estudiar la seqüència estratigràfica (Bazzana 1980).

Vas amb nansa de l'Alt de Valiente

El 1979, el SIP em va comissionar per a fer una prospecció a la cova d'Alfonso, sent ajudat per Daniel Serrano, que culminà amb una publicació del seu estudi a l'A.P.L n^a XVI de 1981 (Martínez 1981).

Vas decorat de l'Alt de Valiente

Eixe mateix any, en visitar el poble eneolític de la Muntanyeta de Carles, Corbera, vaig descobrir el jaciment musteriense de l'abric de la Muntanyeta de Carles, sent visitat, en dates posteriors, pels ajudants del SIP José Aparicio i Bernardo Martí.

L'any 1980, amb motiu de la construcció d'una ermita al sequer de Sant Bernat, vaig fer una prospecció, amb l'ajuda d'Eduardo Part i Jesús Emilio Hernández, on es van obtenir materials tardorromans d'una vila (Martínez; Hernández 1989). No fa molt, el 2012, al realitzar-se una ampliació de la central elèctrica es va ensopegar amb una xicoteta necròpolis relacionada amb la dita vila (Arasa 2013).

L'any 1982 fou prolífic en trobaments: vaig descobrir el poblat de les Cases de Montcada (Martínez 1987), poc després la necròpolis del camí d'Albalat (Serrano; Serrano 1987) i la necròpolis del Ferro I de l'Escola-Pia (Martínez 1987). Durant eixes dates, un grup de Carcaixent, encapçalat per B. Martí Oliver i J. Gil, prospectaren la zona de Realenc, descobrint algunes coves de soterrament al voltant del poblat del Puntal de l'Anell (Martí; Gil 1978).

A una visita realitzada, en 1983, al conegut poblat de la Coroneta del Rei, vaig arregar superficialment fragments d'una gran olla ovoide, que reconstruïda va resultar

*Vasos ceràmics
del Alt de Valiente*

ser una peça ceràmica amb vora reen-
trant, quedant la boca en un pla hori-
zontal i xicoteta, en relació a la mida
real, decorada amb sis anses de cinta,
estriades i en posició vertical, amb tres
mamellons a l'espai entre les ases, te-
nint una similitud amb els jaciments
de la Cultura Argàrica, sent actualment
una de les millors peces exposades al
MUMA (Martínez 1985; 1989).

Durant eixes dates, i acompanyat de
Daniel Serrano, vaig visitar el famós
jaciment ibèric del Llano de la Con-
solación (Albacete), lloc de naixement
de Daniel i casualment als voltants
vaig trobar una planxa de plom molt
ben doblada, acuradament desdoblada
resultà estar escrita per ambdós costats
amb caràcters ibèrics. Donada al Mu-
seu Arqueològic de València, i després
d'un estudi del text, es va publicar a
l'homenatge de Martín Almagro (Mar-
tínez 1985; 1989).

L'any 1984 vaig descobrir el poblat de
la Terrerosa, a Barxeta, que poc després
fou destruït per ubicar una balsa de reg
amb el seu nom. Després una minuci-

*Necròpolis romana
del camí d'Albalat*

osa prospecció es recuperaren gran quantitat de fragments ceràmics, destacant una
magnífica aixxa de fibrolita i part d'un pondus (Fletcher; Martínez 1983).

En 1985, el Col·legi Nacional Julio Tena fou enderrocat per a construir al seu lloc
l'Agència d'Hisenda i alguns jutjats. Com que el lloc era idoni per a una excava-
ció, es va comissionar a C. Román i a Pedro López per al seu estudi. Van aparèixer
estructures de cases medievals i, donada la proximitat a la muralla àrab, es va
excavar fins els fonaments per a poder apreciar l'alçada quan es va construir. A
l'autor d'aquest article li assignaren l'excavació d'una xicoteta part, resultant ser
el lloc que més materials va donar de l'excavació, a pesar de ser una prospecció
de pocs metres quadrats, sent publicat el seu estudi a la revista Al-Gezira (Serrano;
Fernández 1996).

Cap al canvi de segle vaig començar a prospectar les riberes del riu Magre i Xúquer,
descobrint molts jaciments a l'aire lliure a les terrasses d'aquests, la majoria d'un perí-
ode premusterià, sent els més antics trobats a la Ribera (Martínez; Martínez 1990).

Arran de tots aquests trobaments es va crear el Museu Municipal, baix la direcció d'Agustí Ferrer (Ferrer 1987), qui realitzà excavacions a la plaça del Sufragi, al costat de la torre de l'església de Santa Caterina, així com a l'antic mercat municipal (Martínez 1997), en aquest últim es va recuperar un llenç de la muralla musulmana amb les seues respectives torres. Cal destacar que el treball realitzat per en Juan Matoses en la recollida d'elements antics i la seua donació al museu.

*Excavacions
al C.P. Julio Tena*

La transcendència d'aquestes troballes arqueològiques va propiciar que un grup d'investigadors locals, capitanejats per l'arxiver municipal Aureliano J. Lairón Pla, i amb el beneplàcit de l'Ajuntament, es va crear la revista Al-Gezira, en 1985, amb la finalitat de donar a conèixer investigacions i estudis de la Ribera, abastant totes les etapes històriques i culturals.

Ja per acabar, com a compendi de tants anys de prospeccions arqueològiques, l'any 2007 vaig donar al Museu Municipal la meua col·lecció de materials ceràmics. L'any 2010, foren els materials lítics, alguns ceràmics i ossis els que foren depositats al dit museu: fusaioles, pondus, puntes de fletxa, fulles, punxons de bronze i os, destrals de diorita, etc. És una vertadera llàstima que la majoria no estan exposats al públic.

ALZIRA EN LA PROTOHISTÒRIA

Alicia Vendrell Betí

1. TRETS GENERALS DEL MÓN IBÈRIC A L'ENTORN DEL XÚQUER

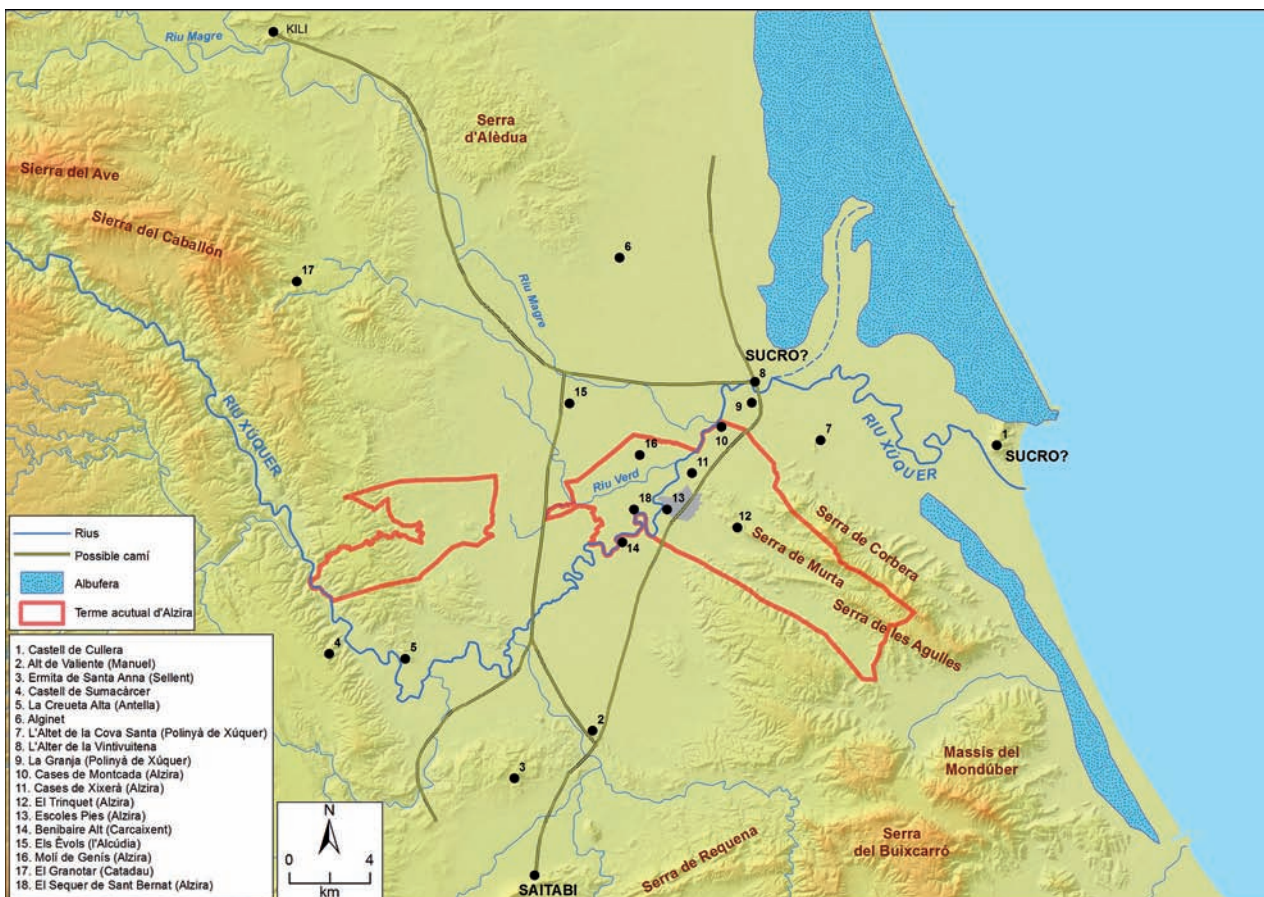
S'entén com a Protohistòria al període en el qual l'escriptura fa acte d'aparició al si d'una societat, però en l'actualitat no som capaços de desxifrar-la. En el nostre cas, incloem des de l'arribada dels fenicis a la Península Ibèrica i el desenvolupament de la cultura ibèrica, el que també es coneix com la *primera Edat del Ferro* (segle VIII a.E. aproximadament), fins la consolidació de la presència romana, ja en època d'August (segle I d.E.). Es caracteritza per l'aparició de societats complexes a nivell econòmic, polític, urbà i social.

Quan parlem de la protohistòria d'Alzira, o de la Ribera en general, és inevitable referir-se al riu Xúquer, per la importància que té com a eix vertebrador de la comarca, a la qual dóna nom. Tant és així, que segons les fonts llatines dels segles I i II d.E., tal i com citen els historiadors Plini (a la *Història Natural*, III, 19 i ss.) o Ptolomeu (*Taules Geogràfiques*, II, vj), actuava com a frontera natural entre els grups ètnics que allí hi vivien, els ibers, i que els romans denominaven edetans, al nord, i contestans, al sud. Aquesta separació que es va mantindre fins que aparegueren les noves demarcacions administratives que requeria l'imperi (Pérez Ballester 2015: 119). En qualsevol dels casos, aquesta via fluvial actuaria més de punt de contacte cultural i material que de frontera o límit (Bonet 2005).

El curs de les aigües del Xúquer dóna pas de manera natural des de l'interior cap a la costa, el que sens dubte va suposar una fàcil comunicació entre aquests dos punts de la geografia. E. Llobregat (1972: 18, 21-22), a la seua important obra, intenta limitar geogràficament la Contestània, on el Xúquer és un dels rius definitoris, i és que suposaria el límit nord, amb el triangle que formen per l'interior Gavarda, Antella i Alcàntera, i cap a la costa, Alzira, Sueca i Cullera. Per la part occidental, el límit es troba en el riu Canyoles, un afluent del Xúquer, que recorre la vall de Montesa, pas natural cap a la Meseta, cap a la Font de la Figuera.

Pel que respecta al poblament, els nuclis més grans des del punt de vista de densitat demogràfica i activitat econòmica i comercial són els *oppida*. Definim així els poblats en alt, fortificats i ben defesos, amb un complex urbanisme compost de carrers principals i altres secundaris, amb places, vivendes de planta variable, magatzems

o tallers, més altres serveis, públics o privats, com cisternes, forns o molins, entre altres. És el cas de *Saitabi* (Xàtiva) i *Kili?* (La Carència, Torís), dues de les principals poblacions de l'àrea que estudiem. No podem oblidar altra ciutat, *Sucro*, de la qual dubtem de la seua ubicació (Cullera o Albalat de la Ribera?). En una escala menor tenim els hàbitats en vessant (com El Trinquet, d'Alzira); els hàbitats en pla, que poden ser granges o altre tipus d'assentament major (un exemple podria ser l'Alter de la Vintivuitena, a Albalat); les seues necròpolis o cementeris, que no sempre apareixen (el cas dels Èvols, a l'Alcúdia); les coves santuari, on hi ha evidències d'algun tipus de culte a alguna divinitat desconeguda (La Cova del Lledoner, a Carcaixent); i les atalaies, punts estratègics de control del territori i les vies de pas (com l'Ermida de Santa Anna de Sellent).

D'entre les expressions materials que més destaquen a la cultura ibèrica està l'encunyació de moneda, sobretot rellevant a partir del segle III a.E., i exclusiva d'algunes ciutats, com *Saitabi* (Ripollés 2007) o *Kili*, als segles II-I a.E., que arribaren en relativa quantitat a la zona de Requena-Utiel, testimoniant així les estretes relacions de La Carència amb aquesta comarca durant l'ibèric final (Ripollés et al. 2013: 158-159).

L'escultura en pedra no va ser recurrent en la zona del Xúquer, el qual normalment es considera una fita per a aquesta manifestació artística, malgrat les recents troballes septentrionals. Aquesta sol estar relacionada amb les necròpolis monumentals durant

Imatge 1.
Mapa d'ubicació dels principals jaciments ibèrics mencionats en el text (elaboració pròpia a partir de Pérez Ballester 2013: Imatge 1)

l'ibèric antic i ple (segles VI fins IV a.E.), encara que no sempre és així (Izquierdo 2000: 318-319). Comptem amb les notable excepcions, per una banda, del cap de bou fragmentat trobat a La Carència, datat al segle IV, i que formava part d'una escultura completa (Llobregat 1975); per l'altra, el cap possiblement masculí, amb una arracada trobat el 1974 a Xàtiva (Aranegui 1978), amb paral·lelismes clars amb la "dameta" de la necròpolis del Corral de Saus (Moixent) (Izquierdo 2000: 308).

La ceràmica local, pintada o no, és altre dels elements culturals que s'ha de tenir en compte. La major part de les produccions vasculars ibèriques que presenten algun tipus de decoració, recull un gran ventall de figures geomètriques que va des de les bandes i filets fins a patrons més complexos, amb semicercles i cercles, ziga-zagues, rombes, etc. Pàteres, escudelles i plats, gerres i gerretes o tenalles, entre altres, eren pintades des del segle V a.E. amb motius molt variats i normalment amb colors rojos de diferents tonalitat. Ho veiem a nombrosos jaciments, com per exemple a la Cova dels Francesos (Alzira-Carcaixent), o El Trinquet (Martínez Pérez 1984: 179; Serrano 1987: 165), entre molts altres.

No és habitual, doncs, l'elecció de representacions de plantes, humanes o animals sobre aquestos suports, encara que a La Carència trobem algunes excepcions, com la notable tenalla dels hipocamps, amb paral·lelismes amb altres representacions de *Kelin*, el Pico de los Ajos i *Valentia*, amb una cronologia més tardana, de finals del segle II o principis del segle I a.E. (Pérez Blasco 2013). Destacable resulta també la gerreta trilobulada de la Creueta Alta (Antella), per la representació oculada del broc (Serrano 1987: fig. 44,1), ja que a la Ribera no coneguem cap recipient similar.

Tots els suports que acabem de mencionar (la moneda, l'escultura o la ceràmica), juntament amb unes làmines de plom interpretades com llistats de deutes i que apareixen en alguns jaciments ibèrics, van ser objecte de difusió de l'escriptura ibèrica, sobretot a partir del segle IV, feta amb un alfabet propi i que encara hui no sabem desxifrar.

Els ibers també estigueren oberts a l'intercanvi comercial. La petjada que això deixa a nivell arqueològic és la identificació de suports ceràmics forans. Des del punt de vista cronològic, la primera ceràmica importada que coneguem és la fenícia, després l'àtica, menys habitual és la púnica, i finalment la romana.

La fenícia, bàsicament àmfores R-1 d'oli de la costa de Màlaga i en menor mesura recipients amb un clàssic vernís roig, una urna Cruz del Negro i escudelles trípode, ara per ara es documenta en els nivells antics de l'Alter de la Vintivuitena, Heretat del Valiente (Manuel), La Carència o *Saiti*, amb cronologies que van des del segle VIII fins el segle VI aproximadament (Aranegui 1980; Bonet, Mata 2001: 178; Caruana 2013: 103; García Román, Serrano 1986: 98, 102-103; Huguet 2013: 121, i ss.; Pérez Ballester 2006: 138; Pérez Ballester *et al.* 2011: 202).

Més èxit van tenir els recipients de vaixel·la fina àtica entre els ibers, sobretot copes amb anses del denominat estil de figures roges i posteriorment de vernís negre.

Aquestes estarien considerades com a elements distintius en moments festius i rituals-funeraris entre els ibers, normalment per a beure vi. A l'estar ben estudiada, es pot identificar fàcilment la seua cronologia en un jaciment, normalment entre els segles V i IV a.E. A la Ribera tenim constància d'ella a tot tipus de jaciments: la Llo-ma del Matamon (Carlet) (Mora García 2015: 136), la Sima de l'Aigua (Carcaixent), l'Heretat del Valiente, el Castell de Sumacàrcer, Els Èvols (l'Alcúdia) (Serrano 1987: 91, 129, 134, 144-158), a banda dels grans *oppida de Kili* (per exemple, Caruana 2013: 103), *Saiti* (Pérez Ballester *et al.* 2011: 201) o Cullera (fig. 1.1) (Martínez Pérez 1984: 164). Es coneixen a la desembocadura del Xúquer, així com a *Kili* (Caruana 2013: 105), àmfores gregues que portarien vi, però ja a partir del segle III, originàries de Sicília o la Magna Grècia.

La ceràmica púnica, procedent de la propera illa d'*Ebusus* (Eivissa), però també de *Gadir* (Cadis) o la mateixa metròpolis, Cartago, apareixen igualment a Cullera, punt neuràlgic de tot aquest tràfec comercial que estem detallant. Es tractaria sobretot d'àmfores de salaó de peix, vi i oli (Pérez Ballester 2013: 40) que entrarien a la zona de la Ribera, en moments del segle IV al II a.E., tal i com es comprova a *Saiti* (Pérez Ballester *et al.* 2011: 201).

La ceràmica romana fa major acte de presència durant l'Ibèric Tardà (segles II-I). Es tracta de la coneguda com ceràmica campaniana, nom que rep per la Campània, l'actual regió italiana que produïa en sèrie des del segle III a.E. unes formes ceràmiques molt particulars, caracteritzades per un vernís negre de qualitats variables, el que fa que les dividim en Campaniana A i Cales. Aquesta vaixella fina de taula era una càrrega parasitària als vaixells, que noliejaven principalment àmfores vinàries romanes tipus Dressel 1, pitjor conegudes a la zona. Tenim constància segura de l'aparició de les peces de vernís negre itàlic a l'Alteret de la Vintivuitena, Benibaire Alt (Carcaixent), Alt del Fort i la Ràpita (Cullera), Els Èvols (l'Alcúdia), La Creueta Alta (Antella), Font Blanca (Carlet), Cases de la Pólvora (Tous), La Carència i Xàtiva (Albiach 2013a: 66; Aranegui 1996: 40, 64-65; Caruana 2013: 103-104; Martínez Pérez 1984: 164; Pérez Ballester *et al.* 2011: 201; Serrano 1987: 70, 91, 125). Respecte a les Dressel 1, se'n troben a La Carència (per exemple, Albiach 2013a: 66).

2. LA PRIMERA EDAT DEL FERRO (SEGLES VIII-VII)

Durant aquest període tenen lloc importants canvis a la façana Mediterrània de la Península Ibèrica en general, que no són altra cosa que el reflex de les intenses transformacions que trobem a la resta del món antic i les pròpies sinèrgies internes que s'havien iniciat a finals de l'Edat de Bronze. I és que comença a ser cada vegada més evident el contacte que s'estableix entre fenicis i grecs per un costat, i els indígenes per l'altre. Des dels punt de vista econòmic, ho notem bàsicament per l'arribada als assentaments locals de productes d'importació envasats en àmfores, pròpies d'aquests àmbits.

Els contactes portaran inevitables intercanvis culturals i d'idees, que van des de les innovacions econòmiques i ambientals (introducció de nous conreus com l'olivera, la vinya i l'ametller, o noves espècies animals, com el gall i la gallina), a les tecnològiques (com el torn de terrisser, la metal·lúrgia del ferro, o la vinificació), fins a les creences (que es manifesten en actes com la cremació dels difunts). No amb menors implicacions per a l'arqueologia és la consolidació d'un nou tipus d'urbanisme, més regular, que va de la mà de l'aparició de noves societats més jerarquizades, i que es manifesten en el brot de nous grans nuclis de població en alt, que podríem pensar que són "llocs centrals", i que dominen la resta d'assentaments de menor entitat. En el cas de la comarca de la Ribera, *Kili* (La Carència) i *Saiti* (Xàtiva) ens donen prou mostres per a pensar que comencen a emergir com a tals en aquests moments tan primerencs de la protohistòria, sobretot pel que fa a l'arribada de ceràmica importada que ja hem mencionat més amunt i l'inici del seu urbanisme complex, encara que és relativament poc el que sabem d'elles.

No volem oblidar ací la rellevància que degué de tindre la desembocadura del riu Xúquer, a Cullera, com a punt neuràlgic d'arribada de productes dels jaciments fenicis més propers (àmfores amb oli, vi o salaons, ceràmiques fines amb una coberta roja, trípodes per a matxucar espècies, tot de La Fonteta, a Guardamar del Segura, o la mateixa Eivissa) però també d'eixida dels propis, com metalls i primeres matèries en general. Hem de pensar en l'Alter de la Vintivuitena com un enclavament indígena essencial per a la redistribució de les mercaderies a la mateixa vora del riu, ja que és un jaciment molt extens amb materials molt heterogenis, tant indígenes (ceràmiques de tradició local fetes a mà) com importats (ceràmica fenícia) (Bonet, Mata 2001: 178).

La necròpolis de les Escoles Pies es configura com un dels testimonis arqueològics alzirencs més antics, en aquest cas, en el propi nucli urbà. Es va documentar arran unes obres l'any 1982 en el carrer Escoles Pies, entre l'edifici de l'Escola Pia i la Llar del Jubilat. Entre les terres buidades de l'obra i al mateix tall del carrer es varen recuperar grans bossades de terra cendrosa, on es trobaven fragments ceràmics similars i alguns ossos cremats i un fragment d'anell de bronze, pel que es va deduir que tot el conjunt formava part d'una necròpolis (Martínez Pérez 1987). Però no és l'únic jaciment d'aquesta cronologia tan primigènia: la Cova d'Alfonso i segurament l'avui desapareguda Cova dels Francesos, ambdues a les immediacions d'Alzira, constituïrien els primers testimonis ibèrics d'utilització de les coves com a santuaris. Tant a la necròpolis de les Escoles Pies com a la Cova d'Alfonso es varen trobar ceràmiques fetes a mà o torn lent, escudelles carenades i bases planes amb peu, típiques de les acaballes del Bronze Final o dels primers moments de la Protohistòria (Martínez Pérez 1981: 229 fig. 4.2; 1984: 147; 1985: 36; 1987). Consten testimonis d'altres activitats d'aquesta època que no s'han pogut concretar a les immediacions del Pont de Ferro, tal i com es va poder observar per les restes ceràmiques localitzades a les sorres que es draguen del riu (Martínez Pérez 1984: 147).

3. L'ÈPOCA IBÈRICA (SEGLES VI-I a.E.)

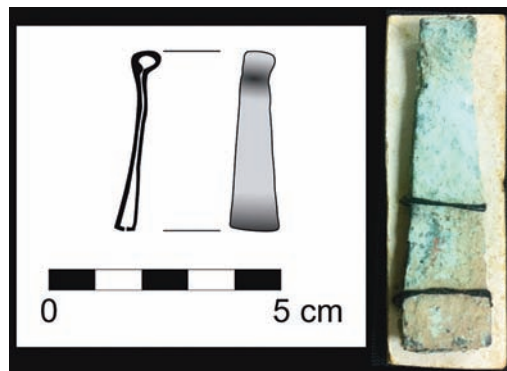
Tal i com ocorre a la resta del món ibèric, és durant els segles VI-V (l'ibèric antic) quan comencen a consolidar-se els poblats en altura o *oppida* que ja existien d'abans i fins i tot a proliferar-ne de nous a la Ribera. És el cas de *Saiti* o *Kili* a l'interior, i possiblement l'Alt del Fort a Cullera (Pérez Ballester 2013: 39), punts centrals en el territori que els envolta, el qual serà objecte del seu control. La tendència de centralització d'aquestes grans ciutats no serà més que l'inici del que veurem en segles posteriors, sobretot en l'ibèric ple o clàssic (segles IV-III), mantenint-se sense massa canvis fins l'ibèric tardà (segles II-I a.E.) .

Com és ben sabut, la Ribera és una àrea que actualment és molt rica i activa des del punt de vista agrícola. Per a l'arqueologia aquest moviment de terres ha implicat certa destrucció i per tant un gran desconeixement dels jaciments que es documenten, encara que siga superficialment. D'aquesta manera, moltes vegades no podem fer més que englobar-los segons la seua ubicació, sense ser capaços d'identificar la seua funcionalitat en el territori o fins i tot la seua forqueta cronològica.

3.1 ELS ASSENTAMENTS EN ALT O EN LLOMA

Es tractaria d'assentaments molt visibles des de diversos punts del territori dels voltants, i al mateix temps amb un gran control dels recursos propers, ja que se situarien en llocs destacats, com la cima o la vessant d'una muntanya.

Per a Alzira, podria ser el cas d'El Trinquet, a una lloca al marge dret del riu Xúquer i a la vora d'un antic camí que va des d'Albalat a Xàtiva, actualment conegut com el camí de Sant Bernabé. Es localitza a prop d'un altre jaciment, El Torrejón, a la Muntanyeta del Salvador. No s'ha excavat mai, però en superfície s'han trobat molts materials amb una ampla cronologia, d'entre els quals destaca el lot de ceràmica ibèrica (Martínez Pérez 1984: 187; Pérez Ballester 2013: 46; Serrano 1987: 165). No volem deixar passar ací la troballa casual d'unes pinces de depilar a la Murta, molt típiques en època ibèrica, però que no tenen context conegut (Serrano 1987: 165).

Imatge 2.
Pinces de depilar
de la Murta.

A la resta de la Ribera, interpretem en aquest sentit els jaciments de la Colònia de San Patricio (Alginet), a la vora del Camí Reial del segle XVIII i actual A-7 (Serrano 1987: 163); Les Serretes (Montserrat); El Castellet (Tous); o l'ermita de Santa Anna (Sellent, encara que aquest es consideraria una atalaia o lloc de vigilància per la seua ubicació).

Millor conegut és l'oppidum de La Creueta Alta (Antella), situat al marge esquerre del Xúquer i en un lloc estratègic de control del riu i les planes de la comarca. El poblat comptava amb una muralla i algunes torres, més algunes restes d'habitacions de planta rectangular, i per la ceràmica en superfície s'ha determinat que la seua cronologia seria del segle III fins la primera meitat del segle I a.E. (Aranegui 1996: 64; Pérez Ballester 2013: 44; Serrano 1987: 139). Junt a la Creueta Alta s'ubicaria altre jaciment ibèric en alt, el Castell i la seua vessant, a Sumacàrcer, que estaria freqüentat almenys des del Bronze. La funcionalitat seria la mateixa, però des del marge oposat del riu. La cronologia abasta des del segle IV al II, aproximadament, sempre segons la ceràmica en superfície (Pérez Ballester 2013: 44; Serrano 1987: 133).

L'Heretat del Valiente (Manuel) és altre dels oppida que es coneix relativament millor, malgrat estar parcialment destruït per unes obres als anys 80. Molt proper de Saitabi i visualment unit a l'ermita de Santa Anna (Sellent), a 130 m.s.n.m., controlaria el pas de les terres fèrtils de la Ribera a les de la Costera. La muralla i les restes d'algunes habitacions afloren en superfície. La ceràmica, molt variada i abundant, ens dóna una cronologia sobretot del segle IV i possiblement més tardana, encara que hauria una freqüentació anterior (García, Serrano 1986; Martínez Pérez 1984: 162-163; Pérez Ballester 2013: 40, 44; Serrano 1987: 144-158). Al pujol d'enfront d'aquest important jaciment, se'n situa un altre, el Castellet (l'Ènova), però que es troba totalment arrasat. Se sap que es freqüentaria des del Bronze fins època romana. En superfície podem veure ceràmica ibèrica (Martínez Pérez 1985: 54).

Sabem per la seua ceràmica que el jaciment de la Lloma del Matamon (Carlet) se situaria en la fase de l'ibèric ple, en concret a principis del segle IV (Mora García 2015: 136); la Font Blanca (Carlet) estaria en actiu almenys des de finals del segle III fins ben entrada l'època romana, encara que és ben poc el que sabem d'aquest jaciment en vessant, ja que només tenim constància d'ell per la ceràmica variada recollida en superfície (Serrano 1987: 70).

Molt a prop estaria El Granotar (Catadau), amb una cronologia lleugerament posterior, que destaca per la troballa d'un fragment de ceràmica ibèrica amb representació d'un cavall (Martínez Pérez 1984: 191). L'Alt de la Malà, entre Llombai i Alfarb, seria altre dels jaciments ibèrics propers, segurament amb muralla, del qual destaca l'abundant troballa de ceràmica en superfície que data des del Bronze (Martínez Pérez 1985: 84). Unes prospeccions recents han detectat altres jaciments a la zona per la ceràmica ibèrica i romana en superfície, tots molt a prop de la Carència: és el cas de la Font de la Llibertat o de la Carència, a Real de Montroi, arrasat per les tasques agrícoles; Calahuet, a Torís, xicotet poblat ibèric emmurallat dalt d'un turó i amb restes d'estructures, entre altres una muralla; o El Castellet, a Tous, sobre un altre turó de cim pla. Tal i com ja hem vist, La Carència seria l'oppidum de referència de la zona per la seua situació estratègica a una muntanya, l'entitat de les seues construccions (muralla, habitacions), diversitat i qualitat dels materials ceràmics, encunyació de moneda pròpia, entre altres. Malgrat el seu continuat espoli, s'ha pogut determinar gràcies a les campanyes d'excavació que tindria una cronologia molt ampla, almenys

des del segle IV fins la presència romana, encara que hi ha restes que daten del Bronze i la Protohistòria més arcaica (Albiach 2013b).

No volem oblidar el punt neuràlgic de la desembocadura del Xúquer, a Cullera, ja que allí trobem evidències d'una possible ciutat fortificada a l'Alt del Fort, la part alta del Monestir de la Mare de Déu del Castell. Efectivament, el 1968 el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) va excavar les restes de diverses estances i abundant i divers material moble, amb una cronologia des del segle IV fins el segle I a.E. (Martínez Pérez 1984: 164), pel que podríem estar parlant que aquest *oppidum* controlaria la costa propera i també l'entrada a la comarca. La cova del Volcà del Far també té restes que ens remeten a època ibèrica més bé tardana, però ací el poblament seria de caràcter esporàdic des de moments antics (Aranegui 1996: 65; Martínez Pérez 1984: 174; 1985: 90).

3.2 ELS ASSENTAMENTS EN PLA

Es tractaria d'assentaments ubicats a zones planes del terreny, o amb una lleugera elevació, sempre molt a prop del riu Xúquer.

El Molí de Genís (Alzira) és el primer d'aquesta sèrie de jaciments. D'ell poc podem dir, només que seria un punt de freqüentació habitual en diverses èpoques, pel que podem observar per la ceràmica que fins el segle II, es troba dispersa als seus voltants. Seria un assentament menor, amb una necròpolis al costat, i proper a El Pla (Fletcher Valls 1982: 112; Pérez Ballester 2013: 39). Aquesta última, a la partida que rep el mateix nom, seria una necròpolis descoberta recentment, al marge esquerre del riu, amb una cronologia de l'Ibèric Antic i Ple (Pérez Ballester 2013: 147).

Imatge 3.
Unió dels rius Xúquer i
Magre. Al fons se situaria el
jaciment de les Cases
de Montcada.

No resulta difícil de comprendre que les vores del Xúquer, per la seua fertilitat i per la seua situació estratègica de pas cap a l'interior, estigueren jalonades en diferents punts per diferents assentaments, segurament granges o llocs d'acumulació de recursos agropecuaris. Al terme d'Alzira n'identifiquem almenys tres, totes elles a prop de dos antics camins que uneixen l'alt Magre amb la plana del Xúquer, i altre més local que uneix Albalat i Algemesí amb Alberic-Alcòsser (Pérez Ballester, Arasa 2010: 104).

A un alteró al marge dret del riu Xúquer, just en el punt on conflueix amb el Riu Verd, està Les Cases de Xixerà (Alzira). No s'ha excavat mai, però abunden les ceràmiques en superfície. La seua ubicació en aquest punt tan significatiu fa pensar que estem davant d'un lloc de control del pas i un caseriu de recepció de mercaderies (Martínez Pérez 1982: 182; Pérez Ballester 2013: 45-46).

Les Cases de Montcada (fig. 1.10) és altre jaciment en pla, a la carretera que uneix Alzira i Albalat, a 50 m. del marge dret del Xúquer, en el punt on el Magre desemboca (fig. 3). Actualment es troba arrasat per unes obres d'anivellament del terreny, però en superfície es recolliren materials de cronologies variades, sobretot del Bronze Final, però també d'ibèrics (Martínez Pérez 1985: 35; Pérez Ballester 2013: 45).

El Sequer de Sant Bernat, malgrat haver estat excavat als anys 80 i recentment (Arasa *et al.* 2013), no conserva les estructures d'època ibèrica intactes, destruïdes per les edificacions posteriors. De fet, la presència de ceràmica ibèrica és considerada com residual, encara que algunes formes, com lebes, tenalletes i àmfores itàliques han sigut identificades (Rosselló 2013: 145-146, 167). Hui en dia és un santuari destinat al culte dels Sants Joans.

Imatge 4.
El Sequer de Sant Bernat
(Alzira) en un moment
de la seua excavació
(foto cortesia del Museu
Municipal d'Alzira)

Més difícils d'interpretar per la naturalesa de la seua descoberta i posterior tractament serien les restes aparegudes al carrer del Doctor Ferran, en el creuament del carrer Francisco Bono, en el context d'unes obres del clavegueram, on segons notícies aparegueren ceràmiques ibèriques i romanes. Sí que sabem que se situa al costat del camí romà cap a Xàtiva des d'Albalat, després de creuar el Xúquer, i a prop del jaciment de l'Alquerieta (Martínez Pérez 1982: 188). Hauríem de sumar a aquest panorama el jaciment del Torrejón, a l'est d'Alzira, a la vessant de la Muntanyeta de Ríos, on es va trobar ceràmica ibèrica i romana. Aquest estaria a prop de la Muntanyeta del Salvador i d'El Trinquet, al costat d'un camí antic que porta d'Albalat a Xàtiva (Martínez Pérez 1982: 182; Pérez Ballester 2013: 46).

Pel que respecta a l'entorn d'Alzira, el ja mencionat l'Alter de la Vintivuitena (fig. 1.8) és un dels centres receptors de productes importats i locals des de dates molt primerenques fins la presència romana. El SIP va poder veure restes d'edificacions per unes obres de drenatge al terreny. A més a més, ben a prop, al mateix nucli urbà d'Albalat han aparegut nombroses restes que es poden emmarcar dintre dels segles IV-III (Pla Ballester 1966: 296-298). Els Èvols (l'Alcúdia) (fig. 1.15) seria un poblat al marge esquerre del riu, ubicat a una lleugera lloma, amb una vida del segle III a l'I a.E., amb evidències d'habitacions i abundants restes mobles (ceràmica, ganivets afalcatats, relles d'arada, etc.). Avui està completament perdut, però en el seu moment estava junt un dels antics camins que pel Magre comunica l'interior (Kili) i les terres del sud del Xúquer (tant cap el pas de Alcòsser com a l'Alter de la Vintivuitena). La necròpolis del poblat estava al costat (Pérez Ballester 2013: 46; Pla Ballester 1966: 281). Un poc més interior, al costat de Torís, s'ha descobert recentment altre possible assentament, el Campillo.

Al sud d'Antella, a la partida de l'Havana i molt a prop del Xúquer, es va identificar per prospeccions un jaciment que rebria el mateix nom, i de cronologia més bé tardana (Martínez Pérez 1984: 165). Benibaire Alt (Carcaixent) (fig. 1.14) seria altre assentament en pla de nova fundació en els moments finals de l'època ibèrica, sota les estructures d'una important vil·la romana. Va ser excavat pel SIP en dues campanyes (Aranegui 1996: 40; Martínez Pérez 1984: 183). De major entitat sembla ser la possible granja de l'Altet de la Cova Santa, a Polinyà de Xúquer (fig. 1.7): d'aproximadament 1 hectàrea, en un xicotet promontori, i a prop de la Muntanyeta de Sant Miquel, es troba una gran dispersió de ceràmica ibèrica i d'altres moments posteriors (Pérez Ballester 2013: 45; Serrano 1987: 169). Finalment, de recent troballa és el possible assentament tardà de les Cases de la Pólvora, a Tous, amb gran quantitat de ceràmica ibèrica, vernís negre i romana.

3.3 LA NECRÒPOLIS

No són moltes les necròpolis, és a dir, llocs d'enterraments, conegudes d'època ibèrica. Degut a la mateixa idiosincràsia del ritual, que consistia en la cremació dels ossos

a altes temperatures, amb la posterior disposició de les restes calcinades a l'interior d'urnes, juntament amb aixovars personals, fa molt difícil que en aquestes terres tan treballades siguem capaços d'identificar-ne cap. Aquestes se situaven a les vies d'accés dels poblats, al afores i molt a prop, pel que cadascú tindria la seua pròpia.

Deixant de banda la necròpolis de l'Escola Pia, que ja hem comentat més amunt, i que es tractaria d'un cementeri de finals del Bronze Final i principis del Ferro, tenim la ja mencionada necròpolis d'El Pla, amb una cronologia posterior (segles VI-IV aproximadament). Aquesta es trobaria junt el Molí de Genís (Pérez Ballester 2013: 147). A prop d'Alzira, a l'Alcúdia, trobem la necròpolis del poblat dels Èvols, identificada pel SIP el 1961, però ja arrasada per les tasques agrícoles. Segons notícies orals, havia unes urnes molt juntes amb cendres i ossos al seu interior, junt a altres objectes com aixovars, com falcates o fíbules (Pla Ballester 1966: 282).

Tenim notícia d'altres assentaments amb informació de troballa d'ossos i ceràmica ibèrica a la Ribera, però no podem determinar si pertanyen o no a necròpolis. Estem parlant del barri de Sant Antoni (Cullera) o la Font de Botet (Carcaixent) (Martínez Pérez 1984: 175, 178).

3.4 LES COVES SANTUARI

Les coves són una constant en la zona més muntanyenca de la Ribera. Per a època ibèrica, es creu que a banda de possible refugi, tingueren un ús ritual com a santuari dedicat a alguna divinitat desconeguda. Normalment el culte es manifesta des del punt de vista arqueològic per la troballa de ceràmiques típiques, com els vasos caliciformes, moltes vegades amb marques de combustió.

Al terme d'Alzira coneguem la Cova d'Alfonso, anant cap a Corbera, amb testimonis molt antics del seu ús al principi de la Protohistòria (Martínez Pérez 1981: fig. 4.2.); la Cova dels Francesos, que limitava amb el terme de Carcaixent i la Barraca d'Aigües Vives, amb molt de material ibèric sense context recuperat als anys 60 pel SIP (Martínez Pérez 1984: 179-180). A la Covatxa de Julio se sap de l'existència de ceràmica ibèrica en superfície (Serrano 1987: 166).

A la resta de la Ribera destaquen les següents coves amb materials ibèrics en superfície, algunes d'elles excavades: Cova del Lledoner, la Simeta de l'Ibero, la Sima de l'Aigua (totes a Carcaixent), la Cova de l'Avellanera (Catadau), la Cova de la Galera (Favara) i finalment la Sima de l'Infern (coneguda amb altres múltiples noms, com Cova de Primo, Cova d'Espalpàrribus o Cova d'Espalparrisus), a Tous (Martínez Pérez 1984: 166-167; 1985: 79; Serrano 1987: 60, 66, 129-133, 170-171).

4. CAMINS I PASSOS D'ÈPOCA IBÈRICA A LA RIBERA DEL XÚQUER

Fins ara hem anat mencionant antics camins al costat dels jaciments esmentats. I és que una xarxa viària és essencial per a la circulació de béns i persones, per a la comunicació entre interior i costa o el trànsit d'excedents agrícoles. (*Imatge 1*).

Les diverses rutes, que aprofitarien i intentarien salvar la geografia i els cursos dels rius, permetrien l'accés a les ciutats més importants que hem esmentat per a època ibèrica: *Kili* (La Carència, Torís), *Kelin* (Caudete de las Fuentes), *Saiti* (Xàtiva) i *Sucro* (Cullera-Alter de la Vintivuitena?), així com *Edeta* (Llíria) o *Arse* (Sagunt), que quedarien més al nord d'Alzira. Per a l'entorn del Xúquer, però, les distàncies entre les principals ciutats són similars: entorn els 30 km entre *Saiti* i *Sucro*, i uns 40 km entre *Kili*, *Saiti* i la possible *Sucro*, que equival, més o menys, a una jornada de marxa (Pérez Ballester 2013: 41; 2015: 124). De tota manera, el mateix riu va constituir una frontera en si mateix en època antiga, ja que segons els romans establia la diferència territorial entre l'Edetània al nord, i la Contestània al sud, per no parlar en moments posteriors (Pérez Ballester, Arasa 2010).

En primer lloc, la via de comunicació més important la constituïa el mateix riu. Sabem que almenys fins el segle XV el Xúquer va ser navegable fins Alzira (Carmona, Ruiz 2003: 121). Ja hem vist més amunt la quantitat de jaciments ibèrics que hi ha a ambdós marges, sobretot a Alzira però també l'important que és el seu pas a Albalat. Aquests jaciments, independentment de la seua cronologia, tindrien una funció de control de pas i d'acumulació de mercaderies. Es creu que aquest comptaria amb múltiples guals per on travessar a la part oposada: un d'ells es trobaria en el despoblat d'Alcòsser, a Alberic, amb un nom més que indicatiu, el Camí de la Barca el qual encara es trobaria en ús al final de l'època ibèrica (Pérez Ballester, Arasa 2010: 108-109). Un altre, però almenys d'època romana, es localitzaria no casualment a Albalat, que facilitaria el pas des de la Ribera a *Saitabi* anant pel marge dret del riu, que és on està per exemple l'Alt de Valiente. Des del gual d'Albalat eixiria altra via terrestre, resseguint el vall del riu Magre, afluent del Xúquer (*Imatge 3*). Aquesta vall porta a *Kili* (La Carència, Torís) i *Kelin* (Caudete de las Fuentes) (Pérez Ballester 2013: 41-43).

En segon lloc tenim les vies terrestres, complementàries a la navegació fluvial, es configuren com una important alternativa al riu. Precisament des del nord arribava al gual d'Albalat un camí històric que comunicava *Sucro* amb *Valentia* en època romana, de manera que vorejava el llac de L'Albufera. Des del mateix gual d'Albalat sorgia altre camí, seguint la vall que forma el riu Magre: aquest camí porta directament a *Kili* i un poc més a l'interior, a *Kelin*. Encara un tercer camí sortiria des d'aquest punt, que recorreria l'actual Camí dels Algepsers o un altre paral·lel, i que es dirigiria cap al nord-est pel marge esquerre del riu, per a canviar al marge dret a l'alçada de l'Alcúdia o Carlet, més o menys el mateix recorregut que l'actual CV-50 (Pérez Ballester 2013: 42-43). De fet, els Èvols i el Sequer de Sant Bernat jalonem aquesta ruta (Pérez Ballester, Arasa 2010: 104), el que ens mostra la seua rellevància en època ibèrica.

ELS JACIMENTS ROMANS DE LA RIBERA DEL XÚQUER

Alexandra Balaguer Comes

1. CONTEXT HISTÒRIC: LA PRESENCIA ROMANA A LA RIBERA DEL XÚQUER

Quan parlem de la presència romana a la Ribera del Xúquer és necessari fer referència al procés de romanització que va tenir lloc al nostre territori, així com a la resta de la península Ibèrica, i per això és necessari remuntar-nos a l'any 348 aC, quan es firma el tractat entre Roma i Cartago, el qual es basava en interessos econòmics i comercials. Aquest pot ser considerat el primer contacte oficial entre Roma i la Península, si bé és cert que no serà fins a més d'un segle després quan la presència romana siga real amb el començament de la II Guerra Púnica l'any 218 aC, i els fets de la qual estan relacionats directament amb el País Valencià. Serà la mateixa *Arse/Saguntum* la que sofrirà l'assetjament i destrucció per part d'Aníbal, qui aconseguirà conquerir-la el 212 aC. Posteriorment, l'any 206 aC, el campament romà establert a Sucro se sublevarà. Probablement aquest assentament estava situat a Albalat de la Ribera, localització de la qual parlarem més endavant, i constituïa la primera instal·lació fixa creada per Roma a territori valencià, a més, tindrà rellevància en moments posteriors, ja que durant les Guerres Sertorianes (80-72 aC) pareix que també hi havia un campament ací establert i que fou la zona on va tenir lloc la famosa batalla de Sucro l'any 75 aC a la que Sertori va vèncer a Pompei per a traslladar-se posteriorment a terres saguntines.

Però centrant-nos de nou a la II Guerra Púnica, una vegada finalitzada, bona part de la península Ibèrica quedarà sota el domini de Roma, com ocorre a les terres valencianes, on la població ibera protagonitzarà una sublevació durant els primers anys de presència romana per la imposició de forts tributs, el que portarà a la destrucció de nombrosos jaciments ibers entre el segle III i II aC, per contra, alguns d'ells tornaran a ser reconstruïts i perduraran almenys fins al segle següent, és a dir, el segle I aC, el qual es caracteritzarà per les guerres civils que començaran a Roma, i es traslladaran prompte a la Península, com és el cas de les ja dites Guerres Sertorianes, a les quals el corredor litoral valencià suposarà una zona d'alt valor estratègic, ja que a ell tindran lloc nombroses batalles i la destrucció definitiva de diversos assentaments.

Un exemple d'això el tenim a la famosa batalla de *Valentia* de l'any 75 aC, la qual suposaria la posterior destrucció de la ciutat que seria abandonada durant varies

dècades així com la ja nomenada batalla de Sucro o la batalla de Lauro, ciutat que encara no s'ha pogut localitzar (García Morá 1991: 250).

De la mateixa manera, a pesar de la destrucció que suposaren dites guerres, aquestes també foren sinònim d'una futura integració entre la població ibera i romana a l'establir el mateix Sertori llaços amb les elits indígenes i unir-se per la mateixa causa; véncer a Roma. De la mateixa manera que, encara que el territori quedà baix el control de Pompeu, vencedor del conflicte, una vegada finalitzat s'anaren consolidant agrupacions de ciutadans romans a les principals ciutats iberes.

Pocs decennis més tard tindria lloc una nova guerra civil, però ara entre Pompey i César, i la qual abastaria des de l'any 49 fins al 45 aC, quan César va obtenir la victòria. No obstant això, el que a nosaltres ens interessa és la perduració de les tècniques i models urbans indígenes durant tot aquest temps, el que ens porta a pensar en el període republicà com una prolongació de l'època ibèrica però, a la vegada, un període que anava gestant un procés d'assimilació al que anomenarem 'romanització' i que conclourà amb la consolidació del poder d'Octavi Agust l'any 31 aC, quan es va dur a terme la definitiva transformació del territori valencià amb un procés de profunds canvis politicosocials en el que els hispans passaran de ser súbdits de Roma a ser ciutadans romans, i les poblacions indígenes passaran a ser colònies o municipis, com és el cas de Valentia, que rebrà el títol de colònia romana entre els anys 27 a 25 aC o del 16 al 14 aC. (Seguí i Sánchez 2005: 22-24).

Per tant, aquests canvis polítics, socials i, en conseqüència, econòmics es tradueixen també com una sèrie de canvis al sistema d'assentaments i als models arquitectònics amb l'aprofitament de noves tècniques romanes i la implantació del sistema de viles, del qual en parlarem més endavant. Així mateix, es produirà una assimilació de les creences romanes i la fusió de la religiositat ibera (ambdues politeïstes), aspectes que suposaran la culminació del procés de romanització, començant molt de temps enrere, ja que, com diu F. Arasa 'amb el terme romanització ens referim al procés d'interacció entre societats natives i l'Estat romà té lloc a la major part del període tardorrepublicà, encara que segons zones i àmbits de la cultura es prolonga fins ben entrat l'Imperi' (Arasa i Gil 2003: 200).

Per contra, és necessari senyalar que són els assentaments els que mostren més clarament aquest procés d'aculturació, ja que tant la cultura ibèrica com la romana són cultures urbanes en les quals les ciutats passen a ser instruments de control de primer ordre, i com ja hem dit, les principals transformacions que experimenten els assentaments indígenes amb l'arribada dels romans són la reestructuració urbanística i la monumentalització del centre urbà seguint el model de les *urbs* (Arasa i Gil 2003: 204).

De tal manera, 'les repercussions de la conquesta i posterior ocupació romana dels territoris ibèrics al llarg dels segles II-I aC permeten establir una sèrie de fases a l'evolució del poblament fins a la configuració del model altimperial que comença a desenvolupar-se a partir del principat d'August' (Arasa 2003: 2013). Així, una vegada

les nostres terres van estar romanitzades, almenys en la seua major part, la cultura romana es mantindria durant tot l'imperi, començant per August, i fins a la caiguda de l'Imperi Romà d'occident l'any 476 dC (González i Molina 2005: 608).

2. ASSENTAMENTS ROMANS A LA RIBERA DEL XÚQUER. LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

La distribució geogràfica dels assentaments romans de la Ribera del Xúquer es divideix en dues zones diferenciades a ambdós costats del riu Xúquer; al costat on es troben la quantitat més gran de jaciments, destaca el tram comprés entre Carcaixent i Alzira, on la distància entre la majoria de jaciments oscil·la entre 1 i 1,5 km. Per altre costat, al costat oest trobem una ocupació més disseminada, a conseqüència del pas de la Via Augusta (Arasa i Gil 2013: 57 i 58).

Cal destacar, com podem observar a la figura 13, la proximitat d'un gran nombre de jaciments als rius, especialment al Xúquer però també als afluent, com són el riu Magre, Verd i l'Albaida, cosa que indica un règim fluvial més regular. De la mateixa manera, és necessari afegir que al període imperial el riu Sucro tenia una funció de frontera entre el territori pertanyent a *Valentia* i el territori de *Saetabis* que, al seu torn, comprenia bona part de l'actual comarca de la Ribera, i per tant, aquells territoris situats al nord de la línia del riu Magre i Xúquer haurien de pertànyer al territori de *Valentia*, com ocorre per exemple amb l'Alteret de la Vintihuitena (Arasa i Gil 2013: 58). Com veiem, aquest caràcter de frontera que la nostra comarca adquireix de forma natural serà el que la porte a exercir un paper important al llarg de període romà, com ja hem comentat anteriorment.

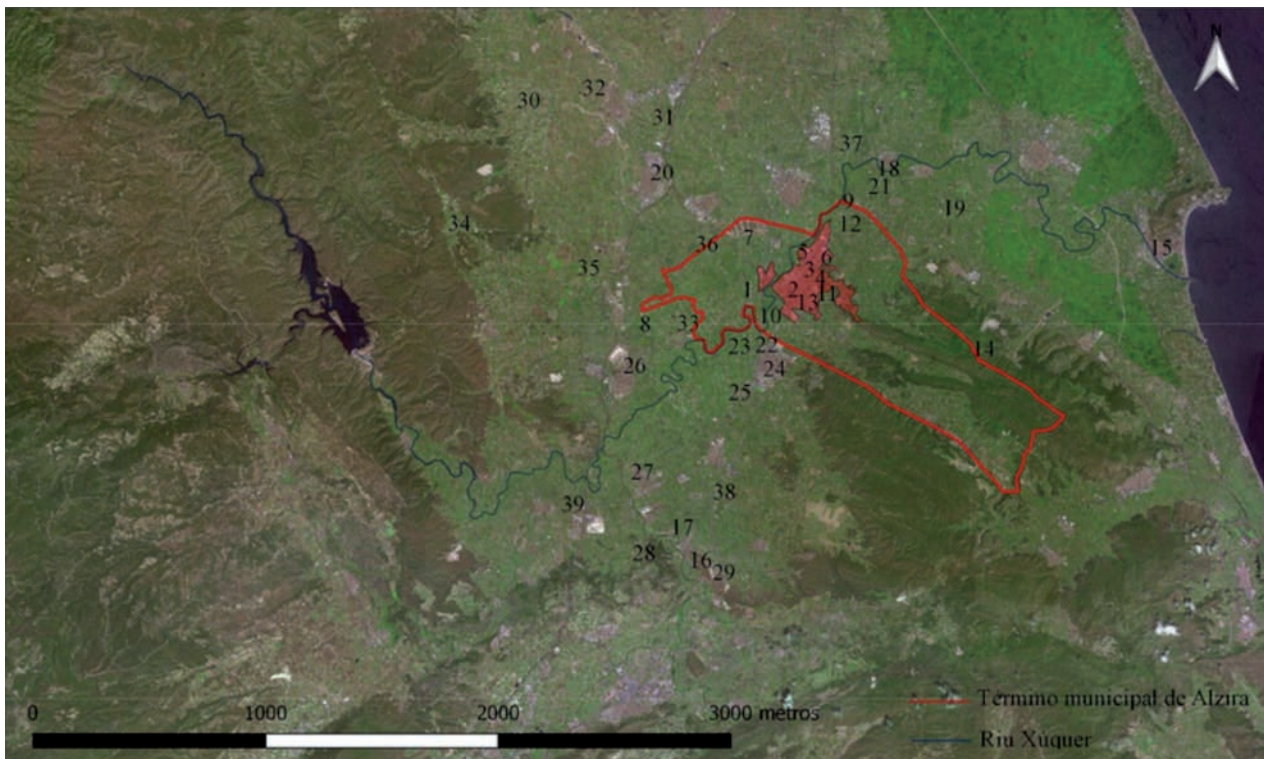
2.1 EVOLUCIÓ I CANVIS DELS ASSENTAMENTS ROMANS

A continuació parlarem dels assentaments romans de la Ribera del Xúquer; en primer lloc farem referència a aquells que abans de la romanització foren poblaments ibèrics i que després de l'arribada de població itàlica continuaren ocupats i, en segon lloc, dels assentaments les restes dels quals són exclusivament romans.

Però per a això és necessari destacar que a molts dels casos, la informació de la qual disposem és superficial, especialment procedent de material trobat a prospeccions al no ser possible dur a terme una excavació a causa d'estar situats a zones urbanes o camps de cultius privats, entre altres motius.

Dels *oppida* ibèrics als poblaments romans

Entre els assentaments de la zona de la Ribera del Xúquer existeixen alguns com ja s'ha comentat amb anterioritat, que abans de ser romans foren *oppida* ibèrics, és a

Imatge 1.
Localització de los jaciments
romans de La Ribera del
Xúquer (Elaboració pròpia).

1. El Sequer de Sant Bernat (Alzira)	21. La Granja (Polinyà de Xúquer)
2. Les Escoles Píes (Alzira)	22. La Font de Botet (Carcaixent)
3. L'Alquerieta (Alzira)	23. Benivaire Alt (Carcaixent)
4. El Torretxó (Alzira)	24. El Convent del Corpus Christi
(Carcaixent)
5. Les Cases del Xixarà (Alzira)	25. Ternils (Carcaixent)
6. Tisneres (Alzira)	26. Benifaraig (Alberic)
7. El Molí de Genís (Alzira)	27. L'Estació (Castelló de la Ribera)
8. El Sequer de Juana (Alzira)	28. El Camí de la Font Amarga
(Castelló de la Ribera)
9. Les Cases de Montcada (Alzira)	29. Els Alters (l'Ènova)
10. El Molí de Fus (Alzira)	30. La Font Blanca (Carlet)
11. La Muntanyeta de Sant Salvador (Alzira)	31. Els Fornals (Carlet)
12. El Trinquet (Alzira)	32. El Pedregalet (Carlet)
13. Carrer Doctor Ferràn (Alzira)	33. El Pujol (Benimuslem)
14. La Font de Sant Sofí (Llaurí)	34. La Font de la Garrofera (Guadassuar)
15. L'Alt del Fort (Cullera)	35. La Font Roja (Guadassuar)
16. L'Alt del Valiente (Manuel)	36. L'Altet del Marinyent (Guadassuar)
17. Les Foies (Manuel)	37. Pardines (Algemesí)
18. L'Alteret de la Vintihuitena
(Albalat de la Ribera)	38. El Pont de l'Ase (La Pobla Llarga)
19. L'Altet de la Cova Santa
(Polinyà del Xúquer)	39. La Fàlquia (Beneixida)
20. Els Èvols (L'Alcúdia)	

dir, assentaments situats a llocs elevats on la mateixa natura ja servia com a defensa i que, a més, es veien reforçats per la intervenció de l'home en la majoria dels casos. Aquest tipus de poblament és el característic per a l'època ibèrica i al nostre territori el seu ús serà continuat a època romana fins a l'abandonament de la majoria d'ells quan el poblament es trasllada a les zones planes.

Un exemple de l'assentament a la Ribera del Xúquer fou l'*oppidum* de l'Alt del Fort, a Cullera, on s'han trobat restes ceràmiques gregues que certifiquen el caràcter comercial d'aquesta societat com receptora i distribuïdora de productes importats. Però cal destacar que a la localitat de Cullera existeixen més àrees a les quals han aparegut restes ibèriques i romanes, com el barri de La Ràpita, on es trobaren materials ceràmics del segle II i I aC, així com restes d'una necròpolis; així com materials d'època tardana, que de la mateixa manera foren trobats al complex monàstic de la Punta de l'Illa, el que demostra la continuïtat d'aquesta zona com a *portum*, conegut a època romana com *Portum Sucronensis*, i que se li dona molta importància al llarg de l'època romana al ser un lloc clau tant a l'àmbit comercial com militar (Arasa i Gil 2013: 53).

Altre assentament situat en altura és el de l'Alt del Valent, en Manuel. Aquest fou descobert el 1972 a l'apreciar-se part de la muralla que rodejava la població, encara que la meitat fou destruït el 1982 a causa de la construcció d'un xalet a la zona (Martínez Pérez 1984: 162). En ell es trobaren materials ibèrics, com ceràmica decorada, *pondus*, fusaioles i ceràmiques d'importació d'època tardorepublicana, a més "per la seua ubicació pot estar relacionat amb el control del mencionat camí al seu pas per l'estret de Manuel" (Arasa i Gil 2013: 55), ja que per allí passava el *vadum* del Xúquer, el qual comentarem més endavant.

Per altre costat, a la Ribera del Xúquer comptem amb més assentaments on han aparegut restes ibèriques i romanes, el que indica la seua continuïtat al llarg del temps, però que, per contra, no estan situats en alt, un exemple és l'assentament de l'Alteret de la Vintihuitena a la part nord d'Albalat de la Ribera. Aquest assentament va estar ocupat des del Bronze final a una xicoteta elevació natural, i la seua localització pareix deures a la presència d'un gual, és a dir, un camí que en aquest punt travessaria el riu i amb el que estaria relacionada la seua funció, la qual seria agropecuària. Així mateix, hagué d'exercir d'hostal, segurament de caràcter oficial si s'identifica amb la posta *Sucro* que es menciona als itineraris (Arasa i Gil 2013: 55). Per contra, la informació que tenim és escassa, ja que mai s'ha realitzat una excavació arqueològica i el material trobat prové únicament de prospeccions, com la primera d'elles que es va dur a terme el 1961 quan es va tenir constància per primera vegada d'un possible assentament a aquesta zona, ja que, en realitzar uns canals per al clavegueram, aparegueren materials ibers i romans entre els que es va poder distingir entre ceràmica comú ibèrica, ceràmica decorada també ibèrica, i ceràmica romana del tipus Campaniense B, *terra sigillata* aretina, sudgàlica, e hispànica, punxons d'ós i una moneda romana, incloent-hi possibles estructures d'habitacions (Martínez Pérez 1984: 162).

Seguint aquesta línia trobem l'assentament de l'Altet de la Cova Santa, a Polinyà de Xúquer. Aquest es troba igualment situat a una xicoteta elevació natural sobre el pla, i de la mateixa manera que l'anterior, és possible que fora un caseriu dedicat a les activitats agropecuàries. A les prospeccions realitzades a la zona es trobaren ceràmiques d'importació d'època tardorepublicana. (Arasa i Gil 2013: 55).

Altre cas és el del jaciment del Sequer de Sant Bernat, situat al terme d'Alzira, a la partida de Sant Bernat, i a escassos metres de la subestació elèctrica situada a la carretera que connecta Alzira i Alberic. És aquest un dels pocs on sí que es portà a terme una excavació arqueològica amb motiu de l'ampliació de la dita subestació elèctrica el 2012, però no a l'àrea de poblament, sinó de soterrament. Segons pareix, el lloc va estar ocupat des del Bronze Final (segles X-VIII aC), fins al segle XIX, i en ell, s'han trobat restes de tots els períodes però, respecte al que a nosaltres ens interessa, cal destacar el trobament de materials ibèrics i romans, especialment elements ceràmics romans entre els quals remarcuem els corresponents al període altimperial i baiximperial, ja que són abundants i permeten diferenciar clarament ambdues etapes, i és possible destacar la presència d'àmfores d'oli i de salaó, ceràmica comuna i peces de vaixel·la de major qualitat, el que indica que un entorn pròxim a la zona intervinguda podria situar-se al nucli habitat a la dita cronologia. Això no obstant, aquest espai estaria situat baix el recinte de l'ermita que hi ha dedicada als sants patrons i baix els

Imatge 2.
Situació del jaciment
del Sequer de Sant Bernat
(Elaboració pròpia).

campes de cultiu, mentre que l'espai excavat correspon a una necròpolis tardoromana (Sañudo, López i Verdasco 2013: 112 i 113).

Aquests assentaments comentats són un exemple de la continuïtat del poblament amb l'arribada de la romanització a les nostres terres, però no hem d'oblidar altres llocs on han aparegut també tan materials ibers com romans, per exemple als Èvols, Alcúdia, un exemple d'assentament iber romanitzat posteriorment, la localització del qual es troba a un pla (Serrano Varez 1987: 80 i 81), o a la Granja de Sinyent, actual terme de Polinyà de Xúquer, que al paréixer fou una vila romana però a la que també hi havia presència de material ibèric probablement degut a la proximitat amb el jaciment d'Albalat de la Ribera, a escassos kilòmetres d'ací. De la mateixa manera, hi va aparéixer material d'aquesta cronologia a la Font de Botet, i al convent del Corpus Christi, a Carcaixent, així com als barris alzirenys de l'Alquerieta i el Torretxó, on a pesar d'aparéixer material ibèric es creu que fou una vila o caseriu, però sense que puguem disposar de més dades per afirmar aquesta teoria, i el mateix ocorre amb les Cases de Xixarà, dins del terme municipal d'Alzira.

A tots els exemples citats ha sigut localitzat restes materials pertanyents a la cultura ibèrica i a la romana, si bé és cert que la majoria d'ells, com ja hem comentat, són resultats d'intervencions de prospecció, ja que a molts casos resulta pràcticament impossible realitzar una excavació a causa de la seua localització o a la destrucció soferta al llarg del temps.

El pas del poblament en altura al poblament en pla, i la creació del sistema de *villae*

Com hem pogut apreciar a través del tipus d'assentaments que hem vist a l'apartat anterior, Roma no va imposar un tipus de poblament concret al procés de conquesta d'Hispania, sinó que va respectar, i a molts casos, reutilitzar el sistema precedent. Però no hem d'oblidar que, amb el pas del temps, i dins del procés al qual anomenem romanització, el poder de Roma portaria a les comunitats romanitzades un model de vida urbana que resulta un reflex de la metròpoli, ja que es basaria en un sistema d'institucions d'organització política i administrativa molt similars al d'aquesta (Valiño Arcos 2012: 71).

És per això pel que a partir de mitjans del segle II aC comença a produir-se un canvi significatiu al patró de l'assentament del poblament tardeoibèric mitjançant la fundació a les zones planes i pròximes a les terres de cultiu i a les vies de comunicació de xicotets nuclis de població mancs d'estructures defensives, la qual cosa es pot interpretar com l'antecedent del model altimperial del *villae*, ja que alguns d'aquests nuclis perduraran fins a convertir-se en viles. Per tant, entre finals del segle II i principis de l'I aC, té lloc un procés lent però constant de reubicació del poblament rural i de l'abandonament d'alguns *oppida*, si bé és cert que a les zones planes el canvi degué ser menor, foren els *oppida* situats a major altura els que es van veure més afectats per aquest procés, encara que cal destacar que els dos primers segles del període

romà es caracteritzen en la nostra comarca per un nombre d'assentaments ocupats reduït, almenys això indiquen les restes trobades fins al moment, encara que, com ja hem assenyalat, l'estudi és limitat (Arasa i Gil 2013: 54). D'aquesta forma, al llarg del segle I dC es va conformant un model altimperial de l'assentament rural, conegut com a sistema de *villae*, que tindrà la seua màxima expansió al segle II dC.

Hem de tenir en compte que el terme "villa" s'aplica a les edificacions d'una propietat rural o *fundus*, de gran superfície, i que a molts casos, compten amb un santuari. Però aquest no és l'únic model, ja que per davall d'aquest tipus d'assentament es troben les cases de labor o *turgia*, la superfície de la qual és més reduïda i les edificacions de menors dimensions i sense elements sumptuaris (Arasa i Gil 2013: 57).

És necessari destacar de la mateixa forma que l'agricultura fou la principal activitat econòmica i la primera font de l'Imperi romà, i que, tant a la Ribera com a la resta d'Hispania, l'ocupació de terres, els mètodes i tècniques de treball i el sistema d'explotació agrícola dels quals tenim constància a través de fonts escrites i materials, van ser conseqüència del procés d'integració colonial romana (Ferrer Maestro 2012: 137). Per això, a partir d'aquest moment la població s'estableix al pla, i aquest tipus de distribució romandrà durant els segles posteriors. En concret a la nostra comarca tenim coneixement de 34 jaciments corresponents al dit model i en alguns d'ells la presència d'elements de caràcter sumptuari, com les termes, mosaics o escultures, encara que són escassos, ens permeten distingir l'elevada posició d'alguns d'aquests assentaments rurals. Per contra, si avancem en el temps, és necessari ressaltar que a partir del segle IV s'aprecia una clara disminució al nombre d'assentaments ocupats, i al segle V únicament casos aïllats d'encastellament (Arasa i Gil 2013: 57).

Com hem dit a diverses ocasions, les excavacions realitzades a la comarca són poc nombroses i la major part d'elles són de reduïda extensió. Entre elles podem nomenar les dutes a terme a les necròpolis de Les Foies de Manuel, i de Tisneres d'Alzira, així com les de Ternils, la Font de Botet, una vila romana de l'Alt Imperi però amb un nivell ibèric subjacent a aquest, ambdós a Carcaixent, a Benifarraig, Alberic, que és altra vila romana a la qual es va dur a terme una excavació d'urgència on va aparèixer abundant ceràmica *sigillata* hispànica i clara A (Serrano Varez 1987: 151), el Bobalar de Montroi, on va aparèixer una vila romana i una necròpolis que perdurarien des de l'alt imperi fins al segle IV dC (Vidal González 1993: 259), l'Estació de Castelló de la Ribera i el Castell de Senyera a aquesta mateixa localitat on, a la part inferior del seu pendent nord-est, es recolliren restes ceràmiques que portaren a la teoria de l'existència d'una vila romana altimperial a la zona (Serrano Varez 1987: 132), els Alters de l'Énova, el Molí de Genís en Alzira i el Sequer de Sant Bernat (Arasa i Gil 2013: 57). Però sense dubte, per a entendre en què consistia el sistema de viles romà, la millor mostra, siga per extensió de l'excavació o per les troballes que van tenir lloc, va ser la dels Alters, *Villa Cornelius*, una vila dedicada al treball del lli i que comptava amb diversos àmbits, tant per a la residència com per a la producció¹.

¹La Villa Cornelius comptava amb pars urbana, rústica i fructuària, seguint el model descrit per Lucius Iunus Moderatus Columella en *De Res Rustica* I, 4, IV, al segle I dC. (Albiach, Gallego i García 2006: 41).

Imatge 3.
Àmfora Dressel 1 d'època
republicana trobada a
la Vila d'Alzira (imatge
cedida
pel Museu Municipal
d'Alzira, MUMA)

No obstant això, és necessària incloure que, a més dels jaciments ací nomenats, a la comarca de la Ribera comptem amb molts llocs on han aparegut restes d'època romana, en canvi, la investigació és poca en ser aquestes troballes de prospeccions únicament però que, en alguns casos, ens permeten plantejar hipòtesis sobre la natura dels jaciments; si foren necròpolis, xicotets nuclis urbans, viles... etc.

Aquests casos són el Sequer de Juana, les Casesd de Montcada, el Molí de Fus, la muntanyeta de Sant Salvador, el Trinquet, el carrer Dr. Ferran i la necròpolis del camí d'Albalat – Tisneres (Alzira), el barri de Sant Antoni (Cullera), els Fornals (Carlet-Alcúdia), la Font Blanca (Carlet), les Cases de Parra, Silons de Parra, Terrabona

i la necròpolis (Tous), la Cova dels Francesos (Carcaixent), Pujol (Benimuslem), la Font de Sant Sofí i el Safarejot (Llaurí), el Molí de Tomba (Fortaleny), la Font de la Garrofera (Guadasuar), el camí de la Font Amarga (Castelló) i la necròpolis de la Fàlquia (Beneixida), on existeix un possible monument funerari.

A més cal destacar una troballa que va tenir lloc l'any 2002 durant l'excavació d'un solar del carrer Ronda de Algemesí, al centre històric de la Vila a Alzira, al costat de la muralla àrab. Aquesta troballa es tracta d'una àmfora romana d'època republicana que fou localitzada entre l'ompliment de la fosa per a la realització d'un pou i que potser es trobava a la terra extreta per a la realització el mateix, però a una cota considerablement més profunda, encara que hui dia no es coneix el seu origen i el motiu pel qual es trobava a eixe lloc, sent necessària una major investigació.

3. LA IMPORTÀNCIA DE LES VIES DE COMUNICACIÓ A ÈPOCA ROMANA: EL VADUM DEL XÚQUER I LA VIA AUGUSTA

Com ja hem comentat anteriorment, el riu Xúquer es caracteritza a època romana pel seu caràcter de frontera, ja que separava el territoris edetans, al nord, dels contestans, al sud, per tant, la Ribera del Xúquer serà una zona destacada a aquest període al qual les vies de comunicació són de vital importància.

Al paréixer, a època republicana existia a la Ribera un gual, és a dir un lloc del riu on el fons era pla i poc profund i per on es podia passar a peu, convertint-se d'aquesta forma en un camí que hauria de travessar el riu. Aquest camí se situava a poca distància de l'ancoratge de Cullera – prop també del jaciment de l'Alteret de la Vintihuitena

a Albalat – de forma que facilitava les comunicacions i el subministrament per via marítima (*Imatge 4*). Per contra, i a pesar de la importància del dit camí, la principal via de comunicació era la Via Republicana, un eix de comunicació que travessava en direcció nord-sud tot l'actual territori valencià i que possiblement seguia el traçat d'un camí d'època preromana, és a dir, ibèrica, que dirigia a *Saetabi* passant per l'estret de Manuel.

Les referències més tardanes sobre la via ens les ofereix Ciceró i pareix que fou utilitzada repetidament durant els segles II i I aC. per a desplaçaments de tots tipus. Així mateix, podrien haver existit altres camins de caràcter local que uniren els principals poblaments, per exemple, un de caràcter costaner que unia Cullera i Dénia, la importància del qual seria menor (Arasa i Gil 2013: 55).

Posteriorment, ja al període imperial, concretament durant el manament de l'emperador August, al segle I dC, tindria lloc la construcció de la Via Augusta, el traçat de la qual es va realitzar sobre l'anterior Via Heràclea, sent ampliat i convertint-se d'aquesta forma en el principal eix de comunicació al territori valencià, ja que l'entrevassava en direcció nord-est/sud-oest, i connectava les principals ciutats, també a la comarca de la Ribera. Dita via, degué exercir a la part est del riu Xúquer, o *Sucro*, una funció aglutinadora respecte al poblament i, a més, estava dotada d'un servei de posta, que era una infraestructura necessària per a garantir el transport públic (*cursus publicus*), d'una xarxa d'estacions per al canvi de cavalls (*mutationes*) cada 12 o 14

Imatge 4.
El riu Xúquer al seu pas per Albalat de la Ribera i la desembocadura a Cullera (Elaboració pròpia)

km, així com altra per al descans i manutenció dels funcionaris de l'administració estatal en trànsit (*mansiones*), situades cada 30 o 36 km a les principals carreteres. Una hipòtesi que ha proposat respecte dites estacions és que Sucro, en el cas d'estar situada a Albalat de la Ribera, devia ser una mansio per la seua ubicació a 29,6 km de València i a 23,7 de *Saetabis* (Arasa i Gil 2013: 58).

No obstant això, cal ressaltar que el traçat de la Via Augusta per la nostra comarca, és majoritàriament, hipotètic i que es basa en tres referències: el pas del riu pel gual d'Albalat, l'entrada a la comarca de la Costera per l'estret de Manuel i els resultats de les excavacions del carrer Doctor Ferran a Alzira, on es trobaren uns possibles camins superposats i baix els quals aparegueren restes de ceràmiques d'època romana.

4. CONCLUSIONS

Per concloure aquest capítol al voltant dels assentaments romans a la Ribera del Xúquer hem de destacar l'evolució del poblament a mesura que avançava la romanització. A un primer moment, com hem vist, el tipus de poblament als llocs elevats i fortificats predominants a època ibera, va minvant per a localitzar-se a poc a poc al pla, on els camps de cultiu se situen més pròxims i la defensa del lloc ara passava a un segon pla, sobretot a partir del segle II i especialment I aC, quan Roma té un control quasi absolut del territori valencià. No obstant això, serà a partir del canvi d'Era quan aquesta reubicació del territori basada en el sistema de villae es complete, i els assentaments en altura acaben abandonant-se per a deixar pas, ja al segle II, al major moment d'expansió del sistema romà.

Com hem pogut observar, alguns dels jaciments dels quals hem parlat haurien de tindre funcions específiques, com per exemple la Villa Cornelius, lloc de producció i exportació del lli. Cal tenir en compte el fet que una vegada arribats al segle III dC, únicament alguns dels jaciments presenten material arqueològic; i ja al segle IV es pot veure una clara disminució en el nombre d'assentaments ocupats, reduint-se a algun encastellament al segle V, reflecteix la situació política del moment i la influència de la caiguda de l'Imperi Romà al mateix sistema de poblament.¹

Finalment, no podem concloure sense ressaltar una vegada més la falta d'estudis sobre el tema, vist que encara que ací hem realitzat una aproximació a la localització i distribució dels assentaments que presenten restes romanes a la comarca, encara queden molts dubtes i hipòtesis per resoldre, ja que a la majoria de llocs únicament comptem amb unes teories basades a una xicoteta quantitat de material recollit a prospeccions o a fonts escrites que ens porten a pensar en la possible existència d'un assentament de l'època. Per tant, seria necessari a molts casos realitzar excavacions i estudiar amb més profunditat els materials per a saber exactament quants eren i on s'ubicaven els poblaments romans a la nostra comarca.

¹La Villa Cornelius comptava amb pars urbana, rústica i fructuària, seguint el model descrit per Lucius Iunus Moderatus Columella en *De Res Rustica* I, 4, IV, al segle I dC. (Albiach, Gallego i García 2006: 41).

L'ILLA DEL XÚQUER

(ss VIII-XI)

Agustí Ferrer Clari
MUMA

1. ETAPA ISLÀMICA: AL-JAZIRAT SUQR (ss. VIII - XIII)

Malgrat la importància que va tenir Al-Jazirat en època islàmica, segons les diverses descripcions de geògrafs e historiadors i de l'existència de personatges rellevants, no hi ha a penes restes arquitectònics de l'època, tan sols els trams de muralla que es poden contemplar en diferents punts, destacant l'espai de l'antic mercat, on associat a la muralla hi ha un passatge entre el llenç defensiu i el mur de les cases, a part de la gran quantitat de restes arqueològics, ceràmics en la major part. La continua ocupació dins de l'espai acotat pel riu i les muralles implicà una alteració ininterrompuda de les construccions, provocada en part per les freqüents inundacions del Xúquer que enderrocava les cases i reblia de fang la superfície del territori, contribuint a reestructurar l'espai urbà, amb uns potents sediments geoarqueològics i de resultes a modificar el paisatge rural, (Ferrer 1993).

La constància documental de la rellevància d'Al-Jazirat en esta època front als escassos restes materials que tenim d'ella fan que siguen més valuosos com a vertaders testimonis culturals del període.

1.1 DESCRIPCIÓ GEOGRÀFICA: AL-SUQAR I AL-JAZIRAT

Les condicions geogràfiques de la plana d'inundació del riu Xúquer fan que este serpenteje pronunciadament en grans llaçades, formant penínsules de grans dimensions aptes per a l'assentament humà i per al cultiu. Yaqut, (XII-XIII) a l'obra *Kitab Mu'jam al-Buldan* diu que és: "...la més agradable de les comarques de Déu i la que té major abundància de vergers, arbres i aigua", (Castrillo 1991: 255).

El poeta del segle XI Al 'Udri diu d'Al-Jazirat: "Es una illa envoltada per un riu en la totalitat del seu territori, menys en un paratge agradable pel qual s'entra des d'este a la dita illa, gràcies a la construcció d'una rasa. Prop d'aquell lloc, sobre la rasa, estan la muralla i la seua porta i es puja a esta a través d'una escala", (González 1996: 65-66).

Imatge 1.
Recreació d'Al-Jazirat.
MUMA

Al Zurhi (1147) coincideix en l'aïllament, però destaca l'accés per un pont: "...entre Múrcia i València, a orient, baixa un gran riu anomenat Xúquer, des de la ciutat de Conca. Al mig d'ell hi ha una illa anomenada Al-Jazirat. El més esplèndid que hi ha construït allí és un gran pont de tres arcs, obra antiga i d'excel·lent forma. La gent d'esta illa és subtil i acomodada", (Bramón 1985, p. 518). No obstant en la descripció geogràfica àrab del segle XV, el *Rawd al-Mitar*, on es recopilen cites anteriors, no es menciona cap pont: "... té unes terres fèrtils solcades de rierols i plantades de fruiters. L'encercla el riu Xúquer. Per l'hivern s'arriba a aquesta utilitzant unes barques i per l'estiu, creuant el riu per un gual...", (Maestro 1963). Esta cita per tant és copiada d'altra anterior a la construcció del pont.

Al-Jazirat és per tant una illa artificial, al ser tallat intencionadament el peduncle que l'annexionava al marge esquerre del Xúquer, constituint una població enfortida, que va exercir indubtablement un paper de control del territori donada la seua estratègica situació. Segons Soler la primera menció escrita en les cròniques andalusines és de l'any 896, detallant-la com "un centre regional de recaptació d'impostos" funció que no podria exercir de no ser un lloc geogràficament estratègic i segur, (Soler 2002, p. 55).

Segons Montesinos i Martí "El segle X es caracteritza pel silenci de les fonts, però sabem dels treballs de consolidació de les defenses, castells i torres, tant de la costa com de l'interior", (Montesinos 2000, p. 90).

Un dels fets militars ens situa en l'any 928, quan una expedició d'Abderramán III, reclama el cobro dels impostos recaptats i es produeix l'enfrontament: "... En acabat (setembre del 928), fou conquerida a l'assalt la ciutat d'Al-Jazirat Suqar, de la cora de València (madinat al -Jazirat al-mansubat ila Xuqarmin kurat Balansiya), juntament amb les seues fortaleses subordinades...", (Soler 2000: 56). El fet que Alzira fora derrotada ens fa pensar que no estiguera encara construïda la muralla que hem conegut, si pot hi estara alguna defensa menor que reforçara les defenses naturals. Més tard trobem que Al-Jazirat, es menciona també en l'obra cidiana, així en 1092, realitza una incursió de càstig per estes terres apoderant-se de la collita de blat; i quatre anys més tard, en 1097, un després de la caiguda de València, les tropes del Cid són derrotades en Al-Jazirat pels almoràvits locals. Una altra cita d'interés és la de l'expedició d'Alfonso I d'Aragó que no aconsegueix en 1125 pendre Al-Yazirat. O l'assetgi en 1171 a que la sotmet Ibn Mardanis durant dos mesos sense èxit. Tot ens fa pensar que no sols les defenses del riu si no ja les de una potent muralla feien d'ella una plaça ben forta i poderosa (Castrillo 1970: 48-50).

Imatge 2.
Torrassa de la muralla.
MUMA

Amb l'ocupació del llot fluvial, s'inicia un llarg procés d'alteració paisatgística i de condicionament humà de l'entorn. Així trobem descripcions que reflecteixen el procés de transformació, com Al-Idrisi geògraf del segle XII que relata el pas per Al- Jazirat dels troncs talats als boscos de Conca que pel Xúquer baixaven cap a Cullera, (Franco 1994). La continuada desforestació farà que les fortes pluges erosionen arrastrant els al·luvions per les conques del Sistema Ibèric fins la gran vall d'inundació del Xúquer, que d'esta manera anirà nodrint-se de noves terres, (Mateu 1983); (Butzer 1983).

Una població emmurallada assentada al mig del riu, amb un pont (el qual òbviament estaria situat a l'extrem sud-oriental del meandre original), amb ravals a cada marge, junt a altres construccions hidràuliques, propiciarà la retenció d'aigües en les crescudes, provocant la deposició de la càrrega sòlida i per tant la sedimentació dels al·luvions. La fertilitat de les terres i l'abundància d'aigua distribuïda per les sèquies permetrà l'aprofitament agrícola i un complet poblament de tot el territori, controlat per Al-Jazirat, (Cortés 1981).

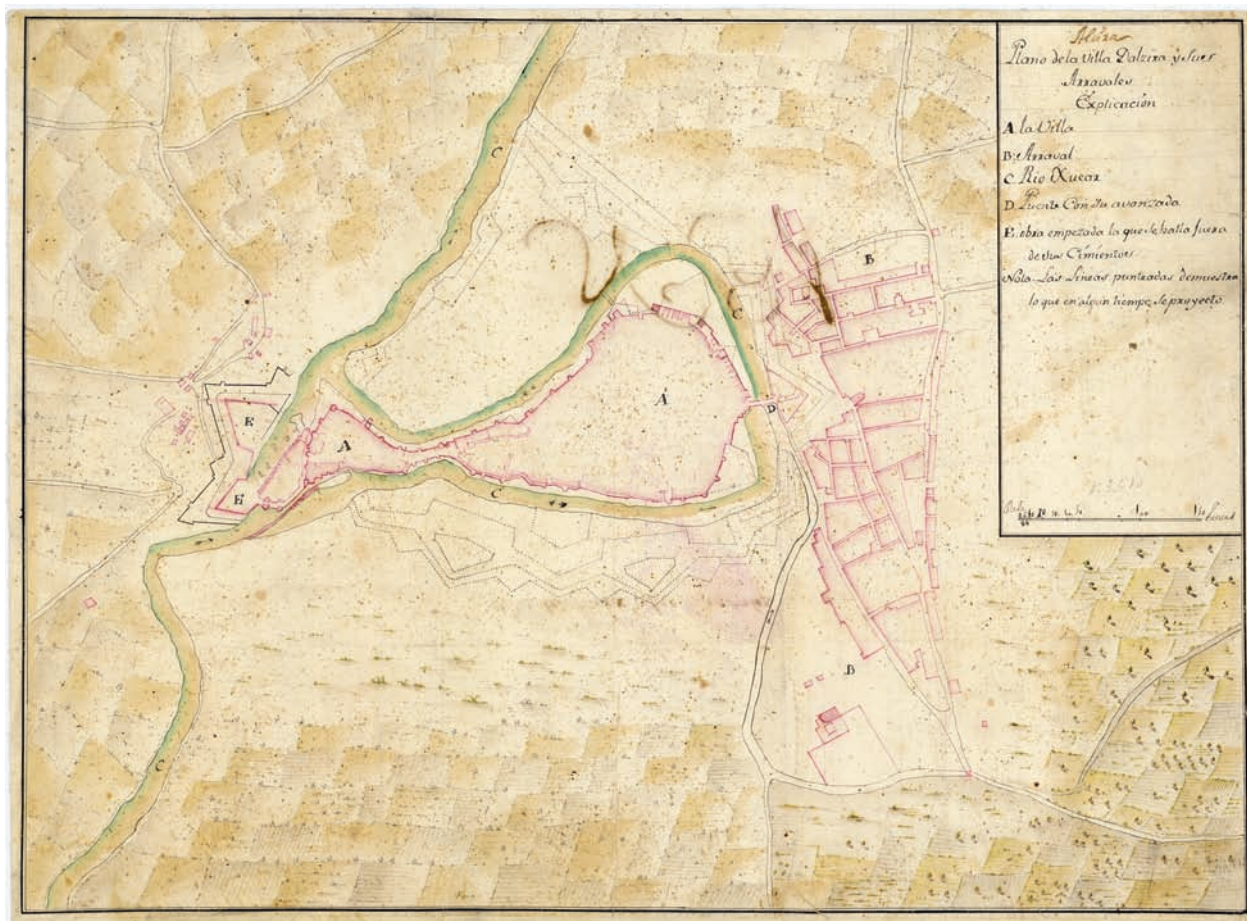
1.2 URBANISME: L'AL-KASSAR (AL-QAÇR), LA MADINA, L'AL-KANIS, BARRAL-BET, L'ALBORXÍ: EL PARADÍS

La silueta de l'illa del Xúquer perfila dos parts urbanes intramurs ben diferenciades:

Per l'extrem oriental, on es divideixen els dos braços fluvials i aigües més a baix tornen a juntar-se, resulta el nucli urbà més menut i per tant ací es situaria l'alcassaba. Per l'altra banda, seguint el coll estrangulat, en l'embolssament més gran estaria la medina, (Ivars 1989: 91-92).

Hi ha diverses referències a l'urbanisme medieval d'Alzira, (Peluso 1935); (Chabás 1984), el qual es conserva fins al segle XX. "Desde el punto de vista urbanístico, la

Imatge 3.
Alzira segons un plànol
de 1740 Cartoteca Militar
de Madrid

Imatge 4.
Foto aèria circa 1960

Vila de Alzira era todavía en 1960 un modelo de conjunto urbano tradicional, sin apenas construcciones disonantes, con un callejero que conservaba casi inalterable la impronta musulmana...”, (Piqueras 1987: 160).

El traçat de carrers estrets, culs de sac, i trams de siga-saga, que en qualsevol població musulmana era costum, en el cas nostre encara tenia més raó de ser al comprimir-se dins d'un espai acotat, al creixement, per la muralla i el riu. La trama de carrers s'ha mantinguda quasi inalterable fins als nostres dies, si bé amb motiu del despoblament del centre històric (que no coincideix amb el centre geogràfic) cap a la part moderna establida en els nous edificis alçats al llarg dels anys 60 i 70 en les voreres de l'antic caixer reblit del riu, convertit en moderna avinguda d'edificis. En conseqüència es va produir un fort despoblament, cases abandonades, agreujades per les inundacions, i una voluntat de renovar la ciutat (a principis del segle XX era després de València, la més populosa i pròspera). El barri va patir un canvi estructural a l'enderrocar les muralles i algunes illes de cases per a dotar-lo d'espais més amples, més ventilats, i millors comunicats entre altres aspectes per modernitzar la vella ciutat, que durant molts segles s'havia conservat quasi intacta. “Hom pot detectar els indicis d'una planificació topogràfica d'un esquema previ que subjau en la trama actual i que encara és ressequible...”, (Soler 2002: 66).

Fora del recinte aïllat pel Xúquer es situaven els raval. A l'oest, en el marge esquerre del Xúquer, el de Barralbet que vol dir "raval de la porta", (Pelufo 1935: 3); seguint el curs del riu envoltant l'illa, per la part meridional, en el marge dret ha perdurat el topònim l'Alborxí, derivat d'al-borx que significa la torre. En esta partida rural fins a mitjans del segle XX hi havia un hort propietat d'una família amb el malnom dels "Torreta". No s'ha conservat cap fotografia del casalot que sense dubte deuria tindre en el seu cos alguna construcció tipus torre, amb el temps esmotxada. Continuant per l'est, estenent-se per un turó paral·lel per la dreta del Xúquer i de l'afluent el Barxeta, s'estenia el raval de l'Alcanicia derivat del vocable Al-Kanisa, molt escampat per terres del Sark Al –Andalus com Canassia en Alacant; Canessia en L'Orxa; Alcanissia en Múrcia; Carència a Toris; Canissia a Novelda; i altres com Ancarència; Carència; Alquerència; o Kanisiya, (Ferrer 1992); que significa "l'església dels cristians" o "temple dels idòlatres", es a dir, el lloc de reunió o de trobada dels infidels, el que pot indicar la presència de mossàrabs (Roselló 1979: 4). En ocasions coincideix en l'existència de ruïnes o cementeris preislàmics, no necessàriament mossàrabs, per que poden ser inclus anteriors. (Epalza 1988: 151). A Catalunya Nova es diu Conesa i a Menorca com Ses Canessies, però com al casos del Llevant peninsular, no s'han trobat restes d'esglésies pel que es pot mantindre que correspondria a l'existència d'antics restes preislàmics. En qualsevol cas es desvincula de l'existència d'assentaments mossàrabs, (García-Oliver 2016). Pel que fa al cas d'Alzira, la proximitat d'un turó elevat prop del Xúquer degué estat ocupat d'antic, com és el cas de l'existència de restes d'una necròpolis de *Campos de Hurnas*, junt a les Escoles Pies, (Martínez 1984). Pelufo cita un cementeri cristià "*Ortum qui fuit de Mahomet Axama in alcanicia qui affrontat in cimiterio*", per a especificar que era de cristians: "*En el siguiente año de 1278, Fray Raimundo Canal, prior del Convento de Aguas Vivas, compró de Raimundo Tejedor y su mujer, un solar de tierra que en tiempo de los moros era Cementerio de los cristianos, para la fábrica de la Iglesia...*" *Historia de la fundación del Real Convento de S. Agustín de la Villa de Alcira hecha por el Rey Don Jaime I de Aragón*", (Pelufo 1935: 9).

Finalment, tancant pel nord, sempre per la banda dreta del riu, s'estén la partida de Tulell. Barceló l'atribueix al nom Alculiel, propietari en 1242 de les terres, (Barceló 1983). Per la seua part Roselló, seguint a Coromines associa el terme a un lloc de cristians nous, (Roselló 1979: 5). García-Oliver indica que el topònim Alfulell derivat possiblement de l'àrab Al-Bulal significava lloc de reunió i el despoblat situat entre Benifairó i el castell d'Alfandec de Marinyent a la Valldigna que va desaparèixer amb l'expulsió dels moriscs, (García-Oliver 2016: 71).

El Xúquer i els seus voltants eren fonts d'inspiració de destacats poetes del segle d'or de les lletres andalusies, com Ibn Jafaya d'Al-Jazirat (1058-1138) i el seu nebot Ibn Al-Zaqqa (+1134):

*“Entre Alzira i els ramals dels seus dos rius,
allà on els nostres anhels s’acompleixen,
una rica vida hi passa, plena de fruits saborosos,
d’esponeroses ombries, d’un somnieig delitós.
Quantes voltes no ens hem doblat d’alegria
com ramatges per la plana i els pujols!
Tot ha desaparegut, però, com si un matí
o una tarda només hi haguéssim viscut. Plora.
Per la marjal, per al-Kanisa, per les riberes i digues:
¿Qui em podrà mai tornar el seu amor? ... ”*

(MAHMUD SOBH, 1986, p. 17)

*Quin dolor en el meu impacient cor
i que pena en els meus ulls
plens de llàgrimes!
¡Totes les enyorances sent la meua ànima
cap a l’entorn d’Al-Kanisa
i quant anhele l’horitzó d’Al-Jazirat!
Qui sap si el destí tindrà pietat de mi
i em reunirà novament
amb la meua gent i la meua terra!*

(Mahmud Sobh, 1986: 21).

Les mateixes fonts que al final del segle XIX embriagaren a Vicente Blasco Ibáñez per a escriure *Entre Naranjos*. La seua obra perdurarà a través del temps, però, allò que va servir d’inspiració a tan prestigiosos personatges, que a penes va canviar en els quasi set-cents anys que els separaven, el mateix riu, els dos ramals, l’illa, les riberes i fins i tot les inundacions, ja no són el que hi eren.

1.3 VESTIGIS ARQUEOLÒGICS: LA MURALLA. LA TRAMA URBANA I LES VIVENDES. LA CERÀMICA I ALTRES RESTES

La muralla que envoltava l’illa és la construcció més rellevant d’este període. No sols estava per a protegir al veïns de les amenaces exteriors si no també de les inundacions. Per tant, podem dir que les característiques tècniques de la muralla d’Alzira, revelen la importància d’aquesta, no sols com a recinte defensiu davant les hostilitats militars, sinó com a formidable protecció de les riudes. Un detall constructiu es la funció de les torres adossades al llenç murari a manera de pilastres per tal de reforçar-lo. Un altre aspecte és la forma semicircular, ja que la tècnica constructiva de tapial, es feia a caixonades horitzontals de taulons de fusta reblides amb morter i pedra compactada. L’elecció de cubs semicirculars, suposava fer els caixons verticals per a configurar la forma curvilínia, més complicada, però de millors resultats. Per

Imatge 5.
Muralles Parc
de l'Arabia Saudí
MUMA

un costat la corrent de l'aigua no tenia angles morts on detindre's i dipositar el fang, per altre la figura corba, resistia millor que els torreons quadrats als impactes dels projectils i de les envestides del riu, ja que aquells es clavaven abans per les arestes o les cares planes.

Imatge 6.
Detall muralles
e inundació
MUMA

A finals del segle XIX, al perdre la seua funció defensiva es va iniciar el procés d'en-derrocament, per a obrir espais cap a l'exterior, en una primera fase d' exemplar la ciutat cap a les bandes, ja que en una segona fase, s'ocuparia el caixer del riu ja

anul·lat i colmatat com a solució per a pal·liar les inundacions, segons els projectes presentats a tenor de la riuada de San Carles de 1864, (Mateu 1983). Solucions urbanístiques que per altra banda, repercutien en l'ocupació d'abundant ma d'obra i obtenció de materials per a la construcció.

La desaparició de la muralla en molts punts de la ciutat, soterrada baix la construcció d'un llarg cordó d'edificis, feia pensar que la muralla pràcticament era desapareguda en tot el seu perímetre, conservant-se tan sols el tram del Parc de l'Aràbia Saudita o de les Muralles, en l'avinguda Luís Suñer. No obstant, al solar en el que havia estat el Mercat al Detall, de la segona meitat del segle XIX, es van realitzar entre 1987 i 1988, sengles campanyes arqueològiques al detectar l'existència de la muralla travessant per mig de l'espai a urbanitzar, (Ferrer 1987; 1993).

La importància de la troballa no va ser tan sols localitzar el llenç de la muralla en aquest punt, sinó comprovar que hi havia una superposició d'estructures d'èpoques diferents, sent la inferior de major grossària. L'enterrament del cos de la muralla pels successius aterraments fluvials va produir la construcció d'un nou mur damunt, a fi de recuperar novament el paper d'escut militar. Com ja s'ha indicat, el paisatge ribereenc, beneficiat per les aportacions sòlides de les riuades, on capes i capes de fang es superposaven, estava prou més elevat que en segles anteriors, quan s'alçà la imponent muralla, fent que perdera el seu paper defensiu, ja que si, a les elevacions de l'exterior, afegim les capes dipositades en l'interior i la tendència errònia, després d'una catàstrofe, a enderrocar la casa i pujar el nivell per a estar cada vegada més alt per a, en les pròximes inundacions, lliurar-se de l'entrada de l'aigua a la vivenda, el que realment feia un efecte negatiu a l'incrementar la cota de nivell que el riu tenia que vèncer, per damunt de les construccions situades en l'illa, per a seguir en el seu desbordament incontrolat cap al mar.

Per a resoldre la situació, calia adoptar mesures per a recuperar la funcionalitat defensiva i estratègica, i per tant, o es rebaixava tota la superfície que envoltava la fortificació, cosa impossible, o es feia una nova muralla. Aprofitant, doncs, l'antiga com a cimentació, es van muntar més caixons d'encofrats

Imatge 7a.
Fang riuada 1987

Imatge 7b.
Tall estratigràfic

Imatge 9.
Vista general.
MUMA

Encara obtinguérem més informació. Si de fet pensàvem que la muralla era islàmica i entre els enderrocaments i construccions que s'iniciaren al segle XIX i continuaren al llarg del XX, destruint més de dos terços de tot el cinturó emmurallat, d'uns dos mil metres de recorregut, ara en les excavacions, poguérem determinar que en realitat la muralla islàmica restava sencera sota el recrescut cristià, que era en realitat el que havia patit el retall superior. Com a evidències de la muralla islàmica tenim en la cara exterior del llenç descobert en les excavacions del mercat, les diferents tècniques constructives; els merlets embotits en l'obra cristiana; l'escaló corresponent a la muralla islàmica de major espessor i amplària que la cristiana; i allò que és més i millor, un tram de muralla islàmica que no va ser anul·lat, muntant els encofrats cristians damunt del terraplé musulmà, sinó que el respectaren cobrint el pas i construint per damunt d'ell a la mateixa altura i aparença que la resta.

Els trams de muralles que s'han detectat en diferents intervencions arqueològiques constaten l'imponent circuit defensiu que feia d'Al-Jazirat una plaça forta. Així, partint des de la Torre del Saludador, situada en l'extrem del Parc de les Muralles, desapareix fins un solar tancat en el carrer del Mur, on molt deteriorat es conserva un fragment, del qual tenim una foto facilitada per Enrique Pla, que va ser director del Servei d'Investigació Prehistòrica, en la que en un detall es mostrava la unió dels encofrats donant a confusió de que po-

Imatge 10.
Reblit cristià
del terraplé islàmic.
MUMA

Imatge 10a.
Vista interior
del terraplé islàmic.
MUMA

Imatge 10b.
Merlets islàmics.
MUMA

Imatge 10c.
Vista general.
MUMA

Imatge 11a.
Detall encofrats.
MUMA

Imatge 11b.
Vista general.
MUMA

dien ser pedres de carreu en la base de l'emmurallament; seguint el recorregut en esta part del carrer del Mur, la muralla va desaparèixer en l'any 1983-84 al construir l'actual edifici d'Hisenda. Continuava per on està l'edifici de Telefónica, del que es pot apreciar unes imatges de l'adarve cristià en este mateix punt ja inexistents. En les imatges anteriors a la riuada de 1982, la "Pantanaada", s'apreciava com a partir del gran torretxó arrancava el llenç d'ampliació segons projecte de mitjans del segle XVIII i com es va veure afectat, com es veia en el plànol de 1721 de la Cartoteca Militar de Madrid. La muralla continuava per baix de les cases del carrer Faustino Blasco, on s'ha tret a la llum en els números pars, en el solar

dels números 24 i 26, la muralla i una part de torrassa, (Perez, 2004). Pocs metres més enllà, la boca de carrer de Costa i el número 16 de Faustino Blasco reapareix, deixant en esta última dos finestres arqueològiques que mostren un fragment murari i part d'una torrassa. Més avant, en l'emboCADURA del carrer Major Santa Caterina, l'excavació va traure la muralla que venint pel costat interior dels números pars del carrer Faustino Blasco i alineada al carrer Mesón, que feia la funció de camí de ronda adossat a la muralla, donava al Portal dels Trinitaris. Per la banda del números pars del carrer Santa Teresa, segueix per baix de les cases fins la Plaça de Conxa Piquer

Imatge 12a y
Imatge 12b.
MUMA

Imatge 13a.
Vista aèria de l'antic Mercat.
MUMA

Imatge 13b.
Enderroc torretxó per efecte
de la "Pantanada".
MUMA

Imatge 13c.
Vista aèria del torretxó.
MUMA

Imatge 13d.
El llenç d'ampliació
i la muralla.
MUMA

i la torrassa, ací es va excavar i es va localitzar l'enllaç amb la Barbacana, (Galan 2001). Adossat a la torrassa encara subsisteix un tram visible de la muralla amb el merlets fosos amb el cos de les cases. La línia continua fins els números 15, 19 i 35

Imatge 14.
Plànol de 1721
de la Cartoteca
Militar de Madrid.
MUMA

Imatge 15a i
Imatge 15b.
Merlets embotits
en les construccions.
MUMA

de la Ronda d'Algemesí, on es va excavar i eixir a la llum part del llenç. En el solar de la Ronda d'Algemesí, 35 es va detectar un pou i al costat la terra que es va traure de l'interior per a fer-lo, trobant-se junt a materials contemporanis i medievals, un fragment d'àmfora romana republicana del tipus Dresel 1, (Ferrer 2005).

La muralla continua fins l'estrangulament del coll de l'illa, on una torrassa molt estreta va ser assolada després de 1982, la qual, junt a un tram de la cortina muraria composta pel terraplé i els merlets va ser recuperada i encara s'insinua. És el punt més estret del meandre, i es poden veure les dos parts de la muralla, la nord que es la que veníem seguint i la sud, que recau per dins a la Plaça Major Santa Maria i a l'exterior al Parc de l'Aràbia Saudita o de les Muralles.

Pel nord, continua en el solar contigu carrer Major Santa Maria número 15 i s'introdueix en la casa número 14, la qual es conserva visible a l'interior de la vivenda. De nou es perd per baix de les construccions, fent el recorregut que correspondria a la

Imatge 16a i
Imatge 16b.
Detall llenç.
MUMA

Imatge 17.
MUMA

defensa de l'Alcassaba i del Castellet de Sant Pere. Feia un recorregut fins un elevat torreó, que apareix en les fotografies de principis del segle XX, que va ser enderrocada al construir el Pont de Ferro 1914-17 i el carrer de la Ronda d'Algemesí; Construcció contraforts Pont de Ferro, circa 1908, (Álvarez 2001), però que va ser detectat esmotxat a flor de l'asfalt en una excavació del carrer amb motiu de les canalitzacions de les aigües potables. Davant d'ella, es situava una segona línia defensiva similar a la de l'extrem sud-oriental de la zona del Mercat alçada a la segona meitat del segle XIX, per agregar la franja de terra dipositada en el Prat, així com en l'extrem nord-oriental, on la barbacana abraçava una gran porció d'espai com a liza. Tancava el recorregut paral·lel al riu, on es situaria l'entrada per un portella, i prop d'on estaria la mesquita de l'Alcàsser. El llenç es reforçava en una torrassa elevada que també apareix en les fotografies, i que localitzarem en les obres de canalització de la Depuradora. Des d'aquí corria fins enllaçar en les muralles conservades i visibles en el Parc de l'Aràbia Saudita.

Les construccions de les vivendes, eren de morter i de rajola, així en l'excava-

Imatge 17a.
Abans intervenció.
MUMA

Imatge 17b.
Estat actual.
MUMA

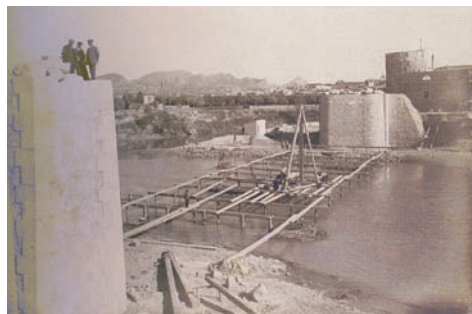
Imatge 18a i Imatge 18b.
Parc de l'Aràbia Saudita
o de les Muralles.
MUMA

Imatge 19.
Estat abans construcció
Pont de Ferro. Anònim

Imatge 19a.
Vista anterior
a la construcció
Pont de Ferro.
MUMA

ció de la Plaça del Mercat, es conserva el mur de les vivendes paral·lel al circuit murat, quedant en mig el camí de ronda, baix els arcs de rajola que servien per a recolzar-se amb la muralla i evitar que la pressió lateral de les cases el tombaren. El fet d'estar construir en un sol argilenc fa que quan està sec tinga estabilitat, però en períodes de pluges prolongades, de pujada del nivell freàtic o per inundacions, el terreny s'amere d'aigua i es faça plàstic, fent que a la força del pas de les aigües, les construccions més velles, reparades en multitud d'ocasions o que estigueren més debilitades d'anteriors ocasions, es

Imatge 20.
Circa 1900.
MUMA

vegueren afectades i s'enderrocaren. En les excavacions apareixen diferents estructures superposades, en molts casos, reaprofitant els materials com rajoles, pedres, teules,...passant d'una edificació a l'altra, be com elements de construcció o be de rebliment; formant potents registres geològics.

Les mesquites eren llocs de reunió espiritual, mentres que les cases de banys eren espais socials. Al llarg de l'etapa islàmica, en la bibliografia consultada i ja citada, s'indica que Al-Jazirat va tenir, almenys, dos mesquites i dos banys, situades a la Medina i a l'Alcassaba, (Pelúfo 1935: 6-7). De les mesquites sabem que la situada en la part de l'Al-Kasser va ser, després de consagrada, substituïda per la cristiana baix l'advocació de Santa Maria i la de la Medina dedicada a Santa Caterina. En l'excavació del carrer Faustino Blasco, números 24 - 26, es van trobar un número aproximat de vint d'individus soterrats, sense poder precisar el total, concretant que la troballa es deuria a l'existència d'un cementeri islàmic, possiblement dels segles XII-XIII, prop d'una mesquita no referenciada en la documentació (Pérez 2004).

Pel que feia als banys, es coneixia l'existència d'un a la Plaça del Sufragi, fins que l'any 1947, amb la construcció del col·legi Julio Tena, es va enderrocar. Pelúfo ens descriu que "...aún se conserva sin notable desmerecimiento, debido seguramente a que desde primeros del siglo XVII es propiedad del Ayuntamiento...(...) Desde hace ya muchos años que está destinada para escuela primaria, sus altos y los bajos, para albergue de pobres transeúntes, por lo que se la

Imatge 21a.
Excavació camí de ronda.
MUMA

Imatge 21b.
Estat actual.
MUMA

Imatge 21c.
Excavació carrer
Faustino Blasco/Santos
MUMA

Imatge 21d.
Tall estratigràfic excavació
c/ Ronda d'Algemés /
Plaça de la Morera.
MUMA

Imatge 21e.
Excavació
Casa Empeño.
MUMA

Imatge 21f.
Alternància
de reblits.
MUMA

denomina la Casa dels pobres. (...) En la actualitat tiene tres puertas, siendo la de en medio la que da entrada a un pequeño patio descubierto, en donde, debajo de la escalera que conduce a la escuela, hay una pequeña y mala puerta por la que se penetra a los cuartos de baños, que son tres estancias abovedadas con sus correspondientes tragaluces en forma de estrella. Para proporcionar agua para las abluciones, habia una noria...”, (Pelufo 1935: 7-8). Anys després la troballa d’abundants fragments ceràmics, d’època islàmica i cristiana al solar contigu recaient a la Plaça Carbó, va propiciar una intervenció arqueològica en un pati interior de dit Col·legi per tal d’establir nivells estratigràfics, i posteriorment, en 1983 quan es va assolir el centre pel mal estat, ja que quan es construir es va alçar un cos d’ell dins de la Vila i l’altre damunt del reomplit del riu, produint-se un assentament i en conseqüència un tall vertical pel mig provocat per la muralla. En dita excavació no es van localitzar cap restes dels banys, totalment suprimits al construir l’escola, (Bazzana 1980).

Entre la quantitat de construccions localitzades destaca el sòcol decorat que es va localitzar en l’excavació del carrer La Sang i que es pot contemplar en el MUMA, (Juan 2003) (Montoro 2004). En ell destaquem, junt a la profusa decoració geomètrico - vegetal, les dos alafies en cúfíc, que han segut traduïdes per dos filòlegs N. Roser i J. M. Puerta:

	1 ^a alafia: الله الملك	2 ^a alafia: الله الحكم
N. Roser	al-mulk li-llah	al-hukm li-llah
	El domini de tot pertany a Déu	La disposició de tot (el gover / el juí) pertany a Déu
J. M. Puerta	al-Mulik li-Llah	al-Azama li-Llah
	La sobirania/el regne es de Déu	La grandesa es de Déu

Imatge 22a
i Imatge 22b.
PÉREZ, 2004

“Al-mulk li-llâh”, és el lema corànic andalusí omnipresent que ací apareix complet però en altres representacions ens ve reduït com: “al-mulk”.

És interessant l'estudi realitzat per Querol en el que fa una revisió dels motius decoratius i de la tipologia coneguda, (Querol 2017).

En la zona de l'antiga Plaça del Mercat i de l'Ermita de la Sang, també es van trobar restes de lluït que podríem relacionar, per la seua similitud i proximitat, amb esta construcció, desconeguent-se si es tractaria de restes de la mateixa o d'altres similars.

Junt a les vivendes, uns dels elements més prolífics i rellevants són els materials ceràmics, tenint de tots tipus i

Imatge 23a
Vista general.
MUMA

Imatge 23b
Mur islàmic
MUMA

tècniques, com la ceràmica comuna i de luxe, mostra de les diferents èpoques i dels nivells socials. Així un ampli repertori de vaixel·la comú, per a la preparació o el consum d'aliments; acabades a ma o a torn; en cru o vidriades (olles; cassoles, ataifors; redomes; gerres, gerretes,...); anafres per a la calefacció; lluernes per a la il·luminació; catúfols per a l'extracció de l'aigua de les sènies; ...destacant el variat repertori de ceràmiques amb decoració com la ceràmica amb verd i manganès, tipus califal o de Medina Azahara; la ceràmica fina amb decoració d'òxid de manganès; les ceràmiques impreses; la ceràmica de corda seca; i algunes epigrafiades, com: "Al-Izz" (...Li Llahi) que vol dir "la força o la vitalitat", (d'Al·là); i per damunt de totes, les ceràmiques esgrafiades del període almohade, segona meitat del segle XII - primera del XIII, en les que també apareixen textos amb cal·ligrafia cúfica, amb al·lusions a Déu. Així entre altres alafies destaquem: "Rahmatum Li Llahi", la misericòrdia és d'Al·là, repetit tres vegades. El sentit d'estes lloances al seu Déu es molt significatiu per als hispanomusulmans; el fet de perdre el seu domini peninsular suposava renunciar al paradís lloat per *Ibn Jafadja* als seus poemes, al descriure la riquesa i l'abundància d'aquestes terres en recursos naturals. Són doncs, missatges de fe i esperança per a elevar els ànims derrotistes i recuperar les forces a través de l'esperit i la seua confiança en Al·là, (Ferrer 1988).

Del període almoràvit es conserven poemes del poeta alzireny Ibn Jafaya (1058-1138) qui ens descriu les riuades.

*"He tornat a Alzira
entre el tro que retruny a l'oït
i els flagells de la pluja als meus muscles,
com l'au aturada per l'aigua
els pollets turmentats de la qual des del niu
veuen enderrocar-se els murs pel pes dels núvols".*

(MAHMUD SOBH, 1986, p. 33).

*"Onades de fang, el mar de la riuada.
El cel no pot parar de plorar llàgrimes.
Badats, humiliats, els edificis
Són captius caient als peus del tirà".*

(Mahmud Sobh 1986: 35).

2. ETAPA CRISTIANA: D'AL-GEZIRA A ALZIRA

El paper de frontera territorial del Xúquer ha segut patent al llarg de la història, ja separava l'Edetània de la Contestània i en la Reconquesta tornarà a ser de nou una barrera natural que detindrà per uns anys l'avanç cristià una vegada conquistada València el 1238. Després d'algunes incursions més enllà del Xúquer, es quan Jaume I decideix a finals de l'any 1242 a assetjar Al-Jazirat, la línia defensiva no s'ha reforçat i coneixedors de l'habilitat militar del monarca per l'al-jazirí Ibn Amira Al-Mahzumi,

cronista de la pressa de Mallorca al 1229, decideixen pactar amb ell abans de fer-li front, (Roser 2008).

En el "Llibre dels Feits", es narra la submissió d'Al-Jazirat a Jaume I :

E aço passat, anam nos' en Arago; e estiguem, entre Arago e Cathalunya, ben per l any o pus, e romas en Valencia, en nostre loch, Examen Pereç de Taraçona. E quan haguem estat l any o plus, entre Arago e Cathalunya, tornam nosxen al regne de Valencia, perque era loch e sao que nos voliem acabar ço que havíem començat, que aitambe haguessen tot l'altre regne, con havíem tro a Xuquer.

E al tornar que nos faem, lo rayz d'Algezira era exit d'Algezira per paor que havia de nos; e era se'n exit be ab XXX cavallers, e anava se'n a Murcia; e romas lo poder de la vila en los sarrains e en lo senyoriu. E enviaren nos sos missatges que Algezira era bon loch e honrat, e dels meylors que fossen en lo regne de Valencia; e, si nos nos volíem, que ells s'avenrien ab nos, nos lexan los en aquel loch. E a nos plach nos molt la paraula que'ns enviaren a dir; e dixem los que'ls penriem a merce, e que'ls retendriem en quel loch, e els que'ns donassen poder d'aquelles torres que son a la porta de Valencia. E els dixeren que s'acordarien e que'ns resposdrien. E nos demanam los quant seria la resposta, e els dixeren que al tercer dia; e plach nos molt.

E vengren al tercer dia a nos, a Valencia, dels veyls de la vila, dels meylors que' y eren; e foren IIII per tots los altres. E dixeren nos que'ns darien la torre que era major, que es prop del pont de la calçada, que era a la porta que nos demanavem. E nos dixem los que'ns playa, car els tambe avenien en nostra fazenda, e que'ls amariem e'ls fariem be.

E faeren ses cartes ab nos con romasessen en Algezira ab aquels furs e costumes que eren en temps de los almohades; e que poguessen fer lur offici en les mesquites aixi con solien; e que tot catiu sarray que vingues a Algezira, que fos alforro, e que nos no'l poguessen cobrar, ne nuyl hom per nos. E donaren nos dia que a V dies que vinguessem cobrar la torre. E nos dixem los que' y seriem a aquel dia, e que faesen eixir tots los veyls de la vila e'l altre poble, e que'ns jurasen faeltat e que'ns serien leyals, a nos e als nostres, e als nostres homens.

E sobre aço, nos vinguem al dia; e exiren a nos tots els veyls, e juraren sobre'l libre del Alcora que'ns serien bons e leyals, e que guardarien nostre cors e nostres membres e els nostres homens que' y metriem que tinguessen nostre loch. E quan nos haguem emparada la torre, pregam los que els volguessen que'ns dessent tro a la tercera torre, e nos que' y farien l mur per ço que'ls christians no entrasen als sarrains, ni els sarrains als christians, e que' y fariem l portela qui exiria a la calçada, per on entrasen en la vila, e per ço que ells no poguessen dir que dan los vengues de part dels christians. E els dixeren que no'ns podien respondre menys de conseyl dels altres moros, e que tro a V dies, hahut conseyl,

nos respondrien. E nos pregam ne alguns dels sarrains, dels majors, que 'u conseyllassen; e els dixeren que en tal manera ho farien, que nos ne seriem pagats. E quan vench a aquel dia, responeren nos que'ls plahia, e otorgaren nos ho. E feem fer nostre mur, entre nos e els, de ll parts; e fo aixi, enclos lo Castell e enfortit. E aixi haguem Algezira, e prenguerem les rendes que solia pendre l'arais d'Algezira, ço es, lo seyor.

Crónica de Jaume I, Llibre VI. (Montesinos 2000: 129-130).

2.1 URBANISME: LA VILA I EL CASTELLET; LA VILA NOVA O MORERIA; L'ALCANYCIA I EL CONVENT DE SAN AGUSTÍ

*Imatge 24
Vista posterior.
MUMA*

Com es dedueix del “Llibre dels Feits”, el rei es demana la part que corresponia a l'Alcasser, fins la tercera torrassa, on te que alçar un mur per a separar la part ocupada per les seues tropes. Es a dir, demanà no sols la part més enfortida si no també l'espai que hi havia entre esta i la Medina, la qual servia a

manera d'albacar. Esta agrupació de torretxons se li va denominar fortaleza o Castellet de Sant Pere, (Pelufo, 1935, p. 4). La tercera torre a la que es fa referència seria la que posteriorment s'instal·laria la Casa dels Jurats i, per les seues estances en ella, la Casa Reial. En Alzira, per tradició oral s'ha transmès de generació en generació, l'existència de la residència de Jaume I durant les seues estades a la nostra Vila, en la coneguda popularment com la “Casa de l'Olivera” o Casa Reial. El fet de que es coneguera com a tal, es devia a que en lo dalt de la teulada, va créixer una olivera per a sorpresa dels veïns. Nosaltres no l'hem coneguda, ja que, entre els anys 1917 i 1919, la tallaren aprofitant que estava seca i evitar, si rebrotava, que produïra mals en la vivenda. L'explicació de que un arbre poguera créixer dalt de la teulada va vindre quan realitzarem una inspecció ocular en l'immoble i descobrirem el potents murs de tapiat que subsistien baix la coberta i on sense dubte, va poder enraigar per a sorpresa de tots.

En origen es tractava d'una torrassa de traça militar de grans dimensions que va servir per a seu dels Jurats de la Vila fins que a finals del segle XV decidiren traslladar-se al centre neuràlgic de la població, prop de l'església de Santa Caterina i de la Torre-campanar, en la que es l'actual Casa Consistorial. Dites obres s'iniciaren en 1540 i finalitzaren l'any 1603, moment que suposà el fi de l'antiga torre-palau, a partir del qual, presumiblement, passaria a ocupar-se com a vivenda, dividint-se l'espai en propietats unifamiliars i obrint-se portes i finestres que, a la llarga, desfiguraren l'aspecte extern e intern de tan noble i significatiu edifici. S'inicia així el procés de transformació que va arribar fins a finals del segle XX, quan l'ajuntament adquireix un conjunt de cases entre les que estava la dita com a Casa Reial o de l'Olivera. En una inspecció

prèvia a l'enderroc de les cases abandonades es van trobar murs de fàbrica medieval i de considerable espessor, clares evidències arqueològiques de la importància de l'immoble. (Ferrer 1997). En febrer de 2001 es va procedir, en diferents fases a l'assolament de les cases, despejant-se les estructures medievals, molt deteriorades per l'antiguitat i les contínues adaptacions que van sofrir. El resultat va ser d'una estructura paralepípeda, de tres murs de gran grossària que per un costat s'adossarien a la muralla i per l'altre, s'alineava al carrer, però les façanes de les vivendes l'havien danyat a l'obrir portes i finestres indiscriminadament, debilitant-lo al tindre més cos en part superior que l'inferior.

Entre els materials de construcció es van retirar les peces de pedra que conformaven el portal de la casa, observant-se en el revés d'una d'elles gravats, que una vegada netejats es va constatar que es tractaven d'un text epigràfic en llatí, mutilat a l'adaptar-lo a la construcció, (Arasa 2015). El fet constata la reutilització d'elements constructius d'època romana en edificacions posteriors, com ja es va veure en el cas del convent de trinitaris de Sant Bernat, on Hübner va relacionar tres làpides, en l'actualitat desaparegudes, (Hübner 1869 i 1892). L'assentament és conegut com el Sequer de Sant Bernat, del que hi ha diferents referències, (Arasa 2013); (Martínez 1980). Junt a elles es té constància de dos làpides més en la zona de Santa Maria (l'Alcassaba), també desaparegudes. Dites troballes fan revisar les diferents pedres de carreu que poden trobar-se en construccions de la ciutat, com ele-

Imatge 25a
Mur de tapiàl.
MUMA

Imatge 25b
Detall del mur d'encofrat
en l'andana
MUMA

Imatge 26a
Mur per la banda oest
MUMA

Imatge 26b
Mur nord amb apertures
de portes i finestra
MUMA

Imatge 26c
Mur est
MUMA

Imatge 26d
Vista general mur oest
i muralla
MUMA

Imatge 26e
Vista general mur est
MUMA

Imatge 27a
Vista des del carrer
MUMA

ments reutilitzats, tal es el cas del mur de carreus de grans dimensions de l'església de Santa Caterina.

La construcció s'adossava a la muralla, al costat sud, però esta part va ser molt alterada, de manera que l'arc de rajola i el mur de tapial amb cos de terra estaven molt danyats per les successives adaptacions domèstiques, l'abandono posterior i les inundacions de 1982 i 1987, pel que ja s'havien desplomat en el moment de l'intervenció, a l'estar deslligats de la part que tancaria la primitiva construcció. El llenç occidental, conserva una altura de 7'75 metres i una amplària de 1'5 metres, tancava en l'angle nord-oest, però la seua continuïtat per la cara nord havia segut arrasada a l'eixamplar el carrer, no obstant es va comprovar que encara hi es per baix de l'acerat, fins enllaçar amb els murs que conformen l'angle nord-est), en els quals es van obrir portes i finestres en la part baixa i una finestra amb balcó en la part alta, debilitant el mur i la seua estabilitat. L'estructura es tanca per l'est fent un angle de 45 graus, i s'allarga uns set metres en direcció nord – sud cap a la muralla, amb una altura de 8'45 metres i una grossària d'1'5 metres.

Es realitzà una excavació arqueològica d'urgència en el centre del solar, molt condicionada per la poca estabilitat de les estructures i en conseqüència, evitar soscavar els murs. Es va constatar la connexió del mur est amb la muralla (Detall excavació continuïtat mur est i al mig de l'estructura, l'existència d'un

paviment de rajola massissa en opus spicatum a 80 cms. de profunditat, (Ferrer 2001).

En el 2009 es va procedir a l'estudi murari, comprovant-se que damunt de la fàbrica de tapial, lluïda amb morter de calç i sorra, s'acumulaven diferents capes de lluït de

cement, reparacions de rajola massissa, i capes de pintura de diferents colors i aplicacions fins les últimes que es podrien fixar en l'abandono de la vivenda en els anys 80. (Ferrer 2009). Finalment es va procedir a la consolidació de les estructures. (Ferrer 2009): "Projecte de consolidació dels murs a la Casa del Rei Jaume I. Alzira", apareguent-ne en el seguiment de les obres un arc de mig punt en la cara principal i restes del llindar d'un altre portal en un nivell inferior.

La Casa Real junt al recinte emmurallat són Bé d'Interés Cultural, pel que fa a l'arquitectura militar, però l'espai que configura té un valor sentimental per quant significa el fet de ser el lloc on Jaume I, va residir en diferents ocasions i on, segons historiadors i la tradició local, es manté va passar els últims dies. En l'actualitat hi ha un estudi en projecte per a recuperar i dignificar la Casa Real i les muralles.

En les excavacions de seguiment de les obres de rehabilitació de l'antic Hospital i Convent de Monges de Santa Llúcia, realitzades en el 2012, front a la Casa Reial, va aparèixer travessat al carrer, en direcció nord-sud, un fragment de mur de pedra i morter de 105 cms. de grossària. (Ferrer 2012) Dit mur s'interpreta com la divisòria que es va alçar per a separar els dos espais:

"... e nós que hi faríem un mur, per ço que el crestians no entrassen als sarràins ni els sarràins als crestians, e que hi faríem una portella qui eixiria a la Calçada per on entrassen en la vila..."

"... e faem fer nostre mur entre nós e ells de dues parts, e fo així enclòs lo castell e enfortit".

Imatge 27b
Portes i finestres
obertes al mur
MUMA

Imatge 28a
Prolongació del mur
est amb la muralla
MUMA

Imatge 28b
Paviment
MUMA

Imatge 28c
Paviment
MUMA

Imatges 29a, 29b,
29c i 29d
Pintures
MUMA

La versió que sempre es donava era que Jaume s'encastillà en la part de l'Alcassaba, cosa més lògica, però sembla que ell es situà fora "...entre nós e ells de dues parts...", es a dir, entre l'Alcassaba a un costat (nos) i la Medina a l'altre (ells) aprofitant l'espai no construït que existia entre els dos nuclis, l'Albacar, on va instal·lar la Casa dels Jurats i la seua residència.

Esta nova interpretació contesta la qüestió que llançava Josep Ivars: "En un principi pareix contradictori el que es "tanque" un Castell, recinte de per sí tancat, a no ser que

aquest restara obert per la part en contacte amb la medina, prou improbable per inexistent dins de l'urbanisme musulmà, o be que Jaume I fera un nou mur més enllà de l'existent, per on l'illa es fa més estreta o be més endins de la ciutat, pels carrers Saludador-Salineres", (Ivars 1989: 92).

Imatge 30a
Consolidació mur oest
MUMA

2.2 VESTIGIS ARQUEOLÒGICS: LA MURALLA, LA BARBACANA I LA TORRE CAMPANAR. LA TRAMA URBANA I LES VIVENDES. LES PRIMERES ESGLÉSIES I CONVENTS.

La muralla es l'element que ha perdurat el pas del temps i de les aigües, a pesar de l' infortuni de ser condemnat a desaparèixer. Fins ací, ja hem exposat algunes de les seues particularitats, si be encara ens queden moltes per resoldre, acudim a algunes de les notícies que trobem d'aquesta i ajudant-nos de les intervencions arqueològiques plantegem alguns aspectes per a valorar-la com cal.

Al segle XV, durant el conflicte de Successió, es reforcen els murs i els postics de la Vila: "*Juan García, notario, síndico de la universidad de la villa de Alzira, ... por especial ... mandato, en día 21 del mes de julio, año presente (1411), para disponer de dinero necesario para construir u obrar nuevamente cierto muro cerca del puente de San Agustín de la dicha villa, y también reedificar y reformar los muros antiguos y postigos de la misma, y, no menos, para fabricar y hacer bombardas y otros ingenios o fortificaciones de defensa de la misma villa, sobremanera útiles y necesarios para fortificarla y custodiarla y tenerla bajo seguro, y también conservarla para el futuro señor de la Real Corona de Aragón, ...*" donant-se l'ordre: "*... que les torres, murs barbacanes sien reforçades e reparades e obrades...*", (Parra 1972: 54 -56).

Els jurats de la vila, en sessió del 29 d'octubre de 1411, acordaren donar refugi dins de la fortificació als senyors

Imatge 30b
Treballs previs mur nord,
interior. MUMA

Imatge 30c
Consolidació mur nord,
exterior. MUMA

Imatge 30d
Coronació mur nord
MUMA

Imatge 30e
Doveles arc
MUMA

Imatge 31a
Detall superior del mur.
MUMA

Imatge 31b
Detall alçat del mur.
MUMA

dels llocs d'Alcocer, d'Alberic i de la Pobla, a petició d'ells, al·legant: "...que com ells contribuesquen e ahien contribuit ab los habitants de la vila en obres de murs e valls, per ço com a temps de perill e de suspita de guerra han e deuen haver recollita per lurs persones e bens dins los murs de la dita vila... E com ells, dits justícia, jurats e universitat, sien prest si necessari es fer quant possible sia a ells, que lo dit manament sia revocat per lo dit noble governador: E a homens notables dels quals speren tot be e profit per defensio de la dita vila e per conservar aquella a aquell qui deu esser nostre Rey e senyor, axi com confien de aquells... En apres, lo dit honorable consell concordament ordena que los murs e torres de la vila sien reconeguts, e aquells qui han en-

derrocat alguna part daquelles e aquelles, de continent ho retornen e aquells fer, e los senyors dels alberchs frontalers als dits murs e torres reparen e retornen aquelles...". (Parra, 1972: 57-59).

"Item, que les torres, murs, barbacanes sien reforçades e reparades e obrades, a conegura dels dits capita, justícia e jurats, per ço que la bona custodia daquesta Vila mils (millor) es faça per aquell qui de justícia sera declarat nostre rey e senyor", segons consell de 8 de gener de 1412. Dies després, el 23 de gener: Item, ordenaren que per a obs de la defensio e guarda de la vila, axi en murs e valls com en armes, sien manlevats altres quinze mil solds a rao de censal, dels queals sien de continent feta la provisio necessaria axi en obres de murs e valls e torres com en armes, bombardes e artilleries, a coneguda de justícia e jurats, a la defensió pertanyents", (Parra 1972: 74-76).

Les avingudes del Xúquer que no hem d'oblidar, causaven grans mals a la muralla i als edificis, implicant restauracions i aterraments intramurs per a fugir dels nivells anuals d'inundacions. Per exemple, la riuada de 1473 assolà 900 cases i va produir nombroses víctimes. (Máximo Fili 1935).

En la primera meitat del XVI, amb motiu de les Guerres de Germanies, es requereixen obres d'adequació per condicionar les defenses. La segona meitat del segle XVI, en 1544, se sol·licita reparar les muralles, i a l'octubre de 1552, encara estava sense fer-se el fossat que va provocar la caiguda d'alguns llenços de les muralles: "Por una carta del 8 de marzo de 1544 se excusaba (Francisco Gilabert de Centelles, compte d'Oliva) ante el Príncipe de no poder cumplir el mandato que recibió de acudir a

Alzira para proveer la seguridad y defensa de la villa, pues se encontraba enfermo de gota y alegaba que en su ausencia pararían las obras de las nuevas fortalezas que se hacen en esta Villa y en la de Murla, las cuales eran muy importantes para la seguridad y defensa...". Les obres deurien durar ja que: "... tuvieron que hacerse obras importantes, pues en 1552 todavía se hacía un foso para adaptarla a la nueva realidad militar, lo que provocó que se cayeran varios lienzos de muralla", (Arciniega 1999: 75).

En l'any 1571 les fortes pluges provocaren crescudes de tal magnitud que es pensava que la Vila no ho podria resistir, fins que el dia de San Gregori, baixà el nivell de les aigües. Novament es produeixen inundacions, així sols en l'any 1590 es comptabilitzaren 22 riuades. No pensem que totes foren catastròfiques, però sols per la quantitat, ens imaginem les molèsties i la inseguretat que causarien, (Máximo Fili 1935).

Després d'una tragèdia, les cases en perill de caure eren enderrocades, després es reomplia l'espai amb les runes i s'alçaven els edificis per damunt del nivell anterior, formant nous horitzons històrics. Capes de fang per riuades i de reblits antròpics superposats que, en consonància amb el rebliment natural extramurs, va fer que la muralla fóra insuficient com parapet defensiu, de manera que als segles XV-XVII, va necessitar realçar-se, aprofitant l'antiga de cimentació. Així podem dir que la muralla islàmica es conserva sencera sota l'afegit cristià, si be embotida esta baix els calaixos de 4'10 metres de longitud, 1'90 metres d'amplària i 0'90 metres d'altura.

Al segle XVIII, amb la remodelació administrativa imposada per Felipe V es projectà ampliar la Plaça Militar de la ciutat, per considerar-la Cap de Governació, i d'esta manera controlar el territori, en especial les ciutats de Xàtiva i València: *"Este Pueblo en la nueva planta se hizo Plaza de Armas y se encargó su fortificación a Dn. Diego Oronan Gobernador de la misma villa y su partido quien hizo gastar mucho en obras exteriores y fortines ante murales de los Puentes, pero hubo contraorden y cesaron los trabajos y oy aun lo echo sirve poco, o nada y lo que se trabajó al arrabal de Sta. María ya está demolido por la providencia que diremos luego".* (Anónim 1980).

Per tal motiu es dissenya una nova fortificació a Alzira, conservant-se al Archivo Militar de Madrid (Cartoteca) el "Plano de la plaza de Alcira y de su proyecto", de 1721 i un segon plànol de 1740 on es veu el projecte previst i les obres fetes. Al Museu Municipal d'Alzira es conserven sengles còpies dels plànols, i també hi ha fotografies de finals dels segle XX on s'aprecien els baluards atalussats construïts al raval de Santa Maria, junt al Pont de Sant Gregori, segons indica el plànol de 1740 amb la lletra E.

El cartografiat de 1721 és de molt interès, ja que hi figuren el riu i la població amb prou detalls, els noms dels llocs; els edificis més rellevants; la Vila i els ravals extramurs; la trama de carrers i places; el circuit emmurallat; i els camins d'accés. En la llegenda fa referència al "parage llamado la fortaleza", situat entre "el parage llamado el empedra" a l'oest, que correspon al nucli urbà de Santa Maria. "En lo present any empedraren lo carrer Major, ço es, desde la última casa del Empedrat, que esta junt a la Fortalea o mur nou, fins passat lo Portal de la Trinitat, sis pasos que's prop lo pont

Imatge 32a
Construcció atalusada
junt al Pont de S. Gregori.
Anònim.

de Sent Agostí”, (A.M.A., 1619, f. 287) . En alguns trams del carrer s’ha trobat a uns setanta centímetres de la superfície, un empedrat de cudols rodats de mitjan tamany, constituint dit pavimentat.

Pel que fa al control de les portes situades als caps dels ponts, citem: “... lo dit honorable consell (13 de juny, 1411) ordena sobre la guarda dels portals de la vila que si puix per los jurats no son trobades persones sufficients per soldada a guardar los ditos portals, que aquells sien guardats per tanda, e que sia feta

scripcio de nou...” “Item, que les guardes de la vila constituïdes als portals dels ponts sien augmentades a nombre de VIII o X persones a cascum portal, a coneguda dels damunt dits justicia, jurats, consellers e XXX persones electes o de la maior par de aquells”, (Parra 1972: 53).

El traçat urbà de la població, mostra encara vestigis de la trama medieval del carrers del centre històric i del seu aspecte estratègic front les invasions, així venint del carrer Major de Santa Maria, des d’on es situava l’alcassaba el camí es rectilini però a l’arribar als límits del nucli urbà de la Medina, en la unió dels actuals carrers de

Imatge 32b
Detall planol 1740.
MUMA

Santa Llúcia i de Sant Roc, sofreix un trencat en doble colze, reforçant les condicions defensives intramurs.

Podem concloure afirmant que els desbordaments del riu, provocats en part per les obres que envaïen el seu caixer, precipitaven una forta sedimentació al·luvial que reomplí el pla d'inundació, i cobrí amples extensions, amb la despoblació i desaparició d'alguns assentaments riberencs com Alasquer, Prada, Alcoser, Mulata, Cabanes, Toro, Pujol, Terrabona, ... Pel que fa a Alzira, la muralla va haver de reconstruir-se per a recuperar la seua imponentia, ja que els continus aterraments al·luvials pujaren els relleus exteriors i en menor mida els interiors. El resultat va ser que la muralla islàmica es conserva sencera sota l'afegit cristià.

Al llarg de la seua existència, iniciada als albors del segon mil·lenni, fins les darreries del segle XIX, aquest recinte emmurallat, d'aproximadament dos mil metres de perímetre, recolzat a trams per les torrasses, i reforçada per la barbacana, va tindre moments de gran protagonisme. Perduda la seua raó de ser, es va convertir en la barrera que impedia el progrés, reprimint el creixement urbà. El canvi de la mentalitat social de finals del segle XIX donà com a resultat la condemna del recinte emmurallat, com a element innecessari i perjudicial per a l'evolució de la ciutat. Eliminada la muralla, el procés de renovació va seguir afectant a la xarxa de carrers estrets i sinuosos.

En setembre de 1887, l'arabista Julián Ribera, descriu: *“Lo exiguo del lugar sobre el que se asienta, limitado naturalmente por el río, hace sospechar qyue fuese parecidamente el ámbito de la ciudad musulmana, al mismo que en la actualidad tiene.*

Al extremo oeste, entre las dos confluencias, defendiendo el Puente y Puerta de Santa María, estaba la Puerta principal de la Villa. Hoy, aún pueden verse las murallas defendidas por torres y baluartes, que la opinión vulgar todavía designa con el nombre de Fortaleza. La línea de murallas, que arranca de la Torre del Puente de San Gregorio (Santa María) hasta la antigua plazuela del mercado sería la misma.

Por la parte norte, paralelo al camino llamado Rambla, seguiría el trazado de las viejas barbacanas y murallas, que aún subsisten y que, al llegar al principio de la calle Nueva, continúan mal disimuladas bajo las paredes de la moderna acera, en las casas que se unen al cuerpo de la ciudad y señalan la línea q seguirían hasta la esquina y boca de la calle de D. Bernardo. Si no me engaña el espacio y anchura relativa de esa calle, allí debería haber puerta o portillo, q comunicase el centro de la ciudad con el camino de la Rambla, es decir, la calle Nueva...Las torres y murallas que defendían el puente y camino de Játiva, que no hace muchos años desaparecieron...”, (Montagud 1994: 82-83).

Al segle XX desaparegueren pràcticament les tres quartes parts de les muralles i del braç dret del riu. Es perdé junt amb ells la senya històrica de la insularitat, unificant-se la Vila i el Raval de l'Alquenència o de Sant Agustí, s'adquirí l'aspecte de la ciutat moderna, rebutjant la configuració de recinte medieval.

Imatge 33
Merlets embotits.
MUMA

arqueològics i dels immobles conservats va donar peu a la declaració en el 2004 de la Vila com a Bé d'Interés Cultural en la categoria de conjunt històric, i en el mateix decret a l'església de Santa Caterina com a monument. (BOE de 5 de novembre de 2004. N° 267. P.p. 36757 – 36771).

El creixement de la població intramurs sempre va estar limitat per la falta d'espai, el que va fer que en les marges on el riu dona la volta, al perdre força d'arrastre

la corrent, es dipositaren els al·luvions, prolongant terrasses en les riberes i permetent que s'ampliara el circuit emmurallat mitjan un segon recinte, la barbacana.

Imatge 34a
Vista general
de la barbacana.
MUMA

En la cartografia històrica de 1721 i 1740 es grafia, en aparença dotada de torreons quadrats. En les excavacions realitzades en el carrer Santa Teresa, entre els números 38 a 42 es va localitzar un tram de muralla que per totes les característiques corresponia a la barbacana. Prèviament, observàrem que les parets posteriors de les cases feien ja de parapet, però comprovàrem que aquestes estaven muntades en la muralla medieval soterrada que aflorava a un metre seixanta de profunditat. En el solar contigu, delimitat pel carrer Santa Teresa, la Plaça de la Rambla i tancant el carrer Rambla, es va excavar la continuació del llenç de la barbacana que tancava amb la muralla interior, (Pérez 2005). Esta alçat amb la tècnica de l'encofrat amb pedra i morter compacte, d'una amplària total de

Imatge 34b
Detall del portillo.
MUMA

1'15 m., d'ells, 0'45 m. corresponen al parapet de merlets, molt deteriorat per les construccions posteriors superposades. En la part central la muralla estava fracturada en grans blocs i desplomada en direcció a la vessant del riu, segurament per alguna inundació que provocaria al superar per la part de darrere la barrera defensiva, forçant la caiguda cap davant, per la carència de torreons en la banda exterior que, com hem indicat, no sols complien la funció militar sinó també la de reforç de la cortina murària.

El tram descobert en les diferents intervencions té una longitud de més de 85 metres, que partint de la muralla interior, junt a la torrassa que hi ha en la Plaça Conxa Piquer (antiga Rambla 1), es prolonga en direcció nord-est, seguint paral·lel a l'antic caixer del Xúquer (hui avinguda Blasco Ibáñez), per a unir-se quasi amb tota seguretat amb les defenses del Pont de Sant Agustí (posteriorment de Sant Bernat).

Imatge 34c
Detall
MUMA

Imatge 35
Espitllera barbacana
MUMA

El més característic de la troballa va ser la portella d'eixida a l'exterior. Una porta emmarcada en rajola d'un arc de mig punt que obligava a remuntar l'adarbe a través de tres graons per cada banda (segurament al tindre que refer l'ull adaptant-lo en resposta a la pujada del nivell pels reblits interns). Es conserven a cada banda les pedres que feien servir d'eix a les dos fulles batents (*Portillo de la barbacana*). Al costat dret s'obri una espitllera obliqua de grans dimensions (*espitllera*). En un dels blocs caiguts, cobert pel nivell freàtic, es va poder detectar una possible finestra geminada de menudes proporcions.

En documentació del Arxiu Municipal es conserven documents que nomenen el mur referint-se a la muralla que rodejava la Vila, (Martínez 1996: 73-74):

"Item, dins la Vila, unes cases... afronten ab mur a la part de Tulell, ab carrera per lo mur nou".

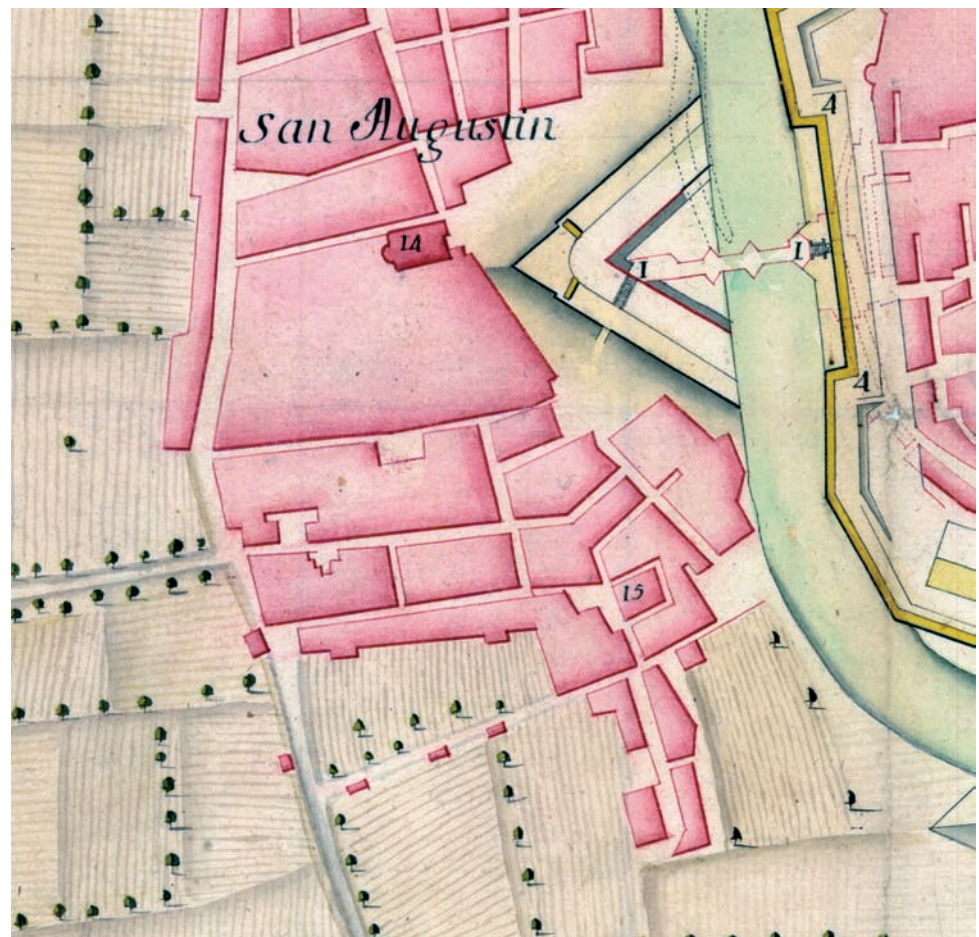
"Item, dins la Vila, unes cases a la devallada del Mercat... afronten ab la Rambla, ab la davallada de la Fusteria".

Es distingeixen dos trams: el *mur vell* i el *mur nou*, atribuint-se la segona referència a la barbacana, concretant que coincidien els dos en el pont de Sant Agosti i la Rambla, a més de senyalar que entre els dos trams de la muralla, a manera de *liza* o espai entre murs, quedava el Carrer de la Rambla o del Mur Nou, carrer que a finals dels segle XIX es convertí en el primer eixample de la Vila com a Calle Nueva, vigent fins a 1928, que passà a denominar-se de Santa Teresa.

En els Padrons de Riquesa també es fa al·lusió a la barbacana, (Martínez 1996: 74):

“Item, dins la Vila, unes cases al Cap del Pont...afronten ab mur, ab carrera. Atinent de les dites cases, altres cases...afronten ab carrera, ab lo mur, ab barbaquana”.

En 1246, Jaume I intervingué a favor del musulmans d'Al-Gezira per l'assalt i saqueig a la moreria. A pesar de la seua actuació e intents de convivència, els musulmans abandonaren la Medina i passaren definitivament a poblar la franja de terreny situat extramurs, al costat dret del Xúquer, entre l'Alcanicia i Tulell, donant lloc a la Vila-

Imatge 36
Vilanova
Detall plànol 1721
MUMA

nova, on hui està la Plaça de Sant Joan (lloc en el que es va construir l'església dedicada a Sant Joan Baptista) i el carrer Albuixarres. En el plànol de 1721 es situa al costat occidental del convent de Sant Agustí. Es tracta d'un conjunt bigarrat de cases que fàcilment es podia tancar tapiant les sis boques de carrer d'accés.

En la Vila es conserven algunes cases de clara tipologia medieval, com case-tes situades al carrer Carnissers número 5. En el MUMA podem veure una finestra geminada en la Sala Apostolat. També fins fa uns anys es conservaven alguns elements dispersos que ja han desaparegut, com la finestra de mig punt en una casa adossada a la Casa Reial; la finestra de la part de darrere de la Casa del Empeño; en el carrer Albornoz o la casa tota en rajola que estava al carrer Carnissers número 10. També s'han recuperat peces significatives con les dovelles trobades per M. Clausi en les excavacions del Palau de Casassús, una d'elles amb una sanefa esculpida de línees entrelaçades que envolten estrelles de sis puntes i una fulla de clara ascendència islàmica.

Les vivendes eren víctimes de les peri-òdiques avingudes que causaven el seu desplom o de la necessitat de adaptar-les a les noves circumstàncies. Açò va fer que la població fora alterant-se contínuament, de manera que pocs edificis s'han fossilitzat, a excepció de les construccions de certa envergadura com la Casa dels Jurats i l'Església de Santa Caterina.

L'església de Santa Caterina (BIC) és un dels edificis més identificatius del

Imatge 37
Casa carrer Carnissers, 5
MUMA

Imatge 38
Finestra geminada
MUMA

Imatge 39
Finestra
MUMA

Imatge 40
Finestra
MUMA

Imatge 41
Restes d'ajimez gòtic
MUMA

Imatge 42
Casa carrer Carnissers, 10.
NICLAS

Patrimoni historicoartístic alzireny per quant aquest immoble sintetitza en la seua estructura interna i externa algunes de les peculiaritats més representatives dels moments històrics que, des del segle XIII fins l'actual, s'han desenvolupat al nostre poble i comarques de la Ribera del Xúquer, tant en lo històric, com en lo artístic.

A Santa Caterina, conviuen l'essència de les diferents etapes evolutives dels alzireny, des de la, referida per la documentació, mesquita islàmica, (desconeguent si hi havia algun altre temple preislàmic al lloc), a la cristiana, on s'evidencien les tècniques de construcció romàniques de transició a les gòtiques, que en successives remodelacions van sent substituïdes per les tendències barroques, classicistes, ... fins arribar als nostres dies, (Hidalgo 2017); (Moreno 1990).

Per tot arreu hi han esglésies pràcticament inalterades pel pas del temps, mantenint-se la seua fàbrica original: romànica, gòtica, barroca, renaixentista, ... però ¿per què Santa Caterina mostra un aspecte tan heterogeni?, ¿perquè sembla tan deteriorada?. Com diem abans, ella ens mostra els avatars vívids pel poble alzireny, uns d'esplendor i altres de penúries. Les múltiples ferides, mutilacions, i pèrdues parcials de l'edifici, són testimonis dels episodis bèl·lics, dels incendis, de les catastròfiques inundacions, dels assolaments accidentals,... i de les contínues reconstruccions per alçar de nou l'església, d'acord al model arquitectònic de cada època. Transformacions que han suposat inclús augmentar les seues dimensions, traslladant la cap-

Imatge 43a
Dovela mudeixar
MUMA

çalera i l'altar major de lloc, invadint altres espais annexes com el fossar situat en la Plaça del Sufragi, o inclòs al augmentar l'altura del nivell del sòl es van trencar els arcs diafragmàtics per a donar-li més alçària al temple; perforar els contraforts per a crear uns corredors laterals, entre moltes altres transformacions del temple primitiu. Malgrat a tantes alteracions, la fan singular les formidables dimensions del temple primitiu de reconquesta i les característiques particulars de la primitiva fàbrica com de les distintes mostres de pedres de carreu amb 20 marques distintes de pedrapiquer identificades pel moment (*Marca amb estel·la de cinc puntes*); els robustos contraforts; el rosetó de la façana de ponent; les mostres dels arcs diafragmàtics, amb un sens fi de mostres tipològiques a les mènsules; el cap de lleona de la gàrgola; els finestrons lanceolats de les capelles laterals; l'arc de l'antiga sagristia, on es poden admirar, en un dels capitells, dos caps humans en miniatura a cada costat; i l'absis poligonal.

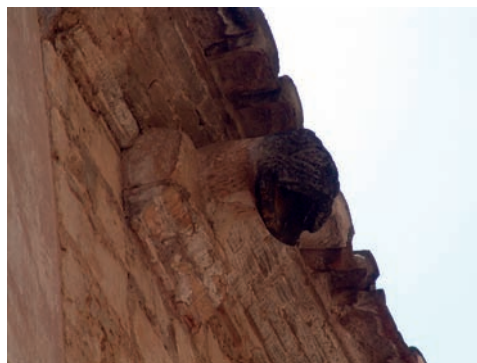
Si aparentment no gaudeix d'una espectacularitat monumental, d'una homogeneïtat arquitectònica, o d'una aparatosa escenografia religiosa, hem de saber identificar i reconèixer que la seua riquesa radica precisament en les seues peculiars característiques, úniques i exclusives, que reflecteixen les emprentes del pas del temps, de les successives remodelacions

Imatge 43b
Dovela gòtica
MUMA

Imatge 44
Marca estel·lada
MUMA

Imatge 45
Gàrgola en cap de lleona
MUMA

Imatge 46
Detall capitell
MUMA

Imatge 47a
Excavació absidiolo
MUMA

arquitectòniques en resposta dels esdeveniments historicoartístics i naturals, mostrant a cada moment les inquietuds d'una societat, la del poble d'Alzira, i convertint-se en una de les nostres senyeres d'identitat, rellevant també per a la resta de la Comunitat i de l'Estat per quant compendia i il·lustra en un mateix bloc segles d'existència.

La espigada torre campanar respon més a una construcció relacionada amb la funció de guaita i comunicació de la Vila amb l'exterior, altres pobles i fortificacions, que la merament religiosa. En origen era un element aïllat, de planta quadrangular, amb tres estilitzats arcs apuntats de 3'75 metres d'altura en la base, situats en les cares nord, oest i sud. Constava de planta baixa, dos altures i una tercera com a sala de campanes, damunt la façana occidental s'alça l'espadanya. En el primer nivell de la cara nord, s'obria una portella que comunicaria amb la resta de la construcció, el que ens fa pensar que l'accés era a través d'algun pas elevat per a garantir la seguretat de la torre. L'existència de tres arcs oberts en la base pot deures a la comunicació amb altres elements porticats o a fer, com s'ha suggerit, la funció de primitiva capella del fossar, ubicant-se en la cara interior cegada l'altar, fins que fora adossada per l'ampliació del temple en el segle XVIII i substituïda per la nova Capella del Sufragi.

Sorprén la pronunciada inclinació cap al sud i la correcció un poc enroscada

de l'últim cos de rajola per a l'equilibri. En l'any 1395 un moviment sísmic, que afectà el sud-est peninsular, va arruïnar la part superior del campanar, sent reparat pels jurats que encarregaren els treballs al mestre d'obres Bartomeu López de Xàtiva, (Martínez 2014).

Entre 1989 i 1990 el Servei Arqueològic Municipal realitzà les excavacions arqueològiques d'urgència en la coneguda plaça del Sufragi amb el fi de estudiar el subsòl d'aquest singular espai urbà. L'estudi arqueològic es centrà a identificar els diferents elements històrics, l'església, la muralla, els banys, la Casa Consistorial, a poca distància, els quals delimitaven l'espai dins del seu context urbà més ampli, al mig de l'illa, presidit per la torre-campanar, per a establir la seua relació a partir de la valoració geoarqueològica (sedimentació, estratigrafia i restes culturals), per a poder relacionar-los amb el seu moment sociocultural.

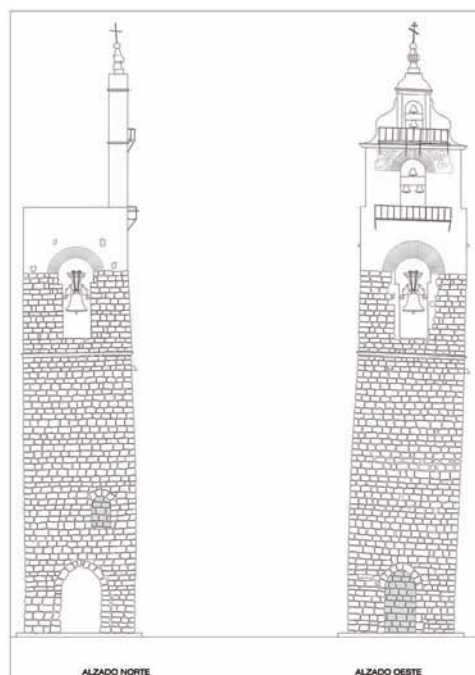
En les excavacions que es practicaren en la base de la torre campanar, van traure a la llum una mínima sabata de cimentació, d'escassos 40 cm. de repeu i 162 cm. de profunditat. Condicions idònies per a que, donada la gran altura i el pes, fora factible que un terratrèmol en un terreny caracteritzat per la heterogeneïtat dels sediments i la debilitat d'este en períodes continuats de pluges, provocara una inclinació i l'enderroc de la part superior. En contraposició a esta escassa cimentació, en el carrer Campanar, es va practicar una excavació en la que per baix de l'empedrat del carrer, es van trobar dos alineacions superposades de vivendes que, al seu moment, reduïen encara més la seua amplària vial. A uns 45 cm. de profunditat aparegué un nivell de terra compactada amb l'empremta de les carrilades de carro, i al llarg de l'església una cinta empedrada de pedres codisses a manera de vorera, d'uns 90 cms. de reserva. Als 70 - 80 cm. de profunditat aparegué el nivell

Imatge 47b
Mur de Santa Caterina
MUMA

Imatge 48a
Torre campanar, cara oest
MUMA

Imatge 48b
Alçat nord, porta elevada
VILA

Imatge 49
Fossar Plaça Sufragi
MUMA

del fossar, amb una potència estratigràfica d'uns 80 cm., el qual descansava directament damunt la placa del reforç dels contraforts que coronava al metro seixanta, indicant-nos el nivell històric dels segles XIII – XIV, entorn al metre i mig. El repeu eixia 130 cm. del mur i s'endinsava desapareguent per baix del nivell freàtic als 415 cm sense trobar el seu final, (Ferrer 1989).

La plaça del Sufragi deu el nom a la capella que l'Ajuntament de la vila, reunit el dia 1 de febrer de 1753, acordà construir al recinte del cementeri, junt a l'església de Santa Caterina, en la qual poder celebrar cultes en sufragi

de les ànimes del purgatori. La construcció de la capella va ser possible gràcies als donatius dels particulars i a la participació de les funcions de bous que es celebraren a la vila aquells anys: *“Que respecto de haverse representado a la villa por el Vicario Doctor Agrait, vicario perpetuo de las parroquiales Yglesias de Santa María y Santa Catharina mártir de dicha villa a ynstanzia del Común de ella, el que se haga en el cimiterio de dicha Villa una capilla para que en ella se celebren misas en sufragio de la venditas almas del purgatorio...”*, (A.M.A., 1753, f. 13 r. i 13 v.). Una excavació en l'espai central de la plaça i de la capella, va permetre identificar una capa de fang corresponent a la riuada de Sant Carles, dels dies 4 i 5 de novembre de 1864, així com estructures de l'edifici construït el 1753 i assolat el 1967, orientat de nord a sud, i requeia la capçalera i l'àbsida a la muralla, coincidint amb la cartografia històrica de la ciutat.

La plaça estava perfectament delimitada pel cos de l'església de Santa Caterina i el campanar gòtic mudèjar per l'est; el mur pel sud; els banys i les drassanes per l'oest, segons es desprèn del següent: *“...Item dins la Vila, unes cases que solien ser banys que feyen setanta cinch sous al senyor Rey e ara fan deu sous, afronten ab la terrasana, ab casa de la noble dona Maria de Castellvi ab corral d'el dit carregador y ab fossar, carrer enmig...”*, (A.M.A., 1753, f. 381 v.). Pel nord-oest l'indava amb la plaça del Carbó. El fossar s'adossava al mur occidental de l'església i ocupava una àmplia extensió enmig d'aquest espai urbà fins a la mateixa muralla.

Es va obrir una rasa on devia estar el fossar, fet que es va poder comprovar a l'alçar la primera capa de terra, que oscil·lava entre els vint i els quaranta centímetres d'espessor, ja que immediatament començaren a eixir restes humanes molt deteriorades per les contínues remocions de terres, i fortament compactats pel rodament dels vehicles. El segon nivell corresponia al substrat històric del fossar, amb una potència d'un metre i mig, cosa que ens situà a una profunditat de base de quasi dos metres.

Caracteritzada pels abundants restes ossis, desordenats per les successives remocions pròpies dels soterraments en terra, sense cap diferenciació. A pesar d'això encara es va poder apreciar una orientació de nord a sud en posició decúbit supí, acompanyats d'alguns fragments ceràmics i metàl·lics. Després d'alguns nivells més, entre els 180 i 250 centímetres en que no hi havia restes òssies però sí arqueològics, apareixia la terra roja, molt compacta i sense restes materials aparentment. A 55 cms. es localitzà una canalització d'aigua en direcció est - oest, feta amb parets de rajola i coberta de lloses de pedra (*Fossar i canalització*). En este punt cal indicar que alguns informa-

Imatge 50
Arc per a la captació d'aigua
en la sènia. MUMA

dors ens deien que la plaça estava travessada per un túnel, de la mateixa manera que altres parts de la Vila, o del raval de Sant Agustí, però mai s'ha pogut corroborar la seua existència, no obstant si constatar canalitzacions de grans dimensions. En la zona de l'antic mercat, adossada a la muralla medieval amortitzada per l'ampliació del segle XVIII, va aparèixer una sènia per al regadiu d'uns horts intramurs, en l'interior vam trobar en la paret oposada al mur, un arc de rajola de grans dimensions que en principi podria correspondre a un túnel, no obstant comprovarem que en realitat feia funció de recepció d'aigües, ja que la potent muralla dificultava la captació i es requeria facilitar-la per filtracions.

A principi del segle XIX, s'ordena suprimir per higiene els cementeris en l'interior de les poblacions: *"En vista de las superiores órdenes que tratan de la construcción de cimiterios fuera de poblado que ha hecho presente el Señor Governador, fue acordado dar comisión a los cavalleros regidores Don Joseph Damià y Don Bernardo Peris, para que con los médicos cirujano titular y expertos del Ayuntamiento que tengan por conveniente, reconozcan y señalen el sitio que les parezca más a propósito..."*, (A.M.A., 1804, f. 87 r - 87 v).

Lògicament, el fet de soterrar dins del poble, al costat de les esglésies, i en el subsòl, era un focus de contaminació, ja que si posem per cas l'exemple d'Alzira, una illa on la terra argilenca, porosa i permeable, absorbeix i filtra l'aigua pluvial per un costat, i les oscil·lacions dels nivells freàtics, per pujades fluvials, i fins i tot les inundacions per un altre, i resultava que els pous d'aigua, especialment els més pròxims al fossar, es nodrien de les filtracions contaminades d'origen humà. De la mateixa manera que abans de la implantació de la xarxa de claveguerams, feia que els pous cegos, filtra- ren "aigües negres" cap als pous d'aigua, fet que els contaminava també.

Imatge 51a
Detall. Fragment
brancal de la porta

Imatge 51b
Monument amb restes
esglèsia Santa Maria.
MUMA

El fossar es traslladà provisionalment fora de la població, a la partida de Tullèll, fins que a finals del segle passat, cap el 1885 s'acabaren les obres de l'actual cementeri municipal a la partida del Pla de Corbera. La translació del fossar deixà sense funció a la capella, que passà a ser utilitzada com a magatzem municipal fins el seu enderrocament, a finals dels seixanta.

En el nucli del Castellet de Sant Pere, al lloc de la mesquita de l'alcasser, es va purificar l'espai i construir cap al 1244 l'església dedicada a Santa Maria, seguint les traces també d'església de reconquesta. L'eix anava de nord a sud, on es situava la capçalera, obrint-se la porta cap a l'est, on també estava el fossar. A la part nord-oriental, es situava el campanar. El temple va perdurar fins la contesa civil, patint com la resta de temples de la ciutat l'incendi i la destrucció. Passada la guerra, les despulles no van ser recuperades següent definitivament enderrocades en la dècada dels anys 50 per a construir

a escassos metres del seu emplaçament la caserna de la Guardia Civil. El campanar sofriria uns anys després el mateix destí. En el monument que recorda l'existència de dita església es conserven, entre altres peces de la construcció, alguns elements prou reveladors, com un fragment dels brancals de la porta; una finestra ogival, on es pot llegir en una placa de marbre el llastimer epitafi que denuncia el mal tractament que va patir; dos mènsules de diferent tipologia i una estela funerària tipus discoïdal de creu patada. Del campanar sols es conserva al MUMA el penell de ferro que el rematava i alguna fotografia, en la que al perdre la pell de recobriment del cos de l'església adosat a l'estructura originària ens permet apuntar la possibilitat que fora d'encofrat, el qual en el cas de ser així, podríem pensar que ésta fora d'un minaret anterior a l'edificació cristiana.

En quant a l'urbanisme, ja comentàrem que el traçat dels carrers s'adapta al poc espai que hi ha intramurs de manera que els carrers son estrets i les places el resultat de l'encreuament. Abunden els culs de sac i els carrers trencats en colze, dominant les edificacions estretes front les de grans dimensions, prou escasses però representatives dels senyorijs establits a la Vila. En torn al carrer Sant Roc, alineats amb la Casa Con-

sistorial s'han conservat alguns escuts heràldics (carrer Sant Roc, números 8 i 13) i en el MUMA un escut desplaçat del lloc original que pensem estaria en el solar que enfrontava amb l'antiga Casa dels Jurats (Sant Roc número 11) i que perteneixia a la família Judici d'Acharte i Blanes. En la plaça Casasús, el Palau del mateix nom, presidida per l'escut nobiliari, es va trobar en les excavacions realitzades en les obres de rehabilitació tres peces pètries rellevants, una dovella motllurada; un detall decoratiu en flor (de lis); i una dovella, amb relleu decoratiu d'estrelles i fulles, que podríem enquadrar entre els segles XII-XIV.

En el carrer Xulvi número 2, front a l'església de Santa Caterina, ha funcionat fins a l'any 1995 un forn el qual es mantenia en funcionament en el mateix lloc que el que es nomena en una cita del 4 d'abril de 1248 en el Llibre del Repartiment i que ens refereix Pelufo: "... *I furnum in Algezira prope plateam Sante Caterine*", afegint: "... *que todavía existe en la casa núm. 2 de la calle Chulvi junto a la supra dicha plaza, a la entrada de la Calle que actualmente se denomina de Chulvi, que está frente a la misma iglesia, de la que sólo dista unos 14 metros*" "... *que todavía existe en la casa núm. 2 de la calle Chulvi...*", (Pelufo 1935: 8). Evidentment el forn que ha esta funcionant fins l'última dècada del segle XX, no és el mateix del segle XIII, ja que per motius de continu funcionament, s'haurà adaptat en els temps, a més de sofrir alteracions causades per les diferents inundacions i remodelacions de l'habitatge. Recentment s'ha procedit a l'enderroc de l'immoble trobant-se la càmera voltada de l'últim forn que ha estat en funcionament.

En les excavacions arqueològiques de la Plaça de la Constitució amb motiu de les obres de peatonalització d'este sector del centre històric de la Vila, van eixir a la llum les restes de les edificacions situades en dit espai urbà que van ser enderrocades entre els anys 50 i 60 per ampliar la Plaça, desfigurant la trama mitgeval que encara es conservava. Alguns dels elements que es situaven en l'entorn eren la Casa Batllia o Vestuari i l'Almodí, esta última construcció, segons referències, constava de set arcs apuntats de grans dimensions, el que donaria el nom a l'actual carrer Çarcos, derivació del "Carrer dels Arcs o dels Arcos. Dit pòrtic presentava tres arcs frontals recaients a la Plaça, en un ample de vint metres de façana i dos arcs per cada costat, de nou metres de fons cadascun. En l'enderroc un veí va recuperar una basa de columna la qual es conserva en la mateixa plaça. Es té constància que en l'any 1474 els jurats contracten a dos mestres d'obres de València per a que supervisen l'es-

Imatge 52
Torre campanar
de Santa Maria.
Alfonso Rovira

Imatge 53
Basa de columna
MUMA

Imatge 54a
Excavació cimentació
Almodí. MUMA

Imatge 54b
Paviment empedrat.
MUMA

Imatge 54c
Gerres. MUMA

Imatge 54d
Canalitzacions. MUMA

tat de la construcció, resultant que era ben feta exceptuant dos arcs: “... lo arc que esta o mira vers la peixcateria (cara sud) i el altre endret aquell que mira vers la plaça, los quals es menester sien enderrocats e novament tornar a fer e construir”. Les obres es realitzaren per parts, una en 1516 i altra en 1537. Finalment en un memorial es manifesta lo indecent i brut que es troba el pòrtic de la Plaça de Santa Caterina: “...fue acordado que para que se mantenga limpio como corresponde al sitio, que en desaogo de dicha Plaza se pongan a las entradas o arcos, unas barras de yerro encontradas que no embarcen la entrada a las gentes y si a los carruages y cavallerias, y que el sugeto que está encargado de la limpieza de la plaza cuida de la del pòrtico y el Almodín”, A.M.A. “Llibre d’Actes Municipals, 1805”, f. 64 r.a. 64 v. Sign. 11301/-36. Arxiu Municipal d’Alzira. Va ser assolat en 1898, junt a altres molts, seguint el pla d’expansió interna i modernització de finals del segle XIX i principis del XX, paral·lelament a l’eliminació del recinte murat. En el seu lloc s’alçaren nous edificis, com l’antiga caserna de la Guardia Civil, o la senyorial Casa de Bolea. Coneguda com l’antiga Plateam Sancte Catherine; Plaça Major; del Real; dels Porxets; de Ferran e Isabel; de la Constitució; d’ Alfonso XII; de la República; de los Mártires i finalment de la *Constitució*, segons va ser denominada en cada època. Va ser ampliada a costa de suprimir l’illa de cases, així com la major part de places i carrers de la Vila, amb la finalitat de millorar l’accessibilitat es va transformar el seu teixit urbà, característic fins a eixe moment.

En el subsòl, a més de les estructures dels immobles desapareguts, alguns paviments i canalitzacions, vam traure unes gerres alineades ocupant una gran extensió. La funció seria per a emmagatzemar productes (grans o líquids), depòsits que tindrien relació amb la proximitat de l'antic edifici de l'Almodí i el fet de celebrar antigament el tradicional mercat setmanal en la Plaça i las carrers fins que a mitjans del segle XVIII es va traslladar a la zona del Prat, en la confluència dels carrers Empar i de la Sang, on va estar fins la dècada de 1980.

Imatge 55
Capella de la Sang
MUMA

En la segona meitat del segle XIX es projectà ampliar el mercat ocupant unes terres dedicades al cultiu i un edifici ruïnós. En les excavacions realitzades entre 1987 i 1988, a més de traure a la llum el tram de muralla de l'antic mercat, també es va localitzar l'Ermita o Capella de la Sang que dona nom al carrer. Tradicionalment es localitzava per este sector de la població, però mai s'havia pogut determinar amb exactitud el seu emplaçament, i molt menys es tenien detalls de la seua planta ni de les estructures arquitectòniques que la configuraven fins eixe moment.

La Capella de la Sang, com el seu nom indica, era el lloc dedicat al culte de la *Preciosísima Sangre de N. S. Jesucristo* i en ella, segons tenim constància, es vinculaven en el segle XVIII els gremis de *tintoreros i cordoneros*, (Lairón 1998), i era des d'on s'iniciava la processó general del Divendres Sant. Però, tal com senyalarem, la Capella va tindre diferents usos en la història d'Alzira, fins el seu enderrocament en 1841 pel seu mal estat i l'ampliació del mercat, (Ferrer 1997). Segons les necessitats de cada moment, va ser també l'Aula de Gramàtica i el *Almacén de Paja*, estes dos últimes atribucions, afegides a les anteriors, ens demostren com en la Vila, per raons d'espai, els llocs públics servien per a diferents usos, i en el cas de la capella, a més del culte, per a les reunions gremials, l'ensenyança i en ocasions com magatzem de la palla per l'abastiment de la població, segurament per a previndre en temps de carència o de provisió en cas d'assetges. El fet de coincidir en el mateix edifici l'aula de gramàtica i l'ermita de la Sang, prop del mercat, pareix indicar que fora este el sector on s'ubicaria la jueria d'Alzira, com es desprèn del següent apunt: “... de la Sanch, el tramo que se inicia junto a la iglesia de Santa Catalina y de la Sinagoga, el cercano al derruido mercado, que es donde se ubicaba la sinagoga de los judios”.

*“Item, dins la Vila, unes cases en lo carrer de la Sinagoga...
afronten ab les Scoles de Gramàtica, ab açucach”.*

“Item, dins la Vila, unes cases... afronten ab carrer de la Sanch”.

(Martínez, 1996: 83-84).

Imatge 56a
Vista general del mur
església S. Agustí
MUMA

Imatge 56b
Detall parament
MUMA

Un altre dels usos va ser el d'albergar les imatges relicàries dels Patrons al traslladar-se el convent de trinitaris situat en la Partida de Sant Bernat, a l'interior de la Vila: *"Para la nueva fábrica y traslación del Convento (de San Bernardo) dentro de esta Villa en las dos casas tituladas de bañero citadas en la plaza y calle de Chulvi y Acharte y porque su situación es la apropiada y ya también porque hallándose a su inmediación una capilla bastante capaz en que se celebra en el día, el Santo Sacrificio de la Misa con título de la Preciosa Sangre de Cristo Sr. Nuestro, podrán trasladarse a ella las Reliquias de los Santos..."*, (Part 1982: 21).

Era una nau de planta única, rectangular, orientada la capçalera a l'est i l'entrada a l'oest, encarada al carrer del seu nom. Estava configurada en quatre

trams, jalonats per pilastres de rajola, sense contraforts exteriors, amb les arestes troncadades i el paviment de rajola massissa en pla, formant espigues, en huit camps delimitats per l'eix central longitudinal i tres línies transversals. Es va enderrocar en 1841 pel mal estat en el que es trobava: *"El habersele dado varias quejas de hallarse amenazando ruina la hermita denominada de la Sangre, de lo cual podrían originarse muchas desgracias por hallarse dicha Ermita en medio de la plaza del mercado..."*, (Part 1982: 23).

Alzira per concessió de Jaume I va tindre un extens territori que comprenia 42 llocs i pobles adscrits a la seua jurisdicció. Paulatinament uns i altres anaren abandonant-se per a reagrupar-se en altres o independitzant-se com el cas d'Algemesí (1473) o Carcaixent (1576). També van ser molts els convents que van tindre casa, com el d'agustins en l'Alquenència (1270); el de jerònims en la Vall de Miracles (1376), el de franciscans al peus de la Muntanyeta on hi havia una ermita a Santa Barbera, (1506); el convent hospital intramurs d'agustinas de Santa Llúcia (1536); el de trinitaris, prop de camí d'Alberic (1558); el de caputxins, prop del camí vell de Xàtiva (1602); el d'escolapis en l'Alquenència (1877), on va estar el d'agustins, així com el de les escolopies també a esta banda del Xúquer, no obstant les monges caputxines i les franciscanes, van estar situades intramurs.

Cal indicar el convent extramurs de Santa Maria Magdalena de Montpeller que va ser fundat per Jaume I en 1273, per a la congregació de *Damas Nobles*, prop del cap del Pont de Santa Maria, junt al camí d'Alberic. Les inundacions de 1320 i 1328, el

deixaren en tan mal estat que decidiren traslladar-ho a Montserrat, Xàtiva, on professaren com a monges del Cister.

De tots ells no en queda cap, ni de les ordes ni dels immobles que els albergaren, tan sols les possibles restes arqueològiques, a excepció de l'edifici de les Escoles Pies, el qual no perteneixia al escolapis, si no que va ser construït pels veïns d'Alzira i cedit a ells per a l'ensenyança, fins que passada la Guerra Civil, quan tornaren i reclamaren la propietat, el Consistori la va denegar per ser de titularitat del poble, la qual cosa va provocar que es negaren a continuar en la ciutat. En este mateix lloc de l'Alquenència, es situava fins la desamortització el convent de Sant Agustí, emmarcat entre els

Imatge 56c
Dovella reutilitzada
MUMA

Imatge 56d
Llegenda muraria
MUMA

actuals carrers Hort dels Frares pel nord; carrer Santa Rita per l'est; el carrer Fossar pel sud, i el Sequer o la Plaça de Sant Agustí per l'oest. Situat damunt d'un turó paral·lel al Xúquer, es va fundar en 1270 el convent de l'orde de Sant Agustí, el qual donaria nom al raval de Sant Agustí, que s'estenia per la banda sud, seguint este peraltes, al llarg del Carrer Major de Sant Agustí, i connectava amb la Vila pel Pont de Sant Agustí. Després de la desamortització sols es conservà el temple del que tenim alguna somera descripció d'Eugenio Muñoz i Elías tormos, (Montagud 1994). El 19 de març de 1936 començaren a enderrocar-lo i sols tenim alguns contraforts embotits en les construccions colindants i algunes dovelles en el Museu. El mur que tanca el claustre de les Escoles Pies i s'adossava a l'església es conserven encara restes originals, entre altres, murs de rajola; contraforts de carreu; alguna dovella reutilitzada amb les marques rebaixades en fletxa per al material d'unió entre elles; la porta tapiada que donava l'accés a l'interior, damunt la qual encara es pot llegir: "Entrada a la Casa del Señor" (Restes del convent de Sant Agustí).

Un altre convent en el que s'han fet intervencions arqueològiques prèvies a la urbanització de l'espai va ser el de franciscans, que com hem dit va aprofitar una antiga ermita dedicada a Santa Barbera (s. XIV). A finals dels anys 40 es va instal·lar l'empresa Cartonatges al solar on estava ubicat el convent (S. XVI), alterant pràcticament els restes del conjunt cenobític. En l'any 2006 es van realitzar unes excavacions arqueològiques dirigides per Paula Plaza constatant-ne que l'impacte de la construcció fabril a mitjan del segle XX, i les ampliacions posteriors, contribuïren a la desaparició definitiva d'algunes parts. Per exemple, la gran nau que es trobava darrere de l'antiga portalada (1846), únic element supervivent, ocupava el lloc exacte de l'església, i el

Imatge 57a
Panda nord del claustre
MUMA

Imatge 57b
Departaments
MUMA

Imatge 57c
Restes cuina
MUMA

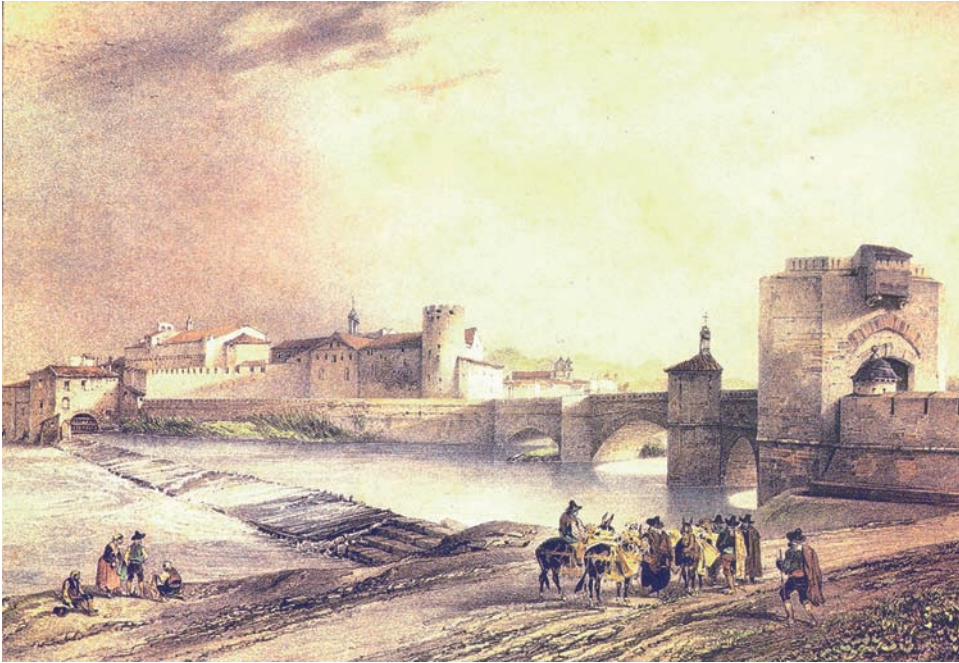
seu soterrani va ser a costa d'alçar els mateixos fonaments del temple franciscà, curiosament el que va passar al segle XVI, quan l'església va substituir la primitiva construcció eremita que va donar el seu nom al convent. Les excavacions, malgrat l'estat de destrucció, van traure a la llum abundants restes arqueològiques que permeteren identificar la planta de l'edifici conventual, principalment del claustre, del refectori i, en menor mesura, de la cuina, la sagristia, l'església i altres dependències annexes (*Restes Convent franciscans*).

2.3 ELS PONTS: PONT DE SANTA MARIA, PONT DE SANT AGUSTÍ, PONT DE L'ALBORXÍ

L'Algezira cristiana va mantindre la seua situació estratègica, dins del riu i envoltada per les muralles, per a protegir-se i controlar el territori. Estos fets la convertien en inexpugnable. No obstant, els ponts eren el nexes de l'illa amb la terra ferma de les riberes, i per tant els punts dèbils. Ara vorem com es varen resoldre com a vertaders cordons umbilicals i decisives prolongacions del circuit defensiu.

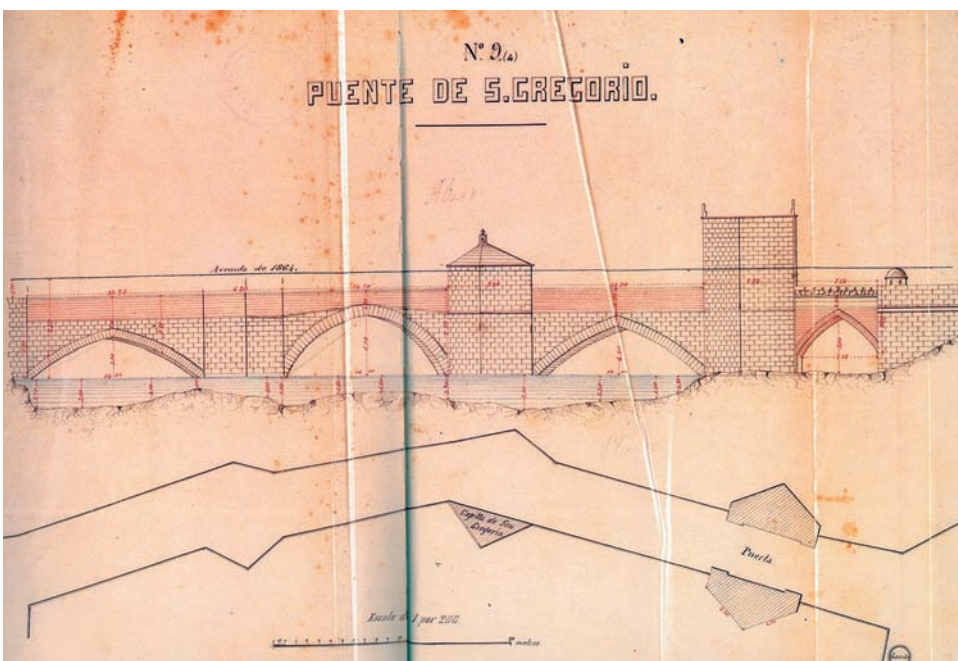
Pel marge esquerre, costat nord, on es va fer la rassa per aïllar la població i s'obrien els dos braços el natural que envoltava la península cap a l'est, i l'artificial que tallava l'illa per l'oest, es va construir, al segle XIV seguint el mateix plantejament que la muralla, un sòlid pont, conegut, segons les èpoques com a Pont de Barralbet, Pont de la Calçada, Pont de Sancta Maria, o per últim de

Sant Gregori. En l'any 1333 es repara el pont de fusta existent i s'inicien les obres del nou pont de pedra, (Martínez 1994).

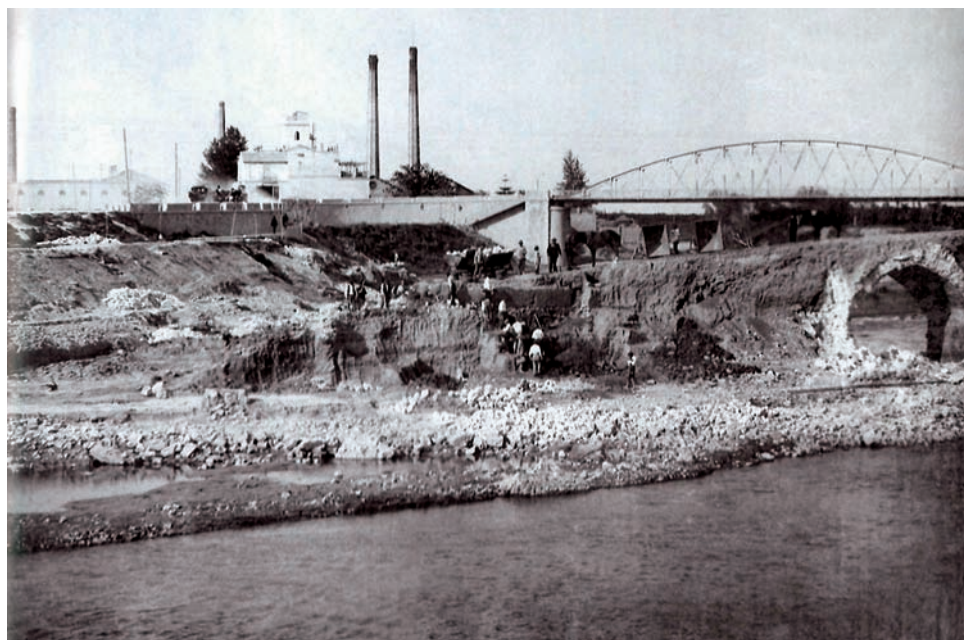

Imatge 58a
Litografia de Chapuy, circa
1850. Col·lecció
de gravats Mèxic

Per un costat era ben bastit en pedres de carreus per a rebre la fúria de l'aigua, mostrant el tallamar central una inflexió de cara al curs fluvial, a fi de resistir millor les seues embastades. L'altra finalitat era la de complir el seu comés cívic i militar, de comunicació i de defensa. A l'entrada al pont, un imponent bastió, damunt els primers tallamars, defenia amb matacans el portal, en cas de gravetat, el primer ull del pont es destruïa per dificultar el pas. (*Litografia de Chapuy, circa 1850. Col·lecció gravats Mèxic*); (*Alçat i planta Pont de Sant Gregori, Gómez 1988*); (*Vista del cap del Pont i les defenses*). Va ser substituït a finals de 1917 pel Pont de Ferro i enderrocat

Imatge 58b
Alçat i planta
Pont S. Gregori.
GÓMEZ, 1988

Imatge 58c
Demolició Pont S. Gregori.
BOU

en 1920, (Bou 2015), junt a les defenses alçades segons els plànol de 1740. La resta de la construcció seguia com hem dit un recorregut no rectilini fins a abocar als peus del llenç emmurallat i les seues torrasses, obligant a seguir una ronda, paral·lel a la muralla, i després d'uns metres, girar novament noranta graus per accedir al portal de la fortificació. El traçat romput del pont i en recolze de la ronda dificultava l'eventual accés atropellador dels invasors que hagueren superat els primers obstacles, frenant l'impulso inicial dels efectius d'assalt, forçant la maniobra de giro per a encarar la porta sense espenta, sota la defensa dels assetjats.

Pel marge dret, per als que venien del sud, el Pont de Xàtiva, Pont de sant Agustí, i posteriorment al segle XVIII dit de sant Bernat a l'instal·lar en 1717, en els seus ta-

Imatge 59a
Pont de S. Bernat. Detall
plànol 1721. MUMA

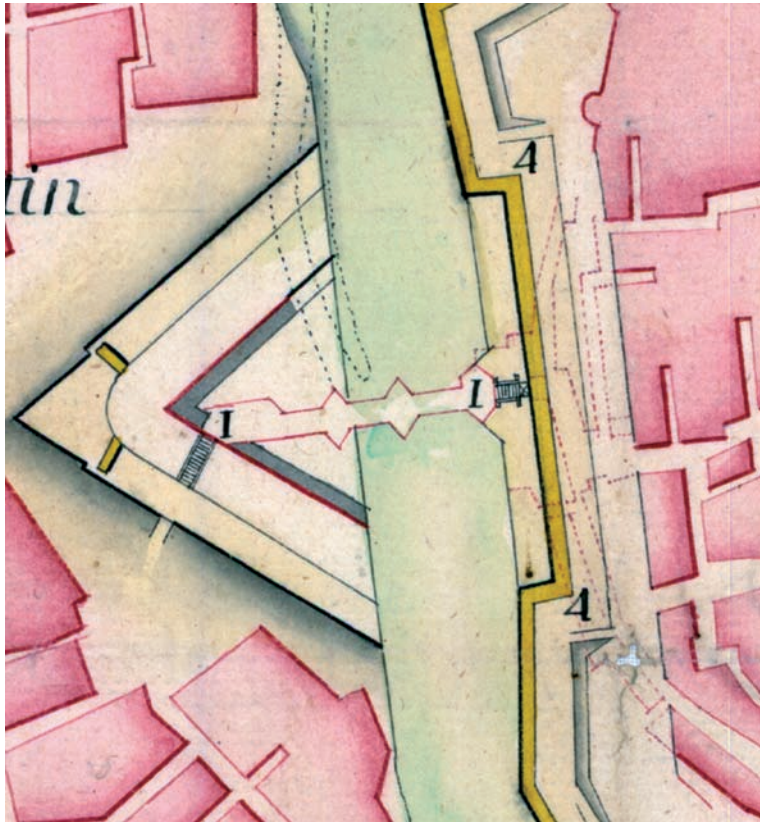
Imatge 59b
Pont de S. Bernat. Detall
plànol 1721. MUMA

llamars centrals, dos casalicis amb les imatges pètries dels sants patrons. En el "Llibre de l'obra dels ponts d'Algezira", s'indica que es reparat entre el 23 de març de 1333 i el 12 d'abril de 1333. D'este pont que seria el més antic hem conegut sols dos arcs, l'apuntat en la part més oriental i el de mig punt que es va refer cap al 1814, després de la voladura que feren els francesos (*Pont de Sant Bernat, primera meitat segle XX; Litografia Pont de Sant Bernat*). En la descripció d'Al-Zurhi de l'any 1147, ja referenciada diu: "Entre Murcia i València, a orient, baixa un gran riu dit Xúquer, des de la ciutat de Conca. En

mig d'ell hi ha una illa dita Al-Jazirat. El més esplèndid que hi ha construir allí es un gran pont de tres arcs, obra antiga i d'excel·lent factura...”, (Bramón 1985): “*El Levante peninsular andalusí en la Geografía de Al-Zurhi*”. *Al-Qantara*, VI, 517-524. En la cartografia militar de 1721, es pot apreciar l'existència de dos pars de tallamars, un d'ells soterrat, pel que es pot deduir que el pont, si ve per la tipologia de l'arc apuntat no correspon a l'època islàmica, si que disposava de tres arcs (*Detall plànol 1721*).

A més de les seues defenses, situades als caps del pont, com es pot apreciar (*Portal de defensa a la Vila al Pont de Sant Bernat; brançals de carreus del portal ja enderrocat*) per accedir a la línia de muralla on estava el Portal de Trinitaris, es tenia que fer un sinuós traçat, el qual complicava l'assalt i afavoria la defensa, com succeïa en el Pont de Sant Gregori. L'estratègic sistema defensiu suposava un vertader trencacaps al tràfec diari de caravanes de carros, ramats i transeünts, ja que, com s'ha dit, la dificultat de circulació en siga - saga per als assaltants, era un impediment per als que circulaven en un sentit u altre de la població, sent Alzira com era la ciutat pont i clau per a creuar el Xúquer de nord a sud.

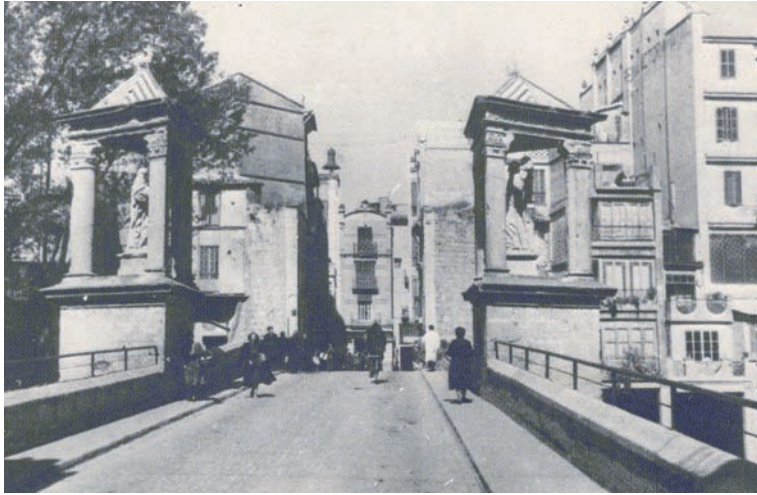
El Pont de l'Alborxí, un pont de tres arcs desiguals, situat al sud, feia d'enllaç entre l'Alquenència i l'Alborxí, per damunt del barranc de Barxeta (Pont de l'Alborxí Imatge 61 MUMA). Una vegada en l'altra part es podia seguir cap a Carcaixent per la partida de Materna, entre el Barxeta a l'esquerre i el riu Xúquer a la dreta. A mitjan del segle XX el projecte de defensa front les inundacions, incloïa el tall del braç del Xúquer per este sector i la desviació del curs permanent d'aigües del Barxeta sense entrar en la població, alçant la barrera defensiva del malecò, de manera que l'antic pont i el molí van desaparèixer víctimes de l'expansió urbana.

Imatge 59c
Pont de S. Bernat. Detall
plànol 1721. MUMA

Imatge 60a
Portal de defensa.
Anònim

Imatge 60b
Brançals del portal.
Anònim

2.4 LA CERÀMICA I ALTRES MATERIALS

Hi ha un abundant material ceràmic procedent de les excavacions arqueològiques practicades en el subsòl de la Vila, alguns dels materials estan exposats en el Museu Municipal d'Alzira-MUMA. Pel que fa a la diversitat de rajols i taulells, hi ha una exhaustiva recopilació, (Blasco 2014).

En l'excavació arqueològica del carrer Santos 4 – 10 entre juliol i setembre de 2002, es va localitzar baix un paviment

del segle XIV un conjunt de monedes dins d'una vidriola de ceràmica. El tresor numismàtic presentava un greu estat de corrosió per l'oxidació, algunes monedes estaven apelmaçades, el que va fer que es netejaren quatre d'elles en el SIP per a obtenir una primera avaluació. Posteriorment en l'any 2008 l'*Instituto de Ciencias de los Materiales*, de la Universitat de València, va fer un anàlisi metal·logràfic, (Roldán 2013). En l'any 2013, l'*Instituto Valenciano de Conservación y Restauración de Bienes Culturales*, va procedir a la neteja i restauració de la totalitat del conjunt, el qual es pot contemplar exposat en el MUMA. El resultat va ser l'identificació de dos regnats i dos seques. Per una banda 13 diners del regnat de Jaume I, possiblement de la segona emissió de la seca de València (+VALE-NCIE) de 1271; i uns altre 13 també de Jaume I però de la seca de Barcelona (BARQUINO) sense datar. El segon grup es tracta de 24 diners del regnat de Jaume II encunyats en Barcelona (BARQUINONA). La resta de monedes no van ser catalogades per trobar-se molt deteriorades. L'amagatall es pot considerar intencionat, dins d'una vidriola, i durant el regnat de Jaume II en el primer quart del segle XIV, (Sendra 2015).

BIBLIOGRAFIA DE ARQUEOLOGIA

- ALBIACH, R. (2013a): "Les excavacions i les prospeccions en el jaciment de la Carència (2001-2013). Resultats i valoració". A: ALBIACH DESCALS, R. (Coord.): L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori. Trabajos Varios 116. Servei d'Investigació Prehistòrica, Museu de Prehistòria, Diputació de València. València. 41-87.
- (Coord.) (2013b): L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori. Trabajos Varios 116. Servei d'Investigació Prehistòrica, Museu de Prehistòria, Diputació de València. València.
- ALBIACH DESCALS, R. i MADARIA, J. L. (coords.) (2006): La villa de Cornelius (L'Ènova, Valencia), Adif, València.
- ÁLVAREZ, A. (2001): Valencia industrial: Las fundiciones, Ajuntament de València, València.
- A.M.A. (1619): Llibre del Racional , f. 287
- A.M.A. (1753): Llibre d'actes municipals, Sessió de l'1 de febrer de 1753, f. 13 r. i 13 v., sign.11301/1-16, Arxiu Municipal d'Alzira.
- A.M.A. (1753): Padró de riquesa de 1753, f. 381 v., sign. 220/l-12, Arxiu Municipal d'Alzira.
- A.M.A. (1804): Llibre d'actes municipals, 1804, f. 87 r - 87 v., sign. 11301/l-35, Arxiu Municipal d'Alzira.
- A.M.A. Llibre d'actes municipals, 1805, f. 64 r.a. 64 v. Sign. 11301/-36. Arxiu Municipal d'Alzira.
- ANÓNIM (1980): "Historia de Alzira". Anónimo, siglo XVIII. Publicació mecanografiada del Grup d'Acció Valencianista d'Alzira, nº 2. Alzira.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1978): Hallazgo de una cabeza escultórica en la ciudad de Játiva (Valencia). Archivo de Prehistoria Levantina, XV. 217- 221.
- (1980): Contribución al estudio de las Urnas de tipo Cruz del Negro. Saguntum, 15. 99-118.
- (Coord.) (1996): Els romans a les terres valencianes: relació bàsica de topònims i jaciments. Alfons el Magnànim. València.
- ARASA I GIL, F. (2001): La romanització de les comarques septentrionals del litoral valencià: poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I a.C., Servicio de Investigación Prehistórica, Diputació Provincial de València, Serie de Trabajos Varios 100, València.
- ARASA I GIL, F. (2010): Poblament rural i vies de comunicació en època romana a la Ribera del riu Xúquer (València). Recerques del Museu d'Alcoi, 19. 101-114.
- ARASA I GIL, F. (2013): El periodo romano, en El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat (A. Ferrer Clari, dir. cient.), Red Eléctrica de España, S.A.U., Ajuntament d'Alzira, Alzira, 51-63.
- ARASA I GIL, F. I altres (2013): El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat. Publicacions de Red Eléctrica de España S.A.U. Madrid.
- ARASA, F., FERRER, A. (2015): "Noves inscripcions romanes d'Alzira (València)". Saguntum (PLAV), 47, 274-278.
- ARCINIEGA, L. (1999): "Defensas a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI". Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Hª. Del Arte, t. 12, 61-94.
- BARCELÓ, C. (1983): Toponímia aràbiga del País Valencià: alqueries i castells. Gráficas Castillo.
- BAZZANA, A., FERRER, A., GUIFFRAY, A., MIRALLES, I. SANZ, J. (1980): Informe sobre el primer sondeo medieval en la ciudad de Alzira. Servicio de Investigación Prehistórica de Valencia. Inèdit.
- BAZZANA, Andre (1980): Memòria excavació d'urgència al C.P. Julio Tena. Alzira.
- BLASCO, N. (2014): Alzira ceràmica I. Un passeig pels seus paviments antics. MUMA – Ajuntament d'Alzira.
- BONET ROSADO, H. (2005): "La Contestania y la Edetania. Diferencias y afinidades culturales". A: ABAD, L.; SALA, F.; GRAU, I. (Eds.) La Contestania ibérica, treinta años después. Annex Lucentum, 13. Universitat d'Alacant. Alacant. 53-72.
- BONET ROSADO, H.; MATA PARREÑO, C. (2001): "Organización del territorio y poblamiento en el País Valenciano entre los siglos VII al II a. C." A: BERROCAL-RANGEL, L.; GARDES, P. (Coord.): Entre celtas e íberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania. Casa de Velázquez: Real Academia de la Historia. Madrid. 175-186.
- BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (eds.) (2003): Romanos y visigodos en tierras valencianas, Museo de Prehistoria y de las Culturas de Valencia, València.
- BOU, A. (2015): Alzira en blanc i negre. Ed. Tívoli.
- BRAMÓN, D. (1985): "El Levante peninsular andalusí en la Geografía de Al-Zurhi". Al-Qantara, VI, 517-524.
- BUTZER, K., MATEU, J. MIRALLES, I. (1983): "Las crecidas medievales del río Júcar según el registro geoarqueológico de Alzira", Cuadernos de Geografía 32-33, 311- 330.
- CABANILLES, J.J. (coord.) (1992): Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Cabanilles, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 89, València.
- CARMONA, P.; RUIZ, J.M. (2003): "Cambios geomorfológicos y puertos históricos en la costa mediterránea valenciana". A: PASCUAL, G.; PÉREZ BALLESTER, J. (Coords.) Puertos fluviales antiguos.

- Ciudad, desarrollo e infraestructuras. Universitat de València, Facultat de Geografia i Història. València. 115-126.
- CARUANA, I. (2013): "Del pasado al presente: puesta al día de los materiales de las campañas de 1971 y 1972 en La Carència". A: ALBIACH DES-CALS, R. (Coord.): L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori. Trabajos Varios 116. Servei d'Investigació Prehistòrica, Museu de Prehistòria, Diputació de València. València. 89-119.
- CASTRILLO, R. (1970): "Alcira. Apuntes para su historia medieval (Siglos XI-XIII)", Universidad de Madrid. Vol. XVIII. nº 69, 47-60.
- CASTRILLO, R. (1991): "Alcira. Apuntes para su historia medieval (Siglos XI-XIII)", *Sharq al-Andalus: Estudios mudéjares y moriscos*, 8, 255-268.
- CHABÁS, R., RIBERA, J., PONS, F. (1984): "Textos sobre Alcira y Játiva árabes", *Sharq al-Anda. Estudios árabes*, nº 1. Anuales de la Universidad de Alicante, 185 – 197.
- CORTÉS, J., FURIÓ, A., GUICHARD, P., PONS, V. (1981): "Les alqueríes de la Ribera. Assaig d'identificació i localització". *Economia agrària i historia local, I Assemblea d'Història de la Ribera. Col·lecció Politècnica 1. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València*, 209-263.
- EPALZA, M. (1988): "Els mossàrabs valencians i els topònims derivats de Kanisa àrab". *Miscel·lània d'homenatge a F. Moreu-Rey. Publicacions de l'abadia de Montserrat*, 140-153.
- ESTRUCH, C.M.; VILLA, C.F.; ÁLVAREZ, E.G. (2015): Restes arqueològiques de l'albacar del Castell de Cullera (Ribera Baixa, País Valencià): segles V aC-XIII dC, *Recerques del Museu d'Alcoi* núm. 24, p. 59-66, Alcoi.
- FERNÁNDEZ NIETO, F.J. (coord.) (2005): *Historia antigua de Grecia y Roma, Tirant lo Blanch, València*.
- FERNÁNDEZ PALMEIRO, J. (1994): Romanización de la Ribera del Júcar. *Al-Gezira*, 8. 49-78.
- FERRER, A. (1987): Memoria de las excavaciones de urgencia en el "Mercat Vell", murallas medievales. *Alzira-Valencia. Ajuntament d'Alzira*. Inèdit.
- (1991): "Problemática y expectativas de la geoarqueología alzireña". "La llanura aluvial del río Xúquer". VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario. Asociación Española para el estudio del Cuaternario. València. 142-144.
- (1993): "Aspectos geoarqueológicos de Alzira: Estado actual y perspectivas", en: Azuar, R., Gutiérrez, S., Valdés, F. "Urbanismo Medieval del País Valenciano". Biblioteca de Arqueología Medieval Hispánica, 2. (Ed.) Polifemo. Madrid, 233 - 244.
- (1997): Elementos de interés arqueológico a proteger en el proyecto de derribo inmuebles C/Santa María nº, 3, 5, 7, 9, 11 y 13. Informe inèdit.
- (2009): Projecte de consolidació dels murs a la Casa del Rei Jaume I. *Alzira*, inèdit.
- FERRER, A., ALTUR, A. (1989): Memoria de Excavaciones de Salvamento en la Plaça del Sufragi, Alzira – Valencia. Julio 1989 – marzo 1990. Museu Municipal. Inèdit.
- FERRER, A., BRAVO, E. M. (2001): Memoria de las intervenciones arqueológicas realizadas en la Casa Real/Casa de l'Olivera de la Vila d'Alzira. Ajuntament d'Alzira, inèdit.
- FERRER, A., CLAUSI, M. (2005): Memoria de la excavación arqueológica en la calle Ronda de Algemés, nº 35 de la Vila de Alzira. Ajuntament d'Alzira, inèdit.
- FERRER, A. CLAUSI, M. (2009): Informe Preliminar del estudio previo de la Casa Reial. *Catas murarias c/Major Sant Maria 3-13. Alzira. Ajuntament d'Alzira*, inèdit.
- FERRER, A., LLAVADOR, M. D. (1992): "Al-Yazirat i Al-Kanicia. Dos riberes i un poble". *Falla Pintor Andreu. Alzira*.
- FERRER, A., PELUFO, M.A. (1988): "Estudio de las cerámicas esgrafiadas de Al-Gezira Suqar", *Al-Gezira, Revista d'Estudis Històrics – Ribera Alta*, 4/5, 47-73.
- FERRER, A., PELUFO, M. A. (1997): "La Ermita de la Sangre: un edificio consagrado al servicio del pueblo, ejemplo de la necesidad de espacio y de aprovechamiento de los recursos urbanos". *Al-Gezira número 10. Revista d'Estudis Històrics-Ribera Alta. Ajuntament d'Alzira*, 97-112.
- FERRER, A., ZACARÉS, A. (2012): Informe Preliminar i Memòria, carrers Major Santa Maria i Santa Llúcia, antic convent de Santa Llúcia. Ajuntament d'Alzira, inèdit.
- FERRER CLARI, A. (dir. cient.) (2013): El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat, Red Eléctrica de España, S.A.U., Ajuntament d'Alzira, Alzira.
- FERRER MAESTRO, J.J. (2012): La economía de las tierras valencianas en época romana, en *Conquista y asimilación: el territorio valenciano en la Hispania romana* (J.J. Seguí, coord.), Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, València, p. 113-161.
- FLETCHER VALLS, D. (1982): Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1981. Diputació Provincial de València, València.

- FLETCHER VALLS, D. i MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1983): "Inscripción Ibérica del Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo, Albacete). Homenaje a Martín Almagro Basch. Madrid.
- FRANCO, F. (1994): "En torno a la ubicación de la fortaleza islámica de Qulasa: La importancia económica y estratégica del río Júcar", *Espacio, tiempo y forma. Serie III. Historia Medieval. Homenaje al profesor Eloy Benito Ruano*, I, 193-203.
- GALAN, A. (2001): "Informe Preliminar Plaça Rambla, 1". Inèdit.
- GARCÍA ROMÁN, F.M.; SERRANO VÁREZ, D. (1986): Poblado ibérico del Alt de Valiente (Manuel, Valencia). *Al-Gezira*, 2. 87-106.
- HUGUET, E. (2013): "Els materials de prospecció de la Carència: Recintes I, II i III". A: ALBIACH DESCALS, R. (Coord.): *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*. Trabajos Varios 116. Servei d'Investigació Prehistòrica, Museu de Prehistòria, Diputació de València. València. 121-126.
- GARCÍA MORÁ, F. (1991): Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio. Planteamientos iniciales, Tesis doctoral, Universidad de Granada, Granada.
- GARCÍA – OLIVER, F. (2016): "Usos i abusos de la toponímia. Toponímia Major de la Safor". 62 P. Actes de la X Jornada d'onomàstica. Gandia, 57 - 84.
- GÓMEZ ORTEGA, J., VIZARRAGA, J. CHURRUCA, F. (1988): "Estudio de las inundaciones del Júcar de 1864", Confederación Hidrográfica del Júcar. Valencia.
- GONZÁLEZ, G. (1996): "Alzira en el Tarsi al-abjar de Al-Udri (1003-1085). Comentario a un texto sobre una ciudad de Al-Andalus". *Al-Gezira, Revista d'Estudis Històrics – Ribera Alta*, nº 9, 57-70.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. i MOLINA GÓMEZ, J.A. (200): De Roma a Bizancio en Historia Antigua de Grecia y Roma (Fernández Nieto, F.J., coord.), *Tirant lo Blanch*, València, p. 599-632.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001): El mundo funerario romano en el País Valenciano: monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C. - VII d. de C., Casa de Velázquez, Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert", Madrid.
- GUAL CAMARENA, M. (1954): "Hace tres mil años". *Revista Murta* nº 4. Alzira.
- HIDALGO, J. (2017): "El Plan director de la Iglesia de Santa Catalina de Alzira. Un instrumento fundamental para su restauración". *Arquitectura Tradicional y Patrimonio de la Ribera del Xúquer*, 72-84.
- HÜBNER, E. (1869 y 1892): "Corpus Inscriptionum Hispaniae Latinarum II" e "Inscriptionum Hispaniae Latinarum Supplementum". Berlin.
- IZQUIERDO PERAILE, M. I. (2000): Monumentos funerarios ibéricos: los pilares-estela. *Trabajos Varios 98*. Servei d'Investigació Prehistòrica, Museu de Prehistòria, Diputació de València. València.
- IVARS, J. (1989): "Els Banys àrabs d'Alzira". "Banys àrabs en el País Valencià". Generalitat Valenciana.
- JUAN, C. (2003): "Informe Preliminar Muralla plaça de la Sang/carrer de la Sang/carrer Llaurí. Alzira". *Estudi d'Arqueologia i Patrimoni Parpalló*. Inèdit.
- LAIRON, A. (1998): En torno a la Ermita de la Sangre. Programa Virgen de la Soledad.
- LLOBREGAT CONESA, E.A. (1972): Contestania ibérica. Instituto de Estudios Alicantinos. Alacant. - (1975): Escultura ibérica de la Edetania. La cabeza de toro de La Carència (Turís). *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIV. 155-160.
- MAESTRO, P. (1963): "Kitab ar-Rawd al-Mi'tar. Al-Himyari". Traducció al castellà del "Rawd al-Mitar", Al-Himyari. Traduída per Lévi - Provençal, Leiden, 1938. València, 437.
- MAHMUD SOBH (1986): Ibn Jafaya. Antologia poètica. Ajuntament de València.
- MARTÍ OLIVER, B. i FLETCHER VALLS, D. (1983): "La Muntanya Assolada (Alzira, València)". *Lucentum II*. Alacant.
- MARTÍ OLIVER, B. i GIL, J. (1978): "Perlas y glóbulos del Cau del Raboser (Carcaixent, Valencia). *Archivo de Prehistoria Levantina* nº XV. València.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. i MARTÍNEZ RUIZ, J.A. (1990): "Alzira hispano musulmana: aproximación a su estudio". *Revista Al-Gezira* nº 6. València.
- MARTINEZ, A., HERNÁNDEZ, J. E. (1980): La Villa Romana del Sequer de Sant Bernat. Alzira. Informe inèdit.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A.; HERNÁNDEZ SANCHIS, J.E. (1989): "La Villa Romana del Sequer de Sant Bernat, Alzira (Antiguo convento de los Trinitarios)". Programa de festes en honor als Sants Patrons. Alzira.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1979): Memòria de la XIII campanya de Missió Rescat. Alzira.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1981): "La Cova de Alfonso (Alzira, Valencia)". *Archivo de Prehistoria Levantina* nº XVI. València.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1984): Carta Arqueológica de La Ribera. Publicaciones del C.P. Luis Vives d'Alzira. València.

- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1985): "La Cultura del Bronce Valenciano en La Ribera". Revista Al-Gezira nº 1. València.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1986): "La Cova dels Gats (Alzira, Valencia)". Revista Al-Gezira nº 2. València.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1987): Les Cases de Moncada (Alzira, Valencia). Premis Assaig del' Ajuntament d'Alzira de 1985. Alzira.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1987): "Campo de Urnas de la Escola Pía (Alzira, Valencia). Revista Al-Gezira nº 3. València.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1989): "El núcleo de poblamiento de Alberich- Antella- Tous durante la Cultura del Bronce Valenciano". Homenaje a D. Domingo Fletcher Valls. Archivo de Prehistoria Levantina nº XVIII. Valencia.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1997): "Yacimientos líticos al aire libre en La Ribera (Valencia). Revista Al-Gezira nº 10. Alzira.
- MARTÍNEZ, A., MARTÍNEZ, J. A. (1994): "Llibre de l'obra dels ponts d'Algezira", Al-Gezira, Revista d'Estudis Històrics - Ribera Alta, nº 8, 81-177.
- MARTÍNEZ, A., MARTÍNEZ, R. (1996): "Topografía de Alzira en el s. XV (Casco urbano)", Al-Gezira, Revista d'Estudis Històrics - Ribera Alta nº 9, 71- 141.
- MARTÍNEZ, I. (2014): "Darrere les construccions medievals. El treball en les obres d'Alzira i la Ribera". Falla Camí Fondo, Alzira, 50.
- MASCARELL, I. (1965a): "Hallazgos arqueológicos y paleontológicos en Alcira". Levante EMV, 17 d'octubre de 1965.
- MASCARELL, I. (1965b): "Los micrófonos de la SER en el interior de las cuevas de Julio y Dels Gats de Alcira". Revista Ondas, noviembre de 1965.
- MATEU, J. (1983): "La ciència i la tècnica davant les revingudes del Xúquer (1635-1905)", Cuadernos de Geografía, nº 32-33, 243-264.
- MATEU, J. (1983): "Aluvionamiento medieval y moderno en el llano de inundación del Júcar", Cuadernos de Geografía, nº 32-33, 291-310.
- MAXIMO FILI. (1935): "Inundaciones, terremotos, pestes, y otras calamidades que ha sufrido Alcira". Revista Xúcar, nº 2, Alzira.
- MONTAGUD, B. (1994): "Arte Alzireño. Aproximación Histórica". Quaderns d'Estudis Locals, Ed. Germania - Ajuntament d'Alzira.
- MONTESINOS, J., MARTÍ, J. (2000): Textos d'Història Valenciana. Època musulmana, Institutió Alfons el Magnànim. Estudios Universitarios 80. Diputació de València. València.
- MONTORO, P. (2004): Informe de la restauración de dos pinturas murales de procedencia arqueológica, datadas en época islàmica (siglo XII) halladas en la ciudad de Alzira, inèdit.
- MORA GARCÍA, E. (2015): "Los yacimientos arqueológicos de Carlet". A: ALBA PAGÁN, E.; BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R.; PÉREZ OCHANDO, L. (Coord.) Carlet. Historia, geografía, arte y patrimonio. Universitat de València, Facultat de Geografia i Història. 134-140.
- MORENO, E. (1990): "Evolución de las plantas de la Iglesia de Santa Catalina de Alzira y estudio comparativo de las marcas de los canteros de esta iglesia, con las de San Félix de Xàtiva y Sant Roc de Ternils". Al-Gezira, Revista d'Estudis Històrics - Ribera Alta, nº 6, 365 - 405.
- OROVAL TOMÀS, V. (1988): El poblament dels territoris del terme de Carcaixent en els temps anteriors a la Reconquesta. Al-Gezira, 4-5. 9-24.
- PARRA, J. M. (1972): "Lo Compromís de Casp e la Vila de Algezira". Ajuntament d' Alzira. 54 -56.
- PELUFO, V. (1935): "Topografía de Alcira árabe", Separata de Anales del Centro de Cultura Valenciana. Valencia.
- PART, E. (1982): "La Semana Santa Alzireña", Junta de Hermandades y Cofradías. Alzira.
- PÉREZ, J., (2004): "Informe arqueológico preliminar c/ Faustino Blasco, 24-26 // C/Sants, 3 - 5". Inèdit.
- (2004): "Informe Preliminar c/Faustino Blasco 24-26/ c/Sants 3. IIª fase" Inèdit.
- PÉREZ, J., CLAUSI, M. (2005): "Informe Preliminar de la segunda fase de excavación en calle Rambla - plaza Rambla - calle Santa Teresa de la Vila de Alzira". Inèdit.
- PÉREZ BALLESTER, J. (2006): "De la Saitabi ibérica a la Saetabis romana". A: HERMOSILLA PLA, J. (Dir.) Historia de Xàtiva. Vol. I. Universitat de València, Facultat de Geografia i Història. València. 137-164.
- (2013): "La época prerromana". A: ARASA I GIL, F. et al. El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat. Ajuntament d'Alzira. Alzira. 37-50.
- (2014): "El Xúquer, Saitabi y Sertorio". A: SALA SELLÉS, F.; MORATALLA JÁVEGA, J. (Eds.) Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania. Universitat d'Alacant, Diputació d'Alacant. Alacant. 51-63.
- (2015): "La época prerromana en la Ribera del Xúquer". A: ALBA PAGÁN, E.; BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R.; PÉREZ OCHANDO, L. (Coord.) Carlet. Historia, geografía, arte y patrimonio. Universitat de València, Facultat de Geografia i Història. València. 119-127.

- PÉREZ BALLESTER, J. y ARASA I GIL, F. (2010): Poblament rural i vies de comunicació en època romana a la Ribera del Xúquer (València), *Recerques del Museu d'Alcoi* núm. 19, Alcoi, p. 101-114.
- PÉREZ BLASCO, M. F. (2013): "La cerámica ibérica figurada de La Carència. Motivos y estilos." A: ALBIACH DESCALS, R. (Coord.): *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*. Trabajos Varios 116. Servei d'Investigació Prehistòrica, Museu de Prehistòria, Diputació de València. València. 127-142.
- PIQUERAS, J. (1987): "El barrio de la Vila de Alzira (Valencia). Un centro histórico degradado en proceso de rehabilitación", *Cuadernos de Geografía*, nº 42, 158-180.
- PLA BALLESTER, E. (1966): *Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1961-1965)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XI. 275-328.
- QUEROL, L. (2017): "Quan érem Al-Jazira: de la cosmovisió al sòcol alzireny", inèdit.
- RIPOLLÉS, P.P. (2007): *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Saitabi*. Universitat de València-Biblioteca Valenciana. València.
- RIPOLLÉS, P.P.; COLLADO, E.; DELEGIDO, C. (2013): "Los hallazgos monetales y la plata en bruto de La Carència". A: ALBIACH DESCALS, R. (Coord.): *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*. Trabajos Varios 116. Servei d'Investigació Prehistòrica, Museu de Prehistòria, Diputació de València. València. 153-230.
- ROLDÁN, C., FERRER, J., SÁNCHEZ, J., FERRER, A. (2013): "Análisis no destructivo mediante técnicas de EDXRF de monedas de plata acuñadas en la Corona de Aragón durante los siglos XIII y XIV". *Congreso de Restauración y conservación del patrimonio metálico*. Joaquín Barrio y Emilio Cano editores, 98-102.
- ROSELLÓ, V. (1979): "Anotacions a la toponímia de la Ribera del Xúquer i encontorns". *Cuadernos de Geografía* nº 24, 1- 26.
- ROSER, N., ROSSELLÓ, G. (2008): "Kitab Tarih Mayurqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca" Ibn Amira Al-Mahzumi. Edició i estudi Muhammad Ben Ma'Mar. Traducció dels autors. Universitat de les Illes Balears.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2013): "La cerámica del Sequer de Sant Bernat". A: DD.AA. *El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat*. Ajuntament d'Alzira. Alzira. 145-176.
- SAÑUDO, P.; LÓPEZ, J. E.; VERDASCO, C. (2013): Enterramientos tardoantiguos y primeras ocupaciones islámicas en el Sequer de Sant Bernat, en *El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat* (A. Ferrer Clari, dir. cient.), Red Eléctrica de España, S.A.U., Ajuntament d'Alzira, Alzira, p. 99-144.
- SENDRA J. A. (2015): "El tesoro de la calle Santos de Alzira. Una ocultación de moneda de la Edad Media". *Revue Numismatique OMNI*. Editorial Omni, 9, 319-333.
- SERRANO VÁREZ, D. (1986): "Yacimientos Ibéricos y Romanos de La Ribera (Valencia, España)". *Acadèmia de Cultura Valenciana. Sèrie Arqueològica* nº 12. València.
- SERRANO VÁREZ, D. (1988): "La Cova de L'Avellanera (Catadau, Valencia)". *Revista Al-Gezira* nº 4/5. València.
- SERRANO VÁREZ, D.; GARCÍA ROMÁN, F. (1986): "El poblado Ibérico del Alt de Valiente, de Manuel". *Revista Al-Gezira* nº 2. València.
- SERRANO VÁREZ, D.; SERRANO SÁNCHEZ, R. (1987): "Una moneda romana de la necrópolis del Camí d'Albalat (Alzira, Valencia)". *Revista Al-Gezira* nº 3. València.
- SERRANO VÁREZ, D.; FERNÁNDEZ PALMEIRO, J. (1996): "La Terrerosa (Barxeta, Valencia). Un poblado del Bronce Valenciano". *Revista Al-Gezira* nº 9. Valencia.
- SOLER, A. (2000): "Alzira de Xúquer: Génesi urbana i urbanisme planificat a la cora andalusina de València (segle IX)", VIII Assemblea 'Història de la Ribera, 51- 74, cita pàgina 56: on refereix la "Crònica del califa Abderraman III an-Nasir entre los años 912 y 942", Ibn Hayyan de Córdoba. Zaragoza 1981, 147-148.
- SOLER, A. (2002): "Alzira de Xúquer: Génesi urbana i urbanisme planificat a la cora andalusina de València (segle IX)". "Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer". VIII Assemblea d'Història de la Ribera. Cullera 2000. Universitat de València, 51-74.
- VALIÑO ARCOS, A. (2012): *Evolución política y administrativa, en Conquista y asimilación: el territorio valenciano en la Hispania romana* (J.J. Seguí, coord.), Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, València, p. 55-111.
- VELASCO BERZOSA, A.; BORREDÀ MEJÍAS, R.; RODRÍGUEZ TRAVER, J.A. (2011): *La Solana del Castell (Xàtiva)*. Campaña de 2010. Saguntum, 43. 199 – 203.
- VIDAL GONZÁLEZ, P. (1993): *Hallazgos monetarios procedentes de "El Bobalar", en Montroi, y del término de Monserrat* (València).

Enllaços web:

<http://www.museuprehistoriavalencia.es>

<http://www.riberaexpress.es>

www.pueblosdevalencia.es

www.dialnet.unirioja.es

HISTÒRIA ANTIGA

COORD. MANUEL ALBALADEJO

HISTÒRIA POLÍTICA EN ÈPOCA ANTIGA
I CONFLICTES BÈL·LICS

ECONOMIA I SOCIETAT D'ÈPOCA ROMANA
EN LA ZONA D'ALZIRA

COMUNICACIONS TERRESTRES I MARÍTIMES

LA ZONA D'ALZIRA I ELS ORÍGENS
DE LA CRISTIANITZACIÓ: VISIGOTS I BIZANTINS.

HISTÒRIA POLÍTICA EN ÈPOCA ANTIGA I CONFLICTES BÈL·LICS

Rubén Bella

Estudiar i escriure sobre història militar antiga ens obliga a detallar moviments de tropes, batalles, destruccions de campaments i ciutats; implícitament, però, cal imaginar com hi afectaria a tota una població que habitava l'actual territori alzireny, riberenc i valencià en general, denominacions i idees col·lectives aquestes que en època antiga és obvi no poder considerar com a tals. Una gent que viurà de primera mà una violència que es repetirà al llarg de no pocs segles i que, contra la visió civilitzadora que se sol tenir de l'arribada romana, no es pal·liarà amb aquesta. És per això que la intenció d'aquestes pàgines no serà una altra que tractar d'aproximar-se als esdeveniments militars més importants i les decisions polítiques que afectarien a aquelles gents, passant de puntelles sobre altres processos de nivell supralocal que segurament hi incidirien, però sobre els quals no es pot concretar a una escala tan petita per la dificultat fruit de la mancança de fonts tant escrites com arqueològiques. Analitzarem més profundament, això sí, aquelles altres fites que sí presenten un reflex heurístic considerable i sobre les quals podem parlar amb major seguretat.

1. ÈPOCA IBERA

L'actual ciutat d'Alzira i el seu terme municipal se situen de ple en un punt de confluència de dues de les antigues regions iberes sobre les quals parlen les fonts, amb el riu Xúquer marcant la frontera entre ambdues: la septentrional Edetània i la meridional Contestània. Cal deixar clar des d'un primer moment, però, que la denominació d'aquestes regions tindria un sentit bàsicament geogràfic i assignat en època tardana, principalment a partir del canvi d'Èra (Grau 2012: 146-147). La investigació centrada en definir els espais polítics en l'àrea oriental peninsular proposa un ordenament territorial de les societats preromanes no a partir d'eixes grans àrees de caire ètnic citades pels textos, sinó de centres urbans, grans *oppida* a mode de ciutats-estat que articulaven i gestionaven un territori al seu voltant (Bonet-Mata 2001; Mata 2001; Grau 2005). En l'actual Ribera Alta, concretament en el municipi de Torís, comptem amb la presència de l'important jaciment iber de La Carència, on la primera evidència d'ocupació se situa al segle VIII a. C. L'erecció de dos recintes fortificats amb muralles i torres va convertir el poblat en un *oppidum* al segle III a. C. (Albiach

2013: 306), denominació que pren el tipus d'assentament propi de la cultura ibera caracteritzat per estar fortificat, ben defés i ser capaç d'organitzar la seua àrea territorial immediata, sent així seu d'aquells qui gestionen aquesta organització. Al mateix temps, aquests grans centres podien gestionar altres de menor extensió dedicats a l'explotació directa, a la transformació de recursos o a tasques de vigilància i control territorial (Aranegui 2012: 72-73).

En aquest context iber, per tant, on hauríem d'enquadrar el que actualment constitueix el municipi alzireny i el seu terme? En base a les dades recollides i interpretades per la investigació, no podem donar una resposta definitiva. El que sí queda clar és el caire fronterer que tindria aquest territori en l'època, com ja hem esmentat, molt condicionat per la presència del Xúquer. A partir de l'aplicació dels mètodes de l'arqueologia espacial al territori delimitat pels rius Palància i Xúquer (Albiach 2013, 300), la major part de l'actual territori alzireny quedaria inclòs en les terres regides per la ciutat de *Sucro*, sobre la qual existeix un important debat tant pel que fa al seu caràcter veritablement urbà com, sobretot, a la seua ubicació (Chofre 2002: 131-149; Pérez Ballester-Arasa 2010: 106-107). Com hem dit, però, la presència de La Carència (Torís) al Nord-Oest, i de *Saitabis* (Xàtiva) al Sud, podria influir-hi notablement. Posteriorment tornarem a fer referència a l'enclavament de *Sucro*.

Colonitzadors fenicis i grecs ja feia segles que havien arribat a les nostres costes, generalitzant-se així les relacions entre indígenes i altres pobles mediterranis, amb la consegüent escalada de productes d'importació que arriben al llevant peninsular, evidenciant-se un intens i continuat trànsit comercial. La presència fenícia és segura a la Península Ibèrica almenys des del segle VIII a. C. si ens cenyim a les irrefutables proves que aporta l'arqueologia; els focs massaliotes, per la seua banda, colonitzaran el Nord-Est peninsular a partir de finals del segle VII a. C. i inicis del VI a. C. Se sol situar l'alba dels ibers aproximadament a partir del 500 a. C. quan, després de segles de l'estímul cultural, fruit tant de l'arribada de fenicis i grecs com de la interrelació amb altres pobles mediterranis i cèltics peninsulars, es configura una cultura que beu d'altres realitats socialment més complexes i es veu forçada a evolucionar a un ritme més elevat. La gran diferència consistirà en el definitiu abandonament d'una societat eminentment camperola, consolidant-se una estructura fortament jerarquitzada en la qual destacarà una elit militar, sovint relacionada amb l'ús i possessió del cavall de guerra i armes destacades amb les quals es feien soterrar. És molt complicat destacar un factor o altre per damunt de la resta; el que està clar és que la societat ibera s'haurà d'enfrontar tant a un seguici de conflictes interns, intertribals, com a l'arribada o influència de pobles externs en el seu territori i, per tant, en el seu mode de vida. Molt destacable serà la presència de guerrers ibers en exèrcits al·lòctons que els contractaran com una força mercenària que era ben considerada arreu de tota la Mediterrània Occidental.

La creixent complexitat de la societat ibera, fent-s'hi paleses progressivament les desigualtats, va conduir a la institucionalització de l'exercici col·lectiu de la violència. D'aquesta manera van brollant i proliferant grups armats i, amb ells, s'alcen

complexos sistemes defensius entre diferents pobles ibers. La poliorcètica ibera va evolucionant amb la seua societat, i les ciutats es van dotant de sistemes defensius emmurallats amb torres intercalades, portes reforçades, barbicanes, avantmuralls i camins de ronda, configurant-se així la típica morfologia urbana ibera en forma d'*op-pidum*. En general es documenten tres grans moments de construcció de muralles als assentaments ibers: en el trànsit del segle VI al V a. C.; majoritàriament al segle IV a. C., moment de màxima tensió bèl·lica entre comunitats iberes; i en el context que va acompanyar l'enfrontament entre romans i cartaginesos, que finalitza amb el programa de defensa posat en marxa per Roma immediatament després (Aranegui 2012: 76). D'altres evidències d'aquesta naturalesa guerrera ibera les trobem en representacions artístiques, com el propi guerrer de Moixent o escenes eqüestres pintades en ceràmica destinada a l'elit social ibera, així com en evidències funeràries, com era el costum de soterrar armes al costat de les cendres.

1.1 ÈPOCA CARTAGINESA, SEGONA GUERRA PÚNICA I PRIMERA DOMINACIÓ ROMANA

A partir del segle III a. C. Cartago, fins aleshores hegemònica a la Mediterrània Occidental, tot i que amb un control més de caire comercial que no polític-militar, es veu abocada a un llarg enfrontament amb la prometedora República de Roma per seguir mantenint la seua supremacia. La derrota i desgast fruit de la Primera Guerra Púnica (264-241 a. C.), acompanyada de la pèrdua de Sicília i Sardenya resultat d'aquesta, i de la posterior rebel·lió dels seus mercenaris (241-238 a. C.), va fer plantejar-se a Amílcar Barca, home fort de la política cartaginesa del moment, iniciar l'ocupació de terres iberes i l'explotació dels seus amplis recursos naturals per a poder dur a terme una recuperació econòmica púnica que permetera mantenir les seues aspiracions hegemòniques. En pocs anys els cartaginesos aconseguiren controlar una extensa llengua de terra entre la costa mediterrània i un ampli territori interior pràcticament des de *Gadir* (Cadis), on havia desembarcat Amílcar en 237 a. C., fins *Qart-Hadasht* (Cartagena, posterior *Carthago Nova*), fundada pel seu gendre i successor Asdrúbal ja en 227 a. C. Els cartaginesos, però, no s'hi van detindre, i seguiren la seua progressió pel llevant peninsular direcció Nord; una ampliació tan ràpida del control i influència sobre terres i gents indígenes i els recursos que aquests controlaven, tant en matèria natural com humana (militar), que va fer plantejar-se a Roma la necessitat d'un pacte amb el propi Asdrúbal en 226 a. C. Segons Polibi (II, 13, 7; III, 27, 9), el denominat Tractat de l'Ebre (*Iberus*) posava el límit per a l'expansió militar d'ambdues potències en el mateix riu, reconeixent així el dret dels cartaginesos d'expandir-se per les actuals terres valencianes, incloent, per tant, les riberenques.

Malauradament, la pràctica política i administrativa que els cartaginesos durien a terme en les nostres terres actuals, i iberes en general, ens és pràcticament desconeguda. Lluny estem de proposar un desinterés cartaginés pel territori que actualment domina el municipi d'Alzira i la seua comarca, a causa de la gran situació estratègica

que el domini d'aquest deuria suposar, sobretot per a traslladar tropes de Sud a Nord, aspecte fonamental en el posterior esclat d'un nou conflicte contra Roma. El que sí podem extraure de les fonts són les bones dots púniques per a establir aliances i pactes amb les comunitats indígenes, moltes vegades evitant amb la diplomàcia la imposició de la seua autoritat per la força, tal i com indica l'absència d'evidències arqueològiques que apunten cap a episodis de violència i destrucció (Ledo 2006: 175). Aquestes destruccions es faran més evidents amb el plantejament de la Segona Guerra Púnica i amb la presència romana i consolidació del procés d'implantació de la seua autoritat, seguida de la formalització política i administrativa de les noves terres guanyades als cartaginesos i, sobretot, a les comunitats locals.

Asdrúbal, cap dels exèrcits púnics en la península, mor i és succeït pel fill d'Amílcar, Aníbal Barca, en 221 a. C. Ben conegudes són les gestes d'aquest general cartaginés, qui va arribar a posar en xec tota la República Romana. És en l'antiga Edetània, a unes desenes de quilòmetres de l'actual municipi alzireny, on, segons les fonts, es gestarà i esclatarà la gran guerra que domina la història occidental en aquesta època, la tan ben coneguda i estudiada Segona Guerra Púnica (218-201 a. C.): aquesta presenta múltiples escenaris, com la pròpia Ibèria, el Sud de la Gàl·lia, Itàlia, Sicília o el Nord d'Àfrica, i sembla que és el setge d'Arse (Sagunt), iniciat al 219 a. C., l'episodi que farà esclatar la guerra, tot i que els motius del *casus belli* han gestat un gran debat i nombrosos estudis, i no és pretensió nostra endinsar-nos a analitzar-los en aquest treball. És també ben sabut que l'arribada dels cartaginesos a la península, abans de plantejar-se un nou conflicte amb Roma, ja hauria produït certs episodis violents vers els indígenes ibers que habitaven aquestes terres, entre els quals caldria incloure els qui s'assentarien l'actual territori riberenc, punt geogràfic ineludible en les correes de tropes cartagineses des de *Qart Hadasht* (Cartagena) cap a Arse i la resta del llevant peninsular. Polibi (III, 97, 2) ens refereix que els cartaginesos aterrien els habitants ibers de les zones per les quals passaven en el seu camí fins Arse.

El romà Gneu Corneli Escipió desembarca amb les seues tropes al port d'*Emporion* (Girona), antiga colònia massaliota, en estiu de 218 a. C. com a resposta de la suposada transgressió per part cartaginesa del Pacte de l'Ebre signat uns anys abans a raó del setge i conquesta d'Arse, aliada romana ("suposada" perquè Arse en realitat quedava al Sud de l'Ebre i, per tant, el pacte signat pocs anys abans legitimava l'agressió cartaginesa). A aquest se li unirà poc després el seu germà i procònsol Publi Corneli Escipió, pare aquest darrer del futur Africà. Les primeres relacions amb les comunitats indígenes s'assemblen a les ja descrites en relació als púnics, primant les bones disposicions diplomàtiques, tot i que sense descartar la força de les armes quan era oportú. No anem a endinsar-nos en els detalls de l'episodi, ja tan estudiats. Tot i això, en el marc de l'enfrontament que seguirà en el llevant peninsular, entre els anys 214 i 212 a. C., Roma reocupa Arse, expulsant la guarnició cartaginesa que havia deixat Aníbal en ella abans de marxar sobre Itàlia, retornant-la així als seus antics habitants (Livi XXIV, 42, 9-11; Zonaras 9, 3, 8). Hem de suposar, per tant, que les estratègies d'abastiment i els problemes que això comportaria a les comunitats indígenes del

llevant peninsular causades per la marxa de l'exèrcit cartaginés cap al Nord serien extrapolables a les conseqüències que es derivarien d'aquesta posterior marxa dels romans des d'*Emporion* cap al Sud, en ambdós casos afectant d'una manera o d'altra a l'actual territori riberenc.

Publi Corneli Escipió fill, el futur Africà, pren el testimoni de son pare i el seu oncle, morts en batalla en l'any 211 a. C., i contra tot pronòstic per la seua prematura carrera política, aconsegueix l'*imperium* proconsolar de les terres peninsulars per a seguir la lluita contra els púnics. En 209 a. C., després d'una sèrie de marxes forçoses des de les seues bases al Nord-Est peninsular, i en una operació amfíbia, amb la flota seguint-lo per la línia de la costa, aconsegueix conquerir *Qart Hadasht* després d'uns pocs dies de setge, passant aquesta ciutat a ser coneguda des d'aleshores com *Cartago Nova*. De nou, en aquestes correrries de tropes pel llevant peninsular, la part de tropes romanes terrestres que es dirigia des de la base de *Tarraco* cap a *Qart Hadasht* és molt possible que travessara per territori molt proper a l'actual municipi alzireny. Posteriorment, Escipió vencerà la resta d'exèrcits cartaginesos en la península en successives batalles fins 206 a. C. i, al remat, al propi Aníbal en Zama, ja al Nord d'Àfrica, en 202 a. C., batalla que pràcticament farà concloure la guerra, signant-se la pau definitiva l'any següent.

A tot açò se sumarà el fet que, acte seguit a la cloenda de la Segona Guerra Púnica, inclús abans d'arribar la pau definitiva, amb la derrota cartaginesa en la península i la seua expulsió d'aquesta (206 a. C.), les terres del llevant peninsular seran ja objecte de control per part de la potència romana, sense a penes donar marge a un període "d'entreguerres". Si una de les conseqüències de la Primera Guerra Púnica (264-241 a. C.) va ser la creació de Sicília com a primera província romana, açò és, un territori separat de la metròpoli amb un règim d'administració i governació especial i autònom, en l'any 197 a. C. es crearan les dues següents províncies romanes, en ser separats els territoris conquerits en Ibèria als cartaginesos (i a les comunitats locals, tot i que moltes vegades s'obvie açò): naixen així la *Hispania Citerior* i la *Hispania Ulterior*, quedant les actuals terres riberenques englobades en la primera d'elles. Durant aquests anys, entre aproximadament 219-218 i 175-170 a. C., les actuals terres valencianes, incloent les actuals riberenques, són objecte, per tant, de profunds canvis polítics (i de tota índole), acompanyats sempre dels continuats i omnipresents conflictes. Uns disturbis que, si bé les fonts escrites llatines silencien quasi per complet, podem rastrejar a través del registre arqueològic.

Publi Corneli Escipió allibera en 209 a. C. els hostatges de les famílies il·lustres iberes que els cartaginesos custodiaven a *Qart Hadasht*, guanyant-se així l'amistat i l'adhesió de molts règuls, entre ells Edecó i Indíbil (Polibi X, 18, 3; X, 19, 3; Livi XXVI, 50; Dió Cassi, Fragments 57, 42; Frontí II, 11, 5). Les gents que poblaven tant l'Edetània com la Contestània, entre els quals hauríem d'englobar aquells habitants de les actuals terres alzirenyes en aquesta època, haurien viscut molt a prop els esdeveniments de la Segona Guerra Púnica. Emperò, no anem a discutir la participació de la figura d'Edecó, suposat règul edetà, en uns pactes i aliances que, de donar-se,

serien determinants per a la conquesta romana d'un territori fins aleshores iber. De fet, compartim l'opinió d'A. Ledo (2011: 32-33) de no considerar-lo ni tant sols edetà. La pròpia *Edeta* deuria quedar indemne de l'agressió cartaginesa que va patir la veïna *Arse*, si ens atenem a la perícia que atribueix Polibi (X, 34-1, 35-3 i 40-3) a Edecó en alinear-se primerament amb Aníbal per a, més tard, jurar fidelitat a Escipió; res més lluny de la realitat, com veurem a continuació.

La fidelitat de l'Edetània a Roma en principi ens podria semblar bastant duradora, ja que aquesta regió ibera no apareix en les fonts com una zona especialment hostil a Roma ni se cita entre les revoltes i sublevacions de Cató en l'any 195 a. C. Quines causes, doncs, motivaren la destrucció i abandonament de la majoria dels assentaments de l'Iber Ple (segles IV-III a. C.) de l'Edetània cap a 175 o, com a molt, 150 a. C.? Eixe silenci parcial de les fonts escrites sobre els esdeveniments que tingueren lloc a les terres valencianes durant el primer terç del segle II a. C. ens impedeix fer-les servir per conèixer les possibles incidències de l'alçament indígena que va tindre lloc contra l'ocupació romana al 197 a. C., ja que l'atenció dels escriptors llatins durant la major part del segle II a. C. es va dirigir cap a altres enfrontaments peninsulars, principalment contra lusitans i celtibers. Tampoc ens informen sobre les hipotètiques repercussions que va tenir aquest episodi i la possible consegüent repressió de Cató al 195 a. C., que conduiria als pobles iber a experimentar una violència inusitada per a ells, ja que en la major part dels casos (exceptuant *Arse*) no haurien patit l'agressió per part de cartaginesos o altres pobles forans que hagueren pres contacte amb ells durant els segles anteriors. Afortunadament, l'arqueologia ens brinda l'oportunitat d'aproximar-nos més als fets, ja que aquests esdeveniments sí que apareixen reflectits en alguns jaciments valencians, molt propers a la Ribera del Xúquer.

En concloure l'episodi hispà del conflicte romà-cartaginés a partir de 206 a. C., que va comportar el domini de part d'Hispania per Roma, no trobem tampoc cap al·lusió a les tribus iberes valencianes (Ilercavons, Edetans i Contestans) en les fonts escrites fins època de Plini (segle I d. C.): sabem que tribus com aquestes se sublevaren en la vall de l'Ebre i en Catalunya, però el problema de les fonts escrites per al territori valencià segueix omnipresent. No obstant això, l'arqueologia valenciana de les darreres dècades s'ha fet ressò del descobriment de gran quantitat d'evidències que ofereixen un panorama de destruccions. Aquestes afectarien a nombrosos jaciments iber, la major part dels quals no tornaran a ser ocupats. Entre els més grans i importants tenim el Tossal de Sant Miquel de Lliria, antiga *Edeta*, constituint la destrucció de major entitat de la zona (Guérin *et al.* 1989: 203; Bonet 1995: 326-327), junt amb altres evidències d'aquesta violència, com la destrucció del Nivell V de *Kelin-Los Villares* (Mata 1991: 195) i la fortificació riberenca de la Carència de Torís (Albiach 2013, 306). Les excavacions arqueològiques de la vall baixa del Túria demostren una o més destruccions violentes, datades entre 220 i 180 a. C. gràcies a la ceràmica campaniana A antiga i, en algun cas, com en el Castellet de Bernabé, a algunes monedes. Aquesta crisi s'observa almenys en sis punts diferents de la zona: restes recollides d'edificacions col·lapsades, en desordre, seccions de murs, restes de bigues carbonit-

zades i un abundant mobiliari, de vegades molt ben conservat, inundat en una capa d'incendi.

A més dels principals, altres jaciments de la zona edetana tampoc se salven de patir aquesta violència, i al registre arqueològic també trobem evidències d'aquest fet: el Puntal dels Llops, datant la seua destrucció entre 211 i 180 a. C. gràcies uns asos anònims i un denari folrat trobats al jaciment (Bonet *et al.* 1981, 155-156); el Castell de Bernabé, que es destrueix dues vegades en curt espai de temps entorn del 200 a. C. (Ballester *et al.* 1954; Bonet-Mata 1982: 77-83; Guérin 1989: 553-564; Guérin *et al.* 1989: 201; Guérin-Bonet 1993: 456-457; Guérin 1995); per la seua banda, el nivell més modern de La Senya es data entre 211 i 156 a. C. per un semis de Roma amb cap de Saturn llorejada en l'anvers i proa de nau i ROMA al revers (inèdita). A més, totes aquestes dates vénen confirmades per les campanianes A antiga i mitjana que abasteixen un panorama més imprecís entre 225 i 175/150 a. C. (Bonet 1995: 521). La datació precisa d'aquests esdeveniments no és senzilla. Les monedes ofereixen el termini *post quem*: dos asos romans anònims on es representa a Juno i la proa d'un vaixell (respectivament 40 i 31 grams), un denari, igualment anònim, de Roma i els Dioscurs, daten la destrucció del Puntal dels Llops després del 211 a. C.; una moneda d'*Ebusus* recollida de la trinxera de fundació de la torre del Gran Vell data la seua construcció després del 214 a. C. Aquesta cronologia, per tant, rebutja la destrucció final de la vall baixa del Túria després de la intervenció bàrquida. Finalment, en el tresor de La Safa, partida homònima del terme de Xest on s'hi va trobar en 1864, va aparèixer un denari romà que ha permès datar la seua ocultació en un moment posterior a 206 a. C. (Ripollés 1982: 32-33; García Bellido 1990: 123) i, per tant, relacionada no amb la guerra entre cartaginesos i romans, sinó amb la posterior acció repressora llatina.

A diferència de tots aquests anteriors, el jaciment riberenc de La Carència de Torís no presenta destruccions datades en aquesta etapa de conflictivitat. Tot i això, ens interessa perquè ens dóna també indicis de l'existència d'aquests conflictes en la zona central valenciana. I és que, com defensa la seua excavadora R. Albiach, l'alçament de muralles vindria motivat per l'arribada de l'exèrcit cartaginés a Ibèria a partir del 237 a. C. Açò suposaria un estat d'alerta, sobretot quan es va sotmetre la Contestània, regió al Sud del Xúquer. En signar-se el Tractat de l'Ebre en 226 a. C. entre romans i cartaginesos podem pensar en una major vigilància a La Carència, tant si quedava inclosa en territori cartaginés al Sud de l'Ebre com si, atenent al que han argumentat alguns investigadors (Carcopino 1953; Picard 1966; Sumner 1967: 224-226; Gauthier 1968; Bosch Gimpera 1970; Jacob 1988), es considera el Xúquer com a límit fronterer, on amb més motiu podria quedar afectada La Carència, raó per la qual es faria envoltar de fortes muralles. L'avanç d'Aníbal a partir del 221 a. C. es desenvoluparia entre conquesta i diplomàcia, i no sabem si l'*oppidum* de La Carència va ser una de les comunitats aliades amb ell, però els nivells arqueològics no indiquen una aturada de l'activitat del jaciment, per la qual cosa cal pensar que, tal i com ja va plantejar M. Requena (Albiach-Requena 2007: 118), es trobaria entre la majoria de

les comunitats indígenes que pactarien aliances amb el general cartaginés. Així també ho serien altres poblats edetans i contestans, com cita Sili Itàlic (*Punica* III, 371-373), quan anomena els *sedetani* i *Saetabis* dins de les tropes aliades de Cartago, tot i que cal prendre aquesta font amb compte a causa tant a la llunyania dels escrits amb els fets que es narren com al munt de tòpics i dades sense massa fonament històric que presenta l'obra d'aquest autor. L'arqueologia al jaciment no ha mostrat nivells de destrucció o d'incendi associats al període de la Segona Guerra Púnica, però sí la creació de la Torre Est al costat de la poterna al Recinte II, i potser també el reforç exterior de la muralla. A més, tal i com han estudiat P. P. Ripollés, E. Collado i C. Delegido, l'augment de la quantitat de monedes en el període de 237-195 a. C. també fa palesa l'existència de bel·licositat, ja que són indicadors de les pagues als soldats d'ambdós exèrcits, el romà i el cartaginés (Albiach 2013: 307-308).

Per últim, i sense entrar en l'enorme debat historiogràfic al voltant de la seua localització, ja que es tractarà més profundament en capítols posteriors, hem de comentar una sèrie d'aspectes respecte del campament (o ciutat) de *Sucro* en referència als episodis ocorreguts durant aquesta època que estem tractant. Titus Livi ens narra certs esdeveniments que van succeir en plena Segona Guerra Púnica, quan després d'expulsar als cartaginesos de la península (206 a. C.) tenen lloc diversos motins entre l'exèrcit d'Escipió. Un d'aquests alçaments va tindre lloc "en el campament proper al *Sucro*", on hi havia "huit-mil homes" (Livi XXVIII, 24, 5); per tant, podem extraure que aquest enclavament va presentar una rellevància militar gens menyspreable, fruit sobretot de la seua estratègica posició, proper segurament tant a un gual que permetia creuar el Xúquer a l'altura de l'actual Albalat de la Ribera com al possible port situat a la seua desembocadura, en l'actual Cullera.

Per tot allò exposat, s'observa com el canvi de centúria del segle III al II a. C. va estar un període agitat i clau per al desenvolupament històric de les nostres terres i les seues gents, tant les que ja les habitaven abans com les que vindran acompanyant a la conquesta i la romanització; un període, per tant, en què es van gestant transformacions importants i on els nombrosos esdeveniments bèl·lics, i la ràpida recuperació dels mateixos, impedeixen seguir el seu procés al registre arqueològic. Després d'aquesta etapa succeirà, al llarg de la primera meitat del segle II a. C., una dràstica però progressiva mutació que acabarà definitivament amb el model de poblament i el tipus de vida que havien seguit aquests assentaments ibers, sobretot edetans, durant més de dos segles, si bé les manifestacions ètniques-culturals i les tradicions socials perduraran al llarg de tot el període iber-romà.

1.2 ÈPOCA ROMANA REPUBLICANA: LES GUERRES CIVILS

Les rivalitats entre la facció conservadora del Senat de Roma i la dels populars, sorgides arran les reivindicacions jurídiques dels aliats itàlics i les diferències polítiques i econòmiques entre ambdues, conduirà a l'esclat d'un veritable conflicte civil armat

durant el segle I a. C., que venia configurant-se, però, ja des de dècades abans (assassinat del tribú de la plebs Tiberi Semproni Grac, en 133 a. C.). Entre els anys 80 i 72 a. C., el rebel Sertori s'enfrontarà a tots els generals al comandament dels seus respectius exèrcits que la República envie contra ell; una guerra que prendrà com un dels seus principals escenaris el sòl hispà, i més concretament les actuals terres valencianes.

Apià (*Les Guerres Civils I*, 108) ens il·lustra magníficament com arribarem a tindre sobre el tauler, per una banda, a Sertori com home fort en Hispània i recolzat per gran part dels indígenes, amb Herènius i Perpena com a principals lloctinents; enfront d'ell, Metel liderant la lluita senatorial en territori hispà contra l'insurrecte itàlic, i necessitat de l'ajuda que li proporcionarà la posterior arribada d'un jove Pompeu (futur Magne) que hi veurà l'ocasió perfecta per prendre una experiència militar que l'ajudarà anys després a alçar-se com un dels grans homes forts de la República.

No anem a entrar molt detalladament sobre la forma en què es va desenvolupar aquest conflicte armat, ja que ens interessa bàsicament el que va succeir en les actuals terres valencianes, i més concretament en la nostra Ribera del Xúquer. Sertori va arribar a Hispània en febrer-març de l'any 82 a. C. provinent de la Península Itàlica, acompanyat d'uns 9.000 o 10.000 homes (García Morá 1991: 18), i va haver de defensar-se en primera instància contra Lusc, enviat per Sul·la com a governador de la *Hispania Citerior* amb el propòsit de fer front al rebel (Plutarc, *Sertori IV*, 5; Salusti, *Històries I*, 95M). Semblava que Lusc havia complit la seua tasca, ja que va aconseguir posar en fuga Sertori, desplaçant-lo fins *Carthago Nova*. Però açò únicament va servir per retardar allò que era inevitable, i inclús per donar-li més empenta a la causa sertoriana, ja que el de Núrsia va embarcar des d'allí cap a Eivissa, i posteriorment a les costes nord-africanes, periple que li va servir per a reclutar més mercenaris abans de retornar a la Península Ibèrica en la primavera del 80 a. C. "cridat pels lusitans" (Plutarc, *Sertori XI*, 1), fent-se fort així en la *Hispania Ulterior*. Posteriorment, "procediria a organitzar-los i actuaria com el seu general amb plens poders, i va sotmetre a ell part de la Hispània veïna a les seues terres. La major part dels pobles se li uniren per propi acord, atrets principalment per la seua moderació i eficiència, però alguna vegada també va recórrer a enginyosos ardits per a enganyar-los i seduir-los" (Plutarc, *Sertori XI*, 2). Així, doncs, ja en la Lusitània, Sertori intentarà apropar-se a les poblacions indígenes, sobretot a les aristocràcies gentilícies (García Morá 1991: 76-77). Cal sumar el fet que Sertori arribara inclús a formar un consell amb els seus 300 homes de confiança, denominant-lo "senat" i desmarcant-se així completament del romà. Amb Sertori ampliant les seues influències i control sobre Hispània, Sul·la enviaria a Metel com a procònsol de la *Hispania Citerior* l'any següent, el 79 a. C., encapçalant un exèrcit de no menys de quatre legions. Després de dos anys d'enfrontament en l'interior lusità, Sertori aconseguiria mantenir aïllat a Metel en la *Hispania Ulterior* per poder dirigir-se cap a l'est peninsular i seguir guanyant adeptes indígenes a la seua causa, amb l'objectiu darrer -que mai s'acompliria- de marxar sobre Itàlia. Sul·la respondrà enviant a un jove Gneu Pompeu a Hispània per evitar que açò passe; per la

seua banda, Sertori rebrà l'ajuda de Marc Perpena, pretor i líder de la causa popular que arribarà des d'Itàlia amb un altre exèrcit per a lluitar al seu costat.

D'aquesta manera ens plantem en l'hivern del 77-76 a. C., amb Pompeu encara en els Pirineus però preparat per endinsar-se en territori peninsular i comptant amb el que per a alguns (Íbidem 155) era el millor exèrcit romà del moment. Si bé no podem dir que la Guerra de Sertori (80-72 a. C.) es trobava decidida del tot encara, un any després d'aquesta arribada de Pompeu a Hispània la situació haurà canviat sobre manera, i molt tindrà a veure el que succeirà en terres valencianes, com veurem a continuació. I és que, per una banda, Metel, fins aleshores únic comandant en cap dels optimats a Hispània, ara podia moure's amb major llibertat, i Pompeu havia comprés que no lluitava contra un principiant, sinó que Sertori s'alçava ja com un dels generals romans més brillants, amb una audàcia i un geni militar que es traduiran en immenses dificultats per a pal·liar la seua insurrecció.

Quan els disturbis arribaren a Hispània es posaria de manifest la importància de *Valentia*, fundada en clau militar el 133 a. C., ja que com a principal centre itàlic d'un ampli territori esdevindria un objectiu estratègic de primer ordre. *Valentia* estava en poder del bàndol sertorià, tot i que no se sap si adherida voluntàriament o sotmesa a la força, encara que alguns (Bonet-Ribera 2003: 83-84) aposten més per la primera opció, donada la seua condició de ciutat itàlica. Per aquesta raó Pompeu, mitjançant una estratègia d'avançament i retrocés ràpid i freqüent, va ser capaç de travessar el riu *Palantia* (Frontí I, 4, 8; Orosi V, 23, 6). En estiu de l'any 76 a. C. té lloc la batalla de *Lauro*, ciutat ibera que ha estat tradicionalment identificada amb *Edeta* (actual Llíria). Si aquesta penetració pompeiana realment es realitzara més enllà del Palància, entren a participar de la guerra les actuals terres valencianes i, amb elles, els pobles que les habitaven: ilercavons, edetans i contestans. Segons el que ens conten les fonts, l'exèrcit de Pompeu seria vençut pel de Sertori en *Lauro*, per una emboscada on participaren deu cohorts d'ibers amb indumentària romana. A més, va reunir altres deu cohorts d'ibers lleugers i 2.000 genets. Amb aquestes tropes, Sertori destruiria completament la legió que Pompeu va posar a les ordres del seu llegat Laeli, qui acudiria en la seua ajuda (Frontí II, 5 31; Salusti, *Històries* II, 31; Plutarc, *Sertori* XVIII). No anem a entrar ací en la controvèrsia sobre la identificació de *Lauro* amb l'*Edeta* ibera o amb una altra ciutat, ja que no és l'objectiu d'aquestes pàgines; nosaltres ens posicionem més en la línia de ser una ciutat ibera situada a l'actual Catalunya, tal i com defensa A. Ledo (2011: 54-55).

No obstant això, tant si la batalla haguera tingut lloc en l'Edetània com si no, aquest esdeveniment militar marcaria igualment els mesos següents de guerra en l'actual solar valencià, ja que Pompeu es prendria la revenja per aquesta humiliació, i en aquest cas serien els habitants de la ciutat de *Valentia* els qui la patirien en carns pròpies. En la primavera de l'any següent, 75 a. C., l'exèrcit pompejà derrotaria els lloctinents sertorians Perpena i Herenni a les portes mateixes de la ciutat. Sertori no s'hi trobaria present, ja que es desplaçaria cap al Sud, a la línia del *Sucro* (l'actual Xúquer), en latituds no molt llunyanes a l'actual terme municipal d'Alzira o tal vegada inclús en

ell, per tal de frenar l'avanç de Metel, que ja havia aconseguit escapar de la *Hispania Ulterior* amb el seu exèrcit i dirigir-se al llevant peninsular per ajudar a Pompeu. Un fragment de les *Històries* de Salusti (II, 54), el qual s'ha d'interpretar aïllat de la forma en què apareix, ens indicaria on va tindre lloc la suposada batalla del Túria: entre les muralles, que quedarien a l'esquerra, i el riu a la dreta, a poca distància de *Valentia*. Cal pensar que l'orografia de l'època seria molt distinta, i el Túria envoltaria la ciutat també pel Sud, fet que condueix a pensar que la batalla es desenvolupara en aquesta part meridional de la ciutat, i que quedara espai suficient entre la muralla i aquest braç del riu per a que poguera dur-se a terme. En un altre fragment, Salusti (II, 98, 6) ens dóna més detalls, indicant-nos que en la batalla del riu Túria Pompeu derrotaria Herennius, lloctinent sertorià que guardaria la ciutat, suposant la destrucció del seu exèrcit i de la pròpia *Valentia*. Ciceró (*Defensa a Balb V*) també esmenta l'existència de les "grans i aferrissades batalles de *Sucro* i del Túria" en trobar-se Balb present en elles. Segons Plutarc (*Pompeu XVIII*, 4-5), en la denominada batalla del Túria moririen més de 10.000 soldats sertorians, una xifra massa elevada i rodona a la qual segurament no hem d'atribuir exactitud, sinó més bé la voluntat per part de l'autor d'expressar un nombre elevat de morts en batalla; a aquesta hipòtesi s'afeg el fet que tal enfrontament ni tant sols apareix reflectit en l'obra d'Apià, a la qual podem atorgar un grau general de descripció d'aquestes guerres civils prou elevat com per passar per alt una batalla de suposades magnituds.

El que és segur és el fet que els soldats sertorians aquarterats a *Valentia* i els propis habitants de la ciutat van patir cruentament les conseqüències que comporta tota guerra. I és que, en aquest any 75 a. C., la ciutat va ser incendiada, enderrocada i inclús va perdre les seues funcions urbanes en ser pràcticament despoblada fins el canvi d'Èra, quan entre l'any 5 a. C. i el 5 d. C. seria refundada i aconseguiria el seu apogeu. L'arqueologia urbana practicada al subsòl de la ciutat de València en les darreres dècades ha ajudat sobre manera a il·lustrar aquest episodi de barbàrie. En el jaciment de l'Almoïna, per damunt del que seria el fòrum de la ciutat romana, s'han trobat les deixalles de 14 individus esquarterats, enmig d'un potent nivell d'incendi. També s'hi recuperaren diverses armes, com *pila*, dos podalls, els umbs metàl·lics d'escuts, un ganivet i la carrillera d'un casc (Alapont *et al.* 2009: 9-10; Ribera 2013: 131), corroborant així els episodis bèl·lics a què feien referència els clàssics literaris a què hem atès; per tant, podem connectar ambdues evidències, tant la material com l'escripta, per a validar amb prou seguretat l'existència d'aquest enfrontament armat i posterior destrucció de la ciutat a causa de pertànyer, voluntàriament o per força, al bàndol sertorià.

Aquest esdeveniment ens resulta fonamental per a entendre l'episodi que més ens interessa analitzar d'aquestes guerres sertorianes, ja que va tindre lloc amb prou seguretat a les terres riberenques, tocant tal vegada l'actual terme municipal alzireny. Ens referim a la denominada batalla de *Sucro*, disputada en l'estiu del 75 a. C., en un lloc al qual ja hem fet referència anteriorment. Recordem que abans de la batalla i la destrucció de *Valentia*, en la primavera d'eixe mateix any, teníem, per un costat,

a Pompeu avançant des del Nord per la costa mediterrània cap a aquesta ciutat, i a Sertori esperant a Metel en la línia del Xúquer, si més no, tot i que es pot pensar que inclús se situara més al Sud, entre aquest riu i el Segura. Perpena i Herenni havien fracassat en la defensa de *Valentia*, el segon havia mort, i el primer es retiraria amb les possibles tropes que li restaren cap al Sud, perseguit de prop per Pompeu, per a unir-se amb Sertori. Aquest, al seu temps i per eixa raó, hauria de retirar-se de nou cap al Nord, a la línia del Xúquer. D'aquesta manera, Metel quedava lliure, i la Contestània, regió al Sud del Xúquer, podria haver retornat en aquest moment a la causa republicana per complet. Sertori es va retirar al *Sucro* pensant també que no podia enfrontar-se a dos exèrcits a la vegada, sumant a això el fet que es dirigien a ell des de posicions oposades, envoltant-lo. Per això, va decidir enfrontar-se al jove Pompeu abans que Metel arribara, i aquest enfrontament, novament, el tenim reflectit en les fonts escrites (no així en les arqueològiques, pel que la informació no es pot contrastar tan bé com hem vist per al cas de *Valentia*). Apià (*Les Guerres Civils I*, 110) ens informa sobre la ja esmentada llunyania dels exèrcits en l'hivern i com, a inicis de la primavera del 75 a. C., marxaren uns contra altres: Pompeu des dels Pirineus, Metel des del Sud, i Sertori i Perpena des de Lusitània. Segons Apià, i com hem dit abans, passant per alt l'enfrontament de *Valentia*, el xoc definitiu es produiria a les rodalies d'una ciutat o assentament militar denominat *Sucro*, on tots els generals lluitaren sense temor i s'infringiren mútuament fortes pèrdues, fins que Metel posaria en fuga a Perpena i saquejaria el seu campament, i Sertori venceria per la seua part a Pompeu, qui resultaria ferit perillosament en una cuixa per una llança.

En aquest cas, Plutarc torna a ser la millor font de què disposem, ja que ens narra de nou la batalla tant des de la perspectiva de Sertori com des de la de Pompeu. En *Sertori* (XIX, 1-11) ens comença informant que el propi rebel sabí mai va perdre una batalla, i les derrotes del seu bàndol escaurien a mans dels seus lloctinents. Plutarc atribueix al plantejament de la batalla a les presses de Pompeu per tal que no participara Metel de la seua victòria. Com hem dit, seguint paraules del propi Plutarc, a Sertori tampoc li interessava esperar l'arribada de Metel, i va plantejar l'inici de la trifulca de cara la nit, ja que els sertorians coneixien millor el territori que els pompeians. En iniciar-se la batalla, Sertori es col·locaria a l'ala dreta del seu exèrcit i quedaria enfront no de Pompeu, sinó d'Afrani, lloctinent d'aquest i encarregat de l'ala esquerra de les seues tropes. Però en veure com la resta del front sertorià anava cedint poc a poc a l'avançament pompejà, el propi Sertori va abandonar la seua posició, va reunir les tropes que es disgregaven i les va encoratjar per a que resistiren. Així, va aconseguir una gran victòria en caure directament sobre Pompeu, qui, segons aquest passatge, va estar prop de morir a causa de les ferides infligides, però finalment va aconseguir fugir. Per la seua part, Afrani va aprofitar l'absència de Sertori en la seua ala i va aconseguir arribar al campament de *Sucro*, ocupat abans per Sertori, i el va saquejar, quan ni tant sols tindria coneixement de la fuga de Pompeu, ni tampoc va ser capaç de contenir als seus soldats en les operacions de rapinya. A eixa indisciplina atribueix Plutarc el fet que Sertori, victoriós front a Pompeu, retornara immediatament al campament i caiguera sobre els soldats d'Afrani, causant moltes baixes. A

l'endemà, en saber que Metel es trobava ja prop, Sertori va decidir retirar-se al·legant, tal i com escriu Plutarc, que “si no s’haguera presentat la vella aquella (referint-se a Metel), per descomptat que hauria enviat de tornada a aquest nen (Pompeu) a Roma després d’amonestar-lo amb uns colps”.

Plutarc, aquesta vegada en *Pompeu* (XIX, 1-11), ens torna a comentar que el Magne es va apressar en eixir a l’encontre de Sertori per a que Metel no formara part de la victòria. De nou, ens situa a prop del riu *Sucro* i en les darreres hores del dia. En aquest cas ens diu que la batalla va tindre “un final dubtós”, ja que en cada ala el resultat va ser diferent, tot i que entre els comandants Sertori sempre era qui duia la iniciativa. Abans ens hem referit a les ferides que va patir Pompeu en la batalla, però és ara quan Plutarc li dedica més detall a la lluita d’aquest: segons escriu, un soldat d’infanteria aconseguiria descavalcar a Pompeu i iniciaria un combat cos a cos on el general patiria ferides, tot i que molt menys importants que el seu rival, a qui seccionaria una mà. Diversos soldats sertorians acudiren per a acabar amb ell, ja que les tropes pompeianes es trobaven per fi en retirada, però el Magne aconseguiria fugir amb vida gràcies, entre altres raons, al fet que els seus perseguidors es quedaren amb el seu cavall i entaularen una discussió per repartir-se les riqueses que aquest duia damunt (explicació a la qual també fa referència en el passatge de la biografia de Sertori que hem comentat abans). En aquest cas, Plutarc ens narra la reunió posterior a la batalla de Pompeu amb Metel i les diferències personals que es manifestaven entre ells, materialitzant-se, per exemple, en el fet que acamparen els seus exèrcits per separat. Açò seria aprofitat per Sertori per interrompre l’avituallament d’aquests, saquejant la comarca i fent-se amb el control de la mar. Igual que l’hivern anterior, aquesta acció faria que Pompeu i Metel es retiraren a llocs que els oferiren aprovisionament segur per a esperar a l’arribada de la nova temporada bèl·lica: seria tan precària la situació peninsular de Pompeu, qui no es retiraria de nou cap als Pirineus, que va fundar, segons Estrabó (III, 4, 10), la ciutat de *Pompaelo* (actual Pamplona) entre els vascons per passar l’hivern, mentre que Metel la passaria en la Gàl·lia.

Les altres dues referències antigues a aquesta batalla les trobem en Florus (II, 10) i Livi (*Períoques* 92), tot i que, de nou, no ens aporten cap novetat significativa per a dilucidar el que podia haver succeït als voltants de *Sucro*. La narració de Plutarc es mostra més detallada que la d’Apià, i més esclaridora pel que fa al desenvolupament de la batalla. Apià defensa que Metel va arribar a temps a la batalla i es va enfrontar contra Perpena, mentre que Pompeu feia el mateix amb Sertori. Coincidim amb F. García Morá (1991, 156-158) en pensar que més bé seria la proximitat de Metel i les seues tropes les que dissuadiren a Sertori de seguir amb el seu enfrontament contra Pompeu, ja que hem vingut observant com no li convenia obrir dos fronts i quedar envoltat per les tropes republicanes. Altrament, hem vist com Apià esmenta que Metel va saquejar el campament de Perpena, tal vegada quan aquest i Sertori es retiraren cap al Nord, tot i que no ho podem afirmar amb seguretat. Finalment Sertori seria traït i assassinat pel propi Perpena en l’any 72 a. C. i, amb ell, va morir pràcticament tota la seua rebel·lió.

En conclusió, si ja més de cent anys abans la ubicació de *Sucro* va semblar idònia per situar tropes aquarterades per les primeres legions romanes que van xafar sòl peninsular en el marc de la Segona Guerra Púnica, un segle després, durant la guerra entre Sertori i els generals republicans, aquest enclavament torna a prendre protagonisme, i tal vegada va ser ocupat pel mateix Sertori en ser ell qui esperara els exèrcits rivals en un emplaçament segurament triat per ell (o així ens fa pensar la lògica després de llegir els passatges que hem atès, sobretot el de Plutarc en *Sertori* XIX, pel que es tractaria del mateix campament que va saquejar Afrani i on el van sorprendre les tropes de Sertori posteriorment).

Les guerres sertorianes estarien lluny de constituir la fi de les guerres civils romanes que dominen el segle I a. C. De tota manera, les actuals terres alzirenyes també quedarien lluny de patir unes conseqüències bèl·liques equiparables a les que hem tingut ocasió d'analitzar. La guerra entaulada entre Juli Cèsar i el propi Pompeu unes dècades després (49-45 a. C.) també pren la Península Ibèrica com un dels seus solars. La xarxa clientelar establida per Pompeu a la península arran la derrota de Sertori no va evitar que Juli Cèsar controlara les províncies hispanes en el primer any de guerra, després de la campanya d'*Ilerda* (Lleida). Tot i això, seria necessària una segona campanya militar per a derrotar definitivament els fills de Pompeu, Gneu i Sext, decidint-se la guerra en la batalla de Munda (prop d'Osuna) en març de 45 a. C. D'aquestes expedicions a penes tenim constància arqueològica en les nostres terres més que els tresors trobats en Castilblanques (Cortes de Pallàs) i en el beateri de Sant Miquel de Lliria en 1806, provant que el conflicte també afectaria a les comarques centrals valencianes (Ledo 2015, 162), tot i que no podem extraure'n massa conclusions.

1.3 ÈPOCA ROMANA IMPERIAL

Amb la deriva del règim polític romà cap al Principat, les províncies hispanes passen a ser tres, quan en temps d'August (27 a. C.-14 d. C.) l'antiga *Hispania Ulterior* es va dividir en la *Betica* i la *Lusitania*. Aquesta nova organització política no era banal: el senat gestionaria la *Betica*, la més romanitzada i on menys conflictes esclataven, i les altres dues quedaven sota administració imperial. Per tant, les actuals terres alzirenyes quedaven incloses en la *Provincia Hispania Citerior Tarraconensis*, amb capital en *Tarraco* (actual Tarragona).

És també a inicis d'època imperial quan les províncies es subdividiran en *conventus*, circumscripcions menors de caire jurídic. En cada *conventus* hi havia un centre urbà que l'encapçalava, ostentant una mena de capitalitat, seu de l'assemblea on acudien els delegats de la resta de ciutats (Curchin 1996: 82). Plini (III, 23) ens informa que la *Tarraconensis* quedaria dividida en set *conventus*. Entra en joc, de nou, el caràcter fronterer de l'actual terme municipal d'Alzira per poder enquadrar-lo en una o altra d'aquestes circumscripcions: el *conventus Carthaginensis*, amb capital a *Carthago Nova*, arribava des del Sud fins el Xúquer; al Nord del mateix s'estenia la jurisdicció

del *conventus Tarraconensis*, amb capital a *Tarraco*. Si volem englobar el territori que ocupa l'actual casc urbà alzireny en algun d'aquests territoris, hauríem d'incloure'l en el *conventus Carthaginensis* en quedar al Sud del riu, tot i que gran part del seu terme municipal s'inclouria en el *conventus Tarraconensis*; tal i com venim argumentant, però, no es pot parlar en aquests termes polítics per a una època que es remunta més d'un mil·lenni abans de la fundació d'Alzira. A més, si observem a escala encara menor ens trobem que el Xúquer també constituiria una mena de frontera natural per separar els territoris de les ciutats de *Saetabis* i *Valentia*.

L'època alt-imperial es considera, en termes generals, prou tranquil·la pel que fa a conflictes militars, sobretot en territori peninsular. Tal vegada l'única alteració de pau a què podem fer referència ens remet a la crisi dinàstica que va posar fi a l'època Juli-Clàudia (31 a. C.-68 d. C.). En l'any 68 el governador de la *Tarraconensis*, Galba, recolzaria una sublevació contra Neró que el va acabar conduint al Principat, tot i que seria assassinat pocs mesos després. La guerra civil desencadenada a partir d'aquí no tindria repercussió directa a Hispània; emperò, la victòria final de Vespasià, qui va lligar la seua legitimitat amb Galba, va suposar per als hispans la concessió del *ius latii* (dret llatí).

Hem de viatjar fins el segle III per a trobar-nos amb vertaderes crisis en tots els aspectes, de les quals no escapa l'àmbit polític i militar. L'any 260, sota el govern de l'emperador Gal·lié, bandes de francs travessaren els Pirineus i, durant més d'una dècada, es van dedicar a desbastar el territori. Focalitzant en terres valencianes, ciutats com *Lucentum* (Alacant) o *Lesera* (Forcall) s'abandonen, i altres tan importants en època anterior com *Saguntum* (Sagunt) o *Edeta* (Llíria) entren en decadència. En *Valentia* es documenten certs indicis d'inestabilitat i destruccions entorn a l'any 270 (Ribera-Roselló 2003, 24), tradicionalment atribuïts a l'acció de francs i alamans, tot i que les fonts escrites només ens informen de la destrucció de *Tarraco* per part d'aquests invasors (Aureli Víctor XXXIII, 3; Eutropi IX, 8). E. Llobregat (1980) considera possibles revoltes protagonitzades pels sectors socials baixos, la vida dels quals es veuria agreujada per la crisi del segle III. Sense comptar amb més proves, podem intuir que aquesta inestabilitat que es generalitza als grans centres urbans afectaria també a una població assentada en l'actual Ribera del Xúquer lligada socialment i econòmicament a ells des de feia segles (Ledo 2015: 176).

L'emperador Dioclecià (284-305) durà a terme una profunda reforma política, instaurant la Tetrarquia (les tasques de govern es repartien entre dos augusts i dos cèsars supeditats a ells) i altres canvis en el sistema fiscal. Però el que més ens interessa pel que respecta a com va afectar aquesta reforma a l'actual territori riberenc és el fet que es crearen noves estructures de gestió de les províncies, pràcticament doblant-se el nombre d'aquestes. Així, doncs, de les tres províncies hispanes d'època d'August, ara passem a comptar amb cinc: *Tarraconensis*, *Gallaecia*, *Lusitania*, *Betica* i *Carthaginensis*, en la qual quedarà enquadrat pràcticament tot l'actual País Valencià. Les cinc províncies hispanes conformaran la *Diocesis Hispaniorum*, la qual, al seu torn, dependrà de la prefectura de les Gàl·lies. Amb la posterior creació de la província

Balearica a finals del segle IV, aquest esquema provincial hispà romandrà fins la fi del món romà, i inclús es projectarà en l'administració visigoda (García Moreno 1989: 326-327).

ECONOMIA I SOCIETAT D'ÈPOCA ROMANA EN LA ZONA D'ALZIRA

Manuel Albaladejo
Universitat de València

1. LA SOCIETAT D'ÈPOCA ROMANA A LA ZONA DE L'ACTUAL ALZIRA

Per a començar aquest apartat dedicat a la societat i a l'economia existents a la zona d'Alzira durant l'època romana, hem de tenir en compte que el seu actual terme municipal va pertànyer durant eixos segles al *territorium* de *Saetabis*, el qual sembla que va ser elevat a categoria de *municipium* a l'època de l'emperador August, al canvi d'era. A partir d'una menció que trobem a l'*Historia Naturalis* de Plini el Vell (III, 25) sabem que aquest *municipium* es regia pel dret llatí a mitjans del segle I d. de C. Per a dilucidar alguna cosa més al voltant del període anterior, és necessari reconèixer que les fonts no assenyalen quan es van produir els primers contactes entre la *Saitabi* ibèrica i els romans, com també es desconeix si va haver-hi algun tipus de resistència enfront de l'inexorable domini romà a la zona en la qual s'havia desenvolupat la cultura ibèrica durant els segles anteriors.

En una nova mostra de la falta de documentació que ha arribat fins a nosaltres, tampoc sabem amb seguretat quins eren els límits del *territorium* de *Saetabis*. Per contra, podem reconstruir-los aplicant la lògica i acudint a elements tals com la geografia de la comarca, la seua pròpia història, el lloc de les restes arqueològiques i els testimonis epigràfics coneguts fins al moment. A pesar del punt anterior, sembla bastant clar que el riu *Sucro* o Xúquer, constituïa el límit septentrional del dit *territorium*, alhora que el mateix curs fluvial s'utilitzà per a marcar la línia entre el *conventus Tarracensis* al nord i el *conventus Carthaginiensis* al sud, seguint el testimoni del dit Plini (*Historia Naturalis* III, 20); açò es devia al fet que el *Sucro* constituïa una barrera natural difícil de ser salvada (Corell 2006, 21). A pesar d'això, es sap de l'existència d'un pas per a travessar el riu, que va ser mencionat per Estrabó, un geògraf i historiador de l'època d'August (Str. III, 4, 6). De fet, la toponímia actual ha fossilitzat aquest pas del riu a la partida del Gual, pertanyent al terme de Polinyà del Xúquer (Morote 2002: 224; Arasa 2008-2009: 361; Ortega-Palet-Orengo 2015: 168).

D'aquesta forma, podem establir la hipòtesi que el *territorium* de *Saetabis* es va estendre per les actuals comarques de la Ribera Alta, Baixa, Canal de Navarrés, Vall d'Albaida i la Costera. Més dubtes presenten altres comarques com la Vall de Coferents, la Safor, el Comtat i l'Alcoià.

L'epigrafia o estudi de les inscripcions gravades sobre materials com la pedra, el bronze i la ceràmica constitueixen una font imprescindible per a conèixer la societat d'una època concreta, ja que els historiadors del món antic centraven la seua atenció a aspectes molt més cridaners, tals com l'alta política desenvolupada a Roma pels emperadors i senadors o, per descomptat, les guerres i tot tipus de conflictes, que sempre han resultat molt més 'atractius' com matèria d'estudi que qüestions relacionades, sense anar més lluny, amb la vida quotidiana i l'economia.

És a través de l'anàlisi dels textos epigràfics com sabem que els ciutadans residents al *municipium* de *Saetabis* estaven adscrits a la tribu *Galeria*, tal com queda mostrat a tretze inscripcions trobades a aquesta zona (Corell 2006: 23). La resta de ciutats romanes localitzades a l'actual Comunitat Valenciana també estaven incloses dins d'aquesta tribu.

Al terme municipal d'Alzira s'han trobat cinc inscripcions d'època romana, que ens informen al voltant de diverses qüestions, tals com les circumstàncies personals dels individus mencionats a aquestes (nom, sexe, edat) i el seu estat civil (és a dir, si gaudien de la ciutadania o, altrament, si no la tenien).

La primera d'elles és coneguda a través de diversos catàlegs d'inscripcions (*IRPV* III, 96; *CIL* II, 3655) i, encara que actualment està desapareguda, va ser estudiada al seu emplaçament (l'església de Sant Bernat i convent de Trinitaris d'Alzira) per alguns erudits que van tenir ocasió de llegir-la durant els segles XVI i XVII.

Corell 2006, 151, la datà a principis del segle I d. de C. i la va traduir al valencià de la següent forma:

A Marc Clodi Cèler, fill de Marc, de la tribu Galèria, Saetabis dels Augustans li féu (aquest monument) per decret dels decurions.

Com pot apreciar-se, aquesta persona pertanyia a la família dels *Clodii* de *Saetabis*, un *nomen* o cognom romà que abunda a tota la *Hispania romana*: sense anar més lluny, al *territorium* de *Saetabis* es coneix un Gai Clodi Flavus mencionat a la inscripció *IRPV* III, 18, mentre que al *territorium* pertanyent a *Valentia* han aparegut dos testimonis de persones amb el *nomen Clodius* (*IRPV* V, 59; *IRPV* V, 180). A més, la persona citada a les inscripcions d'Alzira ostentava l'*status* de ciutadà, ja que únicament eren els ciutadans els que podien utilitzar els *tria nomina* llatins (Marc Clodi Cèler) i eren adscrits a una tribu (Galèria en aquest cas). Al seu torn, la fórmula "per decret dels decurions" significa que els honors rendits a Marc Clodi foren aprovats al senat local o *curia*, l'assemblea municipal de *Saetabis* establerta a imatge i semblança (encara que a menor escala) del Senat de Roma.

La segona inscripció (*IRPV* III, 97; *CIL* II, 3657) també la van conèixer els mateixos erudits dels segles XVI i XVII al context de l'església de Sant Bernat i convent de Trinitaris. Igualment, es troba desapareguda en l'actualitat, encara que ha sigut datada al llarg del segle I d. de C. La traducció de Corell 2006, 152, es mostra a continuació:

Imatge 1.
Foto de la inscripció trobada
en l'antiga Casa del Rei,
conservada en l'actualitat en
el Museu Municipal d'Alzira.
Autora: Marià Engracia
Muñoz Santos.

Valèria Secunda, de 25 anys...

El gentilici *Valeria* apareix a altres quatre inscripcions trobades a l'antic *territorium* de *Saetabis*.

El tercer epígraf (*IRPV III*, 98; *CIL II*, 3656) es troba així mateix desaparegut des de finals del segle XIX; va estar incrustat a una torre de l'antiga porta de València d'Alzira. Corell 2006, 153, el datà al segle II d. de C. i el va traduir així:

A ..., dona (?) de conducta exemplar sense parió. Mànlia...

Aquesta Mànlia degué de ser la persona dedicant de la inscripció, i es desconeix a qui va estar dedicada. A l'epigrafia de *Saetabis* apareix mencionada altra *Manlia* a *IRPV III*, 36, i el *nomen Manlius* està també a altres tres epígrafs de la mateixa ciutat (*IRPV III*, 37, 70 i 98).

La quarta inscripció (Arasa-Ferrer 2015: 274-275) va aparèixer a les obres de la construcció de la caserna de la Guardia Civil cap al 1950, el qual, al mateix temps, fou erigit al solar on havia estat en el seu moment l'església de Santa Maria, destruïda en 1936. Quan es va produir la demolició de les restes de l'església per a començar les obres de la caserna, el pintor alzireny Ricardo Fluixà Gómez realitzà uns dibuixos on va reflectir algunes lletres i números de l'epígraf romà. Tan sols podem traduir:

... va morir als trenta-dos anys

La quinta i última inscripció romana (Arasa-Ferrer 2015: 275-277) s'identificà entre un grup de carreus conservats a un solar de l'antiga Casa del Rei, un edifici situat al costat del carrer Major de Santa Maria. Els investigadors que la trobaren la dataren entre la segona meitat del segle I d. de C. i la primera meitat del segle II d. de C.

El text no ha pogut ser restituint per complet (*imatge 1*), però es pot intentar una traducció d'aquelles paraules que sí que són llegibles:

La corporació dels setabencs va decretar el lloc de la sepultura... consagrada del funeral.

L'interès d'aquesta inscripció resideix en el fet d'apreciar com el senat local o *curia* de *Saetabis* ordenà la celebració de les honres fúnebres a un personatge destacat del seu *municipium*, possiblement un antic magistrat al qual se li dedicaria també una estàtua que hauria acompanyat al pedestal on es realitzà la inscripció (Arasa-Ferrer 2015: 276). Per regla general, era bastant freqüent a *Hispania* que les dites estàtues i pedestals s'erigiren a llocs on es trobaven les terres o *fundi* propietat de la persona homenatjada (Melchor 2013: 119-142), mostrant així l'estreta vinculació entre el poder i el prestigi social de les elits municipals en connexió amb la propietat i explotació de la terra.

2. ECONOMIA. EL SISTEMA DE LAS VILLAE

Per a parlar de la història econòmica de la zona ocupada per l'actual Alzira al període romà és inevitable fer una referència al procés de romanització (Bonet-Ribera 2003: 79-90), que començà molt a finals del segle III a. de C. amb l'assentament de veterans de guerra i comerciants d'origen itàlic al *territorium* de *Saetabis*, una circumstància que concorda amb el que ocorre a altres zones de l'antiga *Edetania*, com *Arse/Saguntum* i *Edeta* (actual Llíria). El citat procés d'immigració de civils procedents de la península Itàlica (bastants d'ells treballaven com a comerciants, i publicans o recaptadors privats d'impostos per a Roma), i l'assentament de veterans de les legions que havien combatut a *Hispania* foren dos factors rellevants que, juntament amb la presència dels mateixos indígenes (Galsterer 1971: 24-30), van influir a la dinàmica comercial que, en línies generals, va permetre incrementar el volum de les importacions itàliques cap a *Hispania* des de la segona meitat del segle II a C., especialment les d'oli i vi procedents del sud d'Itàlia (Pérez 2003: 123-124).

Aquest procés es va veure alterat al segle I a. de C., quan les conseqüències de la política colonial iniciada per Juli Cèsar i continuada pel seu fill adoptiu Octavi August provocaren un gir al procés productiu i comercial hispà (Ferrer 2012: 124-125). Va ser, sobretot, a partir del regnat d'August quan es desenvolupà amb major força el sistema de *villae*, que consisteix en un model romà típic de l'ocupació del territori rural i de l'explotació dels seus recursos agrícoles, ramaders i artesanals, el qual, de forma més o menys paradoxal, resulta difícil de definir (Arasa 2003: 161; Ferrer 2012: 136-142).

El que sí que podem intentar és descriure els diferents elements que conformaven una típica *villa* romana. I és que el més freqüent és que una *villa* estigués construïda per un aglomerat de terres i edificis amb fins concrets. Segons indica Columel·la, un autor d'origen bètic especialista en qüestions agràries del segle I d. de C., la *villa*

havia de tenir una *pars urbana* o residència dels propietaris, una *pars rustica*, dotada d'instal·lacions per als treballs del camp, a més de ser la zona on vivien els treballadors, i una *pars fructuaria*, amb dependències d'emmagatzemament i zones per a la realització de treballs artesanals.

A l'antic *territorium* de *Saetabis*, igual que passà a tot el territori valencià, aquest sistema arribà al seu apogeu entre els segles I i II d. de C., mentre que per al segle III pot apreciar-se una reducció en el nombre d'assentaments d'aquests tipus, com a reflex d'una clara disminució demogràfica; ja al segle IV sembla haver-hi signes de recuperació en el poblament rural de tota l'àrea valenciana (Arasa 2003: 163).

Pel que respecta a les *villae* excavades a l'antic *territorium* de *Saetabis*, la *pars urbana* de la major part d'aquestes presenta una estructura similar: un pati central al voltant del qual s'obrien diverses dependències, entre les quals hi havia dormitoris, menjadors i salons, a més de banys i jardins (Albiach-Gallego-García-Prósper 2013: 30-33).

També és necessari tenir en compte que la comoditat i el luxe de les *villae* anava acompanyat de les modes de les diferents èpoques; l'existència de termes domèstiques a l'estil dels complexos termals urbans, l'ostentació de les pintures murals, escultures importades, revestiments en marbre i el sòl decorat amb mosaics policromats, donaven prestigi i magnificència a la categoria social i capacitat econòmica dels seus propietaris.

Al cas concret d'Alzira, és necessari recordar que el traçat de la *Via Augusta* transcorria per part de l'actual terme municipal i deu ser considerat el principal eix viari de la zona de la Ribera a època antiga (Pérez-Arasa 2010: 105), pel que la proximitat immediata a un camí tan rellevant dins del sistema de comunicacions de l'Imperi romà feia sense dubte que la producció d'una *villa* fora ben rendibilitzada a través d'una ràpida comercialització.

En aquest sentit, tampoc s'ha d'oblidar que la zona d'Alzira té una eixida pròxima al mar, i és que altra part de la producció de les *villae* del seu territori podia ser fàcilment transportada en barques pel riu *Sucro* fins a la seua desembocadura; no en va se sap que a època romana el Xúquer era navegable almenys els seus últims 30 kilòmetres del seu curs (Pérez 2003: 122). Tal com s'ha explicat a altres capítols d'aquesta obra, existeix una antiga i prolixa discussió entre els especialistes a l'hora d'identificar la localitat, o campament, o *mansio* (posada) denominada així mateix *Sucro* a diverses obres llatines; un debat científic que ha portat a diversos estudiosos a intentar ubicar-la a diversos llocs situats al costat del curs del Xúquer, riu a qui li deu indubtablement el seu nom. Sense ànim d'intentar entrar a la dita discussió, és necessari en aquest punt fer una referència al *Portus Sucronem* citat a un itinerari romà anomenat *l'Anónimo de Ravenna*, datat cap al segle VII d. de C., però que, sense dubte, recollia informacions molt més antigues (Roldán 1975: 111-142). Actualment es discuteix si el tal *Portus Sucronem* ha de ser situat o al cap de Cullera, o darrere de la muntanya, com un port fluvial molt pròxim al mar (Pérez 2003: 122; Hurtado *et alii* 2008: 135); en tot cas, és segur que tal port va tenir un paper de rellevància a

l'hora d'oferir un punt d'exportació a bona part dels productes que eren cultivats i/o manufacturats a les *villae* situades a la zona de l'actual Alzira.

Pel que fa a la varietat de productes agrícoles que es cultivaven a dites *villae*, sabem a través d'Estrabó (III, 4, 16), que, a la franja mediterrània, a més de cereals, es cultivaven oliveres, vinyes i fruiters, com la figuera.

En línies generals, des de finals del segle I a. de C. el vi hispà substituï al vi itàlic tant al mercat interior com a part del consum a Itàlia. A l'exportació de vins procedents de diverses regions d'Hispania (especialment de la Bètica i de la zona mediterrània) amb destí a la península Itàlica, s'afegiren els excedents d'oli i conserves d'oli, que constituïren durant l'Alt Imperi (comprés entre els segles I-III d. C) el gros de l'exportació hispana, com demostren les mencions a diverses obres d'autors clàssics i les restes materials, si bé al segle III es va produir una contracció als mercats (Ferrer 2012: 143-145). Pel que respecta a la producció vinícola a les terres valencianes, del segle I d. de C. procedeixen diversos testimonis al voltant del vi de *Saguntum*, del que autors com Plini, Juvenal, Frontó i Marc Aureli consideraren barat i de baixa qualitat.

L'oli d'oliva va ser el producte hispà de major importació i rendiment econòmic durant l'Imperi. Entre l'època d'August i el III d. de C., l'oli hispà, especialment el de la Bètica, s'exportà a Roma amb regularitat, sent controlat per la prefectura de l'*annona*, un organisme públic creat per August per a institucionalitzar l'abastiment dels aliments del poble de Roma. El testimoni és el mont Testaccio, un turó de 50 metres d'altura i quasi 1.500 de perímetre, format per les restes de milions d'àmfores de les quals el 85% procedeixen d'Hispania (Ferrer 2012, 128-129). En coexistència amb l'*annona* va hi haure un mercat lliure i privat per l'imperi. Les produccions bètiques arribaren amb freqüència a diversos punts del litoral valencià, com demostren les restes materials d'àmfores, denominades Dressel 20, dedicades a transportar oli que s'han trobat a aquesta zona. D'altra banda, la troballa d'instal·lacions per a la premsa de l'oli i del vi a algunes *villae rusticae* segurament assenyalen l'existència d'un autoabastiment d'aquests productes (Pérez 2003: 127).

També va ser famós a l'Imperi el lli de *Saetabis*, que per a Plini el Vell era el de major qualitat d'Europa (*Historia Naturalis* XVIII: 165); altres autors romans, com Catul, Gracià i Sili Itàlic, també es van fer ressò de la seua gran qualitat. Sense dubte, aquest producte procedeix de diverses de les *villae* que s'han trobat a la zona. En concret, el lli havia de ser cultivat a grans extensions de terreny, amb l'objectiu d'obtenir la seua fibra, i així poder abastir els tallers que hi havia a la pròxima *Saetabis*. Així mateix, es sap del processament de l'espart silvestre que era recollit a les muntanyes pròximes a la zona.

A les dites *villae* han aparegut igualment restes d'ossos relacionats amb l'alimentació i el treball que es realitzava a aquestes, on destaquen els d'animals domèstics (ovicaprins, bòvids, suïds, aus de corral i conills), a més d'animals silvestres (cérvols, cabirols, cabres munteses, perdius i llebres), fluvials i marins (especialment petxines de mol·luscos).

Pel seu costat, les peces de vaixel·la i emmagatzemament utilitzades a aquestes *villae* eren habituals dins de la Hispània romana: *sigillata* hispànica, africana i sudgà·lica, àmfors d'importació i de producció local per al vi, àmfors per a contenir salaons i oli d'oliva, i grans contenidors de producció local. Les monedes trobades a les diverses *villae* de la zona han confirmat l'existència de relacions comercials amb diverses zones de l'Imperi, com Antioquia, Constantinoble, Nicomèdia, Cartago, Arles, Lió i la mateixa Roma (Albiach-Gallego-García-Prósper 2013: 56-58).

COMUNICACIONS TERRESTRES I MARÍTIMES

Antonio Ledo
Universitat de València

Parlar de comunicacions a l'època antiga en les terres que actualment conformen la comarca de La Ribera és parlar principalment del vell camí preromà que des de molt prompte es va vincular a l'heroi grec Hèracles, més concretament amb el dècim dels seus famosos dotze treballs, aquell que ho va portar al llunyà occident per a, una vegada aconseguits els ramats de Gerió, tornar a la Hèlade recorrent aquesta ruta, coneguda per aquest motiu com *Heraclea*. Des del punt de vista de la mentalitat antiga, la relació d'una col·lectivitat amb un personatge tan famós com Hèracles constituïa una innegable marca de prestigi i, com no podia ser d'una altra forma, la ubicació en el camí que va recórrer l'heroi grec es va convertir en un dels arguments més utilitzats per a justificar aquesta prestigiosa relació (Knapp 1986). Aquest és segurament el cas de dues ciutats ibèriques i posteriorment romanes veïnes de la nostra comarca com són *Arse / Saguntum*, sobre la qual va existir una tradició segons la qual va estar fundada pel propi Hèracles (Silio Itàlic I, 273; 368 s), i, segurament, *Saetabis*, tenint en compte que és aquest mateix heroi, tocat amb la famosa pell de lleó o *leonté*, el personatge que figura tant en l'emissió monetària més antiga de la ciutat, datada a la fi del segle III a. de C. (Villaronga 1979, nº 218; Ripollés 2001), com en altres encunyacions posteriors (Ripollés 1991).

La primera referència que tenim sobre aquest antic camí apareix en una obra atribuïda a Aristòtil titulada *De mirabilibus auscultationibus*, en la qual s'esmenta un "camí d'Hèracles" (Mir. 85). Alguns passatges del relat de la Guerra de Anníbal de Polibi (X 9; XI 32) parlen de moviments de tropes que molt bé podrien haver-se efectuat per aquest vell camí ibèric (Sillières 1990: 549), camí que seria posteriorment condicionat i jalonat per Roma a tenor del passatge d'aquest mateix historiador grec (III 39, 5) que xifra en uns vuit mil estadis (uns 1480 km) la distància entre l'extrem oriental dels Pirineus i les Columnes d'Hèrcules. Ciceró (*Cartes als familiars* X 31, 1) arreplega les queixes que li dirigia Asini Pollió, procònsol de la Hispània Ulterior en 43 a. de C., al no poder rebre notícies de Roma a causa del bloqueig al que els bandits sotmetien la via en el *Saltus Castulonensis* (província de Jaén). Les notícies de César sobre les seues campanyes a Hispània també permeten inferir l'existència d'aquest camí litoral (*Guerra Civil* II 21), especialment el seu famós viatge entre Roma i Obulco (Porcuna, Jaén) en tan sol vint-i-set dies en vespres de la batalla de Munda (Estrabó III 4, 9).

A la fi del segle I a. de C., l'ascendent històric d'Hèracles sobre la nostra ruta és en bona part eclipsat pel primer emperador de Roma, Octavi August, qui va dur a terme una sèrie de transformacions i millores en el vell camí, que va començar a conèixer-se com *Via Augusta*¹. En el seu tram valencià el nom apareix documentat en cinc miliaris (grans pedres cilíndriques que servien per a establir distàncies des d'un punt de partida o *caput viae*), trobats en l'actual província de Castelló (Arasa 2008-2009, 351).

De les reformes dutes a terme per August es va fer ressò Estrabó, geògraf en llengua grega que va compondre a principis del segle I d. de C. una obra descriptiva coneguda com a *Geografia*. En el seu tercer llibre (4, 9) descriu el traçat del vell camí ibèric i republicà, assenyalant el canvi de traçat que va imposar August. Sabem que des de finals del segle I a. de C. la nova variant eixia al sud de *Saetabis*, en un punt no gaire llunyà de l'actual població de La Font de la Figuera, per a discórrer a través de la vall del Vinalopó fins a *Illici*, l'actual Elx, i, des d'ací, cap a *Carthago Nova*, enllaçant amb el traçat antic en *Castulo* (Sillières 1977, 32-83), important ciutat ibèrica situada en les rodalies de Linares (Jaén)². En un altre passatge de la mateixa obra (III 4, 6), el geògraf d'Amàsia ofereix una notícia que concerneix ja directament al territori de La Ribera en indicar que el riu *Sucro* (Xúquer) era creuat pel la via mitjançant un gual, qüestió sobre la qual tornarem més endavant.

El propi August habilitaria la via perquè per ella discorreguera el *cursus publicus*, el servei estatal del que es servien totes aquelles persones i mercaderies que viatjaven a compte de l'estat romà. L'antecedent immediat d'aquest servei ho trobem en època republicana, quan personatges il·lustres o ciutadans enviats en missió especial rebien del Senat un document (*diploma*) que ordenava a individus i comunitats a prestar-los qualsevol tipus d'assistència.

August va sistematitzar aquest servei entre el 27 i el 20 a. de C. (Suetoni, *August* 49, 3; Procopi, *Història Secreta* XXX 2-4). El seu desenvolupament posterior va exigir la construcció i manteniment d'una sèrie d'instal·lacions repartides al llarg de les diferents rutes amb l'objectiu de prestar adequadament els serveis de descans, hospitalatge, canvis de mitjans de transport (animals o carruatges) o emmagatzematge de queviures, especialment aliment per als animals (Malavé 2011: 242). Aquestes àrees de descans no eren totes iguals. En les més senzilles, conegudes com *mutationes*, els viatgers podien menjar, dormir i canviar les cavalleries; en les *mansiones* es podien trobar àrees amb funcions diferenciades i les seues corresponents instal·lacions, com el *stabulum*, en els quals els viatgers podien custodiar les seues muntures o adquirir una nova, el *horreum*, establiment dedicat a l'emmagatzematge de productes alimentaris, i el *hospitium* o lloc per a pernoctar (Corsí 2000: 72 i 180 s.).

Aquesta infraestructura viària estava reservada quasi exclusivament per a ús de les autoritats, oficials, caps de l'exèrcit, alts funcionaris de l'administració i, especialment, als correus o *cursores*. Amb el pas del temps, algunes d'aquestes instal·lacions es van convertir en autèntiques ciutats.

¹De totes maneres, a l'hora de justificar aquesta denominació no podem deixar de costat l'indiscutible interès que des del punt de vista de la propaganda oficial de l'estat augusteu posseïa la vinculació amb una via que arribava al límit occidental del món conegut (Sillières 1990: 795-798).

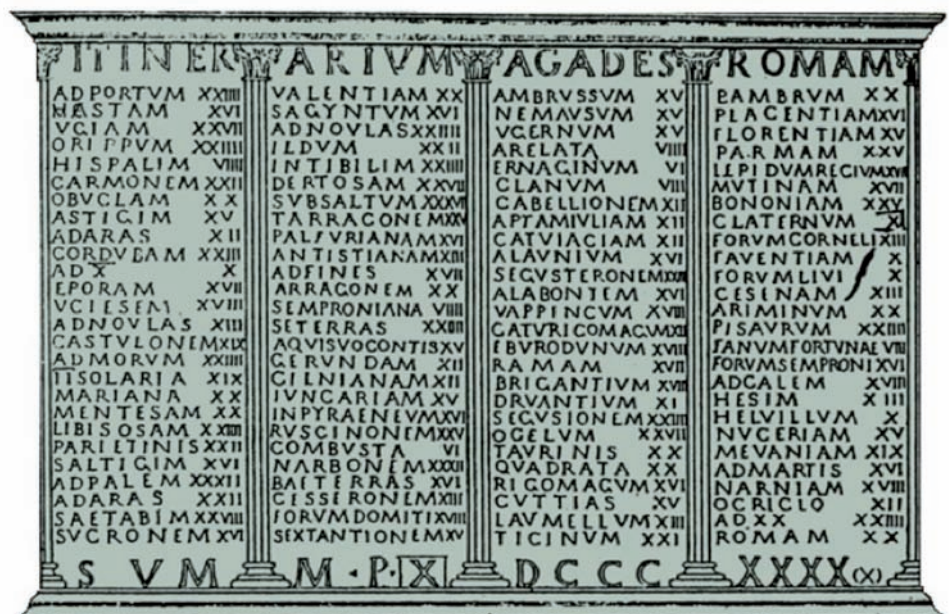
²Per açò, la major part dels investigadors prefereix reservar l'epítet d'Augusta al tram bètic de la via que es dirigia a Cadis (Sillières 1990, 291-316), al trajecte que discorre per la vall del Vinalopó fins a Cartagena (ibidem, 366-369; Morote 2002) i a la via litoral entre els Pirineus i València. El traçat antic per l'interior ha passat a la historiografia amb el nom de Camí de Anibal, una denominació popular que, per a ser precisos, rebia tan sols en el seu transcórrer a través de Sierra Morena (Sillières 1977: 1990, 220).

Un nombre relativament important d'aquests llocs de posta apareixen reflectits en els anomenats documents itineraris, una de les principals fonts d'informació a l'hora de traçar el recorregut de les vies antigues i de identificar les ciutats i altres llocs d'habitatge associats a elles. Pel que es refereix a la Via Augusta en territori valencià, els més importants d'aquests documents són els *Vasos de Vicarello*, l'*Itinerari d'Antoní* i l'*Anònim de Ravenna*.

Els *Vasos de Vicarello*, coneguts també com a *Vasos Apol·linars* pel nom antic del lloc on van ser trobats (*Aquae Apollinares*), són quatre peces de plata en forma de mil·lari en les quals apareixen les *mansiones* i la distància entre les mateixes al llarg de la via entre Roma i Cadis, per la qual cosa la datació d'aquests xicotets gots, l'altura dels quals oscil·la entre 95 i 153 mm, ha de ser posterior a la construcció de la via i la implantació del *cursum publicum* en ella. Se solen datar entre finals del regnat d'August i inicis de Tiberi (Chevallier 1972: 46-49; Arasa 2008-2009: 347).

En el trajecte de les províncies hispanes, els vasos enumeren 44 estacions entre *luncaria* (La Jonquera) i *Gades*. La informació que proporcionen sobre terres valencianes es refereix als dos terços septentrionals del traçat de la via, amb una longitud de 177 *millia passuum* o milles (uns 262 km), en seguir el traçat de l'antiga via republicana i ignorar el nou construït per August, que passava per *Carthago Nova* (Roldan 1975: 149-153, Arasa 2008-2009: 346 s.).

Desenvolupament de la inscripció del Vaso de Vicarello I amb el *Itinerarium a Gades Romam* ("des de Cadis a Roma"). Al final de la primera columna per l'esquerra apareix el topònim *SVCRONEM*, separat XVI milles de *SAETABI* (Xàtiva) i XX de *VALENTIA* (València).

El *Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti* o *Itinerari d'Antoní*, és en realitat una recopilació de diversos itineraris amb els noms de les estacions i les distàncies que les separen. Existeixen alguns dubtes sobre la seua datació, però la majoria dels historiadors coincideixen amb que es va realitzar en la dècada del 280 d. de C., sota el regnat de l'emperador Dioclecià. La seua heterogènia composició ha portat a plantejar que es tracta en realitat d'una recopilació de "fulls de ruta", és a dir, una sèrie de

trajectes preparats per als viatges dels emperadors o dels exèrcits (Chevallier 1972: 30-33; Roldán, 1975: 19-26).

A diferència dels *Vasos de Vicarello*, aquest itinerari inclou tot el traçat de la *Via Augusta* per terres valencianes³, en les qual consigna un total de 12 estacions (399, 5 – 401, 4), en seguir el nou traçat inaugurat en època d'August per la vall del Vinalopó.

La *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, *Cosmosgrafia de Ravenna*, *Anònim de Ravenna* o *Ravennate*, és un document que no inclou distàncies entre les estacions i possiblement reuneix informació d'un mapa del segle III d. de C. al que s'han afegit altres dades més recents. Es tracta en realitat d'un catàleg nominal de tipus cosmo-gràfic que abasta tot el món conegut llavors. La seua datació sembla establir-se amb relativa seguretat dins del segle VII d. de C. Certs indicis, especialment els nombrosos girs i locucions gregues, pareixen confirmar que el document va ser compost en grec i que el que conservem són solament les traduccions llatines de l'original (Chevallier 1972, 35 s.; Roldán 1975, 111-142). Es tracta de la font que més vies cita pel que fa al territori valencià, ja que a més de la *Via Augusta*, inclou dues més, una que podria provenir de la Vall de l'Ebre i una altra que vertebraria el sector més costaner del sud valencià (IV, 42 i V, 3-4). Les coincidències amb els *Vasos de Vicarello* i l'*Itinerari d'Antoní* són importants, però les referències a noves postes que han de correspondre a altres vies dificulten la seua comprensió (Arasa 2008-2009: 349 s.).

De tots els llocs esmentats en aquests documents itineraris, els únics que poden situar-se amb relativa seguretat en l'actual comarca de La Ribera són els que apareixen consignats com *Sucronem* (*Vicarello I*, *Itinerari d'Antoní*, 400, 4) o *Sucrone* (*Vicarello II*, III, IV; *Anònim de Ravenna V*, 3), situat per les indicacions de distàncies a XX milles (uns 29,5 km) al sud de *Valentia*, i *Portum Sucrone* (*Anònim de Ravenna IV*, 42). D'aquest últim topònim ens ocuparem més endavant, perquè la menció de *Sucronem* / *Sucrone* ens introdueix de ple en la problemàtica identificació de l'esquiva *Sucro*.

La localització d'aquesta suposada ciutat, que, com veurem a continuació, apareix citada en diversos passatges de la literatura antiga, constitueix un dels debats més longeus de la geografia històrica valenciana. Les primeres propostes de localització van aparèixer en el segle XVI de la mà d'historiadors i cronistes com Beuter, Ambrosio de Morales, F. de Ocampo i Juan de Mariana, i no han sigut molts els autors que s'hagen acostat a l'estudi de l'Antiguitat en La Ribera i no han expressat la seua opinió sobre aquest tema.

Però abans d'ocupar-nos d'aquesta controvèrsia historiogràfica és necessari que ens detinguem en algunes de les aparicions de *Sucro* en la literatura antiga; entre aquestes ocupen un lloc destacat les de dos autors indispensables per al coneixement de l'antiguitat hispana, Estrabó i Plini el Vell. El primer, que, convé recordar, va utilitzar com a fonts principals pel llibre III de la seua *Geografia* els escrits d'autors dels segles II i I a. de C. com Polibi, Artemidor i Posidoni (Gómez Espelósín 2015: 63), esmenta en III 4, 6 el riu *Sucro* (*Soucrona potamòn*) i una ciutat del mateix nom en la seua desembocadura (*pólin homónymon*). Tot i reconeixent el valor de la cita per a la

³Repertida, no obstant això, en diferents trajectes parcials. El que més ens interessa és l'itinerari XIII segons l'edició de Kubitschek (1916).

controvèrsia que ací tractem, és necessari tenir en compte que en aquest mateix passatge el nostre geògraf reconeix en *Hemeroskopeion* el nom d'una ciutat fundada per massaliotes en les rodalies de l'actual Denia, extrem que no ha trobat, a dia d'avui, confirmació en la informació arqueològica. És també rellevant que a l'hora de fitar el segment del litoral que es trobava enfront de les Illes Pitiüses i Gimnèsies (Balears), Estrabó prenga com a referència les ciutats de *Tarraco* i *Saguntum* i, obviant la suposada ciutat de *Sucro*, considere únicament el riu com a límit meridional (III 5, 1).

En la *Naturalis historia* de Plini trobem una referència al límit nord de la Contestània amb les següents paraules: *Sucro fluvius et quondam oppidum, Contestaniae finis* (III, 20), és a dir, "el riu Sucro i l'antic *oppidum*, límit de la Contestània", frase en la qual s'ha volgut veure la indicació segura a una antiga ciutat (*quondam oppidum*) que portava el mateix nom que el riu, però no podem descartar que l'erudit llatí poguera estar fent al·lusió a un lloc sense caràcter urbà amb algun tipus de fortificació, una altra de les accepcions en llatí del vocable *oppidum* (Ernout-Meillet 1967).

El bloc més important dels esments a *Sucro* en obres de caràcter purament històric correspon a la monumental *Ab Urbe condita* de Titus Livi; la primera al·lusió s'emmarca en el context del final de la Segona Guerra Púnica a Hispània (206 a. de C.), quan té lloc la rebel·lió d'un contingent militar romà acantonat *in castris ad Sucronem*, és a dir, "en un campament al costat de / del *Sucro*", que, en paraules del mateix Livi, albergava una guarnició de vuit mil homes (XXVIII 24, 5). En passatges posteriors es narra del desenllaç de l'episodi, per la qual cosa el text repeteix diverses vegades el lloc on es va produir l'alçament, utilitzant per a açò fórmules com *antea Sucronem* (XXVIII 26, 5), *Sucronem* (XXVIII 28, 7), *apud Sucronem* (XXVIII 29, 12) o *Sucrone* (XXIX 19, 13), formes totes elles susceptibles de ser traduïdes com "en el *Sucro*" (Villar, 1990-1993, *passim*), i no "en *Sucro*", tal com defensen alguns autors (Chofre 2002: 89).

La rebel·lió dels soldats d'Escipió va ser arreplegada també per altres autors com Polibi (XI 25), Apià (*Sobre Iberia* XXXIV 36), Cassi Dió (XVI 42) i Zonares (IX 10, 4), encara que tan sols en aquest últim cas es fa referència explícita al lloc on van ocórrer els fets. La suposada ciutat ibèrica o campament romà apareix de nou en el relat d'altres esdeveniments bèl·lics que van tenir la nostra península com a teatre d'operacions, com la guerra de Sertori (Ciceró, *Pro Balbo* II, 5-6; Sal·lusti II 98, 6; Plutarc, *Sertori* XIX 2; *Pompeu* XIX 2; Florus, II 10; Apià, *Guerra Civil* I 1, 10) i les campanyes de César contra els pompeians (Sèneca, *Sobre els beneficis* V 24). Tampoc hem d'oblidar les referències a Quintus Varius Severus, ciutadà romà de rang senatorial que va tenir una rellevant participació en les lluites polítiques que van marcar l'últim segle de la república romana. Els detalls de la seua actuació no interessin ací, però sí és pertinent cridar l'atenció sobre els passatges de Valeri Màxim (III 7, 8) i Quintilià (*Institucions oratòries* V, 12) en els quals es fa referència a aquest mateix personatge com *Varius Severus Sucronensis* o *Quintus Varius Sucronensis* respectivament. En tots dos casos, *Sucronensis* no ha de ser considerat com *cognomen* del personatge (Caballos 1989: 243 i n. 49), açò és, com a part integrant del nom oficial del ciutadà, sinó com un indicatiu del seu lloc d'origen (Seguí 2009: 832 s.).

Tornant de nou al debat sobre la localització i naturalesa de *Sucro*, no podem detallar ací la totes les idees que sobre aquesta qüestió s'han abocat en els últims sis segles, per la qual cosa remetem al lector a treballs en els quals s'ofereix una síntesi més o menys extensa d'autors, arguments i propostes sobre aquest tema (Chofre 2002: 135-153; Pérez-Arasa 2010: 106 s.; Portell-Portell 2011). Però per resumir, la ciutat hispana s'ha vingut identificant normalment amb les actuals poblacions de Sueca, Cullera, Albalat de la Ribera i, també, amb Alzira. Aquesta última opinió arranxa ja des del segle XVI i va aparèixer en obres de reconeguts autors com Miguel Cortés i López (1836: 400) i Pascual Madoz (1845-1850, 452)⁴; ja al segle XX, Adolf Schulten va defensar en un primer moment aquesta hipòtesi (1952), seguit en aquest extrem per un comentarista de Polibi de la talla de F. W. Walbank (1967: 306).

Hui, la identificació del topònim *Sucro* amb Alzira no troba massa suport, mentre que ha anat guanyant força la identificació amb Cullera (Chofre 2002, 258; Portell-Portell 2011) o amb les restes trobades en la població d'Albalat de la Ribera i en el jaciment contigu de L'Altet de la Vintihuitena, que, per a alguns investigadors, podria correspondre tant a *Sucro* com al campament romà esmentat en les fonts, sense descartar que se situés també ací la posta que apareix com *Sucronem* en els documents itineraris (Chofre 2002: 259 s.; Pérez-Arasa 2010: 111; Pérez 2014: 55-57). No obstant açò, és necessari puntualitzar que la correspondència *Sucro*-Albalat ja va ser defensada en els anys 30 del passat segle per Pedro Bosch Gimpera i Pedro Aguado Bleye (1935: 223), i va ser també altra de les identificacions proposades per Adolf Schulten (1952: 230) en les seues canviants opinions sobre aquest tema (Chofre 2002: 136 i 151 s.).

Però independentment de les possibilitats d'identificació amb les ciutats, camps o postes consignats en les fonts literàries, del que no pot dubtar-se és de la importància des del punt de vista de les comunicacions antigues del lloc que avui ocupa Albalat del Xúquer i el jaciment contigu de L'Altet de la Vintihuitena, punt de pas d'un dels tres itineraris que històricament han comunicat la comarca de L'Horta de València amb les terres de La Ribera, concretament d'aquell que creuava pròxim al lloc en el qual sorgirà la ciutat d'Alzira⁵. En Albalat i en el jaciment al·ludit s'han documentat ceràmiques del Bronze final i, al costat d'elles, materials de procedència fenícia occidental. Aquests últims autoritzen a pensar aquest lloc va poder funcionar com un centre de distribució de mercaderies exòtiques que, una vegada desembarcades en algun punt de la costa, qüestió de la qual parlarem posteriorment, eren dirigides cap als grans centres de l'interior com La Carència de Torís, La Solana del Castell de Xàtiva (la antiga *Saetabis*), Los Villares de Caudete de las Fuentes (la ibèrica *Kelin*) i El Castellar de Meca (Ayora) (Pérez 2013: 38). A aquests nivells del Ferro Antic se superposen materials d'època plenament ibèrica, romà-republicana i ja del període imperial (Bonet-Mata 2001: 178; Arasa 2013: 58; Pérez 2014: 55).

Els materials d'època imperial romana documentats en L'Altet de la Vintihuitena s'han relacionat amb el topònim *Sucronem* que apareix en els documents itineraris, interpretat com a designació d'una *mansio* situada en les proximitats del qual que

⁴En referència a aquesta qüestió cal fer una puntualització. No compartim l'opinió de M. L. Chofre quan afirma que es deu a Pere Antoni Beuter la primera identificació de *Sucro* amb Alzira (2002: 3 i 136), i açò perquè l'historiador valencià va deixar clar que la ciutat antiga "es diu Xurquera, corrompent-se lo vocable d'ella com lo del riu, i està a la ribera del Xúquer, en Castella" (1998: 68). Tampoc estem d'acord amb l'afirmació que fóra Miguel Cortés i López (1835: I, 254) qui defensara per primera vegada que fóra Alzira la *Sucro* de les fonts antigues (Pérez-Arasa 2010: 106 s.). Juan Antonio Pérez d'Estrada afirmava ja en el segle XVIII que "El doctísimo Nuñez creyó que *Sucro* sería Alzira" (1768: 235). Creiem que darrere d'aqueix "doctísimo Nuñez" es troba la figura de l'humanista valencià Pedro Juan Nuñez (ca. 1525-1612), extrem que no hem pogut confirmar. M. L. Chofre (loc. cit.) inclou entre els defensors de la identificació de *Sucro* amb Alzira a un tal "Nuñez" que va viure al segle XVI, sense especificar més dades sobre el seu nom, vida o obra.

⁵Els altres dos camins històrics entre les comarques esmentades són el que discorria per la Vall de Càrcer i, cap a l'est, la variant litoral per Cullera (Sanchis 1993: 101).

creuava el Xúquer per aquest punt (Chofre 2002: 259 s.; Arasa 2013: 58). És pertinent recordar ara la cita de Estrabó que feia menció al pas del riu mitjançant un gual (III 4, 6), circumstància que ha perdurat en la toponímia actual, concretament en la partida de *Gual* del terme de Polinyà del Xúquer, cartografiada en la riba dreta del riu (IGC, fulla 747) i a un quilòmetre escàs al SW d'Albalat (Morote 2002: 224; Arasa 2008-2009: 361; Ortega-Palet-Orengo 2015: 168).

La partida de *Gual* al Sud-oest d'Albalat de la Ribera. Detall de la fulla 747 del mapa 1:50.000 del IGC, Madrid, 1947.

Per tant, tot pareix indicar que per aquest punt va creuar el vell camí republicà i la posterior *Via Augusta*, circumstància a la qual no ha de ser aliena un topònim tan eloqüent com *Albalat*, considerat com un dels indicis més clars a l'hora de determinar el pas d'una via romana en derivar del terme àrab *balat* o "camí empedrat" (Roldán 1971, 18 s.; Martínez Ruiz 1988), la qual cosa, com veurem més endavant, troba un adequat correlat en la documentació medieval referida a la ciutat d'Alzira i en la toponímia riberenca.

Una vegada travessat el riu, la via discorreria per la terrassa holocena formada per aquell i que, sense grans obstacles naturals que salvar, permetria un traçat pràcticament recte cap a l'Alzira actual. En el carrer Dr. Ferran d'aquesta mateixa localitat, i amb motiu d'unes obres de clavegueram, es van trobar dos possibles camins superposats, el més profund dels quals s'ha datat per la ceràmica associada en època romana (Martínez Pérez 1984: 188; Arasa 2013: 62). Cobren així sentit l'esment en la *Crònica de Jaume I* a una *calçada* i a un *pont de la calçada*, aquest últim erigit al costat de la porta de València (Soldevilla 1994, n°s 330-331). A partir d'Alzira, la via havia de seguir un traçat molt similar al de l'actual CV-41, per arribar al que hui dia és Carcaixent (Morote 2002: 224), on de nou apareix documentat el topònim *La Calçada* entre aquesta última població i La Pobla Llarga. El recorregut de la via pot inferir-se també en aquest tram per la destacada concentració de jaciments d'època

romana, la qual cosa contrasta amb la major dispersió de llocs arqueològics d'aquesta mateixa època documentats a l'oest del Xúquer (Arasa 2013: 57 s).

Ja en Manuel, la via abandonaria La Ribera i s'acostaria a la *Saetabis* romana travessant la partida de Les Foies, en la qual es va trobar una necròpoli d'inhumació datada en els segles II-IV d. de C. (Gonzalez Villaescusa 2001: 282-285), circumstància que no deixa de ser significativa si tenim en compte el costum romà de situar les ciutats dels morts a la vora dels principals camins (Chevallier 1972: 71).

Tot el traçat de la via romana entre el gual del Xúquer i la ciutat setabense va funcionar com a diagonal d'una centuriació, el sistema típicament romà de distribució en lots de la terra estatal o *ager publicus*. En aquest cas concret, la trama va ser projectada mitjançant la tècnica coneguda entre els agrimensores romans com *varatio*, que permetia dibuixar la xarxa centuriada a partir d'una diagonal preexistent (Ortega-Pallet-Orengo 2015: 162 s.).

Detall del Croquis geográfico-topográfico del río Júcar desde Antella a la villa de Cullera (1811), en el qual s'aprecia el camí que, des d'Albalat (angle superior dret), discorre per les proximitats d'Alzira i arriba a Carcaixent per a continuar cap al sud. És molt probable que el seu traçat corresponga en línies generals al de la Via Augusta per la comarca de la Ribera.

A més de la *Via Augusta*, sens dubte el camí més important dels quals van travessar La Ribera durant l'Antiguitat, altres vials van jugar també un paper en absolut menyspreable. Entre ells hem de citar el que seguint el curs del Magre comunicava les terres del Xúquer amb les actuals comarques de la Foia de Bunyol, la Plana d'Utiel-Requena i el sector més oriental de la Meseta. El camí va haver de discórrer al costat de l'important *oppidum* ibèric documentat en La Carència de Torís, per a continuar en direcció sud-est pels termes de Llombai, on apareix cartografiat un *Camino Viejo de Requena* (IGC fulla 746), Carlet i Massalavés. Aquest últim topònim és també revelador per la seua procedència etimològica dels termes àrabs *manzil* o *masal*, que assenyalaven els llocs d'hostalatge situats al costat dels camins (Sillières 1990: 225). Al sud d'Alberic el camí antic s'hauria fossilitzat en el *Camí d'Alcosser* (ICV fulla 769 [4-2]), record del desaparegut poble que apareix esmentat en la *Crònica de Jaume I* (Soldevilla 1994: 200) i als voltants del qual es trobava el gual sobre el Xúquer que les

fonts medievals denominen de *Barraga* (ibídem, 283). El camí continuaria cap al sud per a enllaçar a l'altura de Manuel amb la *Via Augusta* (Ledo 2008: 600 s.).

Hem comentat anteriorment la més que possible funció de redistribució de materials d'importació que es duria a terme en assentament que en època ibèrica va existir en L'Altet de la Vintihuitena, al costat d'Albalat. Aquesta funció exigiria que, sense descartar el paper del Xúquer com a via de comunicació, existira a més un camí que enllaçara amb la costa a l'altura de la desembocadura del riu, és a dir, on avui es troba Cullera, localitat que molt probablement hem d'identificar amb el lloc que l'*Anònim de Ravenna* consigna com *Portum Sucrone* (IV 42) o *(Portum) Sucrone* (V 3) (Roldán 1975: 260; Llobregat 1983: 233; Chofre 2002: 259). Des de Cullera el camí enllaçava amb el que recorria el litoral fins a un punt en el qual els investigadors no acaben de posar-se d'acord, doncs si para uns arribava fins a *Carthago Nova* (Sillières 1990: 339-346; Morote 2002: 231-235), per a uns altres no podria continuar més enllà de Denia (Llobregat 1983: 230; Pérez-Arasa 2010: 106, amb bibliografia).

Les elevacions de la Serra de Cullera, de modesta altura però pràcticament contigües a la línia de la costa, van haver de constituir des de molt prompte una clara referència visual per a tots aquells navegants que s'acostaven a aquest sector del litoral valencià, circumstància que conferiria al lloc una importància que es veuria reforçada per la desembocadura del Xúquer al sud de la mateixa serra i per l'existència en la seua part alta, concretament en els llocs coneguts com Alt del Fort i Monasteri, d'un xicotet hàbitat (unes 4 ha aproximadament) que ha lliurat materials que van del s. V fins al II a. de C. (Pérez 2014: 56) i entre els quals destaquen ceràmiques gregues (Arasa 2013, 53). D'altra banda, les troballes submarines d'àmfores fenícies i altres materials (Pérez, loc. cit.), no desentonen en absolut amb aquells materials d'igual procedència que, com van comentar, es documentaren en el jaciment de L'Alter de la Vintihuitena.

Ja en època republicana, aquest hàbitat en alt s'aniria abandonant en favor d'un assentament en la part baixa al que han de correspondre les ceràmiques itàliques dels segles II-I a. de C. trobades en l'actual barri de la Ràpita de la moderna Cullera (Arasa, loc. cit). Recordem que per a alguns investigadors, aquestes restes podrien posar-se en relació amb les al·lusions ja comentades de Estrabó (III, 4, 6) i Plini (III, 20) a una ciutat denominada *Sucro* situada en la desembocadura del curs fluvial homònim i a un antic *oppidum* al costat d'aquest mateix riu (Chofre 2002: 258; Pérez 2014: 57).

El *portus* que molt probablement va existir on avui es troba Cullera va haver d'estar actiu durant tota l'etapa imperial romana, funcionant com a centre redistribuïdor cap a l'interior aprofitant la via fluvial del Xúquer⁶ i els camins que hem descrit en paràgrafs anteriors. Així es desprèn de la presència de diferents tipus de *terra sigillata* (ceràmica així coneguda pel segell o *sigillum* que indicava el taller d'elaboració), àmfores i monedes en jaciments amb nivells d'època imperial romana trobats en la nostra comarca (Serrano-Fernández 1994: 62-65; Hurtado *et alii* 2008). S'ha afirmat també que aquest port va poder constituir l'eixida al mar de la ciutat de *Saetabis*, per

on van poder exportar-se les seues dues produccions més conegudes, el lli i la pedra de Buixcarró (Mayer-Rodà 1991: 38; Arasa 2013: 56), encara que altres veus suggereixen que tal funció va poder haver-la complit el port de Dénia (Cebrián-Escrivà 2001: 99).

Tampoc sembla desgavellat relacionar l'existència d'aquest port amb l'aparició a Benifaió d'una inscripció que un tal Lucanus va dedicar entre els últims anys del segle II i principis del III d. de C. al déu Mitra (García y Bellido 1967, nº 23; Serrano-Fernández 1994: 68 s.; Corell 2009, nº 163). No hem d'oblidar que el mitraisme, una de les anomenades religions místiques i que tenia com a centre al déu iranià Mitra, va estar especialment difosa entre els cercles militars, però era també comú trobar adeptes d'aquest culte en llocs amb un marcat ambient cosmopolita i comercial, la qual cosa no deixa de ser propi de tot centre portuari (Adán-Cid 1997: 263). Aquest seria el cas també de la no massa llunyana *Saguntum*, en la qual s'ha proposat l'existència d'un temple i, per tant, d'una comunitat de devots de Mitra (Corell-Seguí 2008).

La instal·lació portuària de Cullera va seguir funcionant durant bona part de l'antiguitat tardana, la qual cosa permet pensar que les terres de La Ribera es trobaven perfectament integrades en els circuits comercials mediterranis d'aquesta època (Hurtado *et alii* 2008: 135). A açò apunta la troballa en el carrer Agustí Olivert del mateix barri de la Ràpita de diversos materials d'importació, i si bé destaquen per la seua abundància els procedents del nord d'Àfrica, no falten tampoc aquells elaborats en diferents centres del Mediterrani oriental (Roselló-Cotino 2005: 141-150). En aquest mateix jaciment s'han documentat les restes del que s'ha interpretat com un magatzem portuari destruït en el segle V d. de C. i sobre el qual es va construir una factoria de salaons que va mantenir la seua activitat fins a ben entrat el segle VI d. de C., constituint la instal·lació d'aquest tipus més septentrional i de cronologia més tardana de totes les trobades en territori valencià (Ibídem 140; Hurtado *et alii* 2008: 97).

⁶El transport de fustes pel Xúquer està documentat des del segle XII gràcies a l'obra del geògraf musulmà Al-Idrīsī (Piqueras-Sanchis 2015, 161-164), activitat que continua després de la conquesta cristiana en el segle XIII, documentant-se a partir d'aquest moment el transport per barca de persones fins a Cullera (Arciniega 2011, 101 s.).

LA ZONA D'ALZIRA I ELS ORÍGENS DE LA CRISTIANITZACIÓ: VISIGOTS I BIZANTINS

Manuel Albaladejo
Universitat de València

1. BAIX IMPERI I VISIGOTS

L'anomenat Baix Imperi romà comença amb el regnat de Dioclecià, qui a partir de la seua arribada al poder l'any 284 intentà posar fi a la profunda crisi institucional, econòmica i social que estava afectant els territoris controlats per Roma. Bàsicament, el nou model polític, anomenat Tetrarquia o Dominat, consistia en l'acumulació de poders i tasques de govern en mans de quatre persones: dos Augusts i dos Cèsars subordinats als anteriors. Els dos primers Augusts foren el mateix Dioclecià, qui es reservà la part oriental de l'Imperi (la més rica) i Maximià, qui controlà les províncies occidentals. Pel que fa als Cèsars, a partir de 293 va hi haure un per a Orient anomenat Galeri, i altre d'Occident, Constanci. Els Cèsars tenien com a missió fonamental la defensa militar de les fronteres, al mateix temps que serien els hereus a la màxima magistratura una vegada que els Augustos d'eixe moment renunciaren voluntàriament al tron (Valiño 2012 101).

Un dels principals trets de la reforma empresa per Dioclecià va estar relacionat amb l'organització provincial, la qual va ser refeta l'any 297 d. de C., fins al punt de què arribà a duplicar-se el nombre de províncies. Al capdavant del món provincial va estar la figura del prefecte del pretori, summament controlat per l'August corresponent.

Al cas d'Hispania, es passà de les tres províncies creades durant el regnat d'August (*Tarraconensis*, *Betica* i *Lusitania*) a cinc (*Tarraconensis*, *Gallaecia*, *Lusitania*, *Betica* i *Carthaginensis*, de les que se separà la *Balearica* com sexta província a finals del segle IV). Aquesta divisió territorial va romandre fins al final del domini romà d'*Hispania* i, en bona mesura, perdurà durant el període d'administració visigoda (García Moreno 1989: 326-327).

A un nivell superior, les cinc províncies hispanes conformaren la *Diocesis Hispaniarum*, que, al seu torn, va estar integrada dins de la *Praefectura Galliarum*. Al capdavant de la *Diocesis Hispaniarum*, amb seu a *Hispalis* (Sevilla), estava el *vicarius Hispaniarum*.

Els principals especialistes no s'han posat d'acord a l'hora de fixar el límit entre les províncies *Tarraconensis* i *Carthaginensis*, al contrari del que havia succeït al període

anterior a Dioclecià amb els convents jurídics de Tarraco i Carthago Nova; recordem que aquest límit havia sigut establert al riu Xúquer. En tot cas, val la pena aclarir que l'opinió més estesa entre els investigadors considera que la frontera entre ambdues províncies, *Tarraconensis* i *Carthaginensis*, degué haver quedat fixada un poc al sud de la desembocadura de l'Ebre. D'aquesta forma, la major part de les terres valencianes haurien quedat dins de la nova província de la *Carthaginensis* (García Moreno 1989: 294-295; Rosselló 2005a: 280).

Les principals competències en mans del governador provincial (que socialment pertanyia a l'estament eqüestre i tenia el títol honorífic de *vir perfectissimus*) consistien en assumir la jurisdicció en assumptes civils i les funcions administratives dins de la seua província (Valiño 2012: 110).

A partir del període d'implantació de la Tetrarquia ens falten notícies proporcionades pels autors clàssics o per les inscripcions al voltant de situacions o personatges destacats a terres valencianes, a excepció del martiri de sant Vicent, com es veurà a continuació.

Altre dels principals esdeveniments relacionats amb el regnat de Dioclecià va consistir en la gran persecució contra els cristians. Açò va ser així perquè un dels fonaments ideològics de la mateixa Tetrarquia va ser el culte a l'emperador, considerat a eixe moment com un factor decisiu per a donar cohesió política, social i religiosa al poder romà. És a dir, s'obligà a tots els habitants de l'Imperi a realitzar sacrificis en favor dels Augusts i de la mateixa Roma, i a causa d'aquesta imposició, arribà l'enfrontament amb el cristianisme, que no acceptava la realització de cap ritual ni sacrifici si no era en honor al Déu únic.

De fet, l'únic esdeveniment històric que coneguem amb certa seguretat per al segle IV al territori valencià és el martiri de sant Vicent, el que indicaria que, encara a començaments del segle IV, *Valentia* degué ser un important centre administratiu, com també deixen en manifest les troballes arqueològiques de la zona de l'Almoïna (Ribera-Rosselló 2003: 103-104).

Sense dubte, la fama del martiri de sant Vicent va permetre, abans de res, donar un impuls que, en efecte, va ser decisiu, a l'expansió del cristianisme per les terres valencianes; de fet, s'ha suposat que la ciutat ja es degué convertir en seu episcopal al llarg del segle IV (Ribera-Rosselló 2003: 106-107), encara que les proves documentals més antigues d'un bisbe a la diòcesi de *Valentia* (anomenat Tomàs i que va ser nomenat a una inscripció que es troba desapareguda en l'actualitat) poden correspondre a finals del segle V o principis del VI (Corell 2009: 226-228).

Províncies romanes a Hispània durant el Baix Imperi. Mapa realitzat per Antonio Ledo.

Si tenim en compte que la zona on es troba l'actual terme municipal d'Alzira havia pertangut a època romana al *territorium* de *Saetabis*, podem pensar amb certa raó que durant l'antiguitat tardana el mateix lloc va poder estar inclòs dins de la diòcesi de la capital de la Costera (Molina 2008: 616-617). El primer bisbe conegut de *Saetabis* és un tal Mutto, ja a època visigoda, posat que apareix el maig de 589 com un dels signants de les actes del III Concili de Toledo. A un pedestal de marbre de Buixcarró que s'hi conserva al Museu de l'Almodí de Xàtiva hi ha una inscripció a la qual es nomena altre bisbe de la seu setabenca. Corell 2006: 113, va traduir l'epígraf (numerat *IRPV* III, 65) de la següent forma:

En el nom del Senyor. Atanasi, bisbe, en el setè any de la seua consagració, va erigir aquest altar. Amén.

A diversos concilis celebrats a Toledo baix el regnat de Recesvint (653-672) un dels signants de les actes es diu *Athanasius Setabiensis*, que sembla haver estat al capdavant d'aquesta seu a partir de l'any 653, pel que la inscripció podria datar-se cap al 660 (Corell 2006: 113-114).

D'altra banda, alguns especialistes actuals donen per certa la participació d'un anterior bisbe setabenc al concili que va reunir a l'actual Cartagena (seu del metropolità sota la jurisdicció del qual es trobaven tots els bisbes de llevant i del sud-est peninsular) en 546 mitrats de l'antiga província *Carthaginensis* (García Moreno 2008: 635-637).

Des del punt de vista polític, els començaments del segle V d. de C. foren especialment convulsos a la zona valenciana. Aquesta situació de desordre i conflictes es produí arran de la invasió d'Hispania protagonitzada per diversos pobles considerats 'bàrbars', com els alans, vàndals i sueus l'any 409. Aquests pobles germànics havien creuat el *limes* o frontera del Rin a l'altura d'Estrasburg tres anys abans, en 406, i s'havien dedicat a saquejar les terres de la Gàl·lia i d'Hispania fins que l'administració de la part occidental de l'Imperi Romà va decidir construir una federació amb els visigots per a restaurar l'ordre, ja que les mateixes legions romanes eren incapaçes d'aconseguir-ho.

Pel seu costat, els visigots constituïen un poble amb origen escandinau que, per pressió d'altres ètnies, ja havien penetrat al territori de l'Imperi d'Orient en 378. A l'agost d'eixe any els visigots derrotaren l'exèrcit romà que els havia sortit del pas a Adrianòpolis (a l'actual part europea de Turquia, no molt lluny d'Istanbul) i a aquesta batalla va perir, a més, el mateix emperador d'Orient, Valent.

L'any 410 els visigots, liderats per Alaric, arribaren a saquejar la ciutat de Roma; uns anys més tard, en 416, firmaren l'anomenat tractat o *foedus* amb l'administració de l'emperador Honori, mitjançant el qual tenien l'obligació de lluitar contra els pobles dalt mencionats (alans, vàndals i sueus) que havien envaït el territori romà, a canvi de terres a les quals assentar-se al sud de la Gàl·lia, a Aquitània.

Després de les invasions de l'any 409, l'antiga província *Carthaginiensis* havia quedat baix el poder dels alans, mentre que la *Tarraconensis* seguia com l'única zona a la qual encara era efectiu el domini romà d'Hispania.

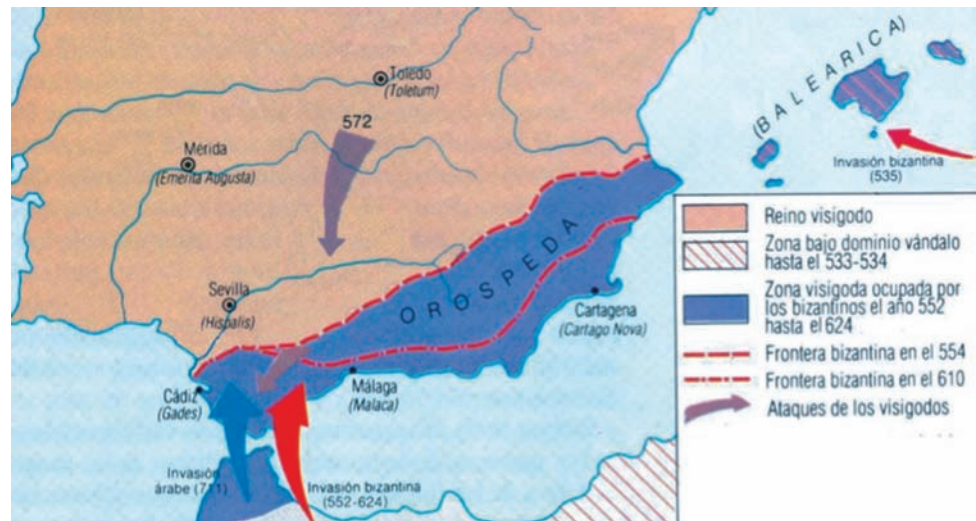
Els treballs arqueològics han mostrat una sèrie d'episodis destructius a la *Valentia* del segle V. És el cas, en concret, de dos edificis públics i un pou d'aquesta ciutat que foren arrasats durant la primera meitat del dit segle per un incendi. A un dels edificis es trobà un xicotet tresor compost per 88 monedes de bronze, les més modernes són de l'emperador Arcadi (402-408) i Honori (410-423). Així mateix, el circ de *Valentia* presentà indicis de l'abandó de la seua activitat original, el que coincideix amb els testimonis aportats per les fonts escrites, que assenyalen que cap a l'any 445 a la major part de les ciutats hispanes havien deixat d'organitzar-se espectacles de circ i teatre que tant havien fet gaudir a la població romana (Ribera-Rosselló 2003: 105).

A altres jaciments valencians també es documenten episodis similars; és el cas del Grau Vell, el port de *Saguntum*, que sembla que deixà de ser utilitzat durant la primera meitat del segle V, tal com testimonien les monedes i la ceràmica. A *Ilici* (Elx) també s'ha trobat una ocultació de monedes i joies datades als primers anys del segle V, amb tres monedes d'or precisament d'Honori i Arcadi. L'ocultament de riqueses que es documenten a pràcticament tota *Hispania* a començaments del segle V són un bon indicatiu per a constatar la situació d'inseguretat i temor que hi havia a l'època (Ribera-Rosselló 2003, 105-106). Molt més prop de la zona d'Alzira, al barri de La Ràpita de Cullera, les excavacions arqueològiques han tret a la llum un conjunt de materials (vaixel·la de taula, ceràmica de cuina, àmfores, vidres i una moneda), a l'altura del nivell de destrucció d'un *horreum* (magatzem) i diverses dependències annexes, així mateix arrasades, pertanyents al *Portus Sucronem*, tot ell datat durant el segon quart del segle V (Hurtado *et alii* 2008, 135); aquest fet podria posar-se en connexió amb la sèrie de saquejos protagonitzats durant aquests anys pel poble dels vàndals, els quals havien ocupat els ports de la Bètica, i des d'eixes bases s'hi havien decidit a atacar algunes ciutats de llevant, com *Carthago Spartaria* (Cartagena) i les illes Balears (García Moreno 1989: 52).

2. EL POSSIBLE DOMINI BIZANTÍ A LA ZONA D'ALZIRA

A mitjans del segle VI va haver-hi una pugna pel poder entre el rei got Agila i el pretendent al tron, Atanagildo, qui sol·licità ajuda a l'emperador romà d'Orient, Justinià. Aquest, llavors, estava obstinat amb el seu projecte de *Renovatio Imperii* o programa de recuperació d'aquells territoris que havien pertangut a l'Imperi Romà d'Occident, i en eixe moment estaven sent governants per altres poders considerats 'bàrbars' (García Moreno 1989: 101). Les tropes bizantines enviades per Justinià desembarcaren a la península l'any 552 i arribaren a ocupar una extensió de terreny no molt ben determinada entre la ciutat de Cadis i algun punt situat al sud de la ciutat de València, a més de les illes Balears i la zona de Ceuta, ja fora de la península. No està clar si la ciutat de *Saetabis*, dins del *territorium* de la qual es trobava l'actual Alzira, quedà durant el

Proposta de la màxima
extensió de les possessions
bizantines a la península
(segons L.A.
García Moreno).

període de presència bizantina a *Hispania* dins de la zona dominada pels visigots o pels seus rivals. Com hem mencionat anteriorment, el bisbe setabenc Mutto participà en 589 al III Concili de Toledo, el que dóna a entendre que *Saetabis* es trobava llavors baix el control dels gots; igualment a un document anomenat *Constitució dels bisbes de la Cartaginense*, datat al voltant de l'any 610, no apareix cap bisbe setabenc, el que podria reflectir que llavors *Saetabis* estaria en mans dels bizantins. Així mateix, és possible que el regne visigòtic no recuperés la ciutat de *Saetabis* amb el seu territori adjacent fins a les campanyes militars de Sisebut (612-621), un poc abans de la data estipulada per al final de la província bizantina de *Spania*, l'any 625 (Ledo 2006: 193).

3. L'ECONOMIA I LA SOCIETAT DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

La crisi que va tenir lloc durant el segle III acabà amb un llarg període de prosperitat, però gran part dels habitants de l'Imperi Romà van haver d'adaptar-se als nous temps per a superar una complicada situació d'inseguretat generalitzada. Una de les evidents conseqüències de la crisi consistí en la disminució de la població urbana, que abandonà en certa mesura les ciutats per a traslladar-se a viure al camp. Açò, al seu temps, provocà que les estructures rurals evolucionaren fins a la creació d'un sistema de grans *villae* autàrquiques.

A les *villae* de la zona mediterrània s'han trobat restes d'eines de llaurar, molins de mà per al blat, sitges, trills, forns terrissers i de vidre, peses de telar i tot tipus de ferramentes (Ferrer 2012: 157).

A aquestes *villae* treballaven tant esclaus com persones lliures, encara que un fenomen de l'època (especialment del segle IV) és el sorgiment del colonat. Un colon era una persona lliure que cultivava una terra que no li pertanyia i estava lligat a ella, sense poder abandonar-la; pel fet de cultivar-la havia de pagar un cànon o renda anual, ja fora en diners o en espècie.

A mesura que el segle IV avançà, es duqué a terme la remodelació d'algunes instal·lacions industrials que hi havia dins de les *villae*, el que va ser beneficiós per a la productivitat i desenvolupament del comerç interregional i els centres urbans (Ferrer 2012: 158-159). Les restes arqueològiques han mostrat per a la zona valenciana una pervivència del consum de l'oli d'oliva i del vi. També resulta d'interès apuntar la notícia de la troballa a Cullera, concretament al ja anomenat barri de La Ràpita, de la factoria de salaons més septentrional del País Valencià, que va estar en funcionament fins a mitjans del segle VI (Rosselló 2005b: 33-54).

Pel que respecta a l'estructura social d'aquest període, l'element que serveix per a definir-la són els vincles de dependència. A la cúspide estava un grup aristocràtic heterogeni, que fou acceptant el cristianisme de forma progressiva, i s'encarregava dels llocs més alts de la jerarquia administrativa, religiosa i militar. El seu poder estava fonamentat a la propietat fundiària. A la base es trobava la resta de la població, que depenia dels terratinents en majors o menor grau; també es tractava d'un conjunt social molt heterogeni, des de comerciants i xicotets propietaris, fins a colons, lliberts i esclaus (Martínez Maza 2008: 525).

Els grups socials tradicionalment privilegiats foren denominats *honestiores* al Baix Imperi. Devien la seua posició tant al seu naixement com als mateixos mèrits polítics; de manera que formaven part d'aquest conjunt els senadors, cavallers, decurions, alts funcionaris civils i els comandaments militars. Així mateix, ostentaven aquestes persones el rang de *vir clarissimus* o *vir illustris*.

Amb la denominació d'*humiliores* s'engloba a tots els individus que no tenien un estatus legal privilegiat, encara que des del punt de vista jurídic també formaven un grup summament heterogeni, ja que hi havia persones lliures que exercien diverses professions com: comerciants, artesans, xicotets propietaris, funcionaris de rang menor, metges o arquitectes entre altres. Així mateix, estaven els ja mencionats colons; el colonat consistí en l'estatus més freqüent per als que es dedicaven al treball agrícola, especialment des del regnat de Constantí (312-337). Els colons tenien una situació jurídica intermèdia entre la llibertat i l'esclavitud.

Pel que fa a aquesta última, durant l'antiguitat tardana va disminuir el nombre d'esclaus, encara que davant la falta de testimonis concrets resulta complicat realitzar estadístiques que ho demostren, però, sense dubte, el recurs al colonat com a forma habitual de dependència i organització del treball agrícola va haver de repercutir al descens del nombre d'esclaus, si bé hi hagué institucions com l'Església catòlica que, contravenint la seua pròpia doctrina, va ser propietària d'esclaus durant el Baix Imperi i l'època visigoda. La font de l'esclavitud en aquests moments ja estava bàsicament centrada a l'origen familiar, encara que va seguir havent mercat d'esclaus, presoners de guerra, i inclòs persones que es van vendre a si mateix per a pal·liar una situació d'extrema necessitat (Martínez Maza 2008: 535-540).

BIBLIOGRAFIA

- ADÁN, G. E., CID, R. M^a, (1997): "Nuevas aportaciones sobre el culto a Mitra en Hispania. La comunidad de San Juan de la Isla (Asturias)", *Memorias de Historia Antigua* 18, 257-298.
- ALAPONT, L. – CALVO, M. – RIBERA LACOMBA, A. (2009): "La destrucción de Valentia por Pompeyo (75 a. C.)", *Quaderns de difusió arqueològica* 6, 9-39.
- ALBIACH, R. – GALLEGO, A. – GARCÍA-PRÓSPER, E. (2013): *Villa Cornelius. La vida rural en época romana*, Valencia.
- ALBIACH, R. – LEDO CABALLERO, A. – MATA PARREÑO, C. – REQUENA JIMÉNEZ, M. (2007): "Prehistòria i Història Antiga", en *Turís. Geografia, Història, Art, València*, 89-133.
- ALBIACH, R. (2013): *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*, València.
- ARANEGUI, C. (2012): *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*, Madrid.
- ARASA I GIL, F. – FERRER CLARÍ, A. (2015): "Noves inscripcions romanes d'Alzira (València)", *'Saguntum* 47, 274-278.
- ARASA I GIL, F. (2003): "Les vil·les. Explotacions agrícoles", en H. Bonet – R. Albiach – M. Gozalbes (eds.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, València, 161-166.
- ARASA I GIL, F. (2008-2009): "La vía Augusta en el País Valenciano", *Anas* 21-22, 341-381.
- ARASA I GIL, F. (2013): "El periodo romano", en *El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat*, Madrid, 2013, 51-63.
- ARCINIEGA GARCÍA, L. (2011): "El abastecimiento fluvial de madera al Reino de Valencia", en J. Montesinos y C. Poyato (eds.): *La Cruz de los Tres Reinos. Espacio y tiempo en un territorio de frontera*, Cuenca, 99-134.
- BALLESTER, I. – FLETCHER, D. – PLA, E. – JORDÀ, F. – ALCÀCER, J. (1954): *Corpus vasorum hispanorum: cerámica del Cerro de San Miguel*, València.
- BEUTER, P. A. (1998): *Primera part de la Història de València*. Edició de Vicent Josep Escartí, Universitat de València (original, València, 1538).
- BONET ROSADO, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antiga Edeta y su territorio*, València.
- BONET ROSADO, H. – MATA PARREÑO, C. – SARRIÓN, I. – DUPRÉ, M. – RENAULT-MISKOVSKI, J. (1981): *El poblado ibérico del Puntal dels Llops, El Colmenar (Olocau, València)*, València.
- BONET ROSADO, H., MATA PARREÑO, C. (1982): "Nuevas aportaciones a la cronología final del Tossal de Sant Miquel (Lliria, València)", *Saguntum* 17, 77-83.
- BONET ROSADO, H., MATA PARREÑO, C. (1991): "Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple: segles IV-III a. C.* (Manresa, 1990), Manresa, 11-35.
- BONET ROSADO, H., MATA PARREÑO, C. (2001): "Organización del territorio y poblamiento en el País Valenciano entre los siglos VII al II a. C.", en L. Berrocal-Rangel y Ph. Gardes (eds), *Entre celtas e iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*, Madrid, 173-186.
- BONET ROSADO, H., RIBERA LACOMBA, A. (2003): "La conquista romana y el proceso de romanización en el mundo ibérico", en H. Bonet Rosado – R. Albiach – M. Gozalbes (eds.), *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, 79-90.
- BOSCH GIMPERA, P. (1970): "Problemas de la Segunda Guerra Púnica: los dos Ebro de Carcopino", *Homenaje a Elías Serra Rafols*, vol. 1, Tenerife, 302-313.
- BOSCH GIMPERA, P., AGUADO BLEYE, P., (1935): *Historia de España*, II, Madrid.
- CABALLOS, A. (1989): "Los senadores de origen hispano durante la República Romana". *Estudios sobre Urso Colonia Iulia Genetiva*, Sevilla, 233-279.
- CARCOPINO, J. (1953): "Le traite d'Hasdrubal et la responsabilité de la seconde guerre punique", *Revue d'Etudes Anciennes* 55, 258-293.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R., ESCRIVÀ CHOVER, I. (2001): "La piedra de Buixcarró en las obras públicas de Valentia", *Saguntum-PLAV* 33, 97-110.
- CHEVALLIER, R. (1972): *Les voies romaines*, París.
- CHOFRE NAVARRETE, M^a. L. (2002): *Las ciudades de Sicana y Sucro. Su localización a partir de las fuentes*. Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid.
- CORELL, J. (2006): *Inscripcions romanes del País Valencià III. (Saetabis i el seu territori)*, València.
- CORELL, J. (2009): *Inscripcions romanes del País Valencià V. (Valentia i el seu territori)*, València.
- CORELL, J., SEGUÍ, J. J. (2008): "Fragmentos de inscripciones monumentales romanas de Sagunto", *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 6, 2008, 73-80.

- CORSÍ, C. (2000): *Le strutture di Servizio del Curcus Publicus in Italia*, Oxford, 2000.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1836): *Diccionario Geográfico- Histórico de la España Antigua*. Tarracense, Bética y Lusitania, III, Madrid.
- CURCHIN, L. A. (1996): *España romana: conquista y asimilación*, Madrid.
- DÍES CUSÍ, E. (1991): "Funcionalidad de las torres en las fortificaciones del Camp de Túria (Valencia): defensa, vigilancia y señales", en *Símposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificaciones: la problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a. C.)* (Manresa, 1990), Manresa, 171-178.
- ERNOUT, A., MEILLET, A. (1967): *s.v. oppidum, Dictionnaire etymologique de la langue latine: histoire des mots*. Paris.
- FERRER MAESTRO, J. J. (2012): "La economía en época romana de las tierras valencianas", en J. J. Seguí Marco (ed.), *Conquista y asimilación. El territorio valenciano en Hispania romana*, Valencia, 113-161.
- GALSTERER, H. (1971): *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der iberischen Halbinsel*, Berlin.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1967): *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leiden.
- GARCÍA MORÁ, F. (1991): *Un episodio de la Hispania republicana: la Guerra de Sertorio*, Granada.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P. (1990): *El tesoro de Mogeno y su entorno monetar, València*.
- GARCÍA MORENO, L. A. (1989): *Historia de la España visigoda*, Madrid.
- GARCÍA MORENO, L. A. (2008): "La importancia de la administración episcopal", en V. Villaverde, J. Pérez y A. Ledo (eds.), *Historia de Xàtiva, I. Prehistoria, Arqueología y Antigüedad*, Valencia, 635-642.
- GAUTHIER, P. (1968): "L'Ebre et Sagonte: Défense de Polybe", *Rph*, s. III 42, 91-100.
- GIL-MASCARELL, M., ARANEGUI, C. (1977): "El poblamiento del Bajo Palancia en época ibérica", *Saguntum* 12, 141-152.
- GÓMEZ ESPELOSÍN, F. J. (2015): "Estrabón y su obra", en F. J. Gómez Espelosín (ed.) *Estrabón, Geografía de Iberia*, Madrid, 2015, 44-66.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001): *El mundo funerario en el País Valenciano: monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. C.-VII d. C.*, Madrid.
- GRAU MIRA, I. (2005): "El territorio septentrional de la Contestania", en I. Grau, F. Sala, L. Abad, (coords.), *La Contestania Ibérica, treinta años después*, Alacant, 73-90.
- GRAU MIRA, I. (2012): "Reajustes de las comunidades ibéricas y estrategias de dominio territorial romano en el área oriental de Iberia", en J. Santos Yanguas, G. Cruz Andreotti (eds.), *Romanización, fronteras y etnias en la Roma antigua: el caso hispano*, *Revisiones de Historia Antigua VII*, Vitoria, 143-172.
- GUÉRIN, P. (1995): *El poblado de Castellet de Bernabé (Lliria) y el período ibérico pleno edetano*, *Tesi Doctoral, Universitat de València*.
- GUÉRIN, P. – BONET ROSADO, H. – MATA PARREÑO, C. (1989): "La deuxième Guerre Punique dans l'Est ibérique à travers les données archéologiques", *Studia Phoenicia* 10, 193-204.
- GUÉRIN, P., BONET ROSADO, H. (1993): "Un dispositivo de entrada en el poblado ibérico del Castellet de Bernabé (Lliria, Valencia)", en *Homenatge a Miquel Tarradell, Estudis Universitaris Catalans* 29, Barcelona, 449-462.
- HURTADO, T. et alii (2008): "Un nivel de destrucción del siglo V d. C. en el Portus Sucronem (Cullera, Valencia). Contexto material", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 26, 2008, 95-141.
- JACOB, P. (1988): "L'Ebre de Jérôme Carcopino", *Gerión* 6, 187-220.
- KNAPP, R. C. (1986): "La Vía Heraclea en el Occidente: mito, arqueología, propaganda, historia", *Emerita* 56.1, 103-122.
- LEDO CABALLERO, A. C. (2006): "Historia de Xàtiva. Edad Antigua", en J. Hermsilla (ed.), *Historia de Xàtiva I*, Valencia, 165-194.
- (2008): "Comunicaciones", en V. Villaverde, J. Pérez y A. Ledo (coords.), *Historia de Xàtiva, I. Prehistoria, Arqueología y Antigüedad*, Valencia, 2008, 588-601. *Ajuntament de Xàtiva, Universitat de València*.
- (2011): "Edeta y la Edetania ibérica en las fuentes antiguas", en J. Hermsilla Pla (coord.), *Lliria: historia, geografía y arte: nuestro pasado y presente*, València, 29-33.
- (2015): "La etapa romano-republicana", en E. Alba Pagán (coord.), *Carlet: Geografía, Historia, Arte y Patrimonio*, València, 157-162.
- LLOBREGAT, E. (1980): *Nuestra Historia, II*, València. MATA PARREÑO, C. (1991): *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica*, València.

- LLOBREGAT, E. (1983): "Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano", *Lucentum* 2, 225-242.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, I, Madrid.
- MALAVÉ OSUNA, B. (2011): "Regulación urbanística y financiera de algunos edificios del *cursum-publicus romano*", *Revue internationale des droits de l'antiquité* 58, 225-249.
- MARTÍNEZ MAZA, C. (2008): "Aspectos sociales", en J. Alvar (ed.), *Entre fenicios y visigodos. La historia antigua de la península ibérica*, Madrid, 525-540.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1984): *Carta Arqueológica de La Ribera*, Alzira.
- MARTÍNEZ RUIZ, J. (1988): "Contribución al estudio de la toponimia medieval de Castilla-La Mancha". I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha, V. Toledo, 1988, 117-125.
- MATA PARREÑO, C.-VIDAL, X.-DUARTE, F.-FERRER, M. A.-GARIBO, J.-VALOR, J. P. (2001): "Aproximació a l'organització del territori de Kelin", en *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la taula Rodona celebrada a Ullastret, Girona*, 309-326.
- MAYER, M., RODÀ, I. (1991): "El comercio del mármol en el Mediterráneo y su reflejo en la ciudad romana de Sagunt", *Saguntum y el mar*, València, 37-45.
- MELCHOR GIL, E. (2013): "Entre la urbs y el fundus: conmemoración funeraria y honorífica de las élites locales hispano-romanas en sus propiedades rústicas", *Veleia* 30, 119-142.
- MOLINA GÓMEZ, J. A. (2008): "El cristianismo en Saetabis", en V. Villaverde, J. Pérez y A. Ledo (eds.), *Historia de Xàtiva, I. Prehistoria, Arqueología y Antigüedad*, Valencia, 609-620.
- MOROTE BARBERÁ, J.G. (2002): *La Vía Augusta y otras calzadas en la Comunidad Valenciana*, València.
- ORTEGA PÉREZ, M. J., PALET MARTÍNEZ, J. M., ORENCO ROMEU, H.A. (2015): "El límite entre Valentia y Saetabis: un paisaje cultural, de origen romano al sur de los ríos Xúquer y Magre (Xàtiva, Valencia)", *Agri Centuriati* 12, 153-174.
- PÉREZ BALLESTER, J. (2003): "El comerç: rutes comercials i ports", en H. Bonet – R. Albiach – M. Gozalbes (eds.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, València, 115-130.
- (2013): "La época prerromana", en *El yacimiento arqueológico del Sequer de Sant Bernat*, Madrid, 37-50.
- (2014): "El Xúquer, Saitabi y Sertorio", en F. Sala Sellés y J. Moratalla Jávega (eds.), *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, Alicante, 51-63.
- PÉREZ BALLESTER, J., ARASA I GIL, F. (2010): "Poblament rural i vies de comunicació en época romana a la Ribera del riu Xúquer (València)", *Recerques del Museu d'Alcoi* 19, 101-114.
- PÉREZ DE ESTRADA, J. A. (1768), *Población General de España*, II, Madrid.
- PICARD, G. C. (1966): "Le traite romano-barcide du 226 a. J.C.", *Melanges J. Carcopino*, Paris, 747-762.
- PIQUERAS, J., SANCHIS, C. (2015): *La conducción fluvial de maderas en España*, València.
- PORTELL SAPIÑA, E., PORTELL GIMENO, E., "Proposta de lectura de la Vía Augusta entre València i Elx", en *IX Jornades d'Estudis de Cullera*, València, 2011, 67-83.
- RIBERA LACOMBA, A. (2013): "La destrucció de Valentia per Pompeu (75 a. C.) i el problema del seu abandó", en J. Vidal, B. Antela (coords.), *Más allá de la batalla. La violencia contra la población en el Mundo Antiguo*, Zaragoza, 127-191.
- RIBERA, A. – ROSSELLÓ, M. (2003): "La fi del món romà i el període visigot (segles IV-VIII)", en H. Bonet – R. Albiach – M. Gozalbes (eds.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, València, 103-111.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1982): *La circulación monetaria de la Tarraconense Mediterránea*, València.
- (1991): "Una emisión de Saitabi inédita", *Saguntum-PLAV* 25, 69-73.
- (2001): "Una leyenda monetaria inédita de Saitabi", *Saguntum-PLAV* 33, 167-169.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1971): *Iter ab Emerita Asturicam: el camino de la plata*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975): *Itineraria hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada.
- ROSELLÓ, M., COTINO, F. (2005): "Panorama cerámico de los siglos V-VII d. C. en Cullera (Ribera Baixa, València)", *Saguntum-PLAV* 37, 139-152.
- ROSSELLÓ MEZQUIDA, M. (2005a): "El territorium de Valentia a l'Antiguitat tardana", en J. M.

Gurt – A. Ribera (eds.), *Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia*, Barcelona, 279-303.

ROSSELLÓ MEZQUIDA, M. (2005b): "Un establiment de producció de saladures dels ss. V-VI d.C. en Cullera (València)", *Qulayra* 1, 33-54.

SÁNCHEZ GONZÁLEZ, L. (2000): *La Segunda Guerra Púnica en Valencia. Problemas de un casus belli*, València.

SANCHIS DEUSA, C. (1993): *Els ponts valencians antics*, València.

SCHULTEN, A. (1952): *Estrabón, Geografía de Iberia*, Fontes Hispaniae Antiquae, VI. Barcelona.

SCHULTEN, A. (1952): s.v. *Sucro*, *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, IV A, 1, Stuttgart.

SEGUÍ MARCO, J. J. (2009): "Q. Varius Severus Hybrida: una nota prosopogràfica", en J. F. González Castro et alii (eds.), *Actas del XII Congreso Español de Estudios Clásicos*, I, Madrid, 831- 841.

SEGUÍ MARCO, J. J. (ed.) (2012): *Conquista y asimilación. El territorio valenciano en Hispania romana*, València.

SERRANO, D., FERNÁNDEZ, J. (1994), "Romani-zación de la Ribera del Júcar", *Al-Gezira* 8, 49-78.

SILLIÈRES, P. (1977): "Le Camino de Aníbal, itinéraire des Gobelets de Vicarello, de Castulo à Saetabis", *Melanges de la Casa de Velázquez* 13, 31-83.

SILLIÈRES, P. (1990): *Les voies de communication de l'Hispanie meridionale*, Paris.

SOLDEVILLA, F. (ed.) (1994): *Crónica o Llibre dels feits de Jaume I*, Barcelona.

SUMNER, G. V. (1968): "Roman Policy in Spain before the Hannibalic War", *HSCPh* 72, 205-246.

UROZ, J. (1983): *La Regio Edetana en la época ibérica*, Alacant.

VALIÑO ARCOS, A. (2012): "Evolución política y administrativa", en J. J. Seguí Marco (ed.), *Conquista y asimilación. El territorio valenciano en Hispania romana*, Valencia, 55-111.

VILLAR, J. A. (1990-1993) (ed.): *Tito Livio. Historia de Roma desde su fundación*, vol. V, Madrid.

VILLARONGA, L. (1979): *Numismática antigua de Hispania: iniciación a su estudio*, Barcelona.

WALBANK, F. W. (1967): *A Historical Commentary on Polybius*, II, Oxford.

CARTOGRAFIA

"Croquis geográfico-topográfico del río Júcar desde Antella a la villa de Cullera" (1811). *Fuentes Cartográficas Españolas III. Archivo de Planos del Servicio Geográfico del Ejército. Región Valenciana. Provincias de Castellón y Valencia. Siglos XVI a XIX*, Madrid, 1976, nº 126.

ICV = INSTITUT CARTOGRÀFIC VALENCIÀ, Mapa 1:10.000, fulla digital 769 (4-2), València, 2000.

IGC = INSTITUTO GEOGRÁFICO Y CATASTRAL, Mapa 1:50.000, fulles nº 747 (Madrid, 1947) y nº 746 (Madrid, 1948).

HISTÒRIA MEDIEVAL

COORD. ANTONI FURIÓ

L'ILLA. L'ALZIRA MUSULMANA

LA CONQUESTA I LA COLONITZACIÓ DEL SEGLE XIII

L'ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI I EL POBLAMENT

AGRICULTURA I IRRIGACIÓ

LA MANUFACTURA I EL COMERÇ

LA SOCIETAT URBANA

L'ORGANITZACIÓ POLÍTICA I INSTITUCIONAL

LA TRANSICIÓ DELS TEMPS MEDIEVALS ALS MODERNS

L'ILLA. L'ALZIRA MUSULMANA

HISTÒRIA MEDIEVAL
L'ILLA.
L'ALZIRA MUSULMANA

Antoni Furió
Universitat de València

1. ELS ORÍGENS D'AL-JAZIRAT XUQAR, L'ILLA DEL XÚQUER

Alzira, com evoca el seu nom en àrab, té el seu origen en una illa dins el riu Xúquer. En aquesta llengua, en efecte, *al-Gezira* significa l'«illa», i «illa» vol dir en primer lloc això: un tros de terra envoltat d'aigua per totes parts, que és el que ha estat la «vila» –és a dir, el nucli urbà antic, primigeni– d'Alzira des de la seua fundació fins als anys seixanta del segle XX, quan es va aterrar un braç secundari del Xúquer, convertit en l'artèria principal de la població, que connecta

Alzira, com evoca el seu nom en àrab, té el seu origen en una illa dins el riu Xúquer. En aquesta llengua, en efecte, al-Gezira significa l'«illa». Mapa de la Sèquia Reial del Xúquer, fet per Juan de Roxas el 1765.

el centre històric amb el raval de Sant Agustí i el posterior eixample urbanístic. Però el terme «illa» fa referència també a una pràctica agrícola molt antiga i primordial, vinculada als ritmes de les avingudes estacionals dels rius i a les seues riques aportacions al·luvials, com s'ha fet a Egipte amb el Nil des de fa milers d'anys. Aquesta explotació dels dipòsits sedimentaris deixats per les inundacions fluvials està documentada ja a la península ibèrica des de l'època romana, quan les fonts escrites llatines al·ludeixen a aquests fèrtils però fràgils espais productius amb el nom de *insulae*, literalment «illes». Però el seu aprofitament degué intensificar-se sens dubte amb l'arribada dels musulmans al segle VIII, que els anomenaren *yuzur* (en singular *yazira*), com testimonien les nombroses *al-yazira* o *al-gezira* que trobem arreu d'al-Andalus.¹

Potser aquest és també el cas d'Alzira, que deuria el seu origen no sols a la seua condició d'illa enmig del Xúquer, sinó també a l'aprofitament de les avingudes periòdiques d'aquest per a practicar una encara molt elemental agricultura de regadiu sobre uns sòls fèrtils, inundats anualment amb la crescuda del riu. En aquest cas, l'assentament inicial no devia ser molt gran, perquè havia de compartir el reduït espai de l'illa fluvial amb els usos agrícoles que havien estat en el seu origen. El seu creixement i posterior conversió, primer, en un nucli habitat d'una certa entitat i, després, en un important centre urbà (*madina*), capital de la comarca que s'estén a ambdues ribes del Xúquer,

¹Com ara en el curs baix de l'Ebre, a l'horta de Tortosa, o en el del Segura, a les hortes d'Alacant i d'Oriola (Martí 1988 i 1989; Gutiérrez 1990 i 1995, Negre 2015)

Muralla àrab d'Alzira,
construïda al segle XI

en el tram final del seu recorregut, s'explica per altres raons i, principalment, per la seua situació gairebé a mitjan camí entre València i Xàtiva, les dues grans ciutats de l'Antiguitat romana; però no hauria estat possible si no hi hagués anat eixamplant cada vegada més l'espai irrigat, l'horta, per tal de mantenir una població en augment.

L'origen i el desenvolupament d'Alzira estan molt vinculats, doncs, d'una banda, a la irrigació –l'horta va fer possible la ciutat i el seu creixement demogràfic, econòmic i urbanístic, i la ciutat va “crear” l'horta, a partir d'aquells primers aprofitaments hídrics i ampliant el perímetre irrigat cada vegada més lluny de l'«illa»–; i, d'altra banda, a la seua situació estratègica, en el punt on el camí que uneix València i Xàtiva creua el Xúquer i a una distància convenient d'ambdues ciutats, suficientment pròxima per a beneficiar-se'n, però també prou llunyana per a no caure del tot sota la seua influència. De fet, es podria dir en certa manera que Alzira va nàixer enmig del no-res, perquè no hi havia res –cap nucli urbà– en època romana entre València i Xàtiva. Alzira va sorgir, doncs, entremig dels límits territorials de les dues ciutats, i aviat construiria també el seu propi territori a expenses d'aquestes, un territori o districte que, en vespres de la conquesta cristiana del segle XIII, s'estenia des de la vall d'Alfàndec (avui la Vall d'igna) fins a la vall dels Alcalans (de Torís a la Foia de Llombai), i des de l'entrada del Xúquer en la comarca, després de deixar el massís del Caroig, fins a la seua desembocadura a Cullera.

Només l'arqueologia, amb la troballa d'indícis materials d'aquestes pràctiques agrícoles primordials en el nucli de la «vila», avui totalment urbanitzat, permetrà confirmar o desmentir aquesta hipòtesi sobre l'origen d'Alzira. Les fonts escrites són, necessàriament, més tardanes, ja que només parlen d'Alzira quan aquesta era ja un centre urbà important i, per tant, digne de ser ressenyat. Ara per ara, la menció més antiga d'Alzira data de la segona meitat del segle IX, poc més de segle i mig després de la conquesta musulmana, i consisteix en una al·lusió al caràcter rebel de les tribus que s'havien assentat en una regió anomenada *Suqr* (del nom llatí, *Suqrum*, del riu Xúquer) en l'obra *Kitâb al-buldân* (*Llibre dels països*), escrita cap a 870 pel geògraf al-Ya'qubî (mort el 897): “Partint de Tortosa i seguint cap a ponent, hom arriba a un país anomenat València, regió extensa i important, on s'assentaren tribus bàrbares que no

Muralla àrab d'Alzira,
construïda al segle XI

presten obediència als omeies i que tenen un gran riu en un indret anomenat *Suqr*". En realitat, aquest autor no esmenta encara Alzira ni cap altra ciutat de la regió, però cita el Xúquer i afirma que els seus habitants són rebels a Còrdova. Tanmateix, un altre autor, Ibn Hayyan (987-1075), en narrar una expedició de càstig, l'any 896, de l'emir Hixam I al Xarc al-Andalus per a restablir la seua autoritat i continuar percebent els impostos acostumats, no sols esmenta Alzira per primera vegada en un text escrit, sinó que ens fa saber que era ja un centre important –cap d'un *amal* o districte fiscal– i que havia estat sotmesa a l'autoritat de Còrdova: "[Hixam I] romangué a la dita ciutat [Múrcia] durant deu dies, per a reclamar el pagament d'imposts dels seus habitants i d'al-Jazira i al-Askar, dos districtes que tenia subjectes a l'obediència". Alguns historiadors han identificat al-Askar amb l'actual despoblat d'Alàsquer, en el terme d'Alberic, mentre que d'altres s'inclinen per Ondara, però del que no sembla haver-hi dubte és de la referència explícita a Alzira, que esdevé així el primer testimoni escrit sobre la capital de la Ribera (Guichard 1980, Soler 1992).

Segons el mateix Ibn Hayyan, uns anys després, al començament del segle IX, el govern de la regió estava en mans d'Amir Abî Jawxan, de la tribu berber dels Hawwâra, que actuava en nom de l'emir de Còrdova i tenia la seua residència a l'alcassaba de la ciutat de Xàtiva (*madînat Xâtiba*). La seua fidelitat, però, no deixava de ser intermitent, i en tornar d'una expedició a Pamplona (924-925), en la qual havia acompanyat Abd ar-Rahman III, el futur primer califa de Còrdova, es revoltà contra ell. Aquest, per tal de sotmetre de nou "el país de València" (*balad Balansiya*) i assegurar-se la percepció dels impostos deguts, envià un poderós exèrcit que el 928 saquejà Alzira, governada per un germà d'Amir, i, poc després prengué a l'assalt els castells de Sumacàrcer i Xàtiva. La presa d'Alzira per les tropes emirals tingué lloc durant l'estiu, és a dir, en el moment de l'any en què el Xúquer porta menys aigua i deixa de ser, per tant, una defensa natural de la vila, que tampoc devia comptar encara amb la muralla que encerclaria més tard el nucli urbà i que sembla que va ser construïda al segle XI (Ferrer 2002).

En acabat [setembre del 928], fou conquerida a l'assalt la ciutat d'Alzira del Xúquer, de la cora de València [madînat al-Jazîrat al-mansûbat ilâ Xuqar min kurât Balansiya], juntament amb les seues fortalezes subordinades, allí foren sotmesos els rebels Banû ibn Abî Jawxan, entre ells el germà de l'emir i algun dels seus homes, que s'havien deixat portar en aquesta rebel·lió [fitna] i que havien comès despropòsits, per causa dels quals esdevingueren el blanc de la còlera divina: foren engrillonats en companyia dels Banû-x-Xaykh [senyors de Callosa i Alacant] i conduïts a la porta d'as-Suda de Còrdova. Foren un total de 63 els qui an-Nasîr [l'emir] ordenà triar d'entre els retuts i decapitar el mateix dia que hi entraren, per la magnitud de llurs crims. Foren davallats al prat, a la vora del riu, davant de palau, com es feia amb els criminals, i foren tots escapçats, llevat dels Banû-x-Xaykh. Això va ser per la mitjanja de xa'bân [3 d'octubre de 928].

2. LA MADÎNA I EL SEU TERRITORI: AL-GEZIRA I LES SEUES ALQUERIES

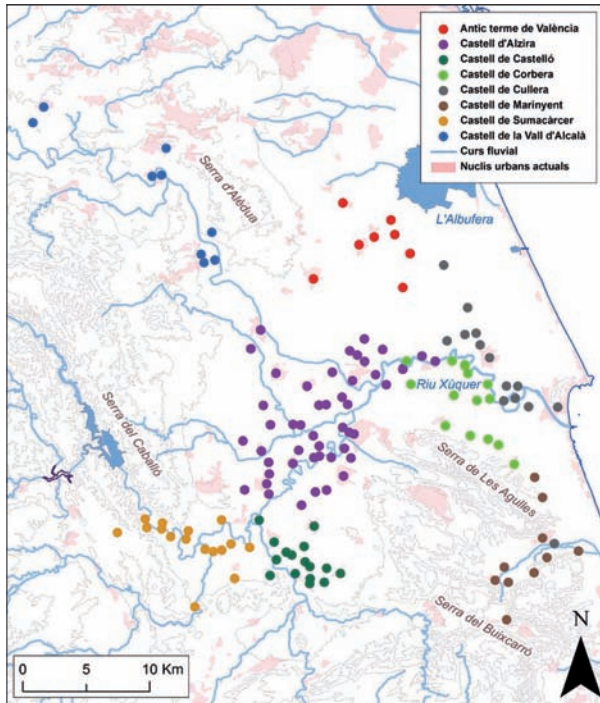
L'Alzira àrab va nàixer com un nou i potent nucli urbà enmig de dues ciutats que ja existien en època romana i fins i tot abans: València i Xàtiva. La seua influència es projectaria de seguida sobre tot el territori a una part i l'altra del riu Xúquer, delimitat al seu torn pels territoris respectius dels dos centres urbans acabats de citar, la capital valenciana i la de l'actual comarca de la Costera. Des del seu origen, doncs, i donada la seua condició de madîna, és a dir, de centre urbà on es concentraven les funcions administratives i de control, Alzira exerciria la seua capitalitat sobre el conjunt de la comarca que més tard es coneixeria amb el nom de la Ribera. Podem fer-nos una idea de l'extensió d'aquest territori –i, per tant, del que devia ser la Ribera en època musulmana– a partir del document, posterior ja a la conquesta cristiana, en què Jaume I, el 1249, incloïa dins el terme general d'Alzira els castells de Cullera, Corbera, Alfàndec de Marinyent, Càrcer i Sumacàrcer, amb els respectius termes i alqueries. En total, més d'un centenar de nuclis de poblament de grandària diversa, el nom dels quals apareix documentat al *Llibre del Repartiment* i a les cartes de poblament atorgades immediatament després de la conquesta i que, per tant, devien reflectir amb bastant fidelitat la situació anterior a l'arribada dels conqueridors. Per altra part, un nombre tan elevat d'assentaments, entre ciutats (Alzira), castells (Alcalà, Sumacàrcer, Càrcer, Marinyent, Corbe-

El creixement d'Alzira i la seua conversió en un important centre urbà, capital de la comarca que s'estén a ambdues ribes del Xúquer, s'explica en bona mesura per la seua situació gairebé a mitjan camí entre València i Xàtiva, les dues grans ciutats de l'Antiguitat romana.

ra i Cullera), torres, alqueries i rafals, ens parla ja d'una intensa ocupació del territori, que segurament, com es desprèn de la indiscutible hegemonia de topònims d'origen àrab, degué assolir la seua màxima quota durant el període islàmic. Però molts altres topònims, més de la tercera part –una cinquantena dels cent-trenta documentats al segle XIII–, són clarament més antic, d'origen indubtablement preislàmic, romà o fins i tot anterior, testimoniant així una, a més d'intensa, llarga i multisecular ocupació humana de la comarca. Tot i així, durant l'època musulmana aquesta ocupació s'intensificà encara més –els nuclis de poblament passen d'una cinquantena a cent-trenta– i es disseminà per tota la comarca, gràcies a la nova etapa d'estabilitat i seguretat introduïda amb la formació d'al-Andalus, especialment després de la seua consolidació amb el califat i els regnes de taifa. Alguns d'aquests nous topònims d'origen àrab fan referència al medi físic i a la conquesta i domesticació del territori, al reforçament i extensió de la xarxa de camins, l'erecció de postes i hostals i la fortificació de punts estratègics (com ara, Albalat, “el camí”; Alberic, “la posta”; Massalavés, “l'hostal”; Alcàntera, “el pont”; Alcúdia, “turó, tossal”; Alcalà, “el castell”; Càrcer, “llogaret fortificat”...), mentre que altres al·ludeixen a la mateixa ocupació humana, a la topografia urbana, a les zones de cultiu i, en particular, als horts i a les terres de reg, als enginyers hidràulics i a activitats industrials i comercials (Barralbeb, “els voltants de la porta”; Alfàs, “pla conreat al voltant d'una ciutat”; Alginet, “els horts”; Cotes, “parcel·la, tros de terra”; Algirós, “molí de tracció animal”; Algemesí, “els forners”, “els flequers” o “els algepsers”; Sueca, “el mercadet”), i altres, finalment, deriven del nom d'alguna tribu, clan o llinatge (Llaurí i Favara, de la tribu berber dels Hawwara; Beneixida, de Bani Jidda; Benimuslem, de Beni Muslim; Benimodo, de Beni Mawdud; Massalavés, de Manzil Hawazin, “assentament dels Hawazin”, nom d'una tribu àrab; Rafelguaraf, de rahal Gurab, la “finca dels Gurab”) (Guichard 1969, Cortés et alii 1981, Barceló 1983, Furió 1998).

Totes aquestes alqueries –més d'un centenar, com s'ha dit– constituïen la unitat bàsica de poblament i se situaven dins el territori d'un castell (*hisn*), que representava el següent nivell en l'organització social i administrativa de l'espai, o directament de la ciutat. I al seu torn, els castells s'inserien dins la jurisdicció de l'única *madina* o ciutat pròpiament dita de la comarca, al-Gezira, cap del districte comarcal i seu de les instàncies polítiques i administratives de l'estat. Per la seua banda, el districte d'Alzira s'integrava dins la governació de València, una de les tres en què es dividia el *Balad Balansiya* o “país de València” en època islàmica. Aquesta jerarquització de l'espai apareix recollida en els textos àrabs de la conquesta cristiana i, en particular, en la *Takmila* d'Ibn al-Abbar, segons la qual la *mamlaka Balansiya*, que comprenia les actuals comarques centrals i septentrionals valencianes, es dividia en tres grans àrees jurisdiccionals, la de València, la de Xàtiva i la de Dénia, subdividides al seu torn en unitats administratives comarcals (*amal*). L'àrea de València, la més gran de les tres, incloïa els amals o districtes d'Abixa (Orpesa), Sarrión, Onda, Borriana, Uixó, Sogorb, Xèrica, Alpont, Morvedre, Serra, Llúria, Bunyol, Cullera i Alzira (Epalza 1988, Bazzana 1993).

Mapa de les alqueries
de la Ribera al segle XIII

La veritable i massiva ocupació musulmana de la Ribera sembla que tingué lloc només a partir del segle XI, a l'època de les taifes. D'origen berber, com ha especulat Pierre Guichard (Guichard 1979), o procedents dels antics poblats fortificats d'altura, que davallen al pla atrets per la major estabilitat de l'organització política, sorgeixen al llarg del Xúquer petits assentaments humans dedicats a l'explotació agrícola de la vall fluvial. Independentment del seu origen ètnic (Epalza 1984, tracta de matisar la presència berber, tot ressaltant el component àrab), les alqueries nascudes en l'època islàmica, probablement de tipus clànic, com suggereix el prefix Beni- que comparteixen moltes d'elles en el seu nom, estaven formades per entre una dotzena o, com a molt, una cinquantena d'habitants i supeditades a la *madina*, és a dir, a Alzira.

El relatiu clima de pacificació interna assolit des de la instauració de les taifes poc després de l'any Mil possibilitava la multiplicació dels nuclis de poblament i la seua dispersió al llarg de l'espai agrícola cultivat, en vistes a obtenir una major proximitat entre habitació i explotació. A pesar de l'absència gairebé total de documentació escrita sobre el període i de les possibles desviacions interpretatives dels primers treballs oferts per una arqueologia medieval encara incipient, caldria esmentar, si més no com a futures vies d'investigació i problematització dos dels punts més polèmics de la visió que fa Guichard de la societat islàmica. D'una banda, el caràcter autònom d'aquestes comunitats rurals respecte a qualsevol poder intermedi o previ a l'Estat, semblant al senyorial o feudal dels regnes cristians de l'Occident cristià. Regides per institucions pròpies, com el consell de vells o ancians, les alqueries o aljames musulmanes s'enquadren administrativament dins del districte de la ciutat, subdividit al seu torn en diferents termes castrals, i estarien sotmeses només a càrregues de naturalesa pública satisfetes a l'Estat, que no afectarien el caràcter igualitarista o comunitari de l'organització tribal (Barceló 1986). Els castells i les torres escampats pel país no obeeïren a unes funcions de control i dominació, semblants a les forteses feudals, sinó que serien més aviat recintes fortificats de protecció i defensa, amb funcions de refugi dels habitants de les alqueries pròximes en moments de perill (Guichard 1983).

Aquesta concepció, que fa abstracció dels interessos geopolítics i que presumeix l'absència d'una aristocràcia feudal semblant a la cristiana, ha d'afrontar no sols una interpretació divergent dels emplaçaments fortificats i de la significació dels termes castrals –de supeditació de les alqueries al castell–, sinó també l'existència dels *rafals*, grans explotacions agrícoles de tipus privat (Barceló 1982).

D'altra banda, també caldrà revisar el caràcter eminentment rural de les interpretacions que se solen donar sobre la societat islàmica. Enfront del quadre parcial o reduccionista

*Mapamundi del geògraf
al-Idrisi, fet el 1154,
que compendia tot
el saber cartogràfic
de l'època*

més tard es coneixeria com de Santa Maria i, actualment, Les Barraques; i el raval de l'Alquenència, el nom del qual canviaria posteriorment al de Sant Agustí (Per a una aproximació a l'Alzira àrab a partir del registre arqueològic i, en particular, de la ceràmica, Martínez Pérez i Martínez Ruiz 1990).

3. ELS ATACS DEL CID I D'ALFONS I D'ARAGÓ

Com un dels centres importants del districte de València, Alzira participarà activament en els esdeveniments que posaran fi al govern de les taifes i entronitzaran el nou poder almoràvit a finals del segle XI. La caiguda de Toledo en mans d'Alfons VI de Lleó el 1085 precipità la descomposició d'al-Andalus i la ingerència dels regnes cristians en la política interna dels estats musulmans, recolzant una facció en contra d'una altra o cobrant forts tributs, anomenats pàries, en concepte de protecció o, almenys, de no intervenció. Guerrers cristians com Rodrigo Díaz de Vivar, conegut per les fonts contemporànies com el Cid Campeador, actuaven com a mercenaris al servei d'un o altre monarca andalusí. El 1086, l'antic rei de la taifa de Toledo, al-Qâdir, és entronitzat a la taifa de València amb el suport d'Alfons VI i l'ajuda de tropes castellanes comandades per Álvaro Fañez. En aquest mateix any, els almoràvits entren a la península i ràpidament ascendeixen cap al nord, arribant fins al territori valencià. Al-Qâdir només pot mantenir-se gràcies de nou al suport castellà, en aquest cas del Cid, que actuà com a senyor de les terres orientals d'al-Andalus, des de Lleida fins a Dènia, frenant l'expansió del comte de Barcelona i interceptant les pàries destinades al seu propi rei, Alfons VI. Al final de l'estiu de 1092, els almoràvits havien arribat ja a Alzira i els musulmans de València aprofitaren la imminència de la seua entrada en la capital i la debilitat de la guarnició cristiana que hi havia deixat el Cid per alçar-se contra el govern impopular d'al-Qâdir, que va ser assassinat, i posar en el seu lloc el cadí Ibn Yahhaf, d'un il·lustre llinatge de magistrats que es remuntava a l'època del califat (Castrillo 1991, Guichard 2001).

El ràpid retorn del Cid iniciarà un llarg setge contra València, acompanyat d'incurcions i saquejos per tot el territori circumdant, que portarà Ibn Yahhaf a negociar

amb el guerrer cristià, tot i l'oposició d'una part important dels musulmans valencians. Entre els contraris al pacte hi havia el cadí d'Alzira, membre de la prestigiosa família dels Banû Maymûn, i això provocarà que el Cid saquege els voltants de la vila al final de la primavera o principis de l'estiu de 1093. València es rendí finalment el juny de 1094, però la dominació cristiana resultaria efímera, davant l'imparable ofensiva almoràvit, i tres anys després, l'estiu de 1097, el governador de Múrcia Ibn Aisha, fill de l'emir almoràvit Yusuf ibn Tasufin, derrota les tropes castellanes prop d'Alzira. Finalment, la mort del mateix Cid el 1099 precipità l'abandonament dels cristians de la capital valenciana, que passà així a mans dels almoràvits.

*Estàtua del Cid
en la plaça d'Espanya
de la ciutat de València*

El pas de Rodrigo Díaz de Viar, el *Cid Campeador*, per terres valencianes no deixà de ser un fet episòdic, que retardà durant uns anys l'ocupació almoràvit del Sharq al-Andalus, facilitant així l'expansió aragonesa cap al sud. De fet, la següent incursió cristiana en la regió serà protagonitzada pel rei Alfons I d'Aragó, que dirigí una gran expedició contra Granada el 1125, que a finals d'octubre passà per València, Alzira i Dénia i que, encara que no les va poder prendre, demostrà la debilitat del domini almoràvit (Lema Pueyo 1997). Quatre anys més tard, el 1129, el mateix monarca tornà a passar per la Ribera i derrotà els almoràvits prop de Cullera, a finals de juny o principis de juliol, encara que, més recentment, Pierre Guichard ha situat la batalla prop d'un altre *hisn* (castell) de la zona d'Alzira, el d'al-Qala (Alcalà). Tot i la derrota, el govern almoràvit no era tan dèbil com sembla haver pensat Alfons el Bataller, a qui Guichard atribueix la intenció de prendre València i convertir-la en punt de partida d'una croada contra Terra Santa (Guichard 2001). D'aquesta època són els poemes del gran poeta d'Alzira Ibn Khafaja, en què deplora les constants incursions cristianes en el territori valencià i celebra les victòries musulmanes.

Finalment, els almoràvits van ser derrotats, però no pels cristians ni a València, sinó per un altre moviment religiós, originat igualment al nord d'Àfrica, els almohades. Els musulmans autòctons d'al-Andalus aprofitaren l'enfonsament del règim almoràvit per fer-se amb el poder i posar en els càrrecs de govern a membres de famílies notables locals. Entre ells, Ibn Mardanis, que es mantindrà en el poder vint-i-cinc anys, entre 1147 i 1172, pactant amb els cristians i combatent els almohades. El seu wazir a Alzira era Ibn Maymun al-Majzumi, mort el 1156-57, membre d'una prestigiosa família de juristes, els Maymun, que va donar diversos cadís a la capital de la Ribera des de l'època de les taifes a la dels almohades. Tanmateix, la pressió almohade obligà Ibn Mardanis a recórrer a l'ajut de mercenaris cristians, amb els quals va defensar la ciutat de València. Tement que això mateix pogués passar també a Alzira, un jurista

*Estàtua del Cid
en la plaça d'Espanya
de la ciutat de València*

i religiós local, Ibn Sufyan, de família notable i rica, però conegut amb el renom d'al-Abîd ("el Devot") per la seua gran generositat i l'assiduitat amb què freqüentava els pobres, es va revoltar i reconegué l'autoritat dels almohades. Tot i que el mateix governador de València, germà d'Ibn Mardanis, acudí a sufocar la insurrecció i assetjà la vila durant dos mesos, l'estiu de 1171, l'arribada de reforços obligà a alçar el setge. A poc a poc, la majoria dels partidaris d'Ibn Mardanis, incloent-hi el seu sogre i el seu germà, l'anirien abandonant i passant-se'n als almohades, que pogueren ocupar així tot al-Andalus. Cal destacar que, durant els dos períodes de crisi política i d'incursions cristianes i fins i tot d'aliances amb aquests que precediren les invasions d'almoràvits i almohades, les elits locals d'Alzira es van posar inequívocament del costat dels nord-africans i en contra de qualsevol pacte o negociació amb els cristians, patint en el primer cas el saqueig del seu territori per part de les tropes del Cid i, en el segon, un setge de dos mesos per part de les forces d'Ibn Mardanis.

La dominació almohade s'estengué durant més de mig segle, però la victòria cristiana a Las Navas de Tolosa el 1212 precipità la seua descomposició. Els regnes cristians aprofitaren per culminar la seua expansió cap al sud, i unes poques dècades després ja només quedava en mans musulmanes el reducte de Granada. Mentre els almohades es dessagnaven en lluites internes, els governadors regionals, com el de València, el sayyid Abu Sa'id, besnét del califa almohade Abd al-Mumin, afermaven la seua autonomia enfront del poder central, alhora que tractaven d'assegurar la seua supervivència pactant amb els monarques cristians. El 1225, Abu Sa'id es va fer vassall del rei de Castella, Ferran III, per a reconèixer dos anys després el nou califa almohade i fer-se vassall de Jaume I el 1229. Abu Sa'id es trobava en una posició difícil, sense suport almohade directe i contestat pels notables locals de la ciutat de València, que finalment es revoltaren, restauraren la taifa i proclamaren rei Zayyan ibn Mardanix, que serà qui finalment rendirà la capital valenciana a Jaume I el 1238. Però la seua influència a penes arribava al Xúquer, ja que el centre-sud valencià (Alzira-Xàtiva-Dénia) s'havia sotmès a Ibn Hud de Múrcia, membre d'una important família andalusí que s'havia revoltat contra els almohades i aconseguí apoderar-se de la major part d'al-Andalus, tret de València. El mateix any, però, que Jaume I prenia València, Ibn Hud era assassinat i Zayyan aprofitaria per fer-se amb el poder a Múrcia, pactar amb els castellans i resistir l'avanç catalano-aragonès. En definitiva, els anys trenta i principis dels quaranta del segle XIII, que precediren la conquesta cristiana d'Alzira el 1243, van ser molt convulsos, amb continus canvis de poder i de lleialtat política i, sobretot, d'una gran debilitat enfront de l'avanç de les tropes de Jaume I, que saquejaren en repetides incursions el territori de la Ribera i, finalment, l'ocuparen. Quan això passà, ja no quedava a Alzira cap poder públic amb qui pactar la rendició —el ra'is, cosí de Zayyan, havia fugit també a Múrcia—, i el monarca cristià, com conta ell mateix en la seua Crònica, negocià amb els "vells" de l'aljama, que rendiren la vila a canvi d'evitar l'expulsió.

LA CONQUESTA I LA COLONITZACIÓ DEL SEGLE XIII

1. LA PRESA D'ALZIRA

Aureliano J. Lairón Pla. Arxiu Històric Municipal d'Alzira

Tot fa suposar, seguint el *Llibre dels Fets*, que la ment del monarca abrigava la idea de prendre possessió de la vila amb anterioritat a la data en què aquella es produí. Conta la *Crònica* que estant el rei a Borriana, a l'estiu de 1233, va acordar amb els nobles i eclesiàstics que en eixe moment l'acompanyaven –entre ells el seu oncle Ferran, el bisbe de Lleida, Blasco d'Alagón, Pere Cornell, Eiximèn d'Urrea, el mestre del Temple i el mestre de l'Hospital- una incursió a Alzira i Cullera. El rei inclús va decidir el trasllat des de Borriana de dos fonèvolos (catapultes). Què va ser el que, finalment, el va fer desistir de l'empresa que s'havia proposat? La resposta la dona el mateix rei en la seua *Crònica*: la falta de munició. A la Ribera del Xúquer no va trobar la pedra necessària per a utilitzar la susdita maquinària. Eixa circumstància va determinar que el monarca abandonara la seua idea de prendre Cullera. És molt probable que, cas d'haver aconseguit aquella plaça, el rei s'haguera proposat com a meta la conquesta de la veïna Alzira.

Rebutjat aquell possible primer intent, es va fixar novament, entre les seues metes, la conquesta d'Alzira anys després.

Després de la conquesta de la ciutat de València l'any 1238 Jaume I va desplegar una sèrie d'operacions militars al sud de la línia del Xúquer per tal de consolidar el seu poder en determinats punts d'eixa zona estratègica i important. Pedro López Elum assenyala que en la dinàmica general de l'actuació del monarca jugaran un paper notable altres circumstàncies com les derivades de la creixent descomposició política musulmana i, encara més concretament, de la del regne de Múrcia. Cal tindre en compte que, com el mateix autor diu, entre 1228 i 1238 l'espai polític valencià i, sobretot el més immediat al sud del Xúquer, havia estat dividit entre Zayyan i Ibn Hud en perjudici del primer que havia vist debilitat el seu àmbit de poder precisament en la zona. En eixe context s'expliquen les intervencions en Bairén i Cullera, l'expedició a Villena i a Sax, i el primer setge de Xàtiva.

L'any 1242 el rei va tornar al regne de València i inicià novament l'activitat al sud del riu Xúquer. El mes de març el monarca s'establí a la ciutat i prompte començà

els contactes amb les autoritats d'Alzira per tal de fer-se amb l'illa. El lliurament no s'ultimà fins al 30 de desembre de 1242 tot i que, segons el sistema de datació que s'utilitza (bé el de l'Encarnació, bé el de la Nativitat) podria correspondre a 1242 o 1243. Els documents de cancelleria de l'època solien utilitzar el de la Nativitat, raó per la qual és possible sovint trobar l'any 1243 com el de la possessió.

Per resultar-ne molt interessant, transcrivim la narració que fa el Llibre dels Feits, açò és la Crònica del rei, dels prolegòmens de la presa:

“E al torn que nos faem, lo rayz d.Algezira era exit d.Algezira per paor que havia de nos, e era.se.n exit be ab XXX cavallers, e anava.se.n a Murcia. E romas lo poder de la vila en los sarrains e en lo senyoriu, e enviaren.nos sos missatges que Algezira era bon loch e honrat, e dels meylors que fossen en lo regne de València. E si nos nos voliem, que ells s.avenrien ab nos, nos lexan.los en aquel loch.

E a nos plach.nos molt la paraula que.ns enviaren a dir. E dixem.los que. ls penriem a merce, e que.ls rendriem en aquel loch. E els que.ns donassen poder d.aqueles torres que son a la porta de València.

E els dixerem que.s acordarien, e que.ns respondrien.

E nos demanam.los quant seria la resposta.

E els dixerem que al tercer dia.

E plach.nos molt.

E vengren al tercer dia a nos a València, dels veyls de la vila dels meylors que.y eren. E foren llll per tots los altres, e dixerem.nos que.ns darien la torre que era maior, que es prop del pont de la calçada que era a la porta que nos demanavem.

E nos dixem.los que.ns playa, car els tambe avenien en nostra fazenda, e que.ls amariem e.ls fariem be.

E faeren ses cartes ab nos com romasessen en Algezira ab aquels furs e costumes que eren en temps de los almohades. E que poguessen fer lur offici en les mesquites aixi com solien. E que tot catiu sarray que vingues a Algezira, que fos alforro, e que nos no.l poguessem cobrar, ne nuyl hom per nos. E donaren.nos dia que a V dies que vinguessem cobrar la torre.

E nos dixem.los que.y seriem a aquel dia, e que faessen exir tots los veyls de la vila e.l altre poble, e que.ns jurasen faeltat, e que.ns serien leyls a nos e als nostres e als nostres homens.

E sobre aço nos vinguem al dia, e exiren a nos tots los veyls, e juraren sobre.l libre del Alcora que.ns serien bons e leyls, e que guardarien

nostre cors e nostres membres, e els nostres homens que.y metrienm que tinguessen nostre loch.

E quan nos ahagem emparada la torre, pregam.os que els volguessen que.ns dessen tro a la tercera torre. E nos que.y fariem l mur, per ço que. ls christians no entrasen als sarrains ni els sarrains als christians. E que.y fariem l portela qui exiria a la calçadaper on entrasen en la vila, e per ço que ells no poguessen dir que dan los vengues de part dels christians.

E els dixeren que nons podien respondre menys de conseyl dels altres moros, e que tro a V dies hahut conseyl nos respondrien.

E nos pregam-ne alguns dels sarrains dels maiors, que conseylassen.

E els dixeren que en tal manera ho farien que nos ne seriem pagats.

E quan vench a aquel dia, responeren.nos que.ls plahia, e atorgaren.nos.ho.

E feem fer nostre mur entre nos e els de ll parts. E fo aixi en clos lo Castell e enfortit. E axi haguem Algezira. E prenguem les rendes que solia pendre la rais d.Algezira, ço es lo senyor”.

Del text es dedueix que el pacte i les disposicions que van fer possible la submissió de la vila –sense vessament de sang- i la seua incorporació al regne de València van ser fruit de l’extraordinària diplomàcia del rei.

Jaume I, tal com es pot comprovar, es va obligar a respectar les propietats dels musulmans, els seus costums, lleis i religió. Els musulmans, d’altra banda, a ser fidels i lleials amb el seu nou senyor. El compromís, però, es va incomplir ja que, alguns anys després, el propi monarca es va veure obligat a reprendre els seus pels abusos que havien comés amb la població musulmana tal com queda registrat en un document que es localitza a l’Arxiu Municipal.

La presa d’Alzira tingué lloc, segons la major part dels historiadors, la vespra de sant Silvestre, açò és el 30 de desembre, de 1242. Pierre Guichard, no obstant, assenyala que el primer assentament de cristians a Alzira es produiria a mitjans d’eixe mateix any i diu que això no està forçosament en contradicció amb la tradició local. La incorporació de la vila musulmana a la civilització cristianooccidental comportà, evidentment, una sèrie de canvis i la construcció d’una nova societat feudal així com la paral·lela destrucció del model polític, econòmic, social i cultural de la societat musulmana.

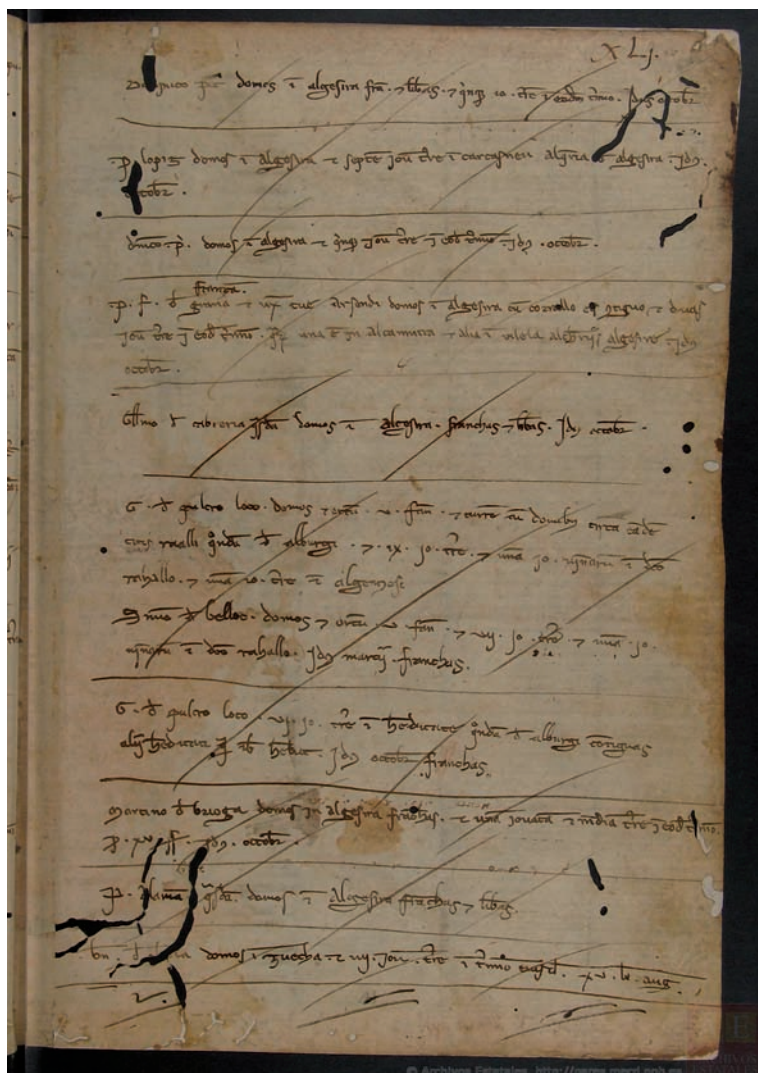
La població d’Alzira de 1242 i, també, el canvi decisiu de la política reial respecte a tota la zona meridional es troba confirmada pel paral·lelisme que guarda, pel que fa a la presència cristiana, amb el que va ocórrer així mateix a Bairén.

2. EL REPARTIMENT DE LES CASES I LES TERRES

Antoni Furió. Universitat de València

La presa d'Alzira possibilità el control de tota la Ribera i la instal·lació dels primers colons cristians. Tot i que els pactes amb Zayyan fixaven provisionalment el límit de l'expansió cristiana en el riu Xúquer, no sembla que Jaume I els respectara i molt abans que expirara la treva de set anys a què s'havia compromès ja estava fent incursions per la part meridional del riu, arribant a Alzira, Xàtiva i Bairén (l'antecedent de l'actual Gandia). Com hem vist, Alzira capitulà finalment el 30 de desembre de 1242, però ja des d'abans el monarca cristià havia començat a repartir les cases i terres del seu terme entre pobladors cristians. Podem distingir tres etapes en la repoblació de la vila i el territori d'Alzira. Una primera, entre 1242 i 1245, en la qual, segons el *Llibre del Repartiment*, que és el registre de la cancelleria reial on consten les donacions als nous pobladors, s'hi establiren 111 persones. Aquests primers colons s'instal·laren en una Alzira encara habitada per musulmans i sembla que aprofitaren la seua posició de força per a apropiarse terres d'aquests o per adquirir-les en condicions molt

Donacions en el terme
d'Alzira registrades en el
Llibre del Repartiment

beneficioses, en contra de les capitulacions de 1242. Jaume I hagué d'intervenir el 1246, circumscriuint el repartiment de terres a unes alqueries determinades del terme, mentre que les altres continuarien en mans dels musulmans (Guinot 1991, doc 67; Guinot 1999: 174). Poc després, i com a conseqüència de la insurrecció de la població andalusina a gran part del nou regne de València, es va dictar una ordre d'expulsió general dels musulmans, que va buidar Alzira dels seus antics habitants, les cases i terres dels quals van ser distribuïdes entre una nova onada de repobladors cristians que s'hi instal·laren en 1248 i 1249. En endavant, l'única població musulmana que quedaria a Alzira seria la confinada en la moreria, fora de les muralles del nucli antic.

Aquesta segona fase serví també per a reordenar el primer repartiment, i així, mentre que algunes de les donacions inicials van ser confirmades als seus beneficiaris, que havien acudit a Alzira i havien feta efectiva la possessió, altres van ser

confiscades, perquè els seus destinataris no hi havien comparegut, i assignades a nous pobladors. En total, el *Llibre del Repartiment* menciona 368 persones heretades en el terme d'Alzira entre 1238 i 1249. Com que la presa de la vila va tenir lloc a finals de 1242, l'establiment massiu d'aquests tres centenars i mig de colons s'hi va efectuar en només set anys. La majoria de les donacions configurava explotacions familiars de 2 a 6 jovades (6 a 18 ha), amb una mitjana usual de 3 jovades (9 ha).

L'arribada de nous contingents humans continuà en les dècades següents, en el que podem considerar ja com a tercera fase repobladora, però a un ritme menor: entre 1256 i 1276, data de la seua mort, molt probablement a Alzira mateix, Jaume I va establir solament 66 pobladors més, molts dels quals venien a substituir els colonitzadors de primera hora, que se n'havien absentat, abandonant cases i heretats. En aquesta tercera etapa, de donacions més generoses quant a la superfície concedida –pràcticament el doble: 6 jovades, és a dir, 18 ha, de mitjana, per bé que algunes concessions arriben a les 12 jovades, unes 36 ha–, les condicions eren més rigoroses, i la preocupació per assegurar una població estable i fixa es palesa en l'obligació, per als beneficiaris de les concessions, de fer residència personal a Alzira o el seu terme i de no vendre les heretats en un termini de deu o vint anys.

De fet, l'incompliment d'aquesta obligació comportava la pèrdua de l'heretat, que era concedida a un nou poblador. Tenim, per exemple, el cas de Simó Pérez Arnedo, que el 1257 va rebre les cases i les terres que Guillem de Cabirac i l'escuder Armengol tenien a Alzira i que havien perdut "*quare non venerunt facere residenciam personalem*" ('perquè no vingueren a fer-hi residència personal'). Tres anys més tard, el 1260, Pere Enyec, conegut com a Navarrellus, ben probablement pel seu origen navarrès, va rebre l'heretat que havia estat embargada a Bartomeu Palazí, el qual, a més de no fer-hi residència personal, no la treballava "*ut debebat*" ('com devia') i la deixava inculta. I encara, el 1270, en un establiment col·lectiu a 40 pobladors establerts a Guadassuar i procedents en la seua majoria d'Olite i d'altres viles navarreses com Tafalla i Estella, els colons van ser dotats amb 3 jovades (9 ha) cadascú junt a la Sèquia Nova, amb l'obligació de fer-hi residència personal i de no vendre les terres en un termini de deu anys. Igualment, el dia de Sant Miquel de 1273 el rei va fer pregonar a Alzira que les donacions de terres junt a la Sèquia Reial s'havien fet amb obligació de residència. Tanmateix, quasi dos mesos i mig després, el 8 de desembre, molts encara no hi havien acudit a prendre'n possessió i residir-hi, motiu pel qual alguns dels beneficiaris, com els jueus Abraham i David al-Mascarani, el joglar Pere d'Aranda i Maria Vernet, van veure revocades les seues concessions, que van ser transferides al fill de l'escrivà reial Simó de Sant Feliu.

En aquest primer quart de segle d'ocupació cristiana, la població nouvinguda del terme d'Alzira devia sobrepassar ja els quatre-cents veïns –unes dues mil persones–, als quals s'afegien els musulmans que havien quedat reclosos a la moreria. En realitat, els "moros" de l'Alzira cristiana no eren segurament els mateixos que habitaven la vila abans de la conquesta. El *Llibre del Repartiment* recull el nom de 39 musulmans que van ser desposseïts de les seues cases i terres a Alzira i que ben probablement

degueren marxar. Entre aquestes famílies, trobem els Avintamluç o Avintalmús, els Abenhalit, els Abenhaya i els Maimó, propietaris de rafals i d'heretats extenses en el terme d'Alzira. Encara al segle XV, una partida rural continuava portant el nom d'Alfàs d'Avintamlús. Es tracta de famílies urbanes acomodades i cultes, i de fet, molts dels seus membres figuren en els repertoris bibliogràfics àrabs, com ara Abulhagiag Ibn Talmús, mort el 1223, Mohamed ben Iahia, mort a Ceuta el 1226; i Ibn Faraig Alkohol, mort el 1236 i molt probablement de la família que donà nom al Raal Alcol, davant el pont de pedra d'Alzira, just on Jaume I donà 4 jovades a Domingo de Barcelona el 12 d'agost de 1242. Tots tres van ser poetes reputats d'Alzira. Però la majoria dels sarraïns locals, treballadors rurals, continuaren residint en el terme, inclosos sovint com a mà d'obra annexa als lots de terra concedits als colons cristians o marginats a les alqueries rurals més allunyades. Sens dubte, la seua presència dins el nucli urbà s'havia reduït amb l'ocupació cristiana, però encara continuava sent apreciable unes dècades més tard. El 1257, per exemple, s'hi van recaptar 100 besants i, el 1263, 94. Com que el besant era un impost de capitació que pagava cada musulmà adult de sexe masculí, això situa aquesta població entorn del centenar, és a dir, potser unes cinc-cents persones, quinze i vint anys, respectivament, després de la presa d'Alzira.

Cap al final del regnat de Jaume I, és a dir, a l'inici de l'últim quart del segle XIII, Alzira devia ser una vila d'uns potser dos mil cinc-cents habitants, entre cristians i moros, cosa que la situava entre els principals nuclis urbans del nou regne de València, encara que a bastant distància dels tres primers: la mateixa València, Morella i Xàtiva. Per altre costat, una gran part del seu territori havia estat repartit entre els nous pobladors cristians, que asseguraren la continuïtat de la seua explotació agrícola. Entre 1242 i 1276, és a dir, des de la conquesta fins a la mort de Jaume I, es van establir unes 3.300 ha (unes 40.000 fanecades), aproximadament un 40 % de la superfície cultivada el 1400. Bé és veritat que la major part, unes 2.800 ha, havien estat concedides abans del 1250 i que algunes d'aquestes donacions no arribaren mai a fer-se efectives, per incompareixença dels beneficiaris, però les terres serien establertes de seguida a nous pobladors, que les posarien en cultiu i que en les dècades següents eixamplarien fins i tot la superfície cultivada en època andalusina.

3. ELS NOUS POBLADORS CRISTIANS I LA POBLACIÓ MUSULMANA

Antoni Furió. Universitat de València

Qui eren i d'on procedien els colons cristians que s'instal·laren en Alzira i el seu terme a mitjan segle XIII? L'anàlisi dels seus cognoms, sobretot dels de caràcter toponímic, confirma que la majoria venien de Catalunya, Aragó i Navarra i, en menor mesura, d'Occitània i fins i tot, ja amb caràcter anecdòtic, d'Hongria i Sicília. Enric Guinot, que els ha estudiat exhaustivament, afirma que un 10 % són noms sols, sense cognom o, en tot cas, acompanyats d'una indicació d'ofici; un altre 10 % de

cognoms formats pel patronímic acabats en *-ez o iz/is*, com ara Domínguez, Eiximiniz, Garcez, Lopiz, López, Ortis, Pérez, Peris i Sánchez. La suma d'aquests dos grups de cognoms amb els d'arrel toponímica arriba als dos terços, la qual cosa vol dir que són minoritaris els basats en noms propis de persona i en malnoms, com ara Busquet, Colom, Llobet, Puig, Pujada, Raval i Trull. Tot això el porta a concloure que, almenys en les primeres dècades de la colonització, els nous pobladors d'origen aragonès i fins i tot navarrès van ser més nombrosos que els de procedència catalana. O no tant de pobladors com de beneficiaris de concessions que no arribaren a comparèixer-hi i fer efectiva la donació. Això potser explicaria que poc després, en un llistat de la segona meitat del segle XIII, la meitat dels cognoms continuen sent de base toponímica, però ara amb majoria de pobles catalans: el 60 % enfront del 34 % d'aragonesos. I, entre els catalans, predominaven els procedents de la part oriental, que duplicaven els que venien de la part occidental. Una centúria més tard, a mitjan segle XIV, aquesta proporció encara es mantenia dalt o baix: un 60 % de cognoms catalans i un 25 % d'aragonesos i navarresos. I, igualment, el 1399, quan els cognoms catalans representen el 65 % i els aragonesos el 26 %, a més d'altres d'origen navarrès i castellà. En resum, conclou Guinot, a partir de l'estudi de l'antroponímia, es pot constatar que l'origen dels primers beneficiaris de cases i terres en el terme d'Alzira –aragonès, com hem vist– es va alterar molt prompte, possiblement encara en temps de Jaume I, amb les successives onades de repobladors, ara ja majoritàriament catalans, i en una proporció aproximada de 2,5 a 1 en favor d'aquests últims (Guinot 1999: 174-178).

La societat nascuda en la nova Alzira cristiana, formada per colons de diversa procedència, musulmans i jueus, estava lluny de ser igualitària. Ja hem vist abans que les concessions de terres foren molt desiguals, oscil·lant des de les 2 jovades (6 ha) a les 12 (36 ha). De manera semblant, les cases de l'interior del nucli urbà també reflectien la diferent posició social dels seus habitants. El 1270, Jaume I instruïa al batlle local sobre les dimensions que haurien de tenir els solars per a construir cases (*patuum ad opus domorum*), segons el volum de l'heretat de cada poblador, i així, els qui havien rebut més de 10 jovades, disposarien d'un pati gran (15 braces de llarg per 10 d'amplada, uns 500 m²) per a edificar la seua residència; els qui havien estat beneficiats amb 8 o 9 jovades, rebrien un solar una mica més menut (12 braces de llarg per 8 d'amplada, uns 300 m²), i així successivament. Des del principi, doncs, es constituïa una elit local, formada pels pobladors que havien rebut més terres i cases més grans, entre la qual es reclutarien també els primers càrrecs públics i els arrendataris dels monopolis reials, com forns i molins. És el cas, entre altres, de Rostany Guillem, a qui trobem el 1248 com a beneficiari, junt amb la dona de Pere de Torderes, d'un molí de tres rodes en la sèquia d'Algirós; que deu anys més tard apareix en la documentació com a escrivà d'un llibre de repartiment de les terres al costat de la Sèquia Reial d'Alzira, aleshores en construcció; i que tres anys després, el 1261, rebia de Jaume I, junt amb Domingo Savall, l'encàrrec de construir un pont de pedra, que seria finançat amb un peatge, de la recaptació del qual es farien càrrec també. Un altre personatge destacat és Bonanat de Gia, a qui el rei va establir el 1257 un forn a Alzira, a canvi d'un cens de 8 masrudines; però Bonanat era porter major del rei i havia rebut també altres

concessions en altres comarques valencianes –entre altres, la custòdia i administració dels castells de Sumacàrcer, Tous i Tàrbena i la vila de Càrcer–, per la qual cosa és molt possible que no visqués a Alzira. Altres habitants benestants eren Pere de Barcelona, Bernat Mir i el canvista Guillem, tots tres identificats com a veïns d’Alzira, posseïdors d’heretats importants en el terme i d’obradors en el nucli urbà, que el 1257 van arrendar les rendes reials, és a dir, els ingressos en concepte de delme del pa, del vi i de la carn; els censos de cases, obradors, forns, molins, banys, carnisseries, l’almodí i la sal; la lleuda, el peatge, el pontatge i els tributs que pagaven els sarraïns, així com les multes imposades pel justícia. L’any següent, 1258, Jaume I arrendava les rendes d’Alzira al noble aragonès Garcia Pérez de Castalla, la dona del qual, Elvira López, era senyora d’Alcosser, Paixarell i Gavarda, per un import de 7.000 sous. I, naturalment, els tres batlles reials que ocuparen aquest càrrec durant el regnat de Jaume I: Pasqual de Mallén, abans de 1259; Berenguer de Paucis, entre 1261 i 1265; i Ramon Falconer, entre 1266 i 1272. Aquest últim sembla haver estat, en efecte, un falconer del rei –d’on derivaria el seu cognom–, i el 1276 va rebre un forn en Alzira.

Per altra part, el contacte entre els immigrants cristians i la població autòctona musulmana no va ser fàcil. La conquesta implicà des del primer moment, i fins i tot abans de la presa de la vila, la confiscació de les cases i terres dels andalusins i la seua redistribució entre els nouvinguts cristians. Sembla que l’arribada massiva de colons, atrets tant per la mateixa Alzira com per la imminència de la caiguda de Xàtiva, propicià l’atac contra els musulmans que s’hi havien quedat i l’expropiació de les seues terres, en contra del que s’havia estipulat en els pactes de capitulació. Tot i que Jaume I manà el 1246 que els moros recuperaren les seues heretats que els cristians els havien arravatat amb violència (*“quod sarraceni recuperent hereditates suas quas christiani intraverunt violenter nisi christiani emissent eas”*), la pressió sobre la població musulmana continuà incrementant-se en les dècades següents i el 1276, en el context de la insurrecció general andalusina, la moreria d’Alzira va ser saquejada. Coneixem l’episodi perquè, després de l’atac, unes setanta persones –entre les quals hi havia també vídues, dones casades i xiquets– van ser citades davant el justícia d’Alzira com a responsables del saqueig. Els culpables van ser condemnats al pagament d’una multa de 15.000 sous, posteriorment rebaixada a 10.000 sous, que van ser cobrats pel procurador del rei. Entre els condemnats, hi havia Gonçal de Conca, inculpat d’haver pres quatre sarraïns durant l’assalt a la moreria, una mostra de la violència amb què es produí l’atac, en el qual no sols es saquejaren les cases i els béns, sinó que es capturaren també persones per a vendre-les com a esclaus o demanar-ne un rescat.

Molt probablement, aquesta relació conflictiva entre ambdues comunitats, cristiana i musulmana, degué contribuir a la reducció d’aquesta última. Si als anys seixanta del segle XIII, abans de l’atac a la moreria el 1276, la població musulmana rondava el centenar d’homes adults –unes cinc-centes persones, si hi afegim les dones i els xiquets–, un segle més tard, el seu nombre havia baixat a menys de la meitat (45), el mateix que trobem també el 1431. Expulsada del nucli urbà, excepte les po-

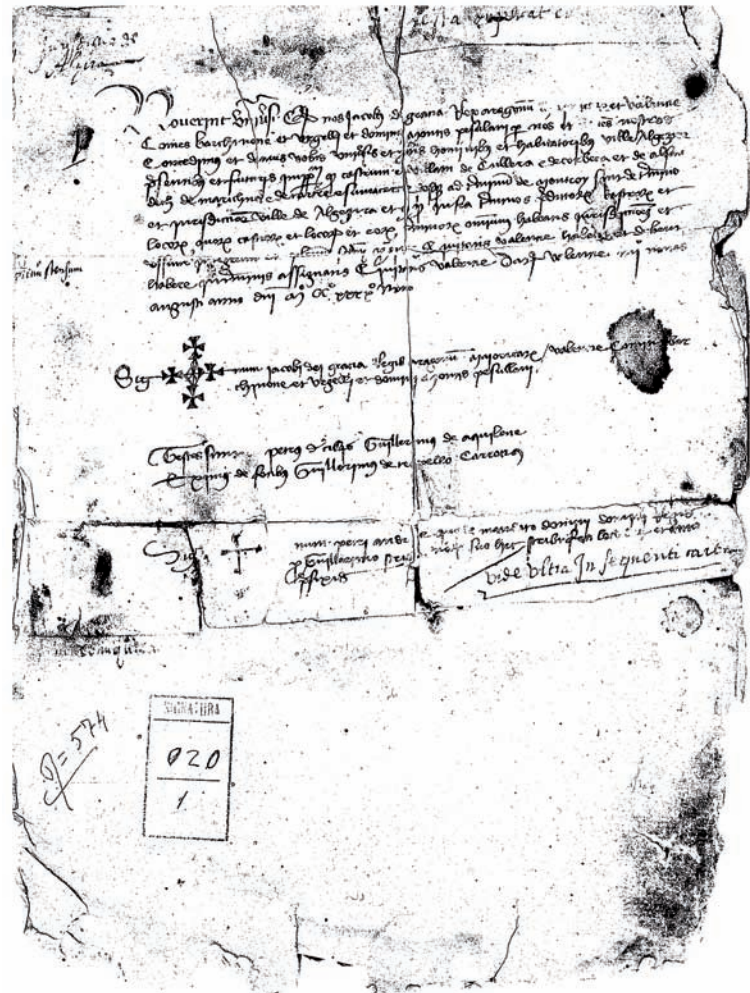
ques famílies que encara habitaven a la moreria, la majoria de la població musulmana vivia ara dispersa en les nombroses alqueries disseminades pel terme d'Alzira.

4. EL NAIXEMENT D'UNA NOVA CIUTAT

Antoni Furió. Universitat de València

Aquests primers anys són els de conformació, ràpida per altra banda, de la nova comunitat, del naixement d'una nova vila cristiana sobre l'antiga ciutat musulmana, de distribució i aprofitament dels seus recursos econòmics i de fixació de les rendes que havien de pagar els seus habitants. Possiblement, un dels majors impactes que rebria Alzira arran de la conquesta cristiana, si més no al principi, degué ser la progressiva ruralització que afectà tota la comarca, inclosa la vila. Una societat urbanitzada i amb funcions productives diversificades, com havia estat l'Alzira dels poetes musulmans del segle XII i primer terç del XIII, l'illa del Xúquer, es veia envaïda ara per una allau de pagesos i ramaders cristians, dotats generosament amb extenses explotacions agrícoles, majoritàriament de regadiu, tan diferents del secà de les àrides comarques de procedència dels repobladors. Hi havia, per tant, el perill de desaparició dels menestrals i, amb ells, del treball artesanal, i la transformació de les cases del nucli urbà en residència privilegiada de llauradors, consumidors de productes agraris locals, però importadors –i no productors– de manufactures foranes. És per això que el monarca, junt amb la concessió de terres agrícoles, estimulà ben aviat la continuïtat de l'activitat artesanal i distribuï els obradors o tallers entre els nousvinguts.

En les rendes d'Alzira de 1263, uns vint anys després de la conquesta, es consigna el nombre d'obradors que hi havia aquell any a la vila, amb el nom del posseïdor –el propietari era el rei, que en cobrava la renda pertinent– i el cens que pagava per la seua ocupació.

Pergamí de Jaume I de 1249. En un document de 1249, Jaume I incloïa en el terme general d'Alzira els districtes castrals de Cullera, Corbera, Alfàndec de Marinyent, Càrcer, Sumacàrcer i Montroi, els quals, al seu torn, englobaven un centenar i mig llarg d'alqueries disseminades per tota la Ribera. (Arxiu Municipal d'Alzira)

OBRADORS D'ALZIRA EL 1263

Posseïdor	Nombre d'obradors	Cens
Arnau Ferrer	1	1 morabatí
Ramon de Fluviac	1	1 morabatí
Gerard Sabater	1	1 morabatí
Domingo Ferrer	1	1 morabatí
Guillem Dezellor	1	1 masmudina
Guillem Dezellor	1	1 morabatí
Martí de Carcastell	1	7 sous
Gerard Fuster	1	1 morabatí
Joan Mercer	1	1 masmudina
Narbona	2	18 sous
Calafata	1	1 morabatí
Domingo Amorós	2	2 morabatins
Vidal, draper	1	1 morabatí i mig
Vidal, draper	1	2 morabatins
Pere Ferrer de Pontons	2	2 morabatins
Pere de Barcelona	1	1 morabatí
Tomasa Boixeda	1	9 sous
Mussa, jueu	1	1 morabatí
Ramon Çamora	1	1 masmudina
Mussa d'Alós	1	2 morabatins
Ramon de Ventajola	2	2 morabatins
Bernat Amat	2	2 morabatins
Pere Sabater	1	9 sous
Bernat Moliner	1	1 masmudina
Pere de Barcelona	1	1 masmudina
Pere Guarner	1	15 sous
Na Tolsana	1	1 morabatí
Domingo d'Osca	3	3 morabatins
Domingo d'Osca	3	3 morabatins
Guillem de Pujalt	1	17 sous
Ramon Destorrent	1	1 morabatí
Guillem Ermengau	1	1 morabatí
Martí de Carcastel	1	20 sous
Jaume, escuder	1	1 morabatí
Guillem Botí	1	1 morabatí

Posseïdor	Nombre d'obradors	Cens
Pere Barber	1	20 sous
Bonanat	1	2 morabatins
Joan de Cantusa	1	20 sous
Ramon Barber	1	20 sous
Arnau Pellisser	1	20 sous
Pere de Santa Creu	1	20 sous
Guillem Aznar	1	13 sous
Fill de Gregori	1	13 sous
Arnau d'Alentorn	1	1 morabatí
Ramon d'Alòs	1	1 morabatí
Guillem d'Albelda	1	1 morabatí
Guillem Martorell	1	1 morabatí
Guillem d'Elna	1	1 morabatí
Pere de Cotlliure	1	1 morabatí
Pere Sabater	1	1 morabatí
Na Cavallera	1	1 morabatí
Ramon Joan	1	11 sous
Na Tolsana	1	1 morabatí
Na Tolsana	1	1 masmudina
Bernat de Palau	1	
Domingo Morella	1	12 sous
Galceran Sabater	1	1 morabatí
Sibil·la	1	12 sous
Joana de Tarassona	1	1 morabatí
Joan d'Elna	1	2 morabatins
Blanqueria		2 morabatins
Forn de Bonanat [de Gia]		8 masmudines
Molí d'en Rostany		10 masmudines
Jucef Fetdar / Yusuf al-Fazari	1	1 besant
Mahomet alcadí/Muhammad ad-Qadi	1	1 besant
Abadallà Abolaix/Abd Allah Abu'l Aysh	1	2 sous
Alí Alferrero/Ali al-Firir	1	1 besant
Mafumet Allongo /Muhammad Allongo	1	1 besant
Jucef Fetdar / Yusuf al-Fazari	1	1 besant
Maçrur / Mashrur	1	1 besant
Abrahim Almaimó / Ibrahim al-Maymun	1 barraca	2 sous

Font: Burns 2001: 36-39, doc. 514.

En total, i sense comptar forns ni molins, només obradors i tendes, el registre censa 69 establiments posseïts per 53 cristians –òbviament, hi havia qui en tenia més d’un, com ara l’aragonès Domingo d’Osca, que en posseïa cinc– i altres 8 establerts a musulmans, amb un obrador cada un. Una seixantena de menestrals, doncs, per a una població urbana que rondava les quatre-centes famílies i els dos mil habitants. És ben probable que la producció manufacturada consumida a Alzira no fos encara majoritàriament d’elaboració local, sinó que fos importada per mercaders i traginers, per als quals s’establí ben aviat, el 1250, la lleuda d’Alzira, un aranzel duaner que gravava la importació de mercaderies. Ni tampoc cal pensar en una dedicació exclusiva dels concessionaris dels obradors al treball artesanal. Gairebé tots posseïen també heretats agràries en el terme d’Alzira, treballades presumiblement per assalariats musulmans i cristians, i alguns ni tan sols eren ells mateixos menestrals, sinó els emfiteutes que després els sub-arrendaven a artesans. Alguns dels cognoms de la llista, els trobem ja al *Llibre del Repartiment*, amb la qual cosa és possible establir el moment de la concessió. Així, Pere Sabater portava ja 23 anys de residència a Alzira, perquè l’havia rebut l’octubre de 1242, abans fins i tot de la presa de la vila; Martí de Carcastell havia obtingut el seu obrador el febrer de 1244; Guillem Martorell, el juny de 1247; Bonanat de Gia, porter del rei, el 1257; i Arnau Pellisser, el 1258. Per contra, Garcia de Biota, l’única persona a qui se li havien establert obradors fora de la vila, el 2 de desembre de 1242, no apareix ja en el llistat de 1265.

En total, setanta-set obradors, un molí –al qual s’afegirien de seguida altres dos–, dos forns de pa i una tintoreria –establerta inicialment, el 1256, a Berenguela, per un termini de tres anys i lliure de cens, i el 1261 a Pere Gironès, amb un cens de 20 sous anuals–, tots de propietat reial, bé que establerts a diversos emfiteutes, constituïen tota la infraestructura artesanal i comercial de l’Alzira cristiana en aquells primers anys de la seua existència. Una vila en ràpid creixement, demogràfic i econòmic, com testimonia l’increment de les rendes percebudes pel monarca, que es multiplicaren per cinc en seixanta anys, de 1255 a 1315.

Any	Rendes Alzira	Rendes Cullera	Rendes Corbera
1255	3.000	2.000	1.500
1258	7.000		
1260		2.200	
1261		2.200	
1262		2.200	
1263	6.000	2.000	1.000
1264	7.000		
1271	4.500		
1272	4.500		
1273	4.500		
1315	14.600	4.300	3.050

L'ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI I EL POBLAMENT

1. ALZIRA, CAPITAL DE LA RIBERA

Antoni Furió. Universitat de València

Des de l'entrada del Xúquer pel Caroig fins a la seua desembocadura en la mar, per Cullera, la comarca de la Ribera s'ha organitzat històricament al voltant del gran riu i, en menor mesura, dels seus afluents subsidiaris. Si per tot arreu la geografia condiciona el poblament i l'assentament humà, en les terres riberenques el protagonisme del Xúquer és indiscutible. D'ell pren nom la comarca, un immens escenari natural entre el muntanyam que preludeja l'interior castellà i la mar, propici a l'aparició i consolidació d'una presència humana continuada. Els geògrafs defineixen encertadament la Ribera com una planura d'inundació del Xúquer (Mateu 1980) i, efectivament, la imponent figura del riu, amb les possibilitats de desenvolupar una agricultura d'irrigació, però també amb constants revingudes i inundacions, ha marcat històricament l'aparició i desaparició dels centres de poblament.

En efecte, les contínues riuades del Xúquer –des del segle XIII, n'hi ha documentades més de vuitanta importants, la meitat de les quals tingueren lloc abans del segle XVIII i, majoritàriament, durant la tardor (Mateu 1983a)– han provocat al·luvionaments successius, que han modificat sensiblement la topografia de la comarca. Aquests canvis topogràfics alteren el futur de les noves avingudes, de manera que espais considerats abans com a segurs, deixen de ser-ho i les inundacions afecten el conjunt del poblament, sent sovint l'origen dels despoblats històrics (Mateu 1983b). Quan els primers colons cristians s'establiren a la Ribera a mitjan segle XIII, hi trobaren una ocupació humana de l'espai molt determinada per la presència immediata del Xúquer: la disposició hidrogràfica de la conca havia permès, en època islàmica, el sorgiment de vora dues-centes alqueries dispeses, enquadrades administrativament dins del districte d'Alzira. La conquesta i la repoblació modificaren sensiblement l'estructura de poblament anterior: la concentració humana, enfront de la dispersió anterior, però també l'acció persistent del gran riu, aconseguiren una dràstica reducció dels nuclis habitats, ja als primers segles d'ocupació cristiana, que es traduí en l'abandonament de vora la meitat dels centres de població preexistents.

Aquest procés de concentració de l'assentament humà i d'abandonament de les antigues alqueries habitades en època islàmica ha estat més accentuat en la Ribera

Alta, on, en moments de perill o de fortes calamitats –no sols les provocades per les riuades del Xúquer, sinó també per la coincidència de pestes, fams i guerres–, les famílies disseminades per la comarca cercaven el refugi dels centres majors, amb millors defenses i més populosos, especialment Alzira. Les muralles d'aquesta o les valls dels pobles no eren bastions inexpugnables, però sobrevisqueren millor que les cases aïllades, veïnes als camps.

Una breu ullada a qualsevol mapa de la comarca ens confirma el paper central i determinant del riu. El poblament històric de la Ribera ha sorgit a la vora del Xúquer –a les riberes– o dels seus afluents, i només al nord-est, prop ja de València, quatre pobles –avui beneficiats també pel Xúquer, gràcies a la Sèquia Reial o altres canals artificials– semblen estar al marge de la xarxa hidràulica general. En canvi, aquests quatre pobles –Almussafes, Benifaió, Sollana i Alginet– se situen al costat de la principal via de comunicació, el camí Reial, que porta de València a Alzira i Xàtiva. La resta, vora dos-cents nuclis de poblament al segle XIII, la meitat al segle XV i la quarta part avui, s'alineen al llarg del Xúquer, el Magre, el Sallent o l'Albaida. Una nova mirada al mapa ens permet de constatar l'enorme "Y" que formen, en unir-se, el Xúquer i el Magre, poc després d'Algemesí. Les terres septentrionals, de Torís, la Foia de Llombai i la vall dels Alcalans fins a la part nord del terme històric d'Alzira, són travessades pel riu Magre. En sentit contrari, el Xúquer, des que entra a la Ribera per la vall de Càrcer, on rep les aigües del Sallent, segueix paral·lel, ja amb la incorporació de l'Albaida, al camí de Xàtiva, fins arribar a Alzira. És, com el nord que acabem de descriure, una bossa de població musulmana, però fragmentada ací en nombroses senyories infinitesimals, d'hàbitats de grandària modesta. Des d'Alzira i Algemesí, el Xúquer, ja en solitari, segueix camí cap a Cullera: són terres ja de la Ribera Baixa, planes, sense exabruptes del rocam i de presència humana majoritàriament cristiana.

Més que les riuades i que qualsevol altra catàstrofe, però, l'alteració del poblament en Alzira i el seu territori va ser conseqüència sobretot de la conquesta cristiana. En efecte, la conquesta i la immediata repoblació de mitjan segle XIII modificaren sensiblement l'estructura del poblament. Enfront de la dispersió de l'hàbitat humà en múltiples alqueries properes al Xúquer, els nous colons privilegiaren determinats nuclis, en els quals es concentrà la població catalanoaragonesa nouvinguda, per considerar-los molt més segurs davant les inundacions del riu o, també, pel fet de sentir-se una minoria aïllada en un medi hostil. Les repercussions no foren homogènies a tota la comarca. A la Ribera Baixa, emmarcada per la serra de Corbera i la mar, les transformacions posteriors a la conquesta van ser més brusques: l'ocupació cristiana foragità quasi per complet la preexistent població islàmica, que quedaria reclosa a les muntanyes de Corbera. L'hegemonia cristiana es traduí en una dràstica reducció dels nuclis de poblament: el territori de Cullera, per exemple, comptava a mitjan del Dos-cents amb una dotzena d'alqueries escampades entre el Xúquer i l'Albufera. Dos segles més tard, cap a finals del Quatre-cents, ja només quedaven dos nuclis habitats, tots dos de cristians: Cullera i Sueca.

La presència cristiana a la Ribera Alta seguí les pautes de la conquesta: l'establiment dels colons s'efectuà a mesura que progressava l'avanç militar, concentrant-se en les viles ocupades i les que jalonen el Camí Reial, sense desviar-se'n ni penetrar cap a l'interior, molt més insegur. Després del sotmetiment d'Alzira, el 1242, el que després serà el seu terme particular, integrat per nuclis posteriorment grans, com Algemesí, Carcaixent o Guadassuar, és distribuït entre colons cristians. Però es tracta del cor de la comarca només, d'un centre cristià en un entorn encara majoritàriament musulmà. A mesura que l'avanç militar s'endrega cap a Xàtiva, apareixeran dues viles cristianes més: Castelló i l'Ènova, a les quals s'afegirà, en el primer terç del Tres-cents, la Pobla d'Esplugues o de l'Ardiaca, avui la Pobla Llarga. Les tres estan vora el Camí Reial, i la seua funció sembla estratègica, per la ubicació i per l'isolament dins l'oceà musulmà. Una funció de control de la població andalusina.

Però si ens allunyem des d'Alzira cap als extrems de la comarca, si ens endinsem cap a l'interior muntanyenc, tot seguint el curs dels rius, fora ja dels camins segurs, ens trobarem amb les reserves mudèjars. A la punta meridional, la vall de Càrcer, confinada entre el muntanyam i creuada pel Xúquer i el Sallent, és íntegrament musulmana: mig miler de famílies, el 1510, repartides en deu nuclis (Sumacàrcer, Càrcer, Alcàntera, Sallent, tres Beneixides, el Ràfol de Beneixida, Cotes i Gavarda) i custodiades per uns pocs guardes cristians. A la vora de l'Albaida, i junt al camí de Xàtiva, altres deu nuclis mudèjars amb vora dues-centes famílies en total (Senyera, Benimexís, Manuel, Rafelguaraf, Roseta, Sant Joan, Tossalet, Vertfull, Abat i Sanç). I, ja camí d'Alzira, junt al Xúquer, altres deu nuclis més, amb vora sis-centes famílies (Alberic, Alcosser, Alasquer, Benifaraig, la Foietà, Antella-Xarquia, Benimuslem, Massalavés i el Pujol). Al sud de la Ribera, doncs, i en tres àrees ben diferenciades, tributàries originalment dels castells de Sumacàrcer i Castelló i de la ciutat d'Alzira, hi havia una trentena de nuclis mudèjars amb unes mil tres-centes famílies o focs (Cortés et alii 1981; Furió 1986).

L'excursió pel nord dóna idèntics resultats. Si seguim el curs del Magre amb les dades del cens de 1510, la disposició ètnica del poblament no havia variat en quasi tres centúries: Torís, amb 110 focs; la vall dels Alcalans, amb 86; la Foia de Llombai, amb 321, i la senyoria dels Montagut a Carlet, Benimodo i altres alqueries petites, amb 296. Una àrea també íntegrament mudèjar, amb uns onze nuclis i 813 famílies. Al cor d'aquesta regió, Montroi, un enclau cristià de l'orde de Montesa, amb uns 38 focs, i, més al sud, l'Alcúdia, amb 143, prop ja dels nuclis cristians del territori d'Alzira.

El cercle mudèjar sobre la vila d'Alzira es tancava amb les alqueries del castell de Corbera, a la Ribera Baixa, i amb les moreries que la separaven de la ciutat de València (Alginet i Benifaió). Fins i tot, al cor mateix del poblament cristià, a la mateixa vila d'Alzira, hi ha, al raval de l'Alquenència, el barri musulmà, la moreria. Un reducte ètnic i religiós que, escàs i inoperant en els dos segles posteriors a la conquesta cristiana, conegué un esplendorós creixement al llarg del Quatre-cents.

Del total de quatre mil focs documentats a la comarca de la Ribera el 1500, és a dir, unes 20.000 persones aproximadament, més de la meitat (2.500 focs o 12.500 habi-

tants) eren de població musulmana. El desequilibri era més acusat a la Ribera Alta, on els focs mudèjars sumaven 2.300, escampats en mig centenar de llogarrets, mentre que, contràriament, la població cristiana es concentrava en una quinzena de nuclis, la meitat dels quals superava el centenar de famílies.

L'hegemonia mudèjar no es traduïa solament en xifres, sinó en una major constància i continuïtat del poblament. Després dels avalots i les revoltes del començament de l'ocupació cristiana, les fronteres entre ambdues societats quedaren fixades de manera definitiva i els transvasaments van ser mínims o inexistents. En endavant, cada grup ètnic es regiria pels seus propis ritmes demogràfics. A l'inicial creixement de la població cristiana en la segona meitat del segle XIII i tot el XIV seguiria, des del primer terç del Quatre-cents, una fase d'estancament i regressió, mentre que la població musulmana, com s'ha dit, experimentaria un augment inusitats en les centúries precedents. Potser per això mateix, les alqueries musulmanes resistirien millor els embats crítics de la conjuntura catastrofista de la baixa edat mitjana: pestes, guerres i inundacions semblen haver-hi tingut menor incidència que als hàbitats cristians. De fet, la despoblació va ser menor i l'abandonament d'antigues alqueries afectà sobretot els seus veïns cristians.

La capitalitat d'Alzira sobre tot aquest conjunt territorial definit per les riberes del riu Xúquer sembla indiscutible tant en època islàmica com cristiana, com es desprèn del ja citat document de Jaume I, datat el 2 d'agost de 1249, set anys després de la presa de la vila, en què incloïa en el terme general d'aquesta els districtes castrals de Cullera, Corbera, Alfàndec de Marinyent, Càrcer, Sumacàrcer i Montroi, els quals, al seu torn, englobaven un centenar i mig llarg d'alqueries disseminades per tota la Ribera. Vespres de la conquesta cristiana, no hi ha dubte que la comarca s'organitzava administrativament al voltant de la madina, de la ciutat d'Alzira, a la qual estaven supeditats els territoris castrals veïns. La primera ordenació cristiana del territori se superposà, doncs, a la divisió administrativa preexistent, islàmica, i així cal interpretar el document de 1249.

Aquesta estructura administrativa, però, no estava destinada a perdurar. Ben aviat se'n segregaren els termes d'Alfàndec –lliurat al monestir de Valldigna, de nova creació–, de Corbera, Cullera i, sobretot, la part meridional, transferida a la ciutat de Xàtiva. Cent-trenta anys després, en 1381, un testimoni en un procés judicial entre la ciutat de València i l'orde de Montesa sobre la jurisdicció de Sueca s'expressava en aquests termes: "Aprés que l'alt senyor rey en Jacme, de santa memòria, hagué presa e ocupada de sarrahins la dita vila, que ha cent quaranta-dos anys poch més o menys, e après los restrenyiment e moderació dels térmens de la vila de Algezira, a la qual per una primera concessió aparia ésser feta gran e larga concessió de Térmens, fo la dita vila de Cullera atermenada e a aquella donats e designats per si Térmens e territori fora de tot altre terme, e fo confrontat lo dit terme de Cullera, segons huy és, ab terme de València, de una part, e de la altra ab terme de la vila de Algezira" (Rubio 1986). La separació de Cullera data, almenys, de 1321, mentre que dos anys més tard, el 1323, es definien les fronteres entre el terme d'Alzira i el de Xàtiva, amb la Pobla d'Esplugues com a fita intermèdia (Furió 1986).

2. EL TERME GENERAL I EL TERME PARTICULAR

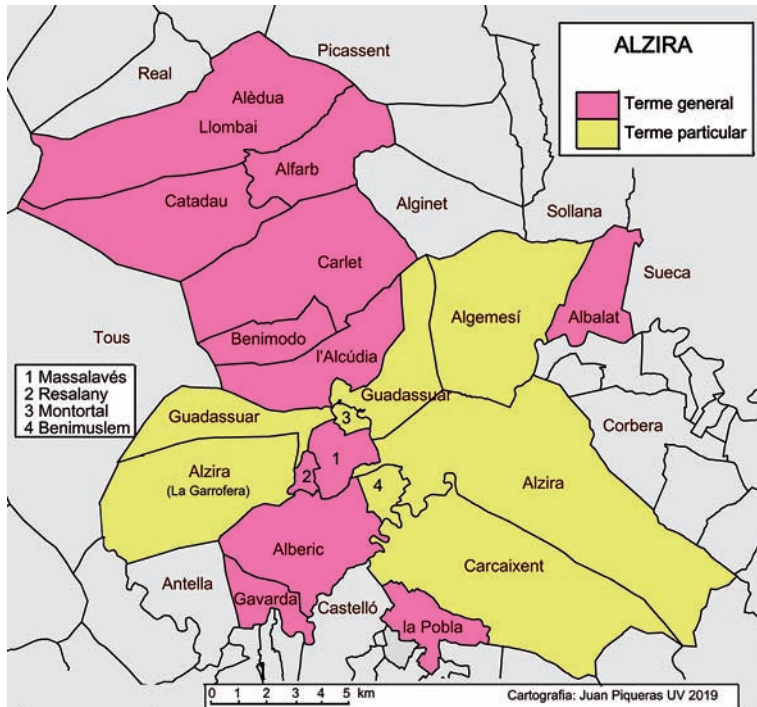
Antoni Furió. Universitat de València

Després d'aquestes segregacions, el terme o contribució general d'Alzira quedà circumscrit al cor mateix de la comarca, és a dir, al terme o contribució particular més les senyories pròximes, al nord i al sud de la vila, sobre les quals aquesta exercia la màxima jurisdicció. El justícia d'Alzira, en efecte, exercia la jurisdicció sobre Pardines, l'Alcúdia i Alcosser, definits com a llocs de la contribució general d'Alzira el 1324. Però aquesta jurisdicció era contestada pels senyors d'aquests llocs, i així el 1328 Alzira hagué de protestar contra Gonçal Garcia, senyor d'Albalat, Llombai i Segairén, que en pretenia la jurisdicció criminal. Una mostra de la subordinació de les senyories veïnes a la jurisdicció d'Alzira, en tant que vila reial i seu del justícia que exercia la jurisdicció en nom del rei, era la contribució anual a què estaven obligades en concepte de *murs i valls*, és a dir, de reparació i manteniment de les muralles d'Alzira. Com que les muralles d'aquesta no sols protegien la seua pròpia població sinó també la de tots els habitants de les alqueries i llocs pròxims, inclosos els radicats en senyories laiques o eclesiàstiques, aquestes havien de contribuir a les despeses del seu manteniment. La resistència que sovint oposaven els titulars d'aquestes senyories, nobles poderosos, aconsellà a la vila d'Alzira a arribar a una concòrdia amb cada senyoria sobre la suma que haurien de satisfer anualment per aquest concepte. Entre 1376 i 1380, es resolgué satisfactòriament el contenciós amb la majoria dels senyors, tret del monestir de Valldigna, obligat finalment per una sentència, i de l'Alcúdia.

CONTRIBUCIÓ DE MURS I VALLS A LA VILA D'ALZIRA, 1380

Senyoria	Senyo	Quantitat en sous
Llombai i Catadau	Ramon de Castellar	176/140
Alèdua i Alfarb	Galceran de Centelles	60
Carlet, Benimodo i Massalet	Gonçal de Castellví	375
L'Alcúdia de Carlet	X de Montagut	239
Albalat i Segairén	Pere Maça de Liçana	250
Pardines	Guillem Sanoguera	90
Cotes	Costança de Riusec	30
Benivaire	Monestir de Valldigna	140
Massalavés i Pranxet	Jofre de Tous	110
Rafalet	Llop Eiximenis de Prenxisa	14
Rafalet de Cascant	Vicent de Cascant	12
Alasquer	Ramon de Riusec	47
Alberic, La Foia i Benifaraig	Eiximèn Pérez d'Arenós	290
Alcosser i Gavarda	Nicolau de Pròixita	130
Pobla de Torre Formosa	Bernat d'Esplugues	47

Quadre 2. Font: FURIÓ 1986: 106

Mapa del terme general i particular d'Alzira

Segons la documentació de murs i valls de finals del segle XIV, el terme general d'Alzira s'estenia des de la Foia de Llombai i la senyoria de Carlet, al nord, fins Alberic i la Pobla d'Esplugues, al sud, quedant delimitat a l'est per Albalat, Segairén, Cotes i Pardines. Una extensa zona que podem veure reflectida en el MAPA i que trobem també definida en el Quadre 2, que recull les quantitats que havia de satisfer cada senyoria en concepte de murs i valls i que, d'alguna manera, jerarquitzaven els diferents nuclis en funció de la seua població i la seua riquesa.

Les modificacions en l'estructura del poblament originades en els primers anys de la colonització condicionaren aques-

ta configuració definitiva del terme general d'Alzira, que no tornarà a veure's afectada fins al segle XVI i, sobretot, el XVII, amb l'expulsió dels moriscos. Trobem, en la contribució general d'Alzira, una absoluta correspondència entre senyories i centres de poblament, tret del cas de Benivaire, una granja del monestir de Valldigna enclavada en l'actual terme de Carcaixent. A finals del Tres-cents i durant tot el segle següent, el poblament del terme general d'Alzira –sense comptar el terme particular, que de seguida veurem– incloïa uns 23 nuclis, agrupats en catorze senyories. A finals del segle XV, però, es produí un agrupament de la majoria d'aquestes senyories minúscules, que quedaren englobats en dos grans dominis territorials: el dels Borja, ducs de Gandia, al nord i a l'est (Foia de Llombai, Albalat, Corbera, etc.) i el dels Mendoza, marquesos del Zenete, al sud (Alberic, Alasquer, Alcosser, etc.) Tret de l'Alcúdia, al nord, i de la Pobla Llarga, al sud, i de la façana oriental (Albalat, Cotes, Pardines i Segairén), els disset nuclis restants eren reductes mudèjars, sense discontinuïtat en el poblament fins a l'expulsió.

Per la seua part, el terme o contribució particular d'Alzira, és a dir, l'àrea sobre la qual exercia directament tota la jurisdicció, estava constituïda, a més de per la vila i els ravals, per un nombre variable d'alqueries i llocs, alguns dels quals presenten una discontinuïtat en el poblament a causa de les inundacions o de les pestes. El nombre d'aquestes alqueries i llocs varià al llarg de la baixa edat mitjana, però en cap cas superà la vintena. I així, si sumem aquests vint nuclis als vint-i-tres que hem vist que constituïen el terme general, el nombre total de centres de poblament encara habitats al segle XV era de 43, uns vint-i-vuit menys que dos segles abans.

Tot i així, encara caldria fer distincions al si d'aquesta vintena de nuclis del terme particular. Només la meitat, uns nou, tots de població cristiana, semblen haver estat de

senyoria o jurisdicció directa de la vila. I encara, malgrat la no diferenciació interna del terme, podem observar tres districtes o quaters clarament delimitats: un al sud, l'anomenada *Horta dels Cent*, integrada per Benimaclí, Ternils, Cogullada i Carcaixent (que, en segregarse del terme d'Alzira a finals del segle XVI, constituïria l'actual municipi de Carcaixent); i dos al nord, *vers la part de València*: Guadassuar, Toro i Cabanyes, a l'oest, i Algemesí, a l'est. Hi havia, encara l'alqueria de Campanar, a l'altra part del Xúquer, entre Albalat i Sueca, que avui és una partida rural d'aquest últim municipi.

TERMES GENERAL I PARTICULAR D'ALZIRA, SEGLES XIV-XV

Terme general		Terme particular
Llombai	Ciutat	Vila
Catadau		Raval de Barralbeb
Alèdua		Raval de l'Alquenència
Alfarb		
Carlet	Horta dels Cent	Benimaclí
Benimodo		Ternils
Massaclet		Cogullada
L'Alcúdia		Carcaixent
Albalat		
Segairén	Vers València	Algemesí
Cotes		Guadassuar
Pardines		Toro
Benivaire		Cabanyes
Massalavés		
Pranxet		Campanar
Rafalet		
Rafalet de Cascant	Senyories	Alcudiola
Alasquer		Aurí
Alberic		Benirabea
La Foieta		Massacelí
Benifaraig		Mulata
Alcosser		Tarragona
Gavarda		Maranyent
Pobla Llarga o d'Esplugues		Pujol
		Terramurada
		Benimuslem
		Montortal

Quadre 3.

Onze alqueries més, incloses igualment al terme particular d'Alzira, estaven sots la senyoria de la cavalleria ciutadana, és a dir, de petits nobles domiciliats a la vila. L'Alcudiola i Aurí, amb 11 i 24 focs el 1373 i 9 i 15 el 1400, respectivament, ja no tornen a aparèixer al llarg de tot el segle XV i quan les fonts documentals els esmenten, els identifiquen com a partides rurals, és a dir, com a despoblats. Tampoc no resistiren el despoblament Benirabea, que només tenia una sola família el 1400, ni Massacelí, amb dues, també aquest mateix any. Mulata, Tarragona i Maranyent, que comptaven amb menys de cinc cases durant la primera meitat del Quatre-cents, apareixen ja despoblats el 1469, a causa, diuen les fonts, de les *mortalitats* i les guerres. També el 1469 apareix despoblat el Pujol, però el 1493 torna a estar habitat, bé que només per una família, mentre que sis anys més tard eren ja quatre famílies. Tampoc no sembla que estigués habitada durant el segle XV l'alqueria de Terramurada, citada encara el 1523. Només Benimuslem, senyoria dels Castellví, i Montortal, en mans d'una altra branca dels Castellví, ambdues de població musulmana, resistiren amb força la tendència regressiva de la centúria.

En resum, una àrea de servei –constituïda pels actuals cinc termes municipals d'Alzira, Algemesí, Carcaixent, Guadassuar i Benimuslem, i integrada per la vila i una vintena de nuclis dispersos– conformava a la baixa edat mitjana el terme particular d'Alzira.

3. LA VILA I ELS RAVALS

Antoni Furió. Universitat de València

L'Alzira medieval es dividia en tres nuclis habitats, separats físicament per les muralles i, sobretot, el riu. El més antic, la "Vila", era el que donava nom a Alzira per la seua condició d'illa (*al-Gezira*) dins el Xúquer. A la part nord se situava el raval de Borralbeb o Barralbeb –apareix escrit en les dues grafies–, que era el nom d'una antiga alqueria que va ser annexionada per l'expansió urbana i que posteriorment seria conegut com el raval de Santa Maria. I al sud-est es trobava el raval de l'Alquenència, igualment una antiga alqueria absorbida pel creixement urbanístic, però que continuà separat per un braç del Xúquer fins al segle XX. Aquest raval també canvià el seu nom a la baixa edat mitjana pel de Sant Agustí. Inicialment, i de portes enfora, Alzira era només la "Vila", seu de les instàncies polítiques i administratives –la batllia reial, la cort del justícia, la dels jurats, les esglésies, els hospitals, les notaries– i on residien també els cavallers, els mercaders i els propietaris més rics de tot el terme. Cap de les alqueries ni dels ravals disposava de poder polític autònom ni tan sols de representació pròpia en el Consell municipal. Només el 1338, després de moltes representacions i disputes, els representants de les alqueries i els jurats d'Alzira arribaren a una concòrdia sobre el repartiment del poder polític i administratiu.

Voltada completament pel Xúquer, que li dóna forma d'illa, la "Vila" ofería els majors contrastes entre els diversos grups socials, molt jerarquitzats econòmicament i socialment. Seu del poder polític i eclesiàstic, ho era també de l'econòmic: al Carrer Major se succeïen una al costat de l'altra les grans cases dels notables, els albergs

de cavallers i donzells, les oficines dels notaris, les botigues dels drapers i els especiers. La densitat econòmica de cada metre quadrat d'aquest carrer superava amb escreix la de les alqueries i les aldees rurals. Però era també intramurs on es concentrava el major grau d'indigència de la comarca. Més de les quatre cinques parts de la població urbana (el 82 %) no arribava a les 5 ha (60 fanecades). I si posem el llistó una mica més alt, en les cent fanecades, el percentatge supera el 90 %. No hem de concloure d'aquests percentatges un empobriment generalitzat, del qual només escaparia un 10 % de ciutadans opulents, sinó més aviat una prova del grau d'autonomia que la ciutat havia aconseguit respecte del camp, alliberant la majoria dels seus habitants de la dependència del treball agrícola. A la vila, la terra no era ja l'única, ni la més important, font de riquesa.

Alzira i els dos ravalos

La "vila" era també on estava situada la juevia, que, més que un barri tancat, consistia en uns quants carrers entorn de la sinagoga, a un costat de la muralla. De fet, no sembla que els jueus estiguessen obligats a residir-hi i, a la inversa, alguns cristians habitaven en aquests carrers "hebreus". De la situació cèntrica que ocupava la juevia en la topografia urbana, en dóna compte el fet que, setanta-cinc anys després de la seua destrucció el 1391, la sinagoga i el carrer que hi portava, entre el mur i la placeta de Valldigna, al costat de les escoles, continuaven utilitzant-se com a referents topogràfics: "Ítem, dins la Vila, en lo carrer de la sinagoga, unes cases. Afronten ab les scoles de gramàtica, ab cases... e ab açucach" (*Padró de riquesa de 1467*). Fins i tot quedava encara el record de la mateixa sinagoga, convertida ara en una casa privada: "Ítem, dins la Vila, unes cases que fan VIII sous de cens a na Pranxisa e solia ser sinagogua. Afronta ab lo mur de la dita vila, ab cases..." (*Idem*); i, també: "Ítem, dins la Vila, unes cases e ort que antigament era sinagogua dels juehus..." (*Padró de riquesa de 1471*).

El raval de l'Alquenència o de Sant Agustí, on es trobava també la moreria, era un barri de menestrals i de tota mena d'oficis –fusters, ferrers, teixidors, tintorers, moliners, carboners, aladrers, tenders, pergaminers, paraires, traginers, sabaters, paperers... –, i també de llauradors, de petits llauradors. La gran majoria de les explotacions, el 80 %, no passaven de les 5 hectàrees i només un 5 % superaven les deu hectàrees. Per contra, el raval de Santa Maria tenia una fesomia més rural –el 1500 només hi residien dos artesans: un ferrer i un fuster– i les explotacions que no arribaven a les 5 ha baixaven al 60 %, mentre que les que superaven aquest llindar –el 40 % restant– suposaven el 72 % de la superfície cultivada. És a dir, que els llauradors d'aquest raval eren més benestants que els que habitaven al de Sant Agustí i a la mateixa vila, on residien els propietaris més rics, però també els camperols més pobres.

Ambdós ravalos exercien una forta atracció sobre les alqueries del seu respectiu quadrant del terme particular d'Alzira. A Barralbeb s'aveïnaven immigrants procedents

del Toro, Cabanyes i Guadassuar, mentre que a l'Alquenència ho feien els procedents de l'Horta dels Cent, és a dir, de Benimaclí, Ternils, Cogullada i Carcaixent.

4. ESGLÉSIA I RELIGIOSITAT

Aureliano J. Lairón Pla i Vicent Pons.

Arxiu Històric Municipal d'Alzira i Universitat de València

Dues dates són significatives del protagonisme civil i eclesiàstic de la vila d'Alzira, la creació del seu terme general el 1249 –tot i que més tard, en 1256, seria perfilat a favor del de Xàtiva– i la institució en 1277-79 de la figura de l'ardiaca d'Alzira, un càrrec vinculat a una de les dignitats de la Seu de València, que no sols rebia les primícies i altres rendes de les esglésies de part de la Ribera del Xúquer, sinó que constituïa, junt als ardiaconats de Xàtiva, Morvedre i l'ardiaca major de València, un dels nuclis religiosos més importants de la diòcesi. Entre els ardiaques d'Alzira, s'han pogut documentar Jaspert de Botonach (1279), Arnau de Riusech (1293-1303), Bernat de Canet (1305), Pontilià Garriga (1305-1310), Pere d'Esplugues (1310-1312), Pere Roger, cardenal de Vézelay (1354-1357), Andoí Alberti, cardenal d'Ostia (1362-1363) i Esteve Arbrella (mort el 1417). De tots ells, destaca sobretot Pere d'Esplugues, fundador de l'actual Pobla Llarga, coneguda històricament com La Pobla de l'Ardiaca, i la mateixa persona que fundarà també dos beneficis en l'església de Santa Caterina d'Alzira. Ja el 28 d'agost de 1264, el papa Urbà IV facultava Andreu d'Albalat, bisbe de València, per separar de la mensa episcopal les rendes de les esglésies de Gandia i Alzira, que abans, per concessió apostòlica, havien estat unides a la mensa valentina per completar els seus recursos.

Els llegats pietosos que trobem als testaments conservats en els registres notariais d'Alzira testimonien la forta atracció que exercia el nucli urbà i eclesiàstic més important de la comarca. Només algunes poblacions comptaven amb esglésies i amb un clergat estable, així com amb una religiositat pròpia que constituïa un element d'integració més de la comunitat: Algemesí (Sant Jaume), Alginet, Carlet (Santa Maria), L'Alcúdia (Sant Andreu), Albalat (Sant Pere), Riola (Sant Martí), Fortaleny (Sant Antoni), Cullera (Sant Joan), Corbera (Sant Miquel), Ternils (Sant Bartomeu) i la Pobla de l'Ardiaca (Sant Pere). No es gens casual que llevat de Santa Maria, cap altra advocació religiosa es repeteix al llarg de les esglésies esmentades, fins i tot a la mateixa Alzira (Santa Maria, Santa Caterina, Sant Agustí, Santa Llúcia, Santa Bàrbara, Sant Salvador).

4.1 PARRÒQUIES, ERMITES I CONVENTS

Tot i que és possible que alguns dels topònims del terme d'Alzira, com l'Alquenència (Alcanícia) i Sampronat (Sepronat, Sompronat, Sobornat, en altres grafies), facen referència al culte cristià abans de la conquesta –aspecte sobre el qual pràcticament no sabem res–, la cristianització d'Alzira i el seu terme es produí a partir de la presa

de la vila el 1242. En els anys següents, en 1244 i 1246, respectivament, dues de les antigues mesquites van ser convertides en les parròquies de Santa Maria, de segon ordre, i Santa Caterina, la principal. Aquesta última apareix ja citada al *Llibre del Repartiment* en les donacions que el monarca fa a Ramon de Rocafull: “*Et unum furnum in villa de Aliazira, prope plateam sancte Catherine*”. Però, tot i la seua precedència cronològica, al *Llibre dels Fets* Jaume I expressava la seua voluntat d'elegir com a sepultura Santa Maria d'Alzira: “E si nós moríem en aquell endemig en Algezira, que-l bisbe d'Osca e l'altra companya que ab nós era nos soterrassen a Santa Maria d'Algezira, o a sancta Maria de València, segons que nós havíem ja manat”.

Els registres conservats de les dècimes permeten conèixer l'evolució del clergat de la vila d'Alzira des del segle XIV fins al XVI. En 1307, hi havia un vicari perpetu i 11 beneficiats, donat que la cura parroquial i les rendes les tenia l'ardiaca d'Alzira; en 1391, eren ja 30 els beneficiats, quantitat que passà successivament a 42 en 1408 i 46 en 1430. En 1461, a més del vicari perpetu, Alzira comptava també amb un co-vicari i síndic, un diaca i 47 beneficis, un en l'ermita del Salvador, erigida a finals del segle XIII al cim del tossal del mateix nom, molt pròxima a la vila, vinculada a l'ardiaca Pere d'Esplugues –un ermitori considerat amb el temps propi de la vila, que era qui l'administrava–, i l'altre a l'ermita de Sant Bernat, una capella que, segons la tradició, va ser manada construir pel rei Jaume I quan, poc després de conquerir la vila, posà gran interès a descobrir el lloc exacte on havien estat enterrats els cossos de Bernat, Maria i Gràcia, martiritzats per ordre del seu germà, un reietó de Carlet. De fet, en el testament de Ferran Pérez, fill del valí de València, el *sayyid* Abu Sa'id, de l'any 1262, es diu que deixà 20 sous a l’*“operi sancti Bernadi Algezire”*.

A les dues ermites esmentades, cal afegir les situades dins la vall de la Murta, que a principis del segle XIV eren la de la Mare de Déu, titular de la vall i després del monestir, així com les de Sant Miquel, Sant Jeroni, Mont Calvari, Santa Sofia, Sant Joan, Sant Pau, Sant Benet, Santa Marta i Sant Onofre.

Segons Sanchis Sivera, l'any 1327 la vicaria perpètua es desmembrà de la dignitat de la catedral. De la vicaria perpètua depenien algunes esglésies d'alqueries properes amb majoria mudèjar, però amb alguns habitants cristians, com és el cas d'Alasquer, que estigué sense església fins a 1343. Segons el canonge esmentat, l'església de Santa Maria seria la més antiga, erigida per Jaume I junt a la fortalesa musulmana, mentre que Santa Caterina, documentada també a l'època de la conquesta, s'alçava en el mateix lloc on estava la mesquita major. Més tard, el 1534, s'instituí l'església de Sant Joan Baptista, per atendre els antics moriscos, ara cristians nous.

Entre 1283 i 1307, va ser vicari perpetu Ramon Montanyans, canonge de València i Lleida, ardiaca de Tarragona i canceller de la reina, al qual substituïa en la realitat el prevere Guillem de Caceria, el qual morí el 1283 com a conseqüència de les ferides que li va causar Jaume de Canals. El que sembla a primera vista una anècdota reflecteix la conflictivitat del moment, que afectava també els àmbits eclesiàstics. Els problemes de jurisdicció eclesiàstica entre Alzira i les esglésies del voltant (Guadassuar,

Carcaixent, Cogullada, Algemesí, Cotes, Pardines, Benimuslem, Massalavés, Mulata, Pujol, El Resseleny i El Toro) es reiteren al llarg de tota l'època medieval.

La visita pastoral de 1401 ens descriu detalladament la geografia eclesiàstica d'Alzira, en la qual destaca la parròquia de Santa Caterina, amb Pere Mateu com a vicari perpetu i tres sub-vicaris residents: Joan Ferrer, Pere Comella i Bernat Pasqual, 15 altars, assistits per 24 beneficiats; i l'església "basílica" de Santa Maria, amb el mateix vicari que per a Santa Caterina, 10 altars i 16 beneficiats.

Església	Altar	Beneficis	Fundació	Beneficiat	Patrons	Renda anual
Santa Caterina	S. Blai, Sta. Tecla i Sta. Margarita	Sta. Tecla i Sta. Margarita	Pasquala, viuda de Llop Ximénez de Tolsana	Titular: Vicent Galindo, clergue. Substitut: Joan Remolins, prevere	Martí Galindo	20 ll.
	Id.	Sant Blai	Guillem Ermengol, escrivà	Bernat Jordà, prevere	Jurats d'Alzira	7 ll.
	Sant Antoni	Sant Antoni	Eiximèn Sánxez Durradre	Joan López de Pomar	Elissèn de Romaní, muller d'Eiximèn Pérez d'Arenós	15 ll.
	S. Pere	S. Pere	Bernat de Corbins	Vicent Miquel, prevere	Pere Miquel, prevere València	11 ll.
	Id.	S. Pere	Pere Enyech, veí d'Alzira	Titular: Antoni Enyech, clergue, "mentecaptus". Substitut: Bernat Roig, prevere	Bartomeu Enyech d'Aràndiga	10 ll.
	S. Martí	S. Martí	Bernat Comella, veí d'Alzira	Pere Comella, prevere	Guillem Comella, veí d'Alzira, i Pere Comella, prevere	20 ll.
	Id.	S. Martí	Joan Satorra, prevere d'Alzira	Titular: Joan Argent, prevere. Substitut: Berenguer Saragossa, diaca	Joan Torres, prevere	6 ll.
	Santíssima Trinitat	Santíssima Trinitat	Francesc de Térmens, veí d'Alzira	Joan Ferrer, prevere	Vicari d'Alzira	19 ll.
	Id.	Santíssima Trinitat	Ramon Muntanyana, rector d'Alzira	Pere Gilibert, prevere	Vicari i jurats d'Alzira	14 ll. 15 s.
	Corpus Christi	Corpus Christi	Esplugues, ardiaca d'Alzira	Titular: Joan López. Substitut: Berenguer Català, prevere	Francesc d'Esplugues, cavaller de València	13 ll. 6 s.
	Santa Bàrbara	Santa Bàrbara	Joan Samora	Titular: Lluís Gilibert, prevere. Substitut: Bernat Goçalbo, prevere	Ramon Gilibert, mercader de València	9 ll. 12 s.
	S. Domènec i S. Francesc	S. Domènec i S. Francesc	Pere Deztorrents	Ginés Torrent, clergue	Joan Torrent, notari d'Alzira i Ginés Torrent, clergue	10 ll.
	Sta. Ana	Sta. Ana	Jaume Guarner	Titular: Domènec Joan, rector d'Albocàsser, diòcesi de Tortosa Substitut: Miquel Argent, prevere	Berenguera, viuda de Pere Galindo	50 s.
	Id.	Sta. Ana	Na Calasança	Titular: Domènec Joan, rector d'Albocàsser, diòcesi de Tortosa Substitut: Miquel Argent, prevere	Berenguera, viuda de Pere Galindo	50 s.

Església	Altar	Beneficis	Fundació	Beneficiat	Patrons	Renda anual
	S. Andreu	S. Andreu	Berenguer Ermengol, laic d'Alzira	Domènec Daroca, prevere	Pere Ermengol d'Alzira	10 ll.
	Tots Sants	Tots Sants	Na Moleta, muller d'en Molet	Titular: Joan de la Mata, prevere. Substitut: Bernat Alcanyís, prevere	Nicolau de Vilaragut, noble	15 ll.
	S. Jaume	S. Jaume	N'Esplugues, ardiaca d'Alzira	Titular: Joan de Moya. Substitut: Berenguer de Prades, prevere	Francesc d'Esplugues.	15 ll.
	S. Esteve	S. Esteve	Jaume Serra, laic	Titular: Arnau Serra, clergue. Substitut: Berenguer Alcanyís, prevere	Jaume Serra, ciutadà de Xàtiva, fill d'Arnau Serra	15 ll.
	Sants Vicent, Abdó i Senen	S. Vicent	Guillemona, viuda Arnau Serra	Titular: Arnau Olmedes, rector de Guadassuar. Sense substitut.	Guillem Mir i Miquel Pasqual	22 ll.
	Id.	S. Vicent	Marmessors Guillemona, viuda Arnau Serra	Bernat Darocha rector de Murla	Miquel Pasqual, prevere	11 ll. 5 s.
	Id.	Sants Vicent, Abdó i Senen	Jaume Falcó, apotecari	Titular: Berenguer Torballo, escolar. Substitut: Berenguer de Prades, prevere	Bernat Falcó, apotecari d'Alzira	20 ll.
	Id.	S. Vicent	Esperança, viuda Francesc d'Esparça	Titular: Arnau Llop, clergue. Substitut: Arnau Olmedes, prevere	Ferran Amorós	12 ll.
	S. Nicolau	S. Nicolau	Domènec d'Osca, laic	Jaume Falcó, prevere	Margarita, viuda Jaume Falcó	11 ll. 10 s.
	Id.	S. Nicolau	Nadal d'Ors, prevere	Miquel Argent, prevere	Berenguer Serra, veí d'Alzira	17 ll.
Santa Maria	Sta. Magdalena i XI ^m . Vergens.	Sta. Magdalena i XI ^m . Vergens.	Pere Deztorrents, major	Bernat Daroca, rector de Murla, prevere	Joan i Ginés Deztorrents	10 ll.
	Sants Felip i Jaume	Sants Felip i Jaume	Martí d'Oblites	Bartomeu Martí, clergue de València	Viuda de Joan Saranyó	15 ll.
	Crucifix de Nostre Senyor Jesucrist	Crucifix de Nostre Senyor Jesucrist	Miquel Aguilar	Joan Martorell, prevere	Guillemona, viuda de Jaume Ferrer d'Alzira	20 ll.
	Id.	Id.	Confraria de Santa Maria d'Alzira	Simón Portalés, prevere	Majorals de la confraria	20 ll.
	Id.	Id.	Aznara, viuda de Domènec Aznar	Titular: Lluís Boquet, prevere. Substitut: Bernat Alcanyís, prevere	Antoni Boquet	6-10 ll.
	Id.	Id.	Pere Sabata, cavaller	Joan Ferrer, prevere	Bisbe de València	13 ll. 14 s.
	Id.	Id.	Miquel Morata i Guillemona, la seua muller	Bartomeu Seguer, prevere	Bernat de Montfalcó, notari	15 ll.
	Id.	Id.	Miquel Morata	Bartomeu Lloret, escolar	Pere Lloret, menor	15 ll.
	Id.	Id.	Bernat Sala d'Alzira	Jaume Sala, prevere	Jaume Sala	8 ll. 10 s.
	S. Joan Evangelista	S. Joan Evangelista	En Vilacolom	Joan Esquert, prevere	-	6 ll.
	S. Bartomeu	S. Bartomeu	Berenguer Bartomeu	Bernat Alcanyís, prevere	Isabel, muller de Vicent d'Alcanyís, i Gentil, muller d'Antoni Safàbrega	16 ll.

Església	Altar	Beneficis	Fundació	Beneficiat	Patrons	Renda anual
	S. Tomàs	S. Tomàs	<i>Suavem</i> , viuda de Guillem Vidal	Titular: Bernat Lñorenç, clergue. Substitut: Guillem Ponç, prevere	Berenguer Coma, rector de Vilamarxant	13 ll. 6 s.
	Sense capella	S. Joan	Vicent de Casant	Titular: Miquel Guitard, clergue. Substitut: Pere Queralt, prevere	Ferrer Morisca	15 ll.
	S. Joan Baptista	S. Joan Baptista	Bernat Calp	Guillem Ponç, prevere	Lluís de Santa Creu	20 ll.
	Sant Esperit	Sant Esperit	Jaume de Martorell	Jaume de Martorell, fill, clergue	Pere Martorell	15 ll.
	Sants Miquel, Cosme i Damià	Sants Miquel, Cosme i Damià	Pere Serra, cavaller	Joan Esquert, prevere, vell	Mateu i Joan Serra	20 ll.

Entre els testadors d'Alzira només Jaume Martorell (1377), Bernat Descoll (1394-99) i Bernat Daroca (1400-1403), rectors els dos últims de Ternils i Murla respectivament, institueixen beneficis en Santa Maria, Sant Bertomeu de Ternils i Santa Caterina. Berenguer Serra deixava en 1408 el patronat del benefici instituit pel prevere Nadal d'Os, que ell havia heretat, al seu fill Bernat, també prevere. Jaume Martorell, personatge important a Alzira a la segona meitat del segle XIV, que ocupà càrrecs al govern de la vila, fou síndic a les Corts, arrendatari de regalies, terrinent i amb fortes inversions en el comerç de draps, un fill del qual, Antoni, s'intitularà cavaller i instituirà el benefici del Sant Esperit i altres sants en la capella per ells construïda en Santa Maria: "après òbit meu, sia acabada de pintar, sia fet altar e arreada de calce, àurea, vestiments, draps e altres aparellaments", manant també que fora beneficiat un prevere de la seua parentela, que el patronatge el tinguera el seu hereu i que se celebraren diàriament misses i oficis per la seua ànima i les dels seus.

Bernat Daroca, per la seua part, fundà un benefici en l'altar del Crucifix de Santa Maria perquè se celebrara missa cantada cada dia no festiu: "segons que es canta missa en la ecclésia de Santa Caterina..., les quals misses sien de l'ofici de la Sancta Verge Maria, segons lo temps e ordenació del bisbat de València, exceptat lo divendres, en lo qual dia vull sia fet lo ofici de la Creu". La clàusula denota que la litúrgia era més acurada a Santa Caterina, i que mossèn Daroca volia que se celebrara també a Santa Maria.

El testaments conservats als protocols de l'arxiu municipal d'Alzira a partir de 1369 deixen llegats pietosos especialment al convent i monestir de Sant Agustí, fundat al voltant de l'any 1270 amb monjos d'Aigües Vives, que segons tradició no massa documentada vivien com a eremites dispersos en les muntanyes properes a Alzira. En 1270 hi figura com a prior Ramon de Canals, que potser en fora també el fundador. En 1448 comptava amb una renda anual de 218 ll., 4 s., 3 d. per a les talles de l'Orde, per al mestre general, etc., a més de 250 s. per als estudiants que "són en París i en Llombardia". Cap referència trobem ja al convent de les Magdalenes o de santa Maria Magdalena, fundat el 17 de setembre del 1273 pel rei Jaume I, amb monges vingudes de Montpeller, i obligat a traslladar-se a Xàtiva després de les inundacions del Xúquer de 1329. En canvi, sí que apareixen citades les esglésies de Santa Llúcia –a més de l'Hospital de la mateixa advocació–, Santa Bàrbara, Sant Salvador i Sant Bernat, considerades més bé com ermitoris.

Però, sens dubte, la institució monàstica que més força tindrà amb el temps serà el monestir de jerònims de Santa Maria de la Murta. Tot i que la historiografia tradicional situa la seua fundació l'any 1400, el cenobi apareix citat ja en un testament de 1371 i recentment s'ha pogut vincular el seu origen a un membre de la família Serra per l'historiador Vicent Garés. La Visita pastoral de 1401 sembla indicar l'existència d'un convent de monges primer en Santa Bàrbara i després en Santa Llúcia, o bé l'emplaçament circumstancial de les monges en dos llocs distints, el qual comptava amb un benefici sota la mateixa advocació, fundat per Domènec Amorós, amb patronatge del bisbe de València, renda anual de 8 lliures i Joan López de Pomar com a beneficiat. Allò cert és que només dos dels més de cent testaments estudiats mencionen l'església de Santa Bàrbara: el de Guillemona Llibià d'Algemesí, en 1371, i el de Constança, muller de Berenguer Serra, en 1408, a l'obra de la qual deixen 2 i 1 sous respectivament. De totes les deixes testamentaries, destaca el testament de Bernat Daroca, prevere d'Alzira en 1403, el qual llegà 650 sous a l'obra de les esglésies d'Alzira, 10.000 sous al monestir de la Murta i 800 a la església de Murla, d'on havia estat abans rector.

4.2 CONFRARIES I HOSPITALS

Pel que fa a les confraries, la majoria actuen imitant els comportaments de les de la capital del Regne. En Alzira en coneixem dues: la de Santa Maria i la de Sant Agustí. Entre les peticions formulades pel consell de la vila al rei el 9 d'abril de 1393, es planteja:

“com en la dita vila de Algezira haja dues confraries antigues, ço és, la una apellada la confraria de nostra dona Santa Maria, e l'altra apellada la confraria de Sant Agustí, en les quals confraries són cert nombre de confreres e confrasses, e aquelles sien instituïdes e ordenades de special licència e gràcia de vostres predecessors..., e en aquelles es fan grans béns e almoynes a pobres de Jesuchrist, e alguns dels vostres oficials facen dubte en los privilegis de les dites confraries, dient que en aquelles no es ferma de vos senyor, per ço, senyor, humilment supplica lo procurador de les dites confraries... amplieu e confermeu les dites lurs concessions e gràcies”.

Joan I acceptà la suplica i va confirmar els capítols i privilegis d'ambdues confraries. La de Santa Maria havia estat aprovada en 1377 per Pere IV, el qual a petició dels síndics de la vila, els donà facultat per tenir i crear *“confratriam ad reverenciam Dei et beate Marie, mater eius, quod semper de cetero vocetur confraria beate Marie Algezire, in qua sint et esse possint centum confratres et tot confratrisse quatenus interesse”*. La Confraria de Sant Agustí tenia la seu al convent del mateix nom i també té l'origen en la primera mitat del s. XIV.

Igualment, en 1393 el rei permet que els notaris, fusters, paraires, sastres, teixidors, sabaters i encara els llauradors puguen tenir a Alzira *“almoyna, e duguen borsa, caxa*

e lits, draps, ciris e penons, e altres coses semblants, axí per almoynes e subvencions de les persones vives, com per a les sepultures de les persones defuntes de cascun d'ells, com encara per acompanyar la processó de *Corpore Christi*, de que-s segueixen coses caritatives”, i puguen reunir-se sempre i quant “no tracten sinó de coses pies... e de coses tocants los oficis e mesters”.

Les quantitats llegades a les confraries d'Alzira pels testadors van des de 5 sous fins la donació *mortis causa* de Pasquala, muller d'Antoni Martí (1377), que donà tots els seus béns a la confraria de Santa Maria, amb la condició que el seu espòs fos usufructuari de per vida. Les declaracions d'hereva universal a una de les dues confraries més importants d'Alzira són més freqüents. Les pressions de les confraries sobre els seus membres a l'hora de testar es fan evidents amb na Ramoneta, muller de Joan de Magrana, la qual es pretén expulsar de la confraria per haver deixat els seus béns a diverses persones, sense haver pagat la quota anual requerida, de la qual es fa càrrec el seu cosí, el prevere Jaume Sala, per tal que la tornaren a admetre.

Pel que fa als hospitals, en Alzira en trobem dos: el de Santa Llúcia, administrat pels jurats de la vila, i amb una renda de 33 ll., 15 s., 1 d. a l'any, el 1448; i el d'en Jaume Escuder, que l'any 1448 tenia com administrador el notari de València Innocent de Moya i per renda anual 18 ll., 6 s., 3 d. També les viles i llocs propers d'Algemesí, Cullera i la Pobla Llarga tenien hospitals per tal d'acollir pobres i transeünts.

4.3 D'ALZIRA A ROMA

Fruit del dinamisme de les oligarquies locals i de la mobilitat d'alguns llinatges, els Serra de Xàtiva, un dels quals fundà el monestir de Santa Maria de la Murta, emparentaren amb els Borja i crearen un grup de poder a Roma al voltant de la cort d'Alexandre VI, atraient altres llinatges d'Alzira, com és el cas dels Guitart: Joan i els seus fills: el degà de Teano Ausiàs i Lluís Guitart. Un llinatge portava a Roma a un altre. Si els Borja portaren als Serra, els Serra portaren als Guitart. Jaume Serra, bisbe d'Oristany de 1492 a 1512, enterrat en 1517 a la capella de Sant Jaume de l'església de Sant Jaume dels Espanyols de Roma, per ell manada construir, amb una magnífica escultura de l'apòstol, encarregada a Antoni de Sangallo. Membre de la confraria de santa Maria de Montserrat en Roma (1506,) junt amb altres valencians, entre ells el seu parent mossèn Berenguer Serra. El nom d'Albert Serra encara es pot trobar sota la imatge del pont, en la *via dell'Orso* de la ciutat Eterna, que ell va manar edificar al citat Sangallo.

Coneixem els testaments d'alguns Serra, llinatge a cavall entre Alzira i Xàtiva. Arnau Serra, llaurador, testà en Alzira el 23 de juliol de 1377. Un altre Arnau feu testament el 21 d'octubre de 1400. El 19 de juliol i el 24 d'agost de 1408 testaren respectivament Berenguer Serra, noble d'Alzira, i la seua esposa Constança, dels quals es coneixen tres fills, un prevere i un altre notari. El 8 d'agost de 1422 testava a Alzira, encara que veïna de Xàtiva, Leonor Borja, muller del també noble Bartomeu Serra. Tots els seus llegats pietosos fan referència a la ciutat de Xàtiva. De tots ells, sols Constança llegava

12 d. a cada una de les principals institucions eclesiàstiques d'Alzira: Santa Maria, Santa Caterina, Sant Salvador, Santa Bàrbara i Sant Bernat, l'Hospital de Santa Llúcia, els monestirs de Sant Agustí i de Santa Maria de la Murta, a més de Sant Miquel de Corbera i Santa Maria de Cullera, la confraria de Santa Maria, de la qual era confrare. La vinculació dels Borja amb Alzira no acaba amb els Serra o amb el cardenal Vera, del qual parlarem després; el mateix Roderic de Borja, futur papa Alexandre VI, ocuparà entre altres càrrecs eclesiàstics el de vicari perpetu d'Alzira.

La mobilitat de la població ve documentada pel testament de Jaume Martorell, ciutadà d'Alzira, de 2 de setembre de 1377, el qual deixava com hereus els seus fills Pere, Jaume i l'encara no nascut d'Antònia, la seua segona esposa, si era mascle, tot i senyalant que en cas que tots els seus fills moriren, els seus béns passaren al seu parent més pròxim, amb la condició que "es nomene de Martorell..., de aquells emperò que staran en València, Xàtiva o Algezira".

Però el principal personatge eclesiàstic provinent de l'Alzira del segle XV va ser Joan de Vera (1453-1507), exponent de la vitalitat del clergat de la vila. És, sens dubte, una de les figures més interessants del pontificat d'Alexandre VI, que el nomenà primer arquebisbe de Salerno (1500) i després, el 28 de setembre del mateix any, cardenal de Santa Balbina, encarregant-li l'educació del seu fill Cèsar. El seu magnífic sepulcre, obra atribuïda a l'escultor Gian Cristoforo Romano, deixeble de Bregno, originàriament a l'església de Sant Agustí de Roma, es troba hui dispers entre el Museu Nou del Campidoglio, diferents àmbits de l'església de Sant Agostí i l'escala accessible de *Via Pianellari*.

5. LA POBLACIÓ I L'EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA

Antoni Furió. Universitat de València

El segle i mig posterior a la conquesta i la colonització van ser d'un fort creixement demogràfic i econòmic. D'aproximadament les quatre-centes famílies (uns 2.000 habitants) que podia tenir Alzira en la segona meitat del segle XIII, es va passar a vora les mil set-centes famílies (uns 8.500 habitants) el 1355. Un volum poblacional que continuava mantenint-se encara a finals del Tres-cents i principis del Quatre-cents, si no és que havia augmentat lleugerament, com es pot veure al quadre següent:

POBLACIÓ D'ALZIRA, (VILES, RAVALS I ALQUERIES DEL TERME PARTICULAR)

Any	Famílies (focs)	Habitants
1355	1.676	8.380
1373	1.632	8.160
1387	1.643	8.215
1398	1.766	8.830
1399	1.744	8.720
1399-1404	1.813	9.065

Font: elaboració pròpia a partir de dades recollides per S. Vercher (2017)

*Dos malalts de pesta
en una miniatura medieval*

La població, doncs, es va més que quadruplicar, i això ho va fer, com mostra el quadre, en el primer segle de l'Alzira cristiana, entre mitjans del Dos-cents i mitjans del Tres-cents, perquè en el mig segle següent el ritme del creixement va ser molt més lent i fins i tot es pot apreciar algun lleuger retrocés en les dècades centrals de la segona meitat del segle XIV, que és quan s'abaté sobre la vila i el seu territori tot un allau de calamitats, encapçalades per la més terrible de totes, la Pesta Negra. A l'impacte inicial de l'epidèmia, l'estiu de 1348, seguiren successives onades (1362, 1375, 1384, 1395, per citar només les del segle XIV) que amplificaren encara més l'efecte devastador. No tenim dades sobre les conseqüències de la pesta en Alzira, però sí que disposem de notícies sobre altres catàstrofes contemporànies que se sumaren a l'epidèmia per a fer del segle XIV –i també del segle següent, el XV– un període de grans adversitats. Per exemple, el fort terratrèmol detectat el desembre de 1396, just un any després d'un brot pestífer, que enderrocà l'església de Sant Pere a Sueca i afectà una part del claustre del convent de Sant Agustí a Alzira. O, també, les grans riuades del Xúquer, un fenomen recurrent en una comarca que bascula entre períodes de gran sequera i altres d'inundacions devastadores per part d'un riu, el Xúquer, al qual els musulmans van donar justament el sobrenom de "Devastador". Francesc Fogués, arxiver de Carcaixent, publicà el 1931 un article sobre les inundacions de la Ribera, en el qual, a més de responsabilitzar el Xúquer de les despoblacions de Ternils, Toro, Benivaire, Benimaclí i Alcosser, documenta una dotzena de riuades fins a mitjan segle XVII: 1328, 1396, 1406, 1427, 1462, 1473, 1475, 1487, 1517, 1559, 1571 i 1643. La més antiga, la de 1328, tingué com a conseqüència la destrucció del convent de monges magdalenes d'Alzira, fundat per Jaume I el 1273, i el seu trasllat al cenobi de Montsant, a Xàtiva. La de 1396 coincidí amb el terratrèmol abans esmentat, un any després d'una incursió de la pesta. I la de 1406, el 23 d'octubre, uns

Imatge riuada Alzira

deu dies abans d'una altra del riu Túria a València, enderrocà una gran part de les cases del raval de Santa Maria, a l'extrem septentrional de la vila.

Pestes, riuades, sequeres i altres calamitats continuaren també al segle XV. En l'administració dels comptes de la batllia d'Alzira, el batlle al·ludia a un altre atac epidèmic i a les mesures que havien pres les autoritats municipals per a combatre'l, entre elles prohibir el joc en l'alfòndec, una mena d'hostal o taverna que era de propietat i explotació reial: “com en lo mes de juny del dit any MCCCCL hagués mortaldat a la dita vila, per tal que nostre senyor Déu fos plaquat e mogut a pietat envers los habitants de aquella, los jurats de la dita pregaren a mi, batle, enebís lo joch del dit alfòndech. E yo, per reverència de Déu e per llur contemplació, ho fiu”. Aquest mateix any, “per mitigar la plaga o pestilència”, els jurats d'Alzira organitzaren tres processons solemnes pels carrers de la vila.

Sis anys després, per contra, el perill venia per l'escassetat d'aigua. El batlle d'Alzira no pogué arrendar, el 1456, el terç-delme –la tercera part del delme de les collites– de l'alqueria de Campanar –avui, una partida rural del terme de Sueca, però aleshores part del terme d'Alzira–, atès que, “per la gran secada del present any, no s'hi trobà preu algú”. És a dir, ningú no volgué arrendar aquest tribut, perquè es presumia que la collita d'aquest any no seria molt bona per culpa de la sequera.

El 30 de novembre de 1473, es produí una forta riuada a Alzira, que comportà la destrucció de nou-centes cases de les mil cinc-centes que hi havia aleshores a la vila. No sabem si les autoritats locals exageraren la magnitud de la tragèdia per aconseguir rebaixes fiscals per part de la corona, però sens dubte la inundació degué ser important i també els seus efectes sobre uns habitatges encara molt fràgils. Així ho reconeixia, si més no, el mateix monarca, Joan II, que el 1477, després de reconèixer que havia rebut d'Alzira 60.000 sous per a combatre la revolta de Catalunya, fa referència a les pestes i riuades que havia patit la vila en els quatre o cinc anys anteriors i que havien reduït la població de 1.500 focs o cases (*focis seu domibus*) a 600 o menys, motiu pel qual exonerava els habitants del pagament d'alguns impostos. Entre les dues dates, la de la riuada i la de l'exempció fiscal, es va produir una altra inundació, el 1475, provocada per una pluja de quatre mesos.

Efectes sequera

El problema de les regions mediterrànies és la seua aridesa geològica i un clima que concentra la major part de les precipitacions anuals en uns pocs dies, generalment en la tar-dor. Moltes de les riudes citades, en efecte, tingueren lloc en octubre i novembre, segurament provocades pel fenomen conegut com a "gota freda". A això s'afegeix, a més, una forta variació interanual, de manera que a anys de sequera contínua segueix

un any d'inundacions, i a la inversa. I així, la riuada de 1473 va anar seguida d'un any de secada, previ a una nova inundació el 1475 i, de nou, una prolongada secada fins 1478. A principis de 1479, l'u de gener, que és quan s'arrenden les rendes reials, no es va trobar ningú cap licitant que volgués licitar el terç-delme, "per quant no havia pogut e les gents no havien pogut sembrar".

A les catàstrofes naturals, cal afegir les provocades per l'home, particularment la guerra. El 1347-1348, anys de pesta, fams i caresties, les terres valencianes van ser escenaris d'un important episodi bèl·lic conegut com la guerra de la Unió, que enfrontà la ciutat de València i altres viles valencianes, entre les quals Alzira, al monar-

Escena de guerra en una representació de la batalla de Nájera (1367), on es veuen, a la dreta, les tropes castellanues. Manuscrit de les Cròniques de Jean de Froissart, segle XV (BNF)

ca, Pere el Cerimoniós. Pel desembre de 1347 tingué lloc a la comarca la batalla de Cogullada, guanyada per les tropes unionistes, que saquejaren la Pobla de l'Ardiaca –actual Pobla Llarga– i la vall de Càrcer. La guerra de la Unió, coneguda a la Ribera com “d'en Sabata”, segurament per la família Sabata, senyors de Tous, fou causa de la destrucció i despoblació parcials de Sueca, bastió de l'orde de Montesa, alineada al costat del monarca. Contràriament, Alzira, declaradament unionista, va ser durament reprimida i multada pel rei en acabar el conflicte.

Més persistents van ser les incursions castellanes, que se succeïren en diversos períodes: entre 1356 i 1369, durant la guerra entre la Corona d'Aragó i Castella, sumida al seu torn en una guerra civil; en 1410-1412, amb motiu del problema successori a la mort sense descendència legítima de Martí l'Humà, un conflicte que es tancaria amb el Compromís de Casp i l'elecció de Ferran de Trastàmara com a nou monarca de la Corona d'Aragó. Alzira, definida moltes vegades com “clau del regne”, estava situada, efectivament, en el camí de Castella a València, i per tant quedava molt exposada a les cavalcades i atacs des de la frontera castellana.

I encara hauríem d'afegir també els enfrontaments entre bàndols o faccions nobiliàries, que caracteritzà la societat valenciana des de finals del segle XIV i que van ser especialment virulents a la comarca de la Ribera. És cert que la violència política tenia com a principal escenari la ciutat de València, que era on residia la major part d'aquesta cavalleria bel·licosa. Però també ho és que molts dels nobles i cavallers tenien els seus castells i els seus dominis al món rural, i en particular a les terres del Xúquer. El 21 d'abril de 1404 tingué lloc la batalla de Llombai, en la qual morí Eimeric de Centelles, membre d'una de les principals famílies en litigi. I dos anys després, pel març de 1406, els Centelles mataren Miquel Cardona, de la facció contrària, en el terme de Sollana. A començaments de l'any 1412, quan l'interregne es trobava en el seu punt més àlgid, i sense cap monarca encara en el tron de la Corona d'Aragó, una host integrada per quaranta o cinquanta cavallers i uns dos-cents peons, entre cristians i moros, capitanejada pel noble Pere Maça, entrà en Alzira, que va ser auxiliada ràpidament per tropes de la ciutat de València, entre set-cents o vuit-cents genets i set o vuit mil peons. Alzira, sempre al costat de València, era decididament pro-urgellista, com la capital del regne, mentre que alguns dels nobles que tenien senyories a la Ribera eren partidaris de Ferran de Trastàmara, que acabaria imposant-se. Enfrontaments bèl·lics relacionats amb els bàndols tingueren lloc també a Almussafes i Espioca.

El cicle bèl·lic es tanca, pel que fa als temps medievals, amb la revolta de les Germanies, de 1519 a 1523. Agermanats d'Alzira, Sueca i Cullera saquejaren les moreries de la Ribera, especialment Corbera, senyoria del duc de Gandia, i la vall d'Alfàndec o Valldigna. La revolta, encara que finalment aixafada, comportà la conversió forçada i massiva dels musulmans, coneguts a partir d'ara com a moriscos, i tingué unes notables repercussions en els ritmes demogràfics i la mobilitat geogràfica de la població.

Pestes, fams, sequeres i riudes, incursions militars i guerres internes configuren un quadre catastròfic que s'abat sobre la població d'Alzira i del conjunt de la Ribera en

els dos últims segles de l'edat mitjana. Tot i així, la tendència demogràfica ascendent que s'arrosse-gava des de la conquesta no s'interrompé en l'època més dura, la segona meitat del Tres-cents, encara que baixà en intensitat, com mostren les xifres del quadre. Per contra, des dels anys trenta del Quatre-cents, la vila d'Alzira entrà en un període agut de decreixement, que no es limità només a la capital de la Ribera, sinó que s'estengué també a Xàtiva, Morella, Castelló i altres ciutats i viles del nord i del centre del país. Els indicadors de l'impost del morabatí i altres fonts fiscals són clars al respecte:

POBLACIÓ D'ALZIRA, (VILES, RAVALS I ALQUERIES DEL TERME PARTICULAR)

Any	Famílies (focs)	Habitants
1433	1.263	6.315
1439	1.174	5.870
1451	898	8.215
1469	779	3.895
1481	798	3.990
1493	762	3.810
1499	726	3.630
1505	770	3.850
1511	880	4.400
1523	644	3.220
1529	888	4.440

Font: elaboració pròpia a partir de dades recollides per S. Vercher (2017)

Alzira, que havia arribat als 9.000 habitants a principis del segle XV, tanca la centúria amb menys de la meitat dels seus efectius humans. El punt més baix se situa justament en 1499, quan havia caigut als 3.600 habitants, però a partir d'ací s'inicia un procés de recuperació, que només es veurà interromput conjunturalment per les agitacions de les Germanies, però que es reprendrà amb força en els anys següents. La caiguda poblacional no s'explica tant per un increment de la mortalitat o una caiguda de la natalitat, és a dir, per fenòmens estrictament demogràfics, com per una forta emigració cap a la ciutat de València. La capital del regne exercia una forta atracció sobre les altres ciutats i viles, gràcies a les majors oportunitats que oferia tant el seu mercat de treball com la seua condició de centre comercial i financer de primer ordre. Famílies benestants, de mercaders i professionals liberals, i jornalers i artesans desarrelats convergien cap a València, en busca de feina o de millors horitzons econòmics i socials, dessagnant demogràficament les localitats de procedència. No oblidem que la ciutat de València passà d'uns quaranta mil habitants en les primeres dècades del segle XV a gairebé el doble en l'últim terç de la centúria, i aquest creixement espectacular, que la convertí en la ciutat més populosa de la Península Ibèrica, s'explica, en gran part, per una forta immigració procedent de dins i fora del mateix regne, que afectà greument viles mitjanes com Alzira, que van veure com es reduïa dràsticament la seua població.

No sols es reduí el nombre d'habitants, sinó també el de nuclis de poblament, tot accentuant un procés que venia ja dels temps de la colonització. Onze de les alqueries del terme d'Alzira citades en el *Llibre del Repartiment*, ja no les tornem a trobar en la documentació posterior com a centres habitats sinó com a partides rurals: Alaraf, l'Alburgí, Albotaina, Alculiel, l'Alfàs, Almúnia, Benimacle, Benivaire, Fentina, Sobronat i Viella. En aquest cas, l'abandonament d'aquests nuclis s'explica per la concentració de la població cristiana en centres majors, enfront de la dispersió característica de l'hàbitat andalusí. Al segle XV, però, el procés de despoblació s'agreujarà, aguditzat ara per les pestes i les inundacions. El 1469, Montortal, un llogaret del terme d'Alzira, que en les dècades anteriors havia comptat amb deu o quinze famílies musulmanes, apareix ja com a despoblat en les llistes del morabatí, una situació provocada, segons el document, per les "mortandats" i les guerres. També Tarragona, Xixera, Mulata, Maranyent i el Pujol, petites aldees del territori d'Alzira, amb menys d'una desena de famílies, es despoblaren abans de 1469. Fins i tot l'alqueria de Campanar, que havia arribat a tenir més d'un centenar d'habitants el 1399, deixa d'estar habitada el 1469, en traslladar-se els seus veïns al poble més pròxim, Sueca. El cens de despoblats d'aquest mateix any es tanca amb Benirabea, que només tenia una casa el 1399. També es van despoblar al segle XV, però sense que puguem precisar ni la data ni les circumstàncies precises, les antigues alqueries de l'Alcudiola, Aurí, Massacelí, Pranxet, Gegena, Torà o Torremurada, que encara estaven habitades el 1400; i, ja al segle XVI, Benimaclí i Ternils, ambdues per la riuada de 1571, que també provocà la fugida de la major part de la població de Cogullada cap a Carcaixent, i Cabanyes.

En la mateixa Alzira, els efectes de la depressió demogràfica, causats més per l'emi-gració que no per les pestes i riuades, van ser més acusats a la vila i els ravals que no a les alqueries del terme. El raval de Sant Agustí perdé un quart de la seua població al llarg del segle XV, i la vila, la meitat dels seus habitants. Per contra, el raval de Santa Maria, de funcions més rurals, es pogué defensar millor, com els altres nuclis agraris. En conjunt, de 1433 a 1499, Alzira havia perdut el 62 % de la seua població, mentre que la caiguda havia estat només del 15 % en la seua horta. Per altra part, el caràcter continuat i irreversible que pren el retrocés demogràfic impedeix atribuir-ne les causes a fenòmens conjunturals o episòdics, com un brot pestífer, una riuada del Xúquer o una incursió bèl·lica, els efectes dels quals es deixen sentir en els dents de serra d'una corba demogràfica, però no en la tendència general del període. Aquesta responia a un comportament demogràfic més profund i durador, en el qual la fecunditat, la composició familiar i l'emigració tingueren molt a veure.

El descens de la població cristiana contrasta amb el creixement de la musulmana. La moreria d'Alzira, al final del segle XIV, era un reducte minúscul, testimonial, comparat amb l'aclaparadora presència de la cristiana amb la qual compartia l'espai urbà. El mateix nombre de 45 famílies amb què comptava el 1387, el tornem a trobar el 1431. Tanmateix, a partir d'aquesta data la població musulmana no deixa de créixer: 61 famílies el 1459, 71 el 1461, 81 el 1464. Naturalment, un increment

tan fort en un període tan curt, de només cinc anys, no s'explica per raons naturals, sinó per l'aveïnament a Alzira de famílies foranes. La tendència ascendent continuà en els trenta anys següents, fins arribar al seu màxim nivell el 1495, quan la moreria comptava amb 116 cases o famílies, i el seu nombre no baixarà de cent en les dues primeres dècades del segle XVI. L'impacte de les Germanies, però, va ser definitiu. El 1524, l'antiga moreria, anomenada ara Vilanova d'Alzira, ja només comptava amb dotze famílies, totes batejades i convertides al cristianisme. I quatre anys més tard, un comissionat reial constata que tretze de les quaranta cases que hi havia havien estat completament derruïdes i que només hi quedaven catorze famílies, totes elles de cristians nous.

Les fonts fiscals, finalment, ens permeten aproximar-nos, ni que siga de manera parcial, als moviments migratoris. Un tret característic de la població medieval és la seua alta mobilitat geogràfica, tant de curt radi com de més llarga distància. En el cas d'Alzira, coneixem tant la procedència com la destinació d'unes 650 famílies al llarg del segle XV i les primeres tres dècades del XVI. Pel que fa a la immigració, un primer anell està constituït pel mateix terme d'Alzira: unes quinze famílies es traslladen del camp a la vila i altres vuit fan el camí contrari. La segona zona de procedència és la comarca de la Ribera, d'on procedeix un centenar de famílies immigrades, un poc més de la meitat de les quals s'estableixen en l'horta d'Alzira i la resta en la mateixa vila. El tercer anell està representat pels immigrants que venen d'altres comarques valencianes, 114 en total, que s'aveïnaven preferentment en la vila (69), mentre que el quart cercle està constituït per les famílies procedents de fora del regne de València (44), majoritàriament de la veïna Castella (16) i que s'instal·len sobretot en el nucli urbà. Cal dir que molts d'aquests immigrants només hi seran de pas, ja que poc després de la seua arribada a Alzira emprendran de nou el camí de l'emigració, aquesta vegada cap a València o, en alguns casos, retornant al lloc d'origen. La capital valenciana és també la destinació majoritària dels emigrants que abandonen el terme d'Alzira: 95 famílies d'un total de 351 (o millor, de 225 de les quals sabem on es van dirigir, és a dir, pràcticament la meitat). L'altra meitat (97) es quedà a la mateixa comarca de la Ribera, i només quinze famílies marxaren més enllà dels límits del regne.

En resum, doncs, la població d'Alzira experimentà un formidable creixement en el segle posterior a la conquesta i, bé que amb un ritme menor, el mantingué fins als primers anys del segle XV, quan arribà als nou mil habitants, tot i la conjunció de calamitats que hagué de patir, especialment en la segona meitat del Tres-cents. La

CONDICIÓ SOCIAL I ACTIVITAT PROFESSIONAL (1399-1404)

Condicció socioprofessional	Vila	RSA	RSM	Total
Cavallers	2		2	
Preveres	28	2	2	32
Professionals urbans				
Notaris	40+5			40+5

Manufactura/comerç				
Fusters	28+2	7	3	38+2
Paraires	30	2		32
Teixidors	19	10	2	31+2
Sabaters	25+2	1+1	2	28+3
Sastres	21	2		23
Moliner	4+2	5	5	14+2
Ferrer	-	6	7	13
Carnisser	11+1	-	1	12+1
Pastor	2	5	1	8
Corredor	5+1	2		7+1
Corredora	1	-	-	1
Especier	7	-	-	7
Obrer de vila	4+1	-	1	5+1
Barber	5+1	-	-	5+1
Serraller	4	1		5
Hostaler	-	3	2	5
Serrà	4	1		5
Trompador	0+1	4		4+1
Traginer	3		1	4
Colteller	4			4
Saig	3+1			3+1
Assaonador	2+2			2+2
Piquer	0+1	1	1	2+1
Joglar	1+1	1		2+1
Altres*	25+1	12		37+1
Agricultura				
Llauradors	2			2
Bracers		1		1
Cavador		1		1
Hortolà	1	5		6
Herbasser	1			1
Eguasser	1			1
Pastor	2	5	1	8
Sense identificar	317	273	133	723
TOTAL	625	351	162	1.138

*altres: en la vila: 2 cardadors, 2 tenders, 2 drapers, 2 fornillers, 2 arquejadors, 1+1 bainer, i 1 dels següents oficis: tintorer, cisteller, hospitaler, flequera, pintor, serrador, pellisser, jurista, pentinadora, ballester, pergaminer, albardaner, costurera i llissador; en el RSA: 2 teulers, 2 tabalers, 2 esquerrers, i 1 tintorer, cisteller, calciner, beguina, alfondeguer i flequer. Llevat de cinc excepcions, la font només identifica la professió dels homes; per això, quan ens dóna la del marit difunt, en el cas de les vídues, ho hem distingit amb el signe +.

*Un notari redactant
un inventari de béns.
Pintura al fresc en l'oratori
de San Martino, Florència.*

tendència s'invertí en les primeres dècades del Quatre-cents, quan Alzira, com moltes altres viles valencianes del centre i nord del país, van conèixer un important retrocés demogràfic, causat no tant per pestes, fams, riuades i guerres, que en tot cas provocaren el despoblament d'algunes alqueries del seu terme, com, sobretot, per l'emigració de molts dels seus habitants cap a la ciutat de València. Una reducció de la població cristiana que contrasta amb la tendència alça de la musulmana, que es va veure tallada de sobte per la revolta de les Germanies i la conversió forçosa dels moriscos.

6. L'ESTRUCTURA SOCIO-PROFSSIONAL

Antoni Furió. Universitat de València

L'èxit d'Alzira com a punt de destinació de molts immigrants d'altres localitats de la Ribera o d'altres comarques del país i fins i tot de fora del regne es devia també a l'atracció del seu propi mercat laboral. L'Alzira medieval era una ciutat amb unes funcions clarament urbanes, on una part important de la població es dedicava a activitats no agràries. Tot i que no disposem de censos o fonts específiques sobre l'ocupació professional dels seus habitants, els llibres de la peita solen indicar-la en bastants casos, encara que no en tots. Així, dels 1.135 veïns o caps de família que tenia Alzira el 1399-1404, en sabem la condició socio-professional de 406, que és només el 36 % del total, poc més de la tercera part, encara que si ens limitem al centre urbà, és a dir, a la "vila" pròpiament dita, el percentatge puja al 48,5 %. Vora la meitat, doncs, dels habitants de la vila no es dedicaven a l'agricultura, activitat que devia practicar presumiblement l'altra meitat, que no tenim identificada.

Suposant, doncs, que la població dedicada al sector primari eren la majoria dels que no apareixen identificats –perquè era l'activitat laboral més comuna– i no només els dinou descrits explícitament com a llauradors, bracers, hortolans, herbassers, eguassers i pastors, la resta es dedicava a les activitats manufactureres i comercials que veiem en el quadre. I, en la seua majoria, residien en el centre de la ciutat, la "vila", on pràcticament la meitat dels veïns es dedicaven a activitats no agràries. No

Un carrer medieval amb botigues i tallers artesanals. Miniatura del Livre du gouvernement des princes, de Gilles de Roma, segle XV (BNF)

hi ha molts nobles –només dos cavallers–, però sí molts eclesiàstics: una trentena, entre rectors, vicaris i beneficiats, no tots els quals, però, residien en Alzira, ja que alguns hi tenien béns immobles, però habitaven en altres llocs, o eren capellans que tenien el benefici a la capital de la Ribera, però no hi residien habitualment. La professió més representada, amb escreix, és la de notari: quaranta, als quals s'afeixen les vídues d'altres cinc notaris, tots concentrats en la vila. Ben bé es podria dir que l'Alzira medieval era una república de notaris, tant pel seu nombre com per la seua participació en el govern de la vila. Però caldria fer algunes matisacions. En primer lloc, que els notaris d'Alzira servien una àmplia clientela que s'estenia no sols fora de les muralles de la vila, sinó també més enllà del terme municipal, a nuclis rurals que no comptaven amb cap escrivà públic. Fins a les notaries de la vila es desplaçaven diàriament habitants dels ravals, de les alqueries i encara d'altres poblacions veïnes a registrar per escrit les seues transaccions econòmiques, els seus testaments o cartes nupcials i molts altres actes de la vida quotidiana. També es concentraven a la vila les principals manufactures, en especial la indústria tèxtil: trenta paraires (només dos al Raval de Sant Agustí), dinou teixidors (deu més al RSA i altres 2 al de Santa Maria), dos drapers, dos arquejadors, un cardador, un tintorer..., així com els sastres (21 a

la vila i 2 al RSA) i els sabaters (27 a la vila i 4 als dos ravals); per contra, els ferrers residien als afores, als dos ravals (13). Igualment, els hostalers (5) i l'alfondeguer (1) habitaven als dos barris extramurs, on es localitzaven els hostals que acollien els mercaders forans i els transeünts i el magatzem (alfòndec) on es guardaven les mercaderies. La indústria de la pell i el cuir estava representada pels quatre assaonadors i un pellisser i la de la construcció pels sis obrers de vila, els tres piquers, els dos teulers i el calciner, mentre que la de les armes i el metall ho estava pels quatre coltellers, els dos bainers i el ballester. En el quadre es pot apreciar la gran diversitat d'oficis, que abasten pràcticament tots els sectors productius, des dels especiers, els moliners, els flequers, els carnisers, els tenders, els cistellers els barbers fins als traginers, albardaners, saigs, corredors, el pergaminer, el pintor i els músics (joglars, trompadors i tabalers). Només en cinc ocasions, la identificada professionalment és una dona: una pentinadora (probablement de cànem, més que de cabells), una corredora (una intermediària comercial), una costurera, una flequera (venedora de pa) i una beguina (dona que viva sota una regla, dedicada a la devoció i a obres de pietat, sense pertànyer a cap orde religiós).

Aquesta gran diversitat socioprofessional, que reflectia la fesomia urbana i el dinamisme econòmic d'una ciutat mitjana com era l'Alzira de la baixa edat mitjana, s'explica per la centralitat que exercia la vila dins l'espai comarcal. Els artesans de la vila, igual que els notaris, no treballaven només per a la clientela urbana, sinó per a una població més àmplia, que s'estenia més enllà del terme municipal. La indústria més important era la tèxtil, en particular la de la llana, responsable de la fabricació de teixits de qualitat mitjana-baixa, els coneguts com a "draps de la terra", que eren comercialitzats pels drapers i per altres mercaders locals i comarcals. Es tractava d'una manufactura molt especialitzada, amb artesans qualificats en les distintes fases del procés de producció, en contrast amb el que passava en la construcció, on trobem un nombre reduït de professionals per al que devien ser les necessitats d'una vila com Alzira i encara de la seua comarca, però en aquest cas la majoria dels treballadors devien ser mà d'obra no qualificada, dirigida pels obrers de vila, que eren els qui coneixien realment l'ofici. Eren per oportunitats laborals com aquesta que molts llauradors dels pobles veïns acabaven aveïnant-se a Alzira, igual que molts artesans procedents de més lluny, fins i tot de Castella. Però la ciutat de València estava massa prop, a només uns quaranta quilòmetres de distància, i Alzira, com Xàtiva i moltes altres ciutats mitjanes, no podia competir amb les oportunitats de negoci i de treball que ofería la capital del regne, cosa que es traduiria al llarg del Quatre-cents, al final ja dels temps medievals, en un extraordinari creixement demogràfic i econòmic de València a costa i en detriment de la seua àrea d'influència.

1. L'HORTA D'ALZIRA I LA XARXA DE REG

Antoni Furió i Luis Pablo Martínez.

Universitat de València i Generalitat valenciana

L'agricultura i, en general, les mateixes condicions d'existència de la vida humana en una zona àrida i de baixa pluviositat com és el vessant mediterrani de la península Ibèrica, depenen de la disponibilitat de recursos hídrics i del seu aprofitament per a la irrigació. I això, en el territori d'Alzira i en el conjunt de la Ribera, s'ha traduït històricament en l'aprofitament de l'aigua del Xúquer i dels seus afluents. No sols Alzira nasqué en una illa del Xúquer, sinó que el seu mateix origen i desenvolupament estan relacionats amb l'aprofitament de les aigües del riu, primer en forma d'inundacions periòdiques i, després, amb la creació i manteniment de diferents sistemes de reg que donaren lloc a una gran i rica horta. En època musulmana i també durant els primers segles cristians, el Xúquer era navegable des de Cullera fins Alzira, de manera que no es podien construir assuts sòlids i permanents per a derivar l'aigua del riu i

Torre d'en Lloris. Foto procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, La subcomarca de Castelló i les Énoves, 2011

Partidors Sanç, l'Ènova. Foto procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, *La subcomarca de Castelló i les Ènoves*, 2011

Aquesta gran horta cobria unes 40.000 fanecades (unes 3.300 ha), una extensió semblant a la de la Sèquia de Montcada, a l'horta de València, i era alimentada per dos grans sistemes de reg, la Sèquia Comuna de l'Ènova i la Sèquia d'Algirós, que prenién l'aigua del riu Albaida, mitjançant dos assuts, situats a la Torre d'en Lloris i a Senyera, respectivament. L'horta tenia uns 14 km de longitud, entre el primer assut i el barranc de la Vila, a les portes d'Alzira. Des de la Torre d'en Lloris, la Sèquia Comuna de l'Ènova discorria seguint la vora dreta del riu Albaida fins a arribar a Manuel, on es produïa la primera gran partició del sistema. Un terç dels cabals era canalitzada per la Sèquia del Terç de Castelló, que seguia l'Albaida en direcció nord-oest, per a regar les hortes de Sant Joan, Senyera, la Pobla, Benimexís i Castelló, mentre que la sèquia mare continuava en direcció nord, per a girar cap a l'est, envoltant la muntanya de l'Ènova. Els seus dos terços dels cabals del sistema –el reg de l'Ènova– se subdividien en dues tandes: la sobirana, que regava de dilluns a dijous les terres de Manuel, Sant Joan, Faldeta, Torreta, la Pobla Llarga, l'Abat i Verfull, i la jussana, que regava la resta dels dies les hortes de Sanç, l'Ènova, Berfull, Tossalet i Rafelguaraf.

Per la seua part, la Sèquia d'Algirós reservava dos terços del seu cabal per al reg de Castelló, mentre que el terç restant regava l'Horta del Cent, que era el nom que rebia la part septentrional i últim d'aquesta gran horta, situada ja en el terme d'Alzira (i avui en el de Carcaixent). Les seues escorrenties eren emprades per al reg de

l'Alborgí i d'altres partides immediates a la vila d'Alzira, que també recorrien a l'aigua de pous i sènies. La Sèquia d'Algirós era el principal canal de reg de l'Horta del Cent, la sèquia per antonomàsia, com reflecteix l'etimologia àrab del seu nom (un gran braç de reg de la Sèquia de Mestalla de l'horta de València també es deia 'Algirós'). Una sentència de 1495 mostra que dos ter-

Escalona, Sumacàrcer. Foto procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, *La subcomarca de Castelló i les Ènoves*, 2011

Sèquia Comuna, abans de Manuel. Foto procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, La subcomarca de Castelló i les Ènoves, 2011

ços dels seus cabals es reservaven per a regar Castelló nou dies continuats, mentre que el terç restant regava tres dies l'Horta del Cent, integrada per les alqueries de Benimaclí, Ternils, Cogullada i Carcaixent. La Sèquia d'Algirós regava les terres de l'Horta del Cent mitjançant braços que derivaven de la sèquia mare i d'un braç principal d'aquesta, la Sèquia de la Hueta, que seguia la mota del Xúquer –origen del seu nom: la sèquia del “ued”, el riu) i de la qual derivaven els braços de les Vinyes, de l'Horta, de Na Febrera i del Teular, que retornaven els seus sobrants a la sèquia mare d'Algirós. Aquesta última es va fragmentar al segle XVII arran de la construcció de les sèquies d'Escalona i de Carcaixent, però el seu traçat es correspon amb la denominada Sèquia Vella del sistema de l'actual Sèquia de Carcaixent.

Finalment, les cotes més baixes de l'Horta del Cent eren regades pel canal conegut com a Sèquia de l'Ènova, que era el mateix barranc de Barxeta, que rebia l'escorrentia de les muntanyes a llevant i incorporava també els sobrants dels sistemes de la Sèquia Comuna de l'Ènova i de la Sèquia d'Algirós, la qual cosa li permetia funcionar no només com a canal de drenatge, sinó també com a sèquia mare per al reg. Al seu torn, de la Sèquia de l'Ènova/barranc de Barxeta naixia la Sèquia de la Coma, que funcionaria com a sistema autònom fins al segle XIX.

Un document de 1371 –l'adjudicació de la col·lecta del sequiatge– ens permet estimar en 8.974 fanecades (750 ha) l'extensió de l'Horta del Cent, regada per les sèquies d'Algirós i de l'Ènova (denominació aquesta última que prenia el barranc de Barxeta en el tram que es feia servir com a sèquia). I abans hem dit que l'Horta del Cent és només la part situada dins del terme d'Alzira d'una gran horta que podia abastar les 40.000 fanecades. L'existència d'aquest gran espai irrigat entre Xàtiva i Alzira abans de la conquesta cristiana ens ve confirmada per una pluralitat de notícies, entre les quals les concessions de molins d'aigua consignades en el *Llibre del Repar-*

*Presa la Parada, Manuel.
Foto procedent del llibre de
Joan Català i Vicent Sanchis,
La subcomarca de Castelló i
les Ènoves, 2011*

timent (un molí de nou moles en terme de Castelló a Berenguer de Merita i un de tres moles a Rostany Guillem i la muller de Torderes “in cequia de Aliarof”, ambdós l’any 1248; un molí de dues rodes a Ternils el 1258), així com els establiments de terres. El mateix *Llibre del Repartiment* informa sobre la distribució de 22.392 fanecades entre es 209 colons que havien de poblar el territori de Castelló i d’altres 4.068 fanecades entre els 45 que s’assentaren en l’Ènova. Per la seua part, els registres de la Cancelleria reial consignen la donació a Garcia de Puig, l’any 1258, d’un hort i 27 ha “in regadivo in Al-

gezira, in termino de Algerós”, mentre que en 1275 Ermengol de Segla va rebre 33 ha en Algirós. I és molt probable que la Sèquia d’Algirós hagués estat la primera a ser construïda, com indicaria el seu mateix nom, “la sèquia”, abans que ho fos la Sèquia Comuna de l’Ènova i l’increment, gràcies a aquesta, de les escorrenties rebudes pel canal de Barxeta.

Ben probablement també, la menor disponibilitat d’aigua per a regar l’extens territori dels districtes de Castelló i de l’Horta del Cent degué ser font de conflicte des dels inicis del sistema. En època andalusina, el benefici derivat de la cooperació entre les alqueries usuàries del sistema, junt amb la unitat jurisdiccional garantida per l’estat, prevenia i controlava eficaçment els comportaments egoistes, capaços d’arruïnar el sistema. I el fet és que, després de la conquesta cristiana, els sistemes de reg van ser gestionats de manera autònoma per comunitats de regants que operaven a nivell supralocal, com succeïa en el cas de l’Horta del Cent i de la Sèquia Comuna de l’Ènova, potser com a continuació heretada de l’ordenació del reg en època andalusina. Això també podria ser un indicatiu del protagonisme de les comunitats camperoles en la construcció i el manteniment dels sistemes hidràulics en època andalusina, sense que això excloua la intervenció dels poders públics, a través de les ciutats de Xàtiva i d’Alzira, tant pel que fa al disseny i la construcció dels sistemes com a la garantia institucional del manteniment dels acords que permetien el seu funcionament.

Després de la conquesta cristiana, l’interès comú dels senyors feudals i dels camperols per l’expansió i la intensificació del reg incrementà el nivell de conflictivitat al si dels sistemes de reg. En un context de fragmentació de jurisdiccions i de desenvolupament de l’agricultura especulativa, s’impulsà la transformació de secans en regadius i la introducció de cultius d’alta rendibilitat econòmica amb requeriments hídrics més elevats que el blat i les vinyes, com l’arròs i la morera. L’increment de la conflictivitat al si del sistema de la Sèquia d’Algirós motivà l’any 1375 la inter-

venció de l'infant Joan per tal de garantir el compliment d'una sentència arbitral en el plet que enfrontava els regants de Castelló i els de l'Horta del Cent, seguida l'any següent d'una nova sentència per part del governador Olf de Pròixita. L'any 1447, l'administrador de la granja de Benivaire, propietat del monestir cistercenc de Valldigna, reforçà amb argamassa la parada per on es regaven les terres de la granja, obra que va ser destruïda pel sequier de l'Horta del Cent. Al contrari que en època andalusina, l'atomització de jurisdiccions, la feblesa de l'administració reial i, sobretot, la divisió de les terres regades per la Sèquia d'Algirós en dos districtes, el de Xàtiva –l'horta de Castelló– i el d'Alzira –l'Horta del Cent– dificultaven l'acció comuna i la resolució de conflictes.

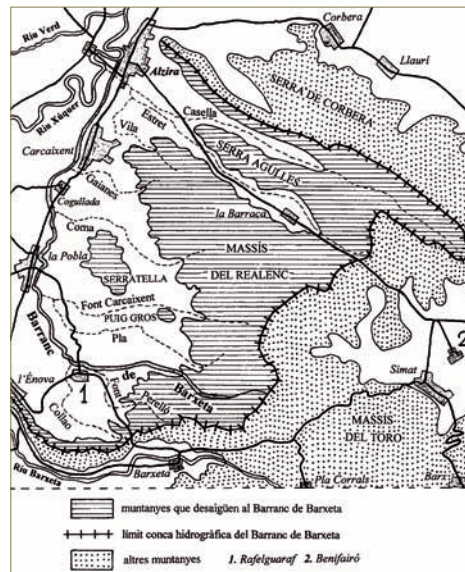

Mapa el Realenc. Mapa procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, La subcomarca de Castelló i les Ènoves, 2011

L'increment dels conflictes pels recursos hídrics, una versió medieval de la guerra per l'aigua, impulsà la recerca de solucions particulars per les poblacions que se servien dels antics sistemes andalusins. En el cas de la Sèquia Comuna de l'Ènova, es va intentar garantir una distribució equitativa de l'aigua mitjançant particions clares i braçals diferenciats, però en el de la Sèquia d'Algirós sí que es podia pensar en la millora de la seua dotació hídrica amb noves aportacions del Xúquer. La necessitat de regar les partides rurals pròximes a la vila d'Alzira, en cua del sistema d'Algirós va motivar els primers projectes coneguts. L'any 1398, el consell municipal debaté la possibilitat de transvasar part de l'aigua de la Sèquia Reial per a regar el territori de l'Alquenència, i tres anys més tard sol·licità permís per a dur-ho a terme. El projecte es tornaria a plantejar de manera més ambiciosa mig segle després. El 1458, l'expert

Barranc Barxeta per la Pobla. Mapa procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, La subcomarca de Castelló i les Ènoves, 2011

Mapa procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, *La subcomarca de Castelló i les Ènoves*, 2011

“livellador” valencià Salvador Mesquita concloué que, amb la nova sèquia que calia excavar, es podrien regar les partides de Benivaire, l’Alborgí, la Coma de Carcaixent, Materna, Vilella, Alfracà, la Bassa del Rei, l’Alfàs, l’Alquenència amb les Capçades i el territori entre el pont de Xàtiva i Montcada, que comprenia els horts del raval de Sant Agustí, l’alqueria de Galceran Gombau i les terres de Tulell i del Pla de Montcada.

Però realment la captació d’aigua del Xúquer no es produiria fins als temps moderns, primer amb la construcció el

1606 de la Sèquia d’Escalona, impulsada des de 1533 pels regants de Castelló, vila que el 1587 se segregava de Xàtiva, i després, el 1679, amb la de la Sèquia de Carcaixent, població que, per la seua banda, s’havia segregat d’Alzira cent anys abans, el 1576, tot assumint la jurisdicció sobre l’antiga Horta del Cent. L’obertura d’aquestes dues noves sèquies, titllada d’absurda per l’enginyer Bosch Julià el 1866 per comportar la duplicació de noves infraestructures de derivació i conducció d’aigües del Xúquer, s’explica pel particularisme hidràulic desfermat pel feudalisme, quan tot-hom, cada vila, lloc o alqueria, i el seu senyor respectiu, volia tenir la seua pròpia sèquia. Naturalment, les noves sèquies permeteren l’expansió i la intensificació dels regs entre els segles XVII i XX. A Carcaixent, les 8.914 fanecades regades a l’antiga Horta del Cent es transformaren en més d’11.000 a finals del segle XVII per arribar a les actuals 19.200, mentre que a Castelló es passà de les 4.380 regades per la Sèquia d’Algirós a les 22.800 regades en l’actualitat per la Sèquia d’Escalona. Alzira, que havia monopolitzat durant segles l’aprofitament de les aigües del Xúquer, s’oposà a ambdós projectes. Els regants de la Sèquia Reial del Xúquer pledejaren amb Castelló i Carcaixent per tal de salvaguardar els seus privilegis, com a primer gran canal de reg que derivà aigües del Xúquer després de la conquesta cristiana. Finalment, l’any 1880, el Ministeri de Foment hagué d’establir un ordre de precedència en l’aprofitament del cabal del Xúquer, que atorgà la prioritat al tram antic de la Sèquia Reial, seguit per les sèquies d’Escalona i de Carcaixent i deixant per al final la Sèquia del Projecte, la gran ampliació de la Sèquia Reial promoguda en el segle XVIII pel duc d’Híjar, senyor de Sollana.

Quant a la gestió dels sistemes de reg, en la marge dreta del Xúquer era inicialment, en època andalusina, de caràcter supralocal, però la fragmentació de les jurisdiccions després de la conquesta deixà la seua empremta en les comunitats de regants. El sistema andalusí de la Sèquia d’Algirós era gestionat per dues comunitats diferenciades, cada una amb el seu propi sequier, a una i altra banda de la ratlla que separava els districtes de Xàtiva i Alzira. Tenim documentada l’any 1371 una reunió dels re-

gants de l’Horta del Cent, sense participació dels de Castelló, per a adjudicar la col·lecta del sequiatge. Uns anys abans, el 1360, el batlle general havia ordenat als sequiers de Castelló i de l’Horta del Cent que procedissen a la neteja de la Sèquia d’Algirós, “que va de Castelló al Pla d’Algesira”. Però la divisió de jurisdiccions dificultava la cooperació i la resolució de conflictes, ja que els regants de Castelló i de l’Horta del Cent recorrien en primera instància als consells de

Xàtiva i d’Alzira i, en segona instància, a la lloctinència de la governació del regne amb seu a Xàtiva i a la governació general amb seu a València, respectivament. Així mateix, les parts enfrontades treien profit de les rivalitats entre la governació i la batllia general per la jurisdicció en matèria d’aigües. El mateix 1360, el batlle general protestà davant la lloctinència de la governació per haver ordenat al batlle d’Alzira que no s’immiscís en el plet que enfrontava el sequier amb certs regants de la Sèquia d’Algirós. De manera semblant, la gestió de la Sèquia Comuna de l’Ènova també estava en mans dels regants i no dels municipis, com es desprèn d’una petició dels regants de l’Ènova i Castelló, el 1325, al rei perquè prohibís la construcció de molins.

Per contra, a les noves sèquies d’Escalona i de Carcaixent predominà la gestió municipal, fet relacionat amb la segregació d’ambdues poblacions de Xàtiva i Alzira, respectivament, i la implicació dels nous consells municipals en el disseny, l’execució i el finançament dels projectes, així com en el manteniment de les noves infraestructures. Tanmateix, el 1731 en el cas de la d’Escalona i al segle XIX en el de la de Carcaixent, el govern i l’administració de les sèquies passà del municipi a mans dels regants, en un procés que en el primer cas s’anticipava i en el segon s’emmarcava dins el procés d’autonomització de les comunitats de regants, impulsat per la legislació liberal, que les situava sota la tutela de l’Estat, en detriment dels municipis.

2. EL MARGE ESQUERRE DEL XÚQUER: LA SÈQUIA REIAL D’ALZIRA

Tomàs Peris Albentosa

L’estreta vinculació existent entre Alzira i la Sèquia Reial queda perfectament reflectida en l’hidrònim que designà aquest canal fins a la meitat del segle XIX: Sèquia Reial d’Alzira. Sols a partir de les dècades centrals del Vuit-cents, després d’haver-se fet efectiva l’ampliació del territori irrigat des d’Algemesí fins Albal (àrea coneguda com Segona Secció, irrigada per la Sèquia del Projecte) va adoptar el nom actual, Sèquia Reial del Xúquer, en incorporar zones que mai no havien estat sotmeses a la jurisdicció alzirenya.

Barranc Barxeta per Carcaixent. Foto procedent del llibre de Joan Català i Vicent Sanchis, La subcomarca de Castelló i les Ènoves, 2011

Mapa de l'horta irrigada per la Sèquia Reial en temps medievals, confeccionat el 1627 durant una visura per resoldre la conflictivitat esclatada després d'entrar en vigor les Ordenances de 1620 (Arxiu del Regne València, Mapes i Plànols, sign. 005).

La Sèquia Reial sobresurt de manera ben contundent en el conjunt dels regadius mediterranis. Però aquest tret no resulta només d'unes magnituds físiques inusuals (més d'un centenar de preses d'aigua ja en temps medievals, 4.000 hectàrees empadronades el 1673) o la complexitat organitzativa derivada de la participació dels nombrosos municipis implicats i els milers d'usuaris beneficiats. Destaca, sobretot, per la capacitat d'aportar idees sobre les

claus explicatives de la gestió hidràulica efectuada en els regadius valencians durant l'època feudal (segles XIII-XVIII), gràcies a l'excel·lent informació conservada en l'arxiu de la pròpia Sèquia, el Municipal d'Alzira, del Regne, etc., d'una qualitat i abundància extraordinària, que no té parangó en cap altre macrosistema hidràulic valencià. Les publicacions sobre la Sèquia Reial de Miguel Gual Camarena, Salvador Calatayud Giner, Rafael Pellicer, Francesco d'Amaro, Joan Romero i les meues pròpies permeten fonamentar tres idees fonamentals aplicables al conjunt de regadius mediterranis:

A. Les inversions en infraestructures hidràuliques no responien una estricta racionalitat econòmica a curt o mitjà termini (rendibilitat dels capitals emprats), sinó que els objectius econòmics perseguits eren de llarg termini (increment de la producció agrícola, aconseguit gràcies a l'ús sustentable del recurs aigua i l'adopció d'encertades estratègies productives). Els principals propòsits foren socioeconòmics (reforçar la cohesió de les comunitats locals, fer viables petites explotacions camperoles, basades en el policultiu intensiu, que requerien molt de treball durant tot l'any) encara que no faltaren les finalitats polítiques, com ara fixar una població fidel en zones considerades 'estratègiques', multiplicar els tributs a percebre per la corona, l'estament eclesiàstic i els senyors feudals, garantir l'abastiment alimentari a nuclis urbans, etc.

Sèquia andalusina d'Alfaiat, prop del llogaret de Ressalany, abastida amb aigües dels ulls on naixia el riu Dels Ulls, que quedà integrada en la Sèquia Reial sense haver de pagar sequiatge (Mapa de Juan de roxas, 1764-1765, Arxiu Sèquia Reial del Xúquer).

B. Com d'important fou deixar una ampla autonomia als usuaris de les aigües per tal d'efectuar una gestió hidràulica que permetés consensuar decisions i aplicar-les amb rapidesa i de manera efectiva. La història de la Sèquia Reial durant l'època medieval palesa que, tot i ser un canal de reg construït i finançat per la corona (el potencial intervencionista de la monarquia era, doncs, il·limitat), el govern de les aigües efectuat per oficials reials o per individus nomenats directament pel rei manifestà

tenir bastants inconvenients com per haver de ser abandonat gradualment i donar pas a una progressiva delegació de competències en favor del consistori alzireny i dels òrgans col·legiats que representaven als col·lectius d'usuaris.

C. L'alt grau de plasticitat institucional que s'hi constata, cosa que obliga a matisar la idea d'ultraestabilitat que se sol atribuir a les organitzacions de reg valencianes. Caldria substituir aquesta tesi d'hiperestabilitat per d'altra centrada en la idea de continuïtat en la molt llarga durada de les entitats que agrupaven els regants, que actuaren com dipositàries d'uns drets sobre les aigües fluvials que s'anaren acumulant durant segles. Aquesta *sustentabilitat institucional* no contradiu de cap manera que els ens jurídics cooperatius que aglutinaven a col·lectius de regants experimentassen intenses transformacions organitzatives, efectuades per reconduir la conflictivitat conjuntural que s'hi patia de tant en tant i poder donar resposta a la creixent demanda d'aigua per regar més terres i conrear nous cultius més exigents hídricament (Peris 2018b).

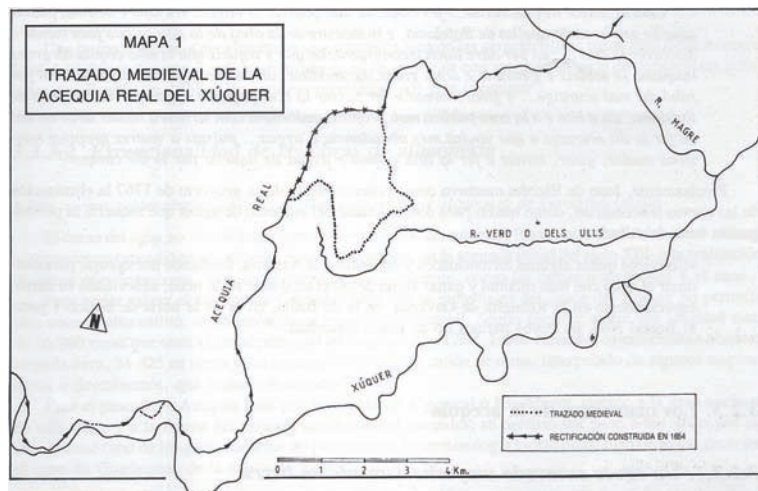
2.1 LES ETAPES DE CONSTRUCCIÓ DE LA XARXA DE CANALS

No sabem si existí un canal andalusí que prenia aigües del Xúquer, recuperat i ampliat pels repobladors feudals. L'hidraulista rossellonès Jaubert de Passà informà d'una primera iniciativa local (refer la sèquia islàmica), transformada per Jaume I en un projecte molt més ambiciós: un canal de reg capaç d'enllaçar amb l'Horta de València² amb l'objectiu d'incentivar l'assentament de repobladors cristians en una zona militarment estratègica i garantir l'abastiment de blat a la capital del regne. M. Gual Camarena aportà documents que distingeixen entre una 'cequia antique' i la 'cequia nova Algezire' (1979: 52), però no queda clar si es refereixen a:

- Dues sèquies totalment independents.

Els llocs més apropiats per prendre aigües del Xúquer per irrigar l'horta alzirenya (compresa entre els rius Xúquer, Dels Ulls fins al Magre) eren un poc més vall de Gavarda o un poc més amunt d'Alcosser, com es pot observar en aquesta còpia del mapa d'Escofet (Arxiu Séquia Reial del Xúquer).

Mapa amb el traçat medieval de la Séquia Reial i la rectificació efectuada l'any 1654 (PERIS, 1992a: 117).

² "Nuevas necesidades [...] proyectaron engrandecer el canal, recoger un mayor volumen de agua y estender [...] el riego más allá de los primeros límites. Estas mejoras llamaron la atención del rey Don Jaime [...] Diversos] acontecimientos [...] paralizaron los riegos, por cuyo motivo los habitantes recurrieron al soberano, quien les prometió reparar el canal [...]. La empresa fue tan feliz y los resultados tan brillantes que el reconocimiento de los terratenientes hizo que fueran injustos para con los moros, obstinándose en atribuir al rey Don Jayme la creación del canal de Alzira" (JAUBERT, 1844, I: 422).

³MATEU BELLÉS, 1989: 174-175. *La normativa del 1273 explicita que aquells que regaven de la Sèquia Antiga no havien de pagar sequiatge* (GUAL, 1979: 106).

⁴El mapa de Juan de Rojas informa que «de dicha Real Azequia salen tres [...] anguileras, la una [...] el Brazal de Alzira [...]. La otra [...] la] Anguilera de [...] Masalavez, que su cause antes era parte de la Real Azequia [...]. Y otra [...] la] Anguilera de Montartal, que su cause antes era también parte de la Real Azequia [...]. Fesa Segunda de Ressalany, y del lado de esta prinzipia la Anguilera de Masalavez, por donde antes yva la Real Azequia, y en [...] 1654 se determinó mudar, que es la que le disen Azequia Nueva» (Mapa de Roxas, 1764, Arxiu Sèquia Reial del Xúquer).

⁵A.S.R.X., lligall 29, n° 19.

⁶El text del privilegi del rei Martí, del 1404, al·ludeix les sequeres como causa de la facultat d'ampliar la Sèquia Reial: «quantos daños y quantas incomodidades ocasionaron [...] las escaseces de granos y demás comestibles que hubo los años anteriores, por la sequedad y gran falta de lluvias que acaecieron [...]. Por estos motivos [...], hallamos ser [...] necessari] acabar y llebar totalmente a efecto el laudable propósito ya empezado por el señor Rey Don Jayme» (A.S.R.X., lligall 33, n° 6, f. 1).

⁷Una traducció tardana del privilegi informa que facultava a «guiar dicha agua a cierto [...] cano que [...] hizo hacer [...] Don Jayme, profundando dicha Acequia [...], guiándola en [...] partes [...] oportunas [...] Y allí podáis [...] hacer una Acequia, que [...] venga a dicha ciudad de Valencia, para regar [...], y sacar de esta Acequia otras [...] y llevarlas para el riego [...], formando la Acequia de forma que [...] finalice dentro la Rambla y Río Seco, cerca de Catharroja, vecina a nuestra Albufera, o al río de Guadalaviar o otras partes [...] que hos parezca ser más conveniente» (A.S.R.X., lligall 29, n° 19).

- Dos trams diferents d'un mateix canal, l'inicial —braçal d'Alzira— i la prolongació o Sèquia Reial, inicialment designada com Sèquia d'Alberic.
- La integració d'una sèquia modesta, que prenia aigües del riu dels Ulls, en la xarxa del macrosistema feudal (com ara la sèquia d'Alfait, vora Ressalany).³

L'hipotètic canal que pogué precedir a l'empresa jaumina potser fora el Braçal d'Alzira, que podia captar aigües del Xúquer entre Gavarda i Alcosser, si és que no ho feia ja a Antella.

El projecte impulsat per Jaume I contemplava dur cabal del Xúquer almenys fins Almusafes, circumstància que pogué obligar a remuntar la presa d'aigües fins Antella per tal de guanyar cota i ubicar-se en un indret particularment favorable per la subsistència de l'assut, a la sortida d'un meandre. Gual Camarena documentà que la major part de la Sèquia Reial es construí entre 1258 (setze anys després de l'ocupació cristiana de la zona) i 1269. La posada en reg de bona part de la conca que drena el riu dels Ulls s'executà per fases. Inicialment, el canal es limità al Braçal d'Alzira, considerat jurídicament sèquia mare fins al partidor de les Monges, que discorria prop del caixer del Xúquer i regava gran part del marge dret del riu dels Ulls. En una segona fase, es construí la sèquia mare entre el Dantell Major d'Alzira i les feses d'Alasquer o Ressalany, irrigant terres altes de les baronies d'Alberic i llençant escorrims i descàrregues operacionals al riu Dels Ulls. En una tercera fase, es creà la sèquia mare entre les feses de Ressalany i Aurí, canal que transcorria per un traçat diferent a l'actual.⁴ Una darrera etapa constructiva dugué l'aigua del Xúquer fins a l'actual terme d'Algemesí, a ambdues vores del Magre (construcció del cano o conducte subterrani sota la rambla, on arribava un cabal tan esquitat que obligà a tandejar l'aigua determinats dies de la setmana, cosa que explica que la majoria de sèquies d'aquesta àrea prengueren com topònim referencial el dia en el qual tenien dret a regar.

El projecte inicial, que pretenia dur aigua del Xúquer fins als límits de l'Albufera, quedà inconclús a causa de les grans insurreccions mudèjars i la mort de Jaume I (Gual 1979: 105). L'enginyer Escofet comentava en 1768 que l'existència del cano de Guadassuar demostrava «que se tuvo esta mira desde su construcción, con la idea de continuar dicha azequia y regar las tierras de secano de [...] Algemesí, parte de [...] Alginet, Benifayó, Almusafes, Espioca, Silla, Sollana y Albalat de Pardines». ⁵ Però les sequeres de la segona meitat del segle XIV (particularment intenses en 1367-1371, 1384-1394 i 1401-1402), que provocaren el desabastiment blader de la ciutat de València i fortes pujades del preu dels forments, així com les dificultats per transvasar aigües del Cabriol —afluent del Xúquer— fins al Túria (Gual 1979: 121), rellançaren l'afany per culminar el projecte hidràulic d'enllaçar amb l'Horta de València plantejat en temps de Jaume I.⁶ Els interessats en posar en reg secans i marjals de l'Horta Sud obtingueren el privilegi reial de 1404 que facultava a extraure del Xúquer tota l'aigua que es volguera i conduir-la pel caixer de la Sèquia Reial fins on es poguera.⁷ Però aquesta concessió no es feu efectiva. La normalitat pluviomètrica dels anys posteriors (que permeté criar les collites de cereals sense haver de regar), així com l'allau de

legislació antiarrossera i les complexitats tècniques, econòmiques i organitzatives del projecte provocaren la seua paralització, de manera que no es materialitzaria fins al darrer terç del segle XVIII de resultes d'una maniobra especulativa del duc d'Híjar.⁸

2.2 L'EVOLUCIÓ INSTITUCIONAL: GÈNESI I CONSOLIDACIÓ ORGANITZATIVA

Abans del 1620 no hi hagué unes autèntiques ordenances, ja que l'oligarquia alzirenya propicià un context d'indefinició que l'afavoria. Més que una normativa clara i detallada, el principal text normatiu que regí el govern de la Sèquia Reial fou el lacònic privilegi de 1350, que es limitava a consagrar la preeminència d'una elit alzirenya sobre el conjunt de regants. A més, la pràctica quotidiana del reg no s'atenyia a aquest privilegi reial sinó que es guià per un seguit de preceptes acumulatius, configurats a partir d'un nucli de dret consuetudinari, els dictàmens corroborats en Consells Generals així com decisions puntuals adoptades pels successius sequiers reials.

La gestió de la sèquia s'havia de basar, en principi, en allò que disposaven els codis hidràulics; però en l'aplicació concreta de la normativa resultaren fonamentals un seguit d'acords dels òrgans comunitaris de govern (consells de Sèquia) i els criteris mantinguts per les principals autoritats (sequier, veedors, etc.). Els òrgans col·legiats eren la Junta Particular, el Consell de Senyors de Trasts i el Consell General. La primera era una comissió reduïda (integrada pel Sequier, el Justícia i jurats d'Alzira i el lloctinent del Batlle reial), que tenia com missió determinar l'ordre del dia de les reunions de Senyors de Trast (obres a fer, taxes a cobrar, etc.). El Consell de Senyors de Trast era una junta integrada per 31 delegats, on estaven representats els col·lectius que integraven la Sèquia Reial (a més a més de sequier, veedor i síndic), que decidia quins temes era convenient plantejar a l'assemblea general de regants. En el Consell General tenien dret a participar tots els usuaris: el Sequier plantejava les propostes, que es debatien i eren votades pels assistents (un vot per regant, amb independència de la quantitat de terres posseïdes); les determinacions adoptades havien de ser executades per les autoritats del canal.

L'oficial clau en el govern de la sèquia era el Sequier Reial, que sempre tingué una enorme capacitat efectiva per a dirigir la gestió hidràulica, molt més gran que el paper de simple executor que li atribueix la normativa, d'ací l'interès dels col·lectius de

Fragment del mapa de Juan Escofet on s'observa l'horta irrigada per la Sèquia Reial en època medieval (A.S.R.X.).

⁸PERIS, 1991 i 1992a: 281-344. L'encapçalament del projecte de 1768 no pot ser més eloqüent: «Plan de las obras de rectificación de la Acequia Real en su Primera Sección y construcción de la Segunda, formado por Don Juan de Escofet, con arreglo al privilegio del Rey Don Martín» (A.S.R.X., lligall 33, n° 6).

Fragment del mapa de la séquia Reial d'Alzira confeccionat en 1627. A l'esquerra s'observa l'inici del braçal d'Alzira, que regava el territori d'Alcosser i, en entrar en el terme d'Alzira, es subdividia en el partidor De les Monges —al centre—, fins on tenia la consideració jurídica de séquia mare. Sengles derivacions beneficiaven al llogaret del Pujol i l'Alqueria de Mulata mentre que el braç principal seguia pel Toro i irrigava l'horta propera a Alzira. Aquesta estructura de canals s'ajusta bastant al model formulat per F. Esquilache de braços que servien petits espais irrigats al voltant de la respectiva alqueria, cosa que dona certa versemblança a la hipòtesi que potser el braçal d'Alzira fos un canal islàmic integrat posteriorment en la séquia creada pels feudals (A.R.V., M.P. sign. 005).

regants en poder accedir a ocupar aquest càrrec. Des del Privilegi de 1350, posseï en exclusiva l'administració de justícia en primera instància i tingué encomanades atribucions tan rellevants com mantenir en bones condicions la infraestructura del reg, distribuir l'aigua, autoritzar la baixada de troncs pel Xúquer, decidir quan calia tallar l'aigua per escurar els canals i quan tornar-la, així com nomenar els càrrecs subordinats. El veedor bosser fou inicialment un representat dels regants encarregat d'assessorar al sequier i vigilar la seua gestió econòmica; però des de començament del segle XV, se li atorgaren tasques rellevants, com mantenir la xarxa de reg (dirigir la neteja i vetllar per la bona conservació de l'assut). Altres càrrecs, secundaris foren el veedor no bosser, els dos veedors de jussans, l'escrivà, el notari-síndic, quatre jutges comptadors, çavacequiers, sequiers particulars dels respectius braços i dos experts.

Diversos oficials reials (batlle, visitadors, procurador del Patrimoni Reial o jutges comissionats) i algunes institucions polítiques de la màxima rellevància —Consell

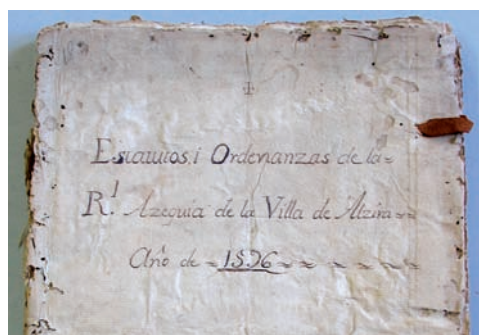
d'Aragó— també tingueren atribucions en la Séquia. El Batlle d'Alzira s'encarregà fins mitjan segle XIV de fer obres, controlar al sequier i administrar justícia, però des de les acaballes medievals sols exercí funcions secundàries.

Planxa del mapa de Juan de Roxas on es remarca el protagonisme atribuït al rei En Jaume i l'estreta vinculació institucional de la Séquia Reial amb el consell municipal alzireny (A.S.R.X.).

Un aspecte fonamental a remarcar és que la ingerència d'oficials reials sempre fou més fàcil a la Sèquia d'Alzira que a d'altres canals de reg valencians, ja que es tractava d'un sistema hidràulic finançat i construït per la corona. Durant l'etapa inicial, 1276-1350, mentre s'anaven creant les institucions adients, l'autoritat hidràulica fou exercida per oficials reials o personatges nomenats pel rei (Gual 1979: 100-176; Peris 1992a: 35-39). Entre 1350 i 1608, però, es mantingué un procés de contínua cessió d'atribucions en favor del municipi alzireny, que beneficià so-

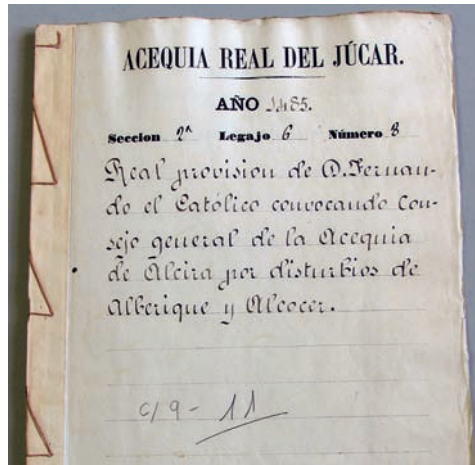
Document encapçalat erròniament com ordenances de la Séquia Reial del 1596, que recull normativa de la séquia de Favara dels segles XIV-XVI que degué servir com referent per confeccionar els Capítols Penals de la Séquia Reial del 1596 (A.S.R.X.).

bretot l'oligarquia d'aquesta vila, passant-se d'una situació de govern de les aigües per autoritats externes a d'altra en la qual un sector dels regants adquirí enormes facultats (el principal càrrec, el Sequier Reial, era nomenat pel consell municipal alzireny). A destacar que les assemblees de regants passaren de tenir unes atribucions merament consultives a assolir competències plenes.⁹

Un dels aspectes més interessants de la trajectòria seguida en l'organització institucional de la Sèquia Reial és la progressiva autonomia de la qual gaudiren els regants. Si ens limitem a revisar els codis *constitucionals*, se'ns ofereixen unes formes de govern i administració de les aigües formalment democràtiques i igualitàries entre 1350 i 1845, ja que totes les decisions importants s'havien de prendre en assemblees en les quals tots els usuaris disposaven d'un vot (al marge de la quantitat de terres regades posseïdes), i les autoritats de la Sèquia quedaven obligades a executar les determinacions adoptades pels participants. Ara bé, si ens apropem al funcionament quotidià efectiu, aquest caràcter es difumina. A tall d'exemple, la població musulmana de la zona d'Alberic (que significava al voltant d'un terç dels regants) estigué absolutament marginada. En els memorials creuats en la visura de fiscal de l'Audiència Marc A. Sisternes (1618) afloren les arbitrietats que es venien cometent, com l'acumulació de càrrecs, l'incompliment dels codis hidràulics, etc. La dimensió democràtica del Consell General era essencialment formal, ja que sols es podien tractar aquells assumptes proposats pel sequier que la Junta de Senyors de Trast considerava convenient debatre i sols participava una reduïda minoria de regants — a penes un 2%—, quasi tots d'Alzira.

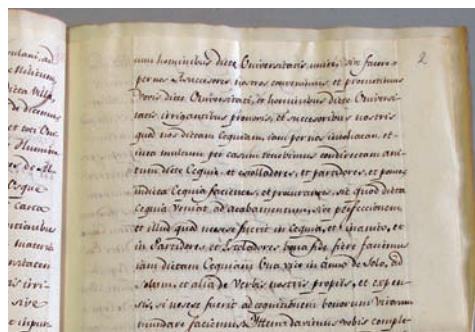
Malgrat aquestes insuficiències, pròpies d'una etapa de gènesi i inestabilitat institucional, la conflictivitat hidràulica que afectà la Sèquia Reial sempre fou bastant menor que en d'altres sistemes hidràulics valencianes, gràcies en part a l'abundant cabal que proporcionava el Xúquer. Amb tot, cal reconèixer que existiren exacerbacions momentànies de les tensions. En temps medievals ja s'hi manifestà una conflictivi-

La monarquia tendí a limitar-se a exercir un paper supervisor i arbitral i deixà gran autonomia als regants a excepció de quan esclataven perillosos conflictes, com s'esdevingué l'any 1485. Portada de la còpia de la provisió reial ordenant convocar Consell General per resoldre les tensions existents entre Alzira i Alberic (A.S.R.X., caixa 9, nº 11).

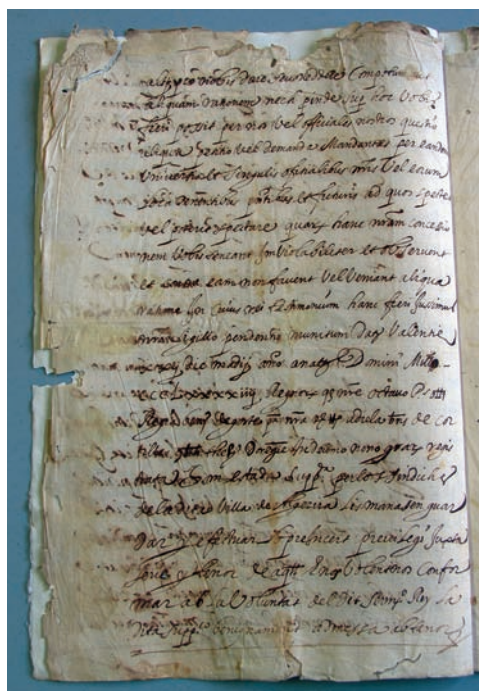
El veedor bossier fou, des del principi del segle XV, l'encarregat de dirigir l'escura anual de la séquia mare i mantindre en bon estat l'assut d'Antella. Detall de l'assut de la Sèquia Reial en les dècades centrals del Setcens, quan encara conservava el tret de ser una presa de derivació permeable, com en època medieval (A.S.R.X.).

Còpia del Privilegi de 1273, embrió institucional de la Sèquia Reial d'Alzira (A.S.R.X.).

⁹La capacitat d'intervencionisme regi s'afirmà arran les Ordenances de 1620, però es mantingué fins a 1767 com unes atribucions formals o merament teòriques.

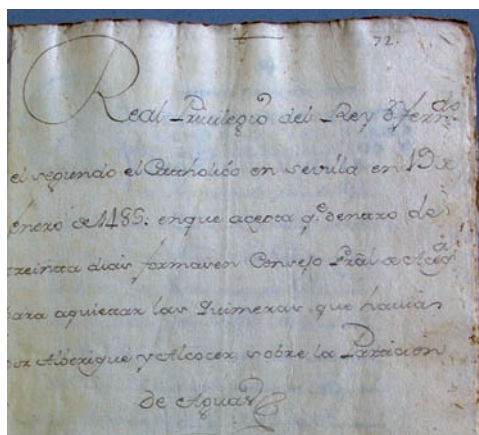
Pàgina d'una còpia del privilegi de 1531 que recordava als oficials de la monarquia que no s'havien d'entremetre en la gestió hidràulica de la Sèquia Reial, sinó que havien de propiciar una ampla autonomia dels usuaris (A.S.R.X.).

L'assut d'Antella existent a meitat del segle XVIII, quan encara mantenia la fesomia que pogué haver tingut en època medieval: una presa de derivació llarga i prima, amb dues goles d'entrada de l'aigua, que deixava passar avall bona part del corrent del Xúquer (A.S.R.X.).

Còpia del "Real Privilegio del Rey Don Fernando el segundo, el Cathólico, en Sevilla, en 19 de enero de 1485, en que se acepta que dentro de treinta días formasen consejo general de acequia para aquietar las quimeras que havia por Alberique y Alcocer sobre la partición de aguas" (A.S.R.X., caixa 9 n° 11).

tat interna que enfrontà els musulmans que regaven en la zona d'Alberic i els cristians de l'aleshores dilatat terme al-zireny, que incloïa Guadassuar i Algemésí. També hi hagué topades externes motivades per l'antagonisme entre reg i flotació de troncs o navegació fluvial, així com els recels suscitats pels successius intents de transvasar aigües del Xúquer cap a València (Gual 1979: apèndix documentals, 99-175; Peris: 1992a: 42-44). Per últim, cal remarcar que l'existència de conflictes no s'ha de contemplar com una xacra organitzativa desqualificant, ja que molts antagonismes es resolgueren de manera encertada i tingueren la virtualitat d'impulsar reformes institucionals que resultaren adients, tant de caire intern com pel que fa a les relacions que vinculaven la Sèquia Reial amb la monarquia.

Precisament l'encert en la dinàmica institucional seguida per la Sèquia Reial, basada en limitar l'expansió de la superfície regada i incrementar la dimensió participativa i el control exercit sobre les autoritats del canal, amb la finalitat de prevenir i resoldre conflictes (culminada amb els Capítols Penals de 1596 i les Ordenances del 1620), permeté passar d'un paisatge irrigat medieval encara dominat per cultius mediterranis (blats, forments i vinya) que a penes requerien un parell de regs anuals, a d'altre sistema agrari molt intensiu, basat en rotacions productives que incorporaren noves collites més exigents hídricament com l'arròs d'origen monsonic, l'arbrat de moreres o cultius arribats d'Amèrica com la dacsa i diverses hortalisses (tomagues, pimentons, etc.) que requerien aigua corrible o regar amb una freqüència setmanal (Peris 2017).

3. LA PROTECCIÓ DE L'HORTA I ELS BOVALARS

Antoni Furió i Aureliano J. Lairón Pla

Universitat de València i Arxiu Històric Municipal d'Alzira

L'horta no era sols un espai físic concret, definit per la irrigació, sinó també o sobretot un concepte jurídic, amb el qual es pretenia preservar els sembrats i la terra cultivada. El 1346, el Consell d'Alzira declarà què havia d'entendre's i què no per l'horta de la vila, precisant molt detalladament els seus límits i exclouent-hi aquelles parcel·les que haguessen estat sense cultivar durant tres o quatre anys. En tot cas, si sorgís cap dubte sobre si un camp havia de conceptuar-se com d'horta o no, la decisió es deixa sempre en mans de les autoritats municipals: "Que tota hora que sia qüestió entre alguns si les dites terres o vnyes seran orta o haüdes per orta o no, que sia e romanga a coneguda dels jurats de la dita vila que ara són o d'aquí avant seran". E 1374, el Consell torna a declarar de nou què és i no és horta, "per tolre e remoure molts duptes e qüestions", i durant tota la segona meitat del segle XIV se succeeixen una rere l'altra les prohibicions que els animals hi entren: oques i gallines en 1345, abellars en 1352, bèsties cerreres i animals de tir en 1358, gossos en 1373, ramat de llana o cabrum el 1384. Només als carnisers se'ls permet tenir-hi moltons, sempre en ramats inferiors als 150 caps i responent de tots els desperfectes que causen en sembrats, vinyes i guarets. Justament per a protegir millor l'horta de les invasions i destrosses del ramat, es van crear espais acotats per als animals, anomenats bovalars.

Tot i que no tan important com l'agricultura, la ramaderia no deixà de ser una activitat socioeconòmica important a la baixa edat mitjana a Alzira i, en general, a les terres valencianes. Ho posen de manifest la necessitat d'abastir les viles i ciutats de productes bàsics i imprescindibles com ara la carn, la llet, el formatge o la llana i, també, el servei que prestaven determinats animals en el treball del camp, la fertilització, el transport, etc. Amb tot, la principal orientació de la ramaderia era el mercat, cosa que estimulà l'auge del bestiar destinat al sacrifici.

Agricultura i ramaderia, però, no estaven ben integrats, i per tal de preservar l'horta i els sembrats, calgué acotar una sèrie d'espais on mantenir arreglat el bestiar. Aquests espais eren els boalars, bovalars o boverals, nom amb què apareixen citats indistintament en la documentació, i consistien en una extensió de terreny amollonada, fitada i amb ús exclusiu de devesa. No està clar del tot quin tipus de ramat s'hi podia introduir. Tot i que, en principi, el

Imatge de la venda d'un bou en una representació del mes d'octubre del manuscrit M.399 de The Morgan Library, corresponent al Llibre d'Hores Da Costa, il·luminat pel pintor flamenc Simon Bening cap a 1515.

Cria de porcs en una imatge
del pintor flamenc conegut
com a Mestre de Jaume IV
d'Escòcia, datat entre
1465 i 1541

nom pareix indicar bous, la veritat és que també hi entraven tots els animals de labor i fins i tot el bestiar menut, de llana i cabrum, destinat al sacrifici i venda en les carnisseries. Per altra part, encara que els Furs assenyalen l'obligació per part dels municipis d'obtenir llicència reial per a establir els bovalars, sembla que a molts llocs, com pareix ser el cas d'Alzira, els consells municipals tenien la potestat per a declarar-los, probablement per concessió o privilegi dels monarques.

Els primers beneficiaris dels bovalars eren els propietaris dels ramats, però en realitat la propietat del terreny acotat, en ser d'interès general o comú, quedà en mans de la universitat. En aquest mateix sentit, les herbes no podien arrendar-se i eren de gaudi comú.

La constitució dels bovalars vingué determinada per la necessitat. Els veïns dels llocs dependents de la vila d'Alzira demanaren a les autoritats que els crearen en terres pròximes als seus nuclis de població. Una vegada aprovada la proposta pel Consell, eixien cap al lloc escollit el justícia, els jurats i els prohoms alzirenys, els quals, demanant parèixer a *alcuns bons hòmens del dit loch* i juntament amb ells, recorrien el terme i elegien i assenyalaven el territori que consideraven més apte i convenient. Aquest terreny el conformaven camps de terra erma i oliverars, carrascars, vinyes, palmerars, ametlerars, figuerals i altres, sempre prop de rius, sèquies, barrancs, basses i safarejos. L'extensió dels bovalars estava en consonància amb el nombre de ramats i amb la població que s'articulava al voltant de l'activitat ramadera.

En el terme general d'Alzira es constituïren cinc bovalars: el d'Algemesí, que incloïa part de les actuals partides d'Albotaina, la Tancadeta dels Barberà, Pardines, el Racó de Gegena i Palmella en Albalat; el del *Quarter ves Algemesí*, que comprenia part de les partides del Racó de Gegena, Algoleja, Serradal, Fentina i la Foia i era el de major extensió; el del *Quarter de la Orta del Cent*, que s'estenia per Benivaire, Ternils, Benimaclí i Cogullada, a més de per les actuals partides de la Vintena, la Serguera, Pasicos, la Torreta, Toro, Teular i Volteta; el de Cabanes, aleshores un nucli poblat i avui partida rural del terme d'Alzira; i el del *Quarter de Guadaquar*, a les partides actuals d'El Ciscar i El Racó). El primer es va constituir l'any 1373 i els altres el 1387.

Per tal de conservar degudament el bovalar, de vegades es va limitar el nombre d'animals que podien entrar-hi. Tanmateix, l'anomenada "Concòrdia de Terol", signada el 1370 entre aquesta ciutat aragonesa i diferents viles valencianes, entre les quals Alzira, per tal de donar tracte preferent als ramaders de les respectives localitats quan es trobaven fora, comportà que també hi entraren a pasturar animals del Baix Aragó. Però sens dubte un dels majors usos dels bovalars era el d'assegurar l'avitallament de carn al municipi, com recullen els acords del Consell d'Alzira i s'estudia en el pròxim capítol. Finalment, cal dir que l'existència dels bovalars i d'una important cabana ramadera també repercutí en el desenvolupament d'una indústria tèxtil local, igualment estudiada en el pròxim capítol.

4. EL SECÀ I LES MUNTANYES. LA SUPERFÍCIE CULTIVADA DEL TERME D'ALZIRA

Antoni Furió. Universitat de València

El paisatge rural del terme d'Alzira estava dominat per l'agricultura i, dins d'aquesta, pel regadiu. L'horta ho determinava tot, des del poblament –els nuclis d'hàbitat solien emplaçar-se en punts elevats per a deixar les terres baixes per al cultiu– fins a les activitats productives. I es donava la paradoxa, assenyalada per Glick per a l'horta de València, que en un país ric en recursos animals s'hagués de sacrificar l'aportació que aquests podien fer en adobs naturals per a la regeneració dels camps en benefici d'una millor conservació de la xarxa de regs (Glick 1970). Tot i ser l'element més distintiu, i també més valuós en termes econòmics, l'horta no ho era tot ni ocupava tampoc la major part de la superfície del terme de l'Alzira medieval. Més enllà dels espais irrigats, organitzats entorn dels nuclis de poblament, començava el secà i, més lluny encara, el paisatge es transformava completament, dominat ara per l'erm, els espais no cultivats i les muntanyes.

Ens equivocariem, però, si consideràvem totalment improductius aquests espais. No sols per l'aprofitament comunal que en feia la població, en forma de llenya, pedra i altres materials de construcció, plantes i animals salvatges i altres recursos naturals, sinó també perquè l'avanç de l'agricultura arribava fins als peus mateixos de les muntanyes, quan no les escalava en forma de bancals. Bona prova d'això en són les nombroses parcel·les que, a Carcaixent o en general a l'Horta

Lauradors treballant en el camp, en una miniatura del manuscrit francès 126 de la Bibliothèque Nationale de France, foli 7.

del Cent, es localitzen, segons els padrons de riquesa, a la “Muntanya”, el “Tossal”, el “Puig-gros”, o en les seues proximitats: “Camí de la Muntanya”. Tots aquests topònims testimonien l’escalada de la serra a través de les valls obertes per rambles i barrancs. Justament en aquesta part del terme d’Alzira, que es correspon amb l’actual terme de Carcaixent, l’horta arribava fins al barranc de Barxeta, conegut ací com a Sèquia d’Ènova, més enllà de la qual s’estenien els secans –tota una àmplia zona que no seria irrigada fins al segle XIX, mitjançant motors– i la muntanya. La muntanya és també el lloc on es duen a terme activitats complementàries i s’erigeixen fins i tot edificis a l’efecte, com ara un forn de calç en la muntanya de Sant Salvador, al costat del Camí Vell de la Murtra, o els nombrosos teulars per a la fabricació no sols de teules sinó també de rajoles.

Es fa difícil calcular quina era la superfície cultivada del terme d’Alzira a la baixa edat mitjana, perquè no disposem de cadastres per a l’època. Però els padrons de riquesa –que són la font documental que més s’hi acostava– ens permeten avaluar-la, després de sumar, una a una, vora deu mil parcel·les, en aproximadament unes 78.530 fanecades (6.544 ha) el 1500. Una xifra que cal considerar mínima i que incloïa també les 2.651 fanecades de l’alqueria de Campanar, aleshores pertanyent al terme d’Alzira i, des del segle XIX, al de Sueca. Si restem aquestes, el total seria de 75.879 fanecades (6.323 ha), un 47 % de la superfície cadastral actual, censada en 161.763 fanecades (xifra obtinguda per l’addició del territori cultivat dels termes actuals d’Alzira, Algemesí, Guadassuar i Carcaixent). És a dir, que a l’alba dels temps moderns, l’espai agrícola del terme d’Alzira només explotava encara la meitat de la seua potencialitat.

Tot i així, càlculs indirectes ens permeten estimar en unes 92.896 fanecades (7.741 ha) la superfície cultivada cent anys abans, el 1399 (Furió 1986: 421), el que suposaria una reducció del 15,5 % al llarg del Quatre-cents. És possible anar encara més lluny en els successius processos d’ampliació i retrocés de l’espai cultivat, remuntant-nos fins i tot als primers anys de la conquesta i la colonització. Entre 1240 i 1249, Jaume I establí a l’horta d’Alzira 367 famílies a les quals concedí un total de 30.748 fanecades (2.562 ha), repartides en lots d’unes tres jovades de mitjana (9 ha) en el territori de 33 alqueries, la majoria de les quals es convertirien amb el temps en partides rurals deshabitades. En una segona fase, de 1256 a 1277, s’hi van concedir 177 jovades més (6.192 fanecades o 531 ha) a 66 nous pobladors, encara que no és fàcil distingir-hi entre les que en realitat són terres ja establertes a antics pobladors que havien abandonat cases i terres, o que fins i tot no havien arribat a prendre’n possessió, i que ara el monarca tornava a concedir a nous colons, i les que corresponen a nous establiments vora la Sèquia Reial. Siga com siga, allò cert és que en l’últim quart del segle XIII les terres de cultiu establertes al terme d’Alzira pujaven ja a més de 30.000 fanecades –8.000 en l’àrea al voltant de la vila i 22.000 en la de les alqueries–, una tercera part del territori cultivat el 1400 i vora el 20 % de l’actual superfície cadastral.

Els anys següents van ser de consolidació de l’ocupació cristiana i d’expansió agrícola més enllà dels nuclis habitats. Les primeres donacions reials abastaven, si ho

confrontem amb un mapa, les terres més properes a la vila i les alqueries, a una banda i l'altra del Xúquer, entre Alzira i Algemesí. Les terres més a l'interior, cap a Guadassuar al nord, o cap a Carcaixent al sud, i, encara, cap als boscos, la muntanya, la vall d'Aigües Vives o la de Miralles –més tard coneguda com de la Murtra–, quedaven encara per artigar i posar en cultiu. En ambdues valls es van establir, abans del 1267 i el 1357, respectivament, dos cenobis monàstics, un de monjos agustins i l'altre de jerònims. Els textos fundacionals parlen de valls desertes, de refugi de lladres i bandolers. L'expansió agrària encara no havia arribat a aquesta part del terme, i seran els dos monestirs els qui, fidels a la tradició colonitzadora, duguen a terme la tasca.

El segle XIV va ser una època de creixement, tant de la població –com ja hem vist–, com de la superfície cultivada. Aquesta pujava ja, el 1361, a unes 42.000 fanecades (3.500 ha), només en el territori de les alqueries, quasi el doble que cent anys abans, quan era de 22.000 fanecades. No sabem si l'àrea periurbana (8.000 fanecades en el segle XIII) va créixer en la mateixa proporció, però no és inversemblant pensar que l'espai cultivat ascendís aleshores, en conjunt, a entre 50.000 i 60.000 fanecades (4.200-5.000 ha). El creixement continuaria en les dècades següents i assoliria el seu sostre cap a 1400, quan hem vist que la superfície cultivada en tot el territori d'Alzira ascendia a 92.896 fanecades (7.741 ha). A partir d'ací, l'espai agrícola no faria sinó retrocedir. Entre 1400 i 1500, la reducció de la terra de labor va ser d'un 23 %, baixant fins a les 78.530 fanecades (6.544 ha).

5. ELS CONREUS: ENTRE L'AUTOCONSUM I LA PRODUCCIÓ PER AL MERCAT

Antoni Furió. Universitat de València

El retrocés de l'espai cultivat coincidí amb un avanç de la superfície dedicada als blats. En el terme d'Alzira, agricultura volia dir, sobretot, cerealicultura. La “terra campà”, que és el terme que els padrons de riquesa fan servir per a designar tota mena de cereals –“forment, ordi, avena, espelta, centeno, adacça blanca e roja, panís, arròs e qualsevol natura de blats grossos e menuts”–, ocupava més del 80 % de l'espai cultivat de la vila i d'Algemesí i més del 90 % del de Carcaixent i Guadassuar. L'única excepció al predomini absolut dels blats eren les terres cultivades pels moros d'Alzira, entre les quals el percentatge baixava al 76 % el 1465, tot i que quaranta anys abans, el 1426, encara era menor: dues terceres parts. A tot arreu, doncs, els cereals avançaren al llarg del segle

Munyint la llet d'una ovella en una imatge del Tacuinum Sanitatis, del segle XIV, conservat en la Biblioteca Casanatensis de Roma.

XV, i no tant per les necessitats de l'autoconsum, ja que l'aliment bàsic de la població era el pa, com per la demanda del mercat, especialment el de la ciutat de València, que necessitava dels blats de la Ribera i d'altres comarques per assegurar el proveïment frumentari de la capital.

L'avanç dels cereals es va fer, en bona mesura, en detriment d'altres cultius i, particularment, de la vinya. A penes un 7,5 % del territori de la vila es dedicava a la producció de raïm el 1465, mentre que el percentatge encara era molt menor a l'Horta del Cent (4,7 % el 1474) i a Algemesí (4,5 % el 1499). El cas més extrem és el de Guadassuar, on la vinya només representava un residual 2 % de la superfície cultivada el 1474. Els altres cultius, i en particular els arboris, eren encara més minoritaris, però la seua evolució, al contrari que la vinya, era ascendent. L'olivar, per exemple, passà d'ocupar el 2,5 % de l'espai agrícola del raval de Sant Agustí el 1426 al 4,6 % el 1465, mentre que a la vila representava el 3,3 % el 1467, gairebé el mateix percentatge que a l'Horta del Cent el 1474, i a Guadassuar el 4,5 % també el 1474.

Més enllà d'aquests tres cultius típicament mediterranis –cereals, vinya i olivar–, la resta de dedicacions productives eren pràcticament marginals. Encara no havia arribat el temps de la seda, que revolucionarà l'economia d'Alzira i de la Ribera al segle XVI, i per tant el morerar ocupava encara un lloc discret. Només en l'alqueria de Cabanyes el seu cultiu assolía un sorprenent 2,7 % del terme, quan en la resta del terme d'Alzira a penes hi havia uns pocs arbres plantats, que no arribaven ni al 0,5 % del total de la superfície cultivada. Que la morera era un arbre d'implantació recent al territori d'Alzira es desprèn d'un acord municipal de 1426, en el qual el Consell decideix demanar informació sobre com es cultivava a Xàtiva: "Com fos qüestió dels morers que les gens fan prop les terres e possessions de lurs vehins en dampnatge dels dits vehins, fou provehit que, haüda informació de Xàtiva com se n'usà allí, on ne ha molts com en la dita vila; e que, haüda informació com se n'usa en Xàtiva, que axí s'usàs en la dita vila". Això no obstant, el mateix llibre d'estatuts de la vila d'Alzira recull ja una referència a la morera en una ordinació de 1345: capítol 13, "De aquells qui seran atrobats prenants o portants fruyta, lenya, erba, fulla de morer, o blat en garba o en altra manera". És a dir, que la morera ja estava present al terme d'Alzira des de la primera meitat del segle XIV, i que en el primer quart del segle XV es va voler seguir l'exemple de la veïna Xàtiva, però la seua expansió no es produirà veritablement fins al segle XVI.

Més abundant era la figuera, conreada gairebé pertot arreu, però en uns percentatges també baixos, no superiors al 3 %. I ja molt minoritària, confinada als bancals de secà de les muntanyes pròximes o als límits de la terra ferma, la carrasca, mig plantada mig silvestre, els fruits de la qual servien de farratge per als porcs: un 0,1 %. En el quadre següent podem observar l'extensió de cada cultiu i també les diferents associacions entre dos, tres o fins i tot quatre cultius en una mateixa parcel·la.¹⁰

El predomini dels blats, aclaparador en el quadre, s'explica per la forta demanda del mercat, tant el de la pròpia Alzira com el de la ciutat de València. Bona part de la

¹⁰El quadre està fet a partir del padró de riquesa de la vila i, per tant, només recull les terres posseïdes pels habitants del nucli urbà. Per a tenir una imatge global de tot el terme, caldria sumar les dels habitants dels dos ravals i de les diferents alqueries.

TIPOLOGIA DELS CULTIUS. VILA D'ALZIRA, 1467

Cultiu	Parcel·les	Fanecades
Terra campà	1.126	17.753
Vinya	156	1.022
Mallol (vinya jove)	7	49
Oliverar	9	75
Garroferar	5	22,5
Morerar	1	7
Terra i Vinya	37	395
Terra i Oliverar	31	347
Terra i Garroferar	6	–
Terra i Morerar	8	28
Terra i Figueral	2	6
Terra, Vinya i Oliverar	2	22
Terra, Vinya, Oliverar i Garroferar	1	6
Terra, Vinya, Oliverar i Figueral	3	794
Terra, Vinya i Garroferar	1	21
Terra, Vinya i Morerer	1	15
Terra, Oliverar i Figuerar	3	36
Terra, Oliverar i Garroferar	1	20
Terra, Oliverar i Carrascar	1	15
Terra, Garroferar i Carrascar	1	-
Vinya i Morerer	1	5,5
Mallol i Oliverar	1	5
Oliverar i Garroferar	2	24
Oliverar i Morerer	1	5
Oliverar i Figueral	3	29
Oliverar, Figueral i Morerer	1	11
Vinya i Oliverar	2	10
Vinya i Figueral	1	5
Terra Senial	7	214
Terra Erma	4	117
Total	1.425	21.059

producció cerealícola de la Ribera s'exportava cap a la capital del regne, per via marítima a través del port de Cullera o a lloms de mules conduïdes per traginers procedents en la seua majoria d'Algemesí (Rubio Vela 1988; Vercher 2017). El comerç de cereals –fonamentalment forment i ordi– està testimoniats ja des de la segona meitat del segle XIII, però el seu increment al llarg del Quatre-cents, que degué influir en l'avanç de la cerealicultura que acabem d'observar, cal relacionar-la amb l'extraordinari creixement demogràfic de la ciutat de València, la ciutat més poblada de la

Representació de diversos treballs agrícoles en un calendari del Llibre dels beneficis de l'agricultura, de Pietro de' Crescenzi, il·luminat per Colin d'Amiens, 1459-1470. Museu Condé, Chantilly.

infeccions. És el cas de l'arròs en moltes àrees del país i d'algunes plantes tintòries utilitzades per la indústria tèxtil, com ara el pastell. El 1406, per exemple, es va prohibir el seu cultiu a menys de mil passos –uns 650 m– de l'última casa habitada d'Alzira o de qualsevol alqueria del terme, “per esquivar los grans dans e importables corrupcions que dels dits pastells se seguexen” (LAIRON 146). Però les pressions dels productors de teixits devien ser molt fortes perquè només set mesos i mig després es reduïa la distància de seguretat a 400 passos –260 m– i s'autoritzava que es poguessen seguir utilitzant els molins de la vila, amb l'única obligació de tirar al dia següent la pasta residual fora de les muralles. Uns anys abans, el 1372, s'havia prohibit també l'adob del lli en el riu Xúquer, pels seus efectes contaminants. El lli, com el cànem, eren plantes que s'utilitzaven en la manufactura tèxtil i en altres indústries.

El terme d'Alzira era extens, però el parcel·lari estava molt fragmentat, gairebé atomitzat en unitats molt petites, i també era reduïda la mitjana de les explotacions. Més del 90 % de les parcel·les eren inferiors a una hectàrea (12 fanecades) i gairebé els dos terços no arribaven ni tan sols a la mitja hectàrea. Comparativament, els camps dedicats als cereals eren més grans que les vinyes i els oliverars, però les diferències no són molt significatives. Per altra part, les explotacions agrícoles estaven constituïdes per un conjunt de petites parcel·les disperses en diverses partides del terme i no per una sola heretat compacta. Per regla general, les explotacions més nombroses són les que consten d'entre una i cinc parcel·les, per bé que n'hi ha bastants que en tenen més de cinc i algunes fins i tot més de deu i de vint. Aquesta extrema fragmentació, tant de les parcel·les com també de les explotacions, s'explica en bona mesura per raons socioeconòmiques i, en particular, per un sistema d'herència divisible i igualitari entre tots els fills que imposava el fraccionament i la dispersió dels patrimonis familiars a cada relleu generacional.

Península Ibèrica al final de l'edat mitjana i, per tant, un ventre insaciable cap on aflüen els blats de tot el regne. En la dedicació productiva del terme d'Alzira, tant o més que les de l'autoconsum –destinació de les quatre cinques parts de la producció agrícola, com veurem més endavant–, devien pesar les raons comercials, que imposaven als propietaris de terres l'especialització en els blats, altament rendibles.

La rendibilitat econòmica, però, no ho era tot, i alguns cultius, encara que eren molt lucratius, estaven prohibits o eren allunyats dels nuclis habitats per raons mediambientals, ja que podien provocar

També influïa la tendència a fragmentar les antigues grans explotacions senyoriales en petites parcel·les establertes en emfiteusi als camperols. L'heretat de Jaume Esparça a Torremurada comptava a principis del segle XV amb més de 220 fanecades, integrades en una sola parcel·la; el 1474 ja estava fraccionada en quatre trossos: la meitat la posseïa ara Pere Albelda, una quarta part estava en mans de Joan Domingo i, de la quarta part restant, la meitat la tenia Bartomeu Pujalt i l'altra meitat, Bernat Pujalt. Vint anys més tard, el 1494, la meitat de Pere Albelda havia estat subdividida en dues parts, una de les quals la tenia Bartomeu Gallac i l'altra, la de Miquel Talens, es migpartí al seu torn, el 1510, entre els seus dos fills, Bernat i Miquel. Un procés similar de subdivisions afectà també les altres parts, de manera que, el 1525, de l'antiga parcel·la de més de 220 fanecades, n'havien eixit deu, de 5 a 50 fanecades cada una. També a Torremurada, una antiga explotació compacta d'unes 500 fanecades que posseïa Jaume Domènec en la primera meitat del Quatre-cents, apareix migpartida el 1465 en dues meitats, una de les quals es mantingué intacta, en passar al cavaller Perot Escrivà, mentre que l'altra, que havia heretat el seu fill, Feliu Domènec, va ser fragmentada i repartida el 1487 entre els seus tres fills, Feliu, Jaume i Gaspar.

En paral·lel a aquests processos de fraccionament, se'n van produir també de concentració, sobretot per part de senyors que aprofitaven les dificultats dels emfiteutes per a recuperar i reagrupar les parcel·les. El senyor de Montortal, per exemple, posseïa una explotació de trenta jovades (1.080 fanecades o 90 ha) al voltant de l'alqueria i una altra, de catorze jovades i dotze fanecades (516 fanecades o 43 ha) entorn d'un mas, però el 1474 les amplià amb més de 25 parcel·les d'extensió variable, de 2 a 72 fanecades, que havia anat recuperant i restituint a les heretats originals. De manera similar, a començaments del segle XVI, el senyor de Benimuslem aconseguí aglutinar una vintena de parcel·les, d'entre 2 i 60 fanecades, que fins aleshores havien estat en mans de moros de Massalavés, Montortal i Benimuslem i que ara es concentraven en una sola parcel·la en poder dels Castellví. I a Benivardeny, són dos nobles, Jeroni Pomar i Guillem Alamany de Martorell, els qui aconseguixen unificar 13 i 10 parcel·les, respectivament, d'entre 2 i 40 fanecades, en una partida que originàriament havia estat propietat de la família aristocràtica dels Martorell.

En tot cas, aquests processos de concentració parcel·lària i l'existència mateixa de parcel·les extenses va ser un fenomen limitat i circumscrit a algunes poques famílies senyoriales. El més freqüent era just el contrari: el continu fraccionament de les parcel·les, que en reduïa cada vegada més l'extensió, i un parcel·lari molt fragmentat, atomitzat, sobretot en l'espai periurbà, i en el qual cada vegada destacaven menys les grans heretats compactes.

La grandària dels camps de cultiu, la majoria dels quals ni tan sols arribava a la mitja hectàrea, era un fenomen independent de la grandària de les explotacions, les quals rarament consistien en una sola parcel·la, sinó que, més aviat, resultaven de la suma de petites parcel·les. Per a ser gran, o fins i tot per a ser viable, una explotació agrària havia de reunir moltes parcel·les, i aquest, com hem vist, no era generalment el cas. La realitat era, més bé, la contrària: explotacions petites formades per poques parce-

l·les, també molt petites. Més de les tres quartes parts de les explotacions de la vila no passaven, en l'últim terç del segle XV, de les 5 ha, que és el llindar de l'autosuficiència, és a dir, l'extensió de terra que necessitaria una família per a assegurar la seua reproducció. Si hi afegim també la població que no posseïa terra, el resultat és que el 82 % dels habitants d'Alzira no arribaven a aquesta frontera de les 5 ha.

Per altre costat, la terra posseïda per aquest 82 % només representava poc més de la cinquena part (21,7 %) de la superfície cultivada total, mentre que la trentena d'explotacions per damunt de les 9 ha, a penes un 9,3 %, concentrava els dos terços (67,3 %) de l'espai agrícola. Més encara: les tres famílies amb més terra, que ni tan sols representaven l'1 % del total, concentraven elles soles quasi la quarta part (24,1 %) del territori cultivat. Es tracta del senyor de Montortal, que posseïa unes 2.334 fanecades, repartides per una trentena de parcel·les; del senyor de Benimuslem, amb 1.544 fanecades el 1467, incrementades a 1.874 el 1525; i del senyor d'Alberic, per les terres que posseïa al reialenc d'Alzira, independentment de les que tenia a Alberic. Aquests percentatges reflecteixen un elevat grau de desigualtat i una enorme bretxa entre les famílies que més terra tenien i les que menys. Això vol dir també que les famílies més pobres havien de recórrer a d'altres fonts d'ingressos, fonamentalment el treball assalariat com a jornalers agrícoles, i que en els nuclis urbans l'agricultura no era l'única font de riquesa ni de renda, com es desprèn de la falta de correspondència entre l'estructura de la propietat agrària i la jerarquia econòmica dels patrimonis. En Alzira, com en moltes altres ciutats, la manufactura i el comerç generaven un altre tipus de riquesa.

1. UN NUCLI INCIPIENT D'ACTIVITATS MANUFACTURERES

Ivan Martínez Araque. Universitat de València

La conquesta cristiana implicà un canvi profund tant del paisatge urbà com de les activitats comercials i manufactureres que es duïen a terme en la vila d'Alzira. L'espai central de l'antiga al-Jazira, on hi havia la mesquita, el soc o mercat i les principals botigues, va ser reconvertit de dalt a baix, amb l'erecció de l'església de Santa Caterina, l'obertura de la Plaça Major i l'establiment de la carnisseria i la pescateria. Si hi havia hagut alguna especialització artesanal en època andalusina, aquesta va quedar interrompuda inexorablement, en ser expulsada bona part la població nadiua o arraconada en el raval de l'Alquenència i en algunes alqueries del terme particular d'Alzira. Ja des dels primers anys de la colonització es va procedir a la reconstrucció o a l'erecció de noves estructures de transformació de productes agraris, com forns i molins. Tots aquests edificis, que eren de propietat reial i característics del sistema feudal i de l'extracció de rendes en aspectes claus de l'economia productiva, van ser atorgats a personatges que havien destacat pel seu servei al monarca o havien ocupat càrrecs públics en la vila, com Ramon de Rocafull, que rebé un molí de quatre rodes junt a la vila i un forn a la Plaça Major, o Guillem Rostany, beneficiat també amb la concessió d'un molí fariner.

Quinze anys després de la conquesta comencen els intents d'ordenació més a fons de l'espai urbà i és també quan trobem les primeres referències a les activitats econòmiques del sector secundari. És en aquests anys quan la tintoreria de draps de lli de la vila, monopoli de la monarquia, va ser establerta a Arnau Bellví a canvi d'una renda anual de 20 sous. La població colonitzadora creixia i també les manufactures i les seues instal·lacions. Ja no resultava operativa la gestió directa per part de la corona i s'optà per establir-les a cens emfitèutic. Un primer llistat de botigues i obradors el trobem entre els comptes de la batllia reial de 1263, en el qual, com hem vist abans, són censats 68 establiments, a més de dos forns, la blanqueria (per als cuirs) i vuit tendes de musulmans. Ben probablement n'hi hauria més, perquè en el llistat només es fa referència a les instal·lacions que pagaven cens al monarca i no les que eren propietat de particulars o d'altres institucions. Això vol dir que, una generació després de la conquesta, com a mínim setanta famílies vivien d'activitats econòmiques no

agràries. I, també, que una part de la incipient oligarquia local, com ara els Amorós, Osca, Martorell o Destorrents, començava a acumular aquests locals, que eren al seu torn sub-establerts o arrendats a tercers, que eren els veritables artesans.

Des del principi, doncs, a Alzira no hi havia només llauradors, sinó també famílies que es dedicaven a satisfer les necessitats de la població en béns materials i serveis. Es tractaria encara d'una producció artesanal molt bàsica, com demostren els elements a draps de lli de color blau (els més corrents), així com els tipus d'establiments que es mencionen en les fonts (cuir per a elements quotidians). Com a principal centre administratiu d'una àmplia àrea al voltant del Xúquer, Alzira comptava amb la presència d'oficials reials, als quals s'uniria ben aviat una elit local que, a la possessió de béns immobles (urbans i rústics), afegia la gestió de les rendes i tributs reials i l'exercici dels càrrecs de l'incipient consell municipal. Aquesta classe social demanava, a més a més, altres productes i serveis que van atraure la presència en la vila de professionals: notaris, metges, mestres, orfebres, especiers, drapers que negociaven la importació de draps a València, altres mercaders, etc.

1.1 LES PRIMERES FAMÍLIES ARTESANES DE LA VILA

Els indicis en la documentació sobre l'arribada d'immigrants durant la segona meitat del segle XIII i els primers anys del Tres-cents són dispersos, però constants. En el nucli urbà, en el 1270, Jaume I autoritzà les primeres elevacions de cases amb més d'una planta, en concret a Jaume d'Ullola, que posseïa uns obradors junt a la porta d'entrada de les muralles. Fins i tot, ja per aquelles dates, els envans que sobreixien pels carrers no sempre respectaven les línies de façana, tot dificultant el pas de carros de gran volum que entraven a la població, i la monarquia va haver de legalitzar-los en una disposició del 1271. Aquestes circumstàncies també es reproduïen en els altres nuclis de població al voltant de l'illa. Els solars més grans distribuïts pels agents reials als nous colons es localitzen en el raval de Barralbeb o Santa Maria i no en el clos emmurallat, probablement perquè aquest es trobava cada vegada més atapeït. El 1308 començà la construcció del convent de sant Agustí al raval oriental de l'Alquenència, que es convertí després del centre emmurallat en el nucli poblacional més important i on residiria una part important de l'artesanat.

Qui eren aquests artesans que constituïen el gruix de les classes populars urbanes i d'on procedien? En el llibre de comptes de la reparació dels ponts de pedra de la vila, de 1333, figuren 370 assalariats, entre homes i dones, que hi treballaren com a obrers de vila, fusters i peons, carregant o descarregant materials. Dels 200 cognoms referenciats, 66 són d'origen toponímic i, d'aquests, el 59 % provenen de Catalunya i el 26 % d'Aragó (encara que més de la tercera part d'aquests són de la franja catalanoparlant), mentre que els de procedència castellana, navarresa o d'altres països representen percentatges molt baixos.

1.2 LA VILA COM A CENTRE MERCANTIL

A Alzira funcionaven diversos mercats, a més de la venda diària d'aliments i d'herbes en les tendes de la vila. El mercat setmanal, del qual no s'ha conservat el privilegi de concessió, tot i que les referències documentals que l'esmenten abunden des dels principis; el mercat comarcal, que se celebrava cada dimecres davant la llotja de gra, l'almodí; i el mercat de ramat. En un plet de 1320 entre els jurats de la vila i el sequier de la Sèquia Reial, Asnar Gonzálvez, se'ns descriu aquest mercat de bestiar que tenia lloc en la rambla, entre el mur i el braç del Xúquer, on també es deixaven eixugar els troncs vinguts riu avall.

Diversos factors expliquen que la vila concentràs els intercanvis de béns i serveis d'una àmplia zona de la Ribera. Per una part, la seguretat jurídica, representada pel recinte emmurallat i la presència de les autoritats reials i municipals. Per altra, la seua situació estratègica en la vila hi havia els únics ponts de pedra en el curs baix del riu més cabalós del país, que comunicaven el cap i casal i la segona ciutat del regne, Xàtiva, per mitjà de l'antiga via Augusta o l'*Empedrat*. A la Ribera, a més a més, acabaven les canyades provinents de Castella, pel camí a *les muntanyes* de Carlet i Guadassuar. El Xúquer era també un altre mitjà de transport de primer ordre: hi arribaven els troncs de fusta de l'interior, a més de transportar el gra riberenc per mitjà de barques fins al port de Cullera. Moltes d'aquestes circumstàncies ja es donaven en època andalusina, segons relatava el geògraf al-Idrisí al segle XII, però la societat feudal va saber servir-sen per a l'articulació d'un nou mercat regional. Quan València s'insereix en els mercats internacionals, en la segona meitat del segle XIV, ja s'havia constituït prèviament tota una atapeïda xarxa de mercats locals i comarcals que afavorí l'especialització productiva regional. Gràcies al conjunt de totes aquestes dinàmiques, es van poder desenvolupar diverses activitats relacionades amb el sector secundari.

Ara bé, la fiscalitat –recaptada inicialment pels oficials reials i després per les autoritats locals– repercutia durament sobre els moviments i transaccions dels productes de major consum. El 1329 el consell municipal, a canvi d'aportar la vila 6.000 sous a la guerra contra el regne de Granada, va poder recaptar puntualment la cisa o imposició sobre el blat, el vi, la carn, la producció de teixits, etc. Trenta anys després, aquests gravàmens passaren a ser gestionats directament pels consells locals sense necessitat d'autorització reial prèvia, per bé que la seua recaptació era arrendada anualment, tot beneficiant els grups urbans vinculats al poder polític municipal, els quals copaven les subhastes de les imposicions.

1.3 LES PRINCIPALS INDÚSTRIES VILATANES (1350-1420)

Una dada que pot reflectir la importància que va adquirir el sector secundari en una de les principals viles del país com era Alzira és el percentatge de població que s'hi dedicava. Com hem vist abans, el 26 % de la població de la vila (157 de 606 famílies), el 14 % de la del raval oriental de l'Alquenència (47 de 337) i el 12 % de

la del raval occidental de Barrabelb (19 de 160) el 1399-1404, treballava en activitats artesanals, mentre que en les alqueries del terme els percentatges són ínfims (1,5%, 12 famílies de 773). Tanmateix, si afegim a la informació de les fonts fiscals l'obtinguda de registres notariais (33 per al període 1370-1420) i els llibres d'actes municipals (gairebé ininterromputs des de 1388), el nombre de caps de família que eren considerats artesans o treballadors d'altres oficis s'enfila per damunt dels 550. D'aquests, la majoria (un 44 %) es dedicaven a la indústria tèxtil, com era també el cas de moltes altres ciutats i viles de tot arreu. Seguien els qui treballaven en el sector de la fusta (18 %), mentre que un 13 % ho feia en el sector del cuir i un 12 % en el del metall. La construcció absorbia un 6 % i la transformació alimentària un 3,5 %.

A. EN EL CENTRE, LA INDÚSTRIA DE LA LLANA

La indústria tèxtil, i concretament la producció de draps de llana, va ocupar en el conjunt dels països occidentals el major pes del sector manufacturer en època preindustrial. D'un costat, perquè per a abastir aquesta necessitat bàsica, la del vestit, es precisava de tot un seguit de processos tècnics relativament complexos i especialitzats que requerien la participació de diverses branques professionals, i d'altre, perquè la major part de la producció es basava en petites unitats centrades en la família artesana, encara que també es va desenvolupar una clara distinció entre capital i treball en determinades fases, si bé, en el cas d'Alzira, no parlem d'una alta especialització i d'una producció d'exportació en el sector draper i llaner. En els estudis realitzats a Morella, Sogorb o el Comtat, amb una indústria rural disseminada, la població vinculada a aquesta indústria superava amb escreix el 60 % de l'artesanat o fins i tot a Cocentaina, el 70%.

La matèria primera: la llana de la Ribera

Alzira, com moltes altres viles valencianes, va rebre al llarg dels segles XIII i XIV tota una sèrie de privilegis i exempcions fiscals per tal de potenciar el trànsit i els intercanvis de ramat i facilitar la connexió amb altres mercats regionals, especialment el de la zona meridional d'Aragó, que responien a les necessitats de la indústria càrnica i tèxtil. En la documentació notarial es conserven bastants contractes o nomenaments de procuradors per a negociar o bé per a donar poders a pastors que menaren el ramat al país veí. Igualment, es conserven contractes de compra per avançat de la llana dels ramats, i de mitgeria, per a repartir-se els beneficis entre els socis i els responsables directes del ramat. Tal i com manifestaren els jurats d'Alzira en una carta al consell d'Albalat de la Ribera el 1388, a propòsit de l'aprofitament de les pastures de la comarca: "com vós sabeu, totes les marjals, prats i muntanyes són a nós i a vós (...) comunes per péixer i pasturar les nostres i vostres bèsties i bestiar."

En aquests negocis, val a dir, destacaren membres de les elits de les alqueries del terme, però també l'oligarquia vilatana, que posseïen o feien tractes amb centenars

de caps de bestiar. Marçó Galindo, un notari d'Alzira que ocupà alguns càrrecs en el consell municipal, va vendre el 1400 un total de 514 caps d'ovelles per 3.130 sous a diverses famílies de Sollana i Trullàs. També trobem diverses companyies o societats mercantils en què el capital era aportat per membres de l'elit local per a dur llana de qualitat fins la vila. L'abril del 1369 Bernat Safàbrega, Antònia Safàbrega i Bernat Aimar constituïren una societat per mercadejar llana a Alzira, amb un capital de 6.400 sous. Al costat d'aquests prohoms, també alguns artesans reeixien a participar en aquestes activitats lucratives. Bartomeu Adzebró, un paraire d'Alzira, el trobem en la documentació notarial tancant contractes de compra de llana de Castella o Aragó. Així doncs, en l'inici de tot aquest procés productiu dels draps, en un aspecte clau per supervisar-lo o controlar-lo, com era el subministrament de la llana, trobem un clar component del capital mercantil.

El tractament de la llana

Després de ser esquilada la llana, a finals d'abril o principis de maig, les fibres eren seleccionades i separades, deixant les més aptes i llevant-les els nucs per a rentar-les i eliminar deixalles i greix. A continuació era arquejada, es triaven les més llargues per a ser pentinades o cardades i així s'elegien les fibres més fines, llises i resistents. Unes tasques aquestes que no eren massa especialitzades i podien ser realitzades pels mateixos pastors, ramaders o camperols i les dones i xiquets de la família. En alguna ocasió, però, sí que trobem algun o alguna professional específic que es dedicava a aquestes tasques de preparació. En el cas d'Alzira, hem documentat entre 1370 i 1420 dos arquejadors, sis cardadors i tres pentinadores, en treballs que solien ser de temporada. El 1400, l'hostaler Arnau Castelló exigí davant notari a Garcia Gonçal, cardador o pentinador oriünd de Terol, 20 sous per la pensió de 24 nits que s'havien allotjat ell, la dona i els seus tres fills, i 15 sous per diverses pintes que li havia prestat. La llana enllestida s'entregava en madeixes a les filadores, una tasca ben bé reservada a les dones. De fet, en els inventaris de l'àmbit rural és omnipresent el torn de filar, normalment de mà. En les ordenacions de la vila d'Alzira del 1372 es regulava taxativament el guany de les filadores, amb la intenció clara de limitar-lo en les primeres branques del sector tèxtil, en benefici dels interessos dels mercaders o dels proveïdors de llana.

El teixit

Les operacions pròpiament del teixit eren de les més complexes de tot el procés de confecció del drap. Una vegada que els fils tenien una longitud i grossor idèntiques, el següent pas era l'ordit, en el qual es col·locaven en l'ordidor de fusta i en el teler, per a formar la base del teixit o l'estam. El tissatge consistia en el creuament dels fils de l'ordit i la trama; en el teler es tensaven els fils de l'estam i se separaven els parells i els imparells en cada moviment per a passar la llançadora, accionant-ho amb pedals o calques que movien les pintes o lliços. Els telers podien ser estrets o

amples: els primers es reservaven per als draps més grans (que superaven els 6 pams de llargària o 1,36 m); els segons, per als més menuts o en els que es mesclaven fibres vegetals. El nombre de fils que composava el teixit, comptats per centenars, distingia la seua qualitat: catorzens (1.400 fils), setzens (1.600), vint-i-quatrens (2.400)..., i a més quantitat es requeria de fils més primers.

En el cas d'Alzira dominaven els draps de baixa qualitat (vervins o catorzens), per a un ampli consum local i comarcal. En les ordenances municipals es reflecteix l'interès de les autoritats per vigilar unes certes qualitats i mesures, a imitació sovint de les que emanaven des de València. En el que ara aleshores el terme particular d'Alzira, documentem 65 teixidors entre 1370 i 1420, sobretot en la vila, però també n'apareixen a les alqueries de Guadassuar, Algemesí, Cogullada i Carcaixent, si bé no s'indica si eren de llana o de lli.

Aparellant els draps

Les operacions que seguien a continuació estaven destinades a donar un millor acabat i aprest al drap, cosa que el dotava de més valor. El teixit era emborronat, traient la borra amb cardes, escutiat amb pinces o ganivets per llevar-li els pèls i les brutícies, adobat amb argila o greda per desengreixar-lo i, finalment, rentat. Aquestes tasques eren encomanades als paraires i exigien un alt grau d'habilitat per procurar una bona aparença del drap. Els seus utensilis –cardes, olis i greixos– i instal·lacions –patis o tiradors i perxes per penjar i estirar el teixit– podien requerir una inversió important. Fet i fet, els paraires, presents en les últimes etapes del procés, solien ser els encarregats de la comercialització del drap, per la qual cosa sovint apareixen denominats en la documentació “senyors dels draps”. I, en efecte, en alguns casos controlaven els processos inicials –subministrament de llana–, feien els encàrrecs als teixidors i es beneficiaven de la seua posterior venda. Hem identificat 75 paraires a Alzira. Aquests podien exercir la tasca també d'abaixadors, que consistia a baixar els draps tallant els fils que sobreixien i donant-los més vistositat per mitjà d'unes grans tisores característiques de l'ofici. Per últim, els draps podien ser raspats, premats i apuntats.

El batanatge del drap

A llarg del procés de producció del drap, les teles podien ser netejades d'impureses o brutícies. El teixit, rentat i col·locat en un recipient, rebia maçades en el molí, per passar a ser enfortit amb sagí o olis, per part del pilater o moliner. Amb això se li donava un major cos, més espès. Tenim documentats tres batans a Alzira, dos en el riu dels Ulls (que eren també molins fariners) i un molí draper sobre el Xúquer. Tots tres eren de roda vertical, d'ací que estigueren sobre els rius i no en les sèquies del terme. La força de l'aigua feia moure la roda, la qual imprimia moviment a l'eix o arbrer i, així, rodaven les dents; sobre elles es recolzaven les pestanyes de les maces que queien sobre el drap.

Per a la construcció i manteniment dels molins drapers es necessitava d'un capital fix important, la qual cosa restringia la inversió a l'elit de la vila. En efecte, el que més trobem en la documentació és la seua compravenda (dels López de Pomar, els Martorell...). Aquests enginyers eren, al mateix temps, arrendats a moliners o altres habitants. Els molins requerien, a més a més, un fort esmerç de capital per part dels mateixos arrendataris per al manteniment de les peces, la neteja periòdica dels canals, llenya per a calfar l'aigua, ferramentes i eines...

El tintat

Les tintorereries eren els altres grans establiments del procés productiu. Molestes i contaminants, les dues cases de tints que trobem documentades a Alzira estaven situades al raval de l'Alquenència, és a dir, extramurs, i junt al braç del riu Xúquer. Dos inventaris dels anys 1407 i 1408 ens permeten reconstruir el seu interior, on hi havia calderes suspeses per tirants de ferro, per fer bullir els colorants; casses d'aram, per abocar les barreges químiques; torns per escórrer els draps; grans tines per tenyir els draps tapades amb mantes per mantenir l'escalfor; portadores, herbes, calç, cendres, pales, llances; romanets per pesar els components de les mescles; alnes per a mesurar, etc.

El tintat, si el drap no era cru, es podia fer en diversos moments del procés productiu, però en el cas dels draps de qualitat mitjana se solia efectuar només havien estat teixits. El tintorer Miquel Carbonell, un dels onze que residien a Alzira a principis del segle XV, tenia 50 roves de pastell en brut, 200 més de ja conreat i conservava 30 roves de cendra. El tint que tenim més documentat és el pastell, tant local com adquirit a València a mercaders de la capital o internacionals. Era un colorant que conferia el to blau dels draps més corrents, però també servia com a base d'altres tintats.

En les ordenances municipals es reflecteix la preocupació per la contaminació que produïen els tints i els seus establiments. Per un costat, el consell prohibí el 1406 que es pastàs o secàs pastell a menys de 400 passes del nucli habitat. I, si es feia en les almàsseres properes al nucli habitat, la pasta no s'hi havia de tenir més d'un dia.

Amb la crisi demogràfica a partir del 1420, que afectà també en gran part la indústria tèxtil, sembla que baixà la qualitat dels draps de la vila d'Alzira. Els inspectors (*veedors*) de l'ofici de paraires de València elevaren una queixa el 1438 al mostassaf d'Alzira, denunciant que s'estaven emprant tints mediocres en la vila i recordant-li que no estaven permesos els tints amb vinagre o magranes.

Els drapers

Els mercaders de draps eren coneguts com a drapers i, en les seues botigues, venien una part dels draps produïts, però sobretot es dedicaven a la compravenda de draps de major qualitat o importats. A finals del segle XIV i començaments del XV trobem referenciats en Alzira deu tenders i deu drapers. Alguns, amb un important volum de

transaccions, com Macià Descoll, que el 1371 va vendre diversos draps a dos matrimonis per un valor de 2.755 sous. Però també prohoms rics de la vila, com els notaris Antoni Vendrell o Joan Safàbrega, que formaren societats de venda de draps que arribaren a assolir valors importants de més de 4.000 i encara 9.000 sous en diversos anys. Ells mateixos o altres personatges d'extracció social similar, com Jaume Martorell, actuaven també com a proveïdors de teles per a esdeveniments del municipi i els trobem així mateix arrendant el tribut del tall del drap, comerciant amb llana, etc.

Les sastreries

Un dels col·lectius més nombrosos entre l'artesanat era el dels sastres, que cosien els draps, els tallaven, els adaptaven a la clientela, adornaven peces noves, les esmerçaven, es dedicaven al mercat de segona o tercera mà o apedaçaven robes velles. Tenim documentats per a l'època un total de 67 sastres, alguns dels quals estretament vinculats a la producció de draps, com un sastre-paire o un sastre que és definit també com a teixidor i corredor. Dins aquest grup destacaven els jueus que, després del pogrom de l'estiu del 1391 i la desaparició de l'aljama, passaren a formar part dels assenyalats com a conversos. Eren un total d'onze famílies anomenades com "cristians novells" o "neòfits".

Normalment aquests professionals treballaven per encàrrec. En el seu testament fet l'agost de 1371, el notari Guillem Vidal confessava deure als sastres Bernat Llorenç, que solia vestir-lo, i a Bartomeu Carbonell, per certes costures, uns 20 sous. Encara que també adquirien directament les teles, per a tenir un estoc acumulat o revendre-les. De fet, el consell municipal va voler intervenir el 1443 perquè ni els sastres ni ningú poguera revendre draps crus, a instàncies d'altres professionals del tèxtil que volien evitar la seua competència.

LA MODA A ALZIRA I LA RIBERA EN L'EDAT MITJANA

A partir de la quinzena d'inventaris post mortem que s'han conservat per a Alzira i la Ribera entre 1370-1420, podem aproximar-nos als costums, la moda, els gustos i les condicions de l'oferta i la demanda de la societat de l'època quant al vestit. En el tipus de roba –però no tant en els acabats–, homes i dones no diferien molt, almenys entre les classes populars i pel que fa al dia a dia. Per a la roba interior, que solia ser de lli o la més grollera d'estopa, hi havia les bragues i les camises. Les bruses, en canvi, eren més fines. Se solien dur calces, de drap burell o cordellat, i sovint els sastres apedaçaven els peals. La cota, elaborada amb draps mesclats de la terra, era una mena de túnica que anava dels muscles als peus i cobria els braços. Ací dominava el verd i blau.

Per al cos, el sexe masculí duia el jupó, que arribava a l'altura de la cintura. La gonella o fasset era un altre vestit que aplegava als genolls, a la qual se

li podien cosir les mànegues a banda. Se cenyia a la cintura amb corretges, cordes o teles. Podien anar folrades amb altres teles i amb colors vistosos. De la roba d'abric destacava la gramalla o gramalló, feta amb draps de llana de mitjana qualitat, i usada tant per als soterrars solemnes com per als dies de pluja. El cot cobria tot el cos, les capes s'empraven per cobrir-se l'esquena, els mantells o mantons (que es feien amb els teixits més preats, amb draps importats de Flandes en alguns casos o amb fils de seda i or) o els caperons i caputxons fets de lli amb colors foscos. Per al cap destacaven els capçons, barrets per a dormir o les còfies. Per a les dones, capells de sol redons amb flocs de cordes o els vels.

Els teixits s'utilitzaven també en el parament de les cases. De fet, la roba i jocs de llit formaven part del dot de les dones: mantes, flassades de llana o borra, fundes de matalassos o màrfegues de cànem; bosses o taleques; coixins o recolzadors per a qui s'ho podia permetre, ricament obrats; mantes regleres per a les portes de les cases, o draps de paret, fets amb pintures...

Les teles de lli o estopa predominaven tant entre la roba interior de vestir com en la gran majoria de les peces de la llar, perquè eren més econòmiques. En els llits, on es gitaven junts diversos membres de la família, els llençols eren fets d'aquestes fibres i solien fer vora els tres metres de llargària. Completaven els jocs de llit els cobertors, estralls, vànoves, els travessers o capçals, i al seu voltant davantals, cortines o sobrecels, subjectes per fustes i amb cordes per fer-los córrer.

En els aixovars trobem igualment tovalles, tovalloles, tovallons o torcamans. Robes usuals i de poc valor, presents en els mercats de segona mà. En l'almoneda dels béns del difunt Bernat Fuster l'any 1407, aquestes peces de lli a penes valien 2 sous (menys d'un jornal); en canvi, la vídua Benvinguda va vendre la gramalla del seu marit per 50 sous, i altres vestimentes com la gonella i el sac per 10.

B. L'OMNIPRESÈNCIA DE LES FIBRES VEGETALS I LES MANUFACTURES RURALS

El grau de detall de les ordenances municipals que regulaven el procés de producció dels draps de llana contrasta amb el silenci pel que fa al lli, el cànem i altres fibres vegetals usades en la indústria tèxtil. Les tècniques no variaven massa, però els draps de fibres vegetals no es veien sotmesos normalment a l'aparellament. Els teixits de lli i estopa es feien en uns telers que solien ser més estrets que els de llana. Quant als professionals que se n'ocupaven solien ser els mateixos que els de llana o bé no rebien una qualificació específica degut a la seua baixa qualificació. En l'inventari de béns del tintorer de la vila Lluís Fuster, del 1399, se citen tant draps de llana com d'estopa de pinte ample o draps tramats de lli i ordits. En aquests establiments el llenç i el fustany podien ser tintats o bé simplement blanquejats o canejats amb lleixiu de cendra.

Ja hem citat algunes de les activitats més contaminants de les manufactures de l'època, com els tints. També el tractament del lli era un d'aquests casos, que va haver de ser regulat en distintes ocasions pel consell municipal. El seu conreu no solia ocupar grans extensions, i s'hi reservaven petites parts de les parcel·les de l'horta, perquè esgotava la terra. La seua collita tenia lloc a començaments de l'estiu, es llevaven les llavors i les fulles i es deixava eixugar o bé es procedia al seu amarament, en basses vora riu. El 1372 s'aprovà una ordenança a Alzira que prohibia que es llavàs el lli "al cap del pont de Santa Maria de la dita vila, en lloc on no sia l'aigua corrible"; i és que els abocaments contaminaven les aigües estancades.

Els rastells i les cardes, que comptaven amb unes pues d'aram per separar les fibres més gruixudes (l'estopa) i igualar les fines (de lli), eren un element usual a les llars. Hi trobem draps de lli o d'estopa sense confeccionar o els torns i altres aparells en tota la Ribera, des dels senyorius de Carlet i l'Alcúdia fins a les alqueries de l'Horta del Cent o en els mateixos ravals i la vila d'Alzira. També entre les comunitats mudèjars, en ser el gravamen sobre el lli i l'estopa un dels tributs principals regulats en les cartes de poblament atorgades pels senyors. La mateixa vila d'Alzira també gravava les transaccions de drap de lli en les cises municipals, com altres productes d'ampli consum. L'accessibilitat a la matèria prima i la senzillesa en la seua producció expliquen l'àmplia difusió d'aquesta manufactura tant en l'àmbit urbà com en el rural, i tant per al consum propi de la unitat familiar com per a obtenir uns ingressos addicionals de la seua venda en el mercat local o com assalariats d'alguns professionals.

Les fibres per a la casa

El treball d'altres fibres d'origen vegetal va permetre en ocasions l'especialització d'altres artesans. L'espart, la palma o les canyes solien usar-se per a elaborar recipients, com ara coves, cistelles, portadores dels animals, cabassos d'espart, canya o palma per al treball o per a contenir aliments, canastes, canastells per a dur gallines, polleres de canyes, paneres, cossis o orons grans per al gra o per als tramussos, etcètera. Tots aquests objectes, la fabricació dels quals era regulada per evitar els fraus, els troben els intercanvis del mercat setmanal. En la seua producció destacaven les dones, com ara les vídues na Rovira, de l'Alcúdia, i na Margarida, d'Alzira, que a començaments del segle XV posseïen en les seues cases agulles espartenyeres i de fer estores. En el període comprès entre 1370 i 1420, localitzem a la vila un cabasser i dos cistellers.

La seda

Les mencions al cultiu de la morera als marges dels camps, la cria de cucs de seda en sequers i en corrals i la filatura d'aquesta fibra en l'interior domèstic sovintegen en la documentació alzirenyesa des del segle XIV. El 1345, el consell municipal advertia de les penes que recaurien sobre aquells que furtaren fruita, llenya, herba, blat, palla i, també, fulla de morera.

Encara que s'ha volgut veure una continuïtat en la indústria sedera des de l'època andalusina, el ben cert és que en el cas valencià no va ser fins que la indústria tèxtil començà el seu desplegament en la segona meitat del Tres-cents que el conreu de la morera i el treball de la seda anà creixent en importància, especialment al llarg del segle XV. Fins aleshores, però, els fils de seda encara estaven reservats a tasques de passamaneria i decoratives, complementàries, en vels, folrats, etc. Serà només a partir de les últimes dècades medievals quan trobarem ja un bon nombre de parcel·les dedicades a la morera, just en el mateix moment que esclonava la indústria del vellut, dels draps de seda, amb l'arribada massiva d'artesans lígurs al cap i casal i la injecció de capital inversor. No trobem artesans especialitzats en la seda fins a ben entrat el Quatre-cents, tot i les mencions a la cria dels cucs i als seus fils en diversos llocs del terme d'Alzira.

C. UNA ESPECIALITZACIÓ EN LA VILA: LA FUSTA

Una de les funcions de la vila d'Alzira al llarg de l'edat mitjana va ser la seua condició de port fluvial en el principal riu valencià, amb cert pes en el mercat regional en el comerç de grans i, sobretot, en l'arribada i distribució de troncs de fusta provinents de riu amunt, de l'interior valencià i de Castella. Al voltant d'aquesta activitat trobem un bon nombre d'artesans que es dedicaven al treball i tractament de la fusta, l'elaboració d'objectes i ferramentes d'aquest material i la construcció d'edificis, però també al manteniment de les embarcacions que travessaven el Xúquer. Fet i fet, els fusters sumen més de 100 famílies i fins i tot superen en nombre al col·lectiu de parelles en les últimes dècades del segle XIV i les primeries del XV. Si en bona part de les viles i ciutats aquests artesans suposen entre el 5 i el 10% del total dels artesans, a la vila d'Alzira el percentatge de fusters abasta quasi el 20 % dels professionals que s'hi dedicaven al sector secundari.

L'arribada de fusta

La societat medieval ha estat definida com una gran devoradora de fusta, en la mesura que aquesta era un dels combustibles i matèria primera essencial en pràcticament totes les activitats econòmiques. Les ordenances municipals reflecteixen una forta preocupació per la desforestació i l'esgotament dels recursos naturals prop dels nuclis habitats. A Alzira es prohibí el 1398 que els bestiar entrassen a la muntanya més propera, la Muntanyeta de Sant Salvador, i també que s'hi tallàs llenya. Els plets i conflictes entre la vila i algunes senyories de l'interior de la Ribera, com ara la dels Sabata, senyors de Tous i també del llogaret d'Alàsquer, tingueren com a rerefons també l'explotació dels boscs i la fusta.

Ben aviat, per a garantir un proveïment regular i per tal de potenciar l'incipient mercat regional, es van fer servir les mateixes rutes anteriors andalusines, aprofitant els cursos dels dos rius valencians més cabalosos, el Guadalaviar (Túria) i el Xúquer,

mitjançant els quals es transportava la fusta des de la serralada de Conca i l'interior valencià. En un privilegi de 1268, expedit justament a Alzira, Jaume I concedí que tot aquell que portàs fusta a València pel Xúquer i el Guadalaviar ho pogués fer lliurement, sense pagar lleuda i peatge. Només s'havia de pagar una taxa d'un tronç o fusta per cada cinquanta. La documentació notarial, un segle després, ens permet traçar alguns dels principals recorreguts i com es produïa l'abastiment de fusta i quins eren els seus principals actors. Així, algunes de les principals zones de subministrament dels principals nuclis urbans valencians foren la Vall d'Aiora, a través del Cabriol, i també les zones de la Plana d'Utiel. En aquests negocis participaven els senyors dels llocs, però també les aljames; bàsicament era la població musulmana l'encarregada de serrar els troncs. La fusta més usual era la de carrasca i pins, sent la més apreciada la del pi donzell. Se solien contractar els troncs durant els mesos de la tala, a l'hivern i a inicis de primavera, que eren els mesos igualment de major cabal del riu. Des de les regions productores, la fusta era transporta per mitjà de sogues o bé fent armadies o rais, i els principals punts d'arribada en la comarca eren el gual de Barragà a Alberic i els embarcadors d'Alzira i Cullera. Al respecte, el 1405 el consell d'Alzira va aprovar un estatut que regulava el trànsit de troncs en el braç del riu Xúquer i marcava que les armadies devien ser aturades al costat dret, en la riba del raval de l'Alquenència. Una volta eren tallats els troncs, els trossos de fusta eren deixats durant mesos perquè s'eixugaren, una escena típica que se'ns descriu en diverses ocasions en la rambla de la vila.

Les comandes de troncs es feien per centenars d'unitats, fins i tot superant el miler. Hi havia societats formades per diversos professionals de la fusta. Pels deutes pel subministrament de matèria primera enregistrats en la documentació notarial, sabem que, a començaments del segle XV, Guillem Serra, Ramon Jordà, els germans Peregrí, Guillem Baig, Jaume Calp i altres vengueren fusta a altres fusters. És a dir, que els fusters més pròspers es dedicaven a proveir de fusta a altres artesans que no tenien mitjans per a poder-ho fer, obtenint beneficis d'aquesta intermediació i situant-se en una situació més avantatjosa. Però no eren els únics que hi veien l'oportunitat de fer negoci: el cavaller Eiximèn López de Pomar o el senyor de Benimuslem, resident a Alzira, participaren en aquests negocis amb quantitats gens menyspreables. Finalment, des del gual d'Alberic o des dels embarcadors d'Alzira i Cullera es proveïa de fusta a altres parts del país, com Xàtiva, Gandia o València, on trobem fusters de la Ribera

Descripció del comerç de fusta pel síndic d'Alzira davant el Batlle general del regne a principis del segle XV

“[D]e les parts de Castella davalla pel dit riu fins a la dita vila d'Algezira, on hi ha gran fusteria, molta fusta, així de pi donzell com de carrasca, en la qual vila se'n fa gran tràfic i mercaderia (...) I de la dita vila, davallant pel dit riu, és portada així amb armadies com d'altres maneres a la dita vila de Cullera, i d'aquí a València, Barcelona, a Gandia i a altres parts”.

fent negocis relacionats amb la fusta. Tanmateix, aquest tràfic de troncs va ser motiu d'enfrontament, especialment entre la vila, que volia fer valdre els seus privilegis, i els moliners i altres senyors. El consell municipal pretenia que no es construïssen més assuts sobre el Xúquer i que es respectassen les obertures de pas i no es dificultassen ni la baixada de troncs ni la navegació fluvial.

Els treballs de les embarcacions

En la baixa Edat Mitjana, la navegació menor pel principal riu del País Valencià gaudia encara d'una certa importància. A finals del segle XIV, hi havia una casa de la drassana de la vila, unes instal·lacions modestes on es reparaven barques i també es deixaven fustes per a eixugar. De fet, la corona tenia pels volts del 1380 un seguit de barques per a garantir la comunicació entre Alzira i Cullera: una en el pas de Seguirén a Albalat de la Ribera, una altra a Riola i una tercera a Fortaleny, que eren arrendades al millor postor. I és que sols hi havia els ponts de pedra d'Alzira per travessar el Xúquer, mentre que la resta eren de fusta i els guals no sempre eren transitables. Això no obstant, tot i que sovintegen els esments a les reparacions de barques o fins i tot el consell municipal actuà de promotor d'alguna, no hi ha referències a professionals que es dedicassen exclusivament a aquestes tasques, atès que eren d'un volum modest, i, més que mestres d'aixa o calafats, que no hi trobem, eren els mateixos fusters els que es dedicaven també a aquestes faenes.

Els fusters en la construcció i en la demanda domèstica

La fusta i el seu tractament tenia un paper de primer ordre en la construcció. No en va trobem oscil·lacions en la documentació entre la professió d'obrer i la de fuster. La fusta era necessària en l'alçament de bastides, per a materials o eines (encofrats, pasteres, llegendes, etc.) i parts estructurals de les obres que eren de fusta (cabirons, bigues, pisos formats per taulons, jàssenes o pilars mestres, biguetes per suportar les teulades o els canalons per desaiugar), així com també en altres construccions annexes com porxats o latrines. La informació més completa que tenim, però, és sobre obres civils, amb els llibres de comptes de les obres, en què es detallaven els pagaments a proveïdors, els jornals i les jornades dels diversos professionals, etc. I més que fusters a sou, el que es contractava eren treballs específics a tallers de fusters o bé determinades parts de les construccions que es donaven a estall. Aquest tipus de gestió, que es va estendre al llarg del segle XIV, perseguia reduir costos de producció, i que fossen els tallers els que correguessen amb els riscos.

Tot i això, el gruix de la demanda de fusta provenia de l'àmbit domèstic, per a les obres més petites, les eines del camp, els coberts i els plats, que eren també d'aquest material, a més del modest mobiliari de les llars de les classes populars (llits, bancs, arquibancs, prestatgeries, cofres, caixons, alguna porta...). Alguns dels fusters més benestants, però, no sols treballaven per encàrrec, sinó que tenien també un ampli ventall de productes en estoc. I encara els trobem ocupats en la fabricació d'instru-

ments per a molt diverses activitats econòmiques, com ara la construcció de carretes, cups i tonells. Fins i tot trobem tres albarders documentats a la vila entre finals del Tres-cents i començaments de la centúria següent.

D. ELS SECTORS DE LA PELL I DEL METALL

Tot i que no abunden les referències documentals al treball del couro i el metall, el nombre de menestrals que s'hi dedicava en l'Alzira del període comprès 1370 i 1420 era bastant elevat: uns 73 professionals, repartits en vuit oficis distints relacionats amb la pell, i 69, en nou branques professionals diferents del sector del metall.

El mercat de la pell i els artesans del couro

Tot i que Alzira i en general la Ribera no era una regió especialitzada en bestiar ni comptava amb una producció ramadera destacable, els registres notariais confirmen que la pell constituïa un element imprescindible en els recursos de les famílies de les classes populars. Els reconeixements de deutes, en particular, mostren ara i adés petites quantitats de diners relacionades amb les transaccions de bestiar, que no sols implicaven pastors, ramaders o camperols benestants, sinó també grans propietaris de bestiar. Fins i tot, alguns carnisers arribaven a concentrar milers d'animals. Aquest caràcter d'inversió del bestiar també beneficiava menestrals reeixits o a membres de l'oligarquia urbana. El notari Marçó Galindo, per exemple, va vendre a tres famílies de Benifaió i de Trullàs un total de 514 ovelles per 3.310 sous. I és que la capital de la Ribera actuava en l'edat mitjana com un dels grans dinamitzadors d'aquest mercat del ramat, especialment per l'augment de la demanda que es va experimentar en la segona meitat del segle XIV per a cobrir les necessitats del sector alimentari i d'indústries com el cuir o el tèxtil.

Les implicacions de la carn, però, anaven molt més enllà. Només l'impost municipal que gravava la seua compravenda suposava una quarta part dels ingressos de l'administració local, i això sense comptar les rendes derivades de les carnisseries o la imposició de la sal, estretament lligada a aquestes activitats del ramat. Les elits locals aconseguiren imposar-se com a intermediàries en l'àmbit fiscal per mitjà d'un complex entramat. La recaptació d'aquestes cises era arrendada, però no sols en benefici de l'elit vilatana, sinó també d'aquells grups intermedis que aspiraven a ser-ho. Entre ells, les grans nissagues de carnisers, com ara Guillem Safàbrega, que va copar molts anys l'abastiment de carn de la carnisseria de la vila i va ser conseller del seu ofici en el consell general, a més d'aconseguir en exclusiva molts drets (com el monopoli de vendre carn durant la Quaresma o el subministrament de reses per al municipi en alguna ocasió festiva); Guillem Badia, que durant alguns anys arrendà la imposició de la carn i algunes altres; o el carnisser Joan Seguer, que posseïa a més a més una almàssera, camps i un hort a Alzira. Ells eren també els grans proveïdors de pell per als professionals de la vila.

Algunes mencions de famílies artesanes poden donar-nos una idea del que es fabricava a Alzira entre 1370 i 1420: un beiner, un aluder, un pergaminer i un tabaleter. Hi hagué, doncs, especialitats dins el treball del couro en alguns productes determinats.

Els inventaris *post mortem* ens parlen dels productes més usuals en les llars del moment: per un costat, en els complements per a les armes, els punys, els folrats dels escuts o les beines; per altre, en els complements del vestit, corretges, borses, sabates, folres, pells, etc. També s'emprava el cuir en la decoració i el mobiliari, com cofres, o en utensilis domèstics i ferramentes, com bots per al vi o el vinagre, corretges per als animals... Un dels grups més nombrosos de tots els menestrals de la vila eren els sabaters, amb més de 55 persones identificades com a tals durant el període referit, a més de 5 pellissers, que treballaven els pèls dels animals.

Quant al tractament de la matèria primera, és a dir, de les pells, podem distingir-hi dues fases: els treballs de ribera, que consistien a banyar les pells i submergir-les en tines de calç per desprendre els pèls i tornar a fermentar-les per llevar-les les restes de calç, tasques que solien fer els blanquers; i l'adob de la pell, un treball que duïen a terme els assaonadors i que consistia a posar a remull el couro amb aigua calenta i herbes per a ser reposades amb barreges vegetals en unes tines. El caràcter contaminant d'aquestes activitats feia que les adoberies estiguessen situades als ravals, prop dels corrents d'aigua. Segons els llibres de la peita d'Alzira, la majoria d'aquells professionals residien al raval de l'Alquenència.

El treball del ferro i els metalls

El País Valencià era clarament deficitari pel que fa a la producció de ferro, coure i minerals, i bona part d'aquests metalls eren importats per mercaders castellans i biscaïns. De fet, eren productes "vedats" i la seua reexportació estava prohibida sense una llicència reial expressa. Malauradament, no tenim massa treballs historiogràfics sobre la redistribució en el conjunt del país d'aquests productes, que solien arribar ja preparats. A Alzira i la Ribera aquest circuit estava en mans de traginers musulmans: el 1413, Azmet Alacar, un moro d'Alzira, era el subministrador de quatre ferrers de la vila i els ravals. La major part de les instal·lacions de transformació del metall, tant per la seua activitat sorollosa com contaminant, estaven als afores, als ravals de Barralbeb i l'Alquenència. La ferreria consistia, en essència, en un forn enrajolat amb una obertura en forma d'arc on es col·locava el carbó, i una xemeneia perquè evacués el fum. En un dels costats hi havia un forat pel qual s'insuflava aire amb manxes fetes de fusta i couro. Després de ser escalfat el ferro, o altres metalls, es traslladava a l'espai de forja. El material es col·locava en una enclusa, recolzada en alguna soca d'arbre, i era colpejada fins que agafàs la forma adequada amb tot un seguit de ferramentes específiques: tenalles, malls, martells... De fet, trobem una rica descripció d'una ferreria en un document notarial del ferrer Joan Pérez, de l'Alcúdia, que estava subvencionat pel consell municipal per a servir a la comunitat cap al 1412. Un cas similar i pels mateixos anys és el d'un sarraí de Llombai, igualment subvencionat pel municipi.

Entre els objectes de metall que trobem en les llars, citats als inventaris post-mortem d'Alzira i de la Ribera, hi havia els de la cuina, tant en ferro com en coure, o en forma d'aram: ganxos, ast de diverses llargàries, graelles, ferros amb peus per a sostenir paelles, casses, calders, morters de coure o setrills; alambins per a l'elaboració de vi casolà; i encara altres objectes com lluminàries de ferro.

Els ferrers eren indispensables per a les tasques del camp, ja que elaboraven o reparaven eines agrícoles (llegons, aixes, aixades, falç o destrals) o altres ferramentes (serres, masses, tisores, claus...), però també per al treball de molts altres artesans: ferraven els animals, feien de veterinaris, etc. En el cas d'alguns productes molt específics, com ara claus per a la construcció de barques, de reixes, de forges o per a ballestes de torn, els habitants d'Alzira havien de recórrer a professionals de la capital. Tot i així, alguns artesans alzirens estaven especialitzats en productes corrents, com els nou coltellers, els deu serrallers que s'encarregaven de panys o cadenes, els tres ballesters, un espaser i cinc trompadors, així com altres menestrals que ens apareixen amb major o menor profusió en la documentació de l'època, alguns dels quals ocupaven tot un carrer en el raval de l'Alquenència ja a mitjan del segle XV. Pel que fa als metalls preciosos, per a cobrir la demanda de les elits de la vila però no sols, hem pogut identificar set argenters, tots ells en el centre emmurallat, dos dels quals eren conversos, que seguiren la tradició jueva d'abans del pogrom del 1391. D'argent eren algunes de les culleres, creus, canelobres, corretges o collars que posseïa l'oligarquia de les alqueries i de la vila.

E. LA CONSTRUCCIÓ I ELS SEUS COMPLEXOS ÀMBITS

Sobre la construcció, tot i que només disposem d'estudis parcials, s'han conservat uns llibres d'obres del pont de Sant Agustí i de Santa Maria del 1333-1334, a més de les reparacions que va manar el consell municipal d'Alzira. Entre les diferents activitats que s'aplegaven en aquest sector, hi trobem les relacionades amb l'abastiment de matèries primeres i de materials de construcció. Els edificis i les obres públiques requerien d'ingents quantitats de fusta, tant per a la seua estructura (bigues, cimbres, taulons dels pisos o cobertes), com per a la seua construcció (bastides, encofrats...). En el cas del pont de Sant Agustí, el 1333, es van precisar 14 troncs de pi donzell només per a les cintres o l'estructura de fusta que sostenia la volta de l'arc mentre s'obrava. Per a muntar-la, a més a més, s'hagueren d'alçar andamis i per a transportar el tronc es feia servir una càrava o petita embarcació en el braç del riu. D'igual manera va ocórrer en les reparacions o manteniment del molí i assut de l'alqueria de Matada, avui un despoblat del terme de Llaurí, que necessitaven un subministrament continu. Miquel Gil, fuster de la vila, va ser l'encarregat el 1431 de portar set dotzenes d'estaques a mode de basses des d'Alzira fins a aquella alqueria. I és només un exemple més de la desena d'assuts i infraestructures hidràuliques en el tram baix del Xúquer. També es va recórrer a fusters d'Alzira per a la reparació de les barques que comunicaven una i altra riba del. En el 1383 tres barques en els passos de Segairén,

Riola i Fortaleny foren encomanades al fuster Joan Arboreda, habitant de la vila, que va treballar amb un calafat i diversos peons.

El gruix del material de ferro de les obres de la comarca, per a les eines o per a tot un ampli ventall de claus, eren adquirits igualment a ferrers i tenders de la vila, al pes. Ací estaven presents algunes de les vídues que continuaven regint els negocis familiars, com ara na Berenguera Vendrell el 1462. Per la seua part, la pedra figurava entre els materials més costosos. En la reparació del campanar de Santa Caterina el 1398, danyat pel terratrèmol de dos anys abans, es feren servir algunes de les pedres derruïdes, com també en les obres de manteniment o reparació del pont de pedra de la vila, el de Sant Agustí. La pedra era cara, perquè al treball del picat calia sumar-li les despeses del transport, que s'havia de fer a carretades. L'arena, en canvi, era extreta del riu, també amb petites barques, i en aquesta tasca s'utilitzava mà d'obra musulmana. Finalment, la provisió de calç, si bé era un recurs abundant en els forns itinerants situats en les serres de la Murta, la Casella, la Vall d'Aigües Vives o la serra de Corbera, requeria d'un procés també complex. En l'obra del pont de la vila en el 1333-1334 funcionaren al mateix temps sis colles de calciners, que es distribuïen per cabassos fent fileres de treballadors i treballadores.

Els forns de calç tradicionals

A la Ribera del Xúquer, l'incendi del juny del 2016 va suposar un autèntic desastre natural, amb més de 2.200 hectàrees cremades, que va afectar notablement la Barraca d'Aigües Vives i el terme de Carcaixent, que va perdre el 85% de la seua massa forestal.

El paisatge dessolat de cendra, però, va fer que es tornaren visibles algunes petjades del passat que havien quedat oblidades, com ara els forns de calç o caleres que es feien a les muntanyes. L'associació Reiniciem Carcaixent ha pogut rescatar un total de 59 forns, posant en valor els usos i també la seua producció, abans que no s'acaben de perdre completament de la memòria oral. Gran part de les tècniques i processos pràcticament han estat els mateixos durant segles en la cultura popular.

Quant als treballs de fang, les referències documentals són ben minses i és ben probable que fossen els rajolers qui s'encarregassen de la fabricació d'utensilis d'aquest material. Contrasta aquest silenci sobre la seua producció amb la seua abundantíssima quantitat tant en els jaciments arqueològics medievals com també en els inventaris de les cases ("diverses olles, escudelles, talladors, morters de terra..."). En les llars riberenques trobem des de gerres xiques, mitjanceres, grans –tant per al blat com per al vi, l'oli i l'aigua–, cantarelles o llibrells per a qualsevol cosa, atifells per a la cuina –morters, escudelles, gresols...–, i en alguna ocasió s'indica si provenien de les fàbriques de Rugat o Paterna.

En la construcció medieval van conviure diverses formes de treball, des d'aquelles amb clares reminiscències feudals fins a avançades formes d'assalariat i distinció entre capital i treball. La forma predominant era el treball domèstic per part de la mateixa família artesanal, com ocorria en el cas de fusters, ferrers, rajolers, etc., encara que també estava molt estès el treball a estall, en el qual s'encomanaven diverses parts i treballs amb un preu tancat a una empresa menestral. En determinades obres més importants, també trobem una abundant mà d'obra assalariada, genèrica i sense qualificar, que incloïa moros i dones, retribuïdes aquestes últimes amb un salari menor que el dels homes. La població mudèjar, que arribà a suposar en el segle XV el 40 % de la mà d'obra no qualificada a la Ribera Baixa, destacà en la producció de materials i en el treball en colles d'operaris, però rarament la trobem en càrrecs de més responsabilitat o de supervisió de les obres. Al capdavant d'aquestes estava el mestre d'obres, reconegut socialment i professional per les seues habilitats i tècniques i que, a més de dirigir els treballs, era també l'encarregat de planificar i contractar el personal necessari. Entre aquest, a més de comptar eventualment amb un altre mestre per a assistir-lo, hi havia diversos oficials, peons o manobres i aprenents o mossos. A aquest nucli central es podia afegir un equip més gran dependent de les tasques o el volum de càrrega de faena: tapiadors, fusters en les estructures de fusta de les obres, grups de persones per a transportar determinats materials o peces. Aquesta varietat de formes de treball s'explica perquè es tractava d'un sector amb una demanda quotidiana, però que en els casos de grans obres o infraestructures requeria d'una important quantitat de mà d'obra i fins i tot d'una alta especialització tècnica.

La crisi del segle XV

Com hem vist anteriorment en parlar de l'evolució demogràfica i econòmica, Alzira i moltes altres ciutats del nord i centre del país van experimentar un important declivi de la seua població i la seua producció, degut en bona mesura a l'atracció que exercia la ciutat de València, que en el mateix període va viure un període de gran esplendor. En el sector manufacturer, el model econòmic que acabem de descriure per a l'Alzira del segle XIV i el començament del XV mostrà clars símptomes d'esgotament al llarg del Quatre-cents. Els padrons de riquesa ja no descriuen tan minuciosament els oficis de les famílies i mostren un ventall molt més reduït de professions, i tampoc no ajuda l'escassetesa de fonts notarials. Per altre costat, les referències documentals apunten a qualitats més grolleres en els teixits i els tintats, mentre que els salaris, sobretot els dels treballadors no qualificats, s'estanquen o minven. Fins i tot, les excavacions arqueològiques han permès identificar en el clos urbà instal·lacions de finals del segle XV, com ara forns de terrissa, per bé que sembla que hi havia prou buits. En canvi, en el mateix període, es multipliquen les referències als treballs de la seda i també a noves professions que tindran un major pes i protagonisme, com els alabarders, que són clarament indicatives dels canvis que s'estaven produint en la demanda local i comarcal.

2. L'ABASTIMENT ALIMENTARI

Salvador Vercher Lletí. Arxiu Municipal d'Alzira

2.1. EL PROVEÏMENT DE CEREALS

Amb els seus vora 9.000 habitants en el pas del segle XIV al XV, Alzira era un gran centre consumidor d'aliments, que necessitava una gran provisió de cereals, carn, peix, fruita i verdura, vi i aigua. Una de les principals obligacions del consell municipal era, precisament, la d'assegurar el subministrament regular d'aquests aliments (Vercher Lletí 2017). Per això, des de ben prompte les autoritats locals habilitaren una sèrie d'espais on emmagatzemar i distribuir els queviures, com ara l'almodí, les carnisseries, el mercat i les fires.

Pel que fa a l'almodí, la referència més antiga que trobem a Alzira és de la segona meitat del segle XIII (Parra Ballester 1967: 53-54). Tot i que no ens en han arribat traces, devia ser molt similar als que han sobreviscut en altres ciutats, com ara l'almodí de València, que data del 1417, i el de Xàtiva, de 1545-48. Podem fer-nos-en també una idea a partir de mencions indirectes, com ara el privilegi de trasllat de l'almodí d'Alzira el 1375, en el qual s'esmenten tres parts de l'edifici: el "*vetus hospicium*" o casal, el "*porticum*" o porxada, i el "*patium*" o espai obert a la intempèrie. També sabem que en el porxo d'aquest graner comunal hi havia una sèrie d'obradors, que pagaven una renda al rei.

L'almodí era el centre neuràlgic de la vila d'Alzira, el cor o, més exactament, l'estómac, que s'havia de protegir a tota costa si no es volia, en episodis de setge per guerres, que la població s'hagués de rendir per fam. Era, també, un element clau dissenyat per a mantenir la pau social de la vila i de la seua comarca. Allí, juntament al graner comunal, estaven també les carnisseries i, al davant, hi havia la plaça principal, "la plaça de l'Almodí", que era el lloc de sociabilitat més important, el punt on tenien lloc les vendes en públic encant.¹¹ Potser per això, "la obra del cobriment de l'almodí" formava part del programa d'augment i embelliment dels edificis públics de la vila endegat per la vila d'Alzira durant la segona meitat del segle XIV (Martínez Araque 2009, II: 845-856), com es desprèn de l'ordenació de 2 d'abril de 1377, titulada significativament "De les obres que la universitat necessàriament deu fer sens consell general", entre les quals s'esmenta la citada obra de l'almodí (Lairón 200X: 80).

Alguns indicis ens porten a creure que el graner comunal va ser resituat i engrandit en la segona meitat del Tres-cents, potser perquè s'havia quedat menut. Allò cert és que, com hem vist, el 1377 s'estaven duent a terme una sèrie d'obres consistentes en el cobriment de l'edifici amb teules. Però no serà fins 1400 que el govern local acorde la construcció d'una "bella lonja", potser a càrrec del mestre d'obres Baltasar Monçó (Parra Ballester 1967: 218, el qual no dona, però, cap referència documental sobre Baltasar Monçó com a mestre d'obres d'aquest edifici). En la sessió del 5 de juny de 1400, el Consell d'Alzira va elegir Pere de Martorell per a fer-se càrrec de l'ofici d'obrer de les obres comunes de la vila en l'any següent, 1400-1401, i,

¹¹ Arxiu Municipal d'Alzira (AMA): *Notal de Bernat Llorenç de l'any 1413; 040/15, f. 44r. (16 de març de 1413).*

Fotografia d'un ramat
de porcs creuant
el barranc de Barxeta.

després de l'elecció, tots els "assistents en la lotga de la dita vila, après que lo divinal offici de la festa fon celebrat, en la qual lotga eren congregats consellers e prohòmens de la dita vila en multitud copiosa", el nou obrer jurà davant el batlle regir bé i lleialment el seu nou ofici. En aquesta mateixa sessió, el Consell també ordenà "que los

obradors... sien comprats per la dita universitat e enderrocats per a fer plaça comuna. E, axí mateix, que-ls obradors d'en Pere Fraga, barber, sien comprats per la dita vila e aquí sia obrada una bella longa comuna".¹² És a dir, que el govern municipal acordava comprar alguns edificis privats, enderrocar-los, obrir una gran plaça i edificar-hi una llotja comercial, dins la qual estaria també el graner comunal. Les obres públiques es finançaven, en part, amb multes, ja que la despesa municipal estava molt hipotecada pel deute públic, el qual s'havia incrementat notablement per les demandes pecuniàries de la corona (FURIÓ 1997). Per això, és molt possible que els 25 anys que transcorregueren des del permís reial fins a l'inici de la construcció d'un nou edifici més capaç i bell es deguessen a la necessitat de reunir el muntant necessari per a emprendre les obres.

Dins el Consell funcionaven diverses comissions o delegacions específiques, entre les quals la de l'administració de l'almodí, que requeia entre un i quatre consellers, segons els anys, per un temps limitat i retribuïts amb un salari. El 4 de novembre de 1412, per exemple, els administradors dels blats es retingueren 150 sous en concepte de salari, 110 dels quals corresponien a Bernat Gilabert i els 40 restants a Miquel Ivanyes. Poques setmanes després, el 21 de gener de 1413, vespra de Sant Vicent, els nous administradors, Jaume Loarri i Folc Fenoll, s'ajustaven amb els jurats un salari de 66 sous.¹³ Deu anys més tard, l'octubre de 1427, un dels administradors del blat, Mateu de Jaca, exposava al justícia d'Alzira tots els treballs que havia fet en benefici de l'almodí durant onze mesos i reclamava, com a retribució, 1.500 sous; o, si no s'acceptava la seua demanda, que "almenys nomenets o assignets un hom per part de la dita vila, qui ensemps ab un altre per el dit propositant nomenador, vejen e coneguen los dits treballs e afanyes per ell sostenguts e soferts per la rahó dessus dits e li taxen lo salari que per justícia atrobaran".¹⁴

Els treballs que devia haver fet Mateu de Jaca, com en general les funcions que exercien els administradors dels blats, abastaven diverses feines, però les principals consistien en anar a cercar blat on n'hi hagués ("anant a la ciutat de València e en altres parts per comprar los dits blats") i comprar-lo per a que l'almodí estigués ben abastit. Així, el notari Bernat Aimar reconeixia el 18 de novembre de 1412 que els administradors Loarri i Fenoll li havien pagat 1.710 sous per 30 cafissos de forment que els vengué per a l'almodí.¹⁵ Del mateix any són també altres compres de blat fetes el 8 d'abril pels citats administradors: 200 cafissos de forment per preu de 6.200 sous a

¹²AMA: Llibre dels actes dels jurats i consell de l'any 1397-1398; 03/4, f. 21v.

¹³AMA: Llibre d'actes dels jurats i consell dels anys 1412-1413; 03/14, f. 81v-82r.

¹⁴AMA: Llibre d'actes dels jurats i consell dels anys 1427-1429; 03/21, sense foliar (20 d'octubre de 1427).

¹⁵AMA: Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1412-1413; 03/14, f. 67r.

Joan Destorrents i 100 cafissos per 3.100 sous al notari Bernat Aimar, en nom propi i com a procurador de son pare. Igualment de 1412 són les següents compres, totes anteriors al 4 de novembre: 20 cafissos a Jaume Domènec per 960 sous; 10 cafissos a Joan Vendrell per 460 sous; 10 cafissos al notari Innocent de Moya per 480 sous; 10 cafissos a Arnau Vilar per 500 sous; 10 cafissos al seder Gabriel Figuerola per 500 sous; 10 cafissos a Guillem Barberà per 480 sous; 20 cafissos a Bernat Gilabert per 1.000 sous. I encara, per fer una cita textual, els jurats reconeixien als administradors que “havets pagat a-n Bernat Costejà per preu de .IIIll. kafisos, a-n Esteve lo moliner per preu de cinch kafisos e al dit en Folch per preu de un kafís, cinch-cents sous”.¹⁶ Però no tot el gra que es venia a l'almodí d'Alzira provenia de la producció local o comarcal, tot i que la Ribera del Xúquer era una comarca eminentment exportadora de grans, sinó que també s'importava blat de les parts d'Oriola i de Xixona, i fins i tot es recorria a mercaders de València per a que portassen blats a Alzira, com els 1.000 cafissos de forment que compraren el 20 de maig de 1434 de Joan de Talamanca, un mercader i canvista de València, una compra que ocasionà molts problemes.¹⁷

Fragment d'una minuatua d'un pastor procedent del manuscrit Le Roman de la Rose (segle XIV). Biblioteca Històrica de la Universitat de València.

Una altra de les tasques inherents als administradors dels blats era de naturalesa logística. El blat havia de ser emmagatzemat en algun lloc, fins i tot quan l'almodí estava en obres. Així, durant tot un any, de l'1 de maig de 1412 al mateix dia de l'any següent, calgué tenir “en loguer de les cambres de la abadia a tenir los dits blats un any”.¹⁸ Un espai a part del de l'almodí, doncs, per tal d'emmagatzemar 96 cafissos de forment i pel qual pagaren 265 sous. En aquestes tasques logístiques també entrava el préstec d'importants quantitats pecuniàries a traginers per tal que portassen blats a la vila.¹⁹ També, òbviament, els administradors dels blats havien de donar compte i raó als jurats dels diners rebuts de mà del majordom de la hisenda municipal per a l'adquisició del gra. Atès que eren diners públics, s'havia de justificar la despesa, cosa que implicava dur una comptabilitat tant de les entrades com de les eixides, Només comptem amb dues rendicions de comptes de l'administració de l'almodí, la que donaren els administradors Bernat Gilabert, Miquel Ivanyes i Joan Saranyana, el 4 de novembre de 1412, dels 10.000 sous que els havia lliurat el clavari de la vila, Bernat Ponç,²⁰ i la que presentaren Jaume Loarri i Folc Fenoll el 21 de gener de 1413, que va ser examinada i aprovada pels jurats de la vila.²¹

¹⁶AMA: Llibre d'actes dels jurats i consell dels anys 1412-1413; 03/14, f. 66r.

¹⁷AMA: Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1434-35; 03/27, f. 33r-34v.

¹⁸AMA: Llibre d'actes dels jurats de l'any 1412-1413; 03/14, f. 65r-66r.

¹⁹AMA: Llibre d'actes dels jurats de l'any 1412-1413; 03/14, f. 65r-66r.

²⁰AMA: Llibre d'actes dels jurats de l'any 1412-1413; 03/14, f. 65r-66r.

²¹AMA: Llibre d'actes dels jurats de l'any 1412-1413; 03/14, f. 81v-82r.

Els administradors de l'almodí, que havien d'estar tot el dia en el graner comunal, "del sol exit tro al sol post", s'ocupaven, com veiem, de les tasques administratives i de gestió. En canvi, la direcció "política" del proveïment alimentari i en concret el de l'almodí corresponia al Consell municipal i als jurats, que tractaven d'assegurar l'abastiment de la vila per tots els mitjans, incloent-hi la negociació amb els arrendataris del delme. El 24 de febrer de 1412, Joan Nadal, veí d'Alzira i arrendatari del delme, prometia als jurats "que cent kaffís de forment que té del delme major d'Alzira, del qual és primer comprador, vendrà dins la vila d'Algezira, e aquell no traurà en alguna part, ans renúncia quant al dit blat al privilegi que ha de traure lo blat del delme e a tot dret que li puxa ajudar en traure aquell".²² Aquests pactes no sols implicaven la promesa del formenter, sinó que, com en el cas que estem referenciant del dit Nadal, hi ha un préstec pecuniari pel mig. Efectivament, Joan Nadal "atorgant deute a·n Guillem Badia, e a·n Miquel Ivanyes, presents, administradors dels blats comuns de Algezira, cent florins d'or comuns d'Aragó, los quals promet a aquells restituir dels primers diners que del dit forment haurà e traurà de les vendes que·n farà en l'almodí de la dita vila". Per tal, doncs, que els delmers no traguessen el gra de la vila, buscant un major guany econòmic fora del terme, els jurats els prestaven diners per a comprar el blat, en aquest cas 100 florins, que equivalien a 1.100 sous.²³ Aquesta pràctica devia ser bastant comuna, ja que l'any 1412, documentem altres dos acords establerts per evitar l'exportació de grans.²⁴

També correspon als consellers i prohoms dictar normes sobre la manera en la qual s'han d'entrar els blats en l'almodí. El desembre de 1412, per exemple, el consell acordava que els blats que s'havien de vendre en l'almodí havien d'estar nets i garbellats, és a dir, lliures d'impureses, i, a més, garbellats pel mostassaf.²⁵ Pocs dies després, el mostassaf de la vila, Vicent Alcanyís, feia una crida comunicant a tothom la nova normativa, que potser responia a queixes prèvies per part dels consumidors.²⁶ De vegades, en determinades èpoques considerades de "fretures de blats", és a dir, de carestia, com ara durant la collita de blats de 1470, hi havia problemes per trobar bons administradors del graner comunal. I és en conjuntures difícils com aquesta quan salten els oportunistes. En la reunió del Consell de finals de novembre de 1470, en no trobar ningú que volgués encarregar-se de regir la venda dels blats de la universitat, "fonch proposat per lo dit en Johan Gombau, jurat en cap, que com la dita vila tengués comprat lo forment de la cambra, que aquell necessàriament hagués mester hun administrador e regidor qui concese lo dit forment e administre aquell e vena e reba los preus de aquell per la dita vila, e fins ara ells, dits oficials, ab suma diligència hajen encerquat qui administre aquell qui sia ydòneu e sufficient e persona segura, e fins ací no hajen trobat sinó que ara novament lo discret en Luch Carbonell, notari, vehent que no se trobava administrador del dit blat se és offert de administrar aquell si li es donat hun real per salari de cascun caffès, e que li donen ara novament lo dit blat mesurat, e que a la mesura que lo y donaran ell ne darà rahó a la dita vila, però que no té seguretat nenguna sinó sí mateix que serà fahedor sobre lo dit feyt". L'administració li va ser adjudicada, però amb garanties per a la vila de poder rescalabar-se'n si hi havia un desfalc.²⁷

²²AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1411-1412*; 03/13, f. 87r.

²³AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1411-1412*; 03/13, f. 102r.

²⁴AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1411-1412*; 03/13, f. 102r i *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1412-1413*; 03/14, f. 77r.

²⁵AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1412-1413*; 03/14, f. 77r.

²⁶AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1412-1413*; 03/14, f. 77v. (4 de gener de 1413).

²⁷AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1470-71*; 03/60, f. 109r.

L'almodí era el graner comunal de la vila, el lloc on es venia el blat, però quina proporció representava el forment adquirit allí del total que es consumia en el districte d'Alzira? Sabem que, l'any 1399, a la vila i als llocs del seu ampli terme, hi havia aproximadament 1.800 cases. Si tenim en compte que el consum de forment per unitat domèstica devia situar-se entorn dels 5 cafissos a l'any (2 pel pare, 2 per la mare i 1 pels fills, o, en una combinació diferent, però amb un resultat similar: 1,5 el pare, 1,5 la mare i 2 els fills), això equivaldria a uns 754,65 quilos (xifra resultant de multiplicar cinc cafissos per 150,93 quilos; cada cafís equivalia a 201 litres 24 cc i cada litre a 0,750 grams). Això, si ho multipliquem pel nombre de llars, ens dona un total de 1.358.370 quilograms, o siga, unes 1.358 tones. D'altra banda, l'única referència documental que ens parla del nombre de cafissos de forment que han entrat en l'almodí en un període de temps determinat és una reclamació de l'almodiner, Mateu de Jaca, que, en demanar 1.500 sous pels treballs que hi havia fet durant onze mesos, afirmava que durant aquest temps hi havien entrat uns 2.000 cafissos.²⁸ Això vol dir, aplicant-hi una senzilla regla de tres, que el volum d'ingrés de tot un any podria haver estat al voltant d'uns 2.200 cafissos. Això era l'any 1427. Si tenim en compte que l'any 1428, segons Antoni Furió, hi havia al terme d'Alzira uns 2.070 caps de família (Furió 1986: I, 196-195), que, d'acord amb el raonament anterior, consumirien anualment uns 10.350 cafissos, la quantitat que passava per l'almodí representaria només una cinquena part. O, dit d'una altra manera, de cada 5 cafissos consumits a Alzira en el primer terç del segle XV, només un provindria de l'almodí, el que ens porta a pensar en un percentatge elevat de l'autoconsum, és a dir, del consum de la pròpia producció bladera.

Altres punts de venda dels cereals

A més de l'almodí, hi havia altres llocs en la vila on es venien blats. En una crida pública de 1351, es feia saber als veïns "que negun no gos comprar blats per revendre en la vila ne en los camins lo dia de mercat ni altres, sinó hostalers, tenders i flaquers" (Lairón 2001: 36 106. L'estatut es va repetir de nou el 1393: 106, i el 1402: 139). Com que el que es pretenia amb aquesta ordinació era atacar la perniciosa pràctica dels "acaptadors", és a dir, dels qui compraven per guanyar diners amb la gana o fam dels seus veïns, s'exceptuava de la prohibició aquells llocs als quals acudien els membres de les capes populars de la localitat, com hostals, tendes i fleques, establiments també autoritzats a la venda de grans. Aquest mateix any, també es prohibia a les ordenances municipals descarregar cereals en casa de revenedors domiciliats entorn de l'almodí, sots pena de perdre el blat el que el porte i de 20 sous el revenedor (Lairón 2001: 105-106). Igualment, amb l'estatut aprovat pels consellers municipals el de juliol de 1370, "que los revenedors de blats no gosen comprar blats en lo dia de mercat" (Lairón 2001: 66),²⁹ el govern local intentava minimitzar la pràctica de l'especulació bladera que tan difícilment suportava la població més desvalguda. Pel que fa als hostals, tot i que s'hi podia comprar blat, estava prohibit "pastar, ne fer pastar pa per a revendre, ne gos vendre oli, formatge, ne salsa" (Lairón 20XX: 72, datat el 7 de juny de 1373). En alguna ocasió s'aprova, fins i tot, el preu a què s'hauria de vende el cafís de civada

²⁸AMA: Llibre d'actes dels jurats i consell dels anys 1427-1429; 03/21, sense foliar (20 d'octubre de 1427).

²⁹En aquest estatut, es torna a exceptuar els oficis que podien fer-ho: "en lo dit statut no sien enteses ni compreses hostalers, tenders, ni flaquers, ans los dits hostalers, tenders e flaquers volen e atorguen que sia legut e permís comprar dels dits blats en la dita plaça del Almodí e en altre qualsevol loch dins la dita vila e terme de aquella sens alcuna pena" (13 de juliol de 1370).

en l'hostal, regulant així, per tant, el guany net d'aquest i la taxa fiscal a pagar al municipi.³⁰

El 1381 i, de nou, el 1399, trobem una ordinació que prohibia als corredors de la vila comprar en tot el terme d'Alzira "blats alguns de qualsevulla natura sien a obs de revendre e mercadejar" (Lairón 2001: 85 i 132). Una reiteració que ens indica, si més no, el seu incompliment. Els hostalers podien vendre grans, però no el seu producte elaborat, el pa, cosa que podia perjudicar els forners i els flequers, i per això el consell municipal prohibí aquesta pràctica l'estiu de 1430.³¹

La pràctica més habitual per part del camperolat, és a dir, la immensa majoria de la població, era l'autoconsum de la collita que havia produït la mateixa família, estalviant-se així haver de recórrer al mercat. No obstant això, als qui se'ls havien acabat les reserves de gra i encara no havien recol·lectat el gra sembrat, o també als qui no posseïen terres o si en tenien eren insuficients per a alimentar-se'n, els quedava el recurs d'acudir a l'almodí o a l'hostal, la tenda o la fleca. Hi havia, però, altres formes d'accedir al gra, com comprar-lo als qui en tenien de sobra, fet que servia també per eixamplar les xarxes clientelars en una societat fortament jerarquitzada. I així, als protocols notariais trobem deutes per la compra de forment, com ara quan, el 19 de març de 1483, quatre jueus, habitants a Alzira, reconegueren deure a Bartomeu Olmedes 60 sous per la compra de dos cafissos de forment.³²

2.2 LES CARNISSERIES

La referència documental més antiga sobre l'existència de carnisseries a la vila d'Alzira prové d'un assentament del *Llibre del Repartiment*. En efecte, sabem de carnisseries a Alzira, perquè en els establiments fets a alguns colons se'ns diu que són carnisseres, i és així com hem pogut detectar tres carnisseres, dos per al període de 1241 a 1249, un tal Abril i un Salvador, i un entre 1270 i 1280, un tal Rotlà o Rotlan (Guinot Rodríguez 1999: 434, 437 i 439). En una d'aquestes donacions, de 1249, Jaume I cedia a un matrimoni establert a la vila unes cases situades enfront de la carnisseria (Cabanès-Ferrer 1979: II, 133, doc. 902). Anys més tard, però encara durant el regnat del Conqueridor, el 30 de desembre de 1274, el rei, a través del seu batlle Arnau Escrivà, establia a dos veïns d'Alzira, Berenguer d'Urgell i Arnau Cucó, a canvi d'un cens de 720 sous (o 60 morabatins d'or alfonsins), la carnisseria i peixateria reial, i s'hi assenyalaven unes primeres normes (Parra Ballester 1967: 53-54. També AMA: *Pergamins de la Cancelleria Reial*; 010/6). En el mateix diploma reial s'indica que el costum que ha de regir en la gestió de les carnisseries i peixateria és el que se segueix a la ciutat de València, inclosa la possibilitat de donar, vendre, alienar i empenyorar-les a qui vulguen, excepte a cavallers i eclesiàstics. En aquest mateix document de 1274, també es fa referència a altres establiments en els quals es ven carn, com ara les carnisseries dels moros i dels jueus, i s'hi deixa clar que no es poden fusionar amb les dels cristians, sinó que cada comunitat religiosa havia de tenir la seua.³³

³⁰ «Ítem, statuïren e ordenaren que los dits hostalers en cascun caffiq de civada que vendran hajen tan solament de guany \ dos/ sous per cascun caffiq. Enaxí que, si compraran a .X. sous lo caffiq, venen a .XIII. sous, ab los .II. sous que y és de la sisa, la qual taxació haja ésser feta per lo dit mustaçaf. E los dits hostalers sien tenguts jurar lo present statut observar. Noresmenys, seran encorreguts en pena de .XX. sous, partidora segons que dessús». AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1403-1404*; 03/9, f. 16r. (4 de setembre de 1403).

³¹AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1430-31*; 03/23, f. 13v.

³²AMA: *Protocols de Llorenç Jordà i Jaume Salazar dels anys 1479-1489*; 040/25, f. 69r.

³³AMA: *Pergami de la Cancelleria Reial*, núm. 010/6.

L'escassetesa de carn a les carnisseries era motiu de malestar social i, per tant, provocava les queixes dels veïns, cosa que obligà el govern local a actuar per a pal·liar la manca d'aquest aliment en el mercat. El 6 de juny de 1426, el Consell d'Alzira aprovava que els cristians de la vila no s'abastessen de carn procedent de les carnisseries dels moros,³⁴ un indicatiu més de la crisi que patia la vila, com ho corrobora el fet que, a l'any següent, l'agost de 1427, les autoritats locals manifestassen que els carnisseros de la vila no volien tallar carn per l'escassetesa d'animals sacrificables.³⁵ La manca d'animals arribà a tenir tints dramàtics a finals de desembre de 1431, quan els jurats d'Alzira expropiaren 168 moltons d'un carnisser per tal de tenir ben abastida la carnisseria de la vila.³⁶

Imatge d'una carnisseria medieval. Biblioteca Nacional de França. Manuscrit llatí 9.333, f. 75

El govern local era molt intervencionista i regulava diversos aspectes que anaven des de com s'havia de vendre el producte –al pes, és a dir, una quantitat de carn a canvi d'un preu que fixava el mateix consell– fins a on vendre determinat tipus de carn (Lairón 2001: 72), o, encara, com gestionar la venda del producte. Així, l'octubre de 1361, el consell municipal establí que els carnisseros tinguessen en la taula de carnisseria la carn per peces (Lairón 2001: 50).

Les carnisseries es van instal·lar des del principi, ja des del segle XIII, al cor mateix de la vila (Parra Ballester 1967: 53-54), junt a l'almodí, el qual estava situat davant de l'església de santa Caterina, prop de la cort de la batllia i no lluny del carrer Major on estava la casa del consell; en una paraula, en la plaça Major, on també es feia el mercat de fruita i hortalisses. Aquesta mena d'establiments eren per naturalesa un lloc insà, no sols pels fems, brutícies i pudors que produïen els animals que serien sacrificats durant el dia i que es mantenien en un corral al costat de la taula de carnisseria, sinó també per les deixalles i restes orgàniques no aprofitables de les bèsties escorxades. Per a prevenir-ne els efectes, el govern municipal aprovà en setembre de 1399 que cap carnisser llançàs al corral de la carnisseria ni als carrers les deixalles del sacrifici. En aquest mateix estatut, també s'hi regulava la manera de degollar els animals per evitar que la sang embrutàs el terra i atragués mosques i moscardes.³⁷

La vila d'Alzira era la propietària de dues taules de carnisseria, una de les quals era la de la boqueria, l'única facultada per a vendre carn de porc, que eren arrendades anualment al millor postor. L'arrendament estava a càrrec dels jurats, i les condicions ens aporten informació sobre la seua gestió. El 1400, una taula va ser arrendada a Blasco d'Osca per 101 sous, i sabem que qualsevol veí que tingués animals malalts podia portar-los per a vendre'n la carn, pagant dos diners per cabra o cabró, ovella o moltó, i un sou per bou, vaca, vedell i vedella.³⁸ També s'hi venia carn de cérvols, cabrons i

³⁴AMA: *Llibre dels actes dels jurats i consell de l'any 1426-1427*; 03/20, f. 9v.

³⁵AMA: *Llibre dels actes dels jurats i consell de l'any 1427-1428*; 03/21, f. 9v-10r.

³⁶AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1431-1432*; 03/24, f. 47r-v.

³⁷AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1399-1400*; 03/6, f. 26v-27r.

³⁸AMA: *Llibre d'actes dels jurats i consell de l'any 1399-1400*; 03/6, f. 61v-62r.

porcs, tant mascles com femelles, però d'origen "munter", i es pagaven 6 diners per peça pel dret de degollar-los, esquarterar-los i vendre'ls. Es tracta, doncs, de bèsties salvatges producte de caça major que vivien en les muntanyes i valls de la Murta, la Casella i Aigües Vives i també molt probablement als voltants dels sembrats. Igualment, s'ofereix a tothom el servei de poder portar els seus moltons, cabrits a corders i vedells per degollar-los i esquarterar-los, a canvi de dos diners la peça. Així mateix, també es venien determinades parts de l'animal sacrificat que els veïns de la localitat portaven allí per vendre'ls, com ara ventres i caps de moltons, bous, vaques, i vedells. Les taules de la boqueria eren una alternativa que oferien els jurats a la població amb pocs recursos per accedir a la carn, encara que no fos de primera qualitat, i d'ací les facilitats per donar eixida a la venda de carn que es produïa a casa. Per altra part, no deixaven de ser un ressort més en mans del govern de la vila per no supeditar-se al poder i dependència dels carnisers locals.

Cap a finals del segle XIV i començaments del XV podia haver a Alzira unes vuit carnisseries. Més de mig segle més tard, el 1469, hi havia set carnisseries a la vila: sis en funcionament i una abandonada.³⁹ A més, hi havia també la carnisseria pròpia dels musulmans, que era una regalia del monarca i no sempre s'arrendava a habitants de la moreria, sinó a homes de negocis com el notari alzireny Pere Olmes, que l'obtingué el 1487.⁴⁰ Llevat d'aquesta última, totes les carnisseries estaven situades en la vila, i no n'hi havia cap en els ravals. El seu nombre estava limitat, i en cap moment es va incrementar, tant per raons de salubritat com de garantir la rendibilitat de la seua explotació.

Quant a l'horari d'obertura i tancament, atès que el de l'almodí s'estenia des de l'eixida del sol fins a la posta, és raonable pensar que el de les carnisseries fos el mateix. Encara que aquestes últimes només podien obrir després de sacrificar, dessagnar, retirar la pell, eviscerar, esventrar i esquarterar els animals. Per altra part, la venda es podia fer de tres maneres distintes: a pes, a ull i per unitat o peça d'animal sacrificat. Quins tipus de carns es podien despatxar d'una o altra forma era una prerrogativa del consell municipal, que la decidia en funció dels seus interessos (fiscals). La venda a ull, és a dir, sense mesurar ni pesar la carn, s'emprava sobretot en el cas dels bòvids més joves, així com en els cabrits o anyells no deslletats o que encara s'alimentaven de la llet materna. Els porcs salats o bacons es podien vendre sencers o bé tallats en parts, però també hi havia la possibilitat de comprar-ne la carn "en menut".

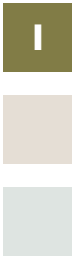
No coneixem la totalitat de caps que eren sacrificats en les carnisseries d'Alzira, ja que no sabem quants animals eren escorxats en les taules de la boqueria. Però, sens dubte, la carn de major acceptació era la de moltó, seguida en menor mesura per la de cabrum. Tot apunta que les carnisseries eren establiments a disposició dels qui volien proveir-se de carn i no tenien animals a casa, o no volien servir-se'n. En altres paraules, el govern local assegurava als veïns uns mínims de carn, donat l'elevat nombre d'animals criats per a l'autoconsum.

En un altre ordre de coses, i a fi de potenciar l'afluència de mercaderies, majorment de queviures, el consell d'Alzira aconseguí de la Corona l'autorització per a celebrar

³⁹Arxiu del Regne de València (ARV): *Mestre Racional. Comptes de la batllia d'Alzira de l'any 1469*; 936.

⁴⁰Arxiu del Regne de València (ARV): *Mestre Racional. Comptes de la batllia d'Alzira de l'any 1487*; 944.

tots els anys una fira que començava el dia de Sant Miquel. Segurament no degué assolir la importància que obtingueren les d'altres viles quan, ja al final de l'edat mitjana, les autoritats municipals suplicaren a Ferran el Catòlic la variació de les dates de celebració de la fira, en part per les dificultats de navegabilitat fluvial en setembre i, també, per facilitar les transaccions de queviures de major volum. El 4 de desembre de 1501, el monarca autoritzava el trasllat de la fira al mes comprès entre el 15 de maig i el 15 de juny, prorrogable 8 dies mes (Parra Ballester 1967: 431-434), amb el doble objectiu d'incrementar el nombre de negocis que s'hi feien i d'aconseguir una major entrada d'aliments en la vila, justament en el temps de soldadura entre el moment en què s'acabaven les reserves i l'inici de la nova collita.

LA SOCIETAT URBANA

1. LA PETITA NOBLESA URBANA: CAVALLERS I SENYORS D'ALQUERIES

Antoni Furió. Universitat de València

Alzira no era una ciutat de nobles ni grans senyors. Ni tan sols València ho era, perquè el regne valencià no comptà mai amb grans estats feudals –amb l'única excepció dels dominis de l'orde de Montesa– ni amb una alta aristocràcia digna d'aquest nom, almenys fins al segle XV, quan sorgiren ja llinatges nobiliaris poderosos, com els Borja, ducs de Gandia i barons també de Llombai i altres localitats a la Ribera, que concentraren en les seues mans els territoris que fins aleshores havien estat repartits en diverses senyories. Tot i així, la majoria de les famílies nobiliàries acabaren instal·lant-se a la capital del regne, on construïen els seus palaus, mentre conservaven els seus castells i torres als seus dominis rurals. En les viles mitjanes, com Alzira, només trobem la baixa noblesa, algunes famílies de cavallers que, a més de posseir dominis en el terme, residien també en la vila. En el llibre de la peita de 1399-1404, només trobem dos cavallers domiciliats a la vila, i també van ser dos, Pere Martorell i Pere Serra, els cavallers d'Alzira convocats a les corts de 1465. Tanmateix, en el padró de riquesa de 1467, només dos anys després, el seu nombre s'eleva a una dotzena. Entre ells, la primera fortuna de la vila, Perot de Castellví, senyor de Benimuslem, amb un patrimoni estimat en 1.189 lliures, que excedia en molt el del segon contribuent de la vila, la muller de Guillem Martorell, els béns de la qual ascendien a 780 sous. L'altre noble important, Joan Ferrandis d'Herèdia, senyor d'Alasquer, ocupava la desena posició, amb béns valorats en 444 lliures. I encara hi trobem Ferrando Arenós, senyor d'Alberic, que, amb només 180 lliures de patrimoni dins el terme d'Alzira, ocupava el lloc 33 de la jerarquia de patrimonis, cosa que s'explica perquè les més de 1.250 fanecades que hi posseïa estaven molt poc valorades fiscalment.

Ben probablement, ni Castellví ni Ferrandis d'Herèdia ni Ferrando Arenós, membres de llinatges importants de la noblesa valenciana, residien a Alzira, però sí alguns personatges que els padrons identifiquen com cavallers i donzells, com els cavallers Pere Martorell, Pere Escrivà, que era el batlle, és a dir, l'oficial reial de major rang en la vila, Guillem Lluís Roca, Ausiàs Martí, Onofre Tamarit i Guillem Ramon Pertusa, i els donzells Guillem Alamany de Martorell, Jaume Serra i Bernat Safàbrega. De fet,

cal distingir entre l'alta aristocràcia, amb residència a la capital del regne i senyories en el país rural, i la cavalleria ciutadana, amb escassos vincles rurals i més pròxima, en els fonaments materials i els comportaments socials, als altres grups urbans privilegiats. Al capdavant, molts d'ells eren nobles de recent creació i procedien de les files dels homes de vila, formades per ciutadans, notaris i mercaders.

Una de les famílies més notables era la dels Martorell, emparentada amb la branca homònima de Gandia –un Joanot Martorell, fill de Galceran i habitant a Alzira, era nebot de l'autor del *Tirant*–, que el 1467 comptava amb cinc membres radicats a la capital de la Ribera: tres cavallers –Pere, que dos anys abans va ser convocat a les corts del regne; Guillem i Jaume– i dos donzells –Galceran i Guillem Alamany–, als quals s'afegien altres Martorell plebeus, repartits entre la menestralia i el notariat. Quaranta anys abans, el 1428, hi havia quinze Martorell a Alzira, i el 1399 n'eren nou, incloent-hi un “cristià novell”, Joan Martorell, que segurament prendria el nom del seu padrí de bateig, com era habitual. El 1381, entre els creditors del deute públic d'Alzira, on figuren les principals famílies de la vila, no hi apareix cap Martorell; en canvi, el 1399, Jaume de Martorell, amb un patrimoni valorat en 733 lliures, era la primera fortuna d'Alzira. Trenta anys després, la seua vídua revalidava aquesta posició i, el 1467, el seu fill homònim, ja difunt, rebia l'apel·latiu de “cavaller”, mentre que les seues germanes s'havien casat amb dos destacats membres de l'oligarquia urbana, Francesc Peris i l'especier Guillem Sabater. Els seus germans –o els seus nebots, fills d'un Pere Martorell, germà de Jaume–, Pere i Guillem, eren també cavallers: el primer, senyor de Tarragona, una heretat pròxima a la vila, i el segon, senyor de Mulata, que havia rebut del també cavaller Joan Tolsà i que cediria, el 1480, a un altre cavaller, Perot Escrivà, batlle d'Alzira. La seua néta es casaria amb Nicolau Loqui, un llinatge nou a Alzira i únic cavaller d'aquesta vila convocat a les corts del 1528. Loqui va ser justícia d'Alzira el 1527 i el 1531, després d'haver ocupat el càrrec de mostassaf dues vegades, el 1525 i el 1529. Altres dos Martorell, els donzells Galceran i Guillem Alamany, esmentats en el padró de 1467, eren, respectivament, fill de Perot i de Francesc, aquest últim, senyor del Toro i de Benivardeny.

Una altra família important de l'elit urbana eren els Roca, potser d'origen convers. Un Guillem Roca apareix ja en el llistat de creditors de la vila el 1381, mentre que en el llibre de la peita de 1399 s'esmenten dos Roca: Guillem, “neòfit”, un altre Guillem i Jaume. Fill de Guillem és Berenguer, que apareix en el llibre de la peita de 1428, pare, al seu torn, de Gabriel, casat amb una filla de Lluís de Santacreu, una de les principals famílies d'Alzira i el major propietari de molins. El seu fill, Guillem Lluís Roca, és el primer “cavaller” de la família, progenitor de tres donzells –Jaume, Lluís Vicent i Lluís Joan– i d'un prevere, Ivany. Lluís Joan estava casat amb la filla d'un draper benestant, Antoni Andarí, i va ser justícia d'Alzira el 1516 i mostassaf el 1517, mentre que el seu germà Jaume va ser mostassaf el 1511.

Però sens dubte el llinatge més important de l'Alzira del Tres-cents van ser els Serra. El 1381, la vídua d'Arnau, que sembla haver estat el patriarca, posseïa un censal contra la vila per valor de 2.000 sous de pensió anual, mentre que els hereus d'Ar-

nau –per indivís– en tenien un altre de 3.000 sous; Pere Serra, probablement el fill, un de 4.250 sous; i l'altre fill, Arnau Serra, un de 900. En total, la família Serra era creditora de 10.650 sous anuals, quasi un terç del total del deute públic emès per la vila d'Alzira, que ascendia a 37.456 sous, cosa que els posava molt per davant de tots els altres censalistes. Una generació després, Joan Serra, fill de Pere, era, amb un patrimoni valorat en 344 lliures, la setena fortuna d'Alzira el 1399, mentre que els seus parents Jaume, Arnau –fill d'Arnau– i Berenguer, ocupaven les posicions 13, 15 i 16, respectivament. Trenta anys més tard, el 1428, el segon patrimoni en importància de la vila, després del de la vídua de Jaume Martorell, era el de l'esmentat Joan Serra, i ben probablement era fill seu el cavaller Pere Serra que va ser convocat a les corts del 1465. Pere Serra, al seu torn, era el pare dels donzells Jaume, Nicolau i Bartomeu Serra, registrats en el padró de riquesa de 1467. El fill homònim de Jaume serà cavaller i la quarta fortuna d'Alzira, mentre que Perot, fill de Nicolau, hi apareix qualificat de donzell. També hi apareix una donzella Iolant, filla del cavaller Perot, que rebé el 1470 l'heretat de Cabanyes, que el 1488 traspassaria a Miquel Joan López de Pomar. Per la seua part, Nicolau Serra posseïa un molí fariner i draper, que més tard passaria a una altra família de cavallers, els Martí. I una Leonor Serra i de Vilanova posseïa el 1523 el "Molí de la Calçada" sobre el riu Xúquer.

Altres famílies de la cavalleria ciutadana d'Alzira, és a dir, de la petita noblesa establerta a la vila, que comparteixen una trajectòria similar a les ja citades, van ser els López de Pomar, emparentats amb els Martorell i els Serra; els Safàbrega, que, d'uns orígens modestos i vinculats a la carnisseria de la vila, acabarien ascendint a la condició de cavallers; i els Martí, entre els quals destaquen el cavaller Francesc, que posseïa un molí fariner i draper comprat al donzell Nicolau Serra, i el també cavaller Ausiàs, que heretarà l'alberg de la família, erigit sobre l'antic hospital d'en Ordeig, transformat, com tota l'illa de cases, en mansió senyorial. Les sis famílies esmentades constituïen pròpiament la cavalleria ciutadana d'Alzira, que s'incrementaria amb noves aportacions al llarg del Quatre-cents. Com ara, el cavaller Pere Escrivà, resident a Alzira des que va ser nomenat batlle local i vuitena fortuna de la vila el 1467, amb un patrimoni valorat en 289 lliures, que el 1485, quan havia deixat l'ofici, ascendia ja a mil lliures, i que posseïa dos molins. El seu patrimoni passaria el 1490 al seu gendre, l'italià Aníbal del Duchi, la filla del qual es casaria amb el cavaller Joan Gasquil. Escrivà posseïa també les heretats de l'Alcudiola i de Mulata, adquirides de Guillem Martorell i venudes, el 1518, al senyor de Benimuslem, Lluís de Castellví. Encara hi podríem afegir els Marrades, que posseïen extenses heretats a Campanar, com "La Closa" i "La Reclosa", que han pervingut gairebé intactes fins avui, i que també tenien terres a Albalat i a Sueca.

En resum, llevat dels Serra, que ocupaven una situació privilegiada ja des de mitjan segle XIV i que probablement serien els primers a ascendir a la condició de generosos, les restants famílies de la cavalleria ciutadana d'Alzira presenten unes característiques originals ben comunes. Especialment, el fet que la base de la seua fortuna, i també de la seua ascensió social, no es fonamentava tant en la terra i en rendes agrà-

ries, com en l'activitat comercial o l'exercici d'una professió liberal. Amb un capital inicial no agrari, aquests notaris, drapers, especiers, carnisers i botiguers, membres de l'elit urbana, accediren a la propietat de la terra mitjançant la compra d'alqueries pròximes a la vila, abandonades per l'antiga aristocràcia rural que les havia posseït fins aleshores. La terra no era l'origen de la seua riquesa, sinó un objecte de prestigi que rubricava la posició social assolida i, gràcies a la jurisdicció alfonsina, culminava el canvi de status amb l'obtenció d'un títol de noblesa.

Tret de Montortal i Benimuslem, de població musulmana, i de Cabanyes, de veïnat cristià, la resta d'aquestes alqueries en mans de la cavalleria ciutadana i enclavades en el terme d'Alzira estaven deshabitades i s'havien convertit en partides rurals configurades per extenses heretats compactes, per bé que algunes, com l'Alcudiola, encara estaven poblades el 1399 i altres, com Tarragona, Maranyent, Benirabea, Mulata o el Pujol, es despoblaren a mitjan segle XV. En alguns casos, els senyors tractaren de repoblar-les, com va fer Pero López de Pomar, propietari de l'alqueria del Pujol, que el 1474 hi va establir famílies musulmanes de fora d'Alzira, com Acen Gimi, de Llombai, i Acen Sot, de Favara, que s'hi instal·laren el 30 de maig, i Jucef Homodom, que ho va fer l'1 de juny. López de Pomar els avançà blats (forment, ordi i dacs) per a sembrar, rossins per a treballar la terra, rajoles i teules per a construir-hi cases, a canvi no sols de retornar-ho més endavant, sinó també de pagar els corresponents drets senyorials, de fer-hi residència personal i de no anar-se'n almenys durant quatre anys. Que l'empresa senyorial tingué èxit i els moros no es desavassallaren, ho prova el fet que, onze anys més tard, el 1485, López de Pomar i cinc vassalls seus del Pujol compraren dotze cafissos de dacs blanca a la senyora d'Alboi, a la Costera.

Senyors d'alqueries i llogarets modestos escampats pel terme d'Alzira, i investits de la dignitat cavalleresca que els permetia alternar amb l'alta aristocràcia i votar conjuntament en les sessions de cort en representació de l'estament nobiliari, aquests antics ciutadans, notaris, drapers o mercaders, d'orígens confusos i no sempre de llarga tradició cristiana, conformaven una cavalleria ciutadana ben dinàmica, activa en els negocis públics i en la gestió administrativa de la vila, fins el punt d'ocupar les més altes magistratures, que la legislació els reservava de manera alterna amb els ciutadans. Amb aquets últims, en efecte, situats en un esglaió inferior, compartien el monopoli del poder polític, que reposava no sols sobre el seu poder econòmic, sinó també sobre la trama de vincles familiars que els unia per dalt i les xarxes clientelars que projectava la seua influència cap avall. La seua posició dominant en el govern de la vila, de la qual eren alhora els principals creditors, i també una activa i intel·ligent direcció d'empresa en les seues explotacions agràries, els salvà del declivi generalitzat que patiren les capes mitjanes i menudes a la segona meitat del Quatre-cents.

L'escassetat de mà d'obra assalariada, a causa del retrocés demogràfic i l'emigració cap a València, podia ser suplerta mitjançant l'establiment en emfiteusi de famílies musulmanes. I, com en altres comarques, a Alzira es produí també una coincidència d'interessos entre aquesta cavalleria ciutadana i l'aristocràcia rural, en compartir ambdues la tutela del camperolat musulmà enfront de la menestralia i dels llauradors

crisians, revoltats durant les Germanies el 1521 i reprimits durament el 1523. Es tractava, això no obstant, d'una aliança conjuntural, exigida per la inseguretad del moment i la necessitat imperiosa d'aixafar la insurrecció. Coincidència puntual d'interessos no vol dir, però, que fossen els mateixos. Si, des de finals del Quatre-cents, l'alta noblesa havia anat reunificant en les seues mans antigues senyories disperses en detriment de la baixa, cada vegada més espoliada i distanciada socialment i econòmica, el segle XVI marcarà finalment el divorci entre l'aristocràcia titulada del regne, que acabà entroncant amb les grans cases nobiliàries castellanques, i una cavalleria urbana que, amb el procés creixent de ruralització que enfonsa les viles valencianes des del final de l'Edat Mitjana, perd una de les seues característiques originals i, progressivament, es dissoldrà en la nova oligarquia de notables rurals i llauradors rics que caracteritza els temps moderns.

LES ALQUERIES SENYORIALS DEL TERME D'ALZIRA EN 1467

Alqueria	Senyor
Cabanyes	Iolant Serra /Bernat Safàbrega
Benirabea	Bernardí Roig
Aurí	Francesc Martí
Montortal	Jaume Comes
Torà	Joan Aràndiga
Mulata	Guillem Martorell
Tarragona	Vídua de Jaume Martorell
Sant Sebastià	Pere Martorell
Benimuslem	Perot Castellví
Pujol	Antoni Martorell / Jeroni Pomar
Alcudiola	Antoni Martorell / Jeroni Pomar
Torremurada	Pere Escrivà
Foia d'Algemesí	Ausiàs Martí
Tulell	Galceran Gombau

LES PRINCIPALS FORTUNES D'ALZIRA EN 1465

Contribuent	Patrimoni (en lliures)
1. Perot Castellví, senyor Benimuslem	1.189
2. Guillem Martorell, vídua de	780
3. Galceran Gombau, major	530
4. Jaume Serra, fill de Pere, donzell	522
5. Joan Cirera, doctor en lleis	520

Contribuent	Patrimoni (en lliures)
6. Miquel Sanç	484
7. Jaume Martorell, vídua de	464
8. Lluç Martorell, vídua de	450
9. Bernat Safàbrega, donzell	445
10. Joan Ferràndez d'Herèdia, senyor d'Alàsquer	444
11. Pere Martorell, cavaller	419
12. Jeroni de Pomar	404
13. Jaume Comes, senyor de Montortal	376
14. Pere Serra, filla de	375
15. Joan Costejà	356
16. Jeroni Aràndiga	342
17. Bernardí Roig, fill d'Andreu	332
18. Guillem Alamany de Martorell, donzell	326
19. Bernat Garí, notari	310
20. Pere Escrivà, cavaller i batlle	289
21. Francesc Costejà	289
22. Jaume Serra, filla de	270
23. Antoni Ametler	253
24. Jaume Gil, notari	253
25. Guillem Lluís Roca, cavaller	233
26. Jaume Camargo, notari	232
27. Ausiàs Martí, cavaller	224
28. Joan Casalils, àlies Alamany	211
29. Antic Garrigues, apotecari	193
30. Gabriel Roca, vídua de	192
31. Berenguer Venrell, especier	187
32. Onofre Tamarit, cavaller	185
33. Ferrando Arenós senyor Alberic	180
34. Antoni Safàbrega, carnisser	171

2. ELS CIUTADANS

Antoni Furió. Universitat de València

Entre la petita noblesa resident a les ciutats, la cavalleria ciutadana que acabem d'examinar, i les classes populars, que veurem a continuació, s'estenia una àmplia capa intermèdia, l'estament ciutadà pròpiament dit, constituïda per ciutadans rendistes, mercaders, notaris i altres professionals urbans, que eren els qui realment controlaven el poder polític a través de l'exercici dels càrrecs municipals i els qui ocupaven també els primers llocs en la jerarquia econòmica de la vila. De fet, alguns d'ells posseïen un patrimoni superior fins i tot al de nobles i cavallers, com ara Galce-

ran Gombau i el jurista Joan Cirera, la tercera i la cinquena fortuna, respectivament, d'Alzira el 1467. A més d'ells dos, entre els 34 contribuents més rics de la vila aquest mateix any (veure Quadre), trobem altres notaris, un apotecari, un especier i un carnisser, tots ells membres d'aquest segment social intermedi. Les fronteres no eren encara molt rígides, ni per dalt ni per baix, i això permetia tant que alguns mestres artesans o menestrals enriquits s'incorporassen a l'estament ciutadà, com que, de manera similar, alguns dels ciutadans ascendissen socialment a l'estament superior, el de la petita noblesa, en ser nomenats cavallers o generosos. Aquesta gran mobilitat social explica, per una banda, les estretes relacions familiars entre membres dels diferents estaments –recordem que el donzell Lluís Joan Roca, fill del cavaller Guillem Lluís Roca, que va ser justícia i mostassaf d'Alzira a començaments del segle XVI, estava casat amb la filla del draper Antoni Andarí, que va ser dues vegades jurat de la vila en l'última dècada del segle XV– i, per altra, que alguns ciutadans tinguessen un patrimoni superior al de molts nobles, com mostra el quadre anterior.

El 1467, només cinc patrimonis superaven les 500 lliures de valor. Tres corresponien a nobles i cavallers i dos a ciutadans, però un d'ells, Galceran Gombau, senyor de l'alqueria de Tulell i habitual en els càrrecs municipals, acabaria obtenint el títol de generós, cosa que confirma la promoció social de membres de l'estament ciutadà –o, dit a la inversa, l'origen ciutadà de molts dels cavallers i donzells d'Alzira– i, també, que condició jurídica i nivell econòmic no sempre es corresponien, ja que alguns ciutadans podien ser més rics que molts cavallers. Uns vint anys abans, el 1446, quan es va introduir el sistema d'insaculació per a l'elecció dels càrrecs municipals, com s'analitza més endavant, es va fixar com a requisit per a poder accedir-hi la possessió d'un patrimoni valorat en 300 lliures o més per als càrrecs majors (justícia, jurat en cap, mostassaf) i en 200 per als menors (jurat segon, tercer i quart). En el quadre podem veure que, el 1467, només 19 persones complien el primer requisit i altres 9, el segon. Si baixem el llistó fins a les 100 lliures, la nòmina s'estén a 70 persones, de les quals unes 25 constituïen la cavalleria ciutadana –procedents en bona mesura de famílies burgeses ennoblides–, mentre que la resta, 45, conformaven el gruix de l'estament ciutadà, integrat majoritàriament per juristes, notaris i mercaders. Els notaris, una desena, són realment hegemònics, i alguns casos resulten veritablement colpidors. El notari Jaume Camargo, amb un patrimoni valorat en 232 lliures, es troba entre les primeres fortunes de la vila, però això es deu sobretot a les seues propietats agràries, ja que posseeix una explotació de 250 fanecades (20,8 ha), de la mateixa manera que el patrimoni del seu col·lega Joan Salvador, valorat en 151 lliures, recolza sobre la possessió de 126 fanecades de terra. Tanmateix, el jurista Joan Cirera, la cinquena fortuna d'Alzira amb un patrimoni valorat en 520 lliures, només posseïa 123 fanecades, i el notari Bernat Garí, la dinovena fortuna amb un patrimoni estimat en 310 lliures, a penes posseïa 15 fanecades. Certament, en aquests dos casos, com en el del notari Jaume Gil, amb un patrimoni de 252 lliures i només 54 fanecades, la terra no era la principal font de riquesa. Cirera posseïa dos molins; Garí, l'escrivania de la cort del justícia i uns molins; i Gil, l'escrivania de la cort dels jurats; i eren els ingressos derivats d'això i no la propietat de la terra, el que engreixava els seus patrimonis.

El mateix es podria dir de l'apotecari Antic Garrigues, dels especiers Berenguer Venrell i Bernat Olmedes, del cirurgià Jaume Blasco, dels paraires Lluís Gomis i Bartomeu Castellar, del fuster Bartomeu Ivanyes i del carnisser Joan Casalils, els quals, a pesar de comptar amb uns patrimonis superiors a les 100 lliures, no posseïen més de 40 o 50 fanecades. Per contra, els tenders Bernardí Roig i Lluís Eixarc i el carnisser Pere Casalils tenien unes explotacions agràries importants, amb un valor similar al del conjunt del seu patrimoni. La possessió d'unes fanecades de terra podia servir als tenders per a vendre a la vila alguns productes agraris propis, però certament no era aquest el cas dels especiers, els drapers o els paraires. La terra, poca, els podia servir per assegurar el consum familiar i no haver d'acudir al mercat, i els seus ingressos procedeixen substancialment de la seua tenda, de la venda d'espècies o de draps, fonamentalment draps de la terra, manufacturats a la mateixa Alzira.

A la mort del mestre especier Sanxo Goçalbo, l'1 de març de 1435, la vídua va fer inventari dels béns del difunt per tal de poder subhastar els productes de la tenda. L'especier només posseïa com a béns immobles, a més de la casa-obrador-tenda on vivia i treballava, una vinya en les Capçades de l'Alquenència, sots directa senyoria de l'Hospital de Santa Llúcia i sotmesa a un cens anual de 15 sous. La seua riquesa estava en l'obrador: en el mobiliari (armaris, caixes, ampolles i pots de vidre) i en el gènere (indi, sucre, ametlló, sofre, goma, alum, mirra, encens, vidriol, bombarda i diversos unguents). Precisament els dos especiers citats més amunt, Berenguer Venrell i Bernat Olmedes, seran els qui adquiriran, junt amb altres compradors, el material del difunt. La majoria dels ingressos dels membres de l'estament ciutadà procedeix, doncs, més que no de la terra, de tenders, obradors, carnisseries, forns i molins; i ben sovint, pel que fa als redistribuïdors urbans dels productes agraris, de l'arrendament del terç-delme i d'altres rendes. D'altra banda, aquests arrendaments, com també el de la resta d'impostos i drets, exigien unes disponibilitats pecuniàries i una liquiditat que només aquest estament posseïa o podia obtenir gràcies al crèdit. Per exemple, la gabella de la sal va ser arrendada durant onze anys consecutius, de 1431 a 1442, per Joan Safàbrega, per una quantitat que oscil·lava anualment entre els 620 i els 1.340 sous i que, en total, suposà una inversió de 8.000 sous. Safàbrega també va arrendar el pes i l'almodí el 1432 i el carnatge el 1443. Amb un patrimoni valorat en 413 lliures, era una de les deu primeres fortunes de la vila el 1428. Després de Safàbrega, la gabella de la sal va ser arrendada pels notaris Joan Costejà, durant vint anys, i Jaume Camargo, durant tres anys i en companyia de l'anterior; tots dos posseïen patrimonis igualment elevats, valorats en 350 i 260 lliures, respectivament.

Quantitats molt més elevades esmerçaren els dos tintorers, Bernat Montoliu i Bartomeu Monçó, que arrendaren el terç-delme de totes les alqueries d'Alzira el 1431 per un import de 7.420 sous; Joan Benet, que l'arrendà el 1442 per 7.800 sous; el llaurador Jaume Barberà i el draper Antoni Andarí, que l'arrendaren el 1493 i el 1494 per 6.776 sous cada any; el mateix Barberà, que l'arrendà en solitari entre 1499 i 1501 per 8.600 sous, i en companyia de Vicent Topí i Antoni Colom de 1502 a 1505 per 7.930 sous cada any; i encara, l'apotecari Cristòfol Tarassona, que l'arrendà el 1524

per 9.140 sous. Les quantitats esmerçades cada any encara eren majors si tenim en compte que els arrendataris diversificaven les seues inversions i, junt amb el terç-delme, adquirien també altres drets i rendes, tant dins com fora del terme d'Alzira. El ja citat Joan Benet, que va arrendar el terç-delme d'Alzira el 1442 per 7.800 sous, comprà les rendes de Sueca el 1462 per 15.000 sous. Hi havia, doncs, un sector de la burgesia ciutadana, compost per mercaders, botiguers i notaris, amb recursos i líquid suficients per adjudicar-se l'excedent agrari de la comarca. Una altra font d'ingressos eren les pensions o interessos dels préstecs i crèdits concedits a particulars i a institucions públiques, començant per la mateixa vila d'Alzira.

En la seua majoria, cavallers i ciutadans –les primeres fortunes d'Alzira– residien a la “vila”, és a dir, al clos emmurallat, especialment al llarg de la gran artèria que la creuava de pont a pont, el Carrer Major, la via pública de major densitat econòmica i política de tot el terme, especialment en la part central, en les proximitats de les places i de l'església, on se situaven les corts del justícia i dels jurats, les oficines dels notaris, les tendes dels mercaders i els albergs de les principals famílies. De les 485 cases que hi havia a la vila, 76 estaven valorades en més de 25 lliures i dotze ho estaven per damunt de les 50, entre les quals l'alberg del cavaller Francesc Martí, valorat en 100 lliures. Aquesta casa, que havia estat anteriorment l'hospital d'Escuder i que Martí havia adquirit el 1474 junt amb altres sis casetes adossades que tombà per edificar-hi un sol edifici, donava a la plaça i al Carrer Major i llindava amb els banys de la vila, la casa abadia i el fossar de Santa Maria, dels quals estava separada per carrers que eixien a les muralles. Particularment interessant és la plasmació topogràfica de les fortunes familiars. A més de situar-se en un cercle estret en les proximitats de l'alberg de Francesc Martí que acabem de citar, les famílies del patriciat urbà tendien a agrupar-se en un veïnatge proper. I així, trobem en una mateixa renglera les cases de Guillem Martorell i Jaume Martorell, separades només per l'alberg d'un altre noble, Mateu Serra; o les d'Onofre Tamarit i Pere Serra, també cavallers.

Finalment, tot i que el govern municipal serà examinat en un altre capítol, més avant, trobem una gran correspondència entre poder econòmic i poder polític, fins el punt que tots els que exerciren la màxima magistratura urbana, el càrrec de justícia, a finals del segle XIV i principis del XV, posseïen un patrimoni superior a les 100 lliures. I una correspondència similar trobem en el càrrec de jurat, en mans de les vint primeres fortunes d'Alzira, tant de cavallers com de ciutadans. El nombre de notaris entre els càrrecs municipals és aclaparador, com també el d'altres representants de l'estament ciutadà: drapers, especiers, tenders, botiguers, germen d'una burgesia urbana que no acabà de quallar pel successiu ennobliment dels seus membres. Tots ells compartien, a més de vincles familiars i clientelars, l'origen no agrari sinó comercial del seu capital, que els serví per consolidar fortunes i posició, i obtenir així l'accés a la representació política. El següent pas seria l'adquisició de dominis rurals, que els atorgava el títol de senyors. L'ennobliment, la compra del títol, era immediat. El fonament econòmic i polític d'aquest estament ciutadà permeté la perpetuació en el poder d'unes mateixes famílies durant més de segle i mig, des de finals del Tres-cents

a començaments del Cinc-cents. Només que algunes d'aquestes antigues famílies –els Martorell, els Safàbrega, els Costejà– havien estat ennoblides. Donzells, notaris i tenders, aquests eren els fills amb què estava fet la xarxa del poder local, tant econòmic com polític i social. Per sota, els artesans de la vila i els ravals i els camperols de les alqueries s'havien de resignar a la funció fiscalitzadora encomanada al consell: única institució a què podien accedir.

3. LES CLASSES POPULARS: ELS NIVELLS DE VIDA DE L'ARTESANAT

Ivan Martínez Araque. Universitat de València

Si hi havia una imatge característica en les ciutats i viles medievals aquesta era la dels petits tallers artesans, alhora botigues, magatzems i habitatges de les famílies menestrals. A Alzira els trobem radicats principalment dins del clos emmurallat, mentre que en els ravals de l'Alquenència i, en menor mesura, en el de Barralbeb es concentraven els de les activitats més molestes i contaminants, com el coure o el metall. Les cases i obradors més cars i cobejats es trobaven al voltant del carrer Major, on se situaven les escrivanies dels notaris o les botigues dels comerciants més reeixits; es tractava de la via més important de traçament de productes, serveis i persones. Això no obstant, les fonts conservades ens informen també d'un barri especialitzat dels fusters, un dels col·lectius d'artesans més importants en la capital riberenca, anomenat justament la Fusteria, situat prop del portell de la muralla que donava a la rambla del riu i on es deixaven a eixugar els troncs. Als segles XIV i XV es van delimitar per l'elit vilatana espais "d'excel·lència urbana", amb una política urbanística que va prioritzar "l'embelliment" del centre urbà. Es van ensorrar obradors contigus a la sala del consell per a la seua ampliació i es van apartar espais considerats insalubres com la venda diària de fruites i hortalisses i la mateixa carnisseria, que es va traslladar al barri artesà de la Fusteria.

3.1. LA CASA, EL TALLER, LA BOTIGA

Entre les classes populars, el carrer era un apèndix més de l'habitatge i un dels principals escenaris de sociabilitat i de teixir solidaritats. Les ordenances municipals descriuen com els animals domèstics vagabundejaven del corral de la casa al carrer i també els testimonis en processos judicials ens parlen d'aquesta vida de la porta de la casa amb el veïnat. La casa era molt més que el lloc de replegament de la família artesana. En els interiors domèstics de l'artesanat hi havia les ferramentes i eines del treball artesà, era també el lloc d'aprenentatge i l'oficina on es duien els comptes rudimentaris. En l'entrada, l'espai a la vista de carrer, hi havia la botiga per a molts menestrals, on es venien els productes als clients. En el pati s'emmagatzemaven productes relacionats amb l'activitat artesanal: el tintorer Mateu Carbonell tenia allí, el 1408, càrregues de pastell i cendra. Aquest espai, darrere de l'habitatge, servia per a cultivar algunes plantes per al consum domèstic. També podia haver-hi un porxe,

per a les reserves d'aliments i les eines del camp o de l'hort. Tanmateix, no sols hi trobem instruments per als seus oficis principals: Joan Sapllana, segons l'inventari dels seus béns fet el 1455, comptava amb alambins per a elaborar vi o calderes per a bullir cucs de seda. És a dir, hi havia altres activitats amb eixida al mercat que duïen a terme altres membres de la unitat familiar.

La casa podia tenir una planta superior, a la qual s'accedia normalment per una escala de fusta, on solia haver una cambra. Aquesta podia estar separada per cortines, a mode d'habitacions, on hi havia màrfegues de palla, llana o plomes, en els quals dormien junts els membres de la unitat familiar. El mobiliari el completaven cofres, on es guardava la roba de la llar, la resta de l'aixovar o pergamins amb les escriptures de propietat, o bé algun petit armari amb caixons. En la cambra es col·locaven gerres, orons o sacs on estaven les reserves d'aliments.

En definitiva, les cases de la vila eren d'unes dimensions reduïdes, rectangulars i arrenclades en files en cada carrer; si bé en els ravals solien ser més àmplies. Els seus interiors eren modestos i sobris, amb mobles escassos, encara que destacaven per la varietat dels teixits i robes. Sovint s'hi podia trobar algun objecte de luxe, guardat com un tresor, i autèntics arsenals d'armes: el tintorer Mateu Carbonell tenia diverses llances i dards; igualment, l'artesà Lluís Fuster, mentre que el sastre Bernat Vidal tenia espases. La casa, per tant, era un escenari on convivien diverses realitats, en ocasions molt vulnerables i no exemptes de tensions i violències, en què si fallava algun dels seus elements es podria comprometre la viabilitat i la continuïtat de l'empresa i l'estructura familiar artesana.

3.2 LES FAMÍLIES ARTESANES I LES DIVERSES FORMES DE TREBALL

Els petits obradors, que constituïen la unitat bàsica de producció manufacturera, eren una plasmació de la composició familiar de la societat occidental en l'edat mitjana. En el cas valencià, com hem vist, les empreses artesanals comptaven amb uns capitals molt modestos i era el treball familiar en un ampli ventall de tasques, no sols el de l'activitat artesanal principal, on descansava la supervivència de la família, a més d'erigir-se en un dels nusos principals de les relacions socials. La força laboral principal la constituïa el conjunt de la família nuclear: el marit, la muller, els fills, els aprenents o servents domèstics i, ocasionalment, algun treballador o treballadora a sou i esclaus. Tenim alguna referència a la presència de captius a mans de l'artesanat riberenc, com ara en el plet d'un ciutadà de Tarragona que va acusar un sastre d'Alzira el 1369 de tenir la seua esclava Caterina de forma furtiva.

Gràcies als llibres d'obres, tenim ben documentada la gran varietat de formes de treball que hi havia a l'Alzira medieval. Joan Roig, un artesà de València, es va llogar per un any al pare de la vila Martí de Campos, a canvi de sostre i aliment, el 1403. Molts altres menestrals més humils quedaven en situació de dependència a l'hora d'encarregar-se de diferents parts del procés productiu. La presència a penes relle-

vant de gremis o corporacions d'oficis, i la falta de regulació per part de les autoritats públiques, ens porta a parlar d'un mercat de treball lliure i marcat per l'oferta i la demanda. Dins d'aquest àmbit, trobem els contractes d'*afermament*, d'aprenentatge o de servei domèstic que, sens dubte, van ser una de les modalitats més abundants i recurrents entre les famílies a l'hora de col·locar els joves i també d'inserció en el mercat laboral, així com una forma de socialització. Els xics i les xiques eren lliurats a unes altres famílies, a canvi de formació i manteniment per part de l'artesà que els rebia. L'edat d'incorporació laboral se situava entre els 9 i 12 anys i els contractes solien tenir una durada d'uns vuit anys; en el cas de les xiques, la soldada o les robes que rebien al final del servei s'incorporaven al dot que aportarien al matrimoni (la mitjana era d'un valor de 200 sous). Per a la família que expulsava els i les joves era un mecanisme d'alleujar les càrregues familiars en cas de dificultats.

L'estudi d'aquests afermaments ens permet endinsar-nos en la mobilitat geogràfica però també socioprofessional. Trobem en primer lloc un moviment de curt radi, de joves procedents de l'àrea rural i de les alqueries del terme que eren posats a servir en famílies menestrals de la vila o dels ravals, com ara el fill del difunt Jaume Calp de Carcaixent, que va ser afermat al fuster alzireny Pere Lleida per 5 anys el 1383, o el sarraí de Càncer Azmet Uzbequer, que entregà al seu fill al tintorer de la vila Joan Salvador el 1407. Igualment, fills d'artesans o d'altres famílies de la vila eren encomanats a menestrals de la capital del regne. Una altra conclusió és que no necessàriament trobem joves afermats en la professió dels seus pares, ni tampoc els trobem després exercint necessàriament en l'ofici que van aprendre. Jaume Maians fou afermat a un sabater el 1369 i, ja adult, el trobem com a obrer el 1418. I és que les famílies tenien més en compte el manteniment de l'estatus social que no la continuïtat laboral, això sense menystenir altres factors que influïen en l'afermament com les relacions familiars, de veïnatge, de dependència, etc.

Sota aquesta perspectiva, s'ha revaloritzat també el treball de les dones. L'experiència i els recursos aportats per l'afermament eren bàsics per a constituir una nova unitat familiar, però també el treball femení resultava indispensable per al sosteniment de la família mateixa. La flexibilitat de les tasques encomanades a les dones permetia una aportació imprescindible i flexible a les diferents conjuntures econòmiques: en el mercat, en la venda dels productes de la casa, en els processos productius (en el cardat o el filat de diverses fibres), aportant jornals (en l'afermament o com assalariades), etc.

Quant a les condicions de treball de les classes populars, les dades parcials que pos-seïm per ara ens confirmen que el treball de les dones i homes assalariats ocupava sis dies a la setmana, si bé els diumenges i dies festius podien superar el centenar al llarg de l'any. El ritme de faena depenia de l'estació i del volum de treball, sent normalment la jornada de sol a sol, "tro lo post del sol". Això no obstant, el treball assalariat distava molt de ser continu. El pagament solia fer-se en diners i era setmanal, si bé alguna tasca com la tocada de campanes era retribuïda també en espècie. En els centenars de jornals que hem pogut resseguir, fonamentalment de sectors lligats a la

construcció (mestres, fusters, picapedrers, obrers, ferrers, oficials, peons, transport de materials...), s'observa que al llarg del segle XIV els jornals arribaren a duplicar-se, especialment en la mà d'obra més qualificada, mentre que des de finals del Tres-cents i en quasi tot el Quatre-cents, els jornals pràcticament s'estancaren, singularment entre els peons. Entre els factors que podrien explicar-ho estan l'estancament paral·lel de les manufactures que havien despuntat fins la crisi demogràfica del Quatre-cents, però també les mesures de contenció de la pujada de sous, com ara l'extensió del treball a estall i altres iniciatives promogudes pels mateixos mestres artesans com a patrons per a limitar la despesa en jornals. De fet, el recurs a la mà d'obra musulmana, menys especialitzada i barata, s'observa de forma més accentuada entrat el segle XV, mentre que les dones ja a penes apareixen en la construcció. Al contrari que en les obres del pont d'Alzira el 1330, en les del 1400 els mudèjars arriben al 40 %, sobretot en el manteniment dels molins.

3.3 EL PATRIMONI, EL MATRIMONI I L'HERÈNCIA

En les empreses artesanals la comptabilitat del taller i la familiar era del tot indistinguible. Al capdavant, la funció principal de la família era permetre la seua reproducció i transmetre el seu capital, mantenir o augmentar la seua posició socioeconòmica, i no tant la seua activitat professional. En els grups baixos i mitjans de la menestralia, aquells que no arribaven als 1.000 sous de dot per a les seues filles, la major permeabilitat era amb el camperolat. Per contra, els qui se situaven per damunt, entre els 1.000 i els 2.000 sous de dot, tractaven d'emparentar amb els grups socials immediatament superiors, és a dir, aquells que disposaven d'una riquesa o prestigi semblant al si de la comunitat. L'hostaler Guillem Fenoll casà el 1400 el seu fill Antoni, que era sastre al raval de Barralbeb, amb una filla dels Osca, una família de prohoms de l'alqueria de Guadassuar, mentre que Jauma, filla del sastre Bartomeu Vidal, maridà amb un notari de la vila, Gerard Despuig, el 1379.

En els matrimonis predominava el sistema dotal, de separació de béns, que en la pràctica era una garantia per a les dones en cas de quedar vídues. El dot permetia l'arrencada de la nova unitat familiar: amb robes, aixovar, diners, rendes, terres o cases, i era complementat per l'escreix (la meitat del valor) per part de la família del futur espòs. També hi havia la comunitat de béns o germania, que era minoritària i normalment reservada a les famílies més modestes. Com a complement, a més a més, podien efectuar-se donacions *inter vivos* o avançaments de l'herència de pares als nous matrimonis.

En els casos de mort prematura del marit, la integritat del patrimoni i fins i tot la continuïtat de l'empresa familiar eren assegurades per la vídua, nomenada generalment usufructuària dels béns: Dolça, vídua del teixidor Jaume Alcover, la vídua del fuster Ramon Aranyó i la del tintorer Lluís Fuster continuaren gestionant el patrimoni i el negoci familiar com a "dones poderoses"; també les trobem comprant censals o deu-

te públic, arrendant el cobrament de cises o imposicions municipals, etc. La viduïtat, per altra part, no sols podia suposar una situació de gran fragilitat per al taller familiar, també podia conferir un major grau d'autonomia a les dones.

D'altra banda, els béns heretats i transmesos intrafamiliarment no foren l'única ni la principal via de circulació de cases, terres i altres possessions. El mercat de béns immobles va ser un factor enormement actiu en la societat medieval. Un fet que hi va contribuir va ser la successió divisible i igualitària entre els fills en el sistema hereditari valencià, que fragmentava els patrimonis familiars a cada generació. Per això, per a conformar explotacions viables, els fills havien d'adquirir més propietats, a més de les heretades, recorrent a la compravenda, l'arrendament i altres fórmules. I és que els immobles, i especialment la terra, a més d'un valor d'ús, tenien també un fort valor de canvi.

3.4 LES INVERSIONS FAMILIARS

Com hem dit, les petites empreses artesanes es van veure obligades per tal d'ampliar el seu patrimoni o fer front a adversitats a la compravenda de diversos béns immobles, tant de cases i tallers com de terres i infraestructures. D'altra banda, a més de participar en múltiples operacions pròpies del seu ofici (compra de matèries primeres, venda de materials, transaccions d'instruments, intercanvis del seu producte...), també trobem els artesans en altres mercats. I és que les famílies menestrals solien diversificar la seua econòmica amb l'objectiu de fer front al pagament de deutes, impostos, compres de productes i, en general, de garantir-se altres fonts d'ingressos.

Tot i que en la documentació notarial predominen de forma aclaparadora les compravendes de cases, això no ens ha de fer passar per alt que existien altres modalitats d'habitatge, com l'estada durant temporades en hostals o en cambres o bé el mercat de lloguer. Fins i tot tenim casos de cohabitacions de pares i fills: en la casa que deixà el fuster Bernat Cenquirles a la seua muller, abans de morir el 1408, hi treballava el fill d'ambdós, Joan, que ja era casat.

De qualsevol manera, el mercat immobiliari en la vila es mostrà realment dinàmic des del principi, i de fet, des de l'endemà mateix de la conquesta ja hi trobem transaccions al caliu de la creixent immigració, i les rendes que se'n derivaven dels béns immobles ja eren un dels ressorts econòmics principals de l'elit alzirenya en el segle XIII. Un altre factor que influí decisivament en l'empenta d'aquest mercat va ser el predomini del règim emfitèutic en la tinença de cases i camps, amb uns censos baixos i estables en benefici de la monarquia o de particulars, cosa que en facilitava la venda a canvi només del pagament del lluïisme –el 10 % del seu valor– al senyor directe. Bona mostra del dinamisme del mercat immobiliari és que trobem documentades una seixantena de transaccions només per part de l'artesanat de la vila entre 1381 i 1416, per un volum de 26.000 sous (un valor equivalent a totes les rendes de la monarquia en un any).

Quant als preus de les cases artesanes a Alzira, les diferències eren prou brusques: des de poc més de 53 sous (l'equivalent al jornal d'una setmana per a un mestre) fins a 1.400. I és que en la fixació dels preus no només importaven les dimensions del bé immoble o les condicions forçoses o no del venedor, sinó les càrregues a què estava sotmès, si era franc o pagava cens, si tenia censals o deutes gravats sobre ell, que actuava d'aval. En particular, el censal era una mena de crèdit hipotecari que vinculava a una casa o un camp el pagament d'una pensió o cens que equivalia a l'interès, normalment fixat en el 8,33 % del capital prestat. El censal era utilitzat també com a mitjà de pagament, en substitució dels diners comptants, o podia carregar-se justament per a finançar la compra. El manyà Jaume Salom va vendre el 1413 les cases i obradors que el seu fill difunt tenia a la vila. Els va comprar un pareire, Alfonso Martínez, immigrant castellà, per un preu de 600 sous: en el moment de la transacció, Alfonso sols pagà en metàl·lic 60 sous, transferí a Jaume un censal per valor d'altres 340 sous i es comprometé a pagar els 200 restants en la pròxima Quaresma.

Molts artesans posseïen també terres, i entre 1370 i 1420 hem pogut documentar unes 150 parcel·les agràries en mans de la menestralia. D'aquestes, la meitat eren vinyes, situades majoritàriament en l'últim anell conreat al voltant de la vila (en el riu Verd o en braçals de la Sèquia Reial en les partides de Sant Bernat, l'Almúnia, Mulata o Tora). És a dir, que bona part d'aquestes propietats es dedicaven a un cultiu clarament comercial com el raïm. I per a treballar-les es recorria sovint a mà d'obra assalariada o a altres membres de la família. Que fossen artesans no volia dir que no fossen també uns actors més en el dinàmic mercat de la terra, sense oblidar que moltes d'aquestes famílies provenien del camperolat o estaven emparentades amb ell. La terra formava part de les seues estratègies econòmiques, tant per a l'ús dels camps en les activitats artesanes com per a l'alimentació i profit de la mateixa unitat familiar, però també per a poder vendre, carregar censals, incrementar el patrimoni, etc. La possessió de terres, a més a més, comportava un element de prestigi social de primer ordre. De fet, els artesans més acabats, aquells considerats com a prohoms i amb veu i vot en el consell general de la vila, comptaven amb diverses parcel·les de terra i se situaven entre els propietaris mitjans: el sastre Bernat Vidal, el 1422, posseïa més de 12 fanecades de camps de cereal i també un altre tros de vinya.

Els artesans també participaven activament en el mercat del crèdit, bé com a inversors bé, sobretot, com a deutors. Els protocols notariais registren els préstecs als menestrals concedits per membres de l'oligarquia local i la cavalleria urbana, com els Serra, Roca o Vendrell, o fins i tot per prohoms de les alqueries, com els Garrigues de Carcaixent o els Aimar d'Algemesí, i, encara, a persones que exercien professions liberals com notaris, apotecaris, etc. Inversament, els artesans més reeixits solien invertir en censals –la modalitat de crèdit a llarg termini més usual– que els reportaven pensions regulars, com va ser el cas dels fusters Pere Gonçal i Bernat Cenquirles.

Finalment, trobem els artesans en mercats i activitats econòmiques molt diferents de les pròpies del seu ofici principal. Trobem així menestrals en la compravenda de ramat, tot i no dedicar-se al sector tèxtil. Per exemple, el fuster Jaume Costejà va sig-

nar el 1369 un contracte de mitgeria perquè li pasturassen dues vaques que tenia; el mateix Costejà, el 1384, va vendre cabres a un veí de l'Alquenència. Fins i tot, el fuster Joan Arboreda es va permetre comprar un rossí de pèl ros a la casa del comte de Dénia per un valor, gens menyspreable, de 220 sous, el setembre del 1384. D'igual manera, trobem menestrals en el lloguer de bèsties relacionades amb el transport. L'altre gran mercat en què foren un subjecte actiu era el de queviures, encara que no es trobava necessàriament lligat a l'alimentació de la mateixa família. El colteller Pere Alberola, veí d'Alzira, devia en 1377 al paraire de València Pere Ferrer 68 sous per certa compra de sardines. En la documentació notarial trobem tot un seguit de notícies fragmentàries del mercat de blats i de carn de la vila. Altres inversions, però, no tenien a veure amb aquest món. En els testaments dels artesans d'Alzira se solia reservar una part dels béns perquè els hereus o els marmessors, és a dir, els executors de les últimes voluntats, vetllaren per les seues ànimes: tant per a l'extremunció, la sepultura o les misses de novena, cap d'any i les 33 de sant Amador, donacions a confraries, etc. Anglesa, vídua del sastre Bartomeu de la Mata, deixà a tals efectes 200 sous (el 10% del seu dot) en el seu testament del 1377.

3.5 LA MIGRACIÓ COM A ELEMENT CONSUBSTANCIAL DE LES FAMÍLIES BAIXMEDIEVALS

Si hi ha un tret característic de la societat valenciana baixmedieval és el seu caràcter migratori: des de les primeres onades colonitzadores fins als grans corrents internacionals. De fet, l'arribada de les primeres famílies artesanes després de la conquesta va permetre la difusió de les tècniques i estils dels draps grossos lleidatans i occitans; la dels mercaders toscans va ser fonamental per al desenvolupament del sector de la llana del Maestrat al Tres-cents; ja entrat el segle XV, la presència notable de velluters lígurs va fer emergir la indústria de la seda a València; i l'embranchida del canyamel a la Safor va comptar amb l'actuació de mercaders i inversors alemanys en els trepitjos. Això no obstant, i encara que menys vistosa, la mobilitat quotidiana de les famílies artesanes i la del conjunt de les classes populars va ser constant durant tot el període. D'una part, hi havia la dels pobres de solemnitat. El consell d'Alzira mantenia l'hospital de Santa Llúcia per atendre rodamons i transeünts. En les classes dominants o fins i tot en la narrativa oficial es volia mostrar i fer paleses aquestes obres de caritat, però al mateix temps es parlava d'un món perillós i menyspreable, vinculat també als hostals i el bordell.

Pel que fa a les migracions de treballadores i treballadors, aquells que només tenien la força dels seus braços com a jornalers en el camp o assalariats en algunes de les branques de la manufactura o la construcció, es pot resseguir el rastre d'aquesta mobilitat temporal en la documentació notarial. El 1400, l'hostaler Castelló reclamava al cardador de Terol García Gonzalbo 35 sous per les 24 nits que es van allotjar ell i la seua família. En les ordenances i disposicions del consell, lluny de regular aquesta mà d'obra, la vinclen a qüestions delictives o de caire moral. No eren considerats

igual, en canvi, els que comptaven amb un alt grau d'especialització professional i eren cobejats pel seu prestigi o habilitats tècniques. El consell d'Alzira, per exemple, subvencionava un metge i un mestre d'escola per a garantir-se els seus serveis. Però si unes famílies artesanes venien, d'altres marxaven, tant a d'altres localitats de la mateixa comarca, dins un radi curt de 10 o 15 km, com a la ciutat de València. Ho acrediten, en el primer cas, les reclamacions per impagaments d'antics residents en Alzira que habitaven ara en senyories veïnes com Corbera o Alberic. Quant a l'emigració a la capital valenciana, en tenim un bon exemple en els Jaca, camperols oriünds de Cogullada, una de les branques dels quals va passar a residir a la vila d'Alzira, mentre que alguns dels seus membres emigraren a València, com Joan que fou especier o Bernat, carnisser.

En les migracions de llarg abast, hem de destacar que els estrangers més nombrosos a la Ribera i a Alzira als segles XIV i XV foren els castellans. De fet, les relacions amb la corona veïna foren intenses i es van crear estrets vincles familiars o de veïnatge. El serraller Juan Ferrández de Toledo va vendre el 1413 a Pedro Sánchez un tros de mallol en el terme d'Alzira i també va tenir tractes amb altres castellans residents en la vila. En aquest punt, cal relacionar les migracions amb el cicle vital i entendre-les com una estratègia de la reproducció familiar. Xiquets i xiquetes, des de molt tendra edat, podien ser afermats i entrar a treballar en una casa diferent a la dels pares i fins i tot en una altra localitat. L'apotecari de la vila Jaume Falcó tenia al seu càrrec el 1381 Maria, filla d'un matrimoni de l'alqueria de Pardines, i Jauma, de Campanar, barata vestir-les, calçar-les, alimentar-les i donar-los una quantitat de soldada al final del servei. El mateix es pot dir pel que fa als matrimonis. Dels fills de Tomàs Garcia, habitant de Cogullada, Arnau heretà el gros de les possessions el 1369 i comprà la resta que eren de la família, mentre que Margarida es va casar a Carcaixent i Elisenda amb un sastre de Xàtiva. Aquesta mobilitat geogràfica, en efecte, era en part conseqüència de la mobilitat familiar i també professional. Per a les famílies artesanes, i per a bona part de la societat valenciana medieval, allò important no era l'arrelament de tota la fillada en un mateix lloc o la perpetuació de l'ofici de tots els seus membres, sinó mantenir en cada recanvi generacional un estatus social semblant encara que implicàs un desplaçament. Ara bé, el trencament sobtat de la unitat familiar podia provocar la dispersió dels seus membres per a buscar noves eixides.

3.6 L'ELIT ARTESANA: ELS PROHOMS DELS OFICIS

Des del primer moment, des dels temps inicials de la colonització, un grup reduït de famílies que disposaven d'un patrimoni important s'apropià del govern municipal i es repartí l'exercici dels diferents càrrecs, cosa que els permetia defensar millor els seus interessos. L'artesanat va quedar exclòs d'aquesta oligarquia local. Només breument, entre 1278 i 1283, a València, Xàtiva, Alzira i Gandia es va permetre l'entrada dels oficis al govern urbà al mateix temps que a la cavalleria. Per als primers no deixà de ser un episodi efímer i ni tan sols el 1348, amb la revolta burgesa de la Unió, tot i el

suport dels oficis, es va consentir que ocupassen els càrrecs executius més importants, les juraderies. Això no vol dir que no se'ls dotàs de certa representació i participació en les polítiques municipals. El 1283, finalment, es va instaurar el consell general on ja van tenir cabuda els representants dels menestrals, tot i que el marge d'actuació d'aquest consell era reduït, donat que els assumptes venien marcats pels jurats i molts dels temes tractats eren derivats als principals càrrecs executius. El consell general aprovava, això no obstant, l'àmplia legislació municipal, les ordenances, i la fiscalització dels comptes.

Després del perdó reial per la guerra de la Unió, el 1367, es va regular que es poguessen nomenar dos representants per ofici en el consell general. Entre 1370 i 1400 trobem un total de més de 700 consellers en el consell general de la vila d'Alzira, dels quals una quarta part foren artesans. Es van considerar oficis amb dret a representació els teixidors, paraires, sastres, sabaters, fusters i ferrers, encara que dins d'aquests podien incloure's branques col·laterals o especialitzades (beiners, coltellers, balletes...). L'elecció d'aquests consellers es feia entre els homes considerats com a veïns, és a dir, amb propietats i ben radicats en la comunitat local. Si contrastem aquestes dades amb les que tenim de patrimoni fiscal, en els llibres de la peita del 1399-1404, podem comprovar que normalment eren elegits aquells que tenien uns béns immobles amb un valor superior a 400 sous (un 40 % dels artesans documentats).

Tot i així, les demandes de l'artesanat per aconseguir un major pes en la política fiscal o estar presents en altres comissions foren constants durant el segle XIV. A poc a poc van anar optant a càrrecs menors del municipi, com el *peiter* (encarregat de la recaptació del principal tribut municipal, la peita, que gravava els béns immobles), el majordom o tresorer, l'administrador de l'hospital o l'obrer (encarregat de supervisar les obres municipals). Els consellers dels oficis podien participar en els consells assessors del mostassaf, que vigilaven entre d'altres les mesures de bon comerç o d'urbanisme, o del justícia, en assumptes que tocaven plets d'artesans. Els jurats eren els que triaven també els veedors o delegats dels oficis per supervisar els fraus que es podien cometre en les ordenances que regulaven la qualitat dels productes. A partir del 1394 la menestralia també formava part del col·legi d'electors que proposava als candidats per als oficis majors: jurats, justícia i mostassaf.

Així doncs, podem dir que, al terme d'Alzira, tant als prohoms de les alqueries com als dels oficis se'ls conferia un cert paper institucional que els revestia de rellevància i prestigi. Però no sols això: gràcies a entrar en aquest ambient també entraven en les clientele de les famílies més potents de la vila i podien participar d'altres aspectes materials que reportaven bons guanys, com la compra de deute públic i la recaptació dels tributs o bé la compra pública. El sabater Guillem Comella, que fou conseller durant onze anys, va arrendar la col·lecta del terç delme d'un dels districtes fiscals d'Alzira el 1377, va adquirir un censal públic que li rendia 100 sous anuals, a més d'arribar a ser majoral d'una de les dues confraries més importants com la de Sant Agustí. El sastre Bartomeu Carbonell va arrendar amb el també fuster i conseller Joan Arboreda la gabella de la sal per més de 16.000 sous el 1384 i, un any abans,

aquest mateix s'encarregà del manteniment i reparació de totes les barques del rei a la Ribera Baixa.

Tot aquest seguit d'elements de participació i representació dels mestres i patrons artesans en les institucions municipals potser explique l'escàs desenvolupament de les corporacions d'oficis en les viles valencianes. Existiren aquestes confraries o col·legis dels oficis, però es limitaren a funcions assistencials i de germandat entre els artesans. La primera referència a Alzira d'una confraria és del 1377, el col·legi dels fusters, que va ser el col·lectiu més nombrós. Fet i fet, en la legislació del regne es trobaven prou limitades, perquè les associacions juramentades eren vistes com a sospitoses per les autoritats. Va ser el municipi qui demanà a la monarquia que s'autoritzassen les confraries que ja s'havien creat per l'any 1393: les dels notaris, paraires, sastres, teixidors, sabaters i agricultors.

Les funcions dels oficis es limitaven a sufragar el soterrar dels seus membres, les ajudes als membres més pobres i a les familiars més vulnerables si moria el pare artesà o també a esdeveniments festius, sempre i quan "en los ajusts [reunions] que faran no tracten sinó de coses pies". No trobem obres mestres o exàmens a oficials per a regular l'ofici; per exercir la professió només calia posar-ho en coneixement de les autoritats municipals i complir amb les reglamentacions del consell. De fet, entre els artesans més potents els càrrecs més cobejats no eren els de majorals de les confraries d'oficis, sinó els de les més antigues i amb més prestigi de la vila, les de Santa Maria i Sant Agustí, que eren les que més béns i donacions enregistraven.

Aquests prohoms o menestrals més reeixits han estat denominats per la historiografia europea com a artesans-emprenedors. En el cas d'Alzira eren aquells artesans que destacaren en el comerç de matèries primeres no sols a escala local sinó també regional, amb la compravenda de llana o fusta, amb la comercialització del producte acabat, en concentrar bona part del procés productiu, o amb la inversió en complexes instal·lacions de transformació, com els tints o batans, que requerien un important avanç de capitals. Però no sols eren grans artesans. També participaven activament en el mercat immobiliari, comprant, venent, alienant o hipotecant propietats, ja fossen cases, obradors o terres, actuaven com a prestataris, etc. Un pare de la vila, Bernat, que provenia de la nissaga dels Astruc de Carcaixent i mantenia diverses propietats en l'Horta del Cent, adquirí el 1383 9 fanecades de vinya en l'horta d'Alzira, el 1407 tenia camps treballats per eixarics musulmans i uns anys abans subministrà civada a la vila per encàrrec dels jurats. En aquest grup d'artesans és on es donava una major continuïtat professional entre les diferents generacions. La segona generació dels Bescanó, fusters, com Guillem, o la tercera, el seu fill Pere, els trobem com a importants distribuïdors de fusta, disposaven d'un bon patrimoni en cases i terres i també compraren un forn i un hostal. O bé s'hi donava una major permeabilitat cap als grups socials superiors. El fuster Ramon Aranyó va poder casar el 1385 la seua filla amb Ramon Pujol, apotecari de la vila, amb un dot gens menyspreable de 2.000 sous.

UN CAS EXITÓS D'ARTESÀ A BURGÉS: EL PARAIRE GUILLEM GOMBAU

Un dels casos més reeixits d'artesans-emprenedors el trobem en Guillem Gombau. D'origen jueu, es va haver de convertir al cristianisme el 1391, arran del pogrom que acabà amb l'aljama jueva de la vila. Això no obstant, es va convertir en un puixant paraire al si de la comunitat i es dedicà finalment a comerciar draps de qualitat.

Guillem va invertir no sols en el teixit, sinó que formà companyies importadores de fusta pel Xúquer, un dels principals negocis a Alzira. Va accedir al sector públic i va arrendar diversos tributs (algun per valor de 4.000 s.). El 1400 va adquirir un censal del municipi per valor de 12.000 sous. Gràcies a les seues activitats i el seu patrimoni va ser conseller del seu ofici, i fins i tot arribà a ser candidat a mostassaf en dues ocasions, el 1399 i 1401. Malgrat la seua condició religiosa, Guillem es trobava plenament inserit en la societat cristiana dominant i va saber emprar perfectament els mecanismes d'ascens social.

4. JUEUS I CONVERSOS

Antoni Furió. Universitat de València

Com moltes altres ciutats i viles valencianes i de la Corona d'Aragó, Alzira comptava també amb una petita comunitat hebrea, l'existència de la qual es remuntava a la mateixa conquesta del segle XIII, si no a abans. Ja en les primeres donacions del *Llibre del Repartiment*, datades durant el setge de la ciutat, al final de la primavera de 1242, figura l'alfaquí reial Salomó, beneficiat el 8 de juny amb dues jовades de terra en les heretats confiscades a dos musulmans d'Alzira, Sat Almurebe i Alí Abinfacich. I un any i mig després, el 22 de novembre de 1243, el jueu Benahaquem, fill de Raviçach (rabí Isaac?), rebia unes cases en la vila i una heretat en la partida de Benidaçnon. Dispersos i fragmentaris, els esments a jueus en Alzira i el seu terme se succeeixen en els anys següents: el 1258, el rei ven a Pere de Barcelona unes cases en Alzira que foren del jueu Mecadanus; el 1263, el jueu Muça hi posseïa un obrador; el 1264, Jaume I confirma la partició d'un esment a Saragossa, Morvedre i Alzira entre els fills de l'alfaquí Bahiel i el germà d'aquest, el també alfaquí Salomó; i el 1271 apareix citada, per primera vegada, l'aljama d'Alzira en un llistat de les comunitats hebrees del regne de València i de la seua contribució fiscal a la corona.

Molts jueus havien seguit Jaume I en les seues conquestes, primer en la de Mallorca, després en la de València i encara, més tard, en la de Múrcia. Com als colons cristians, la frontera els ofería enormes expectatives econòmiques i una societat més oberta, més fluida, menys definida encara. Una terra de promissió on els jueus, repudiats pertot arreu, podien fruir encara d'una posició honorable i influent, requerits fins i tot en l'administració dels nous regnes: com a intermediaris amb els vençuts, com a batlles i escrivans, com a creditors de la corona o, en l'esfera privada, com a

mercaders i com a professionals urbans, com a metges del rei i de la casa reial. En el nou regne cristià de València, els jueus es concentraren en els principals nuclis de la densa trama urbana heretada de l'antic Xarc al-Andalus: Borriana, Onda, Sogorb, Morvedre, Alzira, Xàtiva... En el cas d'Alzira, els primers jueus documentats són personatges notables, servidors de la monarquia i habituals als registres de la cancelleria reial, com els citats en el paràgraf anterior o com Vives Abenvives, que arribaria a ser batlle d'Alfàndec, Sollana i Alzira; David Mascaran, Mossé Almaterí, Muça Alleç..., batlles i arrendataris de les rendes reials d'Alzira i d'altres viles del país. Jueus que contribuïren poderosament, amb els seus capitals i la seua perícia administrativa, a finançar i consolidar l'ocupació cristiana i que obtenien, com a garantia o com a restitució dels crèdits concedits, els ingressos reials en les noves comunitats.

En altres casos, els jueus participaven directament, com a batlles, en l'administració de les finances reials. El 1271, Vives, fill de Jucef Abenvives, era batlle de Sollana i de Trullàs, al nord del Xúquer, i d'Alfandec de Marinyén, a l'altra banda del riu; i aquest mateix any arrendava les rendes d'Alzira i la seua moreria per 13.500 sous durant tres anys i les de Sollana per 2.100 sous anuals. El mateix Vives era, el 1278, batlle d'Alzira, conjuntament amb el cristià Pere de Ripoll, amb qui havia comprat les rendes de la vila. Tres anys després, el càrrec era ocupat per Mossé Almaterí, que també compra les rendes d'Alzira conjuntament amb un cristià, Joan Pérez de Bitòria. L'any següent, 1282, era batlle un altre jueu, Muça Alleç, que ja havia tingut consignades les rendes d'Alzira en temps de Jaume I. Com a funcionaris reials, els jueus tenien autoritat sobre cristians i musulmans, i actuaven d'intermediaris entre ambdues comunitats. El 1279, Pere el Gran encarregava Muça Alleç de revocar els establiments fets a Alzira pels compradors de les rendes sense consentiment reial i de repartir les heretats entre els musulmans; el 3 de març de 1282 el nomenava batlle d'Alzira -«*mandantes habitatoribus Algesire, christianis, iudeis et sarracenis, quod te in baiulum nostrum habeant ac tibi loco nostri respondeant de omnibus redditibus et iuribus ad baiuliam expectantibus*»; i el 27 d'abril d'aquest mateix any el facultava per establir a cens solars, cases i heretats: «*concedimus et posse damus tibi... quod dones et stabilias ad certum censum seu tributum patua, plateas, domos et ortos in Aliazira que nondum sint data seu stabilita*».

Aquest protagonisme no ens hauria de portar, però, a sobrevalorar la influència de la comunitat hebrea. En realitat, tots els esments documentals es limiten a unes poques i repetides famílies que constituïen un veritable grup oligàrquic amb ramificacions i interessos per tot l'àmbit de la corona, de Catalunya i Aragó al regne de València. Sempre d'un lloc a l'altre, a Alzira només estaven de pas, i, a pesar d'exercir-hi càrrecs i de posseir-hi terres, la majoria tenien el seu domicili a la ciutat de València. Paral·lelament, i al marge d'aquesta elit movedissa i supralocal, s'havia anat constituint una aljama local, que aplegava els jueus que residien a la vila. L'aljama d'Alzira figura en la relació de les comunitats jueves del regne que contribuïren als subsidis exigits per la corona el 1271 i el 1274; i també aquest últim any, es menciona a Alzira una camisseria dels jueus, distinta de la dels cristians i de la dels moros. Ambdues

talles permeten cartografiar la geografia dels assentaments jueus –una geografia urbana concentrada en les comarques del centre i sud del país, de la Plana a l’Alcoià– i avaluar la importància relativa de cada un: en la primera relació, l’aljama d’Alzira, amb 400 sous de tributació, ocupa l’últim lloc, darrere de València, amb 3.000 sous; Xàtiva, amb 1.000; Gandia, amb 800; i Morvedre, amb 600; en la segona, més extensa, Alzira, també amb 400 sous, tanca novament la nòmina, darrere de Xàtiva, amb 10.000; València, amb 5.000; Gandia, amb 4.000; Corbera, Marinyén i Alcoi, amb 3.000 cada una; Morvedre, Onda, Borriana, Sogorb i Cocentaina, amb 2.000; Albaida i Llutxent, amb 1.000; i Bocairent, amb 500. Toti que no coneixem la correspondència entre les magnituds fiscals i les respectives densitats demogràfiques, s’ha calculat que la població jueva de la capital del regne estaria, a finals del segle XIII, entom d’unes dues-centes cinquanta famílies, i la d’algunes aljames com Xàtiva, Morvedre i Castelló, en cinquanta cada una.

L’aljama d’Alzira, que no devia ser molt nombrosa en la segona meitat del Dos-cents, experimentarà un fort creixement en la centúria següent: el 1315, la peita dels jueus d’Alzira pujava només 50 sous, una xifra modesta dins els 14.600 sous a què ascendia el total de les rendes locals; quaranta anys després, el 1356, les rendes de la vila havien pujat a 20.600 sous, un 41 % més, mentre que la peita dels jueus, fixada en 500 sous, s’havia multiplicat per deu. Aquest últim any, la contribució dels jueus era cinc vegades superior a la dels moros i catorze vegades inferior a la dels cristians, una proporció que probablement reflectia la relació demogràfica entre les tres comunitats. El 1355, Alzira comptava amb 1.676 focs, distribuïts entre la vila, els ravals i les alqueries del terme particular. D’acord amb la proporció fiscal, els cristians devien ser més de mil cinc-cents; els jueus, poc més d’un centenar; i els musulmans, una trentena. Per altra banda, en només set protocols notariais –els únics que es conserven anteriors a la destrucció de la juevia–, que cobreixen un període de setze anys, entre 1369 i 1385, apareixen documentats ja 57 jueus. Tenint en compte el caràcter aleatori de la documentació notarial –i més encara, el de la seua conservació–, l’alt nombre de notaris que treballaven a Alzira –més de trenta, el 1399 –, i el fet que els jueus desfilen pels protocols gairebé només en relació amb activitats de crèdit, el seu nombre total devia ser bastant superior. La xifra d’un centenar de famílies –un 6 % del conjunt de la població– no sembla, doncs, desgavellada.

Un nombre important per a una minoria activa, que comptava amb una organització pròpia, al marge de la municipal, i amb un espai físic diferencial dins el nucli urbà. La juevia, citada explícitament als documents, estava situada al centre mateix de la ciutat: en la «vila», l’illa enmig del Xúquer que constituïa el nucli primigeni d’Alzira i la seu dels poders públics. Més que un barri tancat, es tractava d’uns quants carrers entorn de la sinagoga, a un costat de la muralla. De fet, no sembla que els jueus estiguessen obligats a residir-hi ni que els seus habitants fossen tots jueus. El notari Guillem Vidal, la seua dona Maria i el seu fill Ramon habitaven una casa en ple veïnat jueu, al costat de la muralla i de les cases de Deuslosal Mossé, Samuel Arrama i Mossé Passarell, abans de vendre-la, el 1377, per dos mil sous, a un dels seus veïns,

Deuslosal Mossé. I, a l'inrevés, Isaac Coffé posseïa una casa «*intra dictam villam*», al costat de les de Bernat de Jaca, Llorenç de la Penya i Sanç de Moya, que li havia establert l'apotecari Jaume Falcó el 1383. Si la segregació física no era total entre ambdues comunitats, sí ho era la jurídica. Els jueus, exclosos del poder polític local, formaven un cos a part, una comunitat amb la seua pròpia organització i les seues pròpies autoritats que depenia directament de la corona. Ni tan sols eren considerats veïns, una apreciació no sols lingüística sinó sobretot jurídica: els documents reserves el terme –i la condició– de veí als cristians i designen els altres com a jueus o com a sarraïns: «*iudeus ville Algezire*», «*sarracenus de Alcocer*».

De fet, els jueus no estaven integrats dins la comunitat local: no contribuïen com els cristians –i més tard els musulmans– a les peïtes i impostos municipals, sinó que estaven subjectes directament a la fiscalitat reial. I era aquesta dependència forana, extra-local, la que els dotava d'un estatut particular i d'una autonomia organitzativa al marge de les autoritats locals. L'«aljama» dels jueus no estava dins ni formava part de la «universitat» dels cristians, sinó que constituïa una comunitat a part, juxtaposada, articulada entorn d'uns elements comuns i distintius: la jueria, el fossar, la sinagoga i les pròpies autoritats civils i religioses. De tots ells, el més accessori era el primer, ja que la reclusió en un barri delimitat –no sempre efectiva, com hem vist– venia imposada des de l'exterior, reclamada pels jurats i consellers municipals i atorgada pel monarca com una mesura alhora de protecció i de major control fiscal. La sinagoga i el fossar, en canvi, eren signes d'identitat més substancials, ja que contribuïen a cohesionar la comunitat i a arrelar-la al territori, al costat dels avantpassats; però mentre que la primera ocupava un lloc cèntric dins el comprimit espai urbà de la "vila", entre la muralla i la placeta de Valldigna, el segon estava situat extramurs, en la partida de Vilella, a diferència també del cementiri cristià, que estava dins la ciutat, al costat de l'església.

La sinagoga, lloc de culte i de pregària, era atesa pels rabins, dirigents espirituals de la comunitat i alhora jutges de les querelles internes. En els protocols notariais d'Alzira, només s'ha pogut identificar un rabí, Samuel Arrama, documentat el 1369 i el 1377. Tanmateix, una font hebrea contemporània, els *responso* de rabí Isaac Ben Séset Perfet, en cita altres quatre, Jacob ben Jucef, Isaac Coffé, Jucef Boclaires i Isaac Bahalull. La sinagoga era també la seu del govern de l'aljama, integrat per dos adelantats i un nombre variable de consellers, totalment independents de les autoritats municipals i sotmesos només al representant local del rei, el batlle. Els adelantats, renovats anualment, ostentaven la representació de la comunitat davant les instàncies externes i s'ocupaven de la gestió administrativa, bàsicament de recaptar els tributs exigits globalment a l'aljama i repartits posteriorment entre tots els contribuents. Els jueus d'Alzira pagaven cada any 500 sous de peïta al rei i altres 500 a la reina, titular de les rendes de l'aljama. Ambdues quantitats, fraccionades cada una en dues pagues, eren satisfetes amb els ingressos de la pròpia aljama o l'aportació individual dels seus membres. El principal recurs financer amb què comptava l'aljama eren les impositcions sobre el consum, arrendades anualment en pública subhasta. El 7 de juny de

1385, «*pro solvendis domino regi et seu domine regine, cuius ad presens sunt redditus dicte ville, quingentos salidos quos eidem debentur ratione questie sive peyte tam ordinarie quam extraordinarie et etiam aliis honeribus dicti aliame solvere pertinentibus*», els dos adelantats, Jafudà Bahalull i Jucef Aventesch, «*de voluntate et expreso asensu venerabilis Raymundi Çamorera, baiuli ville Algezire, hic presentis, consentientis et firmantis*», després de pregonar públicament durant diversos dies les imposicions i de subhastar-les al millar postor, les veneren a Bartomeu Albert, del raval de l'Alquenència. Curiosament, Albert revenia les imposicions, una setmana després d'haver-les comprades, a dos jueus, Isaac Bahalull i Jafudà Abenceit, per 690 sous. I un mes després, el batlle, Ramon Samorera, reconeixia als dos adelantats que, «*ex precio quem habuistis de imposicione quam nunch vendidistis Bartholomeo Albert dicte ville vicino*», li havien pagat els cinc-cents sous que «*dicta aliama solvere tenebatur domino regi ratione questie sive peyte ordinarie et extraordinarie*». En altres ocasions, la càrrega fiscal era repartida entre els membres de l'aljama, que no sempre podien satisfer la quota assignada. Samuel Calahorra, per exemple, arrossegava el 1385 un deute de 21 sous, «*ratione septem talliarum ordinarum per dictam aliama et taxatarum, in quibus dictus Samuel solvere tenetur tres solidos pro qualibet talla*». Els adelantats, per tal de cobrar-los, li embargaren un seient en la sinagoga i el subhastaren públicament: «*fecimus publice preconizari et subastari per loca asueta in dicta iuheria, voce Mossé Bivaig, iudei et preconis publici dicte aliame, spacio plurimorum dierum quendam locum sedendi in sinagogua situm et positum, francum et liberum, quem dictus Samuel Calahorra habet et posidet in sinagogua dicte iudarie, conffrontatum cum loco Naçan Camerro et cum loco dicti Samuelis*». Junta a l'arrendament de les imposicions i la contribució directa dels veïns, que constituïen els dos principals recursos financers, l'aljama podia disposar també dels béns patrimonials o fins i tot recórrer al crèdit. El mecanisme podia funcionar a la inversa, i ser l'aljama qui invertís en el crèdit.

L'aljama hebrea constituïa, doncs, una comunitat a part dins les muralles de la vila, amb els seus espais propis i les seues pròpies autoritats, civils i religioses, i una fiscalitat també específica, distinta de la que gravava la població cristiana. Però l'autonomia que aquest estatut particular li conferia no deixava de ser relativa, ja que la seua actuació era vigilada i tutelada contínuament pel batlle local, que assistia a tots els actes de l'aljama, autoritzava les transaccions, recaptava les rendes, imposava multes i fins i tot cobrava un salari a l'aljama per la seua mediació.

Identificada externament pel seu estatut jurídic i la seua fe religiosa, l'aljama distava de ser, internament, una comunitat homogènia. Com en el cas de la societat cristiana, no costa massa trobar uns mateixos i repetits cognoms en els càrrecs dirigits de l'aljama hebrea i en la primera fila del mercat del crèdit. Deuslosal Mossé, adelantat el 1383-84, era al mateix temps el major prestador de l'aljama, amb més de sis mil sous invertits en els vuit préstecs documentats en només tres anys. Salomó Ripoll, el seu parió aquell mateix any, era també el tercer en la nòmina dels usurers documentats. Confonent ambdues esferes, la pública i la privada, la política i l'econòmica, altres no dubten a aprofitar els ressorts del poder en benefici propi, tot i el risc de provocar

la suspicàcia i la reprovació de la comunitat. El 6 d'octubre de 1384, l'endemà que els dos adelantats haguessen venut en públic encant les imposicions de l'aljama, va córrer el rumor que les havia comprat un d'ells, Jafudà Bahalull, a través d'un testaferro. Aquest, Abraham Adzarella, en ser interrogat pel batlle, respongué que les havia comprat «*ad opus sui et non alterius, et quod dictus Iafudanus Bahalull nunquam dixit eidem ut emeret ipsas ad opus amboborum, cum ipse iam fuisset electus et deputatus in adelantato dicte aliame, et non fuisset consonum rationii ut ipse fuisset venditor et emptor*». L'adelantat suspecte, Jafudà Bahalull, era gendre d'Isaac Fayó, el segon dels grans prestadors locals; l'altre adelantat, Jucef Abentesc, era nebot i hereu del ja citat Deuslosal Mossé; i el comprador de les imposicions, Abraham Adzarella, seria adelantat l'any següent.

El protagonisme dels jueus en l'activitat creditícia anà cedint progressivament davant la forta competència cristiana. En la segona meitat del Tres-cents, en efecte, el mercat del crèdit estava ja dominat per prestadors cristians, procedents en la seua majoria de la petita capa de donzells, notaris, mercaders i drapers que constituïen l'oligarquia local. És veritat que encara quedaven grans prestadors jueus, com Deuslosal Mossé o Isaac Fayó, que movien importants quantitats de numerari i, ben sovint, feien d'intermediaris financers entre les comunitats musulmanes i els seus senyors cristians. Però estaven lluny dels seus homòlegs cristians, com ara Eiximèn López de Pomar, jurat el 1379 i el 1383, els mateixos anys en què el seu fill Gonçal era justícia, capaços de mobilitzar grans sumes de diners, equivalents o superiors als 17.000 o 18.000 sous en què s'arrendaven anualment les rendes de la vila, i de fer front a les necessitats pecuniàries de la noblesa. En un nivell més baix se situaven també els petits préstecs, els de subsistència, vinculats al cicle agrari i a penes presents als registres notariais. Amb un i altre tipus de crèdit, els jueus continuaven exercint una important funció econòmica en la societat local. Però cap a finals del segle XIV, a mesura que el censal anava guanyant terreny a la usura, que els grans prestadors es reconvertien en censalistes i que emergia una nova i àmplia capa de grans i petits inversors, articulats entorn del deute públic, el seu paper es tornava cada vegada més residual.

Junt a la inferioritat legal i l'exclusió política, els jueus havien de suportar també l'hostilitat popular, atida sense treva pels predicadors dels ordes mendicants, que reproduïen i amalgamaven el doble tòpic de poble deïcida i usurer. Però cap a finals dels anys vuitanta, res no presagiava encara el desastre imminent. El 1387, Joan I confirmava un privilegi del seu pare, datat el 1361, que concedia a l'aljama d'Alzira els mateixos privilegis de què gaudia l'aljama de València. Quatre anys més tard, el 10 de juliol de 1391, arribava a la jueuaria d'Alzira l'ona d'assalts i persecucions iniciada a Sevilla el 6 de juny i ràpidament estesa per tota la península. L'agressió, un dilluns a migdia, es produïa l'endemà de l'atac a la jueuaria de València, en què moriren més de dos-cents jueus, i poques hores abans de l'assalt a la de Xàtiva, el mateix dilluns al vespre. Cap crònica ni document narra els fets, ni s'han conservat les actes del consell municipal d'aquell precís any, i sols ens ha arribat el perdó reial atorgat a la vila, a canvi d'una forta compensació econòmica, dos anys després.

En un primer document, datat el 28 de febrer de 1393, el monarca, després de justificar el perdó per l'escassa entitat del delictes i per la poca o nul·la responsabilitat que hi havien tingut els veïns i les autoritats locals, segons havia estat informat pels mateixos jueus, ara convertits al cristianisme, absolia la vila, els seus habitants i els seus oficials de totes les penes civils i criminals que els poguessen correspondre. Del perdó general, pel qual el tresor reial ingressava 800 florins d'or (8.800 sous), quedaven exclosos trenta-dos veïns, «*quos universaliter vel particulariter certis ex causis remissionis huiusmodi gaudere nolumus, imo ea non obstante possit pro predictis criminibus contra eos in personis et bonis procedi*». Significativament, la nòmina dels principals implicats en l'assalt de la jueria (ampliada més tard a 38 persones) inclou les primeres fortunes de la vila i els representants més destacats de l'oligarquia local: donzells, notaris, mercaders, drapers, apotecaris, emparentats entre ells, que ocuparen, abans i després de 1391, els principals càrrecs del poder local.

La densitat d'oficials públics –justícies, jurats, consellers i fins i tot el mateix batlle, Ramon Samorera– que figuren en la relació podria fer pensar que el rei castiga sobretot la negligència o la passivitat de les autoritats locals, responsables en última instància del manteniment de l'ordre i de la protecció dels jueus. Això es contradiria, però, amb el preàmbul del perdó reial, que sembla deslliurar els càrrecs públics de qualsevol responsabilitat en els fets. En tot cas, el llistat mostra que els promotors de l'agressió no eren forasters ni marginats, ni tan sols veïns d'extracció humil, sinó que pertanyien a algunes de les més grans famílies d'Alzira –els Serra, els Martorell, els Costejà, els Deztorrents–, incloent-hi els caps dels respectius llinatges, d'on eixien els gestors del poder local i també els principals competidors dels jueus en el comerç dels diners. Només vint dies després, el 20 de març, «*ad humilis intercessus quorundam familiarium et domesticorum nostrorum*», el perdó reial els arribava també a ells. I el 18 d'abril següent, el monarca tancava definitivament el cas amb una remissió general i absoluta.

Com en moltes altres jueries, inclosa la de la ciutat de València, l'assalt provocà la conversió de la majoria dels jueus al cristianisme i la desaparició de l'aljama com a comunitat organitzada. Molts, probablement la majoria, emigraren. Cap a Xàtiva, cap a Morvedre, o fins i tot fora del regne, aprofitant l'autorització concedida pel rei –«*vobis fidelibus conversis ville nostre Algezire*»– el mateix any que amnistiava els responsables de l'avalot. Vuit anys després d'aquest, en el llibre de la peita de 1399, només figuren dos jueus i nou conversos, un percentatge molt baix de l'antiga població hebrea de la vila. Els seus noms són homònims d'alguns dels notables locals, fins i tot dels qui participaren en l'agressió, que possiblement farien de padrins en el seu baptisme, però els seus patrimonis estaven molt per baix de les grans fortunes, i ni tan sols arribaven a la mitjana, situada entorn de les cent lliures: el més acabalat, el pare Guillem Gombau, es quedava en 47 lliures i mitja; el seguien Joan Martorell, amb 22; Pere Manuel, amb 18; Joan del Miracle, amb 17; el sastre Pere Aimar, amb 16; Joan Castelló, amb 14; Joan Pujol, amb 12; Guillem Roca, amb 10; i el sastre Falconet, amb 6. Els dos jueus, Mahir Suxén i Mossé Suxén, es quedaven en dues i

una, respectivament. Però els seus ingressos, més que en la terra o la propietat immobiliària, que és el que grava l'impost de la peita, continuaven estant en el comerç i en el crèdit. Jaume Manuel i el seu fill Pere, mort el 1400, apareixen regularment en la relació de creditors de la vila, percebent el primer un cens anual de 300 sous i el segon un de 500. Guillem Gombau arrendà la gabella de la sal el 1398, la tornà a arrendar l'any següent junt amb Joan Arnau; el 1402 arrendà junt amb Andreu Martorell i Pere Navarro la imposició del tall dels draps, per 5.680 sous, i la imposició sobre la carn, d'un diner per lliura, per 6.720 sous; i el 1403, la imposició dels «béns sehents», junt amb Jaume Guerau i Pere de Gravalosa, per 4.050 sous. De tots ells, només en un cas s'ha pogut establir la seua identitat anterior: Jaume Manuel, «*qui nominari solebat Içach Adzarella*».

La seua integració dins la comunitat cristiana no era, però, completa. Els conversos, tot i ser formalment cristians, continuaren constituint una minoria –exígia: a penes una vintena dels 1.766 veïns censats el 1399– a part, percebuts com a diferents per les fonts cristianes, que els identifiquen sempre com a «neòfits». A la seua cohesió com a grup diferencial contribuïen les aliances familiars internes, o amb conversos d'altres poblacions –per exemple, el 1405, Jaume Gençor, convers de Llíria, aportà 100 florins d'or al matrimoni del seu fill Miquel, sastre, amb Dolça, filla del també sastre i convers d'Alzira Pere Aimar–, i també probablement, en no pocs casos, la pràctica clandestina de l'antiga fe. En qualsevol cas, el seu rastre es fa cada vegada més rar a Alzira –només tres conversos en el llibre de la peita de 1430: Pere Aimar, Jaume Manuel i Arnau Olmedes–, fins a desaparèixer per complet en la segona meitat del segle XV. No perquè ja no en quedassen, sinó perquè els documents ja no estimen necessari recordar la seua condició de “cristians nous”.

5. LA COMUNITAT MUSULMANA

Antoni Furió. Universitat de València

Com moltes altres moreries urbanes, la d'Alzira, una de les més importants del regne de València, no sembla haver estat constituïda principalment per l'antiga població andalusina de la vila, sinó per musulmans que s'hi traslladaren posteriorment, enmig de forts moviments poblacionals com a conseqüència de la conquesta, la colonització i les revoltes sarraïnes. És cert que els pactes entre Jaume I i les autoritats islàmiques d'Alzira –els “vells” de l'aljama, en haver fugit el governador i les seues tropes– per a la capitulació de la ciutat establien que els moros podrien continuar residint-hi lliurement, conservant els seus drets i les seues possessions. Tanmateix, els nous colons cristians no sempre respectaren aquests pactes i aprofitaren la seua posició de força per a expropiar la població musulmana autòctona, obligant Jaume I a intervenir per tal de restituir les heretats incautades i de rebaixar la tensió. Segurament amb no massa èxit, perquè l'any següent, els moros del nou regne de València es van revoltar contra la dominació cristiana. Tant aquesta primera revolta de 1247 com la posterior insurrecció general de la població musulmana el 1276-1277, al final ja del

regnat de Jaume I, no sols posaven en perill l'existència mateixa del regne, sinó tot el que s'havia aconseguit amb la conquesta. Per tal d'assegurar aquesta, la repressió de les revoltes anà acompanyada d'ordres generals d'expulsió de la població indígena, que si bé no es van complir del tot, sí que tingueren importants conseqüències per als musulmans valencians, que van ser expulsats d'algunes ciutats i instal·lats en altres.

En el primer cas, el desallotjament forçós de la població musulmana va donar lloc a l'establiment de nous colons cristians, les donacions als quals quedaren consignades en el *Llibre del Repartiment* dels anys 1248 i 1249. Les repercussions no van ser menors en el segon, ja que la moreria d'Alzira va ser saquejada el 1276. De l'atac van ser acusades unes setanta persones, entre les quals hi havia vídues, dones casades i xiquets, i també habitants de les poblacions veïnes, que van ser condemnats al pagament d'una multa de 15.000 sous, posteriorment rebaixada a 10.000. Finalment, el 1279, el rei Pere el Gran oferí un perdó general a tots els inculpatos.

L'assalt va ser molt violent, perquè no sols se saquejaren les cases i els béns dels moros, sinó que també es capturaren persones per a vendre-les com a esclaus o demanar-ne un rescat, com mostra el cas de Gonçal de Conca, acusat d'haver apresat quatre musulmans. I, sens dubte, això contribuí a la decadència de la moreria d'Alzira, que no deixà de perdre habitants en les dècades i fins i tot els segles següents, caient d'un centenar de famílies –unes cinc-centes persones– en els anys setanta del segle XIII a menys de la meitat, 45, una centúria més tard. Molts dels seus antics residents fugiren en aquests anys a les alqueries del terme o a d'altres localitats de la comarca. Durant tot el Tres-cents i primeres dècades del Quatre-cents, Alzira va ser un centre urbà fonamentalment cristià, amb una petita població jueva i una, encara menor, musulmana, confinada al raval de l'Alquenència, a extramurs de la vila.

El procés es reinvertí a mitjan segle XV, quan la moreria va reviscolar gràcies a la immigració de famílies musulmanes procedents d'altres aljames de la Ribera, com ara Corbera i la Valldigna,⁴¹ i la població musulmana d'Alzira començà a augmentar al mateix temps que es reduïa la cristiana. Si el 1431 hi havia 45 famílies, les mateixes que el 1387, el 1459 eren ja 61, el 1461 havien passat a 71 i el 1464 a 81. La tendència ascendent continuà en els anys següents, fins a assolir el 1495 el seu màxim de 116, per a mantenir-se sempre per damunt de cent en les dues primeres dècades del segle XVI, fins la conversió forçada dels musulmans, esdevinguts ara "moriscos", durant la revolta de les Germanies. Aquest increment demogràfic encara resulta més notable, si tenim en compte que molts moros d'Alzira, com també d'altres viles i pobles valencians, continuaven emigrant –legalment o no, és a dir, fugint– cap a Granada i el nord d'Àfrica.

La segona meitat del Quatre-cents va ser testimoni, doncs, d'una gran mobilitat geogràfica. Per una banda, les famílies musulmanes que traslladaven la seua residència des de diverses localitats de la Ribera a la moreria d'Alzira i, per l'altra, les famílies cristianes que abandonaven la vila i els ravals en direcció a la ciutat de València. La mobilitat de la població apareix testimoniada directament i indirecta. En el primer

⁴¹El 1417, el batlle d'Alzira rebia com a vassalls moros de l'abat de Valldigna i d'altres senyors, que a canvi de prestar "sagrament e homenatge" i de pagar el besant i altres impostos, rebien la protecció reial enfront dels seus antics senyors. Uns anys més tard, el 1439, un moro d'Alberic que havia estat condemnat pel tribunal senyorial a pagar una forta multa (100 florins) buscà refugi en Alzira, on es va fer vassall del rei.

cas, pels esments documentals a persones i famílies concretes, i en el segon, per la renovació dels cognoms registrats en els censos fiscals. Només el 30 % dels cognoms censats el 1431 continuen encara el 1510, mentre que dels 237 documentats en aquests vuitanta anys, solament 56 ho estan el 1431, el que vol dir que les tres quartes parts restants han estat aportades per la immigració. El quadre següent recull el nombre de moros aveïnats a la moreria d'Alzira en els últims quaranta anys del segle XV i la localitat de procedència. Es tracta només de referències directes, per tant, el nombre real devia ser considerablement major.

IMMIGRANTS A LA MORERIA D'ALZIRA

Any	Nombre	Procedència
1462	1	Barxeta
1464	1	Rafelguaraf
1465	2	Corbera / Llombai
1466	1	Millars
1469	4	Alberic (2) / Carlet (2)
1471	1	Bicorp
1472	2	Alberic / Vilamarxant
1474	4	Alberic/Millars/Cofrents/Bicorp
1475	2	Corbera / Cotes
1477	1	Cotes
1478	1	Carlet
1485	2	Novelda/Massalavés
1487	1	Corbera
1488	2	Tavernes / Benifairó
1489	3	Tous (2) / Xixerà
1490	3	Tous / Corbera / Sumacàrcer
1491	1	Torre d'en Lloris
1493	2	Corbera / Picassent
1494	1	Tossalet
1495	1	Alberic
1496	1	Vall d'Alfàndec
1500	3	Vall d'Alfàndec / Ènova/Bunyol

Més de la meitat dels immigrants provenen, com mostra el quadre, de la mateixa comarca de la Ribera: setze del sud, de la baronia d'Alberic i altres poblacions meridionals; vuit del nord, de Carlet a Llombai; i sis de Corbera. L'altra meitat procedeix de les comarques limítrofes: la Canal de Navarrés, la Vall d'Alfàndec, la Safor, la Vall d'Aiora, l'Horta i la Foia de Bunyol, tot i que també hi trobem moros procedents de la Marina i de les Valls del Vinalopó. En sentit invers, trobem dos moros d'Alzira que van a Benimuslem, un a Alasquer i un altre a Rafelguaraf, poblacions totes dins la

mateixa comarca de la Ribera. D'un altre, però, se'ns diu que fugí a la Vall d'Elda, al sud del país.

El creixement de la població musulmana, certificat també pels padrons de riquesa –segons el de 1465, hi havia 113 contribuents moros, quan l'impost del morabatí només en dóna 81 per a l'any anterior; 129 el 1485 i 154 el 1500, quan una de cada quatre famílies d'Alzira tornava a ser musulmana–, i fonamentat tant en una fecunditat superior a la cristiana como en una forta immigració, explica el projecte, finalment fracassat d'ampliació de la moreria d'Alzira (Ruzafa 1988).

Entre 1399 i 1510 hi ha documentats a la moreria 237 llinatges i 499 famílies diferents, el que dóna una mitjana de poc més de dues famílies per llinatge. Aquesta mitjana, però, amaga les enormes diferències entre uns i altres, ja que mentre que la majoria de llinatges només es corresponia amb una família que en portava el cognom, alguns es diversificaven en cinc, vuit, deu o divuit famílies. En total, 26 llinatges compten amb cinc o més famílies cada un, i així 18 famílies portaven el cognom Gimi, 11 el Rocaís, 10 l'Alburgí i el Jaení... Per contra, 211 llinatges són unifamiliars. La diversificació familiar s'explica en part per la seua fecunditat, però també perquè eren les famílies musulmanes que més temps portaven residint a la moreria d'Alzira.

Els padrons de riquesa i els llibres de la peita també ens permeten entendre millor la significació de la població musulmana d'Alzira. Si bé el 1430, els moros –52– només representaven el 3,7 % del total de contribuents, 1.386, el coeficient patrimoni/família era molt més baix entre els musulmans (7,2 lliures per contribuent) que entre els cristians (38,6 lliures). En total, els moros només posseïen béns valorats en 375,5 lliures, quan la riquesa imposable global ascendia a 53.942 lliures, és a dir, a penes el 0,7 % del total (Peris Albentosa 1991; 165). La situació havia canviat bastant trenta anys després, el 1465, quan el nombre d'habitants de la moreria havia passat de 52 a 114, el valor dels patrimonis de les famílies musulmanes havia ascendit a 1.505 lliures i el promedi de riquesa s'havia quasi duplicat (13,2 lliures per contribuent), encara que quedava molt lluny de la mitjana alzirenya (55,9 lliures). Tot i així, dos musulmans posseïen patrimonis valorats en més de cent lliures (Sat Cortoví, amb 127, i Sat Xalantí, amb 112), quan trenta anys abans no hi arribava cap moro, enfront dels 111 cristians que superaven aquest llindar (Peris Albentosa 1991: 166). Sat Cortoví, àlies Paziar, posseïa també set cases, a més de deu camps, que el 1485 eren ja divuit, i un altre moro, Fucey Hualit, originari de Carlet, superava també en aquest mateix any les cent fanecades. Eren els moros més rics d'Alzira. Cap d'ells, però, com tampoc cap altre moro d'Alzira, posseïa molins ni almàsseres ni cap altre aparell de transformació, tots en mans de cristians.

A pesar de la clara posició subordinada de la població musulmana, la quantitat de terra posseïda pels habitants de la moreria no deixà d'augmentar en tota la centúria, en un ritme i volum superior a l'increment demogràfic. Les 330 fanecades de 1426 s'havien més que quintuplicat el 1465, quan la superfície cultivada propietat dels musulmans ascendia a 1.631, per pujar de nou a 2.399 el 1485 i vora les 3.000 fane-

cadés el 1500. En tres quarts de segle, doncs, la terra en mans dels musulmans d'Alzira s'havia gairebé multiplicat per deu. I no sols s'havia incrementat en termes globals, sinó que també ho havia fet el promedi. El 1426, la totalitat de les explotacions musulmanes era inferior a les 24 fanecades (2 ha) i solament vuit superaven les 12 (1 ha). En canvi, a partir de 1465, més de la meitat de les explotacions sobrepassen fàcilment l'hectàrea. Per altra part, com assenyala Mark Meyerson, ni la riquesa d'una moreria urbana estava tota en la terra –molts musulmans d'Alzira devien treballar com a artesans i mercaders–, ni tota la terra posseïda pels moros se situava dins del terme de la vila. Ell mateix aporta l'exemple de diversos moros d'Alzira que durant el regnat de Ferran el Catòlic posseïen terres a la Foia de Llombai, Torís, Alberic i Corbera (Meyerson 1991: 119-120, quadre 2). I, encara, alguns musulmans eren grans propietaris ramaders, com Sat Ageg, que posseïa un ramat de 500 cabres, o un altre Ageg o Ageig, Mahomat, que arrendà la carnisseria de la moreria el 1473 i que, per a mantenir abastida la taula, comprà 45 ovelles i 15 cabres d'un moro de Cortes; més de 100 ovelles de Bernat Català, un mercader de l'Alcúdia, i més ovelles també de Mahomat Vizcaya de Massalavés (Meyerson 1991: 126).

Ben probablement, l'expansió de la comunitat musulmana es beneficià de la davallada de la cristiana. Molts veïns d'Alzira es traslladaven a València, atrets per les majors oportunitats de treball i de negoci que oferia la capital del regne, deixant enrere cases, terres i ocupació. I en no pocs casos, terra i feina degueren passar als immigrants musulmans, atrets al seu torn per les possibilitats del mercat de treball d'Alzira. La mitjana de les explotacions musulmanes no era molt elevada i segurament devien completar els seus ingressos amb altres treballs, com a treballadors assalariats en les explotacions cristianes. El bon moment de la població musulmana es traduí fins i tot, com hem vist, en un intent d'ampliar l'espai de la moreria, que finalment es va veure frustrat. També la conjuntura favorable va ser efímera. Ultra la diferència ètnica i religiosa, i la por sempre present a una revolta o a la connivència amb els pirates barbarescos i, sobretot, un hipotètic atac turc, el ressentiment contra els musulmans s'alimentava també, segons, Peris Albetonsa, de la conflictivitat entorn dels usos de l'aigua. Finalment, l'hostilitat esclatà de forma violenta durant la revolta de les Germanies, quan les moreries de la Ribera, inclosa la d'Alzira, van ser assaltades i, els seus habitants, obligats a convertir-se al cristianisme. Alguns ho van fer i passaren a ser moriscos o cristians nous, mentre que altres fugiren al nord d'Àfrica. En qualsevol cas, l'antiga moreria, ara anomenada Vilanova d'Alzira, se submergí en una profunda decadència i, de les més de cent famílies que hi havia abans de la revolta, el 1524 només en quedaven dotze, totes batejades. Quatre anys més tard, una altra font afirmava que tretze de les quaranta cases amb què comptava havien quedat completament derruïdes. Tot i així, la comunitat morisca encara sobrevisqué més de vuitanta anys, fins que el 1609 tots els seus membres van ser expulsats definitivament.

L'ORGANITZACIÓ POLÍTICA I INSTITUCIONAL

1. EL GOVERN DE LA CIUTAT

Sandra Bernabeu. Universitat de València

El govern municipal d'Alzira, nascut al temps de la conquesta de Jaume I, es va articular a partir d'un quadre de magistratures, oficis i subalterns que sota el principi de fidelitat al rei i del bé de la cosa pública s'encarregarien de dirigir en diferent grau tots els quefers derivats del regiment i l'administració de la vila. A grans trets, el seu organigrama institucional reproduïa a petita escala el model instituint a la ciutat de València el 1245, el qual es difondria progressivament a la resta de ciutats i viles del regne de València i, en general, a tot arreu de la geografia de la Corona d'Aragó (Narbona, 2013). En aquest sentit, al llarg dels segles baixmedievals, l'organització política i administrativa de la vila i les seues dinàmiques evolutives seguien els trets comuns del propi desenvolupament del règim municipal catalano-aragonès. Ara bé, no obstant els trets compartits, el seu funcionament va desenvolupar unes particularitats, ritmes i cronologies d'evolució pròpia, que ja a inicis del segle XV dotaren la vila d'una identitat urbana diferenciada d'acord amb la seua realitat socio-política i econòmica, és a dir, d'acord amb els interessos de la seua elit dirigent (Bernabeu, 2014).

Gravat de l'obra impresa Regiment de la cosa pública de Francesc Eiximenis. Biblioteca Universitaria de València. Juan de Juanes, Museu de la Catedral de València.

1.1 L'ORIGEN I LES PRINCIPALS MAGISTRATURES I OFICIS MUNICIPALS

El punt de partida de l'organització jurídica de la vila com a municipi es remunta a l'any 1249, data en què l'esmentat sobirà va atorgar la jurisdicció d'Alzira i del seu terme general a tots els prohoms i habitants d'aquella (Huici 1916). Una concessió

que, en la pràctica, va significar la concessió als representants locals d'una capacitat de decisió i d'acció política extraordinària en afers de diversa naturalesa, que afectaven no sols als interessos de la vila pròpiament dita sinó també als del territori de la seua contribució o terme general. Aquesta magistratura política suprema, que es renovava anualment, gaudia –com abans ho feia el cort– de l'assessorament d'un consell particular, format en principi per una vintena de prohoms, que constituïa un organisme deliberatiu. Tanmateix, en assumptes de gran importància per a la vila es reunia el consell general, format aproximadament per trenta o quaranta persones, en el que s'enquadraven tant prohoms rellevants de la vila com, en menor mesura, representants dels dos ravals, el de Santa Maria i el de Sant Agustí, i dels llocs existents en la seua contribució general. Els jurats i el consell foren les màximes institucions representatives del govern de la vila des de 1239 fins a 1707, i les seues reunions periòdiques, gairebé setmanals, foren el marc institucional on es produïen les negociacions i acords que anaren definint les especificitats del govern alzireny.

Per altra part, a partir de 1266, les funcions judicials anteriorment exercides pel cort van ser assumides per una nova magistratura unipersonal, el justícia, que actuaria des d'aleshores com un jutjat de primera instància encarregat de l'administració de les causes ordinàries en matèria civil i criminal. Junt a la seua autoritat en matèria jurídica, una altra competència destacada del justícia va ser la de presidir les sessions del consell. Amb els jurats i el justícia, l'organigrama municipal es completava amb el mostassaf, un oficial d'origen musulmà encarregat de mantenir l'ordre urbà i de controlar el compliment de les normatives que regien la vida socioeconòmica de la vila. Aquestes funcions incloïen àmplies competències que anaven des de la higiene pública i l'urbanisme a la legislació sumptuària. També s'encarregava de supervisar els pesos i les mesures vigents, de controlar la qualitat de les mercaderies i de denunciar i castigar el frau. En relació amb aquestes últimes funcions, assumí també la regulació dels preus de determinats articles, l'examen dels aliments, així com la vigilància del procés de producció i comercialització de productes artesanals. Jutjava les infraccions de forma sumària i oral i tenia jurisdicció per a imposar i executar les multes o penes previstes (sanció econòmica, presó, confiscació o destrucció de productes fraudulents).

Als oficis majors s'afegien altres dos càrrecs importants, l'escrivà dels jurats i del consell i el síndic, els quals solien ser ocupats per notaris, a causa del seu coneixement del dret i les seues competències administratives. L'escrivà era qui dirigia la burocràcia edilícia de la vila i donava fe pública de les decisions de govern preses per les autoritats locals, mentre que el síndic tenia funcions de representant o procurador del municipi davant d'altres institucions públiques o de particulars. Ambdós càrrecs, elegits immediatament després de l'elecció dels jurats i dels consellers, tenien en origen una vigència anual, tot i que el d'escrivà, en diverses ocasions, va ser exercit durant anys consecutius pel mateix notari, una circumstància que acabà precipitant que el càrrec passàs a ser triennal a partir de 1446. També eren dos càrrecs molt cobejats per l'oligarquia local, atès que, al contrari que a la ciutat de València, els

notaris d'Alzira formaven part de la capa superior del patriciat urbà. I, de fet, trobem diversos membres de l'elit dirigent que, al llarg de les seues trajectòries polítiques, exerciren ambdues funcions.

Per sota seu, encara hi havia un entramat de càrrecs menors, subalterns de les altes magistratures urbanes, com ara el de lloctinent, especialment el del justícia i el dels jurats, que actuaven en moments puntuals en nom del titular a causa de l'absència d'aquest. En no haver-hi cap normativa específica, el justícia i els jurats solien designar com a lloctinents els seus propis familiars. I encara hi trobem tota una sèrie de tècnics auxiliars –assessors, notaris, escrivans– encarregats de redactar, registrar i arxivar el gran volum de documentació produïda pel govern municipal, de la qual només es conserva avui una petita part a l'Arxiu Municipal d'Alzira, així com els missatgers, els obrers de vila, els pesadors i l'agutzil o trompeta que pregonava les crides públiques.

Quant a l'extracció social de les persones que ocuparen els principals càrrecs municipals durant l'Edat Mitjana, inicialment els quatre jurats es reclutaven en exclusiva entre els prohoms de la vila, com devia ser també el cas del consell. No obstant això, a partir de 1278, i a imitació del sistema introduït per Pere el Gran en la ciutat de València, la juraderia i el consell es repartirien de forma equitativa i graduada segons el nivell de riquesa dels veïns, és a dir, entre l'estament de cavallers o generosos, els homes de vila i la gent dels oficis. Cinc anys després, però, el mateix monarca derogà aquest sistema en confirmar els privilegis de Jaume I i restablir així el sistema de govern preexistent. El monopoli de què gaudien els prohoms es mantingué fins a 1329, quan, amb Alfons el Benigne, l'estament nobiliari aconseguí de forma definitiva el dret a participar en les principals institucions de govern local de les ciutats i viles més importants. Per tant, a partir d'aquesta data, els cavallers, generosos, homes de paratge o donzells d'Alzira van poder accedir a l'alta magistratura en anys alterns, tot i que sotmesos a una condició: que a la vila hi residissen almenys quatre individus hàbils de dit estament. És a dir, a diferència de la ciutat de València on els cavallers tenien reservades anualment dues de les sis places de magistrats, a la vila només gaudien d'una de les quatre places de jurat cada dos anys, sempre que acomplissen el requisit esmentat. El mateix sistema i requisit s'aplicà també als càrrecs de justícia i de mostassaf, que inicialment havien estat també reservats en exclusiva als prohoms de vila, així com a la composició del consell, en el qual es reservaven anualment dues places a membres de la noblesa. Per la seua part, els representants dels oficis van ser reincorporats al consell a partir de 1338, dos per cada ofici. Tot i així, al llarg del segle XV la composició del consell adquirirà una estructura estable formada per deu consellers majors (prohoms de vila), cinc consellers menors (representats dels oficis) i dos cavallers, a més dels quatre jurats sortints, és a dir, els qui havien exercit la magistratura l'any precedent.

La majoria dels càrrecs municipals eren renovats anualment, cada un en una data concreta, generalment en coincidència amb alguna festa del calendari cristià. I així, l'elecció dels jurats tenia lloc la vespra de Pentecosta, una festa mòbil del calenda-

ri (cinquanta dies després de Pasqua), que solia oscil·lar entre finals de maig i principis de juny. L'endemà de l'elecció, diumenge, els nous edils prenen possessió del càrrec tot prestant jurament davant el representant reial en la vila, el batlle local o el seu lloctinent, en una cerimònia que tenia lloc a la Plaça Major, poc abans de celebrar-ne la missa del Sant Evangeli a l'església de Santa Caterina. La data, el lloc i el moment no s'havien triat a l'atzar, sinó que cercaven conscientment la unió espiritual de l'ordre diví i l'ordre cívic, atès que aquest dia del cicle pasqual simbolitza, dins del calendari litúrgic cristià, el descens de l'Esperit Sant amb el qual tenen inici les activitats de l'Es-

Sant Miquel Arcàngel en el Llibre del Mostassaf de València, Arxiu Històric Municipal de València.

glésia, mentre que, amb el seu jurament, els quatre magistrats elets iniciaven el nou exercici polític. D'aquesta manera, a partir de la litúrgia cristiana i a través d'una cerimònia pública, hi tenia lloc una manifestació col·lectiva en la qual les institucions de govern, dominades per les principals famílies de la vila, adquirien la seua legitimació i s'impregnaven de poder davant els seus veïns. Fet que venia a reforçar la jerarquia social, és a dir, el predomini del patriciat al capdavant de la comunitat urbana, alhora que contribuïa a forjar la identitat col·lectiva d'aquesta.

L'elecció dels consellers es feia després de la dels jurats i els candidats elets accedien al càrrec en el primer consell general del nou exercici polític, després de comprometre's a reunir-se sempre que fossen convocats i a assessorar als magistrats en les seues decisions. El càrrec de mostassaf era renovat el 28 de setembre, vespra de Sant Miquel, mentre que la presa de possessió tenia lloc l'endemà, el dia de la festa, en l'església major de Santa Caterina i davant el batlle o el seu lloctinent. Finalment, l'elecció del justícia es feia el 22 de desembre i l'accés al càrrec el dia de Nadal, que era quan prestava jurament davant el batlle reial.

1.2 EL SISTEMA ELECTORAL I LA INCIDÈNCIA DE LES FACCIÓNS POLÍTIQUES

La vila comptà al principi amb plena autonomia per a elegir les diferents magistratures del govern municipal. I, de fet, entre 1249 i 1283, les persones que hi accediren van ser cooptades o designades directament pels jurats sortints. Aquests i els nous edils elegien al seu torn els membres del consell que els havien d'assessorar, mentre que els consellers i els nous regidors designaven les persones que ocuparien els càrrecs de justícia, mostassaf, escrivà i síndic. Aquest sistema d'elecció va propiciar, pri-

mer, la reproducció de certes famílies en les principals institucions del govern local i, després, la formació d'una elit local que monopolitzava el control del municipi. De fet, els membres de les famílies que accediren inicialment amb major freqüència als càrrecs públics prompte foren conscients que participar en la vida pública a través de l'exercici de les magistratures locals els permetia influir en les decisions polítiques en benefici dels seus interessos particulars o de grup, el que explica per què les eleccions es convertiren en un moment àlgid perquè esclatassen conflictes socials.

Per tal de disminuir el control hegemònic exercit per unes poques famílies sobre el govern municipal, la monarquia va modificar a partir de 1283 el sistema electoral introduint-hi el sistema de redolins o de designació indirecta, a través del sorteig dels candidats als càrrecs, uns candidats, però, que havien estat prèviament escollits per l'elit dirigent. De fet, en el cas dels jurats, els quatre magistrats i el seu consell elegien sis prohoms o *electors* per cadascuna de les dues parròquies –la de Santa Maria i la de Sant Agostí– que, al seu torn, nomenaven lliurement els seus candidats per a exercir l'alta magistratura (a raó de sis candidats per cada parròquia), els quals eren sotmesos posteriorment a sorteig. El procés era senzill i estava perfectament reglamentat: els noms dels candidats eren escrits en un tros de pergamí que es plegava i era recobert de cera formant un redolí, i els redolins eren submergits en un recipient ple d'aigua, d'on un xiquet n'extreia quatre, que contenien els noms dels que serien finalment nomenats jurats pel batlle local o pel seu lloctinent. El mateix mètode electoral se seguia en el cas del justícia i del mostassaf, així com en el de l'escrivà i el del síndic, mentre que en el dels consellers va continuar vigent el sistema de designació directa fins al primer terç del segle XV.

La intervenció de l'atzar en el resultat final de l'elecció des de finals del Dos-cents, tot i que va suposar una lleugera obertura de l'accés als càrrecs públics, no va impedir que continuàs el predomini d'una minoria de famílies i individus en el govern de la vila durant la centúria següent. Una elit dirigent, que almenys en la segona meitat del segle XIV, estaria formada per llinatges com els Martorell, els Gombau, els Serra, els Vendrell, els Safàbrega, els Roca, els Destorrents, els Costejà, els Llorenç, els Fuster o per certs individus rellevants com Bartomeu Enyech d'Aràndiga o Eiximèn de Tolsana, que controlaven les nominacions de les candidatures a les principals magistratures i càrrecs municipals. Una dinàmica sociopolítica al voltant de la qual s'anà consolidant una xarxa de solidaritats familiars, veïnals i clientelars que, alimentades per ambicions particulars i rivalitats personals, es conjugaran fins a formar grups d'interessos compartits i antagonistes entre si pel control de les principals magistratures urbanes. Una circumstància que evidència com a Alzira, igual que ocorria en altres ciutats i viles importants de la Corona, l'existència de faccions polítiques en constant pugna pel poder municipal va ser una realitat. Unes parcialitats d'àmbit local que s'accentuaren en determinades conjuntures en projectar-se sobre elles causes i problemàtiques de les dues grans faccions interestamentals que afectaren, amb especial virulència a partir de 1375, al conjunt de la societat del regne de València. Ens referim, a la coneguda, intensa i complexa conflictivitat entre el bàndol dels Centelles i el dels Vilaragut,

que abonaren un escenari d'amenaques, baralles, morts i assalts per tot el país, tot competint pel control del poder públic, tant municipal com reial (Narboña 2015).

És en aquest context de conflictivitat general quan s'entén millor el desenvolupament a Alzira d'una normativa municipal específica reguladora de l'accés als càrrecs públics. A grans trets, els candidats als càrrecs municipals alzirenys havien de tenir vint-i-cinc anys, estar casats i haver residit en Alzira durant els últims deu anys. A aquests tres requisits, se n'afegiren d'altres com ara, des de 1388, no mantenir obert cap litigi contra la vila i, des de 1397, no ser deutor d'aquesta (és a dir, haver pagat impostos municipals i multes). Així mateix, en 1398 s'aprojava una mesura concreta contra el control que exercien alguns llinatges en prohibir que membres d'una mateixa família (pare i fill, sogre i gendre o germans) fossen candidats al mateix temps als càrrecs de justícia, jurats, mostassaf o altres oficis de la vila. Enfront d'aquestes mesures de caràcter restrictiu, en 1401 es permetia participar en la vida pública de la vila a tots aquells nouvinguts que, amb independència d'haver-hi residit un decenni, disposassen d'un patrimoni de 500 lliures (10.000 sous).

No obstant aquesta regulació de l'accés als càrrecs, la mort sense descendència legítima de Martí l'Humà i el consegüent esclat del conflicte dinàstic durant l'interregne (1410-1412) van agreujar més encara la divisió política a la vila en abraçar les parcialitats la defensa dels drets al tron dels dos principals candidats a la Corona. Així, el bàndol alzireny liderat pel batlle local, Miquel Vendrell, tradicionalment adherent al bàndol regnícola dels Vilaragut, defensà les aspiracions de Jaume d'Urgell, mentre que els partidaris centellistes a la vila, encapçalats per Antoni Martorell i Pere Lloret, abraçaren la causa del candidat Trastàmara, Ferran d'Antequera. Una confrontació sociopolítica general al regne, on la vila d'Alzira hi tindrà un protagonisme destacat. La seua situació geogràfica intermèdia entre les dues ciutats majors del regne, València i Xàtiva, junt a la seua condició d'una de les viles més importants, determinaren que els líders de les faccions regnícules, tant d'un bàndol com de l'altre, decidissen participar activament i directa per tal de col·locar o mantenir en el govern alzireny la facció local afí.

En aquest sentit, cal partir del fet que entre 1410-1411 el govern de la vila, igual que el de la capital del regne i els principals càrrecs reials del país, estaven sota domini urgellista. En aquest punt, la caiguda de Xàtiva en mans centellistes el 6 juliol de 1411 va posar el govern alzireny en una delicada situació, com mostra el fet que el 18

Representació de la mediació de Sant Vicent Ferrer en els conflictes entre els Vilaragut i els centelles. Retaule ceràmic de Jaume de Scals Arancil, Façana de la Catedral, plaça de l'Almoina.1955.

de juliol següent, tement que la rebel·lió centellista s'estengués, el govern local demanà ajuda a la capital. Un temor no infundat, tenint en compte que mesos després, la nit del 31 de juliol de 1411, la vila era assetjada pel líder centellista Pere Maça, el qual, junt a Francesc Soler, Lluís Pertusa i Juan Ferrández de Heredia, va entrar a la vila amb el suport dels alzirenys Pere Lloret i Antoni Martorell, tot obligant els jurats i el consell a designar una comissió assessora de govern, integrada pels següents veïns: Pere Aymar, Antoni Boquet, Joan Safàbrega, Francesc Martorell, Bernat Ponç, Miquel Vendrell, Jaume Garcia, Bernat Serra, Joan Santanyana, Jaume Loarri, Bartomeu Adzebro, menor, Pasqual Baron i Miquel Jutxes. La primera i única decisió d'aquesta comissió va ser revocar Joan Destorrents com a síndic representant de la vila en el parlament del regne de València que s'estava celebrant aquells dies. Va ser l'única decisió perquè aquest intent de control de la vila per part de la facció centellista quedà en un no-res, ja que el dia següent es va presentar a la vila el governador del regne, l'urgellista Arnau Guillem de Bellera, que va forçar als de Pere Maça a eixir de la vila, va cancel·lar les accions de govern preses sota la seua influència i va perdonar tots els crims dels habitants i veïns d'Alzira, excepte els que havien consentit l'entrada dels centellistes. Potser per això, pocs dies després, en represàlia, alguns veïns enderrocaron l'alberg d'Antoni Martorell i el sembraren de sal (Parra Ballester 1972).

No obstant això, la balança de poder en favor dels urgellistes es va capgirar el 27 de febrer de 1412, data en què les forces del governador Bellera foren vençudes militarment per l'exèrcit centellista en la batalla del Codolar, al camp de Morvedre. La derrota i la mort de Bellera va fer caure el govern urgellista de la capital, que des d'aleshores va estar sota control dels Centelles. Ara bé, l'Alzira urgellista encara resistiria un poc, com mostra el fet que va rebutjar la invitació dels vencedors per a participar en el nou parlament que designaria els compromissaris valencians, per la qual raó cap membre del govern alzireny va estar present en l'elecció dels representants del regne de València en el compromís de Casp. A més a més, seria des d'Alzira des d'on Ramon, Joan i Francesc de Vilaragut intentaren recompondre mesos després l'assemblea en pro de la causa urgellista, però sense èxit. Només la sentència de Casp del 28 juny de 1412 i, amb ella, l'ascens al tron del Trastàmara van començar a doblegar l'urgellisme a Alzira, d'on van ser expulsats alguns dels seus partidaris, mentre que d'altres van acabar per fugir. Tot i que no es coneix el nombre de veïns que abandonaren la vila, sí que es pot intuir que el seu nombre degué ser important, atès que Ferran I, vint dies després d'accedir al tron de la Corona d'Aragó, va enviar a la vila un subrogat del lloctinent del governador del regne perquè intentàs que hi tornassen tots els veïns expulsats que volguessen fer-ho.

Mesos després, i possiblement en relació amb el retorn a la vila dels membres de l'antiga facció urgellista, Ferran I era informat per Joan Mercader, batlle general, i per l'advocat Guillem Saera com per «rahó dels oficis de la vila» hi havia grans desordres a Alzira.⁴² Una inestabilitat política que va contribuir a accentuar l'intervencionisme de la monarquia en la renovació anual del govern de la vila, fonamentat en principi en mesures concretes amb la finalitat de repartir equitativament el poder entre els bàndols

⁴²Arxiu de la Corona d'Aragó
(ACA), RC, 2401, f. 30v
(12 de novembre de 1412)

Sant Vicent Ferrer anuncia la sentència per la que declara rei a Ferran I en la porta de l'església de Casp. Emilio Fortún Sofí, El compromiso de Caspe. 1890. Caspe, Ayuntamiento.

i de mantenir l'ordre públic. Entre elles, la d'autoritzar la repetició de les eleccions dels jurats en desembre de 1412 o, també en aquest any, que el batlle general del regne, Joan Mercader, investigàs els desordres de la vila i supervisàs les eleccions municipals.

La conflictivitat continuà en 1413, en una conjuntura d'alçament del sector urgellista al principat de Catalunya i de recolzament popular d'aquest al regne de València (Rubio, 2003). Coneixedor d'aquest suport popular valencià, el 9 de juny d'aquell any Ferran I nomenà el cavaller centellista Francesc Soler capità d'Alzira –una mena de governador territorial– amb plenes competències per a empresonar i expulsar els “sospitosos”. Un nomenament que no va ser ben rebut pel govern alzireny, donat que la presència continuada d'un centellista podia exacerbar els sentiments de veïns urgellistes i provocar una major inestabilitat política a la vila. De fet, no poques tensions generaria el fet que, deu dies després del nomenament, els jurats de la vila rebessen l'ordre de no acollir-hi “alcuns homes armats de les partides de mossèn Berthomeu Serra e de mossèn Berenguer Venrell”.⁴³ És a dir, dos membres pertanyents a dues rellevants famílies de l'oligarquia alzirenya tenien prohibida l'entrada a la vila, molt possiblement per pertànyer al sector urgellista i, per tant, amenaçar l'ordre públic a Alzira en aquelles dates.

Ara bé, si la pervivència dels sentiments urgellistes a Alzira era una realitat coneguda, també ho eren els esforços de la facció centellista en el govern de la vila per acabar amb l'urgellisme. Per una part, Alzira envià tropes al bàndol reialista per a sufocar la revolta de Bunyol, alhora que, per altra, es va acordar castigar els qui malparlaven del rei, tal com resa la següent normativa municipal: “Ítem que si alcunes persones seran atrobades mesclants zizànies ne mala lavor parlants del feyt del molt alt senyor rey no degudament, que sien castigades e punits, segons la calitat del feyt”.⁴⁴ A més

⁴³AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig., 03-15, sf., (19 de juny de 1413).

⁴⁴AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig., 03-15, sf., (17 de juliol de 1413).

Sepulcre de Jaume
d'Urgell al Castell
de Xàtiva.

a més, poc després, a sol·licitud de Ferran I, la vila va enviar cent homes per a reforçar les tropes monàrquiques en el decisiu setge de Balaguer, que posà fi a les aspiracions de Jaume d'Urgell, el qual va ser capturat i empresonat al castell de Xàtiva, on va morir el 1433.

No obstant això, l'ombra de les faccions del regne continuà viva en els conflictes pel govern alzireny encara anys després. I així, l'escalada de tensions va esclatar novament en juliol de 1416, a causa de la pèrdua de la batllia local per part de Miquel Vendrell davant Antoni Martorell, que havia estat recomanat

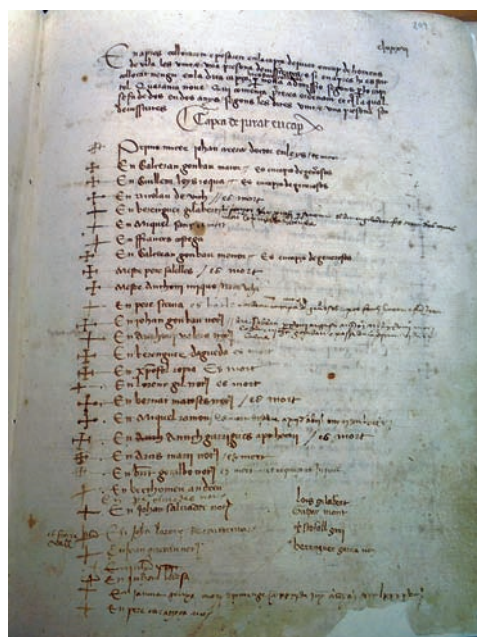
pel batlle general al nou monarca, Alfons el Magnànim. Aquell fet va desencadenar incidents greus, com ara que Bernat Vendrell, fill de l'anterior batlle, entrà a casa de la reina Violant per arremetre contra Antoni Martorell. Va ser en el context d'aquet conflicte concret quan Joan Mercader, batlle general del regne de València, reconeixia al secretari reial Pau Nicolas que aquesta no era sols una simple pugna entre candidats pel càrrec de la batllia local sinó que estava en joc el propi control de la vila, *"car la qüestió no és de pus sinó la vila, qui ara és del rey, que sia de diables"*,⁴⁵ en un dels testimonis més il·lustratius sobre la divisió de la societat política alzirenya a inicis del segle XV. Uns arguments interessats per part de l'alt oficial reial, que pretenia garantir el control del govern de la vila per part d'un sector de l'oligarquia municipal alzirenya i no d'un altre, tot caracteritzant com a "diables" el sector que havia estat urgellista i, precisament, encapçalat pel propi Miquel Vendrell.

La divisió de les faccions polítiques entre centellistes i vilaraguts va anar diluint-se a poc a poc ja durant els primers anys del regnat d'Alfons el Magnànim. Ara bé, això no significa que desapareguessen les diferències internes dins del grup dirigent de la vila, com evidencia especialment el fet que, en 1426, el sobirà designà com a justícia el conseller i camarlenc reial Jaume Romeu, suspent així les eleccions anuals de dita magistratura. Un nomenament estratègic en tant que col·locava en l'alta magistratura judicial d'Alzira una persona aliena a la vila amb la finalitat que jutjàs els conflictes entre veïns sense que això suposàs agreujar o generar noves discòrdies entre ells, com ocorria si el justícia era d'una o altra família local. Aquesta solució, que desagradava tothom, es mostrà, però, insuficient. Potser per això, el 13 d'abril de 1432, el monarca, a sol·licitud d'un sector de l'oligarquia de la vila, i després d'una votació renyida en el consell alzireny, va acceptar introduir de forma temporal el sistema de sac i sort per a les eleccions dels principals càrrecs públics. Un canvi de sistema electoral que ja en març de 1427, a penes un mes després que Xàtiva rebés el privilegi d'insaculació, un sector de l'elit en el poder havia volgut imposar en les eleccions de la vila, sense aconseguir-ho.

⁴⁵ACA, RC, *Cartas Reales*,
Caja 2, f. 234r
(29 de juliol 1416).

Amb aquest nou mètode electoral, els candidats als càrrecs municipals quedaven fixats per als següents deu anys, en introduir el seu nom en els sacs dels oficis que per la seua condició eren susceptibles d'exercir. Per tant, en endavant només serien candidats aquells el nom dels quals havia estat introduït en els «sacs de les eleccions». D'aquesta manera, l'arbitració reial es concretà en autoritzar la introducció del nom dels candidats en els sacs, eliminant així la conflictivitat i les tensions que es repetien tots els anys en el moment de l'elecció dels oficis públics. Aquest sistema va garantir una major circulació dels càrrecs municipals, ja que va impedir que un mateix individu exercís la mateixa magistratura o càrrec al llarg d'una dècada, ja que en el moment que el seu nom eixia d'un dels sacs en l'elecció i exercia l'ofici corresponent, teòricament ja no tornava al sac fins que la monarquia autoritzàs una nova introducció de noms de candidats. Per altra part, la insaculació assegurava als membres de les principals famílies l'exercici de magistratures urbanes durant un període de deu anys, el que relaxava les lluites de poder a la vila. D'aquesta manera, l'elit governant alzirenya va quedar definida, alhora que desapareixien les bandositats relacionades amb les eleccions a les magistratures, ja que a partir d'aleshores per a ser candidat als oficis del govern local hi havia que sol·licitar-ho al sobirà. D'aquesta manera, el servei a la monarquia per tal d'obtenir gràcies i favors reials es va convertir en una de les principals estratègies per a poder formar part de la societat política de la vila o per a ascendir socialment, cosa que contribuï a reforçar la lleialtat del patriciat alzireny envers la monarquia.

Dues dècades després de la introducció del sistema de sacs per a la provisió dels càrrecs municipals, Alzira va rebre el privilegi d'insaculació, en concret el 13 de juliol de 1446, que, si d'una banda va consolidar la tendència més participativa en les eleccions al govern local, per l'altra va mantenir un alt nivell de jerarquització amb una definició més estricta del grup patrici. La gran diferenciació es va produir entre els homes de paratge i els homes de vila, és a dir, entre la petita noblesa i els ciutadans. Es va crear així una *capsa del justícia, jurats, mostassaf i consellers de homes generosos*, en la qual serien introduïts tots els homes de paratge de la vila que hi residissen i acreditassen tenir un patrimoni de 6.000 sous, la mateixa quantitat que havien d'acreditar els homes de vila per a ser introduïts en les capses de justícia, jurat en cap i mostassaf, mentre que per a poder ser introduït en la *capsa de jurat segon d'homes de la vila i la de jurat terç i quart*, el límit es va fixar en 4.000 sous. Quant a la capsa de consellers majors, aquesta contenia

Relació dels noms inclosos en la capça de insaculació de jurat en cap de 1469 amb anotacions posteriors. Llibre de ordinacions i privilegis de la vila d'Algezira, f. 205r (foliació moderna), Arxiu Municipal d'Alzira.

tots els noms que formaven part de les capsas esmentades d'homes de vila. Tot plegat, podem veure com la riquesa patrimonial va passar a ser la principal restricció d'accés a les principals magistratures locals, a més d'erigir-se en el criteri fonamental d'enquadrament dels individus al si de l'elit dirigent de la vila. Quant a la *capsa de consellers menors*, només s'indica que hi són introduïts els noms de les persones hàbils i suficients a dit ofici, únic requisit també, a part del de ser notari, que s'exigia per a entrar dins la capsa dels escrivans i la capsa dels síndics.

Aquestes disposicions anaren acompanyades d'una regulació més precisa que, per exemple, prohibia que una persona exercís el mateix càrrec de forma consecutiva o l'exercici de dos càrrecs al mateix temps. Tampoc no estava permès que dos membres d'una mateixa família –pare i fill, sogre i gendre o germans– ocupassen simultàniament el mateix any l'un el càrrec de justícia i l'altre el de jurat en cap; ni podrien accedir als oficis de la vila persones amb deutes o plets pendents amb la vila. Per altra part, es va disposar que les capses s'obrissen cada dos anys per a poder-hi introduir nous noms o perquè els que ja hi estaven poguessen promocionar de grau, tot seguint un ordre progressiu. D'aquesta forma, qui volgués entrar en la capsa de jurat primer havia de passar primer per la capsa de jurat tercer i quart, podent ser admès únicament una persona per any.

Aquest sistema d'elecció es mantingué vigent durant gairebé dues dècades, fins que de nou els recels i les rivalitats entre les principals famílies governants de la vila van provocar un nou canvi del sistema electoral. En particular, el canvi es va produir quan tres dels quatre jurats alzirenys electes en 1465 (Francesc Martí, Galceran Gombau major i el notari Joan Gombau) sense consultar al consell, en sol·licitaren la revocació a Joan II. El nou sistema que substituïa la insaculació, conegut com la ceda reial i vigent a la ciutat de València des de 1424, va ser instituït a Alzira el 13 de maig de 1466 amb la finalitat de “resecar les grans passions que eren entre los dits vehins de la vila d'Algezira i els habitants de aquella”.⁴⁶ Amb aquest nou mètode, l'elit local governant s'assegurava el control de les candidatures als diferents càrrecs, ja que serien els seus membres els encarregats de confeccionar, dies abans de cada elecció, una llista o ceda dels candidats que, en última instància, havia de ser autoritzada pel monarca o pels seus oficials. En concret, Joan II va disposar que els vuit consellers restants de l'última elecció dels jurats, juntament amb els magistrats que havien acabat la seua juraderia, designassen anualment dotze candidats per a tots els càrrecs. Els noms d'aquests dotze seleccionats devien ser escrits en una llista que devia ser supervisada pel rei o el batlle local. Al mateix temps, s'introduïa a Alzira un nou requisit per a ser inclòs en les eleccions com era el de posseir un cavall d'un valor de tres-cents sous o més, una mesura que s'ha de contextualitzar en el marc dels anys centrals de la guerra civil catalana (1462-1472) i, per tant, amb la possibilitat d'haver de defensar el regne o de contribuir a les tropes reials en territori català. Només dos anys després, i a causa de les disputes novament obertes a l'hora de confeccionar els llistats de candidats, el govern de la vila va sol·licitar al rei el restabliment del sistema d'insaculació, que va tornar a entrar en vigor el 1469.

⁴⁶AMA, *Còdex especials*, 00/4, f. 201v.

Amb l'arribada al tron de Ferran el Catòlic, la cursa pel poder municipal va continuar enfrontant els veïns de la vila (Bernabeu i Garés Timor 2018). Particularment nombrosa va ser la nòmina d'impedits o exclosos de les eleccions de la vila per haver participat en les bandositats de l'any 1480, en la qual trobem Miquel Vendrell, Bernat Roig, el notari Joan Guerau, els germans Joan i Mateu Guerau, així com diversos membres de la poderosa família dels Martorell i Pere Escrivà. El cas d'aquest últim és digne de ressenyar en tant que, sent batlle local, havia participat en els incidents patits per Jaume Peris, criat reial i cunyat de Pere Gombau, després que Peris hagués comprat l'escrivania de la batllia. Per altra part, el cas dels Martorell també és de subratllar, ja que van anar perdent la seua omnipotent presència política a la vila arran dels seus enfrontaments, especialment amb els Castellví, que s'havien fet amb la batllia local, per delegació de Jaume de Santàngel, a qui el rei havia designat batlle d'Alzira.

Amb tot, i en síntesi, es pot afirmar que la confrontació derivada de les relacions de poder i de l'exercici dels càrrecs públics va persistir a la vila durant tota la baixa edat mitjana, malgrat els canvis de sistema electoral i de la nova concepció de la monarquia com a principal instrument arbitrador de les diferències internes de les elits alzirenyes. Així mateix, la modificació del sistema electoral no va impedir la formació d'una elit municipal, que almenys al segle XV estava constituïda per cinc grans famílies: els Martorell, els Gombau, els Vendrell, els Serra i els Safàbrega, que van aconseguir reproduir-se en el govern municipal durant tota la centúria. Al voltant d'aquests llinatges existia alhora una àrea d'influència pròpia articulada per relacions de parentiu o clientelars amb famílies igualment destacades dins del grup dirigent, com els Piquer, els Roca, els Costejà, els Martí, els Jordà o els Garcia, situades en un segon esglaió. La introducció del sistema d'insaculació a partir de 1446 no va suposar cap canvi dràstic en l'exercici dels càrrecs municipals per part d'aquesta elit local ni afectà la seua preeminència social, en tant que quedava integrada en aquell sistema d'eleccions gràcies a la seua capacitat econòmica. Sí que es va ressentir, però, la seua capacitat d'influència i, en conseqüència, la seua hegemonia política, en haver perdut ja des de 1432 la facultat de cooptar als membres del consell. Ara bé, malgrat el seu predomini al capdavant de les magistratures, només els Gombau experimentaran a partir de 1446 un increment en l'exercici de càrrecs municipals, un èxit que afavorí la promoció social d'alguns dels seus membres, que passaren de l'estament dels ciutadans al dels generosos. El procés de renovació de les elits es manifestà també en trajectòries polítiques brillants per part d'alguns individus durant la segona meitat del Quatre-cents, com Joan Tolosa, Antoni Valero o alguns membres de les famílies Guerau i Garí, personatges i famílies emergents dins de la societat política alzirenya de la segona meitat del segle XV que encapçalaran el govern de la vila durant la centúria següent. Amb l'arribada al tron de Ferran II, l'agitació i el descontent social, junt a les modificacions més acusades del grup oligàrquic de la vila, ja que s'havia anat marginant del poder sectors i famílies tradicionalment importants, creen una conjuntura de creixent malestar i conflictivitat que a la mort d'aquest monarca acabarà gestant la revolta de les Germanies.

MODIFICACIÓ DEL SISTEMA ELECTORAL DE LES PRINCIPALS MAGISTRATURES DE LA VILA

Cronologia	Sistema electoral	Observacions
1249-1283	Cooptació	Nominació de candidats arbitrària de l'elit governant. Elecció per designació directa del càrrec.
1283-1432	Redolins	Nominació de candidats arbitrària de l'elit patrícia. Elecció del càrrec per sorteig.
1432-1446	Sistema de sacs	Candidats per a una dècada seleccionats prèviament i supervisats per la monarquia. Elecció del càrrec a sort.
1446-1466	Insaculació	Candidats per a una dècada seleccionats de forma graduada prèviament i supervisats per la monarquia. Elecció del càrrec a sort.
1466-1468	Ceda reial	Confecció d'una llista de candidats feta per l'elit governant i supervisada per la monarquia. Elecció per sorteig.
A partir de 1469	Insaculació	Candidats per a una dècada seleccionats de forma graduada prèviament per la monarquia. Elecció del càrrec a sort.

LLINATGES QUE EXERCIREN AMB MAJOR FREQUÈNCIA LES MAGISTRATURES I CÀRRECS MUNICIPALS ENTRE 1388 I 1500 (Bernabeu, 2014).

Família	Justícia	Jurats	Conseller	Mostassaf	Escrivà	Síndic	Total
Martorell	12	13	67	10	-	3	105
Gombau	4	12	64	9	6	7	102
Vendrell	4	18	56	1	-	1	80
Serra	6	10	46	7	-	1	70
Safàbrega	6	9	46	2	-	6	69
Piquer	-	9	38	-	12	2	61
Roca	7	12	35	6	-	-	60
Costejà	3	11	37	3	1	3	58
Martí	2	8	37	-	3	8	58
Jordà	-	7	42	1	5	2	57
Garcia	-	2	33	2	8	6	51
Salvador	1	8	22	2	8	7	48
Gilabert	4	8	31	3	1	-	47
Olmedes	-	9	32	1	-	2	44
Sanç	2	9	27	1	-	4	43
Tolosa	1	9	22	-	7	3	42
Roig	-	10	30	1	-	-	41
Navarro	1	5	25	-	7	1	39
López de Pomar	1	8	27	1	-	-	37
Carbonell	-	6	34	-	-	-	37
Arenys	-	6	28	2	1	-	37
Valero	2	7	24	3	-	-	36
Saragossà	1	2	24	-	7	2	36
Garí	-	6	24	1	1	3	35

**FAMÍLIES QUE EXERCIREN MÉS VEGADES LA MAGISTRATURA
DE JURAT ENTRE 1388-1500**

Llinatge	Càrrecs	Anys d'exercici
Vendrell	18	1394, 1404, 1410, 1422, 1426, 1426, 1429, 1430, 1438, 1444, 1469, 1473, 1478, 1481, 1484, 1491, 1494, 1497
Martorell	15	1397, 1399, 1402, 1405, 1410, 1413, 1414, 1422, 1433, 1438, 1439, 1443, 1450, 1485, 1487
Gombau	13	1414, 1430, 1440, 1441, 1445, 1465, 1465, 1467, 1470, 1470, 1473, 1474, 1475
Costejà	13	1396, 1411, 1412, 1421, 1422, 1441, 1446, 1449, 1453, 1461, 1475, 1479, 1486
Roca	12	1403, 1405, 1412, 1413, 1422, 1424, 1427, 1433, 1436, 1464, 1491, 1497
Safàbrega	12	1389, 1397, 1398, 1412, 1421, 1425, 1427, 1429, 1432, 1437, 1460, 1497
Olmedes	11	1435, 1439, 1443, 1449, 1453, 1457, 1461, 1467, 1469, 1473, 1490
Serra	10	1396, 1402, 1404, 1411, 1411, 1412, 1413, 1427, 1432, 1455
Roig	9	1452, 1475, 1479, 1482, 1486, 1488, 1490, 1493, 1496, 1500
Piquer	9	1428, 1437, 1447, 1454, 1458, 1462, 1471, 1492, 1495
Tolosa	9	1442, 1466, 1474, 1477, 1481, 1484, 1487, 1491, 1496
Gilbert	9	1431, 1435, 1438, 1446, 1456, 1466, 1469, 1481, 1498

JURATS D'ALZIRA (1388-1500)

1388-1389

Goçalbo López de Pomar
Blasco d'Osca
Nicolau Castelló
Bernat Llorenç, notari

1396-1397

Bernat Costejà
Lluís de Santacreu
Nicolau Castelló
Joan Serra, donzell

1389-1390

Pere Gisbert
Bernat Safàbrega
Marçó Galindo
Guillem Mir

1397-1398

Pere Mir
Bernat Safàbrega
Guillem Mir
Pere Martorell

1390-1391

Pere Lloret
Vicent d'Esplugues
Sanxo de Moya

1398-1399

Blasco d'Osca
Anton Boquet
Pere Gisbert
Antoni Safàbrega, notari

1394-1395

Bernat Llorenç
Joan Aymar
Berenguer Vendrell
Berenguer Ros

1399-1400

Jaume de Martorell
Bernat de Jusseu
Bartomeu Enyech d'Aràndiga
Francesc Destorrents

1401-1402

Jaume Ferrer
Pere d'Arenys, major
Pere Llorenç
Vicent d'Alcanyís

1402-1403

Eximèn López de Pomar
Joan Serra, fill d'Arnau
Pere de Martorell
Bernat Ponç

1403-1404

Guillem Roca
Berenguer Fuster, major
Bernat Falcó
Arnau Fuster

1404-1405

Bartomeu Enyech d'Aràndiga
Berenguer Serra
Bernat Ros
Joan Vendrell

1405- 1406

Vicent d'Esplugues
Marçó Galindo
Berenguer Roca
Francesc Martorell

1410-1411

Antoni Boquet
Guillem d'Arenys
Francesc Martorell
Antoni Vendrell

1411-1412

Berenguer Serra
Bernat Perpinyà
Arnau Serra, pus jove
Pere Costejà, notari

1412-1413

Berenguer Fuster, major
Joan Safàbrega
Berenguer Roca
Bernat Costejà

1412-1413

Mateu Serra
Antoni Boquet
Joan Destorrents
Joan Gil

1413-1414

Guillem Roca
Arnau Serra
Pere Llorenç
Francesc de Martorell

1414-1415

Antoni de Martorell
Jaume Garcia
Guillem Gombau
Joan Aràndiga

1421-1422

Bernat Costejà
Joan Safàbrega
Lluís Santacreu
Simó Sanç

1422-1423

Guillem Roca
Pere Costejà † Joan Vendrell, substitut
Lluc de Martorell
Bernat Vendrell

1424-1425

Lluís de Santacreu
Pere Llorenç
Berenguer Roca
Jaume Garcia, notari

1425-1426

Nicolau Castelló
Joan Safàbrega
Alfonso Falcó
Antoni Abril, àlies Cisteró

1426-1427

Joan Vendrell
Bernat Comella
Joan Aràndiga
Bernat Goçalbo

1427-1428

Pere de Santacreu
Berenguer Roca
Jaume Serra
Bernat Safàbrega

1428-1429

Simó Sanç
Mateu de Jaca
Bernat Badia
Ferrer Piquer

1429-1430

Joan Safàbrega
Joan Vendrell, menor
Bartomeu Martí, menor
Pere Navarro

1430-1431

Joan Vendrell
Ramon Vidal
Guillem Gombau
Bartomeu Garrigues

1431-1432

Pere López de Pomar
Simó Sanç
Alfonso Falcó
Pere Gilabert

1432-1433

Joan Serra, donzell
Joan Aràndiga
Bernat Safàbrega
Folc Fenoll

1433-1434

Berenguer Roca
Lluc de Martorell
Pere d'Arenys
Bartomeu Martí, notari

1434-1435

Simó Sanç
Joan Alcanyís
Bartomeu Martí
Bernat Badia, notari

1435-1436

Bartomeu Garrigues
Lluís Ponç
Berenguer Gilabert
Bernat Olmedes

1436-1437

Miquel Sanç
Gabriel Roca
Ramon Samora
Macià Mirò

1437-1438

Esteve López de Pomar
Joan Safàbrega
Ferrer Piquer
Pere Fraga

1438-1439

Joan Vendrell
Bernat Goçalbo
Joan Martorell
Berenguer Gilabert

1439-1440

Arnau Olmedes
Mateu Martorell
Joan Fuster
Narcís Martí

1440-1441

Guillem Gombau
Llorenç Gil
Pere Trullàs
Lluís Brotons

1441-1442

Galceran Gombau
Francesc Costejà
Joan Salvador
Llorenç Jordà, notari

1442-1443

Joan Tolosa
Pere d'Arenys
Antoni Valero
Jaume Navarro

1443-1444

Macià Miró
Bernat Olmedes
Narcís Martí, notari

1444-1445

Joan Vendrell
Joan Aràndiga
Llorenç Garcia, notari
Lluís Brotons

1445-1446

Guillem Gombau
Miquel Sanç
Francesc Dalmau
Pere Fraga

1446-1447

Pere López de Pomar
Francesc Costejà
Berenguer Gilabert, draper
Joan Fuster

1447-1448

Miquel Sanç
Ferrer Piquer, notari
Llorenç Jordà
Francesc Sanç

1448-1449

Pere López de Pomar,
Gabriel de Galbés
Pere Fraga
Bernat Domínguez

1449-1450

Francesc Costejà
Pere d'Arenys
Bernat Olmedes
Pere Navarro

1450-1451

Jaume de Martorell,
Joan Benet
Bernat Matoses, notari
Joan Salvador, notari

1451-1452

Gabriel de Galbés
Joan Fuster
Macià Miró
Antoni Valero, notari

1452-1453

Nicolau de Vic
Pere Fraga
Andreu Roig
Llorenç Jordà

1453-1454

Francesc Costejà
Pere d'Arenys
Bernat Olmedes
Bernat Matoses

1454-1455

Miquel Ferrer
Ferrer Piquer
Cristòfol Ròpia
Joan Salvador, notari

1455-1456

Pere Serra, cavaller
Llorenç Gil
Macià Miró
Lluís Brotons

1456-1457

Francesc Dalmau
Bernat Matoses, notari
Berenguer Gilabert, menor
Pere Navarro, notari

1457-1458

Miquel Ferrer
Joan Fuster
Bernat Olmedes
Llorenç Jordà

1458-1459

Joan Cirera, misser
Ferrer Piquer, notari
Macià Miró
Antoni Garí, notari

1459-1460

Pere López de Pomar,
Joan Benet
Narcís Martí, notari
Joan Salvador, notari

1460-1461

Miquel Sanç
Bernat Safàbrega, major †
Cristòfol Ròpia, substitut
Antoni Valero, notari
Llorenç Jordà, menor

1461-1462

Francesc Costejà
Cristòfol Ropià
Bernat Olmedes
Joan Arenys

1462-1463

Joan Cirera, misser
Ferrer Piquer, notari
Macià Miró
Antoni Garí, notari

1463-1464

Francesc Dalmau
Joan Fuster
Miquel Ramon
Esteve Valero, àlies moret

1464-1465

Miquel Sanç
Joan Salvador, notari
Guillem Lluís Roca
Bartomeu Andreu

1465-1466

Francesc Martí, cavaller
Galceran Gombau, major
Joan Gombau, notari
Onofre Tamarit, donzell

1466-1467

Berenguer Gilabert
Antoni Valero, notari
Pere Navarro, major
Joan Tolosa, notari

1467-1468

Bernat Olmedes
Bernat Goçalbo, notari
Berenguer d'Àgueda
Pere Gombau, notari

1468-1469

Joan Cirera, misser
Miquel Ramon
Antic Garrigues
Joan Guerau, notari

1469-1470

Francesc Martí, cavaller
Berenguer Gilabert
Pere Olmedes, notari
Miquel Vendrell, apotecari

1470-1471

Joan Gombau, major, notari
Joan Gombau, menor
Pere Pérez
Lluc Carbonell, notari

1471-1472

Onofre Tamarit, donzell
Antoni Valero, notari
Joan Piquer, notari
Jaume Traucador, apotecari

1472-1473

Pere Sallèles, mestre
Joan Guerau, notari
Antoni Vilabertran,
Llorenç Jordà, notari

1473-1474

Galceran Gombau, major,
Berenguer d'Àgueda
Miquel Vendrell, apotecari
Pere Olmedes, notari

1474-1475

Joan Gombau, major, notari
Joan Tolosa, notari
Ausiàs Lebà
Lluc Carbonell, notari

1475-1476

Antoni Vilabertran, donzell
Francesc Costejà
Joan Gombau, menor
Bernat Roig

1476-1477

Berenguer Àgueda
Bernat Garí
Pero Pérez
Jaume Truxa, notari

1477-1478

Onofre Tamarit
Antoni Valero, notari
Joan Tolosa, notari
Lluc Carbonell, notari

1478-1479

Bernat Gonçalbo
Joan Llorenç de Canyamars
Miquel Vendrell
Ausiàs Lebià

1479-1480

Bernat Safàbrega, donzell
Francesc Costejà
Joan Guerau, notari
Bernat Roig

1480-1481

Miquel Ramon
Jaume Camargo, notari
Lluc Carbonell, notari
Francesc Benet

1481-1482

Berenguer Gilabert
Miquel Sanç
Joan Tolosa, notari
Miquel Vendrell, apotecari

1482-1483

Bartomeu Andreu
Bernat Garí
Bernat Roig
Jaume Traucador, apotecari

1483-1484

Joan Llorenç de Canyamars
Llorenç Jordà, notari
Lluc Carbonell, notari
Frederic Cirera

1484-1485

Joan Salvador, notari
Joan Tolosa
Ausias Lebia
Miquel Vendrell

1485-1486

Miquel Ramon
Paris Galbes
Perot Martorell, donzell
Bernat Garí

1486-1487

Francesc Costejà
Pere Saragossa, notari
Bernat Roig
Lluc Carbonell, notari

1487-1488

Joanot Martorell, donzell
Joan Tolosa, notari
Joan Aznar
Carles Jeroni Taravall

1488-1489

Jaume Escrivà
Joan Canyamars, menor
Pere Eximénez, notari
Climent Roig

1489-1490

Joan Canyamars, major
Jeroni Monçó
Miquel Balaguer
Francesc Traucador, notari

1490-1491

Bartomeu Olmedes
Bernat Garí
Pere Navarro, notari
Jerònim Salvador
Bernat Roig

1491-1492

Guillem Lluís Roca,
Joan Tolosa, notari
Pere Eximénez, notari
Miquel Vendrell, apotecari

1492-1493

Bartomeu Andreu
Frederic Cirera
Antoni Andarí, draper
Ferrer Piquer

1493-1494

Pere López de Pomar
Jaume Escrivà
Jerònim Monçó
Bernat Roig

1494-1495

Joan Canyemar
Miquel Vendrell
Miquel Balaguer
Jaume Truxa, Notari

1495-1496

Guillem Alamany de Martorell
Joan Guerau, notari
Pere Eximénez, notari
Ferrer Piquer

1496-1497

Joan Tolosa, notari
Bernat Roig
Antoni Andarí
Jeroni Salvador

1497-1498

Guillem Lluís Roca
Jaume Truxa, notari
Jeroni Monçó
Miquel Vendrell, apotecari

1498-1499

Lluís Gilabert
Frederic Cirera
Jeroni Robió
Bernat Segarra

1499-1500

Onofre Tamarit, cavaller
Pere Eximénez, notari
Joan Pérez
Joan Guerau, notari

1500-1501

Jerònim Monçó
Bernat Roig
Pere Saragossa, notari
Francesc Traucador, notari

JUSTÍCIA DE LA VILA D'ALZIRA (1388-1500)

1387 - 1388	Llop Eximénez de Perenxisa †	1399 - 1400	Berenguer Vendrell
1387 - 1388	Bernat Safàbrega	1400 - 1401	Mateu Serra
1388 - 1389	Francesc d'Esplugues	1401 - 1402	Antoni Boquet
1389 - 1390	Antoni Boquet	1402 - 1403	Antoni de Martorell
1390 - 1391	Berenguer Fuster	1404 - 1405	Pere de Martorell
1392 - 1393	Blasco d'Osca	1405 - 1406	Joan Fabra, cavaller
1393 - 1394	Bernat Safàbrega	1409 - 1410	Bertomeu Serra
1394 - 1395	Lluís Safàbrega	1410 - 1411	Pere Llorenç
1395 - 1396	Guillem Roca	1411 - 1412	Joan Vendrell
1396 - 1397	Berenguer Vendrell	1412 - 1413	Vendrell Guillem
1397 - 1398	Bernat Costejà, major	1413 - 1414	Guillem Gombau, notari
1398 - 1399	Joan Serra, fill d'Arnau	1420 - 1421	Joan Serra
		1421 - 1422	Pere de Martorell

1422 - 1423	Lluís Alcanyís	1461 - 1462	Guillem Martorell, cavaller
1423 - 1424	Lluc de Martorell	1462 - 1463	Lluís Brotons
1424 - 1425	Pere de Martorell	1463 - 1464	Berenguer Safàbrega, donzell
1425 - 1426	Berenguer Roca	1464 - 1465	Joan Bernat
1426 - 1427	Jaume Romeu, cavaller	1465 - 1466	Jaume de Martorell, cavaller
1427 - 1428	Jaume Romeu, cavaller	1466 - 1467	Narcís Marti, notari
1428 - 1429	Jaume Romeu, cavaller	1467 - 1468	Joan Tolosa, notari
1429 - 1430	Jaume Romeu, cavaller	1468 - 1469	Roca Guillem Luis
1430 - 1431	Bernat Goçalbo	1469 - 1470	Guillem Alamany Martorell
1431 - 1432	Pere Navarro	1470 - 1471	Galceran Gombau, menor
1432 - 1433	Bartomeu Serra, cavaller	1471 - 1472	Francesc Marti, cavaller
1433 - 1434	Guillem Gombau	1472 - 1473	Joan Cirera, misser
1434 - 1435	Bartomeu Martí †	1473 - 1474	Onofre Tamarit, donzell
1434 - 1435	Joan Vendrell	1474 - 1475	Antic Garrigues
1435 - 1436	Joan Serra	1475 - 1476	Galceran Gombau, menor
1436 - 1437	Pere Gilabert	1476 - 1477	Joan Llorenç de Canyamar
1437 - 1438	Simó Sanç	1477 - 1478	Bernat Safàbrega
1438 - 1439	Antoni Valero	1478 - 1479	Berenguer Gilabert
1439 - 1440	Alfonso Falcó	1479 - 1480	Berenguer Gilabert
1440 - 1441	Gabriel Roca	1480 - 1481	Bartomeu Andreu
1441 - 1442	Joan Alcanyís	1481 - 1482	Francesc Costejà
1442 - 1443	Pere Serra	1482 - 1483	Miquel Ramon
1443 - 1444	Berenguer Roca	1483 - 1484	Bernat Safàbrega, donzell
1444 - 1445	Lluc de Martorell, donzell	1484 - 1485	Bertomeu Andreu
1445 - 1446	Joan Benet	1485 - 1486	Galceran Gombau, generós
1446 - 1447	Guillem Martorell, cavaller	1486 - 1487	Berenguer Gilabert
1447 - 1448	Nicolau de Vic	1487 - 1488	Bernat Safàbrega, donzell
1448 - 1449	Jaume Martorell, cavaller	1488 - 1489	Joan Guerau, notari
1449 - 1450	Carles Vendrell	1489 - 1490	Bartomeu Andreu
1450 - 1451	Pere López de Pomar	1490 - 1491	Bartomeu Andreu, cavaller
1451 - 1452	Miquel Ferrer	1491 - 1492	Joan Aznar, donzell
1452 - 1453	Miquel Sanç	1492 - 1493	Jerònim Salvador
1453 - 1454	Guillem de Martorell	1493 - 1494	Jaume Valero, cavaller
1454 - 1455	Francesc Costejà	1494 - 1495	Jaume Escrivà
1455 - 1456	Jaume de Martorell, cavaller	1495 - 1496	Guillem Luis Roca, cavaller
1456 - 1457	Nicolau de Vic	1496 - 1497	Pere Saragossa, notari
1457 - 1458	Pere Serra, cavaller	1497 - 1498	Pere Escrivà, cavaller
1458 - 1459	Llorenç Gil	1498 - 1499	Bartomeu Andreu
1459 - 1460	Bernat Safàbrega, donzell	1499 - 1500	Guillem Lluís Roca, cavaller
1460 - 1461	Gabriel Galbés		

MOSTASSAF DE LA VILA D'ALZIRA (1394-1500)

1394 - 1395	Joan Serra, fill de Pere	1402 - 1403	Guillem Mir
1396 - 1397	Pere Gisbert	1405 - 1406	Joan Lopez de Pomar
1397 - 1398	Guillem Roca	1410 - 1411	Pere d'Arenys
1398 - 1399	Antoni de Martorell	1411 - 1412	Bernat Comella

1413 - 1414	Bernat Costejà	1463 - 1464	Pere Salelles
1421 - 1422	Jaume Serra	1464 - 1465	Llorenç Jordà
1422 - 1423	Berenguer Roca	1466 - 1467	Onofre Tamarit
1424 - 1425	Antoni Garcia	1467 - 1468	Joan Salvador
1425 - 1426	Ramon Garí	1468 - 1469	Joan Gombau, notari
1426 - 1427	Pere d'Arenys	1469 - 1470	Bernat Safàbrega
1428 - 1429	Berenguer Fuster	1470 - 1471	Berenguer Gilabert
1430 - 1431	Bernat Goçalbo	1471 - 1472	Lluís Roca
1431 - 1432	Mateu de Jaca	1472 - 1473	Joan Gombau
1432 - 1433	Berenguer Roca	1473 - 1474	Guillem Alamany Martorell
1432 - 1433	Jaume Serra	1474 - 1475	Joan Canyemar
1434 - 1435	Lluc de Martorell	1475 - 1476	Joan Canyemar
1435 - 1436	Lluc de Martorell	1476 - 1477	Francesc Costejà
1437 - 1438	Berenguer Roca	1477 - 1478	Galceran Gombau
1438 - 1439	Pere Serra	1478 - 1479	Antoni Valero
1439 - 1440	Guillem Gombau	1479 - 1480	Galceran Gombau
1440 - 1441	Joan Alcanyís	1480 - 1481	Joan Salvador
1441 - 1442	Lluís Ponç	1481 - 1482	Bernat Safàbrega
1442 - 1443	Galceran Gombau	1482 - 1483	Jaume Truxa
1443 - 1444	Miquel Ferrer	1483 - 1484	Joan Gombau
1445 - 1446	Guillem Martorell	1484 - 1485	Joan Llorenç de Canyemar
1446 - 1447	Galceran Gombau	1485 - 1486	Pere Gombau
1447 - 1448	Pere Serra	1486 - 1487	Miquel Ramon
1448 - 1449	Carles Vendrell	1487 - 1488	Garcia de Vera
1449 - 1450	Mateu Martorell	1488 - 1489	Jaume Valero
1450 - 1451	Pere Fraga	1489 - 1490	Onofre Tamarit
1451 - 1452	Jaume Martorell	1490 - 1491	Joan Olmedes †
1452 - 1453	Joan Benet	1490 - 1491	Jaume Truxa
1453 - 1454	Andreu Roig	1491 - 1492	Joanot Martorell
1454 - 1455	Jaume Martorell	1492 - 1493	Joan Guerau
1455 - 1456	Guillem Gombau	1493 - 1494	Guillem Lluís Roca
1456 - 1457	Miquel Sanç	1494 - 1495	Frederic Cirera
1457 - 1458	Pere Trullàs	1495 - 1496	Pere Escrivà
1458 - 1459	Galceran Martorell	1496 - 1497	Bartomeu Andreu
1459 - 1460	Berenguer Gilabert	1497 - 1498	Guillem Alamany Martorell
1460 - 1461	Jaume Martorell	1498 - 1499	Gaspar Mont
1461 - 1462	Llorenç Garcia (morí)	1499 - 1500	Jaume Valero
1461 - 1462	Francesc Costejà	1500 - 1501	Bernat Segarra
1462 - 1463	Berenguer Gilabert		

ESCRIVANS DE LA SALA DE LA VILA D'ALZIRA (1388-1500)

1388 - 1389	Guillem Mir	1396 - 1397	Inocenci de Moya
1389 - 1390	Bernat Falcó	1397 - 1398	Inocenci de Moya
1393 - 1394	Bernat de Montfalcó	1398 - 1399	Inocenci de Moya
1394 - 1395	Bernat Creixell	1399 - 1400	Inocenci de Moya
1495 - 1396	Ramon Gilabert	1400 - 1401	Inocenci de Moya

1401 - 1402	Inocenci de Moya	1460 - 1461	Jaume Camargo
1402 - 1403	Inocenci de Moya	1461 - 1462	Jaume Camargo
1403 - 1404	Inocenci de Moya	1462 - 1463	Pere Navarro
1404 - 1405	Inocenci de Moya	1463 - 1464	Pere Navarro
1405 - 1406	Inocenci de Moya	1464 - 1465	Pere Navarro
1411 - 1412	Inocenci de Moya	1465 - 1466	Joan Salvador
1412 - 1413	Inocenci de Moya	1466 - 1467	Joan Salvador
1413 - 1414	Pere Costejà	1467 - 1468	Joan Salvador
1421 - 1422	Pere Arenys	1468 - 1469	Joan Piquer
1422 - 1423	Antoni Ropià	1469 - 1470	Pere Gombau
1424 - 1425	Ramon Garí	1470 - 1471	Pere Gombau
1425 - 1426	Jaume Garcia	1471 - 1472	Pere Gombau
1426 - 1427	Jaume Garcia	1472 - 1473	Narcís Martí
1427 - 1428	Antoni Ropià	1473 - 1474	Narcís Martí
1428 - 1429	Antoni Ropià	1474 - 1475	Narcís Martí
1429 - 1430	Antoni Ropià	1475 - 1476	Joan Gombau
1430 - 1431	Antoni Ropià	1476 - 1477	Joan Gombau
1432 - 1433	Ferrer Piquer	1477 - 1478	Joan Salvador
1433 - 1434	Ferrer Piquer	1478 - 1479	Joan Tolosa
1434 - 1435	Gabriel Galbés	1479 - 1480	Joan Tolosa
1435 - 1436	Ferrer Piquer	1480 - 1481	Joan Tolosa
1438 - 1439	Llorenç Garcia	1481 - 1482	Pere Saragossà
1439 - 1440	Bernat Cardona	1482 - 1483	Pere Saragossà
1440 - 1441	Llorenç Garcia	1483 - 1484	Pere Saragossà
1441 - 1442	Bernat Matoses	1484 - 1485	Llorenç Jordà
1443 - 1444	Bernat Domínguez	1485 - 1486	Llorenç Jordà
1444 - 1445	Antoni Garcia	1486 - 1487	Llorenç Jordà
1445 - 1446	Ferrer Piquer	1487 - 1488	Joan Salvador
1446 - 1447	Pere Navarro	1488 - 1489	Llorenç Jordà
1447 - 1448	Llorenç Garcia	1489 - 1490	Llorenç Jordà
1448 - 1449	Llorenç Garcia	1490 - 1491	Pere Saragossà
1449 - 1450	Llorenç Garcia	1491 - 1492	Pere Saragossà
1450 - 1451	Ferrer Piquer	1492 - 1493	Pere Saragossà
1451 - 1452	Ferrer Piquer	1493 - 1494	Joan Tolosa
1452 - 1453	Ferrer Piquer	1494 - 1495	Joan Tolosa
1453 - 1454	Pere Navarro	1495 - 1496	Joan Tolosa
1455 - 1456	Pere Navarro	1496 - 1497	Pere Saragossà
1456 - 1457	Joan Salvador	1497 - 1498	Joan Piquer
1457 - 1458	Joan Salvador	1498 - 1499	Joan Tolosa
1458 - 1459	Joan Salvador	1499 - 1500	Joan Truxa
1459 - 1460	Jaume Camargo	1500 - 1501	Joan Tolosa

SÍNDICS I PROCURADORS DE LA VILA (1388-1500)

1388 - 1389	Berenguer Fuster	1396 - 1397	Bernat Safàbrega
1389 - 1390	Bernat Falcó	1397 - 1398	Joan Arnau
1394 - 1395	Guillem Mir	1398 - 1399	Bernat Ponç

1398 - 1399	Bernat Costejà	1465 - 1466	Bernat Matoses
1403 - 1404	Berenguer Serra	1468 - 1469	Arcís Martí
1404 - 1405	Guillem Mir	1469 - 1470	Joan Guerau
1405 - 1406	Guillem Mir	1470 - 1471	Pere Olmedes
1412 - 1413	Berenguer Fuster	1471 - 1472	Joan Gombau
1413 - 1414	Jaume Garcia	1473 - 1474	Llorenç Jordà
1421 - 1422	Bernat Comella	1474 - 1475	Pere Olmedes
1421 - 1422	Guillem Comella	1475 - 1476	Lluc Carbonell
1421 - 1422	Guillem Gombau	1476 - 1477	Joan Salvador
1421 - 1422	Berenguer Roca	1477 - 1478	Jaume Truxa
1426 - 1427	Innocenci de Moya	1478 - 1479	Lluc Carbonell
1428 - 1429	Bernat Costejà	1479 - 1480	Jaume Camargo
1432 - 1433	Innocenci de Moya	1480 - 1481	Joan Guerau
1438 - 1439	Arcís Martí	1481 - 1482	Lluc Carbonell
1439 - 1440	Joan Salvador	1482 - 1483	Joan Salvador
1440 - 1441	Bernat Domínguez	1482 - 1483	Joan Piles
1441 - 1442	Arcís Martí	1483 - 1484	Joan Guerau
1444 - 1445	Joan Salvador	1484 - 1485	Lluc Carbonell
1447 - 1448	Joan Salvador	1485 - 1486	Joan Tolosa
1448 - 1449	Arcís Martí	1486 - 1487	Joan Salvador
1449 - 1450	Bernat Domínguez	1487 - 1488	Pere Saragossà
1450 - 1451	Ramon Garí	1488 - 1489	Joan Tolosa
1451 - 1452	Narcís Martí	1489 - 1490	Pere Navarro
1452 - 1453	Joan Salvador	1490 - 1491	Llorenç Jordà
1453 - 1454	Ferrer Piquer	1491 - 1492	Joan Guerau
1454 - 1455	Antoni Garcia	1492 - 1493	Joan Tolosa
1455 - 1456	Bernat Matoses	1493 - 1494	Pere Saragossà
1456 - 1457	Llorenç Garcia	1494 - 1495	Jaume Camargo
1457 - 1458	Guillem Gombau	1495 - 1496	Jaume Truxa
1458 - 1459	Narcís Martí	1496 - 1497	Pere Eximénez
1459 - 1460	Ferrer Piquer	1497 - 1498	Berenguer Garcia
1462 - 1463	Narcís Martí	1498 - 1499	Onofre Matoses
1463 - 1464	Antoni Garí	1499 - 1500	Berenguer Garcia
1464 - 1465	Joan Gombau	1500 - 1501	Pere Eximénez
1465 - 1466	Lluc de Carbonell		

2. LA HISENDA MUNICIPAL

Antoni Furió. Universitat de València

Tot i que les referències a ingressos i despeses són bastant anteriors, ja que des del principi mateix de la seua existència al segle XIII la vila necessitava de recursos econòmics per a fer front tant a les demandes de la monarquia com a les pròpies urgències comunitàries, Alzira no comptà amb una veritable hisenda municipal i, amb ella, una comptabilitat regular dels ingressos i les despeses fins als anys vuitanta del segle XIV. Abans, quan hi havia una necessitat, es recaptava un impost, es demanava

un préstec o es carregava un censal, de manera puntual i finalista, és a dir, destinats a reunir la quantitat requerida. No hi havia una estructura administrativa permanent ni tampoc es duïen encara llibres de comptes, com es feia ja a la ciutat de València i a d'altres ciutats. Cap a finals del Tres-cents, però, comencen a registrar-se i conservar-se en l'arxiu els primers comptes municipals, inicialment en els protocols dels notaris que treballaven per al Consell i, de seguida, en els llibres d'actes d'aquest últim, que, junt a les deliberacions i els acords del govern municipal, recullen el producte de l'impost directe (la peita), els arrendaments de les imposicions (les cises), el carregament de censals i els pagaments efectuats pel clavari, el majordom o altres oficials encarregats de les finances de la vila. En els exercicis 1379-1380 i 1380-1381, els dos més antics conservats, el "pressupost" d'Alzira rondava els 65.000 sous, aportats a parts gairebé iguals per la fiscalitat indirecta (les cises sobre set productes de gran consum, com la carn, el vi, la mòlta de cereals, els draps, els animals, els béns seents i el lli) i la directa (l'impost de la peita i una altra col·lecta de "capitació"), mentre que la gran majoria de les despeses (el 83,21 %) estava representada pel pagament dels interessos del deute públic i, en molta menor mesura, pel manteniment de l'aparell burocràtic (salaris dels oficials municipals i dietes) i el que podríem considerar serveis comunitaris (a penes un 5 % del total de les despeses). És a dir, que, com en la major part de les ciutats i viles del regne, l'esforç fiscal de la població d'Alzira i el seu terme es desviava –en forma de pagaments de censals– en benefici de la petita capa de creditors –menys de setanta– que monopolitzaven el deute públic de la vila.

INGRESSOS I DESPESES DE LA VILA D'ALZIRA

	1379-1380	1380-1381
Ingressos totals	65.203 s. 7 d.	67.421 s. 7 d.
Fiscalitat directa		
Col·lecta de la peita		23.617 s. 7 d.
Col·lecta de capitació		6.000 s.
Fiscalitat indirecta		
Arrendament de les cises		34.589 s. 6 d.
Murs i valls		2.000 s.
Resta de l'any anterior		1.128 s. 6 d.
Despeses totals	63.985 s. 1 d.	58.852 s.
Servei del deute (pensions de censals i altres)		48.972 s.
Salaris i dietes		6.767 s.
Serveis comunitaris		3.103 s.
Saldo	1.218 s. 6 d.	8.569 s. 7 d.

Font: Furió i Garcia, 1985. En l'apartat d'ingressos, el concepte de "murs i valls" fa referència a la contribució a què estaven obligats els senyorius englobats dins del terme general d'Alzira, destinada inicialment a les obres de reparació i manteniment de les muralles i fossats de la vila, mentre que, en el de despeses, el de serveis comunitaris inclou, entre altres, el salari del mestre de gramàtica, obres públiques, etc.

Les finances d'Alzira se sustentaven, doncs, sobre la fiscalitat, tant directa com indirecta, i sobre el deute públic. I en ambdós casos, els principals beneficiaris eren els mateixos membres de l'elit dirigent que controlava el govern municipal i en decidia la política fiscal i financera. Ells eren, en efecte, els qui arrendaven els impostos i els

qui compraven els censals emesos per la vila.⁴⁷ Coneixem bé la nòmina de censalistes d'Alzira perquè se la incloïa cada any en el llibre d'actes del Consell, per tal que el majordom, el clavari o l'oficial encarregat dels pagaments satisfés puntualment les pensions degudes, i també per un document excepcional, datat el 1416, en què es recull no sols tots els censals a què estava obligada la vila, sinó també la seua genealogia i la seua posteritat al llarg de més d'una centúria, des de finals del segle XIV fins a ben entrat el XVI.⁴⁸ En aquest llibre apareixen consignats, per ordre cronològic, tots els pagaments que havia de fer la vila al llarg de l'any. La relació comença en Sant Joan de juny i acaba el 9 de maig, cobrint, doncs, tot un exercici econòmic, i registra un total de 151 pagaments, fets a 67 creditors, per un muntant de 42.727 sous i 6 diners. En la majoria dels casos, se'ns detalla la història de cada censal, tant cap enrere —qui el va comprar originalment i en quina data, les successives compravendes fins arribar al propietari actual— com cap endavant —els propietaris posteriors a qui va ser “transportat”—, així com els censals carregats després de 1416.

DEUTE PÚBLIC D'ALZIRA EL 1416

Censalistes	Nombre	Muntant	%
Església i institucions religioses	8	3.266 s. 8 d.	7,65
Nobles	13	11.987 s. 8 d.	28,05
Ciudadans (mercaders, professionals...)	46	27.473 s. 2 d.	64,30
TOTAL	67	42.727 s. 6 d.	

Font: *Libre memorial e cabbreu...*

Com es pot veure al quadre, mentre que la participació de l'Església era bastant marginal i la de la noblesa sumava més d'un quart del muntant de les pensions, la gran majoria d'aquestes, gairebé els dos terços, eren percebudes per l'estament ciutadà, un grup social heterogeni que incloïa professionals urbans (notaris, juristes, metges), mercaders i fins i tot algun mestre artesà. No hi apareix, en canvi, cap membre de les classes populars, excloses tant del govern de la vila com dels negocis municipals. Per altra part, es tracta d'un deute eminentment local, és a dir, en mans de creditors de la mateixa Alzira. Només en cinc casos se'ns diu que els censalistes eren forasters, tots ells de València i per un valor total molt baix (2.110 s., el 4,9 %), però molt probablement, encara que no s'hi indique de manera explícita, alguns dels nobles que apareixen en el llistat devien habitar també a la capital del regne.

3. L'AUTORITAT DEL CONSELL MEDIEVAL: SIMBOLOGIA I MATERIALITAT

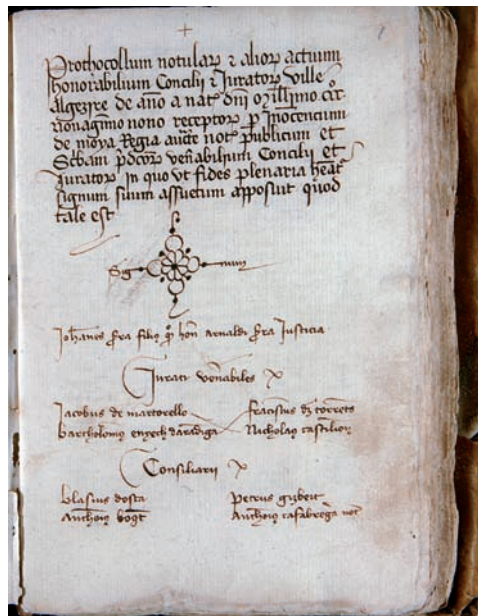
Josepa Cortés. Universitat de València

En la mateixa tradició que la majoria de comunitats urbanes de l'Occident europeu, l'autoritat del consell municipal d'Alzira —i la dels seus funcionaris— es manifesta al període medieval en una sèrie d'atributs tant materials com simbòlics. El més visible és la casa, el lloc on es reunien les diverses magistratures que conformaven

⁴⁷Els censals eren una modalitat de crèdit a llarg termini i baixos tipus d'interès, que era la que s'emprava generalment en el deute públic.

⁴⁸Es tracta del *Libre memorial e cabbreu fet e ordenat per los honorables en Berenguer Serra, en Francesch de Martorell, en Bernat Perpinyà e en Guillem Gombau, jurats de la vila de Algezira en l'any de la Nativitat de Nostre Senyor mil quatre-cents setze qui feneix en l'any mil quatre-cents desset, de tots los censos, deutes e càrrechs que la universitat de la dita vila fa e és tenguda pagar a diverses persones e en diversos terminis, festes e dies cascuns anys, segons orde de calendari. Los quals censos e càrrechs són si e segons que davall appar. Lo qual fon scrit e ordenat per mi, Pere d'Arenys, notari, escrivà dels dits honorables jurats e Consell de la dita vila. AMA, Hisenda. Propis. Passius. Censos. 2.1.1.0/1.*

Façana de l'ajuntament
d'estil renaixentista amb
finestres gòtiques
a la primera planta.

Llibre d'actes del consell i
jurats de 1399 del notari i
escrivà Innocent de Moya.

el poder municipal i l'aparell burocràtic que el sustentava, i un espai que els veïns identificaven com la seu de l'autoritat. La construcció d'una casa comunal a Alzira seguí un llarg procés que es consolidà a mitjan segle XVI quan s'amplien els espais, es remodela la fàbrica medieval i s'acomoda la seua façana a la moda renaixentista, encara que mantenint certs elements arcaics, com les finestres gòtiques de la primera planta. Prèviament, durant l'edat mitjana la *casa de la vila* s'havia anat configurant al ritme de les creixents necessitats. L'edifici no sols incloïa la sala de deliberacions sinó també altres espais on dur a terme les diverses competències assumides pel govern municipal: cort del justícia, presons, recaptació d'impostos, arxiu etc. En la reunió del 2 d'octubre de 1399, els jurats acorden comprar unes cases frontereres a l'edifici inicial, ja "que los dits hobradores eren necessaris a la dita sala, com no y hagués loch on poguessen tenir consell special ni loch per archiu sens obrar, e, [per]què mi-

llor loch s'i obràs, fossen comprats los dits obradors a obs de la dita vila e-n après ho fessen obrar..." (Lairón-Vercher 1998: 18). En efecte, pràcticament durant tota l'edat mitjana l'escassa capacitat de la sala del consell obligà a celebrar alguns consells generals a l'església de Santa Caterina, en particular els de les eleccions dels magistrats, especialment multitudinaris. Aconseguir un lloc convenient per als afers comunals i a l'altura de la imatge que de si mateixa es feia la corporació municipal serà un afany constant al llarg del període.

3.1 ELS TRESORS DE L'ARXIU

L'arxiu, els documents produïts en l'exercici de les competències municipals, és un element fonamental de l'autoritat de les corporacions urbanes. La producció i la preservació dels escrits té en principi una finalitat pràctica, els documents són vitals en la gestió, a curt i llarg termini: permeten controlar la recaptació dels impostos, entre ells la peita, d'on procedien una gran part dels ingressos municipals; afavoreixen la racionalització de la despesa; asseguren l'administració de justícia; deixen constància

de les deliberacions i acords del consell, etc., i tenen, també, un valor probatori, com a garants i defensors dels drets, dels privilegis aconseguits per les autoritats municipals. Ni als estatuts ni a cap altre registre del Consell d'Alzira apareix cap reglamentació sobre la preservació i ús dels documents produïts en l'exercici de les seues competències. Tanmateix, de manera recurrent, els documents antics mostren la preocupació dels edils per la seua integritat i conservació i les mesures que emprengueren per disposar d'espais per a l'acció del seu govern i per a la custòdia dels papers que en guardaven memòria. El 2 d'octubre de 1399, després d'una reunió del consell general, es procedí a una primera remodelació de les dependències de l'arxiu, molt malmeses pel terratrèmol del 18 de desembre de 1396, i poc idònies per a la conservació de documents, ja que hi discorrien els desaigües de les cases veïnes i no disposaven de llum natural suficient. Per altra banda els arxius, en plural, no ocupaven un espai únic, centralitzat, per a tota la documentació comunal, sinó que estaven repartits pels diversos departaments on s'exercien les activitats administratives, situació que es perpetuarà al llarg dels anys. Per tal de minimitzar aquests problemes els jurats acordaren ampliar la casa comunal comprant els obradors confrontants.

La progressiva diversificació de la documentació al ritme de l'augment de la complexitat de l'administració, obligà les autoritats municipals a elaborar inventaris per a controlar el fons, adjudicar a l'escrivà, càrrec exercit per un notari, la responsabilitat de garantir la cadena de custòdia i, encara, programes mínims de conservació i ús dels seus escrits. La documentació de l'arxiu guarda memòria de l'acció de govern de les autoritats municipals, i els administrats, com a subjectes passius de dita administració, precisen de vegades fer indagacions documentals de manera personal o encomanant-la a persones més lletrades. Els jurats de la vila, conscients de les perilloses pràctiques que es duïen a terme en la consulta per part, entre altres, de notaris, frares i capellans, especialment dels llibres de la peita, i l'excessiva exposició pública dels volums instal·lats en la sala del consell, dels quals s'arrancaven pàgines, i fins i tot es furtaven privilegis, ordinacions i altres documents de l'arxiu, plantejaren la qüestió en una reunió celebrada el 5 de desembre de 1488. S'acordà que, a partir d'aquell

Exemplar del Llibre de privilegis de la ciutat i regne de València de l'Arxiu Municipal d'Alzira (ca. 1380).

moment, per evitar aquesta situació d'inseguretat, que posava en perill la integritat i l'autenticitat de la documentació, adoptar certes mesures, com "que los libres de les peytes e altres sien tanquats e guardats, en forma que degú no y toque, e si algú hi haurà mester res que no ho puxen haver sinó per mans del scrivà"⁴⁹, i fixà l'obligació de pagar l'escrivà per les molèsties de buscar i mostrar els documents requerits. Sols quedaven exclosos de la prohibició de consulta directa els peiters, que fins i tot els podien traure de la sala.

Uns pocs anys abans, el 16 de maig de 1486, el consell havia procedit a fer inventari dels documents i altres béns mobles que es conservaven als diferents dipòsits arxivístics del govern municipal, no sempre situats al mateix edifici comunal. La relació que es feu, encara que molt esquemàtica, sense entrar en massa detalls, ens dóna, tanmateix, informacions suggestives. La documentació a l'arxiu estava disposada d'una manera ordenada i jeràrquica, fent d'entrada una doble distinció, en primer lloc entre els documents antics i els que encara es trobaven a l'escrivania en procés de confecció, i entre els registres dels afers comuns i els textos jurídics i cartularis de privilegis. Els primers, els registres dels afers comuns, estaven instal·lats en tres caixons dobles, i hi ocupaven un lloc preeminent, al primer caixó, els privilegis de la vila, els pergamins procedents de la cancelleria reial, proves fefaents de les prerrogatives de la vila i de les seues magistratures.⁵⁰ Era una pràctica generalitzada guardar-los en cofres tancats amb diverses claus confiades al batle, justícia i jurats, o altres magistratures comunals. A continuació, els registres de les actes del consell, de les deliberacions i acords, en un caixó els més recents, i en l'altre, els més antics juntament amb els llibres de comptabilitat. Ocupant un armari, els processos i altres documents de caràcter judicial. Finalment, en el *rearxiuet*, per una banda la documentació no seriada o almenys no relligada en volums, i que feia referència a l'economia del consell comunal, com són àpoques, carregaments i quitaments de censals, i els registres de la recaptació de la peita, els voluminosos *cappatrons*. Front a aquesta documentació de caràcter estrictament administratiu, els textos jurídics i els cartularis estaven instal·lats en prestatgeries, com en una biblioteca. La col·lecció estava integrada per sis volums entre furs, privilegis i estatuts i ordinacions de la vila. Aquest darrer, fàcilment identificable amb el manuscrit que encara conserva l'arxiu amb el títol *Libre de diverses estatuts e ordinacions fets per lo consell de la vila de Algezira*,⁵¹ era la recopilació de les normes dictades pels jurats i que assolien rang de llei dins el terme de la vila. La resta de llibres inventariats eren tres volums dels Furs: el més antic dels furs de Jaume I, confeccionat en pergamí; un altre, de paper, dels furs del regnat de Martí l'Humà; i un tercer volum, també de paper, amb una combinació de furs i privilegis amb una enquadernació més consistent tancada amb dos gafets. Malauradament, cap d'aquests manuscrits no ens ha pervingut. Finalment, la petita biblioteca dels jurats i consellers estava integrada per dos volums més, un de privilegis, sense cap aclariment més, però del qual sabem que era de gran format i l'enquadernació de color negre. Potser es tracte del llibre de privilegis de la vila que avui es conserva a l'arxiu⁵², o d'un llibre de privilegis de la ciutat i el regne de València, antecedent del darrer exemplar descrit a l'inventari: "un libre de privilegis de paper sisternat de per-

⁴⁹A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell (1488-1489)*, sig. 03/77, f. 113.

⁵⁰En l'actualitat es conserven més de 550 pergamins, agrupats en el catàleg de Parra (1961) en tres blocs: els procedents de la cancelleria (55), dels quals 46 són d'època medieval; el més antic de Jaume I, datat el 18 de juliol de 1246; els pergamins comuns, d'un total de 435, 296 són medievals (testaments, vendes, carregaments i quitaments de censals, protestes dels jurats, concòrdies, particions de termes, sindicats...); i 85 pergamins menors, la majoria èpoques, sols 10 medievals.

⁵¹Actualment es localitza a la secció Còdexs especials, sig. 00/4. Va ser editat per l'actual arxiver municipal Aureliano J. Lairón Pla, l'any 2001.

⁵²Còdexs especials, sig. 00/1.

gamí, ab quatre guafets". Aquesta sumària descripció ens permet identificar-lo amb el magnífic exemplar miniat i profusament decorat que avui conserva l'arxiu, conegut tradicionalment i de manera impròpia com *Aureum opus* (CORTÉS 1993), llibre confeccionat en paper, però amb cada quadern protegit amb un bifoli de pergamí.⁵³ Aquestes compilacions de furs i de privilegis, com a fonts del dret propi del regne de València, eren habituals en les corporacions municipals, especialment a les viles reials. Per les seues característiques formals i estilístiques, el d'Alzira es pot datar al voltant de 1380, i si bé no podem asseverar que fos fet a instància del consell municipal, el que sí és segur és que el manuscrit ha estat en mans del consell comunal alzirenc almenys des del 1486 i que constitueix un dels tresors del seu arxiu.

El consell disposava d'un altre espai separat de l'arxiu principal, també situat a la sala del consell, on entre una quantitat considerable d'armes de foc, ballestes i munició, quedaven desemparats els registres de l'administració de l'hospital de Santa Llúcia, cosa que evidencia el menor valor donat a aquesta documentació.

L'inventari del 1486 acabava amb la relació dels objectes que es guardaven a un tercer espai, probablement fora de l'edifici de la vila, al qual ja no se'l qualifica com arxiu i que pel tipus de peces que contenia devia estar en una planta baixa. Entre moltes andròmines i armes de foc, s'hi descriuen objectes religiosos com creus, bancs de ciris i, el més important, les roques i els entremesos que conformaven la processó del Corpus.

3.2 CLAU DEL REGNE: SEGELL, ESCUT I BANDERA

Els actuals escut, bandera i segell de la ciutat d'Alzira tenen en comú l'ús d'una clau d'argent com a signe d'identitat. Encara que no sabem exactament quan es va començar a usar ni com s'elegí la clau, el seu origen és clarament medieval.⁵⁴ La clau té un valor simbòlic d'independència i autonomia i, al mateix temps, és un element parlant de la condició de la vila de lloc "clau" en la defensa del territori, per la seua situació geogràfica, per la importància de la població i per les seues fortificacions. Alzira era considerada pels monarques com a "clau del regne" i així ho declaren en diversos documents adreçats a la vila. En la promesa d'Alfons el Liberal de no segregar-la mai de la Corona, en un document datat el 27 d'abril de 1286, el rei declara que la concessió es fa "*attendentes... quod dictus locus de Aljazira, propter suam fortitudinem et situm loci, multum auget et conservat regnum nostrum Valencie*".⁵⁵ Quasi dos-cents anys més tard, la consideració de la vila com a lloc estratègic persisteix i es manifesta en dos privilegis concedits a la vila per Joan II en pocs dies de diferència i amb paraules molt semblants. En el privilegi del 10 de desembre de 1477, per tal de contribuir a la repoblació de la vila d'Alzira, que havia perdut més de la meitat dels seus habitants com a conseqüència de les cíclics inundacions i de les successives epidèmies de pesta, concedeix dret de guiatge o salconduit als seus habitants, presents o futurs, durant deu anys, i afirma "*cumque villa nostra de Algezira, in regno Valencie, sit una de principalibus ac populosis dicti regni et in conterminis illius seu partita, regni clavis et principalis propter fortalitium natura et opere munitissimum*".⁵⁶

⁵³Còdexs especials, sig. 00/3. Ha estat estudiat i editat, junt amb altres exemplars del Llibre de privilegis de la ciutat i regne de València, per CORTÉS 2001.

⁵⁴En l'heràldica medieval de les corporacions urbanes, el més tradicional és l'ús de vistes –realistes o idealitzades– d'edificis o paisatges urbans i, més encara, d'elements parlants del nom de la població. També és prou comú l'ús de les armes del senyor acompanyades d'un moble o figura distintiu. El d'Alzira, seguint aquesta tradició, usa les armes reials, en referència expressa a l'emblemàtica del senyor, el rei, i un element distintiu: la clau.

⁵⁵Parra (1967), doc. 8, pp. 65-70.

⁵⁶Parra (1967), doc. 44, pp. 349-358. D'uns dies abans, del 7 de desembre, és l'altre document de Joan II amb el qual perdona a la vila 26.000 sous deguts de la imposició de la peïta, en raó del despoblament que pateix la vila, i es manifesta amb paraules quasi idèntiques a les de la concessió del guiatge: "*velimus circa conservacionem et sublevacionem (sic) ville ipsius debite providere, cum sit de principalibus villis dicti regni, tam propter locum in quo sita est quam propter fortalitium in ea constructum in quo status illius regni plurimum consistit*". PARRA 1967, doc. 46, pp. 419-426.

Segell de la vila d'Alzira
en una carta de 1482
del justícia d'Alzira dirigida
al seu homòleg de Sueca,
conservat a l'Arxiu
Municipal de Sueca.

Les autoritats civils del regne, i fins i tot els membres del consell municipal, també tenien clara consciència del paper fonamental de la vila en la defensa i integritat del territori. La notícia de la mort del rei Martí, rebuda en una carta enviada pel síndic d'Alzira el 3 de juny de 1410, anava acompanyada pel prec dels jurats de la ciutat de València que en la situació en què quedava el regne calia resguardar Alzira, com a ciutat reial i com a lloc estratègic, com a lloc "clau":

*"E congregat lo dit concell fon per mi, Innocent de Moya, per autoritat reyal notari públich e scrivà dels honorables consell e jurats de la dita vila, lesta en presència e audiència del dit honorable concell, una letra, tramesa per lo discret en Bernat de Montfalquó, notari, síndich d'aquesta vila en la ciutat de València, data Valencie die terciá iunii anno M^o CCCC^o X^o, continent en substància que lo molt alt e victoriós senyor lo senyor en Martí, rey d'Aragó, senyor nostre, finà sos dies e reté la sua ànima a son creador en Valldonzella disapte proppassat, hora de migdia. Déus, per sa mercè, lo haja trobat en bon estament e aculla la sua ànima en la sua sancta glòria, amén. Declarant en aquella que los jurats de la ciutat de València nos pregunen guardem aquesta vila, que és clau del regne, en manera que alguns no se'n pusquen ensenyorir."*⁵⁷

Any i mig després d'aquesta missiva, la gran inestabilitat política que la vacant al tron produí, agreujada per la intensificació de les bandositats nobiliàries, obligà el lloctinent del virrei Guillem de Bellera a adreçar una nova carta, alertant la vila dels moviments de gents armades, recordant-li la seua condició de vila reial notable i el seu deure de guardar-la per al futur nou rei. Al consell celebrat el 22 de desembre de 1411 fou llegida la lletra i transcrita al *Llibre dels actes*:

*"... congregat lo dit concell, fon aquí lo noble mossèn Berenguer de Vila-ragut, lochtinent del molt noble n'Arnau Guillem de Bellera, visrey e governador del regne de València, e dix e propalà tals o semblants paraules en substància: 'Que com lo regne, per la carència de nostre natural rey e senyor conegut, sia posat en grans mals e escandels eminents de guerra e moltes divisions e contrastes. E dies ha que curren e no cessen cascun jorn entrar gents estranyes d'armes, per la qual raó sia necessari guardar les universitats reials per a-quell qui per justícia serà declarat nostre universal rey e senyor. E la vila de Algezira sia una entre les viles reials de les notables del realme e sia de les principals del regne, axí per sa forts fundació com per la bona e gran població de aquella, perquè és molt necessari e útil al regne de València aquella bé e diligentment ésser guardada e regida per sos oficials en los quals està lo bé de les universitats'."*⁵⁸

⁵⁷A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell (1410-1411)*, sig. 03/12, f. 9-9v

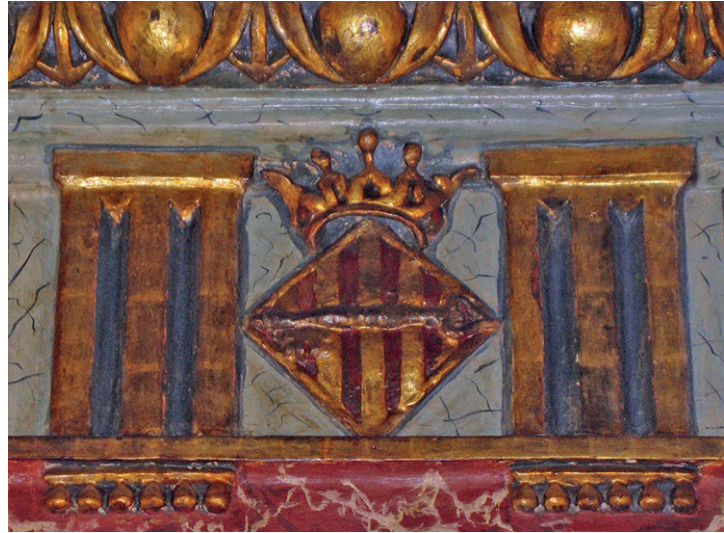
⁵⁸A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell (1411-1412)*, sig. 03/13, f. 72v-73

És sens dubte aquesta consciència de ser una de les viles més principals del regne i el lloc estratègic, clau, que hi tenia, el motiu de l'adopció d'una clau com a signe representatiu, com a símbol d'identitat i que va ser emprat tant al segell i a l'escut com a la bandera. Aquest ús simbòlic de la clau donaria lloc al segle XIX a la plàstica llegenda afegida a l'escut *Claudo regnum et adaperio*.⁵⁹

El segell té un vesant pràctic com a instrument d'autenticació dels documents, però també simbòlica, com a signe d'identificació de la institució que els ha produït, usat sobretot per les magistratures municipals en lletres i missives. La vila d'Alzira emprà com a segell propi les armes reials amb una clau sobreposada. La representació al segell, però, difereix de la de l'escut. Mentre que en aquest els quatre pals de gules són travessats per la clau, al segell, almenys en els pocs exemplars coneguts en l'actualitat, aquella apareix en paral·lel als pals. Es tracta d'un segell de forma rodona, en el camp quatre pals i, en pal, una clau gòtica. Bordejant el camp una llegenda que identifica la institució que l'emprava: *Sigillo curie ville Algezire*. És, per tant, un segell de la cort del justícia d'Alzira, i els documents on s'ha conservat són tres cartes, una del 1482 dirigida al seu homòleg de Sueca, l'altra dirigida a l'alcaït i alalmí d'Alasquer, de 1483, i una tercera, de 1487, reclamant peïtes als veïns de l'Alcúdia (Lairón 1994: 23-24).

El segell, l'escut i la bandera són tres atributs del consell medieval que, tot i compartir iconografia, tenen un ús i una presència pública molt diferent. El segell té un ús molt restringit, circumscrit a l'àmbit documental i a les relacions entre les diferents instàncies administratives i amb altres autoritats civils o eclesiàstiques. I té, a més, la funció de guardar el secret de la correspondència i fins i tot de garantir la rectitud dels processos electorals. Al voltant de les eleccions es desenvolupava tot un ritual en el que intervenien el batlle, el justícia, el jurat en cap, el notari escrivà, les claus que tancaven la cambra i els cofres i els segells que garantien la seua inviolabilitat, tot dirigit a evitar corrupteles i males pràctiques. Per contra, l'escut i la bandera seran les insígnies visibles, més properes a la població, i en certa manera omnipresents. Si no de manera permanent, la bandera penjava en certes ocasions a la façana de l'edifici del consell. El 23 de setembre de 1425 el consell es refereix a la façana recaient al carrer Major com el lloc on penja l'estendard "faent finestra en lo dit carrer a tenir bandera e altres coses".⁶⁰ I a les celebracions cíviques o religioses la bandera es feia visible als espais públics, a les places o als estrets i sinuosos carrers, com un autèntic element de la identitat de la vila i de l'autoritat dels seus governants.

A la celebració del Corpus d'Alzira, segons una disposició del 1471, la bandera havia d'ocupar un lloc preeminent en la processó. L'encapçalaven les lluminàries

Escut de la vila al saló noble de sessions de l'ajuntament d'Alzira.

⁵⁹La llegenda va ser usada per primera vegada en 1833 (LAIRÓN 1994: 106).

⁶⁰A.M.A. Llibre dels actes dels jurats i consell (1424-1425), sig. 03/18, f. 21.

de l'església de Santa Maria, portades per joves llauradors, i les de Santa Caterina, per fusters, sabaters, sastres i altres menestrals. A continuació, els penons dels oficis: llauradors, fusters, sastres, i al final els paraires. Darrere dels penons la *senyera major* portada pels jurats vells i altres "bons hòmens", amb la coa de la bandera sostinguda per oficials i càrrecs comunals i altres personalitats de la població. Seguien a la corporació municipal els entremesos i les roques. Finalment, el *Corpus Christi* sota pal·li, portat pels jurats. Darrere, el poble: "honrats e devots bons hòmens que acompanyen lo *Corpus Domini*".⁶¹ Més enllà de l'ús festiu i corporatiu, l'estendard participava de situacions conflictives i acompanyava les hosts de la vila quan així eren convocades per auxiliar els oficials reials. Al llarg del segle XV, en especial al primer quart de la centúria, els requeriments als homes d'armes d'Alzira sovintegen, de manera particular per a intervenir en els enfrontaments entre els bàndols nobiliaris, notablement agreujats durant l'interregne. La convocatòria de les hosts era precedida pel so repetitiu i agut del repicar de campanes. El 23 de novembre de 1402, se celebrà a Alzira consell especial per comunicar que el governador de València "manava a justícia, jurats e consell que repicassen e trasguessen la senyera e, tantost que altre manament haguessen, la host de la vila fos aparellada ab pa a V dies per anar contra lo castell de Corbera".⁶² I sempre serà la bandera o senyera, com indistintament se l'anomena, qui acompanyarà els hòmens d'armes. Per ordre de Ramon Boïl, governador del regne, el 27 de maig de 1404.

*"convocaren les hosts per anar al loch de Albalat del noble Pero Maça de Liçana, e per relevar dampnatges de la universitat permès que solament hi anassen C hòmens, poch més o menys, ab la bandera. E axí fon fet que lo dimarts propseguent, per lo matí, fon lo justícia ab certs hòmens de cavall o de peu al loch de Algemezi on lo dit mossèn lo governador l'esperava. E ensemps anaren al dit loch de Albalat. E lo dit mossèn lo governador enseguí e posà en obra lo manament del senyor rey que s'ocupàs lo loch. E com segons privilegi de la vila los dits hòmens qui eren anats ab la host deguessen esser pagats, per tal lo discret en Guillem Mir, síndich e procurador de la universitat de Algezira, requés lo dit noble governador que pagàs los hòmens qui eren anats al dit loch per execució de justícia, mostrant-li a ull lo dit privilegi, al qual lo dit governador respòs que li plahia.*⁶³

⁶¹A.M.A. *Llibre d'ordinacions*, sig. 00/4, f. 142.

⁶²A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell* (1402-1403), sig. 03/8, f. 60.

⁶³A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell* (1404-1405), sig. 03/10, f. 3v-4.

⁶⁴A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell* (1405-1406), sig. 03/11, f. 39.

La tropa va ser pagada amb la venda del blat i de la dacsca capturats com a botí de guerra, en compliment del dret de soldada que tenien els homes d'Alzira per privilegi. La host d'Alzira i la bandera seran convocades en moltes ocasions més i en quedarà memòria als llibres d'actes del consell. Com ara, el 23 de febrer de 1406, quan el virrei manà que "convocassen la host de la dita vila traent la bandera e faent repicar e que tot estigués aparellat a pa a VIII dies.⁶⁴ O uns anys més tard, després de la mort del rei Martí, per a participar en un de tants enfrontaments provocats durant l'interregne:

*“... los honrats justícia e jurats de la vila de Algezira, reebuda per aquells en hora de tercia del dit dia (10 de setembre de 1410) una letra del molt noble mossèn n’Arnau Guillem de Bellera, visrey e governador de València, ... continent que de continent sots pena de deu mil·lia florins e de la feultat e naturalesa que som tenguts a la corona reyal, vista la present iscam de la vila ab nostra bandera e host, ben armats e arreats, e pa per a deu dies, e siam en lo raval de Murvedre on lo dit governador és, segons que en la dita letra dada en lo raval de Murvedre a VIII de setembre del dit any se conté. Congregats los dits justícia e jurats ab alguns bons hòmens de la dita vila en la sala del concell fon acordat que com lo dit negoci sia tal que s’i mereix consell general, e axí prestament no-s pusca ajustar per causa de la partença de micer Vicent Ferrer, a on lo han seguit alguns bons hòmens de la vila. E axí matex per causa de les venemes són alguns bons hòmens defora. E sia acostumat trametre albarans als lochs de la orta e alqueries per tal fon acordat que de continent sien donats albarans a consellers e per tots los lochs de la contribució que som demà per lo matí a consell general”.*⁶⁵

En cap cas els jurats descriuen la bandera o senyera, que podria ser la de la vila,⁶⁶ amb el senyal de la clau, però també l’emblema reial dels quatre pals de gules sobre camp d’or. Tanmateix, la sòbria redacció d’una època dels diners que costà fer-ne una molts anys més tard, el 6 de juny de 1640, deixa ben clar que l’element principal, distintiu, de la bandera era una clau: “Ítem, paga a Donís Barbuén, sastre de València, dotze liures reals de València per les mans de la bandera, seda y pintar la clau. Consta ab època per lo dit scrivà en sis de juny 1640, sub nº 7. 12 lliures”.⁶⁷

La clau era, també, estampada o gravada en una gran diversitat d’objectes com a signe de propietat municipal. Els bancs que la corporació emprava en celebracions religioses, especialment en exèquies fúnebres, com els que calgué traure de la cambra o arxiu en ocasió de la mort del Magnànim, portaven, a més de l’emblema reial, el de la clau: “tres banchs negres, lo hu gran e los dos chichs, ab senyal real e de la vila, per a tenir los ciris per al dit aniversari”.⁶⁸ Així mateix, marcava les peces de roba de l’Hospital de Santa Llúcia, on els llençols i els travessers que vestien els llits dels pobres i malalts portaven pintat o brodat el senyal de la clau. El 29 d’agost de 1397, Jaume Estelós, hospitaler de l’hospital de Santa Llúcia, en deixà constància en una època on reconeixia haver rebut de l’administrador, per a “obs dels pobres qui al dit hospital vendran... quinze lançols nous, de estopa, de tres teles, de punt estret e de tres alnes, poch més o menys, de largària... deu travessers vermells de cànem. Les quals robes són senyalades ab senyal de clau”.⁶⁹ I també serà gravada en els atifells de la cuina del mateix hospital. A l’inventari fet pels jurats de la vila el 3 de juliol 1402 són descrits així: “Ítem, una caldera de tres cànters, poch més o menys, ab senyal de clau en la ansa. Ítem, uns ferres ab senyal de clau. Ítem, una paella ab senyal de clau”.⁷⁰

⁶⁵A.M.A. Llibre dels actes dels jurats i consell (1410-1411), sig. 03/12, f. 35v.

⁶⁶A l’inventari citat més amunt, fet en 1486, es consigna “una lança o vara de la bandera de la dita vila”.

⁶⁷A.M.A. Llibre de clavaria (1640), sig. 24202/1-25, f. 42.

⁶⁸A.M.A. Llibre dels actes dels jurats i consell (1458-59), sig. 03/49, f. 58.

⁶⁹A.M.A. Llibre dels actes dels jurats i consell (1397-1398), sig. 03/4, f. 25-25v. A l’any següent, el 14 d’agost, Miquel Navarro, administrador de Santa Llúcia, declara haver comprat per al dit hospital “una caldera nova de aram, que pot cabre IIII cànters, poch més o menys, ab senyal de punts prop l’ansa de aquella, quasi en forma de clau”. A.M.A. Llibre dels actes dels jurats i consell (1398-1399), sig. 03/5, f. 18v-19v.

⁷⁰A.M.A. Llibre dels actes dels jurats i consell (1402-1403), sig. 03/8, f. 25.

L'ús de la figura de la clau és emprada així mateix com a marca comercial, com a indicatiu de qualitat i indicació geogràfica, com a denominació d'origen. Entre els acords que el consell municipal adoptà, com a resultat d'una petició dels paraires locals respecte a les tècniques de tintar certs teixits i la seua comercialització, estava una nova reglamentació que gravava les teles foranes i establia una distinció per a les pròpies: “que en los draps que-s farien en la dita vila fos apositat lo senyal de la clau de la dita vila e que fossen posats segons se acostuma en València”.⁷¹ Però la clau, ensenya de la vila, no podia aparèixer a qualsevol drap, i per aquesta raó s'amplià l'acord i es puntualitzà que dit senyal sols podia ser emprat com a marca de qualitat, de bona qualitat: “Sobre lo feyt del senyal de la clau fon conclús que en los draps que-s farien en la vila fos apositat lo senyal de la clau, senyal que és de la dita vila, e après que fossen pessats segons se pesen en la ciutat de València, e no atrobats del pes que deuen, que-ls sie tallat lo senyal de la dita clau”.⁷²

La clau es convertí en el senyal, una espècie d'ideograma, representatiu de la vila i de les seues autoritats i, encara que d'època medieval en resten poques representacions, ben probablement, com ho indiquen testimonis posteriors, la clau marcaria molts altres objectes com les gramalles dels jurats i consellers, les masses dels porters, els cofres de guardar els diners i els documents, alguns gravats, pintures i tapissos, i que, en forma d'escut, senyalaria els edificis comunals, començant per la mateixa seu del consell, i seguint per l'almudí, les carnisseries, l'hospital, convents, esglésies i altres edificis de propietat municipal o baix la seua tutela.

3.3 NAFILS, TROMPES I TABALS

Les autoritats comunals recorren com a signe d'identitat i d'autoritat tant a elements visuals, com els que acabem de veure, com també a instruments sonors, a la música, per fer-se reconèixer, per alertar els ciutadans davant l'anunci d'un comunicat institucional. Precedit pel so de trompes i tabals, i en ocasions a més de nafils, el corredor o missatger, subordinat encarregat de fer crida en nom del consell, convocava les hosts, citava els membres del consell a celebrar una reunió, avisava de perills, anunciava la mort del rei o d'altre personatge important o emplaçava els veïns a celebrar el naixement de l'hereu reial o de l'entronització del nou rei, o a participar en les festes locals. L'ús d'aquests instruments de percussió i de vent, que tenen un clar origen militar, contribuïa a fer més eficaç la informació, dotant tota la cerimònia d'un major grau de formalitat (Furió 2015: 97-98).

Les ocasions, però, en què amb més assiduitat s'hi feien sonar les trompes i els tabals eren les convocatòries a celebrar consell, la publicació d'acords presos en aquests consells, la subhasta de les imposicions i la rendició de comptes anual. La citació als membres del consell es feia per dos conductes diferents, per escrit, amb albarans, i per crida pública. El 19 de març de 1394 foren reunits per fer consell general el justícia, els jurats, els caps dels oficis i els prohoms de la mà major, mitjana i menuda “per

⁷¹A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell (1454)*, sig. 03/44, f. 52v.

⁷²A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell (1454)*, sig. 03/44, f. 53.

n'Uguet Pujalt, missatge dels dits jurats, ab albarans, e per en Berenguer Eximeno, corredor públich de la dita vila, ab so de trompeta e nafil, segons que en la dita vila és de costuma justar consell general" (Lairón 2001, 109). De la mateixa manera es donen a conèixer públicament els nous acords del consell que esdevindran norma legal al terme de la vila. El 30 de desembre de 1344, els "estatuts e ordenacions... foren cridats e publicats per la vila d'Algezira... ab so de trompes, tabals e nafils per Bernat Matheu, corredor públich..." (Lairón 2001: 27).

La venda de les imposicions requeria subhasta pública amb previ anunci per so de trompes i tabals pels llocs acostumats de la vila. Així mateix, la rendició anual de comptes a què estaven obligats els col·lectors de les rendes i imposicions de la vila i els mateixos jurats, era anunciada de manera ostensible al so de trompetes, trompes i tabals, per convocar els veïns de la vila per tal que els aprovaren o impugnaren, en una mostra de transparència administrativa.

Àngel amb l'escut d'Alzira.
Retaule de sant Silvestre.

Nafils i tamboret
en una miniatura
del manuscrit *The romance
of Alexander* de la Bodleian
Library d'Oxford

El to i la intensitat del so de trompes, trompetes, nafils i tabals s'acomodava en cada ocasió al tipus de crida pública que acompanyava. Front al to admonitori dels anuncis oficials (convocatòria a consell, lectura d'estatuts...), el to insistent i peremptori de les convocatòries de les hosts; front al to exultant de la crida a participar en commemoracions festives, el to apesarat i melancòlic dels anuncis de defuncions. La mort d'Alfons el Magnànim va anar seguida de pregàries, sufragis, misses i altres cerimònies, tant civils com eclesiàstiques. Arribada la notícia a la vila d'Alzira el 22 de juliol de 1458, se celebrà consell a la sala de deliberacions i des d'allí, al toc de senys i campanes, els consellers davallaren per parelles, vestits amb gramalles de màrrega, i anaren a Santa Caterina a pregar per l'ànima del difunt rei. "Et exits de la dita església, provehiren e manaren la crida dessus provehida, essent feta e publicada per n'Anthoni Barchet, trompeta de la dita vila, qui vestit era de màrrega, ab la trompeta sens penó, ab lo so molt agre e denotant tristor..."⁷³

⁷³A.M.A. *Llibre dels actes dels jurats i consell (1458-59)*, sig. 03/49, f. 56v-57.

4. ALZIRA, VILA EN CORTS I CLAU DEL REGNE

Sandra Bernabeu. Universitat de València

Alzira participa en els afers públics als segles medievals en condició de vila reial, amb representació i dret de vot en les Corts del regne de València, una situació jurídicopolítica que mantingué en tot el període foral. No consta la seua presència en les corts de 1261, considerades les primeres de la història valenciana, però figurà en les transcendents de València de 1329-1330, i en convocatòries posteriors. D'una altra banda, la ubicació geogràfica en el pas del riu Xúquer, el principal curs fluvial del país, reforçava la seua posició des del punt de vista de les comunicacions, militars o comercials. Aquestes característiques degueren condicionar la intervenció de la vila en els conflictes polítics i bèl·lics, com ara en la revolta i guerra interna de la Unió, quan milità en el bàndol encapçalat per la ciutat de València. Llavors es feren patents les seues diferències amb la veïna vila de Xàtiva, que aconseguiria afermar-se en el primer rengle després de la capital, i per contra un franc alineament dels alzirenys amb aquesta.

Al llarg del Quatre-cents, Alzira va continuar gaudint de representació política en el regne a través de la seua participació en el braç reial de les corts, dins l'organització jeràrquica interna del qual, ocupava el quart lloc, només per sota de les ciutats de València i Xàtiva i de la vila de Morella. Una quarta posició justificada per la seua densitat poblacional al llarg dels segles XIII i XIV respecte a les altres viles del regne, que no sols permetia al síndic d'Alzira seure molt a prop dels síndics enviats per València i Xàtiva, sinó també emetre el seu vot per davant de la resta dels representants de les viles que el seguien, com ara era el cas de Castelló de la Plana, Oriola, Borriana, Alacant, Gandía, Alcoi, Vila-real, Ontinyent i Ademús, entre altres viles importants. Aquesta privilegiada posició hagué de ser defensada a partir de la segona meitat del segle XV, davant les aspiracions d'Oriola de situar-se per davant de Morella, després d'haver aconseguit la primera l'estatut de ciutat en 1437 (Sánchez-Aragonés, 2004: 81-82).

Pel que fa al vot alzireny dins del braç reial de les corts, tenia el mateix valor que el de la resta de ciutats i viles, llevat del de la ciutat de València que des d'un principi va ser igual al del conjunt de la resta de membres que composaven el braç. Un valor que després es reflectia en la contribució del donatiu assignat al braç reial, ja que quan es recollia per via de compartiment la capital del regne n'assumia la meitat, mentre que l'altra meitat havia de ser satisfeta per la resta de municipis de forma proporcional a la seua població. Aquest paràmetre es va fer cada vegada més problemàtic a partir del primer terç del segle XV, quan Alzira i altres viles que havien sofert una considerable disminució de la població es van veure abocades a contribuir al donatiu a partir del fogatge de 1357, sense considerar la nova realitat poblacional. En aquest sentit, comptem amb diversos exemples que mostren com Alzira i els síndics alzirenys en corts van sol·licitar, sovint junt a altres viles reials, com Castelló, Borriana o Vila-real, la reducció o l'ajust dels focs fiscals, molt per damunt dels reals. La primera referència que tenim és al voltant del donatiu de les corts de 1437-1438, al qual la vila havia de contribuir amb 1.500 focs, una xifra que distava molt dels 928 focs que sumaven en conjunt els

homes casats cristians, moros i jueus de la vila, dels ravals i de la contribució, segons un recompte fet pel propi municipi aquell mateix any.⁷⁴ La reivindicació es va intensificar en temps de Joan II en el context de les demandes règies derivades de la guerra civil catalana, com per exemple en 1467, quan el síndic d'Alzira en les corts rebia instruccions de suplicar al monarca "que la dita vila no sia taxada segons la taxa antiga, sinó per lo nombre que a present té dels vehins que en aquella e en son terme habiten".⁷⁵

Quant al nombre de síndics, front a la ciutat de València, que n'enviava quatre, i Xàtiva i Morella, que tenien dret a dos, Alzira, com la resta de viles reials, tenia dret a participar en les sessions parlamentàries amb un únic síndic, tot i que en la pràctica se n'enviaven més. En aquest sentit, pel que fa a l'elecció del síndic alzireny representant en corts, com ocorria en la resta de ciutats i viles del regne, no existia un procediment reglat, una normativa municipal específica, que regulàs l'accés al càrrec. Per tant, el seu caràcter efímer, temporal, lligat exclusivament a la convocatòria de corts, condiona que únicament s'elegesca per manament regi, ja que cal recordar que és la lletra de convocatòria reial la que sol·licita i prega que les ciutats i viles del braç reial envien els seus representants amb plena potestat per a participar durant les sessions de l'assemblea parlamentària.

Ara bé, aquesta manca de normativa electoral no va suposar cap problemàtica evident a la vila i, normalment, segons apareix ja en la documentació en 1388, seria el consell junt al justícia i els quatre jurats de la vila els qui designarien directament el síndic a corts. Vejam l'exemple de l'elecció de 1388: "Ítem, en lo dit dia lo dit consell concloé que dos misagers fossen elets per a les corts de Monçó, e de continent lo dit consell féu sindicat bastant a dos misatgers, a aquells qui los justícia, jurats e consellers eligirien a ésser e entrevenir en les dites corts".⁷⁶ Molt semblant fou l'elecció del síndic en 1435, que diu així "Fou conclús per los dessús dits que hun bon hom de la dita vila fos elet en missager per a les corts de Monçó per la senyora reyna, lochtinent general del senyor rey, novellament convocades, e fou hi nomenat lo honrat en Joan Çafàbrega, vehí de la dita vila, al qual feren e fermaren lo sindigat e procura dejús notat".⁷⁷ Mentre que anys després, en 1469, es constata com el síndic a les corts Joan Piquer fou votat pel consell, subratllant la seua dilatada experiència com a representant de la vila:

*E votat fou conclús per la major part que l'honrat e discret en Joan Piquer, notari, fill natural de la present vila e vehí de aquella, qui ja en molts parlaments era estat a la majestat del molt alt senyor rey com a misatger de la dita vila, anàs a les damunt dites generals corts en la vila de Monçó, convocades per lo diuch e en aquells entrevinguts per la dita vila...*⁷⁸

Per altra part, en relació amb l'elecció dels síndics, a partir de la consulta d'actes municipals d'Alzira conservades a l'Arxiu municipal, i la seua posada en relació amb la nòmina elaborada per Rosa Muñoz a partir de les sessions de corts (Muñoz Pomer 2003), podem identificar-ne alguns. Així doncs, es pot assenyalar que el síndic de

⁷⁴AMA, Llibre dels actes dels jurats i consell, sig. 03/30, f. 87-87v.

⁷⁵AMA, Llibre dels actes dels jurats i consell, sig. 03-57, f.38r-39r.

⁷⁶AMA, Llibre dels actes dels jurats i consell, sig. 03/1, f. 22.

⁷⁷AMA, Llibre dels actes dels jurats i consell, sig. 03/28, f. 20v.

⁷⁸AMA, Llibre dels actes dels jurats i consell, sig. 03/59, ff. 149r-151r.

la vila en les corts convocades per Martí l'Humà fou la major part de les vegades el cavaller Bartomeu Enyech d'Aràndiga, que ho va ser en les corts dels anys 1388, 1401, 1402 i 1403 (Muñoz Pomer 2004). En 1388, junt al dit Bartomeu també va ser missatger de la vila en les corts Berenguer Fuster, que aleshores era també el síndic particular de la vila, mentre que en 1396 la sindicatura a corts fou ocupada per Jaume de Martorell, en 1401 per Guillem Roca i en 1404 per Antoni Boquet. Junt a aquests, també coneixem la relació de síndics que van participar en les onze corts que es van celebrar durant el regnat d'Alfons el Magnànim i Joan II, com es pot veure en el següent quadre:

Data	Lloc de celebració	Síndic d'Alzira a Corts	Càrrec municipal aquell any
1417-1418	València	Bernat Falcó, notari Bernat Costejà, notari	- -
1419	València	Joan Vendrell Francesc Martorell	- -
1421	Traiguera-Cuevas-Sant Mateu	Lluís Santacreu Joan Gil	Jurat -
1428	València – Sagunt	Bernat Comella Lluc Martorell Inocenci de Moya, notari	Conseller - -
1429	Traiguera - Sant Mateu	Antoni Rupià, notari Inocenci de Moya, notari	Escrivà municipal -
1435-1436	Monçó - Morella	Joan Safàbrega	Conseller major
1437-1438	València	Lluc Martorell, Joan Safàbrega Inocenci de Moya, notari	Conseller major Conseller major -
1443-1446	València	Inocenci de Moya, notari Galceran Gombau	- -
1459	València	Miquel Aranda	-
1465-1466	Sant Mateu	Miquel Aranda	-
1469-1471	Monçó	Joan Piquer	-

La identificació d'aquesta nòmina de síndics i la seua relació amb les famílies que al llarg del segle XV dominaren o controlaren les principals magistratures i càrrecs municipals d'Alzira (Bernabeu 2014) permet fer almenys tres consideracions significatives al respecte del perfil sociopolític dels individus que la societat política alzirenya, o almenys el sector dominant en ella, designaren per a representar i defensar els seus interessos en corts. El primer tret a destacar és que va ser un càrrec relativament obert a membres de la societat política de la vila, és a dir, llevat de Miquel d'Aranda i Joan Piquer, la resta d'individus exerciren càrrecs en el govern de la vila abans i després d'actuar com a síndics a corts. Fet que està estretament relacionat amb la segona consideració, que és que no existeix una sincronia entre l'exercici de les altes magistratures i l'accés al càrrec de síndic, excepció feta del cas de Lluís de Santacreu en 1421, que sí que coincideix que és jurat, fet que contrasta per exemple amb el cas

de la ciutat de València, on els jurats o el racional solien ser els síndics representants de la ciutat en les corts. Per altra part, en tercer lloc, és palès com hi va haver certa circulació del càrrec de síndic a corts, ja que no s'observa un control per part d'alguna de les famílies més poderoses de la vila, tot i que sí que és cert que membres dels llinatges més destacats exerciren el sindicat, com ara Joan Vendrell, Lluç Martorell, Galceran Gombau i Joan Safàbrega. Una circulació dels càrrecs que, no obstant això, presenta una excepció, atès que trobem certa regularitat en l'exercici del càrrec en el cas del notari Inocenci de Moya, el qual, després d'haver estat més d'una dècada escrivà dels jurats i dels consell de la vila (1387, i durant el període 1397-1412), va emigrar a València, i seria des de la capital del regne que exercí de síndic i assessor d'aquella en les corts de 1428, 1429, 1437-1438 i 1443-1446. El cas d'Inocenci de Moya serà el preludi del que succeiria més tard durant el regnat de Joan II, quan la vila va decidir establir un salari anual de dos-cents sous a Miquel d'Aranda, notari resident a València, perquè representàs la vila tant en les corts com en els nombrosos parlaments del regne. Un model de representativitat de la vila en corts que s'ha de relacionar amb la necessitat de fixar les despeses derivades del salari del síndic en les sessions parlamentàries o en els parlaments, que eren impredecibles quan s'havia d'enviar un o més síndics des de la vila i s'exigia la presència d'aquell de forma continuada.

El salari del síndic sí que estava regulat per la vila, segons es desprèn d'un acta municipal de 1388, la qual deia "Ítem, ordenaren que la ordenació antiga feta sobre lo salari dels misatgers fos servada, ço és, que estant los dits misagers en lo regne de València, haguesen de salari per cascun dia VII sous, e fora lo regne, per cascun dia, X sous de reals"⁷⁹. Un salari relativament baix si el comparem amb els 11 sous diaris que rebien els síndics d'Oriola i més encara si els comparem amb els 33 sous que rebien per dia els síndics de la ciutat de València. La desigualtat salarial encara seria major si és té en compte que, en 1437, els síndics de la vila Joan Safàbrega i Lluç Martorell s'havien de dividir entre els dos els cinc sous diaris que pagava la vila per la seua representació en corts. Un salari que, de vegades, el govern de la vila pagava a bestreta al síndic, com va ocórrer en les corts de Monçó de 1435, quan Joan Safàbrega va rebre al voltant del setanta per cent del salari que li pertocava abans d'eixir cap a Monçó, com detalla l'escrivà de la sala en les actes municipals, on recull sistemàticament les anades i tornades que fa el síndic des d'Alzira a Monçó i les despeses ocasionades. En concret, s'hi assenyala que el 9 de novembre de 1435 es van donar a Joan Safàbrega 599 sous perquè l'endemà anàs a València i d'ací a Monçó. Quatre dies després d'estar a la capital del regne, les corts van ser ajornades i el síndic tornà a Alzira. El 21 de novembre novament Joan Safàbrega partí d'Alzira cap a Monçó i fou aleshores quan per manament dels jurats de la vila va rebre 150 sous de mans de Guillem Caçador, verguer dels jurats. La seua tornada per informar a la vila sobre com s'estava desenvolupant l'assemblea es documenta el 3 de març de 1436, dia en què la vila aprofita per fer relació de comptes de les despeses generades fins el moment en concepte de salari de la sindicatura i s'estableix que se li devien 341 sous del total de 1.090 sous a què ascendia fins el moment el seu salari.

⁷⁹AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/1, f. 22.

TAULA 1. Relació de comptes del salari de Joan Safàbrega (1435-1436)

Dia	Quantitat avançada	Despeses
9 novembre	599 sous per anar a les corts	-
10-13 novembre	-	40 sous (4 dies d'estada a València)*
21 novembre	150 sous per anar a les corts	-
26 nov. - 3 març	-	1.090 sous (109 dies a les corts de Monçó)
	749 sous	1090 sous
	- 341 sous	

Junt a aquesta comptabilitat salarial també es registren al detall les despeses generades per Joan Safàbrega en la vila de Monçó, com es pot veure al quadre, des del pagament per serveis administratius com pot ser el dret de segell d'una provisió o l'obtenció del trasllat d'un document a qüestions menys oficials com la compra d'una torxa per anar a la posada quan és de nit. Aquestes despeses sumaren en total 218 sous 8 diners, el que permet observar com, més enllà del donatiu que s'acorde atorgar al monarca, resulta molt més oneros per a la vila el salari del síndic que no les despeses administratives durant el desenvolupament de les pròpies assemblees representatives. Aquesta tendència sembla que és un tret comú en el conjunt de les viles del regne, ja que Barrio Barrio conclou el mateix per a la vila d'Oriola (Barrio Barrio 2009).

Per altra part, si pagar a bestreta devia ser la situació ideal per al síndic, també trobem el cas contrari, és a dir, aquell en què el govern de la vila posposarà el pagament del salari al síndics de les corts de València de 1437-1438, això és, a Lluç de Martorell i

TAULA 2. Relació de quantitats despeses en la vila de Monzó pel síndic municipal⁸⁰

Motiu de la despesa	Sous	Diners
Primo, los donà al secretari de la reyna, per una provisió que portà del justícia (pel dret de sagell)	XXVI	VI
Ítem, donà a micer Pere de Falchs, per reconèixer la dita provisió	XXVI	VI
Ítem, a micer Ortigues per [en blanc]	XIII	III
Ítem, li costà una antorxa que portà-s de nit de les corts a la posada, axí com altres misatgers	X	VI
Ítem, estrenà los porters de la senyora reina	VI	VII
Ítem, al porter del vicecanceller	VI	VII
Ítem, als de la vergueta	VI	VII
Ítem, pagà per enparar qualsevol provisions de la Alcúdia	IIII	-
Ítem, costà un senyal que posà a la posada segons los altres missatgers	II	-
Ítem, costà un trellat de una letra de Cadaqués, creença del senyor rey de Navarra (3 sous), ab altre trellat de letra dels cònsols de Cadaqués (3 sous)	VI	VI
Ítem, costà una gramalla (de dol) que s'à a fer com feren les fumerilies de la reyna, muller del rey don Ferando, XII oldos de drap a VIII sous	CVI	VIII
Ítem, costà altre traslat de la letra dels genovesos al duch de Milà com sech Rebellots	III	-

⁸⁰AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/28, ff. 24v-26v.

a Joan Safàbrega. Segons els comptes de l'escrivà municipal, que va portar un registre sistemàtic i minucios de les anades i tornades dels síndics a València entre l'1 de març de 1437 i el 14 de maig de 1438, la vila els devia 1.765 sous, fent compte que entre tots dos hi havien estat 350 dies, a raó de 5 sous diaris, que havien de repartir-se entre ambdós quan es trobaven al mateix temps en les corts. Tot i que no coneixem els detalls de per què la vila es resistia a pagar els síndics en corts, sí que sabem que l'assumpte arribà a oïda reial, i va obligar l'infant Joan, com a lloctinent del regne, a intervenir en favor dels síndics el 18 de juny de 1438, data en què ordenava al porter reial Joan Claver que si calia executàs béns de la vila per a pagar els salaris dels síndics.

TAULA 3: Relació de les anades i tornades del síndic municipal en les corts⁸¹

	Partí de la vila	Missatger o Síndic	Tornà a la vila	Total dies
1437	1 de març	Joan Safàbrega	24 de març	24
	1 març	Lluc de Martorell	24 de març	24
	8 d'abril	Joan Safàbrega	26 abril	18
	8 d'abril	Lluc de Martorell	26 abril	18
	30 d'abril	Joan Safàbrega	16 maig	17
	30 d'abril	Lluc de Martorell	16 maig	17
	23 de maig	Joan Safàbrega	6 de juny	15
	23 de maig	Lluc de Martorell	6 de juny	15
	9 de juny	Joan Safàbrega	16 juny	8
	25 de juny	Lluc de Martorell	6 de juliol	12
	3 de juliol	Joan Safàbrega	19 de juliol	17
	16 de juliol	Lluc de Martorell	20 de juliol	6
	23 de juliol	Lluc de Martorell	8 agost	17
	7 de agost	Joan Safàbrega	27 agost	21
	26 de agost	Lluc de Martorell	11 setembre	17
	16 de setembre	Joan Safàbrega	27 setembre	12
	4 d'octubre	Joan Safàbrega	11 octubre	8
	4 d'octubre	Lluc de Martorell	9 octubre	6
	29 d'octubre	Lluc de Martorell	1 novembre	4
	4 de novembre	Joan Safàbrega	17 novembre	13
20 de novembre	Lluc de Martorell	30 novembre	11	
13 de desembre	Joan Safàbrega	21 desembre	9	
14 de desembre	Lluc de Martorell	21 desembre	8	
7 de gener	Lluc de Martorell	20 gener	14	
1438	13 de gener	Joan Safàbrega	5 febrer	23
	5 de febrer	Lluc de Martorell	20 febrer	16
	8 de febrer	Joan Safàbrega	20 de febrer	13
	28 de febrer	Joan Safàbrega	5 d'abril	37
	8 d'abril	Joan Safàbrega	10 abril	3
	16 d'abril	Joan Safàbrega	10 de maig	25
	16 d'abril	Lluc de Martorell	30 d'abril	15
	8 de maig	Lluc de Martorell	14 de maig	7

⁸¹AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/29, ff.5-6v.

Ara bé, si sufragar els salaris dels síndics resulta de vegades complicat per a la vila, més difícil va ser satisfer les demandes règies en corts. Un observatori privilegiat de les dificultats i la resistència d'Alzira a les exaccions reials, el tenim en el context de la guerra amb Castella de 1430. Sense entrar en els detalls del conflicte, cal assenyalar com, a través del parlament general, la vila d'Alzira va contribuir primer amb 5.747 sous 8 diners, corresponents al pagament de ballesters del rei i al reforç de la defensa de la vila, segons es desprèn del consell general de la vila del 31 de maig de 1429 en el qual s'aprovà el compte que havia presentat Simó Sanç, "receptor de les pecúnies" de les 6 lliures "per casat" establides per tal motiu.⁸² En aquesta ocasió, s'assenyala que entre la vila, els ravals i les alqueries de la contribució sumaven 977 casats (que a raó de sis lliures cada un feien 5.862 sous, tot i que la xifra es quedaria finalment en un poc menys per reduccions de moreries de Benimuslem i Montortal). Mesos després, entre el 15 de juny i el 19 de setembre es va celebrar parlament, les primeres sessions del qual van tenir lloc en la mateixa vila d'Alzira. En efecte, en l'església de Santa Caterina es reuniren una trentena de persones entre oficials reials i representats dels tres braços amb l'objectiu de defensar el regne i obtenir recursos econòmics per a la guerra, sense arribar però a cap acord en tant que la naturalesa del parlament fou posada en entredit. Per tant, no seria fins l'11 de novembre quan Alfons el Magnànim va convocar les corts de Traiguera, i després de Sant Mateu, de 1429, amb l'objectiu fonamental de finançar la guerra amb Castella. En aquestes corts, els tres estaments del regne van acordar concedir al monarca un donatiu corresponent al salari de 1.000 homes a cavall durant quatre mesos. La part del subsidi que corresponia al braç reial ascendia a 11.000 florins, que cobrien la retribució de 500 homes, el salari de la meitat dels quals havia de ser assumit per la ciutat de València i el territori de la seua contribució, mentre que el dels altres 250 homes havia de ser satisfet per la resta de membres del dit braç. En aquest sentit, segons la lletra enviada pels diputats del braç reial amb data de 12 de gener de 1430 a la vila li pertocava contribuir amb 23.275 sous 8 diners, quantitat que havia de recollir i lliurar al clavari Manuel Suau en el termini d'un mes.⁸³ Uns dies després d'haver rebut la lletra, el consell de la vila va ordenar que es recaptàs la quantitat assignada mitjançant una talla entre els homes casats de la vila i de la seua contribució. En concret, la talla contemplava "sis escales" diferents a pagar que es corresponien amb els sis grups en què el govern alzireny havia ordenat organitzar als homes casats. En particular, s'ordenava que els homes de la vila, ravals i llocs i alqueries de la jurisdicció d'Alzira fossen dividits en tres mans (major, mitjana i menor) i que cada una fos al seu torn subdividida en dues parts, una pertanyent als majors i l'altra als menors (per exemple: major de la mà major, menor de la mà major, etc). Per a recaptar aquestes talles es van elegir sis diputats entre els homes de vila i altres sis dels homes d'oficis, mentre que cada lloc va elegir entre un i sis diputats, d'acord amb el volum de la seua població. A més a més, en aquest mateix consell es va elegir Simó Sanç com a clavari i administrador de la dita talla. Tot seguit, es va prohibir la treta de blat, tant en la vila com en la seua contribució, una mesura raonable tenint en compte el context bèl·lic⁸⁴.

⁸²AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f.5.

⁸³AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, ff.11-13.

⁸⁴AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f.15-18.

Gairebé dos mesos després d'aquest consell, i davant les dificultats que devia suposar l'estratificació social proposada, es va revocar aquesta manera de recollir el donatiu, que va ser substituïda per una altra molt més senzilla. Part del donatiu es recaptaria mitjançant un repartiment equitatiu per focs, segons el qual cada home casat de la vila o de la contribució devia pagar 10 sous, mentre que la resta seria extreta "de cascun vehi e habitador per ço que ha a sou e lliura", és a dir, cada contribuent pagaria segons el valor del seu patrimoni. La valoració del patrimoni de cada cap de família va suposar novament l'elecció en aquest cas de taxadors de cada localitat, que havien de dur-la a terme en el termini d'una setmana, advertint que si no era possible s'aplicaria la taxa i el pagament contingut en el llibre de Bernat Gonçalbo.⁸⁵ Però les dificultats per recollir el donatiu continuaren, perquè la població es negava a declarar sota jurament els béns que posseïa, per evitar així que fossen taxats i es pogués calcular la quantitat que haurien de satisfer. Tot això arribà a oïda del rei, el qual, en una lletra dirigida al justícia de la vila, el seu camarlenc Jaume Romeu, i datada el 4 d'abril, manava que es fes crida pública que, si dins dos dies no acudien els interessats a prestar sagrament i declarar els seus béns, aquests serien taxats igualment segons el seu bon arbitri.⁸⁶

Un mes després, Alzira rebia una lletra del consell reial en què es convocava a parlament i, en conseqüència, se sol·licitava un missatger de la vila amb plena potestat per tractar afers.⁸⁷ L'elegit en aquest cas fou Inocenci de Moya que va haver de consultar amb la vila les noves demandes del rei,⁸⁸ en concret l'aportació de 80 a 100 ballesters durant quatre mesos que es destinarien a protegir certes viles reials, per tal com "sia rahonable que les unes viles reials degen subvenir a les altres en semblant cars".⁸⁹ A pesar de l'argumentació basada en la solidaritat mútua entre els membres del braç reial, el consell d'Alzira es va negar a participar, tot al·legant que "la dita subvenció no-s pot fer per esguard de la gran pobrea en la qual la dita vila és posada e per les mortalitats que huy hi són".⁹⁰ Aquesta negativa va ser ratificada de forma contundent un mes després, en concloure "sobre la subvenció demanada per los del consell reyal resident en València als lochs posats en la frontera per causa de la present guerra, que per esguart dels gran càrrechs que la vila suporta, hi espera, portar, als quals no-s pot trobar manera de pagar-ne, de haver e traure pecúnies a pagar aquells, la dita subvenció no poden fer"⁹¹. Tot i les dificultats per fer front a les exigències dels donatius de corts i a les demandes règies, aquestes van continuar creixent conforme avançava la centúria i al mateix temps que la vila anava perdent veïns.

5. LA VILA D'ALZIRA EN TEMPS DE LA GUERRA DE LA UNIÓ

Mateu Rodrigo. Universitat de València

Alzira, com Morvedre, Castelló de la Plana i una gran part dels llocs de tot el regne es va adherir a la *Unió* de la ciutat i regne de València proclamada en un parlament celebrat a la capital valenciana l'1 de juny de 1347. A la lliga foren convidats tots els estaments regnícoles i la generalitat de les ciutats i nuclis de població, urbans i

⁸⁵AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f. 23-25.

⁸⁶AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f. 26-25.

⁸⁷AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f. 30.

⁸⁸AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f. 36.

⁸⁹AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f. 39.

⁹⁰AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell*, sig. 03/22, f. 40v.

⁹¹AMA, *Llibre dels actes dels jurats i consell (1430-1431)*, sig. 03/23, f.8.

rurals, i tant els pertanyents al reialenc com els que depenien de les jurisdiccions senyoriales. S'hi sumaren les viles citades més amunt, mentre que, en el front contrari, se situaren Xàtiva, Borriana, Vila-real i la majoria d'aquelles, la noblesa valenciana, així com els barons i la cavalleria urbana, i els ordes militars. Aquests sectors constituïren com a resposta un bloc en defensa de la monarquia, que anomenaren la *Fraternitat*. L'enfrontament que de seguida esclatària, conegut com la Guerra de la Unió, ha estat un dels episodis més virulents de la història valenciana, i sens dubte el més greu conflicte polític del període medieval al país. Mal interpretat per la historiografia durant anys, fou un alçament de caràcter acusadament burgès, dirigit pel patriciat municipal que administrava el govern de la ciutat de València, amb la col·laboració d'una part reduïda de la baixa noblesa urbana, contra els excessos autoritaris de la monarquia de Pere el Cerimoniós. Aquesta política s'havia manifestat particularment en els freqüents i onerosos donatius a la Corona i la imposició de càrregues fiscals, en funció de les necessitats de les empreses exteriors del regnat. També contribuïa al malestar la violació reiterada de les garanties forals en els camps administratiu i judicial per part dels oficials i jutges reials, una actitud que cal relacionar amb les urgències pecuniàries de la monarquia, i alhora amb les tendències cesaristes del sobirà. Per altra part, la decisió del rei, vidu sense fills mascles del seu primer matrimoni, de proclamar hereua futura de la Corona la seua filla major, Constança, en un acte autoritari, sense respectar la norma successòria de la dinastia, ni consultar a les corts dels regnes catalanoaragonesos, com procedia, va ser causa immediata del sorgiment d'un moviment obert d'oposició a la seua política.

A València es va organitzar una Unió o lliga de resistència, mentre que a Saragossa es formava paral·lelament un moviment de característiques semblants, dominat, però, per l'alta noblesa d'Aragó. Ambdues Unions intentaven forçar la monarquia a retornar al règim polític pactista, i incorporaven la defensa dels drets preterits de l'infant Jaume, comte d'Urgell i germà del rei, que havia estat considerat successor fins a aquell moment. El parlament de la Unió es va reunir al convent de Predicadors de la capital valenciana, amb gran concurs d'assistents del braç eclesiàstic, de la noblesa i de procuradors de les viles reials del regne. Alzira hi va estar representada pels seus síndics Pere de Clariana i Vivet de Jusseu. Tots els delegats de les viles, que foren Xàtiva, Morella, Morvedre, Alzira i Castelló de la Plana, ajornaren la seua resposta a adherir-se a la lliga. Malgrat això, la revolta es va institucionalitzar, amb la creació a la capital d'uns dirigents executius, els sis conservadors, encarregats de governar el moviment ensems amb els jurats de la ciutat. Paral·lelament, el governador del regne, Pere de Xèrica, va replicar amb la convocatòria d'un parlament contrari a Vila-real, on esperava reunir totes les forces afectes a la Corona. Alzira no volgué entrar en el bloc reialista, i optà per aproximar-se a la Unió. La veïna vila de Xàtiva, contràriament, començà a desplegar una gran activitat a fi d'evitar l'èxit de la lliga, exercint pressió sobre els llocs i viles de les comarques centrals del regne. Una forma de coerció eficaç va ser, en un mal any de les collites de forment, amb el resultat d'una carestia cerealícola, la resolució de les autoritats de Xàtiva d'establir un boicot als subministraments de gra dirigits a Alzira i a la mateixa València.

Alzira va ser la primera de les viles reials valencianes que es va sumar a la Unió. Homes de la vila havien estat també objecte d'abusos dels oficials de la Corona en matèria judicial, cosa que contribueix a explicar l'actitud decidida dels seus jurats de participar en la revolta. A l'efecte, consta que el jutge reial Pere de Ciutadilla, en el curs de les investigacions contra oficials públics practicades en aquest temps, va moure procés contra un grup de persones, anteriorment membres del consell de la vila, a causa dels presumptes *delictes e excessos* perpetrats en l'exercici de càrrecs judicials i administratius; eren els ex justícies Gonçalvo Çorito i Mateu Figuerola; Bernat Serra, ex lloctinent de justícia; Pasqual Calp i Domingo de Mora, que havien estat mostassafs; Berenguer de Tamarit, antic quartoner –oficial encarregat de cobrar certs drets fiscals–, i els escrivans Pere Serra, Garcia Pérez, Nicolau Falcó, Antoni Boil, Bernat Guillem i Joan Domínguez. El monarca els va concedir finalment la remissió de les seues eventuals responsabilitats el 5 de gener de 1343, a canvi del pagament de 2.500 sous barcelonesos a la tresoreria reial. Cal recordar que ja hi hagué abans una renúncia en termes similars a practicar inquisicions contra els antics oficials municipals alzirenys, gràcia atorgada pel rei Alfons el Benigne el 1329, a petició de les Corts del regne.

Alzira va verificar l'adhesió a la Unió a la darrera de juny del citat 1347, i en el curs de tot el conflicte s'hi mantingué fidel; de fet esdevindria la primera plaça unionista fora de la capital. Delegats de la lliga es traslladaren a la vila des de València a rebre els juraments al moviment que havien de prestar de forma personal els veïns. Tanmateix, el justícia i els oficials locals de la Corona, entre els quals el batlle i el sequier de la Sèquia Reial del Xúquer, refusaren fer-ho, una actitud que provocaria les crítiques dels veïns.

Tot i que cap a l'estiu d'aquest mateix any la insurrecció havia aconseguit una àmplia difusió per tot el regne, únicament dues viles reials, Alzira i Morvedre, s'hi varen comprometre, mentre que Xàtiva –que va ser un baluard de la resistència reialista–, Borriana, Castelló de la Plana, Vila-real, Alpont, Castellfabib i Morella optaren per sostenir el partit monàrquic. La revolta estengué la seua influència en especial a la ciutat de València i la comarca de l'Horta, i es va difondre eficaçment a la Ribera, el Camp de Morvedre, la Plana, el Maestrat de Montesa, la Safor, la Vall d'Albaida, la Serralada d'Alcoi, la Foia de Castalla i la Marina. A més d'aquests territoris, dominava en places aïllades com Lliria i Xulella.

En essència, la Unió volia esdevenir un contrapoder capaç de limitar l'autoritat reial i d'impedir la repetició d'accions contràries als usos polítics pactistes establerts. En setembre, la lliga designava els seus candidats a formar part del Consell reial, que no foren acceptats pel monarca; ensems amb els representants de la direcció unionista i de la capital del regne, en foren nomenats per les viles d'Alzira –el ja citat Vivet de Jusseu– i de Morvedre. Però, el ben cert és que els esdeveniments es precipitaren, i s'arribà al xoc armat entre els dos sectors oposats, impossibilitant tota via de negociació. Efectivament, de seguida es produïren moviments de tropes del bàndol monàrquic, que foren motiu perquè les autoritats unionistes ordenassen als jurats alzirenys

posar la població de la vila en peu de guerra, estructurada en desenes i centenes per tal de facilitar la defensa contra els considerats rebels. Els llocs d'Alcosser, de Llombai i de la Pobla Llarga, dins del terme d'Alzira, senyorijs de cavallers no adherits a la Unió, foren posats sota el control del consell de la vila.

El desembre de 1347, la Unió enviava des de València un contingent armat en ajuda dels habitants de Cocentaina, adherits a la lliga i enfrontats al seu senyor, Alfons Roger de Lloria, que ho interpretà com un atac a la seua jurisdicció. Les forces s'havien de concentrar a Alzira, la qual aportava dos-cents homes de cavall i una tropa de peu. En passar per la Pobla Llarga, amb el seu castell ocupat pels de Xàtiva, varen topar amb la host d'aquesta vila. La batalla de la Pobla Llarga, el dimarts 4 de desembre, va ser cruenta, amb morts, entre les quals la d'Andreu Guillem Escrivà, lloctinent del governador del regne, i constituí un èxit per a la Unió. Setmanes més tard tornaren a enviar una tropa unionista a Alzira i a Cocentaina, en auxili d'aquesta darrera vila. El mateix mes, el 17 de desembre següent, encara recollia la Unió una segona victòria; les forces del governador Pere de Xèrica foren desbaratades als peus del castell de Bétera, no lluny de la capital. El rei Pere resolgué iniciar des de Catalunya una campanya contra València, desestimada una impossible iniciativa de pau. Aquest fou el motiu que la Unió ocupàs totes les torres o castells de l'entorn de la ciutat. Alhora, enviava tropa de cavalleria a Alzira i Cocentaina. Per tal de reunir recursos per a les despeses de la guerra, la Unió prengué la mesura expeditiva de confiscar els béns de les persones addictes al bàndol reial. Una comissió entendria en les alienacions; entre els seus membres, figurava Joan Destorrents, veí d'Alzira.

Entre les reivindicacions de la Unió hi havia la de ser reconeguda per la Corona com a institució permanent, la revocació de Constança com a successora en el tron i, entre altres peticions, també es va demanar al sobirà que la vila d'Alzira tingués la primera veu de les viles reials del regne en les sessions de corts, en premi a la seua fidelitat al moviment; igualment, es reclamà la segregació del lloc de Castelló de Xàtiva del terme general d'aquesta vila i la seua integració en el d'Alzira, com a reparació de les agressions sofertes per aquella població, de part dels xativencs, per motiu de la seua militància unionista. La realitat era, però, que les concessions arrencades a la força del rei, retingut a València contra la seua voluntat l'estiu de 1348, estaven destinades a ser revocades quan el sobirà pogué recuperar la llibertat de moviments. En efecte, només pogué escapar de València, el monarca es traslladà a Aragó, des d'on organitzà la contraofensiva.

En aquests temps d'instabilitat política, amb el perill d'agressions en les vies principals de comunicació, els llocs de sarraïns patiren una situació d'especial vulnerabilitat. Atès que les aljames musulmans solien pertànyer a la jurisdicció de senyors reialistes, el temor d'una represàlia armada de la Unió va suscitar un moviment migratori per via marítima, en direcció a països islàmics, o cap a altres contrades del regne considerades més segures. El rei Pere es dirigia el 24 d'abril de 1348, de València estant, al justícia civil de la capital i al justícia d'Alzira perquè fessen pública la salvaguarda reial per a les comunitats de moros del regne, en garantia contra qualse-

vol dany, acompanyada de la prohibició a les autoritats de permetre l'emigració de musulmans.

Amb les forces reialistes reforçades amb contingents aragonesos i concentrades a Sogorb, els unionistes es van veure obligats a reorganitzar-se. El mes d'agost decidiren instituir un conservador per cadascuna de les viles de la coalició; per Alzira, hi fou elegit Pere Serra. L'octubre següent, la mateixa vila i la Ribera del Xúquer foren víctimes d'incursions armades de part del governador del regne, amb l'objectiu de debilitar el front contrari. La comarca va ser devastada, Algemesí ocupat, i Alzira igualment atacada. La vila respongué amb l'incendi dels llocs de població musulmana del seu terme general, generalment senyorius de cavallers adherits al bàndol monàrquic, com Catadau, Benimodo o Alfarb. La Unió pren ara a València un caire de radicalisme violent, de caràcter dictatorial, en una situació de resistència sense futur: el jurista Joan Sala va ser nomenat *capità de la guerra* i investit amb amplíssims poders.

De Sogorb, Pere el Cerimoniós va passar a Morvedre, i d'allí marxaria contra València, acampant en la ribera del riu Túria, als enfronts de Mislata. Allí es va lliurar el combat decisiu, quan les línies de la Unió foren trencades per les tropes del rei. La ciutat capitulà el 10 de desembre de 1348. L'autoritat de la Corona es va restablir sense dificultats sobre les terres del regne que havien participat en la insurrecció. Alzira es va sotmetre en els dies següents. El 12 de desembre, el monarca trametia ordres als jurats alzireny de capturar i portar presos a València tots aquells individus que haguessen ocupat càrrecs de responsabilitat en la revolta passada; això autoritza a pensar que la vila s'havia retut sense oposició a les forces vencedores.

El rei decretà unes mesures repressives d'una entitat sense precedents en la encara curta història del regne de València. Es va obrir una causa judicial de caràcter general, amb la finalitat de depurar les responsabilitats; els processaments anaven a prolongar-se per espai de dos anys. Penes capitals i confiscacions de béns s'aplicaren als responsables més assenyalats, vius o difunts, i grosses multes als restants. La monarquia necessitava compensar els grans dispendis que havia hagut de sostenir per fer front a la lluita contra la Unió, i així mateix per la necessitat de subvenir a les indemnitzacions dels danys soferts pels integrants del bàndol lleial en ocasió dels desordres armats. La ciutat de València i les viles i llocs que havien pres part en el moviment unionista foren condemnats a pagar fortes composicions en moneda. Pel que fa a Alzira, un cavaller de la vila, Joan Eiximenes de Perenxisa va ser condemnat a la pena capital l'agost de 1349, però pogué escapar a Castella, mentre que la vila es beneficiava d'un perdó general atorgat per Pere el Cerimoniós el 6 de febrer de 1349, tot i que amb notables obligacions i excepcions. La concòrdia fou estipulada davant del monarca, al palau del Real de València, per part dels síndics d'Alzira, Pere de Clariana i Palací de Cascant; el document es conserva a l'Arxiu Municipal (pergamins de la C. R., 010/25). El Consell alzireny devia pagar una forta composició de 150.000 sous; a més d'això, era gravat amb un impost especial pel termini de deu anys. Igualment, la Corona es reservava la facultat de revisar els privilegis de la vila, com ja

havia fet amb la capital. De l'amnistia eren exceptuats tretze veïns, cinc vius –Berenguer d'Arenys, Antoni Boquet, el major, i Antoni Boquet, el menor (potser pare i fill), i els germans Berenguer i Bernat Torres– i set ja difunts –Berenguer Enyech, Joan Destorrents, Berenguer Soler, Joan de Baiona, Garcia de Saragossa, Joan Soler i Guillem Bages.

Enmig de la repressió, Pere IV, sempre partidari de les vies de dret, va celebrar corts del regne a València, a l'efecte de restaurar la normalitat. L'assemblea es va reunir entre els mesos de gener i abril de 1349, amb la participació dels tres braços. Pel braç reial, assistiren les ciutats de València i de Xàtiva, i les viles de Morella, Morvedre, Alzira, Borriana, Vila-real, Castellfabib i Alpont; el Consell de la vila d'Alzira va enviar a les corts dos síndics: els al·ludits Pere de Clariana, jurat, i

Palací de Cascant. El sobirà va pronunciar la derogació dels privilegis reials –de Pere el Gran i d'Alfons el Liberal– que permetien als valencians organitzar-se en unió, així com de les concessions polítiques arrencades per força a la Corona pels revoltats. El rei, recelós de perills futurs, va limitar igualment alguns drets polítics en el règim municipal. A Alzira, en un gest de malfiança, el rei Pere encara va nomenar directament el justícia de la vila per a l'any 1354, tot alterant de forma excepcional el procediment de dret; el designat per al càrrec va ser l'escuder Llop Eiximenens de Tolsana.

Les aspiracions de Pere el Cerimoniós a exercir un govern personal havien triomfat només en aparença. La realitat que s'imposà finalment va ser, però, una altra. Les circumstàncies polítiques que es desenvoluparen en el període immediat, i especialment la necessitat de fer front comú a una amenaça exterior d'una gravetat extrema, com fou la guerra de Castella que es va obrir pocs anys més tard (1356-1365), anaven a frustrar definitivament les pretensions autoritàries del monarca, i per contra contribuïren al reforçament del règim pactista. La guerra imposà la unió de forces i coadjuvà eficaçment a dissipar les reserves i malfiança derivades de la Unió. Les necessitats exteriors obligaven a una col·laboració estreta entre la monarquia i les ciutats i viles del braç reial, el suport polític i econòmic natural d'aquella: ja abans del conflicte bèl·lic obert pel rei castellà, Alzira havia contribuït a l'armada enviada a pacificar la rebel·lió de l'illa de Sardenya amb una aportació d'onze mil sous, l'any 1354, que s'havien de recaptar mitjançant la imposició de cises o taxes sobre el consum.

6. ALZIRA EN LA CAMBRA DE LA REINA

Lledó Ruiz Domingo. Universitat de València

Alzira va ser des del principi i durant la major part de l'Edat Mitjana una vila reial integrada dins del Reial Patrimoni. Tanmateix, durant més d'un segle, entre 1329 i 1431, la vila va formar part de la "cambra", és a dir, dels recursos patrimonials de

les successives reines d'Aragó. En contraure matrimoni en segones núpcies Alfons el Benigne amb Elionor, la germana del rei Alfons XI de Castella a principis de 1329, el marit la va dotar d'un seguit de rendes i jurisdiccions en concepte d'arres. La nova reina venia d'un estat estranger i, com moltes altres abans i després que ella, necessitava disposar d'unes bases econòmiques i socials que garantissen el seu estatus com a consort durant tots els anys de regnat, o, com diu la documentació de l'època, per al "*manteniment de son estament reginal*". La reina comptava, en primer lloc, amb el dot que la seua pròpia família li havia assignat per raó del matrimoni i, també, amb les arres, una aportació que feia el marit a l'esposa per tal de proveir-la amb una font d'ingressos. Dot i arres estaven pensats sobretot, a més de per assegurar un cert nivell de vida durant els anys de matrimoni, per a garantir la supervivència de la dona en cas de viudetat. Les viles, rendes i jurisdiccions rebudes en concepte de dot i arres, junt amb altres que posteriorment podia adquirir per mitjà de compra o per altres donacions del monarca, constituïen allò que la documentació anomena la cambra de la reina, és a dir, el seu fons econòmic particular. Amb ell, la reina construïa i sustentava un aparell cortesà propi que reforçava la seua posició al cim de la piràmide social.

Alzira no va ser l'única vila reial valenciana que va rebre Elionor de Castella arran del seu matrimoni amb Alfons el Benigne. També li van ser alienades Castelló, Morella, Xàtiva i Morvedre, cosa que provocà reiterades protestes d'aquests des de març de 1329. Tanmateix, el monarca no cedí i fins i tot inicià accions militars contra les viles que no acceptassen la reina com a senyora, com va ser el cas de Morvedre i Alzira. Va ser així, obligada i coaccionada amb amenaces d'indole violent, com Alzira, tot i la resistència de les autoritats municipals, passaria a ser senyoria de la reina Elionor durant els seus anys com a reina consort. Pocs mesos després, en desembre del mateix 1329, i amb el conflicte encara present en el record dels protagonistes, el monarca tornà a fer una àmplia donació de viles reials, en aquesta ocasió al seu nou fill, l'infant Ferran, que incloïa Oriola, Guardamar, Alacant, Elda i Novelda. L'abast d'aquestes donacions, junt a les concedides posteriorment al seu segon fill amb la reina Elionor, suposaven en la pràctica el desmembrament del regne de València del Reial Patrimoni i de la jurisdicció reial, cosa que encara enverinaria més l'oposició de les ciutats i les viles reials valencianes, encapçalades per la capital, a una mesura tan desestabilitzadora.

En efecte, la donació en arres a la reina Elionor de Castella alienava cinc de les viles més importants del regne de València, inclosa Alzira, però la situació canvià a la mort del rei el 1336. Sense valedor que defensàs els seus drets com a consort ni els dels seus fills, la reina hagué de fugir a Castella per evitar les represàlies del nou monarca, Pere el Cerimoniós. La reina consort gaudia d'una especial protecció en vida del seu marit però, en quedar viuda, la seua situació es tornava ambigua i la seua seguretat depenia, en la majoria d'ocasions, de l'accés del seu fill al tron. El nou monarca, però, era fill del rei Alfons, però no seu, sinó de la primera esposa d'aquest, Teresa d'Entença, i no havia vist amb bons ulls la indulgència del seu pare amb la seua segona esposa i els seus fills. Amb la reina Elionor i els seus fills refugiats a

Castella, s'inicià un plet per decidir quines donacions jurisdiccionals i econòmiques concedides a la reina i als infants es respectarien una vegada traspasat el poder del rei Alfons al rei Pere. El litigi es va resoldre per via arbitral, és a dir, per sentència de dos àrbitres, l'infant Joan Manuel i el comte de Ribagorça, que van dictaminar que la jurisdicció de les viles alienades, entre les quals Alzira, tornàs al patrimoni reial, però que la reina continuàs rebent les rendes ordinàries d'aquestes en tant com eren una donació en arres. No seria fins a la mort d'Elionor el 1359, assassinada per Pere el Cruel en el context de la guerra amb, que les rendes d'Alzira es reintegrarien provisionalment al Reial Patrimoni per a ser cedides de seguida a la reina regnant en aquell moment, Elionor de Sicília, tercera esposa de Pere el Cerimoniós i mare dels futurs Joan I i Martí l'Humà.

La mort del rei no implicava el traspàs de les viles donades pels monarques en qualitat d'arres a les seues esposes de la cambra d'una reina a la d'una altra. Només a la mort d'aquesta, viuda o no, les viles tornaven al Reial Patrimoni i el monarca podia cedir-les novament a la seua consort. El 27 de juny de 1359, poques setmanes després de l'assassinat la reina vídua, la reina consort, Elionor de Sicília, rebia del monarca les rendes d'Alzira per a provisió de la seua cambra, junt amb les d'altres viles reials com Morella, Xàtiva, Osca, Calatayud i Morvedre. En aquells moments, la vila d'Alzira suposava per a la cambra de la reina uns ingressos de 21.500 sous en concepte de rendes ordinàries, una quantitat respectable que reflectia la importància d'Alzira dins del regne de València, ja que era aleshores el quart nucli poblacional més gran. Per damunt de l'aportació d'Alzira només se situaven la de Xàtiva, amb 30.000 sous, i la de Morella, la que més aportava a la cambra de la reina, amb 42.000 sous.

Elionor de Sicília percebé aquestes rendes des de 1359, moment de la donació, fins a la seua mort l'any 1375. En aquest any, les rendes d'Alzira tornaren al Reial Patrimoni, però només per a ser concedides dos anys després, en 1377, en donació d'arres a una nova reina, Sibil·la de Fortià, quarta esposa del rei Pere el Cerimoniós. Alzira romandria deu anys en la cambra d'aquesta reina, ja que a la mort del rei Pere, en gener de 1387, la reina es va veure obligada a fugir de Barcelona, deixant al rei sol en els seus darrers moments de vida. La viudetat era sempre una situació complexa i perillosa, més encara quan hi havia una relació de confrontació i enemistat amb l'hereu de la corona, com li havia passat a Elionor de Castella i com li passà, també, a la reina Sibil·la de Fortià. Per infortuni de l'empordanesa, les represàlies arribaren i, a diferència del que havia passat amb Elionor de Castella, la reina Sibil·la no va poder conservar Alzira en la seua cambra, sinó que les seues rendes canviaren de propietària i passaren a formar part de la cambra de la reina Violant de Bar, esposa de Joan I.

La donació d'Alzira a la reina Violant incloïa els drets de la batllia, les rendes ordinàries i les derivades de l'exercici de la justícia reial. Tanmateix, les imperioses necessitats de crèdit, com a conseqüència de les urgències de pagament contretes per la tresoreria de la reina, portaren la monarca a carregar un censal posant com a garantia de pagament les rendes de la vila. La reina Violant quedà vídua de manera sobtada, per l'accidentada mort del monarca el 1396, i en una situació molt tensa al final de

la seua vida, ja que gran part dels principals oficials de la tresoreria de la seua casa i de la tresoreria del rei foren imputats i jutjats en el procés obert contra aquests per Maria de Luna i el consell de regència el mateix 1396, fins que foren perdonats per Martí l'Humà anys després. Tanmateix, Violant de Bar romandria a la Corona d'Aragó i Alzira continuaria sent un pilar més de la cambra de l'ara reina vídua. En aquesta transició d'una reina consort a una altra, com havia passat anteriorment en el cas d'Elionor de Castella, Alzira i les seues rendes continuaren dins de la cambra de Violant i no passaren a la nova reina consort, Maria de Luna. Finalment, a la seua mort el 1431, Alzira tornà al Reial Patrimoni, dins el qual es mantindria durant tot el segle XV.

Què significà per a Alzira formar part de la cambra d'una reina consort durant tot el període que acabem de veure? En la majoria dels casos, les donacions es limitaven a la transferència de les rendes ordinàries que recaptava la batllia local de la tresoreria del rei a la de la reina. En termes quantitius, la reina rebia d'Alzira anualment i per diferents rendes i tributs uns 27.000 sous. De manera més detallada, les rendes ordinàries suposaven aproximadament, a finals del segle XIV, uns 17.600 sous de Barcelona, una quantitat que no sempre era recaptada directament pel batlle o per algun altre oficial delegat, sinó que podia procedir del preu de l'arrendament de les rendes en subhasta pública. Era un sistema que estalviava temps i recursos a l'administració reial, però que també desviava una part de l'exacció en benefici dels arrendataris, que es quedaven amb la diferència entre el preu que havien pagat a la reina i la quantitat finalment recaptada. L'arrendament també suposava un benefici per a la reina, ja que percebia el dret del marc d'argent, una taxa que havien de pagar els arrendataris i que suposava aproximadament un 2 % del que aquests havien pagat per les rendes. Els ingressos de la batllia també s'incrementaven amb el producte de la peita, un tribut directe de caràcter anual que havia quedat fixat el 1329 i que, en el cas d'Alzira, ascendia a 7.000 sous, una suma que quedà fossilitzada des del segle XIV fins al XVI. A la peita dels cristians, s'afegien també la dels jueus, establerta en 500 sous, i la dels moros, fixada en 100 sous.

Per altra part, la reina percebia també les rendes derivades de l'administració de la justícia, ja fossen multes o composicions per evitar penes corporals. A finals del segle XIV, l'exercici de la justícia no sols implicava ingressos sinó també fortes despeses, especialment quan es desencadenava un episodi violent entre les faccions de la vila, com ara el 1393, quan esclatà un important conflicte entre els jurats de la vila i la justícia reial que portà la reina a enviar agutzils per imposar la pau, així com manilles i ferros per a empresonar els inculpats.

Pertànyer a la cambra de la reina també tenia efectes sobre les viles més enllà de la destinació final de les rendes recollides. Qualitativament, el fet de passar a ser de la jurisdicció de la reina suposava la pèrdua d'alguns beneficis que els reportava ser viles de reialenc, com la possibilitat d'anar a les Corts. Assistir i participar en les Corts era un acte fonamental per a garantir els seus interessos i tractar d'aconseguir nous privilegis i lleis directament del monarca. De fet, quan es va intentar alienar la jurisdicció d'Alzira i d'altres viles reials amb la donació en arres a Elionor de Castella en

1329, l'oligarquia alzirenya a allò que es negava era, precisament, a fer-li el jurament com a senyora.

Amb jurisdicció o no, pertànyer a la cambra de la reina suposava per a la vila i les seues elits la possibilitat d'establir vincles amb la consort i cercar la seua intercessió quan fos necessari. Per posar un exemple del benefici que podia portar per a l'oligarquia i les principals famílies de la vila d'Alzira ser part de la cambra de la reina, veiem com el 3 de juny de 1364 la reina Elionor de Sicília li concedeix 1.000 sous al notari Vivet de Jusseu pel matrimoni de la seua filla. La pràctica de la reina d'intercedir i ajudar al pagament del dot de joves donzelles de l'oligarquia local era habitual per tal de fomentar lligams d'unió cap a la seua persona.

QUADRE 1. Reines que van tenir Alzira a la seua cambra

Reina	Cronologia
Elionor de Castella	1329-1359
Elionor de Sicília	1359-1375
Sibil·la de Fortià	1377-1387
Violant de Bar	1387-1431

QUADRE 2. Rendes obtingudes de la vila d'Alzira (1381)

Origen	Quantitat (en sous)	Concepte
Batllia Alzira	17.640	Venda de les rendes
Batllia Alzira	500	Subsidi vila anual
Batllia Alzira	7.000	Peita
Batllia Alzira	340	Dret de Marc
Batllia Alzira	352	Dret de Marc
Jueus Alzira	500	Subsidi anual jueus
Aljama Alzira	100	Subsidi anual musulmans
TOTAL	26.432 sous i 10 diners	

7. SERVEIS PÚBLICS I PROFESSIONS LIBERALS: L'ASSISTÈNCIA MÈDICA I L'ENSENYAMENT ESCOLAR

Carmel Ferragud. Universitat de València

Entre els anys 1271-1275, Jaume I va fer diverses donacions de cases, patis, terres de cultiu i censos diversos en la vila i terme d'Alzira al seu cirurgià Joan Jacme, a més d'encomanar-li que s'ocupàs de mantenir convenientment les cases que el mateix monarca s'havia reservat a la vila. Jacme fou segurament el metge que atengué a Alzira al rei en la seua darrera malaltia, i una investigació en curs sosté que fou traductor al català d'un tractat de medicina àrab. Aquest és el primer testimoni de la presència de personal mèdic a la vora del Xúquer. Però l'afluència de més i més colons exigiria

una atenció mèdica davant la inevitable presència de la malaltia. És difícil suggerir quin fou el ritme d'arribada d'aquest personal mèdic i com va anar evolucionant amb el temps. Les fonts no ens permeten més que algunes aproximacions. Amb tot, el període en què s'observa una major concentració, i segurament aquell que ofereix major fiabilitat, és el que va entre 1390 i 1410, quan Alzira comptava amb més de 8.000 habitants i en el qual hem pogut detectar 17 apotecaris, 11 barbers, 1 cirurgià i 4 físics (metges) exercint-hi la seua professió. Una proporció que es correspon bastant amb la d'altres viles estudiades en la geografia de la Corona d'Aragó.

No fou fàcil, tanmateix, aconseguir una assistència permanent i de qualitat. En 1351, Pere el Cerimoniós, atenent al fet que no hi havia cap metge a Alzira, hagué d'autoritzar la instal·lació del físic jueu Salamó Astruch, originari d'Avinyó, que no reunia els estrictes requisits forals instituits per Alfons el Benigne en 1329, entre els quals la formació universitària per als físics i l'examen preceptiu i expedició de llicència per a poder exercir en el regne valencià. Alzira, com moltes altres viles, buscava contractar un metge de renom i que residís de manera estable en la població, però això no va ser possible fins als anys vuitanta del segle XIV. Va ser aleshores quan va fer acte de presència el batxiller en medicina Joan del Miracle, oriünd de la capital i membre d'una família de metges de renom, i que romangué a la vila amb diferents contractes entre 1389 i 1412. A aquest primer conegut, seguiren altres metges contractats per un salari i un període variables —entre sis i un any, i de 1.000 a 300 sous anuals— durant tota la resta del segle XV. Els metges havien d'assistir els malalts de l'hospital sense cobrar res a canvi, a diferència del que ocorria amb la resta del veïnat. Així, els contractes de Joan Sales (1413) i Andreu Vives (1425) expliciten “que sia tengut franquament curar los malalts de l'espital de la vila”. Amb el pas del temps, el consell va decidir establir un salari molt moderat per al metge de l'hospital (33 sous), un individu que sovint fou el mateix metge de la vila.

El professional situat al capdamunt del sistema assistencial, el físic, apareix a Alzira tardanament, si descomptem els casos dels jueus metges documentats a mitjans del XIV. És a finals d'aquest segle i durant tota la centúria següent que es fa evident la seua presència en el municipi, gràcies sobretot als contractes esmentats. El físic era el metge que amb els seus coneixements podia interpretar les malalties internes i ordenar tractaments basats en la dieta adequada i la prescripció de medicaments que ell mateixa podia elaborar, però que més comunament eren manufacturats per apotecaris a partir d'una recepta escrita obligatòriament pels metges físics en llengua vernacla.

Però des del punt de vista assistencial el col·lectiu més significatiu fou sens dubte el dels barbers i els cirurgians. Ambdós desenvolupaven unes activitats molt semblants, que pivotaven entorn a la higiene (rentat i pentinat de cabells i rasurat de barbes) i la sanitat (sobretot sagnies terapèutiques, cirurgia de major o menor complexitat —poques vegades d'òrgans interns— en funció de la formació de l'individu, o neteja i extracció de peces dentals). Ara bé, allò que crida l'atenció a Alzira és la variació proporcional en el nombre dels barbers i cirurgians en el temps. Efectivament, si cap

a la fi del segle XIV i els inicis del XV a penes es documentava un cirurgià, enfront d'una dotzena de barbers en actiu, en el darrer quart del segle XV s'observa la presència de set cirurgians mentre que de barbers a penes se'n documenten un parell. L'explicació la tenim en el procés de promoció social que va experimentar el dinàmic grup dels barbers al llarg de la tardor medieval. Durant aquell temps, el barber esdevingué el paraigua sanitari de la societat, l'autèntic assistent primari, present a tot arreu i amb obradors enclavats en places i carrers, sobretot a prop de portals d'entrada i eixida de viles i ciutats. La consideració dels cirurgians els posava per damunt en prestigi i promoció.

El contingent dels apotecaris, o especiers, com també se'ls va nomenar habitualment, és el més nombrós dins del món de la sanitat. Aquest grup no s'ha d'identificar exclusivament vinculat amb la medicina, ja que si bé eren els qui fabricaven els medicaments que els encarregaven els pacients dels físics per via de les receptes que aquests expedien, les seues ocupacions foren molt més àmplies. La peculiaritat que definí per antonomàsia aquest col·lectiu fou el seu propi mètode d'elaboració: la formulació. Seguint una sèrie àmplia de tècniques que els eren pròpies i els separaven d'altres especialistes, era possible elaborar, a partir d'uns simples, nombrosos compostos, des d'un medicament a colorants, tintes, pólvora, confits, salses o vins. Ara bé, els especiers també es convertiren en distribuïdors al detall d'aquests simples, començant per les espècies que els donaven el nom. Tot i que aquestes podien ser venudes per altres, és propi dels especiers el combinar-les hàbilment en salses, confits, tintes, olis, aigües, vins i medicaments. Fet i fet, l'apotecari o especier esdevingué un individu que transitava entre les figures del mercader-botiguer, l'artesà i el guaridor, desplegant activitats molt diverses i esdevenint una de les figures professionals més polifacètiques i dinàmiques del món medieval. A Alzira, per exemple, abastien els temples de ciris i candeles per a la il·luminació i els rituals.

L'anàlisi dels patrimonis d'aquests individus dedicats a la medicina evidència les grans diferències econòmiques i de prestigi i presència social existents entre ells. A inicis del segle XV, el físic Joan del Miracle era un dels contribuents més importants de la vila. Havia exercit de conseller i de jurat en diverses ocasions. Una cosa semblant va ocórrer amb la família Falcó, una nissaga vinculada al món de l'apotecaria almenys durant dues generacions, iniciades amb Jaume Falcó, datat per primera vegada l'any 1369.

Però ningú evidència millor el procés de promoció d'aquests individus que Joan Aznar, documentat per primera vegada a la vila el desembre de 1477, quan era un jove batxiller en medicina, malgrat que també se'l coneixia com *honorabilis et discreti magister Johannes Aznar, fisicus*. Dos anys després, en febrer de 1479, va ser nomenat metge de l'hospital d'Alzira. Arran de l'extensió del privilegi que li va fer el monarca van poder gaudir ell i els seus fills de la categoria de donzell, com l'havia tingut el seu pare, i es beneficià igualment de totes les exempcions que tal atribució comportava. Assolida aquesta condició, la seua presència en els òrgans directius de la vila ja no es va aturar. En 1487 esdevenia un dels quatre jurats, fet que es repetiria

en diverses ocasions, i en altres anualitats participà en tant que conseller. Aznar era un dels prohoms més notables d'Alzira. Però la culminació arribaria en 1492, quan va ser nomenat justícia de la vila, ocupant el càrrec electe més important que existia en un municipi medieval valencià. La seua ascendència arribaria a tant que en gener de 1497 Aznar va ser enviat a Alcalá de Henares pel consell general d'Alzira, juntament amb el notari Joan Piquer, a entrevistar-se amb el rei Ferran per resoldre alguns assumptes de la vila. I no acabaria ací la seua carrera política. En 1501 era de nou jurat de la vila, i hagué de participar amb la seua experiència en un conflicte greu que amenaçava amb una revolta camperola. Després de viure més de trenta anys a Alzira, Joan Aznar va decidir traslladar la seua residència a València. El 25 de juny de 1509, va comunicar a totes les autoritats locals la seua intenció de marxar, i presentà la petició de desaveïnament.

Com en moltes altres viles del regne de València i en general de la Corona d'Aragó, en la vila d'Alzira es va fundar un hospital sota l'advocació, en aquest cas, de Santa Llúcia. Desconeixem la data i les circumstàncies fundacionals d'aquest hospital. Es tractava d'un típic espai multifuncional, on es desenvolupaven tota una sèrie d'activitats de caràcter caritatiu i religiós, més que pròpiament mèdiques. No debades l'autèntica medicina de l'hospital fou la religió. L'hospital exemplifica la subordinació de la cura del cos a la cura de l'ànima, i el poder curatiu del consol religiós esdevé un element de primer ordre. Per això la capella i els sagraments ocupaven un lloc central en la vida hospitalera. L'atenció corporal als pobres era proporcionada pels hospitalers, normalment un matrimoni que se'n feia càrrec, assalariats, criats i esclaus, junt a personal mèdic contractat. Els necessitats no acudien directament a l'hospital per les seues malalties en concret, però lògicament com aquestes eren freqüents calia disposar dels mitjans per atendre-les. També s'atenia els infants abandonats, se'ls proporcionava dides que els alimentassen i també una mínima formació de lletra o en algun ofici. Al capdavall, l'hospital alzireny no seguí sinó el patró habitual de les institucions hospitalàries de l'època a l'Occident europeu, certament amb alguns canvis al llarg del temps.

Un altre servei primerenc en l'Alzira medieval fou l'escola. És clar que la primera instància educativa fou, sens dubte, la família, insubstituïble, com declaraven els pedagogs, però també el grup d'edat i l'entorn professional, i el paper de l'escola restà encara marginal; alfabetització i escola no foren dues cares de la mateixa moneda en aquell temps. Però la institució escolar va emergir i es pot rastrejar al llarg del període baixmedieval. El consell municipal i els regidors de la cosa pública, els jurats, vetllaren per posar al servei del bé comú les institucions i professions necessàries, en el cas que ens ocupa l'escola o estudi de gramàtica, com sovint se l'anomenà, com ho havia fet també amb els metges i esporàdicament amb altres individus com ara músics, predicadors o campaners. Les paraules del consell en 1468, després de quedar-se sense mestre per la mort d'Antic Garrigues, que durant molts anys havia servit la vila, són ben eloqüents respecte dels motius que els conduïen a mantenir l'escola: "no y haja mestre de gramàtica en la dita vila e los fadrins no aprenen ans se van

totalment a perdre”, la qual cosa anava contra la voluntat de nostre Senyor Déu, com també un dels grans mals del món fóra *adolescens sine disciplina*, cosa que era “dan e vergonya de la dita vila e dels dits fadrins”. Que els adolescents indisziplinats podien ser un bon maldecap per a qualsevol municipi o institució que els tingués al seu càrrec era una situació habitual. Per això les autoritats trobaren en l’escola un mecanisme de control, i també de prosperitat.

Passat l’equador del segle XIV, les dues grans ciutats, València i Xàtiva, però també els nuclis semiurbans i rurals més modestos de la Corona d’Aragó, començaren a crear les seues pròpies escoles amb gestió municipal. Abans de 1380 ja funcionava l’escola de gramàtica d’Alzira, això sí, regentada per homes d’Església. Aquell any, Miquel de Mollà, rector de Torres Torres, devia 100 sous a la vila per no complir amb el temps que s’havia compromès “per salari de legir de gramàtica”. Aquell mateix any, els preveres Antoni Godes i Vicent Soler, *in artibus bacallari regentes studium gramatice ville Algezire*, cobraven de salari 300 sous cadascú. Les dades per a la resta del segle XIV són ben escasses, però les hi ha. En 1399, el mestre de l’escola era un tal Miquel Guitart, que cobrava 500 sous per aquesta labor. Tanmateix, cal esperar a 1425 per trobar noves notícies. A partir d’aquest moment ja no s’interromprà la nòmina de mestres contractats, molts d’ells laics.

A l’oferta docent municipal, s’hi sumaven els mestres independents, que oferien els seus serveis privats per ensenyar de lletra, però també la música, l’esgrima o el cant. Era més una cosa de les elits, que tenien els seus propis preceptors. I la veritat és que aquests mestres podien suposar un problema per als interessos de l’escola local. A finals del segle XV, el mestre de l’escola d’Alzira no tenia la clientela que li havia promès el consell —el mestre cobrava a cada xiquet una quantitat— i volia marxar. Calia trobar una solució: “Fonch proposat que com lo mestre de les scoles de gramàtica d’esta vila està en punt de anar-se’n, és la causa que dius que los magnífichs justícia e jurats qui·l conduhiren li feren moltes offeretes, ço és, de los fadrins vespralistes qui van a les cases de capellans a scola que ells los farien anar a la dita scola de gramàtica e li farien franquea de la sisa de les carns e altres coses” (1495). El que sí tenia clar el consell és que no se li devia pujar el salari, per no crear un mal precedent. El document aclareix sobre la varietat de recursos per a buscar l’alfabetització, en concret la proporcionada pels clergues.

On s’impartien les classes? El consell municipal no disposava d’un immoble a l’efecte, sinó que era la casa mateixa del mestre on s’acollien els alumnes. Diu un document de 1473; “com la universitat de la dita vila de present no tinga casa principal en la qual aquell puxa mostrar a lurs scolans e per la dita rahó ell [el mestre] haja a tenir en lur pròpia casa los dits scolans”. És de pensar que quan el mestre no era d’Alzira i no disposava de casa pròpia, caldria llogar-ne una per a fer l’escola, com ocorregué en 1492 quan va ser llogada la casa del donzell Joan de Martorell per un any, mentre que en octubre de 1497 es va llogar per 80 sous una part de la casa de Joan Canyamar “per a tenir la scola de gramàtica per los estudiants de la dita vila per ésser derroquada la casa de la scola de la dita vila”. La dada sembla suggerir que en

algun moment la vila havia comprat algun immoble, segurament en no massa bones condicions, per a fer de centre educatiu.

Els protagonistes del procés d'ensenyament i aprenentatge, els mestres i els alumnes, ens són relativament poc coneguts, particularment els segons. El mestre és un individu itinerant que es va llogant amb els municipis que li ho proposen, segurament perquè li ofereixen un salari i unes condicions millors. Pere Ribelles vindrà de Xàtiva, en 1425, per fer de mestre durant un any; Francesc Calbó, natural de Sant Mateu, i que es trobava vivint a Sueca, accedirà en 1432 a ser mestre d'Alzira durant un any; algú com Lluís de Pax arribà des de Mallorca en 1469, i s'hi estigué tres anys. No eren homes formats expressament per a ser mestres d'escola. Sovint tenien altres ocupacions per a les quals aprengueren de lletra en el seu moment, amb algun artesà o mercader amb el qual estaven afermats per aprendre un ofici, o bé perquè eren clergues; de fet, dels 20 mestres coneguts fins a la primera dècada del segle XVI la meitat eren homes d'Església. I si se'n documenten durant tot el període, és a finals del XV i inicis del XVI quan s'evidencia la seua presència i particularment la seua formació en teologia. En el cas d'Alzira trobem, a banda dels preveres, el batxiller en decrets Antic Garrigues (1438-1468) i el metge Antoni Joan Colomer, ja en 1535.

La variabilitat temporal dels contractes amb mestres estigué entre un i tres anys, i també la permanència, entre un any i la vintena d'Antic Garrigues, que va morir exercint a Alzira. El salari percebut també va variar molt. Si la primera notícia que tenim ens indica que la vila invertia 600 sous en el salari, aquesta suma ja va baixar a 500 l'any següent i s'hi mantingué entre el final del segle XIV i 1425; a partir de 1426 se situà en 400 sous i deu anys després ja era de 300, xifra que es mantindrà fins a la primera dècada del segle XVI. La devaluació s'ha de posar en relació amb la situació econòmica de la vila i el despoblament, que redundaria en un descens de potencials alumnes, factor que degué fer més pobres aquests mestres.

Resulta impossible saber el nombre de xiquets que acudien a l'escola. No hi ha cap llistat de matrícula, ni res que se li assemble. Alguns d'aquests alumnes residien a l'escola i per això n'hi havia dues tarifes a pagar. El mestre Joan de la Porta, en 1479 (estigué fins 1491), cobrava 24 sous l'any *de pueribus dormientibus in dictas scholas* i 14 sous dels non *dormientibus*.

Els contractes a penes donen informació més enllà del salari, alguna dada sobre el que s'ensenyarà i el termini del contracte. L'excepció més notable és la de Francesc Calbó, amb qui es formalitzà el contracte més complet i que clarifica amb major mesura la naturalesa de la seua escola, el que no vol dir que tots els mestres tinguessen una escola semblant. Els jurats lligaren el mestre per un salari anual de 400 sous, que es pagarien en tres terminis. Però queda clar que el mestre cobrava també als alumnes per ensenyar-los. Calbó tenia tres tipus d'alumnes: els que aprenien les beceroles o l'abecedari, els més petits, als quals cobrava 10 sous; els alumnes de l'escola vespertina, als que cobrava 14 sous; i aquells que acudien a l'escola nocturna (*audiendi vel adiscendi de nocte*) i que hi dormien (*cubantes*) pagaven la major tarifa, 24 sous.

També del contracte es desprèn que era el mateix mestre qui escollia els alumnes més adients per ensenyar-los (*illis scholaribus quibus ego videbo fore docendum ad michi discrecionem in dicta villa*). El mestre es comprometia a no deixar la vila mentre duràs aquest compromís. I si ho feia, hauria de restituir els diners que havia cobrat.

Que s'ensenyava en aquestes escoles? D'entrada, sembla ser més una escola del que anomenaríem educació primària, encara que de vegades s'hi introduïen nocions de secundària. Només en una ocasió es parla de adiscentes de becedario seu beceroles. En la majoria dels casos, s'esmenten directament les arts liberals, el trivi, la gramàtica, lògica i retòrica, però sempre destacant la primera. Potser s'impartien diferents nivells a l'escola, segons acudiren a una hora, o segons pogués organitzar-los el mestre.

LA TRANSICIÓ DELS TEMPS MEDIEVALS ALS MODERNS

Antoni Furió
Universitat de València

Dos fets històrics d'indubtable significació marquen de manera clara, a Alzira i a tot el regne valencià, la fi dels temps medievals i l'inici dels moderns: la revolta de les Germanies i la conversió forçosa al cristianisme de la població musulmana, al final ja del primer quart del segle XVI. Ambdós són el corol·lari d'un procés de degradació, per un costat, de l'ordre social i polític i, per l'altre, de la convivència entre les dues comunitats ètnico-religioses en què estava escindida la societat alzirenya des de la conquesta cristiana del segle XIII. Mentre que la dura repressió de l'alçament agermanat deixava totalment debilitades les classes populars, sotmeses més que mai a la dominació política i social del patriciat urbà i de la noblesa, la conversió dels musulmans feia de la societat valenciana una societat formalment cristiana, sense minories ni dissidències religioses, almenys de forma oberta. Això no vol dir que fos del tot homogènia, sinó que les diferències s'expressarien ara de manera distinta, entre cristians vells i cristians nous, també coneguts com a "moriscos". Les Germanies i la conversió dels musulmans són, doncs, el teló que tanca l'Edat Mitjana i obre un nou temps històric. Evidentment, les societats no canvien del tot d'un dia per a l'altre, i molts dels trets que caracteritzaran l'Alzira de l'Edat Moderna havien començat a manifestar-se molt abans, de la mateixa manera que algunes dinàmiques medievals es perllongaran fins ben entrats els temps moderns. Però els dos fets ressenyats tenen la virtut, si més no, d'imposar-se com una divisòria brusca i clara tant per als historiadors com per als mateixos contemporanis.

Els temps medievals van conèixer dues fases, una primera ascendent, entre la conquesta del segle XIII i les primeres dècades del XV, i una segona descendent, fins a ben entrat el segle XVI. En efecte, la població i l'economia d'Alzira no deixaren de créixer en el primer segle i mig posterior a la colonització cristiana, tot i les adversitats de la segona meitat del Tres-cents i en particular la pesta, la guerra i les fams. Alzira, una de les principals viles del regne, amb representació política i veu a les corts, continuà augmentant la seua demografia, gràcies a l'afluència continuada de nous pobladors, fins arribar gairebé als 9.000 habitants a principis del Quatre-cents. Per contra, al llarg d'aquesta última centúria, la vila experimentà una forta davallada, demogràfica i econòmica, com mostren les fortes caigudes de la població –que quedà reduïda a la meitat, a començaments del Cinc-cents– i de la producció agrària.

El retrocés demogràfic s'explica, en bona mesura, i més que per qualsevol calamitat, per la poderosa atracció que exercia la capital del regne sobre les viles del regne i, en particular, sobre les més pròximes com Castelló de la Plana, Borriana, Vila-real, Alzira i Xàtiva, privant-les d'una part dels seus efectius humans i dificultant o impedit el seu desenvolupament manufacturer. Certament, Alzira i la Ribera es beneficiaren del creixement de la ciutat de València, per l'increment de la demanda de cereals –forment i ordi, en primer lloc– i altres productes agraris que això suposava. Però al mateix temps havien de patir l'emigració d'una part dels seus habitants, que trobaven millors oportunitats econòmiques i de treball en la capital del regne, i també la competència d'un sector manufacturer molt més potent, que no deixava que es desenvolupàs el propi o en limitava el creixement. Si bé en un principi jugà a favor, la proximitat de València, al llarg del segle XV, hi jugà clarament en contra.

En tot cas, els canvis que experimentà Alzira i el seu territori en la baixa Edat Mitjana van ser molt profunds i estructurals. Al capdavant, la conquesta cristiana no sols comportà un canvi poblacional i de dominació política, sinó també de sistema socioeconòmic, en passar de la societat islàmica a la feudal. Al procés de substitució poblacional, s'hi afegiren transformacions importants en l'organització de l'espai i del poblament. Els hàbitats es concentraren, tot privilegiant els assentaments considerats més segurs –contra l'hostilitat de la població sotmesa i contra les revingudes fluvials del Xúquer–, situats vora els grans camins reials que unien els centres urbans. Les conseqüències d'aquestes preferències residencials no es limitaren a l'abandonament d'antics hàbitats, considerats ara massa allunyats i transformats en partides rurals o centres de grans explotacions privades, sinó que provocaren una fractura en la primera línia de colonització agrària, un replegament conjuntural de l'espai cultivat i, sobretot, un canvi en el règim d'explotació. Els efectes desestabilitzadors del trencament de tot tipus que suposà la conquesta quedaren, però, molt limitats en el temps, deixant pas de seguida a una llarga etapa de creixement, que s'allargarà durant més d'un segle i mig.

Reforçada per una immigració constant, l'expansió agrícola assoleix els seus màxims guanys en la centúria posterior a la conquesta. L'avanç en cercles concèntrics a partir dels nuclis d'habitació i, de manera més incoherent però exhaustiva, la decidida rompuda dels erms, triplica les terres de labor. A mitjan del Dos-cents, la superfície cultivada del terme d'Alzira no seria molt superior a les 2.500 ha; al final del Tres-cents, aquesta extensió s'havia incrementat fins a les 8.400 ha. La fase ascendent s'atura cap a la dècada dels noranta, però el sostre assolit es mantindrà bastant estable fins el primer quart del Quatre-cents. En aquests moments hi havia a Alzira i el seu territori entre 8.000 i 9.000 habitants, xifra que s'ajustaria bastant a la proposició de Slicher van Bath, segons la qual el volum demogràfic d'una ciutat medieval s'acostaria, en la mesura en què en depèn, a l'àrea de labor directament subsidiària, en la proporció d'una hectàrea per habitant.

La crisi demogràfica de la segona meitat del segle XV no va ser una crisi de subsistències, un desfasament entre consum i producció. De fet, el retrocés de la superfície cultivada, d'un 25 %, no serà tan acusat com el dels efectius humans, d'un 50 %. I no

ho serà perquè al món rural, menys castigat que l'urbà, operen mecanismes reguladors que en limitaren els efectes: des de la reducció del nombre de les explotacions, alhora que n'augmentava la grandària, a la concentració parcel·lària i la substitució dels cultius. La grandària de les explotacions agràries, en efecte, havia anat reduint-se en els dos segles posteriors a la conquesta. Si en el segon terç del segle XIII, la mitjana de les heretats, tal com recull el *Llibre del Repartiment*, s'establia en 9 ha, una extensió destinada a assegurar la reproducció del grup familiar, a mitjan segle XV, la superfície s'havia reduït a la meitat. En les alqueries i comunitats rurals del terme, encara un terç o la meitat sobrepassaven les 5 ha, però en l'horta de la vila, del 75% al 90% de les explotacions no assolien aquest llindar. A l'interior de la vila, s'hi estava produint una proletarització dels sectors més humils, amb la caiguda de bona part de les explotacions per sota del nivell de supervivència.

Aquest procés contrastava amb el que vivia la comunitat musulmana: si el 1426 no hi havia cap explotació que sobrepassàs les 2 ha, cent anys més tard, el 1518, vespres de les Germanies, ja n'hi havia un 40 % per damunt d'aquest llindar i, encara, un 3 % que el quintuplicava. Novament, seran factors exògens –com l'hostilitat aflorada durant la revolta agermanada contra els musulmans– els responsables que, el 1530, s'hagués tornat al punt de partida, de cent anys abans.

La tipologia dels cultius també resultà afectada per la reconversió agrària. Inicialment, junt al predomini indiscutible dels blats, subsistia una notable presència de la vinya. Si els grans d'hivern, els panificables –forment i ordi, bàsicament–, i els de primavera –dacsà, panís i arròs– eren la base d'aquesta cultura cerealícola, essencialment d'autoconsum, la vinya –estimulada i, fins i tot, imposada en les cartes de poblament i en els establiments emfitèutics–, amb una producció constant, menys oscil·lant que les collites de blats, generava uns excedents susceptibles de comercialització. Als cereals i la vinya, s'hi anaren afegint cultius hortofrutícoles i, també, arboris, de rendiment a mitjà o a més llarg termini, com l'olivar i el garrofer i, cada vegada més, la morera, base de la producció de seda.

Tot i l'incentiu que representava la demanda d'un ventre desmesurat com el de la capital del regne, que al final de l'Edat Mitjana era la ciutat més populosa de la península amb potser 80.000 habitants, Alzira no pogué evitar veure's atrapada en una dinàmica negativa, provocada també en bona mesura per aquesta mateixa proximitat a la ciutat de València. En primer lloc, la demanda de productes agraris no beneficiava per igual tots els veïns. La gran majoria no posseïen ni tan sols explotacions que els assegurassen el seu propi consum, alhora que s'havien anat accentuant les diferències internes al si de la comunitat, eixamplant-se la bretxa econòmica que separava els més rics i poderosos –el patriciat urbà que concentrava en les seues mans la propietat de la terra i controlava el poder polític a través del monopoli dels càrrecs municipals– de les classes populars i més desfavorides, econòmicament i social. Bona mostra d'aquest desequilibri i de la seua influència sobre l'evolució demogràfica i econòmica en general és la inflexió que es produeix en el moviment migratori en la segona meitat del Quatre-cents. Si fins aleshores el saldo entre emi-

grants i immigrants havia estat positiu, amb l'arribada de nous habitants procedents de la mateixa Ribera, d'altres comarques del país i fins i tot de fora del regne, com els artesans del sector tèxtil vinguts de Requena, Conca i altres localitats castellanques, a mitjan segle XV la tendència s'inverteix i el nombre dels qui marxen –sobretot a la ciutat de València– supera el dels qui hi arriben.

Alzira es quedava sense al·licients –tot al contrari que en els dos segles anteriors–, no atreia més immigrants i molts dels seus habitants emigraven. I entre els qui es quedaven, la polarització era cada vegada major. Per a molts, la terra ja no era l'única ni la principal font d'ingressos. La mediocritat de les petites explotacions, més deficientment equipades també, es compensava amb el treball assalariat agrícola i artesanal. Un 10 % de la població urbana, la més humil, no disposava de terra, i més de la meitat dels camps –vora el 40 % de la superfície cultivada– no eren de propietat dels seus cultivadors directes. També entre les grans fortunes la terra havia deixat la sola base de riquesa, i moltes la complementaven o fins i tot la superaven amb la possessió de molins i immobles urbans, la percepció de censos i censals i l'arrendament de rendes i impostos, senyorial, eclesiàstics, municipals i reials.

La incidència de la crisi del segle XV en els nivells de riquesa va ser ben desigual, i la seua primera conseqüència, el dràstic descens en el nombre de pobres. El creixement econòmic de la fase anterior havia generat una major desigualtat, eixamplant la distància entre els més rics i els més pobres. Per contra, amb la depressió, el nombre d'aquests últims es reduirà, per mort o per emigració. Els pobres, és a dir, aquells amb un patrimoni inferior a les 6 lliures, que en el primer quart del segle XV representaven entre una quarta i una cinquena part de la població d'Alzira i el seu territori, havien baixat al 4 % el 1500. La majoria eren vídues (el 43 %) i artesans, als quals s'afegien els rodamons i marginals. L'eliminació, amb la crisi, de la pobresa més extrema no contradiu la creixent pauperització de les antigues escales menuda i mitjana, evidenciada pel tancament d'obraders i l'abandonament d'explotacions agràries.

En l'altre extrem, el patriciat urbà representa a penes un quart de la població. L'oligarquia econòmica i política de la vila s'havia anat bastint sobre una xarxa de relacions familiars i clientelars, que trobava en el control en exclusiva dels càrrecs públics, la residència pròxima en els albergs nobiliaris i burgesos del Carrer Major i la fundació de capelles i beneficis eclesiàstics en les dues esglésies del nucli urbà, els seus senyals distintius. Cavallers, generosos, notaris, drapers, carnissers, botiguers conformaven una capa social dinàmica, proveïda de numerari suficient, gràcies als beneficis de les seues operacions comercials i de les seues inversions especulatives, per a continuar invertint i arrendant rendes i impostos. L'empenta d'aquest grup, però, es veuria limitada per l'ennobliment de molts dels seus membres, que acompanyaven l'adquisició d'un títol amb la compra de senyories i l'abandonament de les activitats professionals i comercials que havien estat la base del seu èxit econòmic i el seu ascens social. També és veritat que, amb la crisi demogràfica i econòmica, el valor de les rendes i dels impostos –una esfera important de la seua actuació– s'havia reduït considerablement.

Aquest grup social es va trobar escindit durant la segona meitat del Tres-cents i bona part del Quatre-cents en faccions polítiques rivals que es disputaven els càrrecs municipals i els negocis públics i que aprofitaven les lluites de bàndols que sacsejaven la societat valenciana per a defensar millor els seus interessos locals. Com van fer durant el conflicte que seguí a la mort sense descendència de Martí l'Humà i una facció recolzà com a candidat al tron el comte d'Urgell i l'altra el pretendent castellà, Ferran de Trastàmara, que acabaria imposant-se. La consolidació de la nova dinastia i la seua voluntat d'integració anirien acabant amb la inestabilitat que havia caracteritzat fins aleshores la vida política i estretarien els vincles de l'elit dirigent amb la monarquia. Bona prova de tot això són les successives reformes del sistema electoral per accedir als càrrecs municipals, fins trobar-ne un mútuament beneficiós per a la corona i per al patriciat urbà. Aquesta aliança d'interessos es mantindrà i reforçarà durant els convulsos anys que precediren la revolta agermanada, liderada pels artesans de la vila en contra dels oficials i les tropes reials, de la noblesa senyorial i del patriciat urbà. La derrota del que es pot entendre encara com una revolta social i política medieval obriria una nova etapa en l'equilibri de forces i una major submissió de les elits locals a l'aparell i les directrius de la monarquia.

Tots els símptomes coincideixen: entre dues centúries de creixement, el XIII –o, millor, de la meitat del Dos-cents al final del Tres-cents– i el XVI, un segle de crisi, que podem situar de manera més precisa entre 1425 i 1530 i subdividir en dues fases de cinquanta anys cada una: estabilitat-retrocés, de 1425 a 1475, i depressió, de 1475 a 1530. El final de la depressió coincideix amb la sufocació de l'última gran revolta social medieval, les Germanies, i la superació de les seues seqüeles. Paral·lelament, la singularitat de la comunitat musulmana, que havia seguit una evolució contradictòria amb la de la població cristiana –negativa quan aquesta última creixia i positiva quan davallava, senyal que ambdues tendències estaven estretament interrelacionades–, s'interromp bruscament amb la conversió forçosa al cristianisme, també durant les Germanies. A partir de 1524, la presència i la significació dels moriscos serà ja marginal, residual, amb una influència mínima sobre la vida econòmica i social d'Alzira, que culminarà amb la seua expulsió definitiva el 1609. Començaven uns temps nous.

BIBLIOGRAFIA

- APARISI ROMERO, Frederic (2018): "La cultura material de los hospitales de las villas valencianas en la baja Edad Media", *Revista de la CECEL*, 18, pp. 55-68.
- APARISI, Frederic i FERRAGUD, Carmel (2018): "Hospitals rurals a la València baixmedieval: el cas de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira", en Josep M. Comelles, Antoni Conejo i Josep Barceló-Prats (eds.), *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*, Tarragona-Barcelona, Universitat Rovira Virgili-Universitat de Barcelona, pp. 33-55.
- BARCELÓ TORRES, M. del Carmen (1983): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, València.
- BARCELÓ TORRES, M. del Carmen (1984): *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Valencia, Universidad de Valencia - Instituto Hispano-árabe de Cultura.
- BARCELÓ TORRES, M. del Carmen (1986): «Notas tipológicas sobre un procedimiento foral: dos cartas árabes del alamín de Benimuslem», *Al-gezira. Revista d'Estudis Històrics de la Ribera Alta*, 2, Alzira, Ayuntamiento de Alzira, pp. 119-132.
- BARRIO BARRIO, J. A. (2009): «Los procuradores del brazo real en las Cortes medievales del reino de Valencia», *Aragon en la Edad Media*, XXI, 2009, pp. 59-98.
- BAYDAL SALA, Vicent (2013): *Els orígens de la revolta de la Unió al regne de València (1330-1348)*, València: Universitat de València.
- BOSCOLO, Alberto (1970): *La reina Sibil·la de Fortià*, Barcelona: ed. Rafael Dalmau.
- BAZZANA, André (1993): "El Balad Balansiya en tiempos de Jaime I", *Repoblación y reconquista. Actas del III Curso de Cultura Material*, Madrid, pp. 135-145.
- BERNABEU BORJA, Sandra, (2014): "Llinatges i poder local a l'Alzira del segle XV", *Aragón en la Edad Media*, 25, pp. 5-40.
- BERNABEU BORJA, Sandra, (2018): "Les eleccions dels Jurats i del Consell d'Alzira i Xàtiva en 1416: els primers testimonis d'intervencionisme regi d'Alfons el Magnànim" en *Estudis sobre la història, la geografia i el patrimoni cultural de la Ribera del Xúquer*, València: Institució Allfons el Magnànim, pp. 149-173.
- BERNABEU BORJA, Sandra; GARÉS TIMOR, Vicent M., (2018): "Mantener la paz y el buen gobierno: la evolución de las élites dirigentes de la villa de Alzira durante el reinado de Fernando el Católico (1479-1516)" en *Poder, sociedad, religión y tolerancia en el mundo hispánico*, de Fernando el Católico al siglo XVIII, Zaragoza: CSIC-Institución Fernando el Católico, pp. 427 - 440.
- BURNS, Robert I. (1985): *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The registered charters of its conqueror Jaume I, 1257-1276*, Princeton.
- BURNS, Robert I. ed., (2001): *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The registered charters of its conqueror Jaume I, 1257-1276. III. Documents 500-1000*, Princeton: Princeton University Press.
- BURNS, Robert I., (1982): *El Reino de Valencia en el siglo XIII (Iglesia y Sociedad)*. Valencia: Del Cenia al Segura, 2 vols.
- BUTZER, Karl W. (1983): "Las crecidas medievales del río Júcar según el registro geoarqueológico de Alzira", *Cuadernos de geografía*, 32/33, pp. 311-332.
- CABANES PECOURT, M^a. Desamparados; FERRER NAVARRO, Ramon (1979): *Libre del Repartiment del regne de València*. Saragossa: Anúbar.
- CABANES, Mª Desamparados; FERRER, Ramon i HERRERO, A., (1981): *Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región Valenciana*.
- CAMPON GOZALBO, Julia, (1986): "Sobre la fundación el valle de Miralles de un monasterio de jerónimos", *Al-gezira*, 1, pp. 243-254.
- CÁRCEL ORTÍ, M^a. Milagros; BOSCA CODINA, José Vicente, (1996): *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV-XV)*. Valencia: Facultad de Teología San Vicente Ferrer.
- CÁRCEL ORTÍ, M^a. Milagros; TRENCHS ODENA, Josep, (1984): "Les visites pastorals: metodologia d'estudi", *Quaderns de Sueca*, VI, pp. 9-30.
- CASTRILLO MÁRQUEZ, Rafaela (1991): "Alzira. Apuntes para su historia medieval (siglos XI-XIII)", *Sharq al-Andalus*, 8 pp. 255-268.
- CHABÁS LLORENS, Roc (1889): *Índice y catálogo del archivo municipal de la Ciudad de Alcira*. Alacant: Imprenta d'Antonio Reus.
- CHABÁS LLORENS, Roc, (1892): "El Archivo municipal de Alcira", *El Archivo*, II (Dénia: 1887-88), pp. 36-41; IV, pp. 214-219.
- CODOIN (1847-1910): *Colección Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, XLI, pp. 23-30.
- CORTÉS, Josepa (1993): "Aureum opus", *Diccionario Histórico de la Comunidad Valenciana*, 9, p. 108.

CORTÉS, Josepa (2001): *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie. I. Jaume I (1236-1276)*. València: PUV.

CORTÉS, Josepa; FURIÓ, Antoni; GUICHARD, Pierre y PONS, Vicent (1981): «Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització», *Economia Agrària i Història Local. I Assemblea d'Història de la Ribera*, València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 209-262.

COX RUSSELL, Josiah (1962): "The Medieval Monedatge of Aragon and Valencia", *Proceedings of the American Philosophical Society*, CVI pp. 483-504.

DE EPALZA, Mikel (1988): "L'ordenació del territori del País Valencià abans de la conquesta, segons Ibn al-Abbar (segle XIII)", *Sharq al-Andalus*, 5, pp. 41-67.

DIAZ BORRAS, Andrés. (1987): "Alzira, una població de retaguardia en la guerra contra Castella (1429-1430)", *Al-Gezira. Revista d'estudis*, 3, pp. 93-113.

ESCOLANO, Gaspar. (1879): *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia (Segunda parte)*, 391.

FERRAGUD, Carmel (2006): "Medicina i societat a Alzira durant la Baixa Edat Mitjana", en *X Assemblea d'Història de la Ribera*. Antella, 5, 6 i 7 de novembre de 2004, Antella, Ajuntament d'Antella, pp. 89-102.

FERRAGUD, Carmel (2016): "Els practicants de la medicina a Alzira durant la baixa Edat Mitjana (1355-1464): activitat econòmica, política i social", en *Salvador Comes i Hernández i Raül Añó Bressó (eds.)*, *De la paraula a la sociabilitat: Associacionisme i moviment obrer a la Ribera del Xúquer [Actes de la XIV Assemblea d'Història de la Ribera]*, Alginet, Ajuntament d'Alginet, pp. 45-60.

FERRAGUD, Carmel (2019): "Hiring Medical Practitioners during the Late Middle Ages and the Early Modern Period in Algemés (Kingdom of Valencia, Crown of Aragon)", en *Marie Bolton, Patrick Fournier i Claude Grimmer (eds.)*, *Médecine et santé dans les campagnes: Approches historiques et enjeux contemporaines*, Brussel-les, Peter Lang, pp. 43-60.

FERRANDO, Antoni, ed. (1979): *Llibre del Repartiment de València*, València: Vicent Garcia editors.

FERRER CLARÍ, Agustí (2002): "Les muralles d'Alzira, escut de la ciutat i clau del Xúquer", en *Antoni Furió i Josep Aparici, eds.*, *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer. VIII Assemblea d'Història de la Ribera (Cullera, 2000)*, València: PUV, pp. 75-88.

FURIÓ, Antoni (1986): *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*. València: Universitat de València, Tesi doctoral inèdita.

FURIÓ, Antoni (1986): "Onomàstica medieval d'Alzira: noms, cognoms i renoms", *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, 23, pp. 285-304.

FURIÓ, Antoni (1990): "Tierra, familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano durante la Baja Edad Media", en *Reyna Pastor, ed.*, *Relaciones de poder, de producción y parentesco en la Edad Media y Moderna*, Madrid: CSIC, pp. 305-328.

FURIÓ, Antoni (1993): "Crédito y endeudamiento: el censal en la sociedad rural valenciana (siglos XIV-XV)", en *Sarasa, Esteban; Serrano, Eliseo (ed.)*, *Señorío y feudalismo en la península Ibérica, ss. XII-XIX*, Saragossa: Institución Fernando el Católico, pp. 501-534.

FURIÓ, Antoni (1993): "Diners i crèdit: els jueus d'Alzira en la segona meitat del segle XIV", *Revista d'història medieval*, 4, pp. 127-160.

FURIÓ, Antoni (1995): "El mercado de la tierra en el País Valenciano a fines de la Edad Media", *Hispania*, 191, pp. 887-919.

FURIÓ, Antoni (1997): "Estructures fiscals, pressió impositiva i reproducció econòmica al País Valencià en la baixa Edat Mitjana", a *FURIÓ, Antoni-SÀNCHEZ, Manuel (coord.)*: *Col·loqui Corona, municipis i fiscalitat a la baixa Edat Mitjana*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 495-525.

FURIÓ, Antoni (1998): "De la societat islàmica a la feudal. La conquesta i la colonització de Cullera", en *II Jornades d'Estudis de Cullera (1995)*, Benicull, pp. 321-367.

FURIÓ, Antoni (1998): "Reproducción familiar y reproducción social: familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la baja Edad Media", en *García González, Francisco (ed.)*, *Tierra y familia en la España meridional, siglos XI-II-XIX. Formas de organización doméstica y reproducción social*, Murcia, pp. 25-43.

FURIÓ, Antoni (2001): "La domesticación del medio natural. Agricultura, ecología y economía en el País Valenciano en la Baja Edad Media." En *Julián Clemente, ed.*, *El medio natural en la España medieval*. Actas del I Congreso sobre ecohistoria e historia medieval, Cáceres: Universidad de Extremadura, pp. 57-103.

FURIÓ, Antoni (2007): "Las élites rurales en la Europa medieval y moderna. Una aproximación de conjunto", en *Rodríguez, Ana (ed.)*, *En el lugar del campesino*. En torno a la obra de Reyna Pastor, Madrid-Valencia: CSIC-PUV, pp. 391-421.

- FURIÓ, Antoni (2010): "Producción agraria, comercialización y mercados rurales en la Corona de Aragón", en J. Ángel Sesma, ed., *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*, Saragossa: Gobierno de Aragón, pp. 363-425.
- FURIÓ, Antoni (2015): "Música i músics a la Ribera del Xúquer en la baixa edat mitjana", *Estudis històrics sobre la Ribera del Xúquer. XV Assemblea d'Història de la Ribera 2012*, Benimodo: Ajuntament, pp. 91-126.
- FURIÓ, Antoni (2017): "Avant le cadastre: les livres d'estimes du royaume de Valence au bas Moyen Âge", en *Estimes, compoix et cadastres. Histoire d'un patrimoine commun de l'Europe méridionale*, Tolosa de Llenguadoc: Le pas d'oiseau, pp. 200-231.
- FURIÓ, Antoni (2018): "El deute públic municipal al Regne de València en la Baixa Edat Mitjana: un assaig de quantificació", *El País Valenciano en la Baja Edad Media: Estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*, València: PUV, pp. 71-136.
- FURIÓ, Antoni; GARCIA-OLIVER, Ferran, (1985): "La economía municipal de Alzira a fines del siglo XIV según un libro de cuentas de 1380-1381", en *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*, Madrid, Universidad Complutense, pp. 1.611-1.633.
- FURIÓ, Antoni; GARCIA-OLIVER, Ferran, (1986): "Del dia i la nit. Actituds i comportaments al món rural medieval valencià", *Ullal*, 9, pp. 42-52.
- FURIÓ, Antoni; MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo (1994): "Assuts i molins sobre el Xúquer en la baixa edat mitjana", en *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola, "Societats en transició"*, Alacant, pp. 575-586.
- FURIÓ, Antoni; MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo (2000): "De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval", en Antoni Furió i Aurelià Lairón, eds., *L'espai de l'aigua: xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, València: Publicacions de la Universitat de València, pp. 19-73.
- FURIÓ, Antoni; MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo (2006): "El regadío en la Ribera Alta del Xúquer: el margen derecho", en *Las riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valenciano*, coord. por Jorge Hermsilla Pla, pp. 89-104.
- FURIÓ, Antoni; MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo (2006): "La evolución histórica del regadío en la Ribera Baja del Xúquer: el margen izquierdo", en *Las riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valenciano*, coord. por Jorge Hermsilla Pla, pp. 206-218.
- FURIÓ, Antoni; MIRA, Antonio J.; VICIANO, Pau (1994): "L'entrada en la vida dels joves en el món rural valencià a finals de l'Edat Mitjana", *Revista d'Història Medieval*, 5 pp. 75-106.
- GUAL CAMARENA, Miguel (1979): *Estudio histórico-geográfico sobre la Acequia Real del Xúquer*. València, Alfons el Magnànim.
- GUICHARD, Pierre, (1969): "Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, V (1969), pp. 103-158.
- GUICHARD, Pierre, (1980): "Del Califato a la Conquista cristiana", *Nuestra Historia*, Valencia, t. 2.
- GUICHARD, Pierre, (1980): "Los siglos oscuros", *Nuestra Historia*, València, t. 2.
- GUICHARD, Pierre (1980): "La conquista militar y la estructuración política del Reino", en: Mas Ivars (Ed.), *Nuestra Historia*, 3, València: Ediciones Aramo, 13-42.
- GUICHARD, Pierre, (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, Madrid-València, Biblioteca Nueva-PUV.
- GUICHARD, Pierre i BAZZANA, André, (1980): "La Valencia musulmana", *Nuestra Historia*, València, t. 2.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric ed., (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1999): *Els fundadors del regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, València, Tres i Quatre.
- GUTIÉRREZ, Sonia (1990): "La huerta y el alfoz", dins F. Moreno, dir., *Historia de la ciudad de Alicante*, Alicante, Patronato para la conmemoración del Quinto Centenario de la ciudad de Alicante, pp. 152-176.
- GUTIÉRREZ, Sonia (1995): "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI. Una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del Bajo Segura", *Arbor*, 151, pp. 65-94.
- JAUBERT DE PASSÀ, F. J. [1844] (1991): *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia, leyes y costumbres que los rigen; reglamentos y ordenanzas de sus principales acequias*. Reedició, Madrid, M.A.P.A. i Universitat de València, 2 vols.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (1987): "Notas para un estudio de la ganadería ribereña en la época medieval. Creación de los boalars de Algemesí, Cabanes, Guadassuar y l'Horta del Cent", en: *Al-Gezira*, 3, 71-83.

- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (1994): Señas de identidad. El escudo y la bandera de la Ciudad de Alzira. Alzira.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (2001): Libre de diverses estatuts e ordinacions fets per lo consell de la vila de Algezira. València, PUV.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (2003): "Huella musulmana en Alzira", en *Alzira. Ayer y Hoy* (I), Alzira, Falla Plaça Major, 161-163.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (2003, 2005 i 2011): *Alzira. Ayer y hoy* (3 v.), Falla Plaça Major.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (2009): Una aproximación a la historia de Nuestra Señora del Lluch, Patrona de Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J. (2011): "Alzira i Jaume I", en: *Moros i Cristians de la Vila d'Alzira*, 28-43.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J.; VERCHER LLETÍ, Salvador (1998): *Guia de l'Arxiu Municipal d'Alzira*. Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- LAIRÓN PLA, Aureliano J.; VERCHER LLETÍ, Salvador (2017): *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira*. València, PUV.
- LEMA PUEYO, José Ángel (1997): "El itinerario de Alfonso I 'El Batallador' (1104-1134)", *Historia. Instituciones. Documentos*, 24, pp. 333-353.
- LIROLA, J., PUERTA, J. M. (dir. i ed.) (2009): *Biblioteca de Al-Andalus, Enciclopedia de la Cultura Andalusí*, Almería, 7 vols.
- Llibre dels Feyts (Crónica de Jaume I), (1989), edició de Vicent García Edo, Vicent García editors.
- LÓPEZ ELUM, Pedro (1985): «La población de Alzira en el siglo XV», *Actas del Coloquio La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI* (La Rábida-Sevilla, 1981), Madrid, Universidad Complutense, pp. 1635-1644.
- LOPÉZ ELUM, Pedro (1995): *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, València, 226 p.
- MARKHAM, Clements R. (1991): *El regadiu de l'Espanya de l'Est, 1867*. València, Alfons el Magnànim.
- MARTÍ, Ramon (1988): "Les insulae medievals catalanes", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 44 pp. 11-23.
- MARTÍ, Ramon (1989): "Oriente y occidente en las tradiciones hidráulicas medievales", dins L. Cara, coord., *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, pp. 421-440.
- MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2006): "La casa, el taller, la botiga. Al voltant de l'habitatge de les famílies artesanes en la vila d'Alzira (segles XIII-XV)", *XI Assemblea d'Història de la Ribera, Corbera*.
- MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2006): "Polítiques municipals i mercat de queviures de la vila d'Alzira a les darreries del segle XIV", en *Actes de la X Assemblea d'Història de la Ribera, Antella*, pp. 103-124.
- MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2008): *En els orígens de la indústria rural. Artesanat i manufactura a Alzira i la Ribera (segles XIII-XV)*, Treball d'investigació inèdit, València, Universitat de València.
- MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2009): "Immigració i mobilitat poblacional en la Ribera del Xúquer en la baixa Edat Mitjana, en *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l'època medieval a l'actualitat*", VIIIè Congrés de la CCEPC, Valls, 2009, pp. 109-123.
- MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2009): "La organización del trabajo en las obras valencianas. La construcción en Alzira y la Ribera de Xúquer durante los siglos XIV-XV", en HUERTA, S.-MARÍN, R.-SOLER, R.-ZARAGOZÁ, A. (ed.): *Actas del VI Congreso Nacional de Historia de la Construcción* (Valencia, 2009). Madrid, Instituto Juan de Herrera, vol. II, pp. 845-856.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús E., (1934): *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia contenida en los registros de la Cancillería Real*. Jaime I.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio i MARTÍNEZ RUIZ, Juan-Antonio (1990): "Alzira hispano-musulmana. Aproximación a su estudio", *Al-Gezira*, 6, pp. 59-143.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio; MARTÍNEZ RUIZ, Raquel, (1996): "Topografía de Alzira en el siglo XV (casco urbano)", *Al-Gezira*, 9, pp. 71-141.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio I; MARTÍNEZ RUIZ, Francisco J., (2016): *Topografía de Alzira en el siglo XV (Territorio de Contribución)*.
- MATEU BELLÉS, Joan F. (1983): "Aluvionamiento medieval y moderno en el llano de la inundación del Júcar", *Cuadernos de Geografía*, 32-33, (Ejemplar dedicado a: La riada del Júcar (octubre 1982), pp. 291-310.
- MATEU BELLÉS, Joan F. (1989): «Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval». En DD.AA., *Los paisajes del agua*. València, 165-186.
- MATEU BELLÉS, Joan F (1980): "El llano de inundación del Xúquer (País Valenciano): Geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas", *Cuadernos de Geografía*, 27, pp. 121-142.

- MIRET SANS, Joaquim (1918): Itinerari de Jaume I "El Conqueridor".
- MOMPARLER ROSADO, Antonio (2001): Historia de los Santos Bernardo, María y Gracia, Alzira.
- MONTAGUD, Bernat (1980): Alzira. Mito, leyenda e historia, Alzira, Falla Plaça Major, 174-189.
- MORERA FERRANDO, J., (1995): Història del monestir de Santa Maria de la Murta, Ajuntament d'Alzira-Germania.
- MUÑOZ POMER, María Rosa (2003): «Las ciudades y las cortes: la presencia de las oligarquías urbanas en las cortes de Alfonso el Magnánimo», en Claramunt Rodríguez, S. (coord) El món urbà a la Corona d'Aragó: del 1137 als decrets de Nova Planta. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Barcelona, Universitat de Barcelona, 2003. Vol. 3, 673-694.
- MUÑOZ POMER, María Rosa, (2004): "Las Cortes de 1401-1407: Protagonistas y propuestas innovadoras de amplia repercusión en la época foral", Anuario de Estudios Medievales, 34, pp. 747- 789.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2013): «La configuración del perfil municipal en la xarxa urbana del regne de València (1238-1329)» en M. T. Ferrer (ed), Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. 2, pp. 579-588.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2015): "El Interregne a València" en M. T. Ferrer i Mallol (ed.), Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'interregne i el compromís de Casp, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. pp.767-789.
- NEGRE, Joan (2015): "Origen y desarrollo de la huerta de Tortosa (siglos IV-XII). El proceso de formación de un macro-espacio irrigado en el levante peninsular", Historia Agraria, 66, pp. 11-40.
- PARRA BALLESTER, Josep M^a (1961): Catálogo del Archivo municipal de la ciudad de Alcira. Primera parte. Alzira, Ajuntament.
- PARRA BALLESTER, Josep M^a. (1967): Los pergaminos de la Cancillería Real del Archivo Municipal de la ciudad de Alcira. Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- PARRA BALLESTER, Josep M^a. (1972): Lo compromiso de Casp e la vila d'Algezira (Alzira), Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- PELUFO CORTS, Vicente (1929): "Un capítulo para la historia de Alcira. La Casa de la Olivera", en: Cultura Valenciana, 20, 151-154.
- PELUFO CORTS, Vicente (1934): "Topografía de Alcira árabe", Anales del Centro de Cultura Valenciana, VII, pp. 26 y ss.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1979): "La estructura de la propiedad agrícola en la morería de Alzira (1508-1579)", Qüestions Valencianes, València, Del Cenya al Segura, vol. I, p. 47-92.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1988a): "Aproximació al sistema agropecuari alzirenc de l'Antic règim (ss. XV-XVIII): propietat, endeutament censal, explotació i factors productius", Al-gezira, 4-5, p. 89-146.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1988b): Propiedad y dinámica social en un realengo Valenciano (Alzira, 1465-1768), tesis doctoral, València, Universitat de València, 5 vols.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1988c): "Constitució i evolució d'un patrimoni eclesiàstic: el monestir de la Murta d'Alzira (1357-1729)". En L'escenari històric del Xúquer, L'Alcúdia, Ajuntament de l'Alcúdia, p. 121-135.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1989): Propiedad y cambio social. Alzira (1465-1768), València, I. Alfons el Magnànim Diputació de València.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1991a): "La problemàtica gènesis del Segundo Tramo de la Acequia Real del Xúquer (Orígenes de la Acequia del Proyecto del duque de Híjar, 1728-1778)", Investigaciones Geográficas, núm. 9, p. 167-190.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1991b): "Evolució patrimonial i conflictitat social. L'exemple de la comunitat mudèixar-morisca a Alzira (1242-1614)", Sharq al-Andalus, 8, Alicante, p. 163-178.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1992a): Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer. La Acequia Real de Alzira, 1258-1847. València, C.O.P.U.T i Confederació Hidrogràfica del Xúquer.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1992b): "Gobierno y administración de la Acequia Real del Xúquer (siglos XV a XIX)". En Historia y constitución de las comunidades de regantes de las Riberas del Xúquer (Valencia). València, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 159-264.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1992c): "Conflictividad y administración de justicia en la Acequia Real de Alzira". En Actas del i Congrés de l'administració Valenciana. València, Generalitat, p. 725-742.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1993): "Censos i censals a la Ribera del Xúquer, segles XIV-XVI: entitat, distribució i funció socioeconòmica". En Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera, Almussafes, Ajuntament de Almussafes, p. 209-230.

- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1995): *La Sèquia Reial del Xúquer (1258-1847). Síntesi històrica i aportacions documentals*. Alzira, Ed. Germania.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1997): "La conflictividad hidráulica en el País Valenciano entre los siglos XIII y XVIII", *Áreas*, 17, p. 43-60.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2000): "Aigua i molins en un macrosistema fluvial valencià. La molinaria a la Ribera del Xúquer, segles XIII-XIX". En GLICK, Tomàs, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ (eds.): *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València, Alfons el Magnànim, p. 273-357.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2001): "La historia de la Acequia Real del Júcar". En GUINOT et al., *En La Acequia Real del Xúquer*. València, Conselleria d'Agricultura, p. 15-49.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2001-2011): *Historia de la Ribera. De vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim*, 6 vols., Alzira, Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2004): "La dinàmica evolutiva dels molins riberecs, segles XV-XIX". En APARICI, Josep (ed.): *Actes de la VIII Assemblea d'Història de la Ribera*. Cullera, Ajuntament de Cullera, p. 61-88.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2005): "Las inundaciones del Xúquer (siglos XV-XVIII), un exponente relevante de la cuestión hidráulica en tierras valencianas", *Revista de Historia Moderna (Universitat d'Alacant)*, núm. 23, p. 75-108.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2008a): "El regadiu. Evolució, organització i transcendència socioeconòmica". En GIRALT, Emili (dir.): *Història Agrària. III. Època moderna*. Barcelona, Universitats i I.C.R., p. 125-144.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2008b): "Les Germanies a la Ribera del Xúquer, una reacció antifeudal". En VERCHER LLETÍ, Salvador (ed): *Actes de l'XI Assemblea d'Història de la Ribera*, Corbera, Ajuntament de Corbera, p. 149-190.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2012): "Les qüestions per l'aigua al País Valencià durant l'etapa feudal: l'exemple dels molins", *Estudis d'Història Agrària (Universitat de Barcelona)*, núm. 24, p. 251-268.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2014): *Els molins d'aigua valencians (segles XIII-XIX)*. València, Alfons el Magnànim, Diputació de València.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2015a): "Consideraciones acerca de la 'hidráulica feudal' desde la perspectiva de los molinos valencianos (siglos XII-XIX)", *Historia Agraria*, núm. 66, p. 41-73.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2015b): "La molinaria valenciana de l'etapa feudal (ss. XIII-XVIII): un sector amb fortes apetències monopolístiques poques vegades assolides". En VICEDO, Enric, ed. (2016): *Pagesia, indústria i món rural*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs i Diputació, p. 229-260.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2017): "L'expansió de nous cultius per les hortes valencianes (segles XIII-XIX)", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 28, p. 113-148.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2018a): "El govern de les aigües en la Sèquia Reial del Xúquer (segles XI-II-XIX): aportacions al debat actual sobre la gestió comunitària dels recursos naturals". En CATALÀ, J. (ed.): *Estudis sobre la geografia i el patrimoni cultural de la Ribera del Xúquer*. València, I. Alfons el Magnànim, p. 267-290.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2018b): "La plasticidad institucional de las entidades de riego valencianas, siglos XIII-XIX", comunicació al Congrés del S.E.H.A., Santiago de Compostela, 20-23 juny.
- PILES ROS, Leopoldo (1960): "La judería de Alcira (Notas para su estudio)", *Sefarad*, 20, pp. 363-376.
- PINILLA PÉREZ DE TUDELA, Regina (1987): «Crisis tras las Germanías en la morería de Alzira a través de los impuestos reales (1500-1536)», *Al-geзира*, 3, Alzira, pp. 121-132.
- PONS ALOS, Vicent (1987): *Testamentos valencianos en los siglos XIII-XVI: testamentos, familia y mentalidades en Valencia a finales de la Edad Media*. València: Universitat de València. Tesis doctoral inèdita.
- ROCA, Josep Maria (1928): «La Reyna empordanesa», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10, pp. 2-211.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (1975): "La Unión valenciana y sus protagonistas", *Ligarzas* 7, Universitat de València, p. 133-166.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (1987): *La Unión de Valencia (1347-1348). Una revuelta ciudadana contra el autoritarismo real*, tesi de doctorat inèd., València, Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València, 2 vols.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu ed. (2013): *Diplomataria de la Unió del Regne de València (1347-1349)*, València, Universitat de València, Col. Fonts històriques valencianes, núm. 59.
- ROEBERT, Sebastian (2016): «'Que nos tenemus a dicto Domino Rege pro camera assignata'. Desarrollo, administración y significado de los bienes reginales de Leonor de Sicília (1349-1375)», *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1, pp. 231-268.

- RUBIO VELA, Agustín (2001): "Del asedio de Buñol al de Balaguer. Los valencianos y la sublevación de Jaume d'Urgell (1413)", en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 77, pp.155-217.
- RUBIO VELA, Agustín (2003): «Urgellistas valencianos. Sobre la oposición a Fernando I de Trastámara», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 33, 2003, pp. 217 i 238.
- RUBIO VELA, Agustín; RODRIGO LIZONDO, Mateu (1988): "El problema frumentari a València i la crisi de la Unió", *Homenatge al Doctor Sebastià García Martínez*, I, p. 89-101, València, Generalitat Valenciana.
- RUIZ DOMINGO, Lledó (2018): «Les viles de la Ribera en la Cambra de la Reina (segles XIV i XV)», en *Estudis sobre la història, la geografia i el patrimoni cultural de la Ribera del Xúquer*, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 129-148.
- RUZAFÀ GARCÍA, Manuel (1988): «Un conflicto económico y mental entre dos áreas marginadas. El fracaso del proyecto de ampliación de la morería de Alzira sobre el burdel (1457-1459)», *Al-gezira*, 4-5, Alzira, pp. 75-88.
- RUZAFÀ GARCIA, Manuel (1990): "Problemas impositivos entre Alzira y algunos señoríos colindantes (1457-1460)", *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer*, València: Diputació Provincial, pp. 25-52.
- SÁNCHEZ ARAGONÉS, Luisa M. (2004) *Las Cortes de la Corona de Aragón durante el reinado de Juan II (1458-1479): Monarquía, ciudades y relaciones entre el poder y los súbditos*, Zaragoza.
- SANCHIS SIVERA, José, (1992): *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*. Valencia: Tipografía moderna, 1922, pp. 35-39.
- SOLER MOLINA, Abel (2002): "Alzira de Xúquer: gènesi urbana i urbanisme planificat a la cora andalusina de València (segle IX)", en Antoni Furió i Josep Aparici, eds., *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer*. VIII Assemblea d'Història de la Ribera (Cullera, 2000), València, PUUV, pp. 51-74.
- TASSO YZQUIERDO, Rafael (1989): *Algunos datos sobre la historia, descripción y actuación de la Acequia real del Júcar*. València, Acequia Real del Júcar (1ª ed. del 1945).
- TOMIC, Pere (2009): *Històries e conquestes del reialme d'Aragó e principat de Catalunya*.
- VERCHER LLETÍ, Salvador, (2005): *L'habitatge: la casa i l'interior domèstic*. Guia bibliogràfica, Corbera.
- VERCHER LLETÍ, Salvador. (2015): "Conflicte i violència per l'ús de les pastures a la Contribució General d'Alzira en les darreries del segle XIV i començaments del segle XV", en Pau Armengol, ed., *Estudis històrics sobre la Ribera del Xúquer*, Benimodo, pp. 127-156 .
- VERCHER LLETÍ, Salvador (2017): *L'abastiment municipal de cereals i carns a la vila d'Alzira i el seu terme (1370-1415): una contribució a l'estudi de les relacions ciutat-camp a la Ribera del Xúquer*, València, Universitat de València, tesi doctoral inèdita, 2017.

ENCARTAMENTS HISTÒRIA MEDIEVAL

LA TOPONÍMIA ALZIRENYA
A TRAVÉS DE LES FONTS MEDIEVALS

POETES I INTEL·LECTUALS
DE L'ALZIRA ÀRAB

AL VOLTANT DE LA CASA DE L'OLIVERA
I DE LES ESTADES DE JAUME I A ALZIRA

L'ARXIU MUNICIPAL
D'ALZIRA

LA TOPONÍMIA ALZIRENYA A TRAVÉS DE LES FONTS MEDIEVALS

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

El *Llibre del Repartiment*, els registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i els Padrons de Riquesa de l'Arxiu Municipal, de finals del segle XIV i del segle XV, estudiats per Martínez Pérez, són bàsicament els llibres de què ens servim en tractar sobre el poblament d'Alzira i el seu territori en l'Edat Mitjana. Pierre Guichard afirma que és opinió molt difosa entre els historiadors i els geògrafs que l'alqueria és una forma típica molt antiga de la geografia humana valenciana i que l'indubtable origen àrab de la paraula suggereix una continuïtat des de l'època musulmana. Però el fet que en el vocabulari modern el vocable designe una casa de camp amb una important explotació agrària ha dut a remuntar-se més lluny, fins l'Antiguitat, buscant el seu origen en la *vil·la* romana. Això no obstant, caldria preguntar-se si el contingut socioeconòmic no ha patit variacions en el transcurs dels segles. No es pot descartar la possibilitat que algunes alqueries medievals s'hagen correspost geogràficament amb antigues *vil·les* romanes, però no hi ha testimonis de la seua pervivència. Les dates toponímiques que revelen una forta arabització dels noms de les alqueries duen a pensar que la majoria d'elles no enllaçarien amb nuclis de població o explotació que es remuntassen a l'època romana sinó que es van crear després de l'arabització lingüística del país. Guichard també diu que tant les fonts documentals àrabs com les cristianes duen a pensar que a començaments del segle XIII la paraula àrab *qarya* designava uns poblats rurals en els quals els textos no deixen entreveure cap caràcter senyorial, habitats i explotats per petites comunitats de camperols que, quasi amb tota probabilitat, eren de condició lliure i propietaris de les seues terres. Al *Llibre del Repartiment*, la gran majoria dels centres habitats apareixen com a alqueries. Sembla que alguns dels repobladors hi construïren residències senyorials, o utilitzaren cases de camp o *rahals* d'època musulmana com a llocs extraurbans per a viure.

Segons el geògraf oriental al-Ya'qubi, a finals del segle IX els berebers posseïen un gran riu en la regió anomenada *Suqr* (Xúquer). De fet, uns Banu Amira, citats per Ibn Hazm, avantpassats probablement del cèlebre Ibn Amira alzireny eren nafzís (berebers). El mateix Guichard assenyala que una de les famílies més importants d'Alzira en el segle XI era la dels Banu Maymum que pretenien descendir de la tribu àrab dels Majzum. Entre ells figuren també els primers cadís coneguts de la ciutat de la segona mitat del segle XI. La majoria de les altres famílies d'Alzira i de les seues rodalies

reivindicaven el seu origen majzumí, entre elles els Banu Rabi'a, els Banu Sufyan, els Banu Muslim i el ja esmentat Abu I-Mutarrif ben Amira. Guichard atribueix un origen magribí a les principals famílies d'Alzira.

Abans de l'arribada dels almoràvits i dels almohades africans els Banu Maymun ocuparen en diverses ocasions el cadiatge d'Alzira en els segles XI i XII. Guichard insisteix en el seu origen bereber pel seu nom i per l'ambient ètnic dels d'Alzira en els primers segles de l'Islam andalusí. L'any 896 un exèrcit omeia s'aventurà en el Sud-est. Els seus caps es van accontentar amb rebre els tributs dels murcians i de la gent dels districtes d'al-Askar (Alasquer) i al-Yazira que havien acceptat reconèixer la seua dependència teòrica respecte de l'emirat. Poc després, un membre de la dinastia hawwarí, 'Amir b abi Yawsan va prendre possessió de Xàtiva i d'al-Yazira, de la Kura de València i Madinat al-Turab. L'any 928 l'expedició destinada a restablir l'autoritat del poder central va avançar cap Alzira i la va conquerir amb els castells del seu entorn. Les tropes emirals acompliren el seu objectiu.

En la primera meitat del segle XI l'arabització estava molt avançada. S'admetia llavors l'origen oriental dels llinatges principals que, com els Banu Maymun d'Alzira, s'havien arabitzat culturalment i monopolitzaven els càrrecs jurídicoreligiosos de la ciutat. Al-Razí a la seua *Geografia* lloa la bondat del terme de València i menciona, entre altres, els castells de Madinat al-Turab i Alzira.

Al voltant precisament del castell d'Alzira, en la planura, assenyalen Cortés-Furió-Guichard i Pons un total de 71 alqueries, la majoria de les quals identifiquen: Abefa, Alaraf, Alasquer ("el campament militar"), Albalat ("el camí"), Alberic ("la posta"), Alboilet, Alborgí ("les torres"), Albotaina ("la foieta"), Alcanicia ("l'església"), Alcobaia ("el desert"), Alcocer, Alcúdia de Canera, l'Alcúdia ("el tossal"), Alcudiola ("el turó"), Alculiel, Alfaç Avintamuz ("el camp sembrat d'"), Algemesí ("els forners"?), Algoleja ("raconada d'un riu"), Alhara, Almúnia ("l'hort"), Aurí, Axara, Benahabib, Benicahannon, Beniçuleimen, Benifaraig, Benimaclet, Beniamelí, Benimodo, Benimuslem, Benirabea, Benivarden, Benivaire, Borrallbeb, Bramaila, Cabanes, Campanar, Carcaixent, Carlet, Cogullada, Cotes ("troç de terra"), Fantina, la Foieta, Guadassuar ("riu més pla"), Huaratfalla, Massasseli, Maranyen, Massalavés, Materna, Montortal, Mulata, Pardines, Petres, Prada, Praxet, Pujol, Raal Alcohol, Ratallan, Rellou, Ressalany ("el fontanal"), Segairent, Sobronat, Sinyent, Tarragona, Tedret, Ternils, Tòra, Toro, Vilella, Xexena/Gegenia ("camí una mica elevat que travessa una vall") i Xixerà ("dos arbres"), algunes de les quals, amb el temps, es convertiran en importants nuclis de població, cas d'Alberic, l'Alcúdia, Algemesí, Carcaixent i Guadassuar. La majoria dels topònims són, evidentment, àrabs, però hi ha altres com Aurí, Cabanes, Campanar, Carlet, Cogullada, Fantina, Maranyent, Materna, Mulata, Segairent, Sinyent, Tarragona, Ternils, Vilella... que no ho són. Cal tenir en compte també que alguns topònims ja existents pogueren adaptar-se a l'àrab. Junt a les anteriors, se'n poden assenyalar altres com Algirós ("els al-luvions"), Arriola, Benidaçno, Matada, Moraira, Oculis..., que també apareixen citats en diferents textos medievals.

POETES I INTEL·LECTUALS DE L'ALZIRA ÀRAB

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

La rellevància que assolí Jazirat Xuqr, fruit, sens dubte, de la seua localització estratègica i de la importància de la seua agricultura i comerç, la va convertir en un dels principals nuclis de població valencians de l'època musulmana, sobretot entre els segles X i XIII. La qualitat dels seus habitants resta enregistrada en les cròniques coetànies i en les posteriors al temps que tractem. Dominique Urvoy, que estudià, seguint els diccionaris bibliogràfics d'al-Andalus, la contribució dels musulmans valencians al conjunt de la poesia àrab d'Occident, assenyalà que es poden comptar, durant el segle XII i el primer terç del segle XIII, junt a 201 "savis" de València, 105 a Xàtiva, 60 a Dénia i 33 a Alzira.

Destacats escriptors, particularment poetes, filòsofs, historiadors, metges i juristes, nasqueren a l'illa del Xúquer. Cal citar entre ells a Ibn Khafaja, Ibn Amira, Abu l-Qasim, Al-Mutanabbi, Ibn Sufyan Al-Majzumi, Abu Abd Al-Rahman, Ibn Sufyan Al-Majzumi Abu Bakr, Muhammad B. Ahmad B. Muhammad B. Yafar B. Sufyan Al-Majzumi, Ibn Talha Al-Suqari, Abu Muhammad, Ibn Talha Al-Suqari, Abu Ya Far, Ibn Tawus, Abu'l Hayyay, Ibn Tumlus, Al-Marzumi, Ben Al-Zaqqaq, Ibn Jahia Algapheker, Ibn Kasim el Chazari, Marc Al-Kuhl, Ibn Abilkasal, Ibn Edris, Ibn Abdelazis i Ibn Jarsus.

Ibn Khafaja (1059-1139), intel·ligent i sensual, nascut al sí d'una família acomodada, va ser un dels més grans poetes musulmans, famós, sobretot, per les descripcions de jardins. Retratà els paisatges amb un art insinuant i va ser el poeta que ha deixat més forta petjada en la lírica aràbico-hispana. Els llibres escolars dels països àrabs inclouen seleccions dels versos del nostre poeta. Entre les seues composicions destaquen les titulades "Escena d'amor", "El nadador negre", "El cavall Alazà", "El riu", "La flor del taronger i la rosa" i "El jardí".

Ibn Amira (1186-1260), que va pertànyer al noble llinatge dels majzumíes, va ser deixeble de cèlebres mestres de Múrcia, Dénia, Xàtiva i València, amb els quals es formà intel·lectualment, sobretot en la tradició, el dret, les belles arts i les ciències antigues i especulatives, desenvolupà, després de la caiguda dels almohades, una important

Ibn Jafadja

Ibn Amira

Ibn Al Zaqqaq

Ibn Jafadja, Aben Amira i Ibn Al Zaqqaq, per Vicente Sanz Castellanos

*Ibn Khafaja,
per Antoni Espinar Muñoz*

carrera política a cavall entre al-Andalus i el Magreb, acabant els seus dies a Tunis com a secretari, cadí i conseller al servei dels hafssides. D'entre les seues obres destaquem les titulades *Noble compendi que tracta de la revolta dels novicis*, *Sermons*, *Composicions sobre la caiguda i presa de Mallorca pels cristians*, *Epístoles* i *El llibre de les advertències, sobre les opinions falses contingudes en L'exposició clara*.

Al-Mutanabbi (1078-1118), va ser el literat més destacat del seu temps, el de conducta més sorprenent, el més polifacètic en el saber i el més capaç en el domini de la prosa i el vers i això quan Alzira era una ciutat molt pròspera. Únicament s'han conservat sis dels seus poemes, la majoria dels quals són del gènere eròtic-descriptiu.

Ibn Sufyan Al-Majzumi (finals del segle X o principis del XI?-1185?) Abu Abd Al-Rahman (segona mitat del segle XII-1235) va escriure prosa i poesia i d'Ibn Sufyan Al-Majzumi Abu Bakr, alfaquí, visir, poeta, asceta i sufí, de sòlida formació intel·lectual i amb una inclinació religiosa marcadament espiritual, que va encapçalar la revolta proalmohade d'Alzira contra Ibn Mardanis, a penes si coneixem dos fragments poètics i escrits ascètics de caràcter populista.

Muhammad B. Ahmad B. Muhammad

B. Ya Far B. Sufyan Al-Majzumi (s. XII-s. XIII) va escriure una *Epístola sobre el crit de socors i la petició d'ajuda*. De la seua obra poètica es conserven quatre versos compostos a la vora del Xúquer, a Alzira, estant en companyia d'altres tres poetes. En aquestes composicions, cada un dels poetes presentes descriu una taronja enmig del riu.

D'Ibn Talha Al-Suqari, Abu Muhammad (?-1221), de família originaria d'Alzira, no s'han conservat les obres; d'Ibn Talha Al-Suqari, Abu Ya Far (?-1235?), famós en obscenitat i llibertinatge, sabem que va escriure molt, que la seua poesia era de primera

categoria i que féu versos a tots els prínceps als quals va servir, tant en al-Andalus com al Magreb. Lamentablement, la seua obra està molt dispersa.

Ibn Tawus, Abu'l Hayyay (s. XIII-XIV), imam de la llengua àrab, fou expert en el llibre del cèlebre gramàtic oriental Sibawayhi i destacà en algunes ciències no pròpiament islàmiques. Va compondre diferents obres.

Ibn Tumlús (1156?-1224), metge i filòsof, va ser amic i deixeble del cèlebre Ibn Rusd (Averroes). Va escriure poesies, comentaris i el *Llibre de la Introducció a l'Art de la Lògica*.

Al-Marzumi (1189-1226), historiador, escriptor i poeta, d'una destacada família almohade, va escriure, com Ibn Amira, una història de Mallorca i una nova història sobre els almohades.

Ben Al-Zaqqaq (1096-1134), nebot de Ibn Jafaya, tingué una gran habilitat per transformar les metàfores gastades per l'ús. D'ell i del seu oncle diu Emilio García Gómez que van ser –com Góngora per a les lletres castellanés— “el cim extrem de la lírica neoclàssica que, després d'ells, només pot repetir-se o declinar”.

Ibn Jahia Algapheker (segles XII-XIII), doctor en drets i historiador de crèdit va escriure diferents obres molt estimades en el seu temps.

Ibn Kasim el Chazari (segle XIII), distingit literari, va escriure el *Llibre de les perles i de les utilitats sobre tradicions escollides*, *Jardí de les llums* i *Camí Alegre*.

Marc Al-Kuhl (1159-1236), de família humil i amb gran talent poètic, va ser cantor de prínceps i molt admirat pels seus contemporanis.

Ibn Abilkasal (segle XII), conreà la retòrica, la filosofia, la teologia i el dret.

Ibn Edris (segle XIII) va ser un dels millors poetes alzirenys del seu temps i les seues poesies es trobaven en el conegut Còdex 1168.

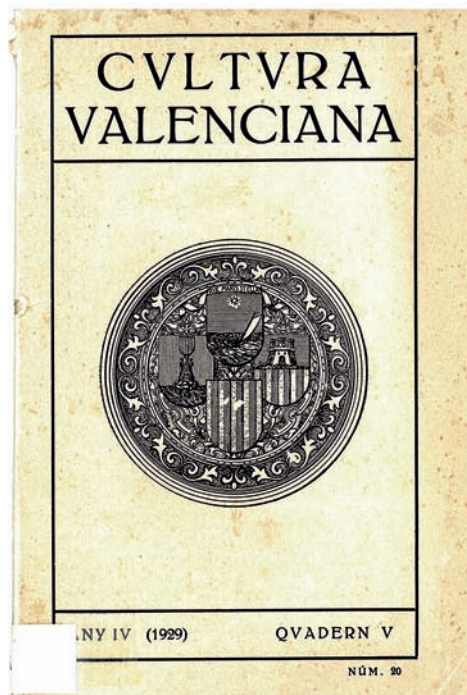
Ibn Jarsus (segle XII), amb amplis coneixements de la cultura oriental, figura en el *Llibre de les Banderes*.

D'Ibn Jafaya

*“Valencians, quin goig el vostre!
Aigua i ombra teniu, amb rius i arbres.
L'evitern paradís és a ca nostra.
De donar-me a triar, meu el faria.
Viviu-lo. No penseu en l'inforn.
Del paradís al foc no s'hi va mai”.*

AL VOLTANT DE LA CASA DE L'OLIVERA I DE LES ESTADES DE JAUME I A ALZIRA

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

Arxiu Municipal d'Alzira,
Cultura Valenciana

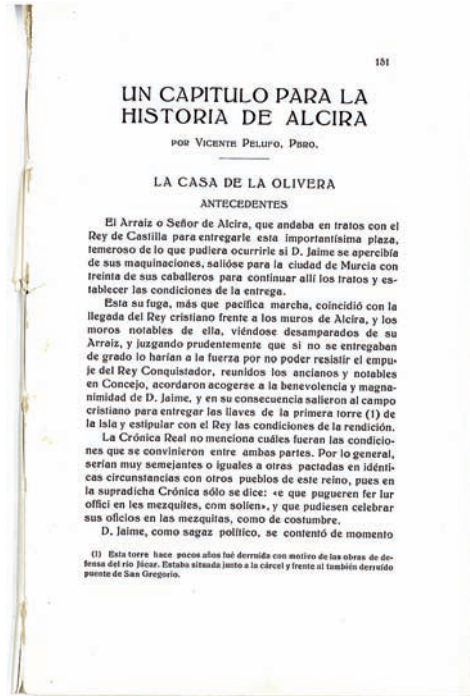
Si hi ha a la ciutat una referència a la qual s'associa l'estada a la vila de Jaume I eixa és, sens dubte, la Casa Reial, coneguda popularment com la Casa de l'Olivera per una olivera que des d'antic creixia en la part més alta del mur de la façana principal que es va assecar en la segona dècada del segle XIX. D'aquesta casa, que portava el número 5 del carrer Major Santa Maria (el nº 60 en els anys 20 del segle passat), a penes queden vestigis

El rei en Jaume, després de la seua entrada a la vila, va establir el seu reial, segons l'arxiver i historiador Vicent Pelufo, en la torre gran citada per Escolano en la seua obra *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y*

reino de Valencia: "Entre este muro nuevo y el viejo que antes tenía, vino a quedar cerrado el castillo o torre grande y tan fortificado, que los moros se hallaron con un freno echado blandamente a las bocas para los movimientos que se podían ofrecer. Después se hizo una puerta en aquel muro, donde está agora el Hospital de Nuestra Señora" (es refereix, sens dubte, al de santa Llúcia). Hui en dia encara hi resta un llenç, una cara, d'eixa torre. Pelufo assenyala de manera fefaent, després d'analitzar i confrontar la documentació que utilitzà (la *Crònica del rei*, el *Llibre del Repartiment* i la ja citada obra d'Escolano), que en eixe immoble, que és el que assenyalaria la tradició local, va establir el monarca el seu reial, que –açò sense fonament– hi va celebrar Corts, hi va rebre els últims sagraments, hi va abdicar la corona i hi va ser proclamat i jurat rei el seu fill Pere III d'Aragó i I de València.

En seguir les petjades del monarca Jaume I al llarg de la seua vida, l'historiador Jaume Miret dóna compte de la presència del rei "a la seua estimada vila" en diferents oca-

sions. La primera, a penes cinc anys després de la conquesta de l'illa, en desembre de 1247; una segona, l'abril de 1249; posteriorment, una estada entre el 21 i el 24 de febrer de 1261, a la qual en seguirien dos més l'any 1268 (el 30 de gener i no sabem per quants dies, i entre el 21 de febrer i, almenys, el 18 de març), una de viatge entre València i Xàtiva el 25 de gener de 1269, dos en 1270 (al voltant del 4 d'abril i en el mes d'agost), dos més l'any següent, 1271 (el 7 de març i a mitjans de juny), quatre en 1273 (una entre el 14 i el 20 de juny, una altra entre el 10 i almenys el 20 de setembre, una entre el 10 i el 13 d'octubre i una altra entre el 6 de novembre i el 16 de desembre), una en 1274 (entre el 10 i el 20 de febrer) i, finalment, tres en 1276, la primera els dies 9 i 10 de febrer, la segona entre l'1 i, almenys, el 6 de març, i, per últim, entre el 28 de juny i pràcticament la seua mort que, segons la tradició i el cronista català Pere Tomich, va tenir lloc a Alzira el 27 de juliol d'aquell any.

“Un capítol para la historia de Alcira. La Casa de la Olivera”, article publicat per Vicent Pelufo en Cultura Valenciana”

Quadre de Ignasi Pinazo sobre la mort del rei en Jaume

L'ARXIU MUNICIPAL D'ALZIRA

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

Arxiu Municipal d'Alzira,
Sala de consultes

L'Arxiu Municipal d'Alzira és el principal i més antic dels centres d'investigació històrica de la ciutat i de la seua comarca. Guarda sèries documentals que comencen des de pràcticament els primers moments de la incorporació de la vila musulmana d'al-Yazirat a la civilització cristiano-occidental. Tot i això, la primera menció coneguda de la seua existència data de finals del se-

gle XIV. A la sessió del consell general de la vila del 2 d'octubre de 1399 es dona compte de *l'archiu de la sala*. Les autoritats municipals acordaren "que attenent que los dits hobradores eren necessaris a la dita sala com no y hagués loch on poguessen tenir consell special ni loch per archiu sens obrar e que millor loch s'i obràs fossen comprats los dits obradors a obs de la dita vila..."

José Mª Parra assenyala, citant un document de 1425, que l'arxiu es trobava situat a la casa de la vila, al carrer Major: "Item, que lo archiu del scrivà sia obrat tro al carrer Major, faent finestra en lo dit carrer, a tenir bandera e altres coses..."

Sembla que el primer inventari de l'arxiu és el que feren l'any 1486 els jurats Francesc Costejà, Pere Saragossà, Bernardí Roig i Lluç Carbonell i en el qual s'indiquen els documents conservats, entre altres "los privilegis de la vila..., los prothocols de fets e negocis del consell..., antichs comptes..., procesos e altres actes de jurisdicció..., los furs del rey en Jacme..., los furs del rey en Martí..., els statuts e ordinacions de la vila..., àpoques..., cartes de carregaments e quitaments de censals, set llibres cappatrons de les peytes de la dita vila..., actes del spital...", etc.

Amb el temps, els documents van ser traslladats al nou edifici seu de la municipalitat, al carrer Sant Roc, on van romandre per espai de diversos segles, i això fins l'any 2003 en què es va inaugurar l'actual edifici del carrer Salineres, 1, construït sobre un solar de 539,65 m² que consta d'una planta baixa per on es rep la documentació i tres altures, a la primera de les quals es localitza una sala de conferències, la sala

d'investigadors i consulta, la biblioteca auxiliar i les oficines administratives, a la segona de les quals es troba la sala de classificació i expurgació, el depòsit documental administratiu i el museu de l'arxiu on es mostren els documents més valuosos i es realitzen exposicions temporals i, finalment, a la tercera, com la segona d'accés restringit al personal de l'arxiu, on es localitza l'arxiu històric i l'hemeroteca.

La capacitat total de la documentació que es pot arxivar en les prestatgeries i en els armaris compactes sobrepasa els 3.500 metres lineals. La major part de la documentació de tipus històric està microfilmada i digitalitzada, la qual cosa permet facilitar el document a l'usuari amb rapidesa i sense que s'haja de tocar l'original. La documentació s'ha conservat al llarg dels anys degudament ordenada gràcies als treballs dels diferents arxivers (Pere Tamarit, Antonio Pérez, Roc Chabàs, Vicent Pelufo, José Mª Parra, Vicent Alonso...). En l'actualitat, per a la localització i citació dels fons documentals de l'arxiu històric se segueixen les pautes marcades en el seu *Catálogo* per José Mª Parra, basades en el sistema decimal (Matèria finita, Govern, Hisenda, Abastiment, Sanitat, Seguretat, Urbanisme, Cultura, Educació i Esports. Indeterminats i Hemeroteca), a la qual se n'afegí una altra anomenada Padrons, Censos i Estadístiques.

Del conjunt de la documentació de les èpoques medieval i moderna que es conserva a l'Arxiu Municipal hi ha que destacar, a més de la col·lecció de pergamins, que es retrotrauen els més antics a l'època de Jaume I, les Ordenacions, la sèrie d'actes del Consell Municipal, cartes i cèdules reials, protocols notariais, escriptures de censos, les sèries del Justícia Civil i Justícia Criminal, els privilegis de la Séquia Reial d'Alzira, Insaculacions, els padrons de riquesa, peites, els llibres racionals, etc. Cal destacar, així mateix, el que es considera el "document" per excel·lència de l'arxiu. Es tracta, sens dubte, del Llibre de Privilegis, el mal anomenat *Aureum Opus*, text on es compilen els diplomes que es van atorgar a la ciutat i al regne de València des del rei Jaume I fins a Pere II, a més d'altres particulars de la vila. La importància d'aquest còdex ha sigut posada de manifest per nombrosos professionals de la història, de la història de l'art i del dret foral valencià. Es tracta d'un exemplar únic i, per tant, d'una vàlua excepcional. En el mateix figuren sis pàgines miniades exquisidament realitzades per un il·luminador del taller de Domingo Crespi, que representen en miniatures els monarques valencians Jaume I, Pere I, Alfons I, Jaume II, Alfons II i Pere II.

Alguns dels principals documents de l'Arxiu Municipal d'Alzira han sigut publicats per organismes i institucions com el mateix Ajuntament de la ciutat i la Universitat de València, que han donat a la llum a través de transcripcions realitzades per José Mª Parra, Aurelià Lairón i Salvador Vercher els pergamins de la Cancelleria Reial, el llibre d'Ordenacions o els més antics llibres d'actes del Consell i dels jurats de la vila.

En l'actualitat, a banda de prestar el servei propi a l'administració i als administrats, l'arxiu du a terme activitats de difusió dels seus fons, de recuperació de material gràfic antic i difon a través de conferències, de programes de ràdio i de publicacions la història de la ciutat i de la seua comarca.

ALZIRA A L'EDAT MODERNA

COORD. RICARDO FRANCH BENAVENT

LA DINÀMICA DEMOGRÀFICA DELS SEGLES XVI-XVIII

UN SISTEMA AGRARI EXCEPCIONALMENT AVANÇAT

LES ACTIVITATS MANUFACTURERES,
COMERCIALS I FINANCERES

SOCIETAT I CULTURA EN L'ALZIRA MODERNA

ELS PODERS DEL GOVERN LOCAL
I LA PARTICIPACIÓ D'ALZIRA
EN ELS CONFLICTES DE L'EDAT MODERNA

LA DINÀMICA DEMOGRÀFICA DELS SEGLES XVI-XVIII

ALZIRA A L'EDAT MODERNA

Tomàs Peris Albentosa

Les dades demogràfiques (nombre d'habitants, estructura poblacional i distribució del poblament) proporcionen referències que permeten contextualitzar la trajectòria econòmica i la dinàmica social. En el cas d'Alzira, la pèrdua dels arxius parroquials, on figuraven els naixements, matrimonis i defuncions, significa un entrebanc considerable, ja que impedeix aplicar la metodologia de la demografia conjuntural, que es basa en la reconstrucció de famílies. Per concretar els cicles demogràfics cal recórrer, doncs, als heterogenis recomptes de veïns i a diversos registres fiscals, amb uns nivells d'ocultació desiguals però sempre importants.¹

La pèrdua dels llibres de batejos, casaments i defuncions, conservats als arxius parroquials, complica l'estudi de la dinàmica seguida per la població alzirenya (portada barroca de l'església de Santa Caterina, fotografia T. Peris)

1. LES FASES EVOLUTIVES

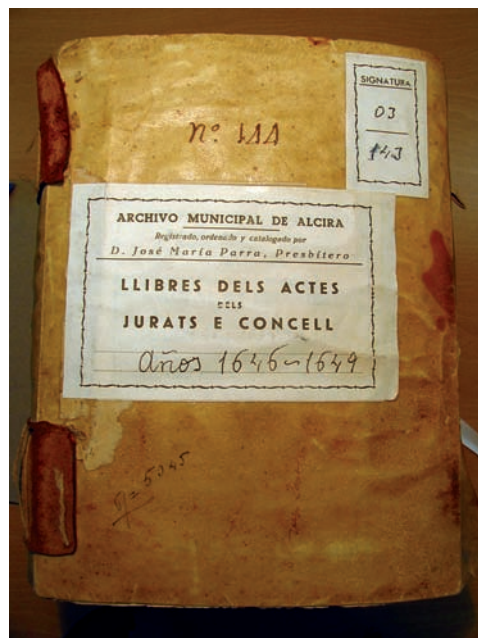
Atenent als recomptes més fiables, i aplicant a les xifres literals dels documents coeficients correctors, hom pot distingir les següents etapes:

1.1 L'EXPANSIÓ DEMOGRÀFICA DE 1510-1609

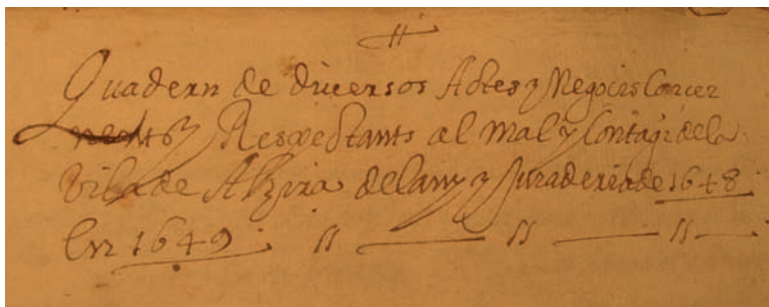
Després del retrocés del període 1418-1480, durant el qual s'experimentà una minva poblacional de l'ordre del 50%, causada per una sèrie de collites dolentes i reiterats brots de pesta, la recuperació fou més ràpida a Alzira que en el conjunt del territori valencià. L'augment notable —les 558 cases del 1510 passaren a 834 en 1609— s'explica per la confluència de diversos factors positius. El creixement vegetatiu (predomini dels naixements sobre les defuncions) fou particularment fort, impulsat per la bona

¹Una informació més detallada de la que ací és possible, així com les adients referències documentals i bibliogràfiques, en PERIS, 1985; 1988b, pp. 23-32; 1989, pp. 27-32; 1990, pp. 205-273; 2001a, pp. 133-204 i 2007.

La moreria d'Alzira, ubicada al voltant de la plaça de Sant Joan i el carrer Albuixarres (part inferior esquerra), es reduí des de les 117 famílies de principi del segle XVI fins a 34 del 1609 (Mapa de A. Martínez Pérez. La orientació està invertida: el sud es situa dalt i l'oest a la dreta)

Alzira perdé una quarta part de població entre 1609 i 1652. Llibre d'actes municipal del 1646-1649, que conté el "Quadern de diversos actes y negocis concernents y repectants al mal y contagi de la vila de Alzira de l'any y juraderia de 1648 en 1649" (A.M.A., foto T. Peris)

conjuntura agrària i l'alleujament dels atacs pestífers. Però el factor de major pes fou el notable corrent immigratori rebut, amb fluxos procedents de la Ribera, la Safor i la Costera, atrets per la baixa densitat de la zona, la riquesa de la dilatada horta i els privilegis jurídics atorgats als nousvinguts. Alzira coincideix amb el conjunt valencià en que el major ritme d'augment es concentrà entre 1530 i 1580; contrasta, però, pel fet que el grup dels cristians quasi es duplicà (les 441 cases de 1510 passaren a vora 800 en 1609), mentre que la població morisca disminuí de manera dràstica a causa de l'emigració al Nord d'Àfrica, ja que les 117 famílies que habitaven la moreria alzirenya a l'inici del XVI es reduïren fins a 34 (Gil Saura i Peris 1984b, 1986b).

1.2 LA CRISI DEMOGRÀFICA DE LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XVII

La minva de 800 a 600 cases entre 1609 i 1652 cal atribuir-la sobretot a la inversió dels corrents migratoris. La tradicional afluència es desvià cap a zones on s'havia expulsat les comunitats morisques en l'any 1609, que oferien millors oportunitats (fins i tot hi hagué un procés significatiu d'emigració, responsable de bona part del 17% de pèrdua que es registra abans del 1648). En canvi, factors rellevants en la trajectòria valenciana, com ara l'expulsió dels moriscos o les pestes de 1648-1652, ocu-

pen a Alzira un lloc secundari: l'exili forçat de moriscos suposà una minva del 4% del veïnat (Peris, 1979; Gil Saura, 1983 i 1986), quan en el conjunt valencià significà la pèrdua d'un terç de la població, i les pestes de mitjan segle XVII provocaren la mort d'uns 300 veïns, impacte molt inferior a l'assolit a d'altres indrets valencians.

L'epidèmia del 1648, l'única destacable de l'època, provocà la mort de 273 persones a Alzira, la qual cosa significa una mortalitat del 89 per mil, que duplica

INCIDÈNCIA DE L'EPIDÈMIA DE PESTA DE L'ANY 1648 A ALZIRA

Barri	Població d'Alzira (Cens de 1646)		Morts atribuïdes a la pesta, del 10 d'abril fins al 14 d'agost			
	Nombre de cases	Nombre d'habitants (coeficient 4,5)	Morts a casa	Morts a l'hospital	Total de defuncions per pesta	Taxa de mortalitat (tant per mil)
Vila	347	1.561	34	90	124	79,4
Raval Verge Maria (Les Barraques)	65	292	10	24	34	116,4
Raval de Sant Agustí	173	778	10	57	67	86,1
Raval de Sant Joan	82	369	3	9	12	32,5
Carrer de les Albuixarres	10	45	3	20	23	511,1
Convents	?	?	?	?	13	?
Total Alzira	> 677	> 3.046	> 60	> 200	273	< 89,6

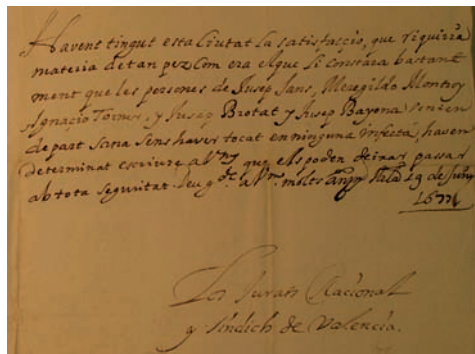
Quadre 1.1. Font: Arxiu Municipal d'Alzira, signatura 03/143 i 03/144, folis 524-542.

l'ordinària però queda molt lluny del dramatisme que assolí en algunes ciutats valencianes. Provocà terror social —en moments àlgids moriren entre 4 i 6 persones al dia— i molt de dolor personal, però l'encertada política de les autoritats municipals (impedint l'accés de transeünts procedents de zones empestades, asimptomàtics però que podien incubar la malaltia, i assegurant l'abast de blat a preu assequible) expliquen la limitada incidència de les pestes de meitat segle XVII.

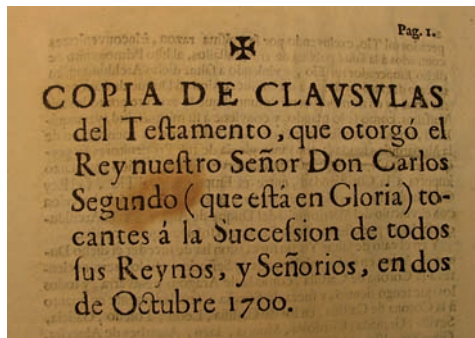
1.3 L'EXTRAORDINARI CREIXEMENT DEMOGRÀFIC MANTINGUT ENTRE 1670 I 1787

Durant la llarga centúria compresa entre ambdues dates, Alzira experimentà una alça demogràfica tan precoç, intensa i sostinguda que sembla inversemblant. Potser el veïnat ja aconseguí duplicar-se entre 1668 i 1717, malgrat la mala conjuntura de la guerra de Successió d'inici del XVIII. I gairebé es quadruplicà al llarg de tot el període, passant dels 587 focs de la gabella de la sal de l'any 1650 o els 625 caps de família del maridatge del 1668 a les 2.629 cases consignades en el Cens de Floridablanca del 1787.² Referències que permeten efectuar un parangó aclaridor són que la població valenciana es duplicà entre 1717 i 1787 o que la Ribera sols cresqué durant aquest interval un 70%.

El creixement màxim s'experimentà entre 1668 i 1690 així com durant la fase 1720-1750, impulsat sobretot pel corrent immigratori atret pel negoci seder, però la tendència alcista ja es moderà durant la segona meitat del Set-cents, tendint de manera gradual cap a l'estancament i l'envelliment que ja s'albira en el Cens de Floridablanca (Quadre 1.2).

La pesta del 1648, tot i que provocà 273 morts, no tingué el dramatisme que assolí a d'altres poblacions gràcies a l'encertada actuació de les autoritats municipals. Butlletí de sanitat signat per les autoritats de València. (A.M.A., fotografia TP)

La població alzirenya es duplicà entre 1668 i 1717, malgrat la pèssima conjuntura provocada per la Guerra de Successió de 1705-1707. Portada del testament del rei Carles II, que acabà desencadenant la guerra civil entre austriacistes i proborbònics (A.M.A., fot. TP)

²Un recompte eclesiàstic del 1755 detalla un veïnat de 1.803 famílies i 7.590 persones de confessió i comunitat, de les quals 6.368 a la parròquia de Santa Caterina, 764 en la de Sant Joan, 41 a Les Barraques i 44 a Cabanyes. Per obtenir el total de població cal afegir als menors de set anys, que podien significar entre el 15 i el 20%.

COMPOSICIÓ PER SEXE I EDAT DE LA POBLACIÓ ALZIRENYA (Cens de Floridablanca, 1787)

Grups d'edat	Fadrines /fadrins		Casades/casats		Viudes/vidus		Total Alzira	Entitat del grup (tant per mil)		
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones		Alzira	València	Espanya
< 7 anys	689	640	--	--	--	--	1.329	164	184	182
7-16 anys	730	723	--	--	--	--	1.454	179	179	177
16-25 anys	512	600	87	198	4	3	1.404	173	157	159
25-40 anys	143	89	664	734	17	41	1.688	208	213	218
40-50 anys	21	23	419	373	21	74	931	115	113	119
> 50 anys	46	42	482	358	76	292	1.296	160	153	145
Total	2.141	2.117	1652	1.663	118	411	8.102	--	--	--

Quadre 1.2. PERIS, 1990, p. 222.

1.4 BALANÇ DE L'EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA MANTINGUDA PER ALZIRA DURANT L'ANTIC RÈGIM

El perfil evolutiu de la trajectòria demogràfica alzirenya concorda en línies generals amb les etapes que coneguem sobre el conjunt valencià, si bé manifesta peculiaritats com ara:

- La intensitat del retrocés del període 1418-1480, atribuïble a calamitats naturals i la competència que suposà, a l'hora de captar població rural, la puixança de València.
- El major creixement de la fase 1480-1609, en especial pel que fa al grup cristià, així com per l'evolució contraposada de la comunitat mudèjar-morisca, que minvà a Alzira de manera dràstica mentre que seguí creixent amb força en el país fins a 1609.
- La precocitat i potència de la creixença de la segona meitat del segle XVII.
- La puixança de l'alça experimentada durant bona part del Set-cents.

2. HIPÒTESI DE L'EXTRAORDINARI CREIXEMENT CONSTATAT

Atès que no s'han conservat els arxius parroquials, cal aplicar a Alzira el diagnòstic dels demògrafs més qualificats, alhora que es fa imprescindible una hipòtesi que explique els motius del desmesurat creixement verificat durant el període 1650-1787. Tot i que les variables responsables són molt poques (natalitat, mortalitat i balanç migratori), resulta polèmic determinar quin fou el factor determinant regulador de l'evolució demogràfica. Amb caràcter general, el professor Bustelo considerà la immigració com l'element clau de la vigorosa ascensió poblacional valenciana del XVIII. J. M. Pérez García, per contra, contemplà la nupcialitat com clau mestra de la dinàmica demogràfica, alhora que restà entitat a la variable migratòria. En canvi, J. S. Bernat i M. A. Badenes ressalten el paper central de les crisis de mortalitat, indicant que la minva de virulència de les epidèmies possibilità el creixement. En realitat, més que discutir

quin factor fou determinant, cal tractar d'explicar la dinàmica demogràfica en el llarg termini responent a impulsos multicausals que variaven d'unes etapes a d'altres.

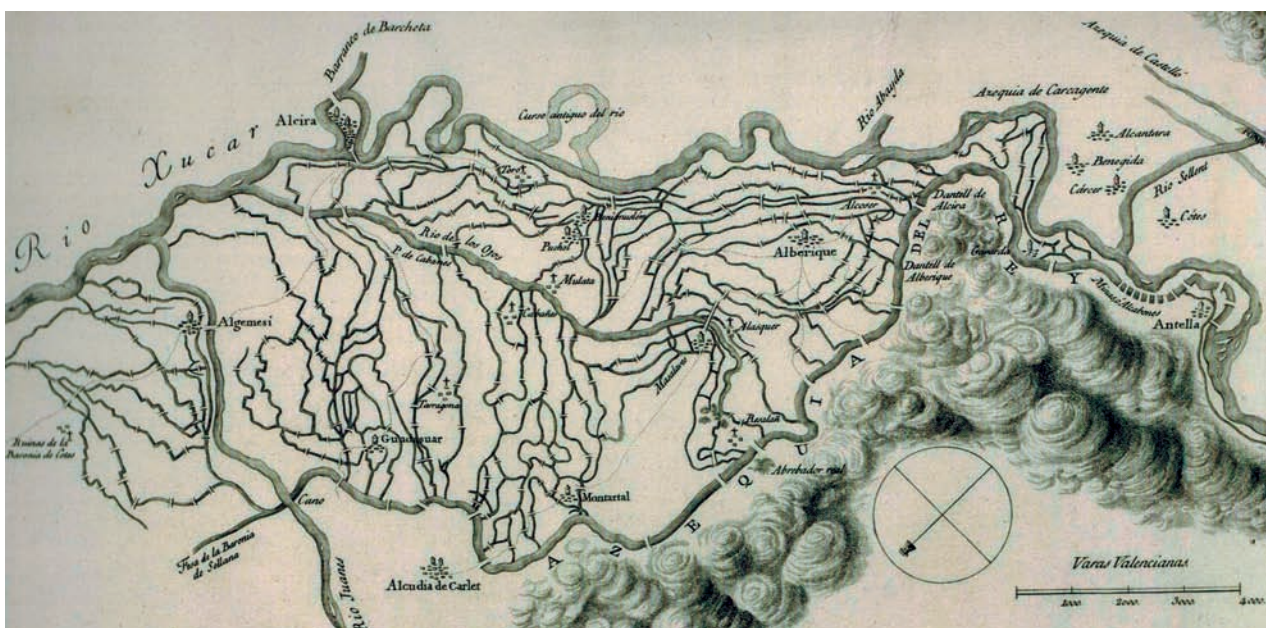
2.1 LA RELLEVÀNCIA DE LES APORTACIONS IMMIGRATÒRIES

Com que el creixement demogràfic d'Alzira fou encara més elevat que el ja de per si molt alt de la Ribera, cal pensar que el pes del factor migratori hagué de ser major del que hom suposa en general. Fou, com ha constatat Terol Grau per Algemesí, un moviment fonamentalment intrínsec, que a penes inclogué gent de fora el País. Alzira exercí entre 1652 i 1787 el paper que s'atribueix a les ciutats europees d'Antic Règim: ser pols d'atracció que engolien fluxos de persones procedents d'àrees rurals. Els immigrants del segle XVIII foren sobretot nascuts a la comarca, tot i que això no exclou que els seus ascendents procediren d'àmbits més llunyans, fins i tot de fora del regne. Algunes característiques detectades a Alzira (precoç enlairament demogràfic, l'estructura poblacional reflectida en el Cens de Floridablanca, etc.) permeten situar les majors aportacions entre 1652 i 1740, quan millors eren les oportunitats que s'oferien als nouvinguts: baixa densitat, una agricultura molt intensiva i puixança sedera.

Representació esquemàtica d'Alzira en el mapa de Juan de Roxas, confeccionat poc anys abans del Cens de Floridablanca (1787), quan Alzira tenia 2.629 cases i 8.102 habitants (Arxiu de la Séquia Reial del Xúquer, foto TP)

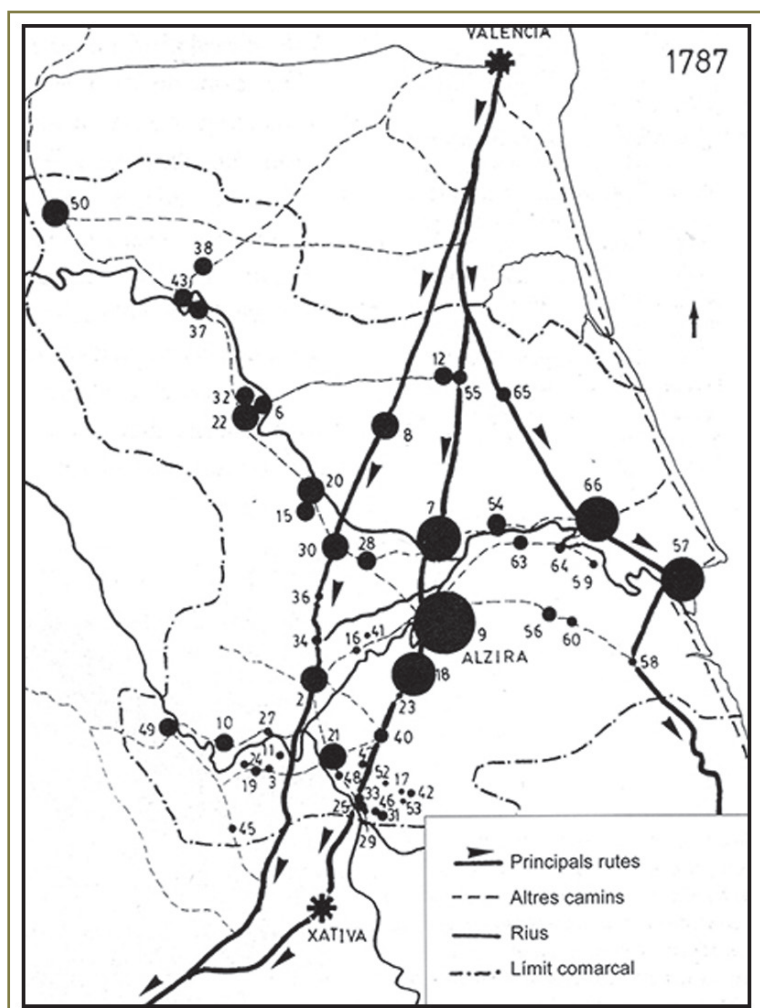
En 1755 encara vivien a Cabanyes tantes famílies com al raval de les Barraques. Mapa de l'horta irrigada per la Séquia Reial, reproduït en les Observaciones de Cavanilles (1795), on figuren Cabanyes, El Toro, Pujol i el despoblat de Mulata

2.2 LA PERMANÈNCIA D'UN MODEL FAMILIAR DE DESCENDÈNCIA ELEVADA

Encara que M. Livi Bacci assenyala pel conjunt europeu que la nupcialitat i la natalitat marcaren el creixement del segle XVIII, no s'admet de manera unànime que aquestes variables foren tan decisives en el cas valencià. Comparant els segles XVII i XVIII no es constaten canvis substancials sinó que es mantingué un model de descendència familiar elevada, basat en la precocitat de la dona en casar i el fet que les mares procreaven sense control fins esgotar les possibilitats biològiques. En tot cas, es percep un lleuger augment en la fecunditat, fruit d'una major estabilitat matrimonial, deguda a l'impacte més atenuat de les epidèmies (la durada dels matrimonis s'incrementà i baixà el percentatge de vidus). Atesa la mancança de mètodes eficaços de controlar els embarassos, les taxes de fertilitat venien donades per l'edat de la dona al matrimoni. De cara a explicar el creixement tan intens i precoç de la població alzirenya, resulta suggestiva la hipòtesi de M. W. Flinn sobre la diferent conducta a l'hora d'accedir al matrimoni entre les societats fonamentalment agràries i d'altres en les quals el treball domèstic assolí un considerable pes específic. Les comunitats agrícoles s'organitzaven en base a costums hereditaris que exigien el celibat d'alguns germans i matrimoniar en edat tardana per tal de poder disposar d'una explotació agrícola

Mapa en el qual s'observa la importància demogràfica relativa d'Alzira en el context comarcal de la Ribera del Xúquer (Peris Albentosa, T. (2003): Història de la Ribera, vol. II. Alzira, Bromera, pàg. 175)

capaç de sustentar a la família; per contra, aquelles societats amb una important manufactura domèstica permetien casar a edat jove, afavorint una fertilitat alta i impulsant l'augment demogràfic.

A Alzira resulta assenyat establir lligams entre puixança sedera i alça demogràfica. Però no només des del punt de mira d'una riquesa que atragué immigrants o una base econòmica que desencadenà ascensos puntuals de la població. No es temerari contemplar un canvi en el model matrimonial, rebaixant-se l'edat en què es contraïa nupcies en paral·lel a l'afirmació del negoci seder des de les últimes dècades del segle XVI. No cal insistir en el fet que la sericultura requeria gran quantitat de treball domèstic. A més, la polarització de la propietat de la terra experimentada durant els segles XVII i XVIII (que suposava una creixent oferta de terres en arrendament i de treball agrícola pels jornalers) contribuï a consolidar un sistema matrimonial deslligat de la premissa d'una base patrimonial prèvia.

Per disposar de notícies sobre nupcialitat, fertilitat o natalitat a la Alzira de l'Antic Règim cal esperar a les darreres dècades del segle XVIII. El Cens de Floridablanca proporciona unes taxes que, comparades amb el conjunt del País, ofereixen els següents resultats. Com a factor positiu es perceben unes taxes de solteria definitiva als 40-50 anys que a Alzira eren la meitat (4,5-5 per mil) de l'existent en el conjunt valencià. Per contra, hi havia unes taxes de nupcialitat femenina i de matrimonis prime-rencs menors: nupcialitat del 61 per mil i casaments precoços del 15 per mil en els homes i 25 les dones (en el conjunt valencià eren del 19 i 32 per mil). Prenent les dades sobre naixements que ofereix la *Topografia mèdica* del Dr. Llansol, relacionant els 3.794 naixences del període 1786-1795 amb una població de 8.800 persones, obtenim un coeficient de fills per matrimoni encara alt —set criatures— i una natalitat elevada, de l'ordre del 43,1 per mil (aquest metge informà que a Alzira «les dones [...] són bastant fecundes, i pateixen pocs avortaments. Els seus parts són més freqüents al gener i febrer»). És probable que a Alzira també existira l'alta nupcialitat de vidus que Terol Grau ha constatat a Algemesí, on un dels contraents era vidu en la quarta part dels matrimonis celebrats durant el segle XVIII i s'arribaven a engendrar més fills en aquestes segones núpcies.

Xilografia que mostra la Vila vista des del marge esquerra del Xúquer, aigües amunt del pont de Sant Gregori

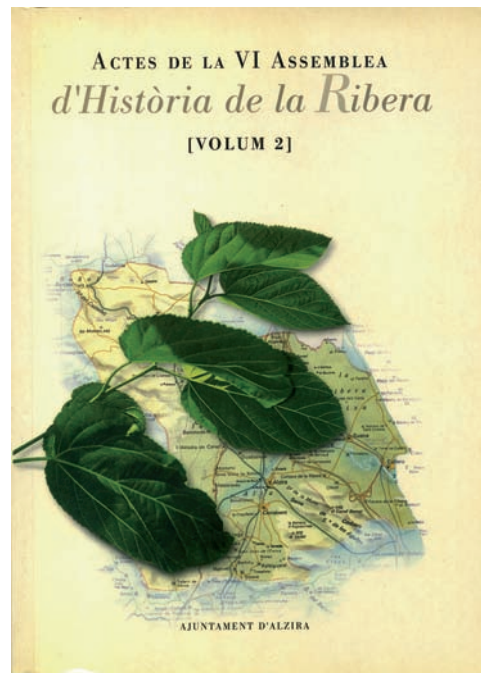
2.3 ATENUACIÓ DE LES CRISIS ALIMENTÀRIES I DESAPARICIÓ DE LES MORTALITATS SEVERES

Per entendre la força i la continuïtat del creixement demogràfic experimentat a Alzira des de mitjan segle XVII cal referir-nos a una barreja de factors positius. D'entre tots ells, sobresurt el paper exercit per l'esvaïment de les crisis radicals de mortalitat i la bona conjuntura econòmica mantinguda (millores agrícoles, avenços en l'abast d'aliments, etc.).

La disponibilitat de terra conreada i la productivitat agrícola fixaven els límits del creixement demogràfic en les societats d'Antic Règim. El fort ritme d'augment d'Alzira entre 1670 i 1787 tingué com a base certs progressos agrícoles,³ canvi que suposà un acreixement dels recursos alimentaris disponibles i una menor gravetat de les cares-ties i les fams. L'agricultura alzirenya experimentà notables millores, entre les quals l'expansió de la morera i la dacsa a partir del 1640, així com l'eixamplament de les terres d'arròs. Des de meitat del segle XVII es passà a un sistema agrari mixt, basat en combinar l'arbrat de moreres i esplets de sembradura (blat, dacsa, arròs o hortalisses). Especialment rellevant resultà l'augment de la capacitat d'alimentar una població en

³Vegeu, en aquest mateix volum, l'epígraf dedicat al sistema agrari alzireny.

El negoci seder permeté casar a la població alzirenya a una edat més primerenca del que era habitual a l'Europa de l'Antic Règim. Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera, publicades per l'Ajuntament d'Alzira l'any 1998

alça, ja que els nous cultius permeteren créixer els rendiments per superfície i, en reaccionar de forma diferent davant condicions climatològiques adverses, feren impossible la reiteració de les fams peculiars de temps anteriors.

La dinàmica seguida per l'agricultura alzirenya, certs avenços en l'abast de queviures, així com nous hàbits alimentaris expliquen que les fams s'atenuaren. Però amb això no queda explicat el retrocés de les crisis de mortalitat, ja que la fam només era un dels diversos factors que podien desencadenar mortalitats altes seguides d'una minva dels naixements. Livi Bacci apuntà una interpretació epidemiològica dels ci-

cles demogràfics i col·locà al sistema alimentari en un lloc secundari: considerà que la irrupció d'epidèmies dramàtiques no depenia tant de la dieta com del complex equilibri entre gèrmens patògens, la seva virulència i la capacitat humana de resistir. Fins a meitat del segle XVII, els brots de pesta bubònica delmaren cada pocs anys a la població. Com eren les epidèmies recurrents a curt termini, més que no el nivell elevat de mortalitat en anys normals, l'obstacle que impedia el creixement demogràfic (les pèrdues d'una epidèmia forta, però no especialment greu, com la pesta de 1648 a Alzira, tardaven 15-20 anys en recuperar-se), la reducció en la freqüència i severitat de les epidèmies deixà via lliure a un creixement sostingut de la població. Les crisis de mortalitat sols deixaren de ser habituals i severes en el territori valencià durant el segle XVIII, però Alzira ja va conèixer unes crisi demogràfiques cada vegada més espaciades i menys virulentes des del segon quart del segle XVII.

Per desvetllar la incidència de la morbiditat, la mortalitat o l'impacte de les diverses malalties al final del segle XVIII resulta fonamental la *Topografía médica* del doctor Llansol, metge que presentà a Alzira com un indret particularment saludable: «en tot el Regne de València no hi ha poble més sa que aquesta vila d'Alzira, a excepció de

la tardor, en què corren les febres intermitents, que cedeixen molt bé amb l'ús de la quina». També Cavanilles considerà «sa aquell gran poble». Fins i tot en una enquesta sanitària confeccionada en l'any 1752 a instàncies dels destructors del cultiu de l'arròs s'insisteix en que Alzira no patia de manera greu les epidèmies de febres palúdiques tí-

Segons les dades del Cens de Floridablanca de l'any 1787, les taxes de solteria definitiva als 40-50 anys era a Alzira la meitat del vigent al conjunt del territori valencià

Detall del mapa de J. de Roxas on es distingeixen, en la fondalada de Cabanyes, el predomini de terres camps dedicades a produir fonamentalment blat, arròs i dacsa amb poques parcel·les amb arbrat de moreres

piques de les zones arrosseres. El salutífer context ecològic comportava una elevada longevitat que contrastava amb la majoria de pobles de la Ribera (l'any 1798 hi havia a Alzira mig centenar de persones que passaven dels 80 anys).

Llansol descriu uns quadres clínics que inclouen des de tercianes i altres febres intermitents a manifestacions exantèmiques, passant pels quadres gastrointestinals aguts de l'estiu, les patologies de l'aparell respiratori, així com cirrosi (que atribueix a l'alt consum d'aiguardent i a les seqüeles de les febres palúdiques), avitaminosi escorbútica i processos dermatològics. Les febres intermitents foren la dolència més freqüent, ja que significaven un terç del total de malalties, encara que la seua incidència fou incomparablement menor que en d'altres pobles de la zona («no es pateix a Alzira una vuitena part de tercianes respecte als altres pobles de la Ribera i són d'índole benigna»). Tot i això, les taxes de mortalitat encara eren altes, com correspon a poblacions d'Antic Règim. Entre 1786 i 1795, moriren a Alzira 3.143 persones i en van néixer 3.794, «però en l'any 93 hi va haver una epidèmia de verola confluent, de la qual van morir molts nens, i en el 94 una altra de xarampió anòmal», de manera que la mortalitat ordinària d'anys normals devia situar-se per baix del 35,7 per mil d'aquest decenni.⁴

El canvi fonamental produït en el sistema demogràfic alzireny a partir de 1650 va ser la capacitat de mantenir un creixement continu. Aquesta trajectòria inaudita sembla atribuïble a la desaparició de les crisis radicals de mortalitat més que no a les altes taxes de natalitat (43,1 per mil), que possibilitava un 7,4 per mil de creixement vegetatiu anual. Sense que s'arribara a produir una minva important de les malalties infeccioses —i dels nivells de mortalitat ordinària associada—, ni un augment considerable de

⁴Potser de l'ordre d'un 20-25 per mil (LLANSOL, 1988, pp. 34, 53 i 109-111).

Les pèrdues provocades per la pesta del 1648 tardaren entre 15 i 20 anys en recuperar-se. Portalada de l'hospital de Santa Llúcia, amb l'escut d'Alzira, que remarca els lligams del municipi amb d'aquesta institució caritativa (foto TP)

les taxes de natalitat, la població va ser capaç de mantenir un creixement acumulatiu, sense els retrocessos que caracteritzen la trajectòria anterior a 1650. L'explicació més acceptada és el reemplaçament de les pretèrites pestes, que ocasionaven nombroses morts fulminants, per d'altres malalties epidèmiques que debilitaven als pacients però tenien una incidència mortal força menor que la pesta bubònica.

La informació que ofereix el Dr. Llansol sobre la gran epidèmia palúdica que afectà Alzira, desenvolupada en l'opuscle *Dissertatio de epidèmica februm intermitentium constitutione anno 1784 grassante in algezirensi oppido* és d'allò més aclaridora. Després de pluges torrencials que destruïren les collites del terme l'agost i setembre de 1783, i d'una plaga d'insectes que arrasà els camps alzirenys en juny del 1784, sorgiren «freqüents febres intermitents perniciosas i amb símptomes malignes, que afectaven a tota la població». Llansol relata haver assistit a mil malalts dels cinc mil febricitants que arribà a haver-hi, però subratlla que les defuncions foren escasses. Informa que en anys plujosos «les febres intermitents es tornen endèmic-epidèmiques, sol haver-hi en el més fort de l'epidèmia 250 o 300 malalts», cosa que no revestia especial gravetat, puix que «de tres mil malalts de febres intermitents [...], amb prou feines van arribar a sis els difunts» (Llansol 1988: 112). Si recordem que la pesta bubònica causava la mort del 60-80% dels afectats, així com la presència recurrent d'aquestes epidèmies fins a mitjan segle XVII, el contrast és força aclaridor. Tant, que permet copsar el diferent comportament demogràfic manifestat des de l'eclipsi d'aquesta epidèmia, que causava amb assiduitat un alt nombre de morts i la reducció dels matrimonis i naixements, delmant a successives generacions d'alzirenyes i alzirenys.

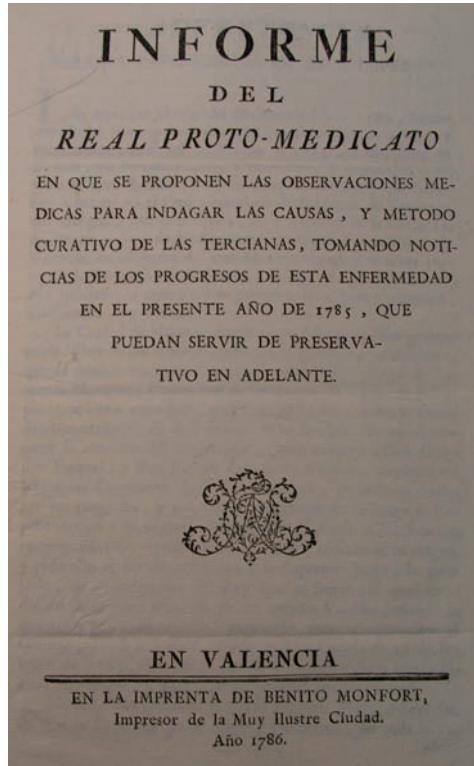
3. LA DISTRIBUCIÓ ESPACIAL DE LA POBLACIÓ. LES DIFICULTATS PER EXERCIR UNA VERITABLE FUNCIÓ URBANA

L'evolució del poblament es caracteritzà pel predomini de la població concentrada (matisat pel tardà impuls de l'hàbitat dispers) així com per les dificultats d'Alzira a l'hora de projectar una funció urbana potent sobre el conjunt de La Ribera (Peris 2001a: 187-204; 2007).

La principal característica és el fet que el fortíssim creixement registrat entre 1652 i 1787 es concentrà en els ravals de Sant Agustí i Sant Joan. La població dispersa sols augmentà en termes absoluts, però l'entitat relativa es mantingué en poc més del 2% del total de cases. Durant els segles XVI i XVII continuà a tot la Ribera la tendència de concentrar el poblament mantinguda des de la conquesta feudal, consistent en abandonar llogarets, alqueries, heretats i cases disperses per instal·lar-se a viure en les viles més grans. Fruit d'aquesta dinàmica, en el terme d'Alzira es des poblaren Mulata, Prada i Tora, mentre que Maranyent i Cabanyes quedaren reduïts a unes dimensions minúscules. Les principals causes que impulsaren la tendència a concentrar l'hàbitat fo-

ren les riuades del Xúquer (que afectaren sobretot a la clotada fonda per on discorre el riu dels Ulls) i, en segon lloc, el reordenament poblacional que seguí a l'expulsió dels moriscos (1609). Un factor gens negligible fou la inseguretats que es mantingueren actives durant bona part dels segles XVI i XVII. En canvi, els problemes palúdics no tingueren el protagonisme que els atorgà Cavanilles, ni tampoc es pot establir un nexa tan directe amb el conreu de l'arròs com el que li atribuïren alguns coetanis.

En l'any 1646, el 49% dels veïns residien en la zona emmurallada —la Vila— mentre que en els ravals de Sant Agustí, Sant Joan i la Verge Maria —les Barraques— vivien el 24, 12 i 9% de les famílies; la resta habitava a El Toro i Pujol, en menudes alqueries o 16 cases de camp. El poblament dispers seguí sent escàs durant els dos primers terços del segle XVIII: per exemple, l'any 1768 el veïnat es repartia entre el nucli alzireny (96%), el Toro i Cabanyes, així com 29 cases disperses pel terme, on residien 59 titulars (*Quadre 1.3*).

Les febres palúdiques, difoses pels mosquits anòfels, provocaren durant algunes fases del segle XVIII una tercera part de les defuncions ocorregudes a Alzira. Portada de l'informe sobre terçanes publicat l'any 1786 (A.M.A., foto TP)

La Topografía Médica del doctor Llansol, escrita en 1797, resulta de gran interès per conèixer els trets ambientals, alimentaris, mèdics i demogràfics de l'Alzira. Torre exempta de Santa Caterina que acabà transformant-se en campanar annex al temple (foto TP)

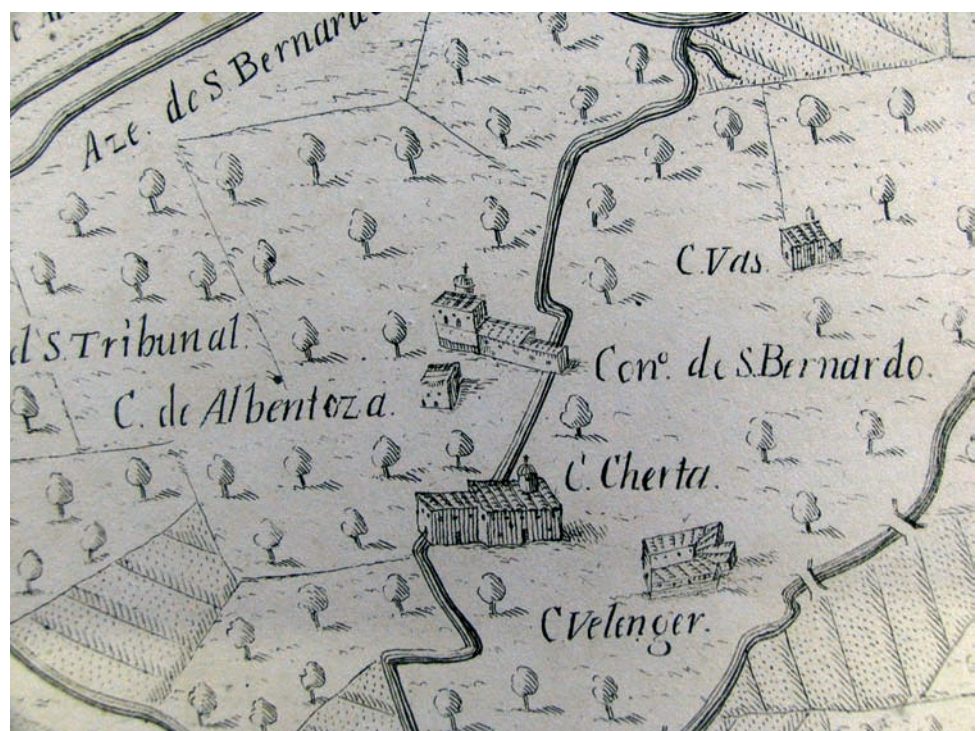
DISTRIBUCIÓ DE LA POBLACIÓ ALZIRENYA (1646-1768)

Zona de residència	Veïnat 1646		Veïnat 1768		Variació 1646-1768 (%)
	Nº de Cases	%	Nº de Cases	%	
La Vila	347	49,3	576	27,5	+ 66,0
Ravals de Sant Agustí i de Sant Joan	265	37,5	1.354	64,5	+ 411,0
Raval Verge Maria (Les Barraques)	65	9,2	92	4,4	+ 41,5
El Toro	10	1,4	7	0,3	- 30,0
Cabanyes	2	0,3	19	0,9	+ 850,0
Població dispersa	15	2,1	49	2,3	+ 266,6
Total terme d'Alzira	704	100,0	2.097	100,0	+ 197,8

Quadre 1.3. Font: Arxíu Municipal d'Alzira, signatura 03/143 i PERIS, 1990, p. 253.

Durant el darrer quart del segle XVIII i al llarg de tot el Vuit-cents s'invertí la tendència apuntada, en multiplicant-se les cases d'hort. El *Diccionari de Madoz* informa que a Alzira hi havia 2.215 habitatges i d'altres 209 escampats pel terme, que ja significaven el 8,6% del veïnat. El motiu bàsic pel qual proliferaren cases espargides per l'espai agrícola fou la dinàmica de rompuda dels secans de l'est del terme i de bonificació de les marjals de l'oest. La conveniència de no treure l'ull de les costoses inversions realitzades per explotar la finca (en especial les sínies que permetien regar), així com la necessitat de vigilar les collites de fruita i fulla de morera, feia recomanable que hi residira una família d'hortolans que s'encarregava de les feines que requeria l'agricultura intensiva i de vigilar la finca.

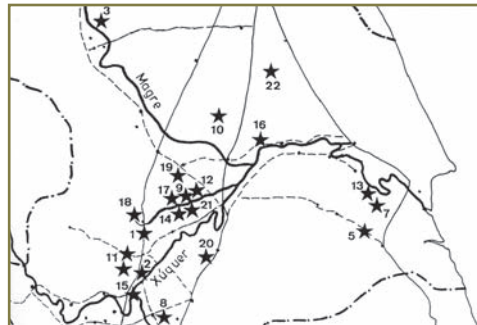
Pel que fa a l'estructuració del territori, cal dir que abans les Germanies es constata una jerarquització nítida, ja que Alzira exercí de capital comarcal, tant per la notable

Detall del mapa de J. Roxas que representa la partida de Sant Bernat on estaven el convent de Sant Bernat i cases de diverses famílies de l'oligarquia alzirenya (Bas, Acharte, Berenguer, etc.) i la casa de la Inquisició

entitat demogràfica assolida com per la funció urbana que projectà sobre el conjunt de la Ribera. Les 558 cases consignades en el cens del 1510 significaven el 12,7% del veïnat comarcal; però és que, a més a més, Alzira era el veritable centre econòmic i administratiu, una vila reial capaç d'eclipsar a qualsevol altre nucli rellevant de la zona (tots de senyoriu, com ara Carlet, Sueca i Alberic, als quals triplicava en nombre d'habitants).

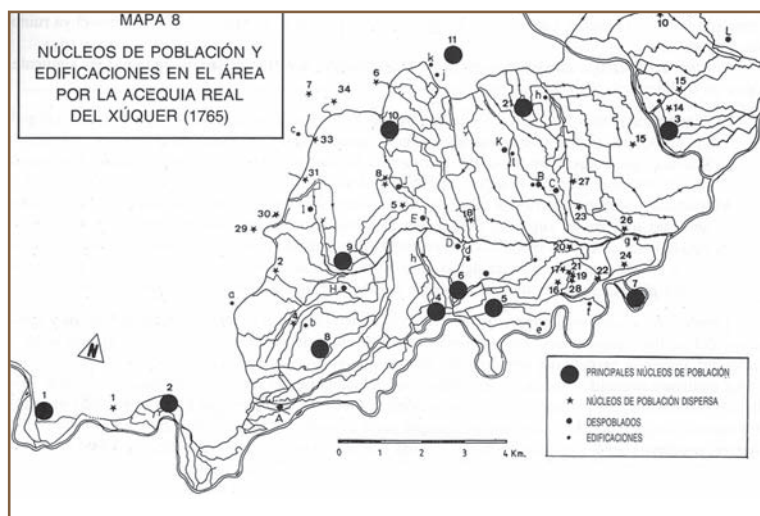
Entre 1522 i 1646 minorà el pes específic d'Alzira en el context comarcal. Un factor rellevant de canvi fou l'excelsionat creixement demogràfic de pobles ubicats en un radi de 4-5 kilòmetres, empentats pel negoci seder: Algemesí passà dels 113 veïns de principi del XVI als 480 de 1609, Carcaixent cresqué des dels 80 focs de 1510 als 420 veïns de 1609 i la població de Guadassuar es triplicà durant el Cinc-cents. Però també hi hagué factors polítics que comprometeren el liderat comarcal d'Alzira. Destaca la segregació d'Algemesí, Carcaixent i Guadassuar, que es constituïren com municipis independents d'Alzira a finals del segle XVI, un fet decisiu que consagrà un model de poblament comarcal policèntric que ha perdurat durant època contemporània, ben distint de l'hegemonia que la ciutat de València projectà sobre la Particular Contribució o Xàtiva exercí sobre la Costera. L'afebliment del caràcter urbà que Alzira havia assolit en temps medievals també respon a una deliberada política de la monarquia, mantinguda amb el propòsit de controlar una vila principal massa reivindicativa. La fórmula adoptada pels Àustries consistí en subdividir el terme d'Alzira, impulsant segregacions municipals que no sols responien a la lògica de

Els despoblats abundandaren en la clotada que drena el riu dels Ulls (Maranyent, nº 12; Mulata, nº 14; Prada, nº 17 i Tora, nº 21; PERIS, T. (2001): Història de la Ribera, vol. I, Alzira, Bromera, p. 193).

La població alzirenya es distribuïa entre cases disperses pel terme, llogarets menuts (El Toro, Pujol), diversos ravals (Sant Agustí, Sant Joan i Verge Maria — Les Barraques— i un clos emmurallat: la Vila. Part meridional del llenç de muralla, reforçat amb torres, que envoltava la Vila (fotografia TP)

Mapa de la zona irrigada per la séquia Reial en el qual figura una dotzena de cases rurals, habitades per famílies d'hortolans, assenyalades amb els números 16 a 28 (Peris, T. (1992): Regadío, producción y poder, p. 154)

UN SISTEMA AGRARI EXCEPCIONALMENT AVANÇAT

ALZIRA A L'EDAT MODERNA

Tomàs Peris Albentosa

Els principals avenços agrícoles consistirien en introduir de collites que requerien ser regades. Mapa de la séquia Reial d'Alzira (1618), primera secció del que acabaria sent, a partir de final del segle XVIII, la séquia Reial del Xúquer (A.R.V., Mapes i Plànols, n° 5, sign. 55)

L'economia alzirenya estigué particularment orientada cap a una agricultura d'horta molt productiva. Les activitats agràries encara foren més preponderants a Alzira que en altres nuclis valencians d'una grandària semblant o fins i tot més menuts, ja que entre dos terços i tres quartes parts de la població foren actius que treballaven en el camp a temps complet i la resta del veïnat (artesans, botiguers, etc.) també estava familiaritzat amb el conreu de la terra a temps parcial.

La historiografia assenyalava com fites remarcables del desenvolupament agrari europeu a un conjunt d'avenços produïts en territoris humits del centre i nord del continent, les denominades revolucions agrícoles de l'Alta Edat Mitjana i britànica del segle XVIII; la primera basada en l'ús d'un utilatge innovador —nous tipus d'arada i novells sistemes de tir— i la segona fonamentada en rotacions de cultius que incloïen plantes lleguminoses (sistema Norfolk, practicat en grans finques agropecuàries treballades per assalariats) i permetien mantindre la terra produint contínuament. Als sistemes agraris *camperols* de l'eixut món mediterrani, basats en menudes explotacions formades per camps dispersos i treballades per la mà d'obra disponible en la unitat familiar, se'ls ha vingut contemplat com exemple de fossilització arcaïtzant: es descartava que pogueren haver impulsat cap tipus de millora productiva, ni tècnica ni organitzativa, condemnant-los a patir la més estèril de les rutines.

La séquia Reial permeté desenvolupar un tipus d'agricultura molt intensiva i que proporcionava alts rendiments per superfície. Detall d'una versió colorejada del mapa de J. de Roxas (Archivo Histórico Nacional, secció Consejos, MPD 523, any 1764-1765).

L'estudi de la dinàmica evolutiva seguida per l'agricultura de regadiu practicada en el terme d'Alzira entre els segles XVI i XVIII permet qüestionar aquesta visió. Demostra que en les xicotetes explotacions familiars que predominaren en l'àmbit mediterrani —amb poca terra i sense haver de calcular els costos salarials— s'experimentaren uns avenços diferents, però tan primerencs i importants com els de l'elogiada agricultura atlàntica, basats en la disponibilitat de l'aigua de séquies fluvials, la difusió de nous cultius estivals i estratègies productives que permeteren incrementar els rendiments de la terra. En les pàgines següents miraré d'esbrinar les principals característiques d'aquesta agricultura irrigada, gens endarrerida ni immobilista, que es practicà a Alzira durant l'Antic Règim proporcionant uns resultats magnífics (Peris 2008c; Ardit 1993).

Detall del mapa de la séquia Reial de 1765 en el qual s'observa el final del braçal d'Alzira, en la partida de Barralbet, on aquest important canal secundari desembocava en el riu dels Ulls

Els ramats tenien molt restringit l'accés al territori d'horta, però disposaven d'un bovatar municipal on podien pasturar els animals dels veïns d'Alzira i els ramats que abastien les carnisseries (A.M.A., foto TP)

1. EL LIMITAT CREIXEMENT DE L'ESPAI AGRÍCOLA I UNA NETA SUBORDINACIÓ RAMADERA

La part plana del terme, en especial la fèrtil horta regada per la séquia Reial, estigué profusament cultivada des de dates primerenques. L'any 1465, es treballaven 26.000 fanecades (2.166 ha) que s'incrementaren fins a les 36.700 del 1802. L'eixamplament de l'àrea conreada fou, doncs, bastant més lenta i moderada que en la major part del territori europeu, on fou habitual recórrer a la fórmula del creixement extensiu, consistent en transformar pastures o boscos en camps de cultiu conforme hi havia més boques que alimentar i

més braços per treballar.⁵ D'aquesta característica s'hi deriven dues conseqüències rellevants. La primera, que el creixement agrari es basà en intensificar el conreu de la terra, introduint cultius remuneradors i organitzant rotacions que proporcionaven vàries collites cada any. L'altre efecte del limitat eixamplament del territori agrícola fou una desintegració dels patrimonis camperols major que l'experimentat en d'altres zones on es transformaren marjals ermes en arrossars o s'abancalaren muntanyes per crear secans (rendistes de València obtingueren importants propietats en l'horta alzirenya durant els segles XVIII i XIX arravatant-les a famílies locals empobrides).

Treball de sembra representat en una xilografia

La ramaderia era imprescindible per abastir de carn, proporcionar animals de tir per llaurar o transportar productes, disposar de fem, etc. A Alzira, però, el sector ramader sempre tingué un caràcter secundari i es mantingué subordinat als interessos agrícoles. El pas del sistema agrícola cerealícol medieval a d'altre més intensiu i diversificat, propi dels segles XVI-XVIII, en el qual les rotacions de collites possibilitaren que la terra no descansara i l'arbrat de moreres arribà a estar present en tres de cada quatre camps, féu més difícil compaginar en l'horta les activitats agràries i les ramaderes, originant nombroses denúncies, plets acarnissats i que la transhumància d'ovelles aragoneses perdera la rellevància que havia assolit en temps medievals.

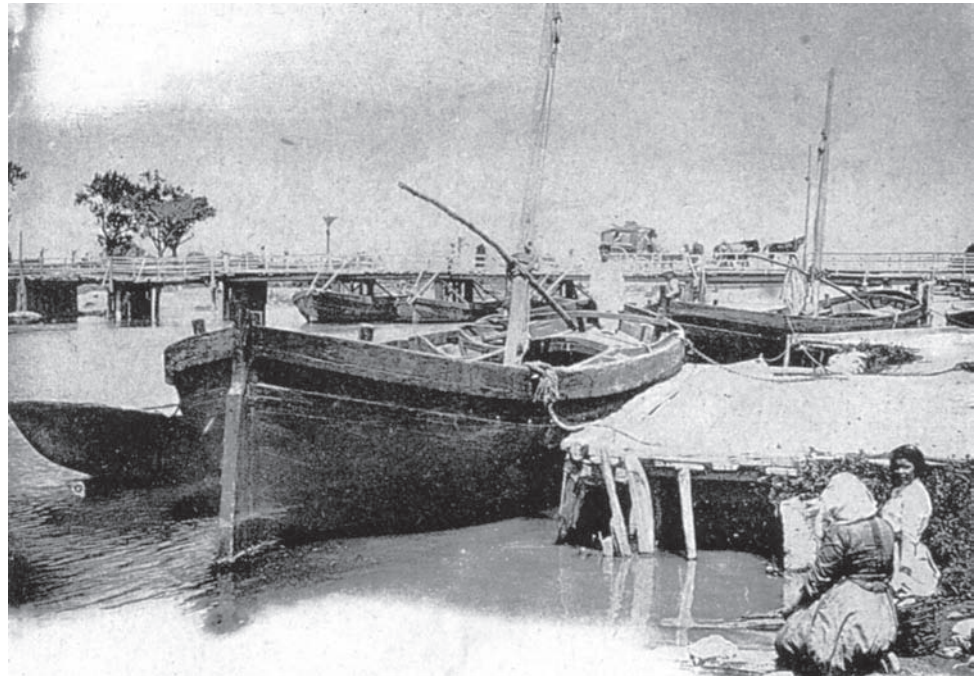
Com que cada vegada es vedà amb més fermesa l'entrada de bestiar en l'horta, el boallar municipal esdevingué territori fonamental on practicar la ramadera extensiva (s'hagué d'ampliar per la Casella, durant el segle XVII, per tal de compensar la reducció patida a causa d'haver-se segregat els termes d'Algemesí, Guadassuar i Carcaixent). Cal remarcar, però, que l'establació d'animals en corrals (cavalleries, vaques, porcs, cabres, conills i aus), alimentats amb farratges (alfals, garrofes, carabasses o cereals barats) i la brosta de determinades collites, assolí notable importància, tot i que encara calgué comprar animals criats en d'altres zones per compensar el dèficit ramader.

2. ELS PRINCIPALS CULTIUS

Una primera idea a subratllar és la infreqüent capacitat de la qual gaudiren els llauradors alzirenys per decidir quines collites conrear, ja que els condicionaments del medi físic, la pressió demogràfica o les disposicions jurídiques foren bastant més tènues d'allò que era habitual en el camp valencià de l'època. Els hiverns eren benignes —sense a penes gelades— i coexistien qualitats de terra molt diferents: marjals argiloses al ponent del terme i secans permeables a l'est i al sud. L'aigua de la séquia

⁵L'expansió de l'espai agrícola fou un procés tardà a Alzira, ja contemporani, quan els horts de tarongers es multiplicaren per les falades de les muntanyes, permetent passar a les 55.250 fanecades del 1861 i les 70.000 de final segle XX.

La ubicació propera al mar facilità que Alzira exportara per Cullera i València una part important de les collites i adquirir productes alimentaris bàsics, com una part del blat consumit, que les naus portaven des d'indrets llunyans. Fotografia de l'embarcador de Cullera, en el Xúquer, a poca distància de la desembocadura

Reial permeté resoldre el principal problema tècnic de l'agricultura mediterrània: l'aridesa estiuenca que comprometia la viabilitat de moltes collites estivals. Les riudes del Xúquer deixaven sediments que contribuïen a mantindre la fertilitat de la terra. I les disposicions legals que limitaven o condicionaven a la majoria de llauradors valencians (fiscalitat selectiva, política comercial, normativa senyorial, etc.) foren febles o inexistents a Alzira, municipi de reialenc on les normes que regularen el funcionament de l'agricultura foren decidides sobretot pel consistori municipal. Els factors que es feien sentir amb intensitat, de cara a explicar els cultius dominants, eren els econòmics, en especial les fluctuacions dels preus en els mercats internacionals. La ubicació d'Alzira afavorí major llibertat en la tria dels cultius, ja que la inserció en importants rutes comercials, incloent l'assequible transport marítim, afavorí adquirir productes alimentaris deficitaris així com exportar una part important de la producció local. L'estratègia de diversificar el risc front l'impacte de les calamitats naturals i els intermitents problemes comercials, així com la necessitat de conservar la fertilitat de la terra, impedí arribar a una especialització propera a la monocultura. Així s'explica la tendència a practicar complexes rotacions que mantenien els camps productius tots els anys (sense l'habitual descans forçós del guaret d'altres llocs, lapse durant el qual la terra es llaurava però es mantenia sense sembrar cap esplet) o permetien obtindre més d'una collita anual.

⁶La vinya i l'olivera, tan importants en les economies mediterrànies, tot just ocupaven el 8 i 4 de la superfície agrícola alzirenya en l'any 1465 (GIL i PERIS, 1984a; PERIS, 1989, pp. 92-97; 2002b).

La trilogia mediterrània, integrada per blat, vinya i oliveres, no fou la base de l'agricultura alzirenya.⁶ A l'inici del segle XVI encara predominava un sistema de sembradura, basat en rotacions en que alternaven cereals —collita bàsica— amb llegums i hortalisses. Des de meitat del segle XVII, però, s'anà consolidant d'altre sistema mixt, d'arborat i sembradura, en el qual cereals i altres esplets herbacis compartien els camps amb les moreres, arbres que arribaren a estar presents en dues de cada tres parcel·les.

Els cereals sempre foren collita fonamental en l'horta alzirenya. Però, a diferència d'altres territoris, el sistema agrari d'Alzira no es basà en un repertori reduït de cereals tradicionals en els camps europeus —blat i forment en lloc destacat—, sinó que l'arròs d'origen asiàtic i la dacsca americana assoliren un protagonisme inusual. Fins ben avançat el segle XVI, les collites frumentàries garantiren alimentar al veïnat alzireny; en canvi, el descens del preu dels cereals durant la segona meitat del segle XVII permeté desentendre's en major mesura de la producció de grans i avançar cap a un cert grau d'especialització productiva amb major fermesa que en èpoques anteriors o d'allò que fou possible en altres comarques valencianes.

Detall del mapa de J. de Roxas que mostra el racó del Toro amb parcel·les de terra camps, d'altres rodades de moreres i algun morerer clar

El blat fou collita fonamental en la part del terme irrigada per la séquia Reial. Mapa del molí que es projectava bastir amb aigües del barranc de Vilella, on s'observa el predomini de camps rodats de moreres (A.R.V., Mapes i Plànols, n° 57, sign. 77)

2.1 BLAT I FORMENT: UNA COLLITA BÀSICA

El blat fou una collita essencial, tant en les hortes com en els secans, però mentre que fora de l'horta a penes donava 4-6 hectolitres per hectàrea, en les terres regades rendia entre tres i quatre vegades més. La seua producció s'ha de definir com elàstica, puix s'adaptava a les característiques de cada conjuntura: quan les importacions de forment eren massives i el preu baixava, es preferia dur-ne de fora i dedicar els camps a criar altres plantes; per contra, quan el proveïment marítim fallava i el preu muntava, el blat tornava a ser un esplet convenient en el camp alzireny. El conreu blader guanyà entitat durant el segle XVIII, i manifestà un evident caràcter comercial: el terme d'Alzira era —junt al de Sueca— el principal territori productor de blat de la Ribera, amb més de quatre mil cafissos anuals segats. Es mantingué en el regadiu perquè constituïa una magnífica opció, ja que, en formar part de rotacions molt encerta-

Mapa d'una part de la partida del Pla, amb abundants camps rodats de moreres, que deixaven espai per conrear dacsa durant l'estiu (A.R.V., Mapes i Plànols, nº 58, sign. 7)

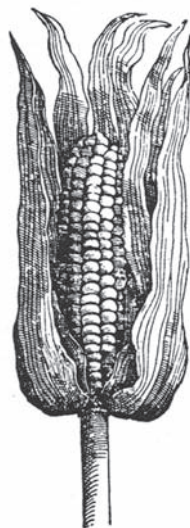
des (en les quals es combinava amb dacsa, llegums, arròs, etc.) no bloquejà l'expansió d'altres cultius sinó que compartí amb ells la terra de manera idònia.

2.2 LA PRIMERENCA DIFUSIÓ DE LA DACSA AMERICANA

La dacsa fou una collita estiuenca gens negligible en l'horta alzirenya irrigada per la sèquia Reial des de meitat del segle XVII, ja que reunia els avantatges de permetre fer abans altre esplet d'hivern o primavera, donar bons rendiments i servir per ali-

mentar tant persones com animals establats. Els problemes d'humitat que es patiren durant determinades fases del Sis-cents, junt amb l'oposició de certs sectors de l'oligarquia alzirenya a l'expansió arrossaire, impulsaren la difusió inicial d'aquest cereal americà que esdevingué component habitual en la dieta de la gent pobra. L'èxit de la dacsa fou a Alzira més primerenca i potent que en d'altres territoris valencians a causa de l'alta proporció de terres regades i la textura argilosa de les partides de marjal de l'oest del terme. Des de final del segle XVI guanyà importància⁷ i durant la següent centúria ja fou collita prominent (les ordenances reguladores de la guarda rural de l'any 1690 incloïen els caps de dacsa entre els productes que no es podien prendre sense permís previ del propietari del camp). La rellevant funció socioeconòmica acompanyada per la dacsa en l'Alzira

Panolla de dacsa americana (Zea mais) representada en la *Historia Natural* d'Oviedo, obra impresa l'any 1535

⁷Gaspar Escolano testimonià la bona aclimatació d'aquest cereal a l'inici del segle XVII: «El maíz, que llamamos adaca de las Indias, sale tan acertado que no parece advenedizo; y nace de pedir este grano tierra caliente y templada, qual lo es nuestro reyno» (ESCOLANO, 1611, llibre IV, columna 675).

PRODUCCIÓ AGRÍCOLA A ALZIRA I LA RIBERA, SEGONS CAVANILLES (1795)

ZONA	Blat (cafissos)	Arròs (cafissos)	Dacsa (cafissos)	Altres cereals (cafissos)	Vi (cànters)	Oli (arroves)	Garrofes (arroves)	Seda (lliures)
Ribera	30.980	250.300	19.850	2.144	229.480	82.400	155.080	260.563
Alzira	4.070	4.000	4.000	0,0	3.000	300	3.500	50.000
(% comarcal)	(13,1%)	(1,6%)	(20,1%)	(0,0%)	(1,3%)	(0,3%)	(2,2%)	(19,2%)

Quadre 2.1. Font: CAVANILLES, 1795

del segle XVIII resulta evident, tant pel que fa a l'establiment de bestiar com a l'alimentació humana.⁸ Mentre que en les hortes valencianes la dacsa significava, a l'alçada de l'any 1795, entre un terç i la meitat del blat segat, a Alzira s'hi collien 4.000 cafissos de forment i altres tants de dacsa.

La taula 2.1. mostra la rellevància de la dacsa en el terme alzireny: mentre la producció d'oli era testimonial i l'arròs, el vi o les garrofes passen desapercebuts en el conjunt comarcal, Alzira destacava per la notable entitat assolida per la dacsa i la fulla de morera, puix que la producció local significava una quinta part del total riberenc. La dacsa afavorí la intensificació agrícola en l'horta, ja que rendia uns 30-40 hectòlitres per hectàrea en els pocs mesos que ocupa la terra, possibilitat interessants canvis en les rotacions de conreus i permeté establir ramat boví. A més, en consolidar-se com producte alimentari de la classe pobra, pal·lià la intensitat de les crisis alimentàries, contribuint a sostenir el fort creixement demogràfic del segle XVIII. La transcendència de la dacsa no havia minvat en l'horta alzirenya de meitat del Vuit-cents, tal com explicà l'enginyer Miguel Bosch Julià:

[El maíz] es compañero inseparable del trigo en las tierras de huerta. Ordinariamente se le siembra así que se levanta la cosecha de trigo, y está en la tierra poco más de tres meses [...]. Se le siembra [...] del 15 al 24 de junio, luego de segado el trigo [...]; se le siembra en mayo [...] y recibe ocho riegos [...]. Esta planta es una de las que más han contribuido a que desaparezca el barbecho, a proporcionar trabajo continuo al labrador, a dejar el suelo limpio [...] para la cosecha subsiguiente [Además de las espigas, dan el excelente forraje que la parte tierna de los tallos, los espigones y las hojas proporcionan [...], así como] cañas y raspas empleadas como combustible [...]. Las gentes poco acomodadas [...], entre octubre y mayo, suelen alimentarse [...] de pan de maíz, al que llaman rollo o bollo.

(Bosch, 1866: 249-251).

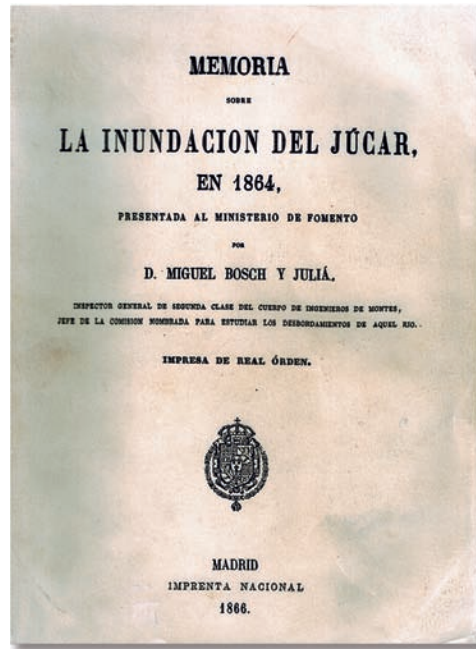
2.3 L'ARRÒS: UNA COLLITA PROBLEMÀTICA PREFERIDA PELS CAMPEROLS

L'arròs fou collita destacada a Alzira, malgrat quedar eclipsada en el conjunt comarcal a causa de l'extraordinària importància assolida pels arrossars de la Ribera Baixa (cal tindre present que la vall del Xúquer produïa tres quartes parts de l'arròs

⁸A l'ús de dacsa com producte panificable al·ludeixen el llibre capitular de 1709-1713 i diversos articles de les addicions a les ordenances municipals del l'any 1736 (PERIS, 1988a, p. 115).

Portada de l'informe de Miguel Bosch Julià sobre la gran riuada del 1864, obra en la qual es remarca la rellevància que tenia la collita de dacsa en els sistema agrari vigent a meitat segle XIX

La clotada drenada pel riuuet dels Ulls (partides de Maranyent i Cabanyes) eren marjals arrosseres, on les moreres morien a causa de la humitat que patien aquestes terres argiloses (mapa de J. de Roxas, del 1764-1765)

valencià a meitat segle XVIII). Aquesta gramínia no parà d'expandir-se des del Cinc-cents. Tot i que l'èxit arrossaire resultà polèmic, successives prohibicions no aconseguiren frenar l'expansió d'aquest cultiu, impel·lit per la dinàmica socioeconòmica. Les normatives antiarrosseres promulgades per diversos tipus d'autoritat esgrimiren arguments sanitaris, el temut paludisme (febres terçanes i quartanes), però darrere la lletra dels decrets estava el fet que l'arròs amenaçava als poderosos interessos aglutinats al voltant del negoci seder.

Els llauradors alzirenys foren proclius a conrear-ne perquè era peça clau d'una opció de desenvolupament agrari intensiu i comercial en la qual trobaven innombrables avantatges. Fou una postura assenyada dels del punt de mira social i econòmic. Volien crear arrossos perquè era un cultiu menys delicat i arriscat que les moreres, deixava més beneficis per fanecada que el blat o la fulla i combinava el caràcter

d'aliment propi i excedent comercial, segons convinguera en cada moment. L'arròs era productiu, permetia adaptar-se a les fluctuacions del mercat i tenia uns canals de venda més oberts que els de la seda, raó per la qual deixava més beneficis en mans dels conreadors. En definitiva, crear arrossos permeté als agricultors alzirenys escapar de la teranyina creditícia i especulativa generada al voltant del negoci seder sense haver de renunciar a la comercialització de productes agrícoles i als seus innegables potencials avantatges.

Els interessos dels poderosos estigueren dividits en el tema de l'arròs. Els grans propietaris locals i els hisendats forasters, que arrendaven camps, foren proclius a conrear-ne, ja que els permetia pujar els lloguers. Però un sector de l'oligarquia local s'oposà al creixement arrossaire per evitar la competència que multiplicar els camps d'arròs significava per als seus interessos, pels arrossos que ells ja estaven segant i per defensar el negoci seder que els lucrava. Els detractors de l'arròs tractaren de restringir la llibertat dels agricultors posant del seu costat a les autoritats borbòniques; però aquesta collita continuà expandint-se no sols per les marjals palustres sinó també per les millors terres d'horta.

L'arròs fou inicialment una collita amb un fort sentit ecològic, ja que es limitava a ocupar terres fondes i humides on altres cultius resultaven problemàtics o inviàbles. Però l'eufòria arrossaire desencadenada des de la segona meitat del segle XVII induí a molts llauradors a inundar terres seques amb aigua del Xúquer, transformant porcions d'horta en àrees on les humitats provocades pels arrossos expulsaven a d'altres plantes (els camps es mantenien inundats com escorrenties, augmentant el nivell de l'aigua conforme el calor s'intensificava). A Alzira, els arrossars no es sembraven, sinó que es feien trasplantant mates criades en planters,

Una de les nissagues que més s'implicà a favor dels arrossars foren els Casasús. Detall de la porta d'accés a la casa pairal dels Casasús (fotografia TP)

fórmula que reunia els avantatges de proporcionar majors rendiments per superfície i anticipar la sega, reduint el perill de patir pedregades o riuades. Una modalitat molt practicada consistia en fer planter d'arròs per vendre (es sembrava des de final de març en camps rodats de moreres per tal que els arbres evitaren que el vent de ponent despreguera les plantetes, i s'arrancava en maig o juny) i criar una posterior collita d'arròs, que es segava al setembre. Altra possibilitat consistia en trasplantar mates d'arròs comprades després d'haver recollit el cereal d'hivern, habitualment blat:

El plantar tiene aun otra ventaja en [...] tierras pingües, y es que los campos pueden servir para otras producciones hasta San Juan, y luego destinarse al arroz. Se ve con frecuencia una transformación que admira, verificándose en el corto espacio de 24 horas sucederse el arroz de un pie de altura a las mieses de trigo. Esta metamorfosis se hace a fuerza de trabajadores y caballerías. Va una cuadrilla segando el trigo, otra saca los haces a las eras, sigue la tercera arando los campos, consecutivamente entra el agua y [...] los plantadores [...] completan aquella obra

(Cavanilles 1795: 175).

L'arròs era un conreu molt exigent en mà d'obra, que havia de treballar en condicions penoses dins l'aigua. La trasplantada i la sega eren realitzades per jornalers locals i centenars de treballadors temporers que hi acudien, mentre que la resta de feines solien efectuar-se amb mà d'obra familiar. També requeria grans quantitats d'adobs. Tradicionalment s'abocaven unes 15 tones de fem per hectàrea i es criaven faves per ser colgades sota terra i aportar nitrogen. A meitat segle XIX, a penes dos anys després de començar a emprar-se guano mineral procedent de les costes americanes en l'elogi-

*En la part del terme d'Alzira
compresa entre el llogaret
del Pujol i el riu dels Ulls
quasi no hi
havia moreres i la terra
campa es dedicava
fonamentalment a conrear
arròs (detall del Mapa
de J. de Roxas)*

*L'oligarquia que regia
l'ajuntament d'Alzira
tractà de frenar l'expansió
arrossaire almenys des de
l'any 1683. Escut d'Alzira
integrat en la portalada de la
parroquia de Santa Caterina
(foto TP)*

ada agricultura anglesa, també s'inicià aquesta pràctica en els arrossars de la vall del Xúquer. En l'any 1861, es calculava que els arrossars alzirenys donaven uns beneficis bruts de 334 rals per fanecada, que es quedaven en 92 rals nets, una vegada pagades les despeses de conreu; però, com que el recurs a la mà d'obra familiar fou habitual, aquesta collita deixava bastants més guanys en mans dels llauradors alzirenys (Calatayud 1985; Peris 2017).

L'augment de la superfície d'arrossar estigué estimulada per l'alta rendibilitat econòmica que proporcionava, però l'expansió s'intentà frenar amb normes restrictives dictades per les autoritats de la séquia Reial, el consistori municipal i els oficials de la monarquia. L'Ajuntament d'Alzira insistí en limitar la superfície arrossaire des de l'any 1683, basant-se en l'argument que malbaratava aigua, experimentant-se des d'aleshores una forta tibantor entre els partidaris

del lliure conreu de l'arròs i els que volien restrènyer-lo. Les prohibicions municipals foren més efectives que les decretades pels oficials reials, ja que el control posterior era més eficaç. La tàctica dels infractors consistia en interposar recursos en els tribunals per tal de poder segar l'arròs abans que s'arribara a dictar sentència. Per això, les autoritats municipals anticiparen la supervisió a les fases prèvies: els favars necessaris per fer planters, limitant-los a una fanecada sots pena de deu lliures. Darrere els arguments sanitaris que es brandien per oposar-se als arrossos hi havia un conglomerat d'interessos diversos, sobretot l'estalvi d'aigua, la preferència per les moreres i la defensa d'un major individualisme agrícola del que permetien els arrossars. És revelador que els que s'oposaren a l'expansió arrossera de la segona meitat del XVIII foren aquells que ja estaven conreant-ne i es sentien perjudicats per la competència que significaria multiplicar els arrossars fora les seues terres. Molts agricultors escaparen a les prohibicions obtenint permisos específics que matisaven la legislació general o amb diverses maniobres clandestines: criant arròs fora dels vedats i traient l'aigua si venia alguna inspecció per simular que estaven criant-lo a regons, cosa que estava permesa.

Encara que des de temps medievals ja es conreava arròs al terme d'Alzira, l'esplendor d'aquest cereal es produí a partir de meitat segle XVIII, tot i que l'entitat que representava en el conjunt comarcal sempre fou baixa degut a l'extraordinària importància dels

Encapçalament del Llibre d'Actes del Consell alzireny de l'exercici 1679-1680, quan es debatia sobre la conveniència de limitar l'expansió del conreu de l'arros (A.M.A., foto TP)

arrossars de la Ribera Baixa. Mentre que la superfície dedicada a aquesta gramínia d'origen asiàtic en el conjunt de la vall del Xúquer no arribà a duplicar-se entre 1752 i 1864, al terme alzireny es multiplicà per sis, passant de les 1.620 fanecades de meitat del Vuit-cents a 10.436 un segle després. A més, cal matisar els percentatges literals de la taula 2.2. (segons la qual la superfície arrossaire del terme alzireny passà del 1,3% comarcal en 1752 a un 5% el 1864), ja que els camps d'Alzira permetien segar-ne tots els anys mentre que bastants arrossars de vora l'Albufera sols donaven collita en anys alterns. El cert del cas és que els partidaris de conrear-ne aprofitaren les adversitats climàtiques de l'època per obtindre de les autoritats borbòniques, des del 1758, successives ampliacions dels acotaments on estaven permeses les escorrenties arrosseres.

L'expandiment dels arrossars provocà importants canvis en el sistema agrari vigent en l'horta alzirenya, ja que, per una part, era compatible amb diverses collites de sembradura, estimulants a practicar rotacions molt productives mentre que, per altra banda, les humitats que generava mataben les moreres. Dit lligam explica que l'expansió d'aquesta gramínia a Alzira es mantinguera limitada fins que l'enfonsament de la rendibilitat de les moreres des de meitat segle XVIII deixà via lliure a un notable creixement arrossaire (Peris 1988a i 1989).

L'EVOLUCIÓ DE LA SUPERFÍCIE ARROSSERA (1752-1846)

ZONA	Fanecades d'arros 1752	Superfície acotada 1796	Increment 1752-1796		Superfície arrossera 1864	Increment 1752-1846	
			Fanecades	%		Fanecades	%
Ribera	> 125.209	> 148.006	22.797	18,2	240.412	< 115.203	< 92
Alzira	1.620	> 5.255	> 3.635	> 224	12.056	10.436	644
(% comarcal)	(< 1,3%)	(< 3,5%)			(5,0%)		

Quadre 2.2. Font: reelaborat de PERIS (2003a, p. 108), a partir de MATEU (1987, pp. 49 i 159-167) i BOSCH (1866, p. 225).

*Els partidaris de l'arròs
aprofitaren diverses
calamitats climatològiques
per aconseguir que les
autoritats borbòniques
permeteren ampliar els
acotaments on estaven
permesos els arrossars. Escut
borbònic de l'any 1771
(A.M.A., foto TP)*

2.4 EL PROTAGONISME DE L'ARBRAT DE MORERES ENTRE 1609 I 1864

Les moreres es difongueren per la Ribera Alta des de final del segle XV, degut a que era una collita que suportava pocs tributs —a penes pagava delme—⁹ i als bons preus de la fulla, propiciada per la creixent demanda de seda a tot Europa. Aquest èxit inicial

s'amplificà durant el segle XVII estimulat pels baixos preus dels cereals. L'expansió fou més tardana i prudent que en d'altres termes riberencs, com ara Carcaixent o el marquesat de Llombai: començà a afermar-se en la segona meitat del segle XVI i s'escampà per les marjals de la part occidental del terme durant la segona dècada del Sis-cents. Un alzireny manifestà, en l'any 1643, que feia cosa de «més de vint y cinch anys que veu plantar de moreres tota la partida dita de Cabanyes, que era de terra campa ab sols algunes moreres [...]. De quaranta anys a esta part, en la orta y terme [...] han plantat molts morerals en terres [...] en les quals solien sembrar y cullir forments, ordi y altres grans» (cit. Peris, 2003a, p. 85). Els padrons de regants de la Séquia Reial confirmen que aquest arbrat proliferà entre 1650 i 1672, interval durant el qual passà d'ocupar un modest 7,5% de la terra a un destacat 65% de la superfície agrícola (Peris 1992a: 55-63).

Els propietaris més proclius a plantar moreres foren els petits i mitjans camperols, que perseguïen augmentar els ingressos agrícoles sumant els guanys obtinguts amb la cria dels cucs de seda i el filat de la fibra, tasques que no requerien costoses inversions i per a les quals disposaven de la mà d'obra familiar. Les moreres ajudaren als llauradors modestos a mantindre l'estatus de propietari autònom malgrat els efectes negatius de successives fragmentacions hereditàries del patrimoni agrícola. La fórmula preferida consistí en combinar moreres i collites de sembradura en un mateix camp, cosa que permetia diversificar el risc front a les calamitats naturals i les irregularitats comercials, maldecaps que amenaçaven tothora les fràgils economies camperoles.¹⁰ Produir fulla per alimentar als cucs de seda, però sense renunciar a criar cereals, llegums i hortalisses pel consum familiar, s'evidencià com la solució òptima. Acumulava avantatges estructurals (major productivitat per superfície, millor distribució de la mà d'obra disponible al llarg de l'any, etc.) i permetia defugir millor les maniobres especulatives que afectaven al negoci seder, les adversitats climatològiques o la pujada de preus del productes que la família camperola necessitava per subsistir (Peris 1997a).

Durant la primera meitat del segle XVIII, la morera deixà de ser un negoci rodó i es veié afectada per problemes intermitents. El declivi es produí sobretot entre 1740 i 1870, a causa de la pèrdua de rendibilitat i la competència de l'arròs, fins culminar en la substitució final per tarongers, ja en el Vuit-cents. Molt abans (1714), el consistori alzireny denuncià els abusos que es produïen en comercialitzar la seda i tractà de posar remei als «muchos fraudes en las compras y ventas de seda, a causa que vienen

⁹En 1600 pagava un sou per unça de llavor que el llaurador confessava criar, taxa ridícula (0,5%) i impossible de controlar. Aquesta fórmula tan favorable es mantingué fins a 1735, quan el delme que calia pagar per la collita de la fulla de morera pujà al 13,3%.

¹⁰PERIS, 1995b; 1997a; 2001a, pp. 93-132; 2004d; 2004e; 2005b i 2009.

muchos pobres [...] a vender la cosecha, movidos por la necesidad, y suelen [...] dar en manos de algunas personas de poca conciencia, que suelen comprarles la necesidad». La morera patí maniobres especulatives que feien que els guany escaparen de les butxaques dels llauradors i foren absorbits pels comerciants. També hagué de competir amb uns cereals cada vegada més cars, suportar creixents tributs, es ressentí de les prohibicions d'exportar seda i patí adversitats climatològiques o plagues que mataven als cucs. Després de la veda d'exportar seda, decretada en l'any 1739, la presència d'aquest arbrat minvà en les millors terres: es començà per fer esporgades severes que deixaven la terra lliure per fer collites intercalars de sembradura i s'acabà arraconant les moreres al perímetre dels camps. L'experiència acumulada impulsà a transformar antics morerars en camps d'arròs voltats de moreres. Cavanilles esmentà l'èxit dels rodats de moreres i les podes dràstiques que deixaven el tronc sense quasi branques. I els informes dels còsols francesos confirmen la substitució de les moreres per l'arròs entre 1790 i 1815, dècades en les què «les trois quarts des muriers furent arrachés pour faire place a des rizières» (Fuertes 1985). La malaltia de la pebrina, que matà els cucs des de 1854, accelerà la ruïna. En un sistema agrari tan sensible als daltabaixos dels preus, aquest arbrat ja estava condemnat a desaparèixer quan la força del corrent desbordat del Xúquer tombà milers de moreres durant la gran riuada de Sant Carles del 1864:

Alberique, Alcira y Algemesí perdieron [...] 32.000 moreras [...]. En 1854 principió a decaer la producción de la seda, y cada día [...] ha ido empeorando. Duele en el alma ver que en algunos pueblos las dos terceras partes de la hoja se dejan pudrir para abono de los campos [...]. Son pocos los que, aguardando mejores tiempos, continúan cultivando con esmero las moreras. Unos las arrancan [...] y se contentan con dejar más expedita la tierra campa para aumentar la producción del trigo y maíz; otros [convierten las] las huertas en monótonos marjales

(Bosch 1866: 255-257).

Mapa que representa la principal zona arrossera valenciana (Arxú Històric Nacional, secció Consejo, lligall 23.044, plànol n° 544, reproduït en las Observaciones de Cavanilles)

Detall del mapa de J. de Roxas (1764-1765) en el qual figura l'heretat de Maranyent, un alteró envoltat de fondalades arrosseres

Exemple de morerar envoltat per d'altres camps en els quals les moreres estaven més espargides per obtenir fulla per alimentar als cucs, però sense renunciar a obtenir collites de sembradura

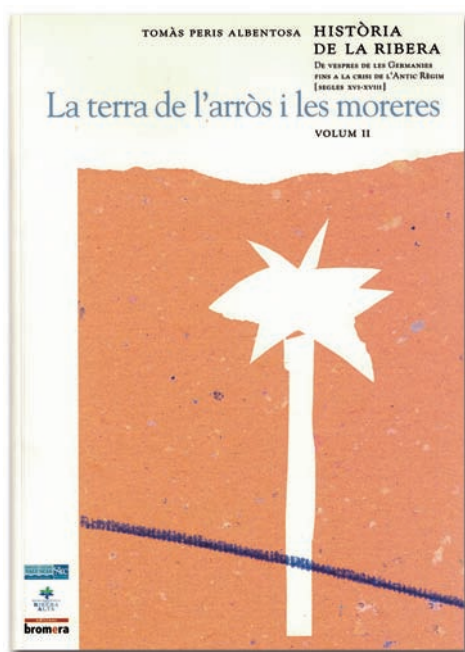

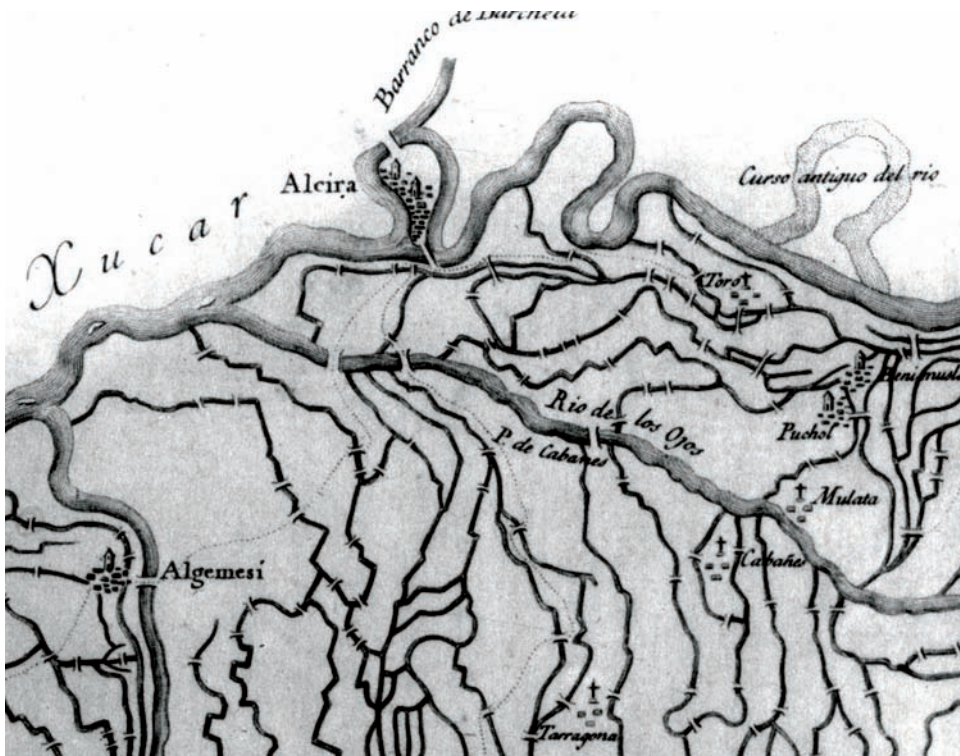
Les moreres foren un pilar essencial del desenvolupament agrari alzireny dels segles XVII i XVIII, que contribuï a intensificar el conreu de la terra i a que les collites mantingueren un accentuat caràcter comercial. A l'Alzira de 1766-1785, els rodats produïen una mitjana de 1,2 càrregues de fulla per fanecada, però els millors *morerars* tancats, plantats exclusivament amb aquest arbres, arribaven a proporcionar entre 5 i 7 càrregues. Per criar una unça de cucs calien entre 25 i 35 moreres, que habitualment ocupaven 1,5 fanecades i proporcionaven entre 675 i 945 kg; els insectes alimentats amb aquesta de fulla produïen 90 lliures de capells dels quals s'extreien 7 lliures de fil (Peris 1989: 194-210).

Amb la venda de la fulla, els capells o la seda filada, els cultivadors podien comprar cereals per alimentar a la família, pagar les pensions del crèdit censal contret, satisfer la renda de la terra al propietari dels camps llogats, així com permetre's comprar productes oferits per mercaders francesos. Les moreres contribuïren a que a Alzira quallara un dels sistemes agrícoles més intensius i comercials d'Europa, basat en combinar una collita de fulla i d'altres plantes de sembradura en el mateix camp, proporcionant alts rendiments per superfície i bons beneficis a canvi del complir el requisit d'aplicar gran quantitat de

feina. D'aquesta manera, els llauradors alzireny aconseguien esquivar riscos naturals, feien que la producció agrícola resultara més estable alhora que evitaven les inevitables vicissituds comercials a base de jugar vàries cartes cada temporada. L'èxit de les moreres contribuï a consolidar un tipus d'agricultura que combinava de manera sàvia autoabastiment familiar (una porció del blat, dacsà, llegums i hortalisses) i comercialització (part d'aquestes collites, un alt percentatge de l'arròs i quasi tota la fulla o la seda). Els agricultors aprengueren de manera empírica, mitjançant l'experiència adquirida amb les moreres, les trampes i els riscos que amenacen a

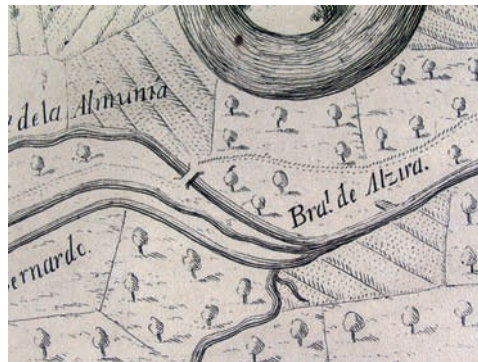
Portada del volum II d'Història de la Ribera, publicada per en l'any 2003 per l'editorial Bromera, obra en la que es descriu i analitza el sistema agrari tan avançat que quallà en l'horta alzirenya durant els segles XVI-XVIII

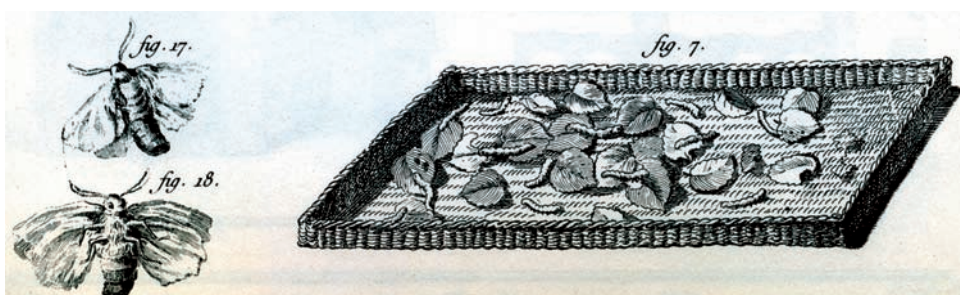
Mapa de la segona meitat del segle XVIII on figuren nuclis abandonats a causa de patir inundacions (Cabanyes, Mulata i Tarragona, prop de Guadassuar). També s'assenyala el meandre abandonat del racó del Toro, que passà de ser part del terme d'Alzira a formar part del de Carcaixent

les collites comercials i com de perillós és acostar-se a una situació d'agricultura basada en una collita fonamental (monocultura). Tal com encara pogué constatar Bosch Julià a meitat del segle XIX, «el pobre colono, con el producto de la hoja de la morera, sacaba para satisfacer el arriendo de las tierras, y le quedaban las cosechas de trigo y maíz u otras [...] para dar un pedazo de pan a sus hijos» (1866, p. 256).

Detall de l'horta alzirenya, en el límit de les partides de l'Almunia i Sant Bernat, on es bifurcava el braçal d'Alzira. Predominen les parcel·les que combinaven moreres i sembradura sobre la terra campà

L'extraordinari caràcter comercial i monetari del negoci seder, dependent de mercats llunyans (la seda produïda amb les moreres d'Alzira abastia als menestrals de les ciutats de València, Toledo o Lió, a França), ensenyà als llauradors alzirens a lluitar pels potencials beneficis que s'hi podien obtenir en els circuits comercials i a adoptar una actitud econòmica de la qual formaven part acceptar fer inversions i assumir riscos per tal de poder optar a obtindre majors guanys (Peris 2003a).

Representació de la cria dels cucs de seda en la Enciclopèdia de Diderot i D'Alambert

El cultiu de l'alfals per alimentar cavalleries fou una collita destacada en l'horta alzirenya, ja que arribà a ocupar al voltant d'una quinta part de l'àrea irrigada (traginer amb mula representat en una xilografia del segle XVIII)

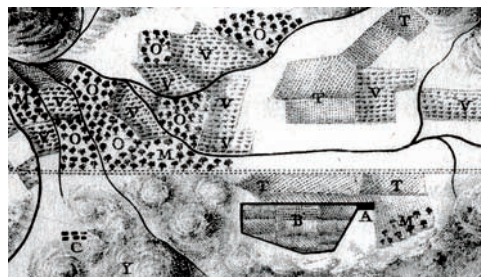
2.5 ALTRES COLLITES RELLEVANTS EN LES ROTACIONS PRACTICADES EN L'HORTA

Al voltant d'una quinta una part de la terra d'horta es dedicava a criar plantes farratgeres per alimentar cavalleries i al vaquí. L'alfals era la més destacada, ja que constituïa l'aliment habitual dels equins. Els camps ocupats per aquest farratge es regaven setmanalment durant l'estiu i cada 15 dies la resta de l'any, obtenint-se fins a 12 talls anuals, un rendiment excepcional en l'agricultura espanyola de l'època. Per nodrir a mules, haques i rossins durant l'hivern, quan el creixement de l'herba era massa lent, es sembraven safanòries i carabasses després d'haver segat el blat. També es criaven verdures i hortalisses pel consum familiar i per a vendre. Els fesols foren altra collita força destacada en les rotacions practicades en l'horta alzirenya:

[...] se asocia muchas veces al maíz [...] la judía [...]. Se cultivan en grande escala las variedades de enrame y enanas. Se pueden sembrar simultáneamente el maíz y las judías [...] o completamente independientes, que es lo más frecuente. Se las siembra en junio y se las recolecta en septiembre u octubre [...] y exigen riegos [...] de ocho en ocho días

(Bosch 1866: 252).

Detall de la vall d'Aigües Vives, on s'observa el predomini de vinyes i olivars (assenyalats amb O i V) sobre la terra campà (T). El poble s'indica amb una C i el monestir amb una A (Cavanilles, Observaciones, I, pàg. 218)

Els fruiters es limitaren a ser arbres dispersos que ocupaven la vora d'alguns camps, la producció dels quals (figues, prunes, nous, codonys, etc.) es destinava sobretot al consum familiar. Des de temps medievals sempre hi hagué algun taronger dispers, però els horts proliferaren per la partida de Vilella

des de les primeres dècades del segle XIX, en antics secans transformats en finques regades mitjançant sènies. L'expansió del cultiu del cacauet d'origen americà també es produí per terres arenoses de qualitat mediocre de l'est i el sud del terme durant el segle XIX, però no tingué un futur tan esplendorós com a la veïna Algemés ni com el que tingué la taronja.

El llauradors alzireny sempre concentraren els esforços productius en l'horta, de manera que els secans (terres pobres i difícils de treballar, per costerudes, pedregoses i de poca molla) tingueren una entitat molt secundària o quasi marginal en el sistema

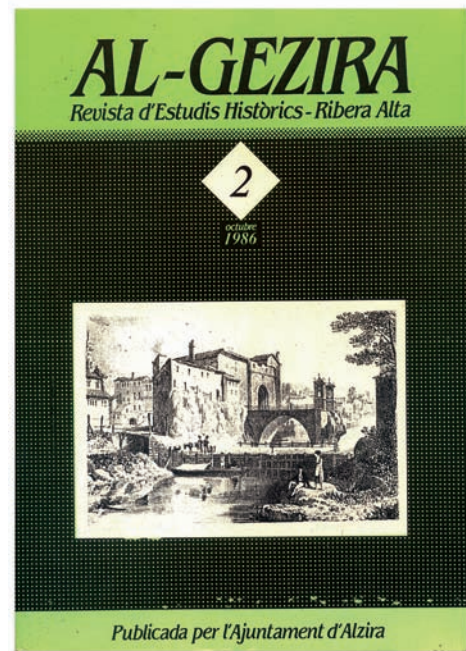
agrari. El botànic Cavanilles remarcà l'any 1795 que en els secans del sud del terme hi havia «*olivos y algarrobos, cuyo fruto apenas recompensaba los trabajos*», de manera que no ha d'estranyar que afirmara que «*los secanos se miran con poco afecto, y aunque iguales en extensión a quanto logra riego, es muy poco el fruto que producen*» (Cavanilles 1795: 165-208).

3. UNA PROPIETAT AGRÍCOLA CADA VEGADA MÉS CONCENTRADA, PERÒ PERSISTÈNCIA DE LES MENEDES EXPLOTACIONS CAMPEROLES

Diversos mecanismes d'expropiació i acumulació patrimonial provocaren que moltes famílies alzirenyes perderen la propietat dels camps que conreaven durant els segles estudiats, terres que passaren a mans de l'oligarquia local o de terratinents residents sobretot en la ciutat de València. En l'any 1580, la propietat forastera encara era mínima, en 1768 incumbia al 29% de les terres, en 1802 afectava al 37% de l'àrea conreada i el 1861 ja pertanyia a forasters el 52% de la superfície agrícola alzirenya. Mentrestant, un sector considerable del camperolat local havia perdut la propietat de llurs camps i s'havien convertit en arrendataris o jornalers (Peris 1986, 1987, 1988a, 1988c i 1988e).

Cal remarcar que es tractava d'unes formes de propietat *alodial* molt completes, ja que als posseïdors se'ls reconeixia un grau de disposició quasi il·limitat, sense gaire restriccions comunitàries, molt semblant a la futura propietat absoluta característica de les societats capitalistes contemporànies. Resulta eloqüent que en els Capítols de la Guarda del 1594 penalitzaren la simple entrada en terres alienes, castigaren espigolar sense llicència escrita de l'amo i estengueren els drets de propietat al perímetre no cultivat de cada parcel·la: «qualsevol persona que serà atrobada que segue margens prop d'alfàs, forment, arròs, ferratja, civada, dacsca, panís sia encorreguda en pena de deu sous de dia y vint sous de nit» (Gil Saura i Peris, 1986a). Les relacions emfitèutiques foren minoritàries i solien incumbir a terres pobres. La propietat comunal es mantingué en cotes mínimes. I el patrimoni agrícola del clergat sols adquirí importància a partir de 1730 (Peris 1988d: 117-119).

El factors que més influïen a l'hora de concretar el valor de la terra eren la condició de secà o regadiu (l'horta es

Portada del número II de la revista Al-gezira, corresponent a l'any 1986, on fou publicat l'article d'E. Gil i T. Peris sobre els Capítols de la Guarda del terme d'Alzira del 1594

Detall ornamental d'un document del segle XVII conservat a l'Arxiu Municipal d'Alzira (foto TP)

Gran part de les terres d'horta estigueren hipotecades (crèdit censal) en favor de diverses institucions eclesiàstiques. Detall de la robusta Torre dels Coloms del monestir jerònim de la Murta (foto TP)

¹¹ L'any 1580, mentre que la terra de sembradura —terra campa o blanca— es taxava en una mitjana de 0,8 lliures per fanecada, la vinya quedava en 0,6 L, els olivars en 0,5 L i els garroferers únicament assolien 0,2 lliures.

pagava entre tres i sis vegades més cara), la distància respecte a la vila d'Alzira i els cultius que ocupaven la parcel·la.¹¹

El crèdit censal que hipotecà bastants terres no retallava —des d'un punt de mira jurídic— els drets propietat, però drenava una porció important dels guanys aconseguits amb la venda de les col·lites. En l'any 1465, poc més d'un terç de la superfície agrícola ja estava censida, de manera que les pensions dels censos emfitèutics i del crèdit censal sostreien al voltant d'un 12% del valor de la producció agrícola. En 1768, el 45% de les terres propietat de veïns d'Alzira estaven censades i aquesta fórmula detreia el 29% de la renda produïda pels camps afectats o el 16% de la corresponent al conjunt de l'espai agrícola alzireny. La llosa creditícia que minvava la rendibilitat de la terra era diferent segons quin grup social: la dels camperols modestos quedava retallada en una cinquena part mentre que en grup dels llauradors rics sols perdia un 1,4% (disminució com-

pensada amb escreix amb els ingressos aconseguits com creditors). L'horta regada amb les aigües de la séquia Reial suportà el màxim endeutament en benefici d'uns creditors entre els que destacaven els rendistes residents a la ciutat de València. En bastants ocasions, la càrrega censal arribava a ser equivalent a la capacitat productiva, de manera que la propietat atribuïda jurídicament era en realitat sols aparent, nominal (Peris 1977 i 1979).

Una característica rellevant que cal remarcar és el predomini de menudes explotacions, integrades per diverses parcel·les disperses, constituïdes sobre la xicoteta propietat camperola, l'arrendament i —en menor mesura— l'emfiteusi (Gil Saura i Peris, 1984a). La majoria de camps eren explotats per agricultors autònoms, ja que el lloguer de terres mitjançant contractes a curt termini —entre quatre i sis anys— fou un fenomen tardà, que anà afermant-se en paral·lel a la desposseïció camperola experimentada al llarg del segle XVIII. A meitat del Set-cent difícilment es podia arrendar més d'una quinta part dels camps alzireny; atès que en 1767 aquesta fórmula de cedir la tinença de la terra afectava a un terç de l'horta (i seguí augmentant conforme creixia la proporció de terres propietat de forasters: segons Joan Romero, en l'any 1861 ja s'arrendava el 45% de la superfície agrícola del terme). Com que qui solia

aconseguir terres arrendades eren modestos camperols propietaris d'algun camp i d'algun habitatge, ja que oferien millor garantia, mitjançant aquesta fórmula es transformava una estructura de la propietat desequilibrada en un conjunt d'explotacions més viables (per adequades a la disponibilitat de mà d'obra familiar) que s'aconseguien acumulant a les poques parcel·les de les quals s'era propietari d'altres aconseguides mitjançant lloguer.

Ornamental que embelleix un document del segle XVII conservat a l'A.M.A. (foto TP)

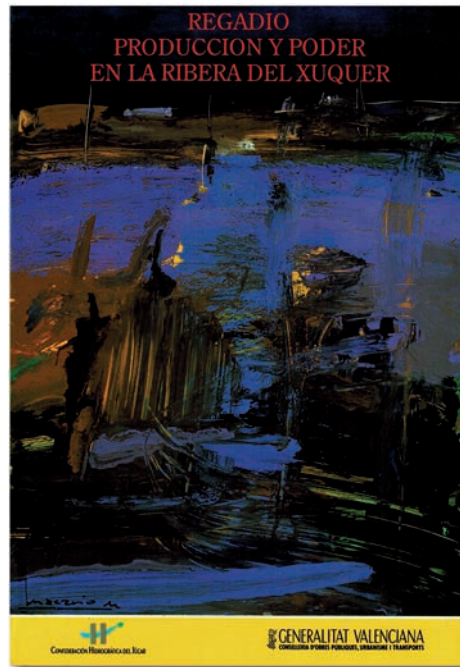
4. FACTORS PRODUCTIUS, TÈCNIQUES AGRÍCOLES I ESTRATÈGIES PRODUCTIVES

La historiografia no sols ha atorgat un excessiu protagonisme a l'instrumental agrícola (idealitzà les virtuts que el tipus d'arada emprada en ecosistemes atlàntics podia tindre en territoris mediterranis). Tampoc ha sabut atorgar visibilitat a les encertades tècniques agrícoles que es desenvoluparen empíricament en les hortes del sud d'Europa per tal de resoldre els reptes que plantejava un medi físic particularment difícil, i que permeteren desenvolupar unes estratègies productives basades en aplicar la mà d'obra familiar a petites explotacions disperses.

4.1 LA DISPONIBILITAT D'UN REGADIU COMUNITARI EXTENS I BARAT

El principal factor que limità l'eficiència productiva en els camps alzirenys fou el dèficit hídric que es pateix durant bona part de l'estiu. Aquest tret climàtic negatiu es corregí des de final del segle XIII mitjançant un regadiu barat que portava l'aigua del Xúquer, a través de les artèries de la séquia Reial, fins als camps que necessitaven regar. Més tard, ja en el segle XVIII, centenars de sènies impulsades per cavalleries elevaren cabal del mantell freàtic en la zona sud i est del terme per irrigar morerars i els primers horts de tarongers. Disposar d'un reg abundant, segur i barat fou la clau que obrí la porta al desenvolupament agrícola en espais semiàrids, com ho és el terme d'Alzira. L'aigua estava indefectiblement associada a la propietat de la terra, ja que la Séquia Reial (anomenada d'Alzira fins la segona meitat del Set-cents) i les aigües del Xúquer foren una concessió comunitària de la corona en favor del conjunt dels propietaris amb terres d'horta. Mantenir en bon estat les infraestructures hidràuliques (neteja de la séquia mare pel gener, reparacions ordinàries i gestió administrativa) originava certes despeses. Per cobrir-les, es recaptava un sequiatge poc oneros (2 sous per fanecada i any fins al 1677, 3 sous a partir d'aquesta data), taxa que s'incrementava quan calia reparar els desperfectes ocasionats per les riuades extraordinàries o extremes del Xúquer (Peris 1992a, 1995a, 2001b i 2004d). La disponibilitat d'un sistema de reg primerenc i

Portada de *Regadió, Producció i Poder a la Ribera del Xúquer. La Acequia Real de Alzira, 1258-1847*, de T. Peris, publicat l'any 1992, que analitza el funcionament del regadiu en l'horta alzirenya

barat, que beneficiava a una part considerable de les terres conreades del terme –les més productives–, peculiaritza a l'agricultura alzirenya. Es tracta d'un recurs tècnic fonamental, ja que permeté adoptar cultius estivals d'origen exòtic amb una alta exigència hídrica (l'arròs, procedent de territoris monsonics, o dacsa, tomaques, pimentons, carabasses, moniatos o cacauet d'origen americà; Peris, 2017). La disponibilitat d'aigua de reg, possibilità millorar rotacions de conreus integrades per varies collites anuals i permeté incrementar la productivitat per superfície. Els camps que gaudien de l'avantatge de regar amb una cadència setmanal pogueren intensificar l'ús del sòl (mi-

llorant els rendiments i estabilitzant la producció), alhora que permetien seleccionar aquelles collites que resultaven més adients en cada conjuntura. L'aigua del Xúquer, repartida a través de nombrosos braços de la Séquia Reial, permeté als llauradors alzirens resoldre el principal problema tècnic que limitava la productivitat de la terra en l'àmbit mediterrani, la insuficiència de les pluges estiuencques, donant-los opció per criar les collites més convenients.¹²

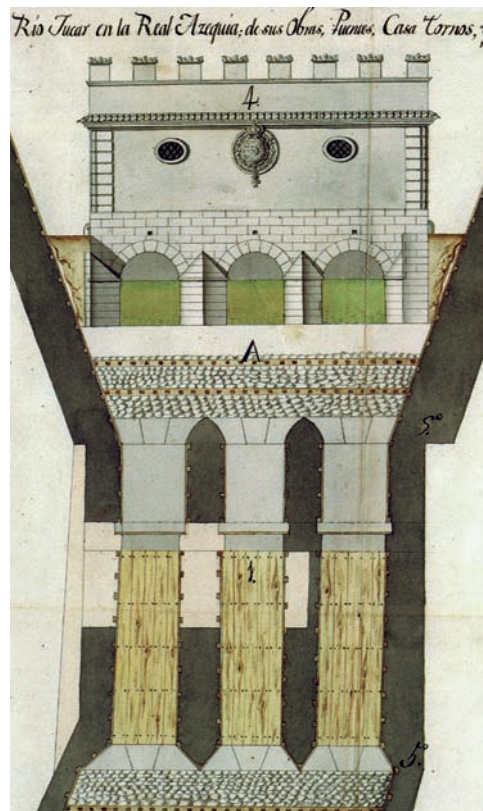
4.2 UN INSTRUMENTAL MOLT SIMPLE, PERÒ EFICIENT

La modèstia de les novetats en l'utilatge agrícola no impedí que en el camp alzireny s'afermaren notables millores tècniques durant els segles XVI-XVIII. El caràcter versàtil de les eines, tan simples com barates i duradores, atorga tot el protagonisme al treball camperol. Foren les estratègies productives emprades (decidir quin cicle de conreus dur a terme, en quin moment realitzar les tasques bàsiques per tal d'obtindre collites òptimes i minimitzar els riscos climàtics) i els excel·lents resultats assolits allò que determina l'eficiència d'un sistema agrari tradicional de base orgànica, no la sofisticació de l'equipament emprat. L'encert o espifiada no depenien de les ferramentes disponibles sinó dels sabers i les destreses aplicades pels llauradors, de la mateixa manera que la prosperitat o la ruïna de la unitat familiar camperola eren conseqüència directa de com d'idònies hagueren estat les estratègies productives adoptades.

Pel que fa al treball de la terra, cal destacar la persistència de les cavades manuals i les llaurades superficials efectuades amb forcats arrossegats per cavalleries. Al camp alzireny no s'empraren arades pesants muntades sobre rodes, que llauraven

¹²Gual 1979; Peris 1992b, 1992c, 1992d, 1995b, 2003b, 2015a, 2015c i 2016b.

en profunditat terrenys aigualosos i voltaven les glebes, com en l'agricultura atlàntica. Però no a causa de cap quimèric immobilisme tradicionalista, sinó pel simple fet que treballar la terra a braços o realitzar arades superficials amb el lleuger forcat tenien una gran racionalitat agrícola. La difusió dels forcats, un tipus d'arada perfectament adaptada al medi mediterrani i a les necessitats de les petites explotacions, que permetia llaurar la terra superficialment amb una cavalleria col·locada entre dues vares corbes, permeté reemplaçar als bous per equins com animals de llaur. Aquest canvi reunia els avantatges d'agilitat i versatilitat, ja que les cavalleries treballaven a major velocitat i servien tant pels desplaçaments personals com per treballar la terra o arrossegat un carro. La novetat medieval de la collera encoixinada, que deixava a les cavalleries exercir tota la potència de tir sense ofegar-se, fou la remota premissa tècnica que permeté als equins imposar-se en l'agricultura alzireny, canvi que el nou tipus d'arada ajudà a consolidar. Haques i rossins predominaren en l'horta, mentre que les mules eren preferides per treballar secans i els bous sols es mantingueren en àrees marjalènques amb prats naturals que permetien alimentar-los i entre els sectors més humils de la pagesia alzireny. En l'horta s'arribava a passar l'arada fins a deu vegades a l'any. Però no era imprescindible que cada menuda explotació agrícola disposara d'animals de feina, ja que es podia llogar a qui fera aquesta tasca i la terra també es podia treballar a braç, fent cavades amb aixada aprofitant la mà d'obra familiar disponible durant èpoques del calendari agrícola en les que no hi havia altres feines que realitzar (Peris 2008c: 148-153).

Secció i planta de la Casa de les Comportes de l'assut d'Antella, on començava la séquia Reial, en 1781 (Arxiu Séquia Reial del Xúquer, lligall 30, n° 15, f. 7v, publicat en Peris, Regadió: 105)

4.3 LA FERTILITAT DELS CAMPS: FEM, ADOBS VERDS I D'ALTRES PROCEDIMENTS

Pel que fa a les modalitats de fertilitzar la terra, per tal de reposar els nutrients absorbits per les collites, la principal característica distintiva del camp alzireny és la rellevància que assoliren els anomenats *adobs verds*. Es disposava del fem animal i la femta humana acumulats en els corrals de les cases, els excrements que els animals deixaven caure per camins i carrers —arreplegats per xiquets fematers— i les dejeccions acumulades en corrals i paridores per les ovelles transhumants que hivernaven.

A Alzira a penes s'empraven arades pesants, arrossegades per bous, que llauraren en profunditat, sinó mules, haques i rossins que feien servir el lleuger forcat (bous de llaura en un calendari renaixentista)

Però la pràctica de sembrar lleguminoses que fixaven a terra part del nitrogen atmosfèric assolí gran importància. Un agrònom descriví, al final del segle XVIII, que era habitual sembrar faves des de setembre per tal de colgar-les al març: «*las derruecan y cortan en trozos [...], y en estando podridas, lo aran [...] y le sirven de abono*» (Valcàrcel 1765-1795: III, 150). Transformar matèries vegetals en minerals absorbibles per les arrels dels cultius complementava

l'adobat amb fem animal i deixava els camps preparats per criar arròs i una posterior collita de dacsa, fesols, melons, etc. Altre mètode emprat per evitar que la terra esgotara els nutrients era fer rotacions de cultius, alternant collites de cereals, que absorbien nitrogen mineral, amb lleguminoses —faves, fesols, etc.— que fixaven nitrogen atmosfèric a la terra. També era una estratègia per defugir les fluctuacions del mercat i distribuir la feina al llarg de l'any, però l'objectiu primordial de les rotacions d'esplets no fou altre que mantindre fèrtil la capa edàfica sense necessitat de deixar descansar la terra amb llargues temporades de guaret.

Els agricultors també propiciaven que els camps guanyaren fertilitat carregant-los amb sediments fluvials. Una manera d'aconseguir-ho era escampar el tarquim extret en la neteja les sèquies. Altre procediment consistia en regar els camps quan les aigües baixaven tèrboles, encara que no hi haguera cap collita que ho requerira. També preparaven fangueres on atrapaven «*abundantes y fertilizadores cienos*» (Bosch 1866: 232-233). La nostra ignorància sobre la lògica que regia en els sistemes agrícoles

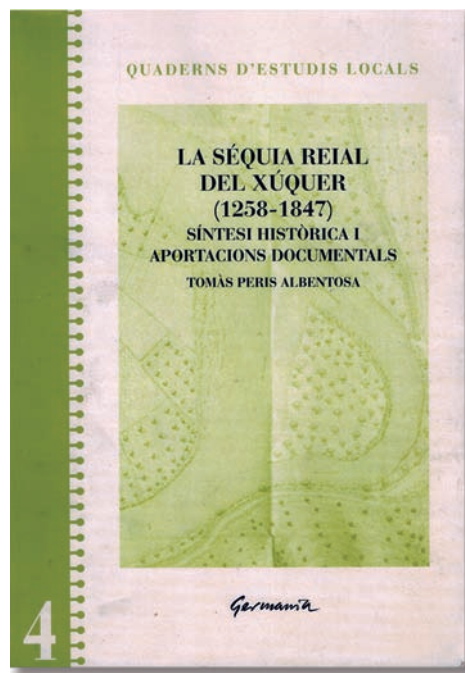
Fotografia de meitat segle XX en la que s'observa un carro arrossegat per bous que transporta troncs de pi al seu pas pel pont de Sant Bernat

A l'horta es practicava una agricultura que combinava arbrat i sembradures com blat, lleguminoses i hortalisses arribades d'Amèrica en el segle XVI (detall del mapa de J. de Roxas al-lusiu a la abundància de fruits obtesos gràcies al regadiu)

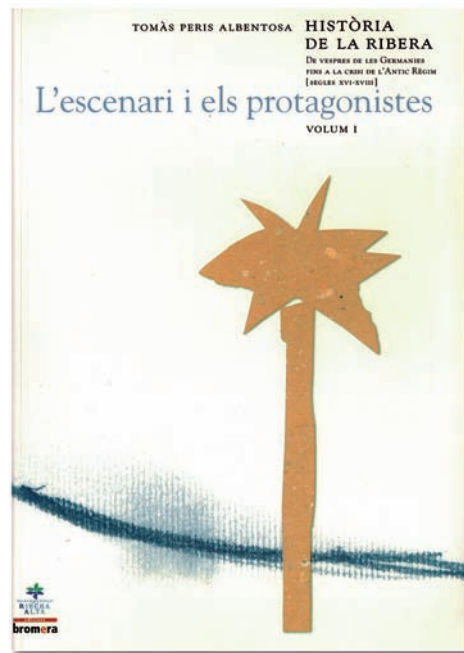
tradicionals de base orgànica és tan gran que sols ens deixa contemplar les riudes com un seguit de desastres calamitosos. Però un efecte tan positiu com oblidat de les revingudes ordinàries del Xúquer consistí en aportar a l'horta «limo reparador, fertilizante, compuesto de la flor de la tierra de los sitios elevados». Les inundacions deixaven excel·lents dipòsits de terra verge amb valuosos nutrients que permetien obtenir magnífiques collites durant els anys posteriors. No era, però, un procés estrictament natural, ja que els llauradors actuaven per evitar que el corrent s'enduguera la millor terra dels camps i s'afanyaven per atrapar sediments: construïen motes perpendiculars al flux de les aigües i plantaven magraners, codonys i altres fruiters arbustius en els marges de les parcel·les per facilitar que s'enredaren en llurs branques les restes orgàniques que baixaven surant en les aigües desbordades, incrementant així el «*abonamiento del terreno*», i aconseguint «*el provechoso alzamiento*» de les clotades més fondes.

Cal remarcar que en zones mediterrànies semiàrides, com el terme d'Alzira, les tècniques fertilitzadores no es basaren en integrar la ramaderia dintre cada explotació agrícola. L'entrada del bestiar estigué vedada o molt restringida en l'horta, mentre que l'accés es limitava al bovalar i a pastures de muntanya. És cert que diverses llegums i plantes farratgeres —faves, dacsa i alfals— assoliren gran importància en els camps que gaudien de reg, permetent estabular animals i augmentar la quantitat de fem

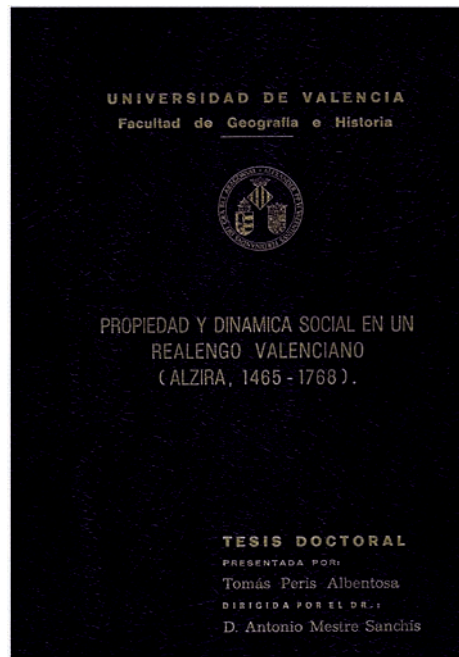

Portada del llibre *La Séquia Reial del Xúquer (1258-1847)*, de T. Peris, publicat l'any 1995, on s'estudien les tasques de manteniment de les séquies, entre les quals l'escura o monda anual per treure el tarquim dipositat

Portada del volum I de la Història de la Ribera publicat l'any 2001 per l'editorial Bromera, obra en la qual s'estudien els efectes de les riudades del Xúquer

L'estratègia dels llauradors consistia en diversificar la producció per aprofitar al màxim la mà d'obra familiar i atenuar els riscos naturals i comercials. Portada de la tesi doctoral de T. Peris, on es descriuen les pràctiques agrícoles de l'Alzira dels segles XVI-XVIII

disponible. Però no pot oblidar-se que els adobs verds i altres procediments alternatius de fertilitzar els camps sempre mantingueren gran rellevància.

4.4 L'ESTRATÈGIA D'ATENUAR EL RISCS NATURALS I LA CREIXENT AUTOEXPLORACIÓ PAGESA

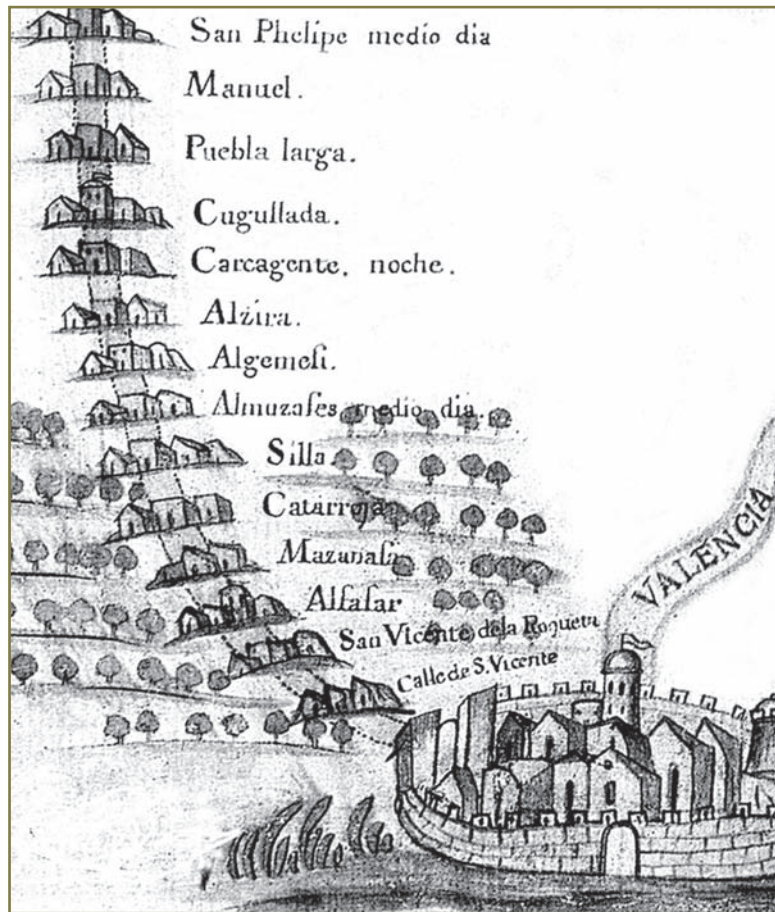
El procedir dels llauradors alzirenys es basà, entre els segles XVI i XVIII, en diversificar la producció amb els propòsits d'aprofitar al màxim la mà d'obra disponibles en la unitat familiar així com atenuar els riscos naturals que tothora amenacen en el difícil medi mediterrani: l'aridesa estival, les intermitents seques, els temporals de pluja, les riudades del Xúquer, l'erosió del sòl fèrtil, pedregades i gelades, plagues d'insectes i malalties fúngiques. Una primera fórmula d'enfortir l'economia familiar consistí en practicar la pluriactivitat, combinant feines agrícoles amb tasques artesanals i de transport. Però la principal estratègia seguida en les menudes explotacions familiars fou conrear diverses collites cada temporada —policultiu— en parcel·les menudes escampades per tot el terme. D'aquesta manera s'aconseguia una hienda agrícola variada, que permetia posar-se en major mesura a cobert de les irregularitats climàtiques i de les fluctuacions dels preus de venda en els mercats.

En la majoria de camps es combinaven un cultiu arbori (habitualment rodats de moreres o plantacions arbòries espaiades que permeteren sembres intercalars). Però l'estratègia de la diversificació productiva encara anava més lluny: incloïa emprar diverses varietats d'un mateix cultiu o graduar el moment de la sembra, fent-ne de primerenques en uns camps i tardanes en d'altres per tal d'adaptar-se a les imprevisibles fluctuacions de l'oratge. Els cicles de collites que s'encadenaven en les rotacions practicades en l'horta alzirenys no sols contribuïen a mantindre la fertilitat dels camps, també ajudaren a reduir l'impacte de diverses malalties que afectaven a les plantes i dels atacs d'insectes.¹³

¹³Peris 2001, pp. 93-132; 2008a, pp. 23-31; 2008c, pp. 161-164; 2009.

4.5 LA COMERCIALIZACIÓ D'UNA PART NOTABLE DE LES COLLITES

Els mercats de productes agraris acompliren el paper de catalitzador del desenvolupament econòmic, incitant als llauradors alzireny a produir excedents comercialitzables. La venda de collites fou tan primordial que el factor que condicionà la marxa de l'economia local alzirenya foren els preus aconseguits. Ací també es conegueren les clàssiques crisis de subproducció, ocasionades per la pèrdua de collites a causa de calamitats climàtiques o d'altres desastres naturals, però foren sobretot crisis de superproducció ocasionades per problemes a l'hora de comercialitzar les collites. Encara que els llauradors estaven acostumats a produir immersos en intensos fluxos comercials des de meitat del segle XVI, la gran rellevància assolida amb posterioritat per la morera i l'arròs, ambdós productes d'exportació, explica l'extraordinari caràcter comercial que arribà a caracteritzar al sistema agrari alzireny. Durant l'etapa medieval, encara predominà el tràfec mercantil impulsat per la complementarietat entre hortes i secans en un context comarcal, així com la sortida d'excedents agraris cap a la ciutat de València. Des del Cinc-cents, però, prengueren força les exportacions destinades als mercats internacionals, reforçant la dimensió mercantívola de l'agricultura de regadiu que s'hi practicava. La ubicació quasi litoral i la proximitat al gran empori de la ciutat de València estimularen la proclivitat comercial del camp alzireny. Les pitjors crisis agrícoles es produïen quan hi havia dificultats per col·locar en els mercats els productes i els preus s'enfonsaven. Aquesta agricultura tan intensiva i comercial practicada en l'horta fou el motor del desenvolupament experimentat per l'economia alzirenya, ja que les inusuals facilitats per comprar i vendre en el mercat internacional actuaren com un catalitzador que estimulà un conjunt de potencialitats positives que concorrien (ubicació favorable, suavitat de les temperatures hivernals, fertilitat de la plana d'inun-

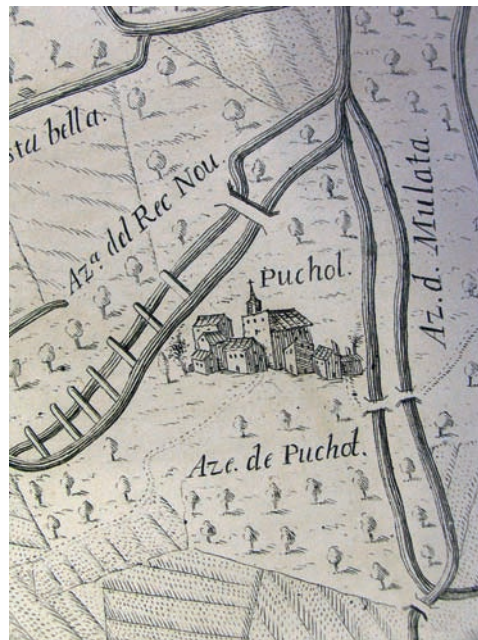

Les principals crisis agrícoles es produïen quan hi hagué dificultats per col·locar els productes en els mercats i els preus de les collites s'enfonsaven. Camí foral València-Madrid per Xàtiva i Almansa, principal via d'exportació de les madeixes de seda produïdes a Alzira

Les exportacions d'arròs i la importació de blats es feia per via marítima a través del port de València i del carregador de Cullera. Nau representada en la façana nord del monestir d'Aigües Vives (foto TP)

Disposar d'aigua per regar permeté consolidar un sistema agrari molt productiu, com el practicat en aquest alteró on s'ubicava el llogaret de Pujol, irrigat per les séquies de Vistabella, Pujol, Rec Nou i Mulata (mapa de J. de Roxas)

Assut d'Antella, on es captaven les aigües del Xúquer, en 1771, abans de les obres efectuades pel duc d'Híxer per ampliar la séquia Reial (Peris T. (1992), Regadío, producción y poder: 104)

L'aigua de la séquia Reial permeté una gran llibertat a l'hora de seleccionar les collites més adients i consolidar unes rotacions de conreus molt productives (assut d'Antella en 1787; Peris Regadío: 108)

dació, regadiu barat amb aigües del Xúquer, flexibilitat de les menudes explotacions camperoles, etc.) accelerant un conjunt de transformacions positives que encara tardarien segles en generalitzar-se en altres territoris (Peris 2003a: 211-223 i 255-262).

5. CARACTERÍSTIQUES GENERALS DEL SISTEMA AGRARI ALZIRENY

L'agricultura alzirenya experimentà canvis transcendentals durant els segles XVI, XVII i XVIII. La disponibilitat del reg i l'èxit de nous cultius —morera, dacs, arròs, etc.— impulsaren transformacions radicals en el paisatge i alteraren el sentit econòmic de les collites. També les relacions socials de producció (lligams entre els amos de la terra i els treballadors agrícoles) variaren. El resultat fou una agricultura molt avançada, dominada per explotacions menudes conreades amb mà d'obra familiar, que destaca de manera ben favorable en el panorama europeu de l'època. L'element crucial foren diverses innovacions biològiques, entre les quals seleccionar la llavor i integrar collites d'estiu per generar rotacions que milloraren el balanç de nitrogen i elevaren els rendiments per superfície. A subratllar el limitadíssim paper dels agrònoms, ja que l'impuls decisiu d'aquest desenvolupament agrari, basat en incrementar el factor treball, fou la voluntat de sobreviure amb una hisenda cada cop més reduïda a causa de successives fragmentacions hereditàries, evitant descendir a la dura condició de jornalier (Peris 2003a: 240).

La via extensiva —augmentar la superfície cultivada— fou a Alzira un procés secundari, eclipsat per la intensificació agrícola que possibilitaren el regadiu i la disponibilitat de l'abundant mà d'obra familiar. El descans de la terra per recuperar la fertilitat —guaret— fou eliminat gràcies al regadiu, les llaurades freqüents, l'adobat dels camps i combinant cultius arboris en el perímetre de les parcel·les amb rotacions

Part de l'horta alzirenya que es regava del braçal d'Alzira a partir del partidor de les Monges (1618). Hi figuren com nuclis de població Alzira, El Toro, Pujol, Mulata, el convent de Sant Bernat i l'heretat de Moya (A.R.V., Mapes i Plànols, sign. 5, n° 55)

integrades per cereals, llegums i hortalisses. Obtindre varies collites anuals requerí posar en pràctica uns coneixements tècnics complexos —fruit d'un perspicaç empirisme camperol—, disposar d'un aigua segura que permetera regar amb cadència setmanal i aplicar gran quantitat de treball. Les novetats tècniques foren tan poc espectaculars que costaria percebre-les de no ser pels brillants resultats econòmics i demogràfics constatats. A penes hi hagué canvis en l'instrumental agrari emprat; però la disponibilitat de reg i un treball incessant permeteren assolir excel·lents rendiments per superfície. En temps medievals encara predominaren collites de baixa exigència hídrica —blat, vinya i oliveres—, de manera que el regadiu es limitava a assegurar el creixement òptim de plantes perfectament adaptades a l'ecosistema mediterrani. En canvi, durant l'Antic Règim es difongueren collites que requerien aigua contínua o regs setmanals. L'aigua de la Séquia Reial permeté aprofitar les favorables condicions del medi físic i atorgà als llauradors gran llibertat per seleccionar cultius: permeté optar per aquells fruits que resultaven adients en funció de les expectatives del mercat i de les característiques de la xicoteta explotació camperola. El regadiu fou, doncs, peça clau d'un model de desenvolupament socioeconòmic que possibilità sostindre a una població major i enriquir a una minoria sense haver de posar en conreu terres ermes de

mala qualitat. Els llauradors alzirenys manifestaren gran interès per mantindre l'estatus de propietari, configurant unes explotacions familiars viables amb un patrimoni agrícola cada vegada més menut. A l'hora de seleccionar collites, l'estacionalitat de les plantes era crucial, puix es tractava de pensar cicles complexos que encaixaren en funció de l'època del any que ocupaven els camps i dels nutrients que prenién de la terra. A remarcar que el criteri mai no fou la rendibilitat de cada planta, sinó la que poguera obtindre's

Part final de l'horta alzirenya, al voltant de la desembocadura del riu dels Ulls de l'Xúquer, prop ja del terme d'Algemésí (Mapa de J. de Roxas del 1765)

*Representació ornamental
d'un au que figura en un
document del segle XVII
conservat a l'A.M.A.
(foto TP)*

en cicles plurianuals en els quals s'encadenaven successives collites.

L'agricultura alzirenya tingué des de ben aviat un accentuat caràcter mercantil. La venda de cereals a mercats ubicats més enllà de la comarca ja assolí transcendència en temps medievals. Però l'agricultura comercial estigué impulsada després del 1609 pel tràfec d'excedents agraris entre mercats llunyans. L'experiència feu veure que l'especialització tenia uns límits que no resultava prudent traspassar: les

rotacions sempre incloïen collites amb un fort component comercial, però sense arribar a l'extrem d'abandonar els cultius d'autoabastiment. L'estratègia de diversificar conreus fou, en primer lloc, una coerció imposada per la necessitat de mantindre la fertilitat de la terra; però també derivà de la prevenció front als daltabaixos del mercat i les adversitats naturals. A més, el policultiu ofería diversos avantatges a les menudes empreses familiars, en especial evitar que la feina es concentrara en temporades curtes i haver de contractar assalariats quan més cars es pagaven els jornals. El terme d'Alzira experimentà una gradual especialització territorial: els pitjors secans esdevingueren domini de la vinya, l'olivera i el garrofer; per contra, els cereals (sense guaret i associats a cultius arboris), la morera, i el policultiu hortícola ocuparen la fèrtil plana irrigada. La rellevància dels cereals en el regadiu no s'ha d'interpretar com símptoma d'endarreriment. Ben al contrari, eren collites amb rendiments alts que es produïen, en bona part, per al mercat. S'han de considerar, doncs, pilar essencial d'una agricultura intensiva i comercial que anà afirmant-se durant tot l'Antic Règim. Tampoc l'exigüitat de la ramaderia extensiva local pot interpretar-se com a símptoma de retard, ja que fou una forma més d'especialització productiva que no entrebancà el desenvolupament agrícola (el dèficit ramader es compensà amb el fem deixat pels ramats transhumants i la compra d'animals procedents de l'interior castellà i aragonès).

Aquest conjunt d'avenços agrícoles no foren neutres dels del punt de mira social. L'endeutament del camperolat —ja important en el segle XVI— i la posterior pèrdua de propietats —patent a meitat del Set-cents— propiciaren que els excedents obtinguts amb el conreu de la terra anaren a parar a les mans d'una reduïda minoria rendista. A Alzira es produí un procés de concentració de la propietat, que s'accentuà des del final del segle XVII; però la polarització entre rics i pobres incrementà l'entitat del lloguer de terres que permeté subsistir a les petites explotacions. Aquesta fórmula de cedir la tinença de la terra passà d'afectar al 34% de les terres regades en l'any 1765 al 55% de la superfície agrícola del terme en 1861. En bastants casos, l'arrendament ajudava a transformar una propietat insuficient en una explotació

agrícola més coherent i viable. Les petites dimensions dels camps no suposaven cap inconvenient i fins i tot era freqüent que parcel·les ja menudes es partiren per cedir els trossos resultants a cultivadores diferents, optimitzant els guanys de les terres llogades (Peris, 1992, pp. 94-100). Els amos que arrendaven terres no eren còmodes absentistes paralitzats per la rutina, sinó rendistes que perseguïen treure-li el màxim benefici al capital i participaven a l'hora de decidir com calia explotar la terra. Per últim, cal subratllar que la considerable oferta de camps en arrendament permeté que una part del camperolat no acabara proletaritzant-se i convertint-se en jornalers. En definitiva, els llauradors alzirenys foren capaços d'incrementar el producte agrícola a base d'intensificar el ritme de treball, però les fórmules de distribuir els excedents que acompanyaren les transformacions descrites (endeutament censal, polarització de la propietat i augment de la renda de la terra) aconseguiren sostraure al camperolat una part important de la riquesa creada en benefici d'una reduïda elit burgesa (Peris 1988a).

LES ACTIVITATS MANUFACTURERES, COMERCIALS I FINANCERES

1. LES INUSUALS FACILITATS DE TRANSPORT

Tomàs Peris Albentosa

La ubicació d'Alzira, constituïda en nus de comunicacions de gran valor estratègic, afavorí de manera extraordinària el tràfec de mercaderies. De bon començament, la travessava el gran eix terrestre que unia Catalunya amb la Meseta, passant per nuclis tan rellevants com València, Xàtiva i Alacant o Toledo. La proximitat a la Mediterrània facilità l'arribada de productes deficitaris així com l'eixida d'excedents agraris a través de València i Cullera, que acomplien destacades funcions portuàries. Per últim, el Xúquer propicià la flotació d'una matèria primera tan fonamental en aquella època com ho era la fusta de pi.¹⁴

El Camí Reial foral València-Xàtiva (que transcorria per Almussafes, Alzira i Manuel, amb una amplada mínima de 13,2 metres) es mantingué com via principal. Era concorreguda per carruatges, quan allò habitual fou que les rutes terrestres, intransitables durant bona part de l'any, foren simples sendes de ferradura que no permetien el pas de carros i obligaven a fer el transport a lloms de cavalleries. Les ordenances alzirenyes del 1736 consignen les dimensions mínimes que havien de mantindre les diverses vies: «*el camino real sesenta palmos, el asagador veinte y dos, el público dies y siete, el vezinal cinco, la senda boyal tres palmos*». El nou camí València-Madrid, per l'interior (Alginet-L'Alcúdia-Alberic) es començà a construir en l'any 1765, de manera que a penes afectà al transport durant l'etapa estudiada (acabà per ser una via ampla, recta, ben pavimentada i amb nombrosos ponts de pedra que permetien creuar cursos fluvials, excepte el cabalós Xúquer que es seguí travessant per la Barca del Rei, prop d'Alberic).

La consolidació d'una agricultura comercial a la Ribera estimulà que des d'Alzira irradiara una densa malla de vials carreters, propiciada per una topografia plana, que connectava amb d'altres itineraris Nord-Sud (com la carretera València-Alacant per la costa, a la qual s'accedia per la vall d'Aigües Vives), amb comarques veïnes o unia Alzira amb diversos pobles de la comarca (Peris 2003a: 173-204).

¹⁴Ferrer Perez 1994;
Peris 2004b i 2004c;
Piqueras i Sanchis 2015:
114-139).

El riu Xúquer era el gran obstacle que dificultava el flux del persones, ramats i mercaderies. A tot la Ribera no hi havia més possibilitats de creuar-lo, abans de cons-

Els únics ponts de pedra que permetien creuar amb seguretat el Xúquer en la ruta València-Madrid per Xàtiva i Almansa o València a Gandia i Dénia, fins les primeres dècades del segle XX, eren els d'Alzira, circumstància que feia d'aquesta vila un punt estratègic en el transport terrestre entre el nord i el sud del regne

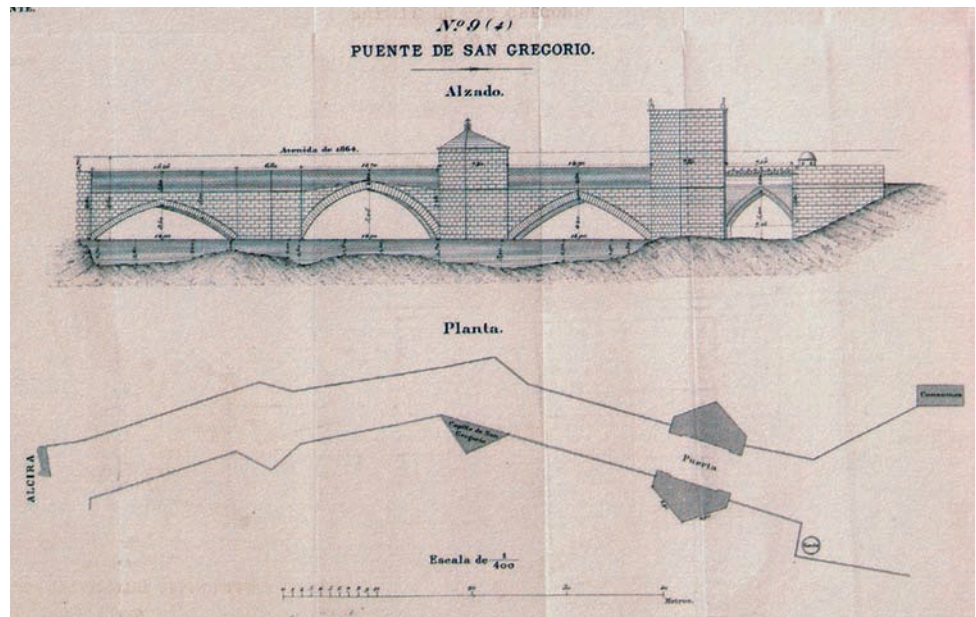
Detall d'un mapa de la Séquia Reial de 1618 on es representa a Alzira amb el pont de Sant Bernat a la dreta i el de Sant Gregori a l'esquerra, ambdós amb elements fortificats per controlar el pas del Xúquer (A.R.V., Mapes i Plànols, sign. 0005, nº 5)

El pont de Sant Gregori a final del segle XVIII o inici del XIX. En la imatge s'observa el molí reial al fons a l'esquerra, junt a l'església de Santa Maria i la ciutatella. A la dreta, en primer terme, la torre fortificada que hi donava accés

truir-se els ponts de ferro, ja a l'inici del segle XX, que els ponts de pedra d'Alzira, el fràgil pont de fusta de Cullera o diverses barques (altres cursos fluvials, com la rambla d'Algemesí, es travessaven per simples guals). Els dos ponts de pedra d'Alzira, de possible origen andalusí (el *Llibre del Repartiment* n'esmenta un), eren la clau de les comunicacions des de València cap al sud del regne o Toledo. El més antic era el que unia el raval de la Verge Maria —Les Barraques— amb la Vila, anomenat de Sant Gregori des del 1572, que patí diversos trencaments durant les riudes més furioses, cosa que obligà a recomposicions que expliquen la variada tipologia d'arcs que s'observa en les primeres fotografies (quatre «*arcos apuntados de piedra sillería [...] forma un cuarto de círculo contra las corrientes*»). El pont de Sant Bernat, estudiat per V. Pelufo (1987) o Antonio i J. M. Martínez (1994), format per dos grans arcades de mig punt bastides amb carreus, experimentà durant el segle XVIII reformes ornamentals, com l'afegit de baranes i dels casalicis, així com importants obres de consolidació; però la riuada del 1805 i el pas de les tropes napoleòniques

Planta i alçat del pont de Sant Gregori en 1864 inclòs en la memòria de Gómez Ortega sobre la gran riuada d'aquest any, que mostra com era aquest pont durant els segles XVII-XVIII

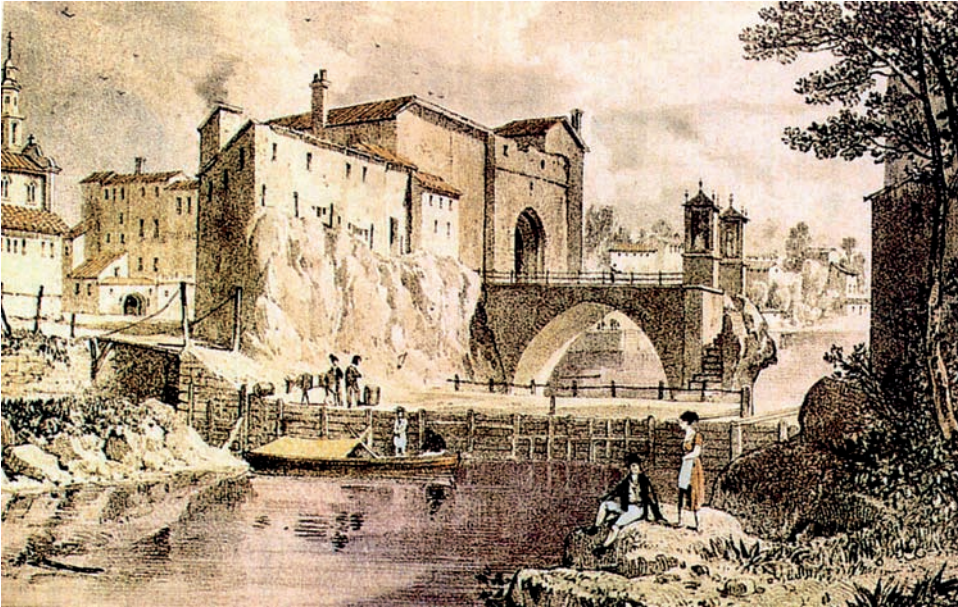

Fotografia del pont de Sant Gregori en una postal de final del XIX o principi del s. XX, ja que encara no s'observa la silueta del Pont de Ferro

en 1808 arruïnaren un arc i no tornà a estar operatiu fins al 1821 (Sanchis 1993). Altres ponts modestos eren els existents sobre el riu dels Ulls (del Camí Reial, d'un arc de carreus, i els de Cabanyes i camí vell de Guadassuar, de maçoneria, amb quatre i tres arcs respectivament) així com els de l'Alborgí i el pont de Xàtiva, en l'eixida meridional d'Alzira.

La implicació de la monarquia en la construcció d'infraestructures terrestres fou nul·la fins l'any 1765, de manera que construir i mantindre els ponts i els vials del terme alzireny (el tram corresponent del camí Reial o les carreteres comarcals i locals) fou cosa del consistori foral o l'Ajuntament borbònic, institució a la qual el rei autoritzà a cobrar peatges que encarien el transport. Excepcional en l'Europa dels segles XVI-XVIII resulta l'abundància de carros que hi hagué a Alzira, arrossegats per haques i

*Litografia del segle XIX
en la qual s'observa el pot
de Sant Bernat amb un arc
derruït i una passarel·la pro-
visional per comunicar
la vila amb el raval
de Sant Agustí*

*Postal del pont de Sant
Bernat, de final del segle XIX
o inici del XX*

rossins (els bous seguien emprant-se quan calia transportar productes pesats fins a Cullera o la ciutat de València).

El transport fluvial pel Xúquer sempre fou important. La navegació entre Alzira i Cullera, amb barques arrossegades pel corrent o remolcades aigües amunt, des de la vora del riu, amb cavalleries que estiraven de grosses sirgues —maromes—, acabà per desaparèixer en el segle XV, a causa de la construcció d'assuts que derivaren aigua cap a les noves séquies de la Ribera Baixa. Per contra, la flotació de troncs cresqué de manera ininterrompuda fins construir-se el ferrocarril a meitat segle XIX. Diversos geògrafs andalusins ja informen que bona part dels troncs que baixaven des de les serralades de Cuenca s'aturaven a Alzira. Durant els segles XVI-XVIII,

els milers de troncs que cada any baixaven pel Xúquer abastien de fusta i llenya a Alzira i Xàtiva, diverses ciutats del litoral valencià o acabaven en ports llunyans com Dénia, Cartagena o Barcelona. La gran riuada del 4 de novembre del 1864 fou especialment dramàtica perquè arrossegà més de 60.000 troncs de pi que uns 300 raiguers conduïen a l'alçada de Cortes de Pallàs, que provocaren obstruccions en els ponts i l'enfonsament de nombroses cases allí on incidia el corrent desbordat amb major força.¹⁵

2. LES ACTIVITATS MANUFACTURERES

Tomàs Peris Albentosa

Les activitats de transformació exercides per professionals especialitzats sempre foren modestes a Alzira. El percentatge d'artesans fluctuà des del 15% durant les fases de major ruralització fins a un 29% en les etapes de màxima puixança menestral. Alzira destacava en el panorama valencià pel volum de gent que hi residia, però des del punt de mira de l'estructura professional mai no passà de ser una agrocitad amb una ampla majoria de camperols, una minoria d'ocupats en els sectors artesanal i terciari, així com un reduïda elit de rendistes.

COMPOSICIÓ DE LA POBLACIÓ ACTIVA A ALZIRA ENTRE 1465 I 1768

ZONA	1465	1580	1646	(1742a)	1742b	(1742c)	1768	
Alimentació	5	8	18	40	36	39	72	
Tèxtil	39	12	25	55	74	54	46	
Confecció	12	17	29	41	38	38	33	
Metal·lúrgia	6	11	18	25	25	25	28	
Fusta	18	11	9	27	24	24	26	
Calcer	4	5	16	33	36	33	25	
Construcció	3	12	9	17	15	15	22	
Pell	--	1	7	11	7	11	18	
Altres treballs artesanals	5	12	24	28	10	18	37	
Total sector manufacturer	92 (15'8%)	89 (14'9%)	161 (29'3%)	277 (24'8%)	265 (23'7%)	257 (23'0%)	307 (14'9%)	
Activitats terciàries	60 (10'3%)	48 (8'0%)	68 (12'4%)	131 (11'7%)	98-138 (< 12'3%)	72-112 (< 10'0%)	145 (7'0%)	
Actius no agrícoles	nº %	152 26'1%	137 22'9%	229 < 41'7%	408 36'5%	363 > 32'5%	329 > 29'4%	452 21'9%

Quadre 3.2. Font: Reelaborat a partir de PERIS, 1989, pp. 48-49. 1742a = quadernet de recaptació de l'equivalent; 1742b = llistat de veïns, classificats per ofici; 1742c = veïnat.

Com es constata en l'anterior taula, les activitats que sobresortien a l'Alzira dels segles XV-XVIII eren aquelles destinades a cobrir les necessitats bàsiques de la població local i comarcal: preparar aliments, construir habitatges, fabricar mobles i eines de treball, així com les feines destinades a proporcionar roba i calcer al veïnat. Cal remarcar l'enfonsament de les activitats tèxtils especialitzades, que encara eren relllevants a meitat del segle XV: mentre que la majoria de feines artesanes mantingue-

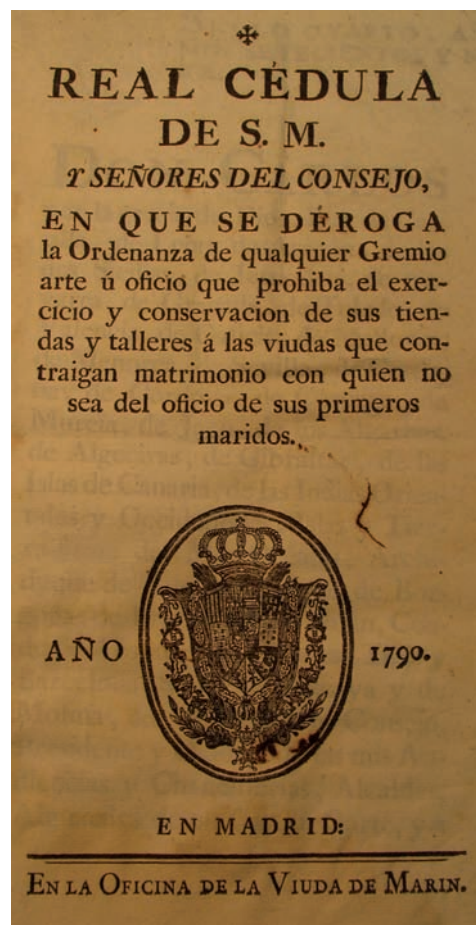
¹⁵Bosch 1866: 342-344;
Peris 2001a: 100-114;
2004e; 2005b.

ren una trajectòria bastant paral·lela al creixement demogràfic, les professions tèxtils es quedaren estancades en un volum bastant semblant al que ja existia a meitat del Quatre-cents. A l'hora d'assenyalar les causes de la decadència d'un subsector tan important, cal apuntar com principals factors a la llarga ombra dels gremis de la ciutat de València, el difícil context socioeconòmic posterior a les Germanies així com el fet que l'esplendor agrícola oferí possibilitats de treball més abellidores.

Seguir la trajectòria les manufactures des de temps medievals fins a les acaballes de l'Antic Règim permet constatar la forta influència exercida per la capital del regne. El percentatge d'artesans fou baix a meitat del segle XV, quan la ciutat de València passava per una fase d'esplendor mercantil i gremial. Sembla ser que durant el segle XVII s'experimentà cert desenvolupament artesanal a Alzira; però l'intervencionisme dels gremis de la capital i les importacions de productes elaborats feren baixar la proporció de menestrals conforme avançava la centúria il·lustrada. La proximitat de València i l'existència de fluides xarxes comercials que propiciaven l'arribada de productes elaborats contribueixen a explicar la ferma base agrària de l'economia alzirenya. Segons dades del Cens de Floridablanca (1787), la inqüestionable hegemonia agrícola resultà matisada a Alzira per la presència d'un grup menestral, però la seua entitat a penes diferia de l'assolida en nuclis més menuts, com ara l'Alcúdia, Alberic o Carcaixent. En aquest context de mediocritat artesanal, destacaven dos subsectors rellevants: la manufactura sedera —analitzada per Ricardo Franch en aquest mateix volum— i l'activitat molinera, de la qual passe a esbrinar tot seguit les característiques més remarcables.¹⁶

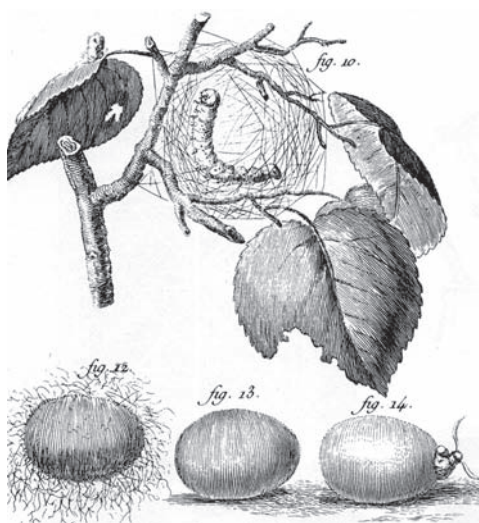
La importància de les activitats tèxtils a Alzira minvà respecte de l'esplendor medieval. Per contra, les activitats relacionades amb el subsector alimentari augmentaren. Carnisseria representada en una xilografia del segle XVIII

La puixança gremial de la ciutat de València entrebancà el desenvolupament manufacturer a Alzira. Cèdula del Consell de Castella, de 1790, restringint la capacitat reglamentista dels gremis (A.M.A., foto TP)

¹⁶Una informació més detallada, així com les oportunes referències bibliogràfiques i documentals, en PERIS, 1997b; 1989; 2000; 2003a, pp. 137-158; 2004a; 2004e; 2005b; 2012; 2014; 2015a i 2015b.

En el context de modèstia manufacturera que caracteritzà a Alzira entre els segles XVI i XVIII destacaven les activitats de transformació dels capell dels cucs en madeixes de seda i la producció de farina en molins hidràulics

Molí de Casasús, que s'ubica funcionant amb el corrent del riu dels Ulls, poc abans que desembocara el braçal de Tora (mapa J. de Roxas)

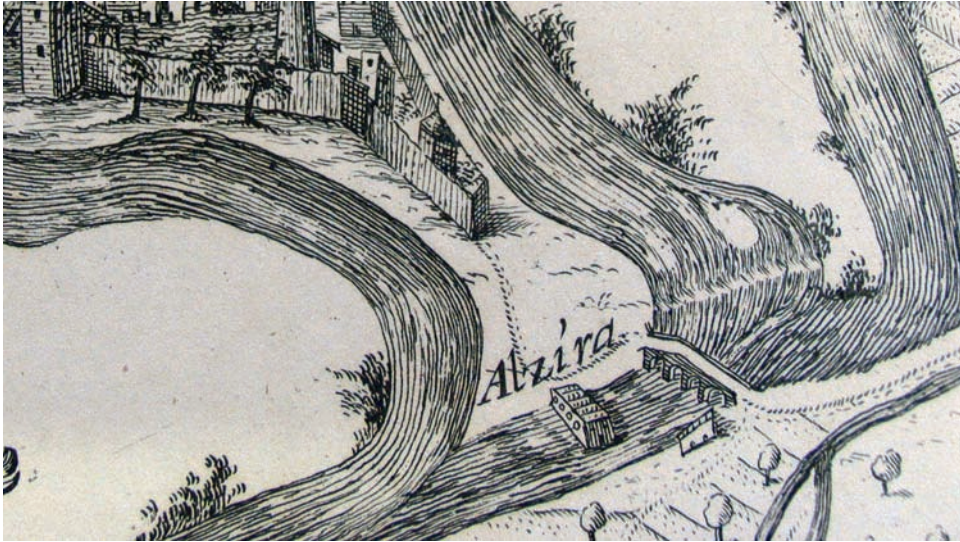

El nombre de casals moliners que funcionaren en el terme d'Alzira es reduí durant els segles XVI-XVIII, dinàmica que contrasta tant amb el considerable increment de la població com amb l'augment generalitzat de molins que s'experimentà a tot la Ribera. La demanda de farina generada per l'alça demogràfica i l'èxit arrossaire es cobrí seguint un procés selectiu: aquells casals que patien de manera més negativa els efectes destructors de les riudes extraordinàries i extremes del Xúquer foren abandonats; per contra, aquells altres que reunien millors condicions intensificaren l'activitat productiva i es dotaren amb moles arrosseres. Els establiments mixtes, que combinaven les activitats de produir farina i esclofollar arròs, assoliren notable entitat, en consonància amb el sistema agrari que quallà en la zona, en el qual l'arròs tingué un fort protagonisme. El *Diccionario* de Madoz detalla que a meitat del

segle XIX hi havia funcionant 7 molins (el del Xúquer, el del barranc de Barxeta i la resta impulsats amb aigua de la séquia Reial) que feien rodar 26 moles, de les quals 9 eren farineres i 17 arrosseres.

La subsidiarietat dels molins ubicats en séquies respecte a les necessitats agrícoles fou contundent, cosa que —junt amb la ubicació dels casals a l'inici o en cua del respectiu braçal— contribuí a reduir la conflictivitat entre moliners i regants. Cal subratllar que les disputes per un aigua conjunturalment escassa en les quals participaren els molins existiren, però mai no arribaren a assolir suficient entitat com per a amenaçar el desenvolupament agrícola.

Els molins hidràulics destacaven sobre la resta d'edificis per l'alt valor d'aquests immobles. Així, el casal de l'Alborgí fou taxat l'any 1580 amb una vàlua equivalent a 14 cases mitjanes de la vila o 30 dels humils habitatges dels ravals (el molí que es projectava bastir al Pujol en el segle XVI es pressuposà en 4.000 lliures). També la valoració conjunta era alta, ja que significaven el 7'6% de la taxació global de tots els edificis consignats en els llibres de la peita de final del segle XVI. Pel que fa a la sociologia dels propietaris, la titularitat es repartia entre l'Ajuntament, la xicoteta noblesa de cavallers i algun llaurador acomodat. La molineria no fou, doncs, un subsector monopolitzat pels estaments privilegiats —noblesa i clergat— sinó que incumbí

L'arrendament del molí municipal, impulsat pel corrent del Xúquer aigües avall del pont de Sant Gregori, significaven entre el 10 i el 14% dels ingressos del consistori. Detall del mapa de 1765 on s'observa el braç del riu que envoltava la vila, el pont i el molí

als diversos sectors de l'oligarquia local i al consistori municipal. Les rendes proporcionades pels molins constituïen una sanejada font d'ingressos per l'Ajuntament d'Alzira, que acumulava els diners aconseguits percebent una cisa sobre la moltura realitzada en tot el terme i arrendant el principal casal (el consistori alzireny rebia pel lloguer del molí ubicat dins el llit del Xúquer, junt al pont de Sant Gregori, 1.260 lliures anuals en 1760 i 1.910 en 1799, quantitats que significaven entre el 10 i el 14% de tots els ingressos municipals).

Fotografia de final del segle XIX o inici del XX on s'observa, de dreta a esquerra, el pont de Sant Gregori, la ciutadella, el molí municipal i l'església de Santa Maria

La màxima activitat molinera s'assolia durant la tardor i l'hivern, quan circulava major cabal per les séquies, no calia regar els camps i no hi havia perill que la farina fermentara a causa de la calor ambiental.

Altres activitats remarcables foren la preparació d'aliments (carnisseries, fleques, etc.), el subsector de la fusta (serradors, fabricants de carros, fusters), els terrissaires que treballaven en les *cantereries*, on produïen tot tipus d'atifells de ceràmica ordinària per cobrir les necessitats domèstiques, així com la producció de materials de construcció: teulars, rajolars, pedreres, forns de calç, etc. Ben significatiu de quina era la composició del sector manufacturer resulta el fet que en la desfilada realitzada l'any 1746 per celebrar la coronació de Ferran VI participaren els gremis de moliners, forners, ferrers, teixidors de lli i velluters, obrers de vila i fusters, sabaters-barreters, espardenyers i sastres (Lairón 1994).

Cal dir que exercir una professió manufacturera fou una disjuntiva a la dura vida com a jornaler, mai una opció preferida al ben considerat estatus de llaurador. Els nivells d'organització gremial semblen ser tardans i escassos, conseqüència de la capacitat

intervencionista dels potents gremis de la ciutat de València i la pluriactivitat desenvolupada per amplis sectors del camperolat alzireny, que realitzaven diverses tasques manufactureres que no requerien un alt grau de qualificació, tant amb mires a l'abastiment familiar com per a vendre.

3. ELS GREMIS

Aureliano J. Lairón Plá

La importància dels gremis com associacions per a la defensa d'interessos i com agrupacions benèfiques i de solidaritat ha sigut posada de manifest en multitud d'ocasions i per diferents autors.

La necessitat dels treballadors d'un mateix ofici de vincular-se entre ells i d'unir-se per a la defensa dels interessos comuns va ser la causa de l'aparició dels gremis que, com molt bé apunta (Graullera, 1991), des del seu origen medieval van anar superant nombroses dificultats fins el període liberal que va suposar la seua decadència.

En efecte els precedents gremials cal buscar-los en la societat baixmedieval i més concretament en els estaments socials que coneixem amb els noms de "mà migana" i "mà menor" integrats pels mestres dels oficis, càrrecs secundaris de l'administració i els "menestrals o vehíns".

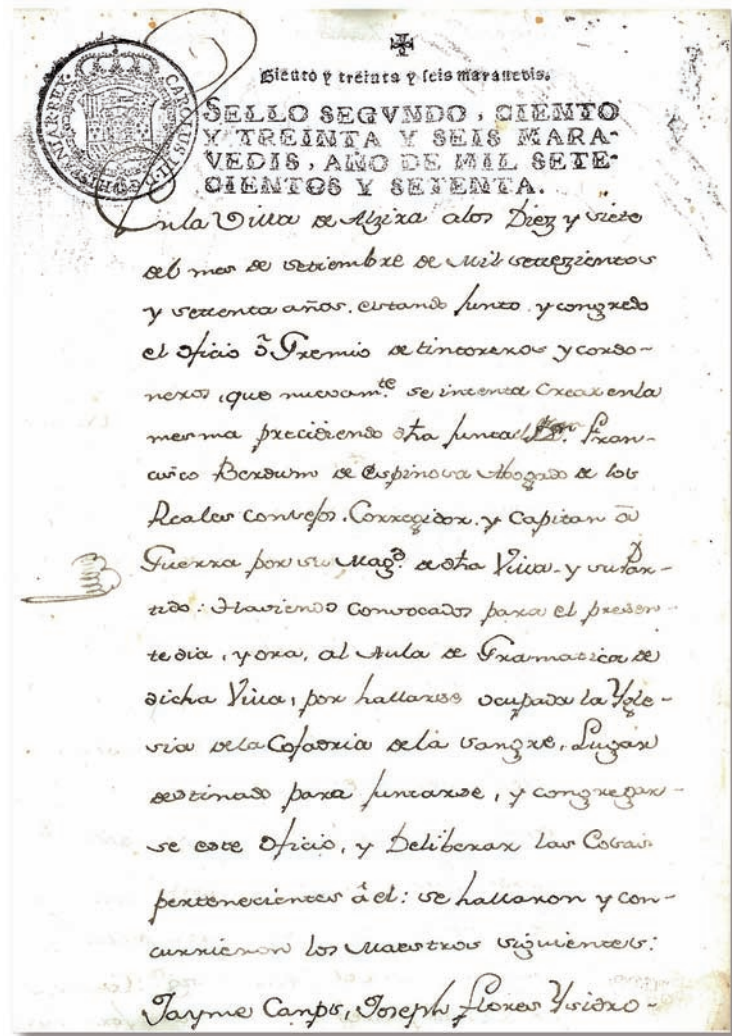
El precedent directament immediat del gremi el constituïren les confraries que en el segle XV començaren a desenvolupar-se de forma gremial acaparant poc a poc l'exercici i l'ensenyança de les indústries, sense abandonar per això les seues primitives finalitats religioses.

En el segle XVIII resorgiran els gremis en base a les noves ordenances o capítols, tot i que com assenyala Graullera serà en el mateix segle quan s'iniciarà també la seua decadència. Després de la guerra de successió els gremis van patir una presió molt forta tant política com econòmicament, la qual cosa anuncià l'inici del seu decliu.

Per al segle XVIII Graullera cita set gremis a Alzira que tingueren necessitat de renovar les seues ordenacions gremials. Ja en el seu moment vaig donar compte de les noves ordenances o capítols dels gremis locals. Entre 1761 i 1770 es van compilar i aprovar les noves normes per les quals es regirien a Alzira els diferents gremis. El dels barreters, que tenia com a titular a Sant Jaume Apòstol i el de Sabaters, que tenia per titulars als sants Crispí i Crispinià, celebraven ambdós la seua festa en la capella de la Mare de Déu del Rosari del convent de sant Agustí. De l'any 1767 tenim notícies sobre el gremi de fusters, aladrers, boters, arcabussers, manyans i mestres de destreal que celebraven la seua festa en honor del patriarca sant Josep. De l'any 1770 tenim notícies del gremi de moliners i forners que celebraven festa en honor de l'arcàngel sant Miquel amb una missa en la parròquia de santa Caterina. Tenim notícies de l'any 1770 del gremi de tintorers i cordoners que es reunien en la capella de la Sang i tenien per titulars als sants Bernat, Maria i Gràcia als quals obsequiaven amb una

feita en el convent dels pares trinitaris. Per últim i tot i que desconeixem la data exacta —hagué de ser per la mateixa època— sabem de l'existència del gremi de ferrers, ferradors, armers i ganiveters que tenien per patró a sant Eloi i celebren la seua festa religiosa indistintament en una església o capella o en una altra.

Els documents que tenim d'eixos gremis que es localitzen a l'Arxiu Municipal tenen una tipologia semblant i incideixen, sempre, en les normes de govern per les quals es regien els diferents gremis, que eren quasi idèntiques, en ells s'assenyalaven els antecedents històrics més pròxims, s'establia un capítol de comptes amb el balanç anual, es marcaven les incompatibilitats dels mestres, la forma de celebració de les juntes, l'horari de treball, els salaris que havien de percebre, les limitacions als treballadors del mateix ofici residents fora de la vila i que acudien a vendre els seus productes tant en les fires de Sant Bernat com en la de sant Tomàs en Nadal, dels pleits amb els oficials de la vila i els mestres forasters, sobre l'ensenyament de la professió als fills dels companys d'ofici morts, del nomenament i obligacions dels clavaris, majors, veedors, síndics, aprenents, etc. Eixes ordenances i capítols, una vegada aprovats pel Real i Suprem Consell de Castella entraven en vigor i únicament quan quedaven desfasades tornaven a formar-se.

Capítols i ordenances del gremi de tintorers i cordoners d'Alzira de l'any 1770, Arxiu Municipal d'Alzira

4. EL DINAMISME COMERCIAL DE LA VILA D'ALZIRA DURANT ELS SEGLES XVI I XVII

Daniel Muñoz Navarro

No és necessari insistir més en el fet que la vila d'Alzira gaudeix d'una posició privilegiada dins de la geografia valenciana, la qual cosa va contribuir a incentivar el dinamisme econòmic d'aquesta població i de les seues gents. Fruit d'aquesta realitat, Alzira va arribar a ser un enclavament comercial de primer ordre en la València moderna, gràcies al tràfic seder, però també a altres mercaderies com l'arròs, la fruita, el peix o la fusta. No en va, malgrat el caràcter agrari de la seua estructura

Libre del dret de peatge i
quema de la vila d'Alzira.
ARV, Mestre Racional, sign.
10448 (1596)

Suplement del prestat del 14 de Ma del 1596
Peatge y quema en la vila de Alzira del any 1596

25. 14. 11.	Suma de prestat	984. 12. 4
4. 13. 1	Persones salari	49. —
5. 13. 11	Llyt de la vila	939. 12. 4
44. 14. 5		
5. 4. 9		
23. 1. 1		
2. 16. 8		
13. 12. —		
2. 16. 9		
102. 15. 3		
43. 14. 2		
46. 16. 6		
13. 6. 11		
13. 16. 11		
134. 16. 9		
24. 5. 5		
25. 2. 8		
24. 9. 10		
15. 16. 4		
25. 1. 5		
26. 18. 8		
525. 9. 1		
10. 16. —		
2. 1. 9. —		
11. 11. —		
13. 14. 9		
1. 12. 6		
584. 12. 4		

productiva, aquesta població va actuar com a mercat redistribuidor en el comerç d'importació i exportació per a les poblacions circumdants, reforçant la seua posició dominant dins de la Ribera Alta i establint nexes comercials amb Castella, Itàlia i altres regions mediterrànies.

La fiscalitat valenciana va tenir en el comerç un dels seus pilars fonamentals, per aquest motiu els registres fiscals poden ser considerats com indicadors clau per a quantificar l'evolució del comerç valencià. En el cas d'Alzira,

disposem d'aquest tipus de documentació, encara que resulta necessari incidir en el seu caràcter fragmentari i els problemes que planteja el seu estudi. Malgrat açò, els registres ens permeten traçar l'evolució i la naturalesa del tràfic comercial a Alzira durant els segles XVI i XVII¹⁷.

Al començament de l'Edat Moderna, el volum comercial de la vila d'Alzira estava bastant decaigut, almenys si es compara amb la recaptació d'altres poblacions valencianes, veient-se superat per localitats com Xàtiva, Oriola o Elx, o enclavaments portuaris com Cullera, Oliva o Denia¹⁸. No obstant açò, aquesta situació va començar a canviar prompte, amb un creixement comercial notable fins a 1550, el qual es va intensificar i consolidar en la segona la meitat de la centúria gràcies a l'expansió del cultiu de la morera i l'auge de la producció sericícola en tota la Ribera del Xúquer. Com pot apreciar-se en els gràfics adjunts (1-2), la recaptació del peatge i crema (impost real) i la del dret de la mercaderia (impost de la Generalitat) confirmen aquesta tendència alcista, basada en un intens tràfic internacional canalitzat des d'Alzira durant el període de 1550-1620 aproximadament. Els registres reflecteixen un constant comerç lícit de seda en brut cap a Castella (amb Toledo com a destinació principal), al que caldria unir un encara més intens flux de contraban (Muñoz, 2015). Menys coneguda és l'activitat de grans companyies mercantils italianes (com els Muraltis, els Cernesio o els Palavicino, entre altres) que, a través d'intermediaris com Pere Casasús o Bartolomé Acharte, adquirien any rere any gran part de la producció sericícola d'aquesta regió, però no en forma de fil, sinó en llavor de seda i capoll foradat, mercaderies que eren remeses per terra fins al port d'Alacant (o uns altres com Cullera) amb destinació a Livorno i Gènova, per a ser manufacturades en els principals nuclis industrials de la Lombardia i la Toscana. Aquest flux comercial va ser la base del tràfic alzireny fins als anys 20 del segle XVII, moment en el qual la demanda dels centres seders, tant italians com castellans, va decaure notablement, iniciant-se una profunda crisi comercial. Així ho reflecteix l'espectacular caiguda de la recaptació fiscal, provocant que aquests tributs hagueren de ser administrats directament, davant

¹⁷Dins de les sèries "Mestre Racional" y "Generalitat" del Arxiu del Regne de València es troben els registres que hem utilitzat per a aquest treball. M. Estarlich i V. Giménez Chornet van realitzar una primera aproximació a la qüestió, encara que de manera superficial (Estarlich-Giménez 1987).

¹⁸ARV, Mestre Racional, sign. 2104 (7). Lo procehit de les taules del general de la mercaderia en lo quarter de ponent en l'any MDX.

Vista del pont de l'Alborgi
(Alzira). Targeta postal
conservada a la
Biblioteca Valenciana
(sense data)

la falta d'arrendadors interessats durant gran part del Sis-cents. Solament a la fi de la centúria es percep una recuperació d'aquest comerç, de la mà, novament, de la seda (i en menor mesura de l'arròs), la qual va donar motiu a l'auge comercial del segle XVIII, analitzat per Franch en aquest mateix volum.

Òbviament, resulta impossible reflectir en poques línies l'intensitat dels fluxes mercantils que es van desenvolupar a través d'Alzira durant el període modern, però tractarem de definir les principals característiques del mateix i la seua enorme complexitat. El binomi "seda per pa", amb el qual Casey va definir la connexió comercial entre València i Castella, és clarament insuficient, ja que omet la presència d'una infinitat de mercaderies. Per darrere de la seda, l'arròs, el cultiu del qual va anar guanyant pes a Alzira durant el període modern, va ser sens dubte el més destacat de tots ells. Però no podem oblidar tot un seguit de productes agrícoles exportats cap a diferents parts del Regne de València, Castella, Aragó o Catalunya. És el cas de la fruita fresca, la pansa, la garrofa, el vi, l'oli o el sucre, entre uns altres. Esment a part mereixen el peix (principalment abadejo, lluç i sardina), tan apreciat a l'interior peninsular d'una monarquia catòlica, els gèneres tèxtils

Capítols del ofici
de Mustaçaf (1683).
Arxiu Municipal d'Alzira

*Conducció de fusta al riu
Xúquer, junt al pont
de Sant Bernat d'Alzira
(imatge extreta
de Piqueras, 2015)*

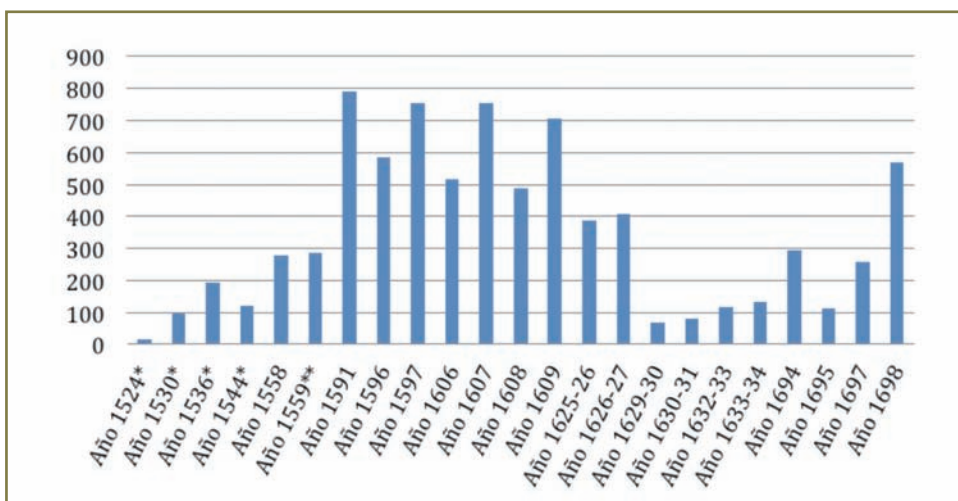
o la quincalleria, que, malgrat no ser produïts en la Ribera, eren àmpliament comercialitzats en aquesta població, aprofitant les xarxes mercantils existents i el flux constant de traginers i comerciants, especialment en la seua connexió amb Castella (Ling, 1974).

La tipologia mercantil no va variar massa amb el pas dels anys, però sí ho va fer el seu volum i la destinació de les mercaderies. Davant la impossibilitat d'analitzar sistemàticament tots els registres disponibles, centrem l'atenció en els anys 1596 i 1698, abans i després de la crisi comercial del XVII, concentrant-nos en el tràfic de seda i aròs, com queda reflectit en les taules adjuntes (1-3).

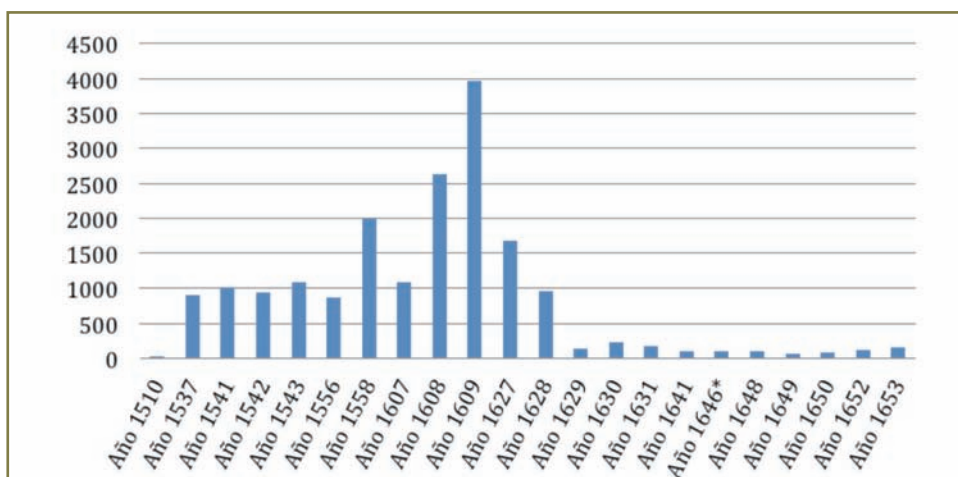
No obstant açò, no tot el tràfic comercial que passava per Alzira ho feia per terra. La conducció fluvial de fusta va ser una altra de les activitats mercantils que van donar vida a la economia d'aquesta població durant segles (Piqueras 2015). Ja des del període medieval s'ha documentat el pas de "maderadas", les quals eren tretes del riu en aquesta població o conduïdes fins a Cullera. La fusta castellana, procedent de les regions muntanyenques de Conca o Albarraquí, servia com a contrapunt al comerç seder cap a Castella, com ho demostra l'exemple del mercader Claudio Brunet (Franch, 2009). La vila d'Alzira es va convertir en un dels principals centres distribuïdors i d'emmagatzematge de fusta, a causa de la seua ubicació estratègica i la facilitat de transport que plantejava l'encreuament amb el camí que connectava amb València i Xàtiva.

Però per sota d'aquest tràfic de llarga distància, existia tot un actiu comerç local, que incloïa els intercanvis de curta distància, el mercat setmanal i les fires (Peris 2003). Precisament el caràcter quotidià d'aquest comerç és el que fa més difícil el seu estudi, degut al fet que no sempre quedava registrat. La veritat és que la vila d'Alzira era el mercat local més important de la Ribera Alta i aquest fet es reflecteix en el dinamisme

de la seua estructura comercial. No per casualitat, era l'única població que tenia dues fires anuals (la primera, la més antiga i important de la Ribera, va ser traslladada als mesos d'estiu per a fer-la coincidir amb la collita de seda i la segona tenia lloc al desembre), i el seu mercat setmanal, celebrat els dimecres, era el més concorregut i dinàmic, en el qual es comerciava amb tot tipus de mercaderies. A açò cal sumar-li l'existència de diferents establiments permanents en la vila, encarregats de proveir als residents i els transeünts de productes bàsics, com el pa, el vi, la carn i altres virtualles¹⁹. El consum tèxtil és un dels més difícils de conèixer, per la parquedat de les fonts, encara que es conserva un registre del General del tall per a l'any 1556, en el qual queda perfectament reflectida la intensitat del mateix i l'existència de diferents botiguers i artesans especialitzats en la comercialització de gèneres tèxtils, tant locals com importats²⁰. Una realitat molt dinàmica per al segle XVI, la qual, després de diverses dècades de declivi, es va revitalitzar amb força en el segle XVIII, incentivada novament per la recuperació del comerç de la seda, l'expansió constant del regadiu i l'avanç progressiu del cultiu de l'arròs.

Gràfic 1. Peatge, crema i dret italià d'Alzira Ss. XVI-XVII. (En lliures)²¹

Gràfic 2. Dret de la Mercaderia d'Alzira, Ss. XVI-XVII. (En lliures)²²

¹⁹ARV, *Mestre Racional*, sign. 7075bis. El llibre de comptes del mustassaf d'Alzira de 1544 inclou una relació dels comerços de la localitat, composta per 26 establiments: 6 fornars, 4 botiguers, 2 drapers, 4 taverners, 2 carnissers, 2 cabrers i 1 hostalero, a més d'altres 5 sense identificar.

²⁰ARV, *Mestre Racional*, sign. 4640. *Llibre del General del Tall de la vila de Alzira* (1556).

²¹ARV, *Mestre Racional*, *Drets reals de Peatge i crema*. Sign. 10447-10458 y 11415 (1-12).

²²ARV, *Generalitat*, *Dret de la Mercaderia* (a partir de 1604, *Drets vells i Doble Tarifa*). Sign. 1187 (1-2), 1219 (1-6), 1376 (1-2), 1416 (1-2), 1635 (1-4), 1672 (1-8), 2104 (1-8) y 2192 (1-2).

COMERÇ D'ARRÒS EN LA VILA D'ALZIRA DURANT ELS ANYS 1596 I 1698

ZONA	Any 1596		Any 1698	
	En arroves	%	En arroves	%
Castella	2592	69,68	904	45,82
Aragó	1068	28,71	155	7,86
València capital	0	0,00	428	21,69
Regne de València	60	1,61	486	24,63
Total ARRÒS	3720		1973	

Taula 1. Comerç d'arròs en la vila d'Alzira durant els anys 1596 i 1698

COMERÇ DE SEDA EN LA VILA D'ALZIRA DURANT ELS ANYS 1596 I 1698

ZONA	Any 1596		
	Seda fil (lliures)	Capoll foradat (lliures)	Llavor seda (unces)
Castella	8697	0	1134
Per a embarcar (Itàlia)	464	9557	10106
València	14	0	0
Sense especificar	495	54	0
Total SEDA	9670	9611	11240

ZONA	Any 1698			
	Seda fina (lliures)	Aldúcar (lliures)	Filadís (lliures)	Retriat (lliures)
Aragó	10097	3039	2	0
Per a embarcar (Itàlia?)	10442	400	0	0
Catalunya	3405	25	0	0
Castella	200	333	0	0
Regne de València	2465	25	275	22
València capital	35	14	12	0
Total SEDA	26644	3836	289	22

Taula 2 i 3. Comerç de seda en la vila d'Alzira durant els anys 1596 i 1698

5. LA RELLEVÀNCIA DE LA MANUFACTURA I EL COMERÇ DE LA SEDA

Ricardo Franch Benavent

La sericicultura va constituir l'activitat econòmica més important d'Alzira durant l'Edat Moderna. A més del protagonisme que va adquirir la morera en el paisatge agrari, la cria del cuc de seda va constituir una activitat domèstica molt comuna que implicava a tots els membres de la unitat familiar i condicionava la pròpia tipologia de l'habitatge. La filatura de la seda obtinguda era realitzada pels propis conreadors, bé directament o, en la majoria dels casos, recorrent a la contractació de mà d'obra especialitzada. La venda ulterior de la fibra elaborada proporcionava a les famílies camperoles uns ingressos vitals per a la seua supervivència, ja que facilitaven l'abonament de les rendes que gravaven les seues explotacions, que solien vèncer el dia de sant Joan. Però, a més, les funcions administratives que va exercir Alzira sobre la seua àrea d'influència i la seua excel·lent ubicació en les vies de comunicació que es dirigien cap a Castella, van donar lloc al fet que es convertira també en el principal mercat de comercialització de la seda de la Ribera del Xúquer. Va ser solament

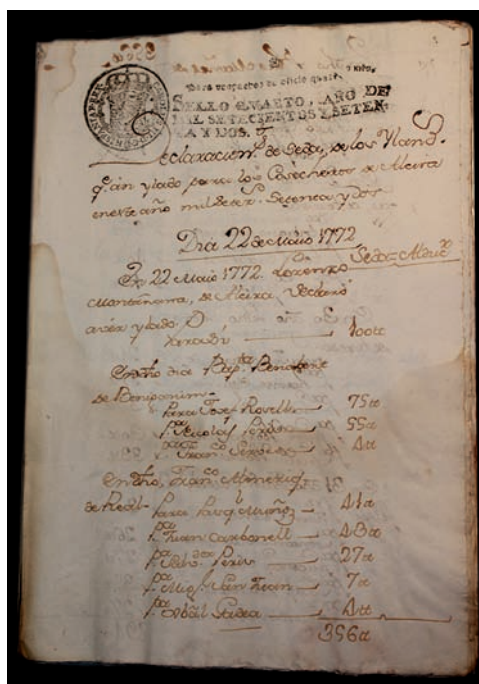
Collita de la fulla de morera i alimentació dels cucs de seda segons el gravat del pintor flamenc Jan van der Straet

la intensa concentració que va experimentar la manufactura de teixits de seda en la ciutat de València el que va impedir que Alzira es convertira també en un important centre industrial.

La conversió d'Alzira en el principal centre de comercialització de la seda de la Ribera del Xúquer s'aprecia ja clarament a principis del segle XVI, ja que en 1501 Ferran el Catòlic va autoritzar que la fira que es celebrava en la localitat en el mes de setembre es traslladara al període comprès entre el 15 de maig i el 15 de juny al·legant el "gran comerç de seda, fruites i altres coses de molt de valor" que es realitzava entre aquestes dates (Peris, 2003, II, 206). Com ha destacat Casey, la considerable expansió que estava experimentant el cultiu de la morera en la comarca es derivava bàsicament de la demanda dels centres manufacturers castellans, cap als quals es dirigia la major part de la matèria primera valenciana. La duana d'Alzira era la que registrava les remeses més elevades a la fi del segle XVI, oscil·lant entre les 25.000 i les 50.000 lliures de seda (Casey 1981: 101). Però a aquestes exportacions legals s'afegien les realitzades il·legalment, que van augmentar considerablement a partir de la creació de el "nou impost" de la seda en 1552 amb la finalitat de finan-

COMARCA: RIBERA ALTA			
Localidad	Gobernación	C. Hoja	Lib. Seda
Alzira	Alzira	86.934	100.401,00
Carcabent	"	33.461	50.191,50
Algemesi	"	25.500	38.250,00
Quadassau	"	13.465	20.192,50
Castelló de la Ribera	San Felipe	10.000	15.000,00
Alberic	Alzira	9.855	14.782,50
Carlet	"	3.506	5.259,00
Pobla Llarga	San Felipe	2.500	3.750,00
Benimutlem	Alzira	2.484	3.726,00
Alcúdia de Carlet	"	2.200	3.300,00
Caladieu	"	2.098	3.147,00
Toril	"	2.000	3.000,00
Antella	"	1.800	2.700,00
Algines	"	1.800	2.700,00
Lombai	"	1.712	2.568,00
Alfarp	"	1.391	2.086,50
Pujol	"	1.350	2.025,00
Benimodo	"	1.255	1.882,50
Real de Montrou	"	1.200	1.800,00
Benitació	"	1.087	1.630,50
Alcozer	"	968	1.452,00
Montrou	"	940	1.410,00
Enova	San Felipe	815	1.222,00
Sumacàrcer	Montesa	770	1.155,00
Rasany	Alzira	770	1.155,00
Manuel	San Felipe	750	1.125,00
Càrcer	Montesa	750	1.125,00
Montrou	Alzira	680	1.020,00
Masalevis	"	598	897,00
Alicàntera	Montesa	570	855,00
Beneixida	"	520	780,00
Rafelguaraf	San Felipe	500	750,00
Montesat	"	450	675,00
Sans	San Felipe	430	645,00
Senyera	"	400	600,00
Falçola	"	400	600,00
Sant Joan d'Enova	"	350	525,00
Cotes	Montesa	320	480,00
Torraja	San Felipe	300	450,00
Sallent	Montesa	270	405,00
Tossalnou	San Felipe	200	300,00
Abat	"	160	240,00
Berfull	"	150	225,00

Producció de seda dels pobles de la Ribera Alta del Xúquer segon l'alfarràs de 1738 (Franch, 1994, p. 96)

Manifest de la seda filada
en Alzira en 1772.
Arxiu Municipal d'Alzira

çar la vigilància i defensa de la costa. Encara que el principal centre articulador del tràfic de contraban es trobava a l'Alcúdia, els elevats beneficis que generava l'activitat van donar lloc a la implicació en el negoci de les elits de les localitats més importants de la comarca, aguditzant el problema de les bandositats i el bandolerisme²³.

No obstant això, la major part de la seda exportada des d'Alzira en el segle XVI procedia de les localitats de la seua àrea d'influència, ja que l'expansió del cultiu de la morera en el seu terme municipal va ser inicialment molt modesta. La seua difusió es va accelerar espectacularment a la segona meitat del

segle XVII (Peris 1992: 59), donant lloc al fet que Alzira es convertira en la principal localitat productora de seda del Regne de València. Segons el "alfarraz" realitzat en 1738, la seua collita s'estimava en 100.401 lliures, la qual cosa representava l'11,53% de la producció total del Regne. Però, a més, Alzira es trobava enclavada en un àrea amb una elevada densitat productiva, ja que en els seus voltants es localitzaven els municipis que obtenien les collites més elevades de la Ribera: Carcaixent i Castelló de la Ribera, al sud; Algemesí, al nord; Guadassuar i Alberic a l'oest; i Sueca i Polinyà a l'est. En el conjunt d'aquesta àrea es produïa un total de 284.257,5 lliures de seda, és a dir, al voltant de la tercera part de la producció total valenciana (Franch 1994: 73).

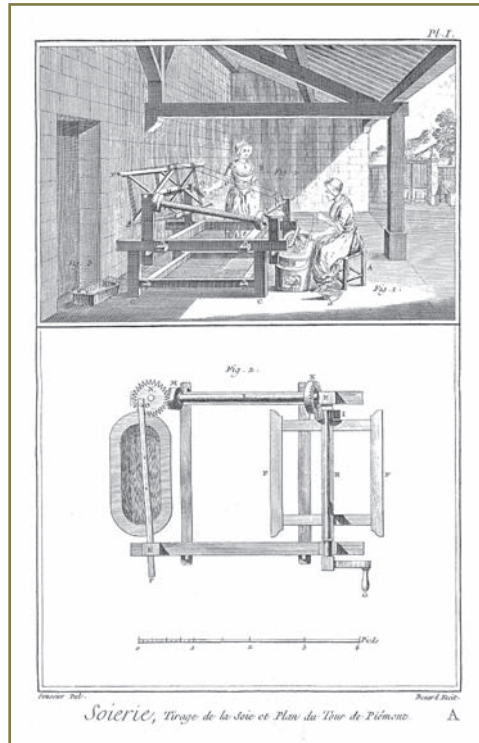
Però la prohibició de l'exportació de seda que es va adoptar en 1739 va reduir la rendibilitat del cultiu de la morera, la qual cosa va donar lloc al fet que aquest s'anara relegant cada vegada més en les explotacions agràries en favor d'altres cultius, entre els quals destacava l'arròs. En els manifestes que van realitzar anualment els "cosecheros" des de mitjan dècada de 1740 fins a 1772, la producció solia oscil·lar entre 30.000 i 40.000 lliures (Andrés i Franch 1983: 180), mentre que Cavanilles la va estimar en 50.000 lliures a principis de la dècada de 1790. Els manifestes revelen també el caràcter bastant general que tenia la producció de seda, ja que el nombre de declarants oscil·lava entre 650 i 700, la qual cosa representava quasi la meitat dels 1.554 propietaris registrats en el padró de riquesa de 1768 (Peris 1989: 142). Entre el 80 i el 90% d'ells obtenien una producció modesta, inferior a 101 lliures. Però existia una petita minoria que superava aquesta quantitat i acaparava entre el 40 i el 50% de la producció total. Entre ells figuraven destacats membres de l'elit local, com Bernat Seguí, familiar de la Inquisició, que va ser el major declarant en 1772, manifestant 732 lliures. Però el segon major declarant d'aquest any va ser Claudio Brunet, un comerciant d'origen francès que, a més de la seua collita de 177 lliures,

²³FRANCH, 1999;
MUÑOZ, 2015.

va declarar, a més, 498 lliures que havia adquirit a altres conreadors. Existien altres intermediaris d'aquest tipus, com el maltès Mariano Mifsud, que va comprar 72 lliures i va obtenir altres 91 per cobrances de crèdits, la qual cosa revela el caràcter monetari que tenia la collita de seda.

També els filadors estaven obligats a manifestar la seda que elaboraven a partir mitjans de la dècada de 1740, exigint-se fins i tot posteriorment la realització d'un examen per a poder exercir l'activitat. Al no existir un ofici que regulara el sector, en 1784 es va encomanar la funció d'examinadors al comerciant Claudio Brunet i el "velluter" Agustín López. En les matrícules que es van realitzar en 1771 i 1784 es van registrar 111 filadors, el 70% dels quals eren d'origen local. Però el contingent més important dels forasters procedia de la Vall d'Aiora, arribant a representar el 23,42% dels matriculats en 1784. El manifest de 1772 revela que el nombre de filadors que treballaven en la localitat era molt superior, ascendint a 180, ja que alguns ja estaven examinats. Seguien predominant els filadors locals, i, entre els forasters, a més dels de la vall d'Aiora, destacaven altres petits contingents de les comarques de l'Horta i la Vall d'Albaida i alguns filadors aïllats d'altres set comarques valencianes. Al voltant del 40% dels filadors locals van elaborar seda de la seua pròpia collita. Però el més habitual és que es treballara per a diversos conreadors, filant un total d'entre 100 i 200 lliures de seda. La majoria dels filadors treballen a preu fet, elaborant unes 10 lliures de seda diàries i obtenint una remuneració d'uns 30 reals de velló, dels quals una mica més de la meitat els percebia el filador i la resta els seus dos ajudants (Franch 2016, 214). El caràcter estacional del treball, juntament amb la seua duresa i la qualificació que requeria, expliquen els elevats salaris que es percebién, molt superiors als quatre reals diaris que guanyaven els jornalers menys qualificats.

Bona part de la seda obtinguda tant a Alzira com en la seua àrea d'influència se seguia remetent cap als restants centres manufacturadors espanyols. Així ho posa de manifest la certificació de la seda valenciana expedida cap a ells en la dècada de 1768-77. Si bé el 71% d'ella es va registrar en la duana de València, la d'Alzira li seguia en importància, controlant el 22%, mentre que en la de Xàtiva solament es va registrar una mica menys del 5% i el restant 2% es va expedir des de Gandía (Franch 1989: 71). La majoria de les 85.300 lliures expedides anualment per Alzira es van dirigir cap a Castella, encara que les remeses realitzades a Andalusia van anar adquirint una major impor-

Torn de filar la seda
 al estil del Piemont.
 Font: D. Diderot i J.
 D'Alembert, Encyclopédie,
 ou Dictionnaire raisonné
 des sciences, des arts et des
 métiers, París, 1751-1772

*Capítol 68 de
les ordenances del col·legi
de l'art major de la seda
de València al·ludint
a la resistència plantejada
pels artesans d'Alzira a la
integració en la corporació*

45
LXVIII. Por quanto en virtud de las facultades concedidas á dicho Colegio por mis Reales Provisiones, contenidas en las Ordenanzas antecedentes, y de lo que tambien se manda en la Real Pragmática de Teixidos, envío el Colegio á sus Vecedores, con despacho de su Juez Protector, y con asistencia de Escribano publico, para que visitasen (como lo hicieron) todas las Fábricas del Reyno; y habiéndolas encontrado casi todas de mala calidad, y sin la debida cuenta, ley ni peso, como constó por los Autos de Registro, se les aperció á dichos Fabricantes, que acudiesen dentro de quatro meses al Colegio para obtener su Magisterio, con el justo exámen, no han querido obedecer, ántes bien formalmente se han opuesto entre otras la Villa de Alcira, protestando los Registros del Colegio, con el pretexto de que aquellas tambien tendrán erigido Gremio de Terciopeleros; y con este motivo han suscitado varios pleytos, y en el interin prosiguen, así en dicha Villa como en otras partes del Reyno, las Fábricas de mala calidad, y sin la cuenta, peso, marca y ley, que se previene por mis Reales Pragmáticas y Provisiones, de que resulta gravísimo daño al bien público, y al crédito que hoy tienen las Fábricas del Colegio de Valencia, baxo de cuyo nombre despachan aquellas: Por tanto, ordeno y mando, que desde ahora en adelante se observe, cumpla y execute todo lo contenido en la Ordenanza antecedente rigurosamente, por todas y qualesquier personas de todas las Ciudades, Villas y Lugares del Reyno de Valencia, á excepcion de los que estuvieren erigidos en Gremio, con Ordenanzas aprobadas por dicha mi Real Junta de Comercio y de Moneda, ó que en adelante se erigieren y aprobaran por ella: Y que las personas que sirven de Maestros de este Arte en los Pueblos del Reyno de Valencia, deban en el término de quatro meses, contados desde el dia en que se les hicieron saber estas Ordenanzas, acudir á ser examinados á este Colegio, ó á la Junta á pedir aprobacion de Ordenanzas; y no lo haciendo, pasado dicho término, queden inhábiles de exercer este Arte, sin embargo de qualesquier Privilegio y eleccion de Gremio con que quieran examirse, que hasta ahora no han justificado, y que no sean oidos, menos que mostrando incontinentemente Privilegio mio, baxo las penas contenidas en la Ordenanza antecedente: y que si alguno no obedeciere, y sobre ellos se suscitase pleyto, ó le hubiese ya movido, no obstante él, tenga facultad el Colegio de Valencia para enviar á sus Vecedores, siempre que le pareciere y fuese conveniente, á las Ciudades, Villas y Lugares donde se fabrican, y encontrándose las Telas que no sean conformes á lo prevenido en mi Real Pragmática y estas Ordenanzas, puedan executar rigurosamente las penas establecidas en aquellas y demas que le correspondan, sin que persona alguna lo pueda embarazar por ningun pretexto, y que este registro le puedan hacer los Vecedores que tuviere de su cuenta el Colegio, en qualquiera Ciudad, Villa ó Lugar del mencionado Reyno;

tància a partir de 1775. Ara bé, si cap a aquesta s'enviava bàsicament seda en rama, la destinada a Castella estava ja torçada en la seua pràctica totalitat. La seda de la Ribera del Xúquer, canalitzada per Alzira, continuava sent, per tant, la font de proveïment fonamental dels centres seders castellans. Però, a diferència de les dues centúries anteriors, la major part de la seda de la Ribera es dirigia en el segle XVIII cap a la ciutat de València, que es va convertir en el principal centre manufacturer espanyol de teixits de seda.

Precisament el desenvolupament de l'activitat a València va dificultar l'expansió de la manufactura a Alzira. La difusió que va aconseguir el cultiu de la morera en la segona meitat del se-

gle XVII, juntament amb la crisi que va experimentar la sederia toledana, va determinar l'existència d'abundants excedents de matèria primera que van començar a ser consumits pels artesans locals. Resulta significatiu que en 1672 s'aprovaren les ordenances de l'ofici de velluters i teixidors de lli, els membres del qual elaboraven teixits de seda de baixa qualitat i preu que resultaven molt competitiu. En 1723 es va registrar l'existència de 16 mestres que disposaven de 36 telers d'aquesta naturalesa, sent el centre seder més important del Regne de València després de la capital. No obstant això, el Col·legi de l'art major de la seda de València va aconseguir estendre la seua jurisdicció a tot el territori en les ordenances de 1722 i 1736. Aquesta mesura implicava no solament la pèrdua de la independència dels artesans de les restants localitats, sinó també la imposició de la reglamentació tècnica d'aquesta corporació, que impedia l'elaboració dels teixits de menor qualitat que aquests realitzaven. D'ací la resistència que la majoria d'ells van plantejar a l'aplicació d'aquelles disposicions, la qual va ser particularment intensa en el cas d'Alzira, com s'indicava en el capítol 68 de les ordenances de 1736 (Franch, 2000, 47). Com a conseqüència d'açò, es va produir la completa desaparició del sector, almenys des del punt de vista legal, no registrant-se l'existència de mestres o telers en les visites que va realitzar el Col·legi de l'art major de la seda de València al conjunt del Regne entre 1739 i 1744. Certament, els teixidors de lli van aconseguir autorització de l'alcalde major d'Alzira en 1745 per a poder utilitzar el filadis de seda en els gèneres que elaboraven. Així mateix, continuaven utilitzant la denominació de "teixidors de lli i velluters", com s'indica en la desfilada que van realitzar els gremis en 1746 per a celebrar la coronació de Ferran VI (Lairón 1994). No obstant això, el Col·legi de l'art major de la seda de València va emprendre una ofensiva en la segona meitat del segle XVIII per a aca-

bar amb aquestes irregularitats, obtenint en 1780 una sentència de l'intendent en la qual es prohibia als artesans d'Alzira l'ús d'aquella denominació. A partir de llavors, la seua corporació solament podia ser coneguda com "teixidors de lli, cànem i talegeria", sense disposar de competències per a utilitzar la seda en els gèneres que elaboraren (Franch 1988: 103).

6. EL CRÈDIT CENSAL

Tomàs Peris Albentosa

A Alzira funcionà un mercat del crèdit fluid integrat per diverses fórmules. En temps medievals predominaren contractes a curt termini —alguns mesos— i amb una taxa d'interès feixuga, que arribava fins al 30% anual: anticipar productes que calia tornar amb escreix després de la collita, la usura i els deutoris. Però els censals, encara minoritaris durant els segles anteriors, esdevingueren el mecanisme creditici hegemònic a partir del segle XVI.²⁴

Foren una modalitat hipotecària que es constituïa amb la garantia d'un edifici, un camp o el conjunt de rendes d'una institució. El tret distintiu era que no hi havia termini per restituir els diners rebuts, ja que el censatari —deutor— només es comprometia a pagar la renda amb l'interès pactat mentre no li convinguera tornar el capital (en no ser considerats préstec des del punt de mira jurídic, permeté eludir la prohibició cristiana de cobrar interessos). Els creditors censalistes foren, sobretot, institucions eclesiàstiques: ja ho eren al final del segle XVI, quan posseïen un patrimoni integrat majoritàriament per censals i eren titulars de quasi el 90% d'aquest tipus de capitals, i el protagonisme eclesiàstic es mantingué durant les centúries posteriors, malgrat que l'interès màxim legal baixà al 5% l'any 1614 i al 3% en 1750.

La majoria dels censals estigueren col·locats sobre terres. En 1465, entre el 55 i el 60% gravaven camps (un terç de la superfície agrícola estava censada, detraient el 12% de la renda agrària), un 25-30% sobre edificis i la resta era deute municipal. Les 5.117 lliures censals consignades en els padrons de l'equivalent de l'any 1768, significaven el 13% de la renda neta generada en el terme: el 70% estaven carregats sobre terres i cases mentre que un 30% corresponia al deute públic municipal. Els censals que gravaven la riquesa generada a Alzira estigueren cada vegada més en mans forasteres: en 1465 posseïen l'11% d'aquest tipus de rendes, l'any 1580 en tenien més del 30% i en 1768 ja eren titulars del 52% del crèdit censal.

A l'Alzira dels segles XVI-XVII funcionà un actiu mercat del crèdit. Façana de la casa de l'Empenyorament, ubicada molt a prop d'on estigué l'ermita de Sant Roc, seu de l'actual Museu Municipal (foto González, dècada del 1970 o 1980)

²⁴Més informació en PERIS, 1989, pp. 105-124 i 230-256; 1993; 1994; 1998; 2003a, 224-237; 2008d, 2008e i 2008f així com 2011, pp. 270-306.

CREDITORS CENSALISTES, RENDES I CAPITALS CENSALS (ALZIRA, 1580)

GRUP SOCIAL	Censalistes		Renda anual		Taxació fiscal (peita)		Proporció dels censals en el patrimoni del grup
	Nº	%	Sous	%	Lliures	%	
Clergat i institucions religioses	69	71,8	18.404	88,9	4.933	87'0	80,7 %
Noblesa	14	14,6	1.336	6,4	541	9'5	7,6 %
Camperols	13	13,5	960	4,6	191	3'4	0,8 %
Total	96	100,0	20.700	100,0	5.666	100,0	14,1 %

Quadre 3.6. Font: reelaborat a partir de PERIS, 1989, p. 116.

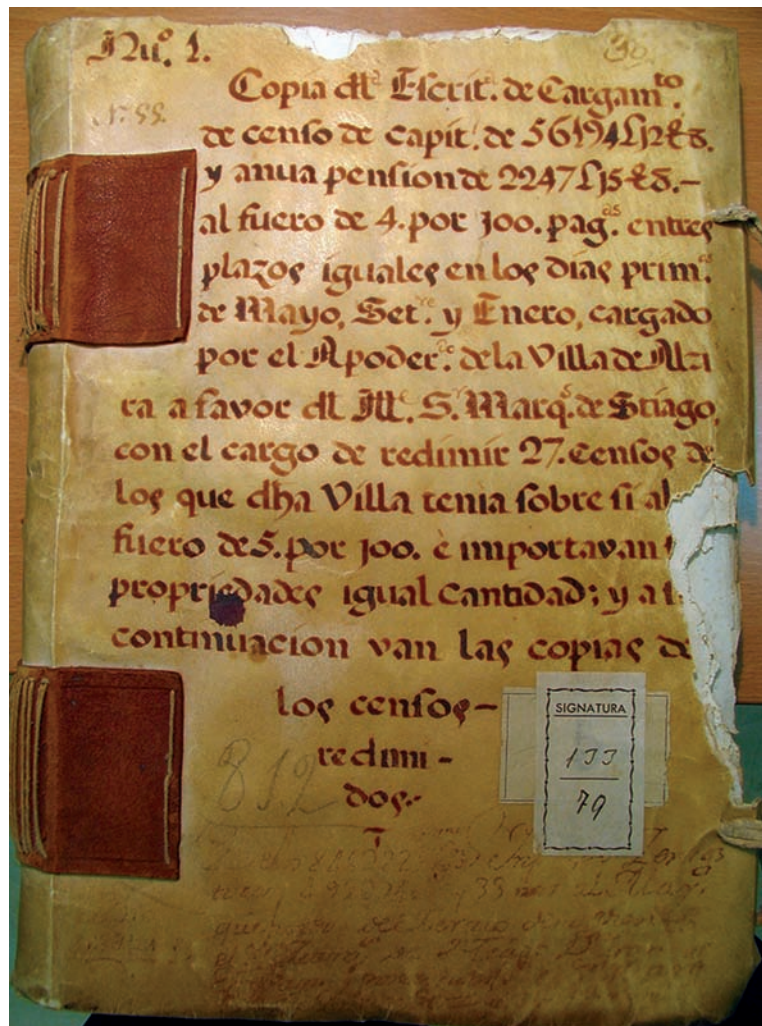
El clergat tingué un important patrimoni integrat fonamentalment per crèdits censals que proporcionaren rendes segures fins les acaballes del segle XVII. Portalada de la parroquial de Santa Caterina (foto TP)

La càrrega censal suportada pel municipi no fou feixuga fins arribar a la meitat del segle XVII, encara que les 29.536 lliures de 1590 augmentaren fins a 47.000 en 1634 (cada casa passà de pagar per aquest concepte una mitjana de 1,9 lliures anuals a 2,8). El gran salt es produí, però, durant les dècades centrals del Sis-cent, quan el passiu del consistori alzireny es triplicà fins assolir el zenit, amb 150.000 L l'any 1693: de resultes dels donatius atorgats a la corona per finançar campanyes bèl·liques i la política frumentària del consistori, cada veí havia de satisfer 11,8 lliures anuals per fer front als interessos generats pel deute municipal. Durant el segle XVIII, per contra, el passiu censal no cessà de reduir-se: baixà de 135.000 L en 1730 a 50.298 el 1799, de manera que les 4,5 L anuals per veí pagades en 1730 baixaren fins a 0,6 L al final de la centúria il·lustrada. Dit d'altra manera, les 7.000 L d'interessos satisfets per l'Ajuntament en 1730, que significaven més de la meitat de totes les despeses municipals, baixaren fins al 26% de 1768 o l'exigü 6,7% de l'any 1799 (Peris 2011: 270-306).²⁵

²⁵Cal tindre present, però, que aquest estalvi fou anul·lat per les creixents exigències tributaries de la monarquia borbònica.

Pel que fa als censals carregats sobre immobles particulars, aquesta fórmula creditícia ajudà a subsistir a la petita propietat camperola durant el segle XVI i bona part del

Sis-cents, contribuint a resoldre dificultats conjunturals. Però acabà per descreditar-se com modalitat inversora durant el Set-cent, quan coincidiren la rebaixa dels interessos i una forta alça de preus —que devaluava les taxes cobrades i els capitals cedits—, així com l'existència d'opcions inversores més temptadores. El corol·lari fou que moltes institucions eclesiàstiques cancel·laren censals per llançar-se a comprar terres i cases. Als llauradors en dificultats cada vegada els resultà més difícil trobar qui els atorgara crèdit censal i es veieren obligats a recórrer a les perilloses vendes a carta de gràcia (amb un interès major i que dificultaven retindre la propietat de l'immoble) o be acudir a la usura. Els alzirenys, acostumats a la favorable solució censal, quedaren deseparats front a les adversitats que afecten a les famílies camperoles. Durant la primera meitat del segle XVIII hi havia menys inversors disposats a cedir diners en forma de censals i més rendistes que ambicionaven convertir-se en propietaris de terres i cases. El crèdit era més necessari que mai, però incidia sobre uns patrimonis camperols ja molt endeutats i estava dominat per fórmules de préstec feixugues i perilloses per a la petita propietat. El resultat final fou que l'enfonsament dels censals i les intermitents crisis sederes acceleraren la desposseïó pagesa en favor de l'oligarquia local i de rendistes forasters, sobretot residents a les ciutats de València i Madrid, mentre que moltes famílies de llauradors alzirenys es veieren condemnades a convertir-se en arrendataris o jornalers, un dolorós procés que el tardà Monte-pío no fou capaç d'aturar (aspecte estudiat per Marrodán 1988).

El interessos satisfets pel crèdit censal significaven quasi la meitat de les despeses del consistori alziren en 1730. El marquès de Santiago, resident a Madrid, es convertí en el principal creditor del municipi des de meitat segle XVIII (A.M.A., foto TP)

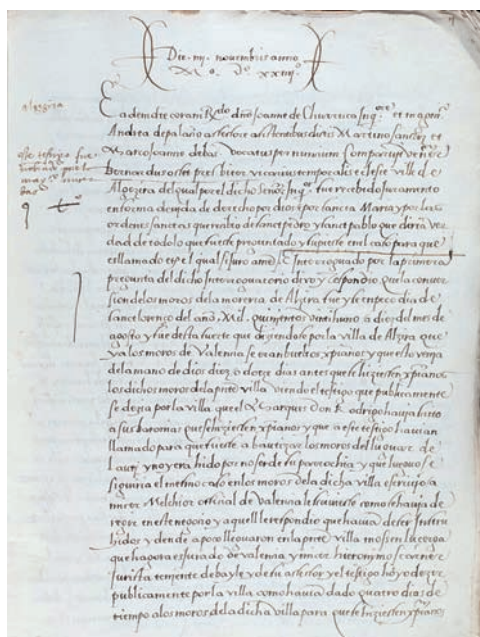
Des de meitat segle XVIII, sorgiren institucions de crèdit menys oneroses que els censals i els préstecs usuraris, com els pòsits de cereals i els monts de pietat. Portada d'una normativa reguladora del funcionament d'aquestes institucions en l'any 1753 (A.M.A., foto TP)

SOCIETAT I CULTURA EN L'ALZIRA MODERNA

1. ELS MORISCS. EL DECLIVI D'UNA COMUNITAT

Rafael Benítez Sánchez-Blanco

Declaració de
Bernat Osset, vicari de
l'església d'Alzira, sobre
com es va efectuar el bateig
dels mudèjars (Informacione
recepta super conversione
sarracenorum, University
of Pennsylvania Libraries,
Van Pelt Library, Lea ms.
20, f. 11r.)

La moreria d'Alzira coneix durant el segle XVI i fins a l'expulsió de 1609 un important declivi demogràfic i econòmic. Cal assenyalar que de les moreries de les ciutats de reialenc - València, Castelló de la Plana, Alzira i Xàtiva - solament aquesta última va mantenir certa importància. La de València havia quedat reduïda a algunes cases, mentre que les de Castellón i Alzira tenien poca població. En aquesta última, cap a 1568, hi havia 40 cases de moriscs, segons el cens de Jerónimo Muñoz; el pla parroquial elaborat per mandat de l'arquebisbe Ribera en 1574 dóna 35; en 1609, el cens de Caracena, una xifra semblant, 34, quantitat possiblement

unflada ja que en el recompte realitzat en 1602 per al repartiment del servei extraordinari solament s'esmenten 20. Si els comparem amb les xifres assignades a la població mudèjar al començament del cinc-cents, que se situen per sobre de les 100 cases, s'observa un declivi demogràfic molt important. La rebel·lió de la Germania, el baptisme forçós dels mudèjars pels agermanados en l'estiu de 1521 i la conversió general ordenada per Carlos V en 1525, són les causes fonamentals d'aqueix declivi, que acaba convertint a la moreria en un barri degradat (Lapeyre 1959: 31 i 41; Peris 1989: 28, 98-99).

En el baptisme forçós dels mudèjars de la Ribera es deixen sentir conjuntament la pressió dels agermanats d'Alzira i l'ambigua mà del Marquès del Zenete (Benítez 1996). Els alzirenys, després d'haver participat en la batalla de Gandía i d'haver actuat violentament contra els mudèjars de la Vall d'Alzira, es van dedicar a saquejar els

*Embarcament dels moriscos
 al port de Dénia, de Vicent
 Mestre, 1612-1613.
 Col·lecció Bancaixa*

pobles propers a la vila provocant les protestes de l'aljama d'Alzira. El Marquès, en exercici del seu càrrec de subrogat de Governador, va enviar a Alzira a Rodrigo de Lucerga, lloctinent del Bayle General, i a Jerónimo Escaner, que ocupava el càrrec d'assessor de la governació i d'advocat fiscal i patrimonial. En principi anaven a protegir als mudèjars ja que es tractava d'una moreria de reialenc, però en la pràctica la seua tasca va ser convèncer-los que es batejaren. S'entaula una negociació amb l'aljama d'Alzira que finalment accepta el baptisme, que va començar a celebrar-se amb tota solemnitat el dia de Sant Llorenç (10 d'agost de 1521) enmig de la gaubança dels cristians.

En aquesta negociació va intervenir per part dels mudèjars l'alamín Pacias, i per part cristiana el prior de la Murta. En efecte, com a manifesta un altre dels frares, Lucerga i Escaner van cridar a fra Jacobo Guasch, prior de la Murta, perquè

lo alamin de la moreria de Algezira, quis nomenava Pacias, que nos volia fer christia sino que vingues lo dit pare Prior e que ell faria lo que li aconsellaria. [...] E axi vingueren ell dit pare prior y est testimoni en companya de aquell e arribats que foren en la present vila de Alzira trobaren en lo raval als dits micer Jeronim Scarner y mossen Lucergua y al dit Pacias o alamin. E lo dit prior y ell testimoni anaren a casa del dit Pacia ab aquell y trobaren a la muller de aquell y a les filles que ploraven. E ell testimoni li dix que perque ploravan les filles y lo dit Pacia li respos que posaus la ma al cor si os fesen tornar de christia moro si plorariu²⁶.

Després de la conversió van viure com a cristians i acudien a missa, tant a l'església "major" com a l'antiga mesquita, que va ser beneïda solemnement i es va col·locar sota la invocació de S. Llorenç, durant tres o quatre mesos, fins que "vino el Visorey

²⁶*Informatione recepta super
 convertione sarracenorum,
 University of Pennsylvania
 Libraries, Van Pelt Library,
 Lea ms. 20, ff. 10 v.-11*

Embarcament dels moriscos
pel Grau de València,
de Pere Oromig, 1613.
Col·lecció Bancaixa

a poner el ejército sobre la dicha villa, que mucho o la mayor parte se fueron a diversas partes a vivir entre moros". Pel que sembla, davant la presència de les tropes reals, uns es van anar cap a la zona de Gandía i uns altres van passar a Berbería. Ho van fer "porque vehien que no les valia mas esser christianos que esser moros". Alguns van tornar i van convèncer als altres de tornar a l'islamisme, però poc més tard, en 1524, el baptisme va ser considerat vàlid i tots obligats a viure com a cristians (Benítez, 2000).

Les dades demogràfiques presenten un notable paral·lelisme amb la informació disponible sobre els propietaris, com pot veure's en els següents quadres numèrics. (Elaboració pròpia sobre dades de Peris 1979: 59-60, i Gil 1983: 66, per a 1609). I el declivi del nombre d'aquests va unit a una disminució de les terres posseïdes pels moriscs. En l'evolució d'ambdues variables es constata que el període de major caiguda de les superfícies té lloc entre 1518 i 1530, mentre que en el nombre de propietaris entre 1530 i 1570. Segons les dades aportades per Tomás Peris, ja en vespres de la Germania es va produir un gran traspàs de propietats majoritàriament dins de la comunitat mudèjar (319 hanegadas sol en 1516), fenomen que s'acreix després de la conversió forçosa (390 en 1526, 780 en 1528), terres que en aquesta ocasió passen quasi íntegrament a les mans de cristians vells (Peris, 1979, 47-54). El conflicte bèl·lic, culminat amb el baptisme forçós que col·locava a la minoria d'origen islàmic, envoltada de cristians vells, a la vista d'uns veïns les denúncies dels quals podien portar-los davant el Sant Ofici, són les causes que els van forçar a l'abandó d'Alzira a la recerca de poblacions menys exposades i també en bona mesura, difícil de quantificar, cap al nord d'Àfrica.

Una població en disminució, que va perdent propietats i, que veu disminuir el nombre i riquesa dels seus "notables". Així, en la distribució de la propietat anterior a la Germania (corts cronològics de 1512 i 1518) observem una estructura de la propietat

bastant equilibrada ja que si bé hi ha una minoria que amb més de 75 fanecades posseeix entre el 20 i el 25 % de la terra, i hi ha una majoria que amb menys de 25 solament té entre el 24 i el 28 %, entre mitjanes trobem un grup nombrós de mitjos propietaris (25 a 75 fanecades) que oscil·la entre el 30 i 35 % del total i controla entorn de la meitat de les terres.

	1512				1518			
	Propietaris		Fanecades		Propietaris		Fanecades	
	Nº	%	Nª	%	Nª	%	Nª	%
0 a 25	73	65,77	748,75	28,00	62	60,19	704,75	24,41
25 a 75	33	29,73	1270,3	47,50	37	35,92	1573,3	54,49
> 75	5	4,50	655,25	24,50	4	3,88	609,25	21,10
TOTAL	111	100	2674,3	100	103	100	2887,3	100

Aquesta estructura canvia després de la conversió: en 1530 desapareixen els majors propietaris i augmenta el percentatge dels quals posseeixen poc, i el minso 17 % de propietaris amb més de 25 fanecades i menys de 75 no arriba a posseir la meitat de la propietat. Si en 1570 s'ha recuperat aqueixa mitjana propietat, en vespres de l'expulsió ha tornat a descendir.

	1530				1570				1609			
	Propietaris		Fanecades		Propietaris		Fanecades		Propietaris		Fanecades	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
De 0 a 25	62	82,67	597,8	54,49	14	56,00	207,75	31,33	14	77,78	169	45,37
25 a 75	13	17,33	499,3	45,51	11	44,00	455,25	68,67	3	16,67	122,5	32,89
> 75									1	5,56	81	21,74
TOTAL	75	100	1097	100	25	100	663	100	18	100	372,5	100

Per la seua banda, l'anàlisi de la distribució dels principals tipus de terres i cultius ens mostra com en els primers talls cronològics la terra campa, susceptible de portar cultius de temporada, suposa pràcticament el 80 % de la superfície, i a molta distància trobem els dos cultius mediterranis típics: vinya (5 a 6 %) i olivera (per sota del 5%). I a continuació dos cultius arboris com garrofers i figueres. El conjunt d'aquestes cinc dedicacions suposa un 90 % del total de la superfície conreada en mans de la minoria. Estem, doncs, davant un sistema agrari centrat en el cultiu anual del cereal, bàsicament blat, però amb presència també de l'arròs, i que té com complement cultius arboris (Peris 1979: 72-85).

La imatge que obtenim en 1609, en el moment de l'expulsió, és bastant diferent: la morera ha ocupat l'espai, possiblement començant a inserir-se en els marges de les parcel·les de terra campa (32 %) per a anar cobrint després la superfície d'aquestes (3,62 %), de manera que la terra campa no arbrada solament ocupa el terç del total. Les oliveres, sols o en combinació amb altres arbres i dedicacions, segueixen tenint una presència destacada, mentre que la vinya sembla haver desaparegut (Gil 1983: 69). Assenyalar, finalment, que la imatge obtinguda de l'orientació agrària dels

	1512		1518		1530	
	Fanecades	%	Fanecades	%	Fanecades	%
Terra campa	2117,25	79,15	2256,00	78,13	870,00	79,3
Vinya	135,00	5,04	151,00	5,22	66,00	6,01
Oliveres	109,25	4,08	139,50	4,83	29,50	2,68
Garrofers	52,75	1,97	42,00	1,45	6,00	0,54
Figueres	42,00	1,57	21,00	0,72	18,00	1,64
TOTAL		91,81		90,35		90,17

	1609	
	Fanecades	%
Terra campa	121,00	32,48
Campa i moreres	120,00	32,21
Moreres i oliveres	16,00	4,29
Moreral	13,50	3,62
Campa i oliveres	14,00	3,75
Oliveres	12,00	3,22
Oliveres i garrofers	12,00	3,22
TOTAL		82,79

moriscs no difereix molt de la general del terme d'Alzira (Peris 1989: 79).

L'expulsió, del desenvolupament de la qual no tenim notícies en el cas d'Alzira, més enllà de les del buit deixat per les reduïdes famílies que quedaven i la liquidació de les seues propietats, no va deure afectar excessivament a l'economia agrària de la població.

2. PARCIALITATS, ORDRE PÚBLIC I ADMINISTRACIÓ DE JUSTÍCIA

Vicent M. Garés Timor

Les desavinences, la conflictivitat i la violència han sigut i continuen sent aspectes inherents a totes les comunitats humanes. No debades, aquestes han estat presents al si de totes les relacions socials. De fet, allò veritablement estrany haguera sigut el contrari, és a dir, l'absència de friccions i discrepàncies. Per tant, d'açò es desprén una necessitat imperiosa: les societats en el transcurs de la seua història han hagut de gestionar aquestes discordances o diferències, *a priori* intentant vetlar sempre pel manteniment de l'ordre públic i la correcta administració de la justícia.

En aquest sentit, hem de ser conscients que en el passat no sempre hi va haver unes institucions de justícia estatals administrativa i legalment capacitades per estendre les

Dos models d'armes de foc característiques de l'època: un pedrenyal i un pistolet

seues competències sobre tot el territori. És més, durant l'edat medieval i moderna tampoc es podria parlar de «justícia» en singular, sinó que tindria més sentit fer-ho en plural: «justícies». Dit en altres paraules, no solament existien diferents tribunals, sinó també diversos tipus de justícia (senyorial, reial, territorial, local, pública, privada, etc.). Ho portem a col·lació perquè no hi havia —a diferència del que ocorre en l'actualitat— una unió categòrica entre l'administració de justícia i les entitats estatals

de caràcter públic. Per consegüent, d'açò s'infereix —per sorprenent que ara ens pugja semblar— que les diverses modalitats de justícia hi van haver de conviure, malgrat que no sempre s'hi van complementar amb eficàcia ni hi van mantenir una coexistència pacífica. En eixa direcció, si bé és cert que durant l'edat moderna els estats van aconseguir jerarquitzar les diverses instàncies judicials i també van consumir la superioritat dels seus tribunals propis sobre la resta dels òrgans judicials, aquests van haver de bregar freqüentment en la pràctica amb les jurisdiccions senyoriales, les justícies locals, amb la *infrajustícia* o amb la justícia de caràcter privat. Tocant a açò darrer, no per casualitat la major part dels codis jurídics europeus elaborats durant l'edat medieval van incorporar la *faida* o guerra privada, açò és, una inveterada pràctica emanada del primitiu dret de naturalesa germànica.

No obstant això, la veritat va ser que des de mitjan segle XV i de manera més palesa a partir del Cinc-cents, la major part dels estats europeus van experimentar una sèrie de transformacions que van precipitar un gradual canvi del discurs social sobre la violència i un progressiu avanç de la justícia de caràcter públic. Açò, al remat, motivà que es produïra una sobtada reducció de la tolerància institucional envers aquest atàvic costum (Chittolini 1993: 553-589; Pérez 1990: 236-237).

Així doncs, no ens ha d'estranyar que el corpus jurídic valencià, en la rúbrica de *malfeytors y de guerrejar* concedira a nobles, cavallers i gentilhòmens la possibilitat de recórrer a la justícia de les mans a condició que compliren els preceptes legals del desafiament (Colón i Garcia 1999: 110-149; Salvador 2003: 21-22). Si bé en altres regions i territoris aquesta manifestació violenta, de la qual acabaven participant tots o la major part dels sectors de la societat, rebia el nom de *vendetta*, *blood feud*, *private war* o *fehde*, en l'àmbit de l'antic regne de València solien emprar-se termes com ara *parcialitats*, *faccions* o *bandositats*.

Il·lustració processal d'un sentenciat per bandoler (Fotografia de l'obra de Jaume Serra i Barceló "Els bandolers a Mallorca (segles XVI-XVII)")

Gravat d'un bandoler a cavall (Portada de l'obra de Sebastià García Martínez "Bandolers, corsaris i moriscos")

Gravat d'un bandoler a cavall en què agredeix una altra persona (Portada de l'obra col·lectiva "El bandolero y su imagen en el Siglo de Oro")

Tot açò ho portem a col·lació perquè la vila d'Alzira no en va ser cap excepció dins del context valencià i internacional. En eixe sentit, hem de referir, a tall d'exemple, les greus hostilitats que es van suscitar durant el regnat de Ferran el Catòlic entre els Martorell —parents de l'autor del *Tirant lo Blanch* (Villalmanzo 1995: 44 i 112-113)— i els Castellví, entre altres motius, pel control dels recursos i ressorts de poder a l'Illa del Xúquer.

Pel que sembla, un dels episodis més destacats va esdevindre el 1489, quan el rei Catòlic va confiar la batllia d'Alzira a Jaume de Santàngel i aquest va decidir delegar les seues funcions en Bernat de Castellví²⁷, nét de Lluís de Castellví, senyor de Carlet, alhora que nebot de l'homònim posseïdor de Benimuslem. Sens dubte, aquest nomenament va contribuir a magnificar unes desavinences que venien de lluny i que havien enfrontat els Martorell i els Castellví pels seus dominis de Murla i Xaló; problema teòricament alié a la vila d'Alzira (Salvador 2014: 260; Villalmanzo 1995: 67-75, 162-166).

Tot apunta que les baralles i batusses van ser de tal gravetat que van arribar a alterar l'ordre públic i van comprometre el govern i la bona administració de la justícia. L'estiu de 1500, Ferran el Catòlic va haver d'amenaçar Bernat i Francesc de Castellví -batlle i lloctinent de batlle, respectivament- de suspendre'ls dels seus càrrecs si persistien els enfrontaments i es negaven a signar paus i treves. Dit i fet. Bernat de Castellví va ser apartat de la batllia, l'any 1501, poc després de desobeir les ordres reials tocants a l'elecció del justícia.

Tanmateix, el cessament del cavaller no es va mantindre gaire temps, atés que el batlle general l'hi va restituir poc després. Ara bé, de res no li va servir perquè el maig de 1503, el rei Catòlic, l'en va tornar a destituir i a més li va prohibir residir o encara també entrar a l'Illa del Xúquer, "mayormente estando ahún por darse conclusión en los bandos qu-él tiene con los Marturelles"²⁸. El 4 d'abril de 1508, va prendre possessió de la batllia d'Alzira, Rodrigo de Salzedo: el primer d'aquest llinatge, els membres del qual van regir aquest ofici durant quasi huitanta anys²⁹ (Bernabeu i Garés 2018: 427-440).

Així mateix, transcorregudes unes quantes dècades, després de les Primeres Germanies, les parcialitats de la vila d'Alzira van tornar a ser preocupants. En aquesta ocasió, els actors principals d'aquests altercats van ser els Valero, Vendrell, Traucador, i Garí, enemistats amb els Lluquí, Guerau, Vilanova i Garcia. Si bé detectem una aparent muda pel que fa als llinatges que van protagonitzar alguns dels enfrontaments més destacats, la veritat va ser que aquesta alteració violenta de l'ordre públic va continuar tenint com eixos conductors essencials la lluita pels ressorts de poder i el control dels recursos de la localitat, i arribà, fins i tot, a comprometre la seguretat i el bon govern de la vila durant els anys trenta i quaranta. (Garés 2015b: 194-211).

²⁷ARV, *Mestre Racional*, 946, f. 1r-v.

²⁸ARV, *Reial Cancelleria*, 496, f. 215; ARV, *Reial Cancelleria*, 596, f. 304, 307 y 319; ARV, *Reial Cancelleria*, 141, f. 58 v; ARV, *Batllia General*, 1162, f. 450 v.

²⁹ARV, *Mestre Racional*, 963, f. 1r.

Molt més conegudes i estudiades han estat les faccions o els bàndols de la segona meitat del segle XVI i la primera meitat del segle XVII. Això ha sigut així des de fa dècades a causa de treballs com ara els de James Casey, Sebastià García Martínez, Inmaculada Peris Giménez, Amparo Felipo Orts o Francisca Miralles Vives, que van centrar total o parcialment el marc d'estudi a la vila i contribució d'Alzira. A açò caldria afegir les suggestives monografies de Tomàs Peris Albentosa sobre la Ribera del Xúquer. Tot plegat ha permès meditar, interpretar i divulgar alguns significatius afers, així com resseguir la repressió exercida per part dels successius lloctinents generals que hi van passar pel regne de València durant aquest darrer període del règim foral valencià (Casey 1981: 241, 243-246 i 248-251; Felipo 1988: 133-186; García 1991: 103-111 i 128-129; Miralles 1988: 115-126; Peris 2002: 209-266 i Peris 1996).

Pel que fa a la segona meitat del segle XVI hem d'assenyalar que el creixement demogràfic i urbà experimentat per alguns dels llogarets de la contribució de la vila d'Alzira (Algemesí, Carcaixent i Guadassuar), el qual va estar fonamentalment apuntalat per la sericultura, va possibilitar la formació de noves elits amb voluntat dirigent que van acabar per posar en qüestió la posició central de la vila mare. Paral·lelament a açò, es documenta un notable descens del protagonisme nobiliari en la conflictivitat en favor d'algunes d'aquestes incipients oligarquies, alhora que augmentava considerablement l'evasió fiscal i l'extracció fraudulenta de seda (Franch 1999: 289-310; Garés 2015b: 759-772; 2015c: 1097-1114; 2018: 131-158; Muñoz 2015: 229-241). Tot açò és especialment visible en el cas dels Talens de Carcaixent, que es van convertir en un dels nous baluards de les guerres de bàndols en el reialenc alzireny³⁰, alhora que interessats conductors i creadors dels instruments de legitimitat encaminats a la segregació (Casey 1981: 241, 243-244 i 248-249; Garés 2012a: 259-275; Garés 2012b: 529-540).

Precisament, és a partir de l'obtenció dels privilegis d'universitat (1576) i de vila reial (1589) per part de Carcaixent que hauríem de situar cronològicament l'inici o la configuració de les conegudes parcialitats que van enfrontar algunes de les seues poderoses nissagues. D'un costat, els Talens, Albelda, Lloret i Badia i, d'altra, els Timor, Garrigues, Guerau, Armengol i Noguera. En efecte, novament assistim a una manifestació violenta o lluita intestina entre les principals famílies carcaixentines per ocupar els ressorts de poder i controlar els recursos o els mitjans de producció, entre d'altres (Felipo 1988: 133-186; García 1991: 103-111 i 128-129; Miralles 1988: 115-126; Peris 2002: 209-266).

En eixe ordre de coses, malgrat que manquen estudis i dissertacions, tot apunta que no es podria parlar de «bandositats de la Ribera»— terme encunyat per Sebastià García Martínez— fins l'expulsió dels moriscs (1609), o no almenys amb unes connotacions ben marcades de conflicte comarcal més o menys visiblement unificat. No debades, la repoblació que es va seguir als llocs de senyoriu més immediats a la vila d'Alzira (calia refer les xarxes logístiques que havien facilitat el contraban) podria haver contribuït a l'extensió i conflagració de les hostilitats o parcialitats vinculades inicialment a l'àmbit del reialenc (Alzira, Carcaixent, Guadassuar i Algemesí), cosa que va poder convertir-les, durant bona part del segle XVII, en un problema de rivalitats més cohesionades i d'abast més o menys comarcal (Garés 2015b: 771-772). Pel

³⁰El llinatge dels Talens va estar al capdavant d'una facció de les parcialitats del reialenc alzireny fins a ben entrat el segle XVII. ACA. Consell d'Aragó, llig. 702, 55. BUV. Vària 9 (65).

que fa al final d'aquestes guerres privades, Sebastià García Martínez situa el seu ocàs al quinquenni comprés entre 1678 i 1683 (García 1991: 201-228).

Després del triomf militar de Felip V i l'abolició dels furs, es va produir un canvi radical en el sistema polític d'Alzira i de tot l'antic Regne: la substitució del Consell per l'Ajuntament. La desaparició del càrrec anual de justícia va comportar que les seues atribucions anaren a parar al corregidor; càrrec ocupat per militars de confiança de la corona, que van imposar la disciplina castrense. Com diem, el corregidor a la vila d'Alzira -com en la resta de municipis valencians de reialenc- es va convertir en una espècie de comissari encarregat de regir l'Illa del Xúquer i controlar la resta de pobles inclosos en el corregiment, tot amb atribucions de governador militar i jutge en primera instància. En la pràctica, però, (almenys fins a 1749) aquesta i altres tasques van estar delegades total o parcialment en la figura de l'alcalde major. El gran canvi es va produir, no obstant això, l'any 1768 quan es va substituir el corregiment militar pel de lletres; moment a partir del qual els corregidors van començar a ser buròcrates i es va eliminar la figura de l'alcalde major (Peris 2009: 185-202).

3. DELICTES SEXUALS I DOBLE MORAL

Inmaculada Peris Giménez

A la ciutat d'Alzira de la segona meitat del segle XVI, juntament amb una delinqüència de caràcter violent, protagonitzada per grups organitzats -bandositats i parcialitats- que s'enfrontaven pel control del poder polític i econòmic, convivia altra, podríem dir de caràcter quotidià, en la que participava qualsevol veí de la vila (Peris 1985: 259). Un tipus de delinqüència que no era exclusiva d'aquest període ni d'aquella societat i que, malgrat els segles transcorreguts, no es massa diferent del panorama delictiu contemporani. Tal vegada canvien les consideracions morals, les formes d'administrar justícia, el tipus de sentències, però no canvien ni moltes de les seues tipologies (robatoris, furts, assassinats, prostitució, violacions, actes *contra natura*...), ni les causes (venjança, cobdícia, sexe...)

El Justícia era l'encarregat de perseguir, controlar i castigar l'activitat delictiva d'Alzira i dels quaranta-dos pobles sota la seua jurisdicció, en primera instància. El càrrec era elegit pel sistema d'insaculació. En primer lloc, el municipi escollia dotze electors, sis pertanyien a la parròquia de la Verge Maria i sis a la de *Santa Catherina*. A continuació cadascun d'aquests elegia un compromissari, els noms dels quals es posaven dins d'una bossa d'on es treien tres noms. Finalment era el Batlle, en nom del rei, qui escollia un, aquell que millor li convenia (Parra 1967: 477). El temps per a exercir el seu mandat estava limitat a un any, tenint competències en causes civils i criminals. Estava a la seua disposició un cavall per acudir als llocs on era necessari, el seu salari era de 50 lliures -1000 sous- mensuals que completava amb la meitat del total de les penes econòmiques aplicades³¹ (Pérez 1984: 70). Pertanyia als grups socials més benestants de la vila, ciutadans i cavallers, alternant-se d'any en any. En ocasions alguns d'ells solien repetir càrrec, com fou el cas de Pedro de Mur, cavaller, o Pedro de Velasco, ciutadà (Peris 1996, 3).

³¹El salari d'un d'obrer de vila era aproximadament de 4 sous diaris.

Representació de l'aplicació del turment al poltre. Una de les tècniques que utilitzava el Tribunal de la Santa Inquisició al llarg de l'edat Mitjana i Moderna per fer confessar els delictes o pecats greus als acusats.

Encara que per a exercir de Justícia una de les condicions era la de ser homes de provada virtut (Peris 1996, 30-31; Pérez1984, 70), sembla que no sempre es complia aquest requisit, com figura en les ordenances municipals de 1591, on es denuncien irregularitats en les seues funcions (Ribes 1994: 251-55).

A banda de les penes de caràcter econòmic aplicades i que quedaven registrades en els escrits del Maestre Racional, podien aplicar penes corporals, com eren azots, turment i, fins i tot, la forca. La persona encarregada d'aplicar-les era el verduc, *boc-hí* o *villalobos*, com apareix nomenat a les nostres fonts documentals. No deuria ser un treball massa cobdiciable ja que algunes de les persones que exercien de verduc venien d'altres localitats, com Xàtiva o Gandia.

Sembla estrany que, malgrat que en tot el període d'estudi es produïren bastants delictes greus, com assassinats, la major part dels càstigs corporals foren a lladres, setze de les deu sentències que es dictaren. En una ocasió, a més a més de la pena a galeres, dos lladres reberen cadascun 100 azots³². I en 1578 se castigà a la forca a dos lladres, rebent el verduc per dita execució la quantitat de 267 sous (Peris 1996: 31).

La tipologia delictiva era variada i nombrosa (Peris 1986), però en el present article ens centrarem en els delictes denominats contra la moral, tots ells relacionats amb el sexe. En quasi tots, i com no podia ser d'altra manera, apareix el protagonisme de la dona, com infractora però principalment com a víctima. En canvi en qualsevol altre delicte la participació femenina era quasi inexistent.

La reincidència era bastant freqüent, malgrat les mesures de control i càstig que aplicaven, tant les jurisdiccions civils com les eclesiàstiques.

A través d'aquests delictes, als que no escapen seglars ni capellans, podem visualitzar la mentalitat masclista i la doble moral cristiana de l'època. I així, encara que les

³²AMA, Causes Criminals 0501, 20, fol. 5r.

Recreació pictòrica d'un bordell de la València medieval. Es molt evident la presència en un mateix escenari del poble, l'església i la monarquia.

“donjuanisme” i es mitifica la virginitat (Garcia 1981: 50-51). Es mitifica tant com al mateix temps s'atempta contra ella. Una societat on convivien d'una banda les rígides i severíssimes exigències d'honestedat de les dones pròpies (esposes, filles, germanes...) i d'altra, la tendència baronívola en gaudir de les dones d'altres i, per descomptat, de les definides com a públiques (Tomás 1969: 209).

Una de les agressions i que, desgraciadament en la nostra societat del segle XXI es noticia habitual, era aquella que atemptava de manera agressiva contra una dona, la violació, que quan la víctima era menor i verge es considerava estupe. Entre 1575 i 1587 apareixen tres sumaris³³ de processos judicials seguits contra l'agressor, dos per violació i una per estupe. D'aquestos sumaris es despren que, els homes eren joves i de millor condició social i econòmica que les seues víctimes, filles de vídues o criades i, a més a més, menors d'edat 15-16 anys. Que aquells utilitzaven una promesa matrimonial o una amenaça de mort per aconseguir els seus propòsits, com relata al Justícia una de les víctimes, “que callàs y consentís en lo que ell volia fer, y quès casaria amb ella...que sinó u consentia que la mataria...”³⁴. Malgrat aquestos processos, sembla que aquests tipus d'agressions no sempre eren suficientment denunciades i castigades, perquè en les declaracions de diversos testimonis es descriu a un dels agressors, Domingo Spanya, llaurador, 21 anys, que tenia fama en la vila d'Alzira de “home molt atrevit y home que ab altres absi fadrines, com casades, honrades, acostuma fer semblants empeniments així en cases com en camins reals”³⁵. Els agressors no solen ser aliens a la comunitat sinó veïns i coneguts de les víctimes. Encara hui en dia no es estrany que es done aquesta circumstancia.

En les víctimes es veu la gran preocupació per demostrar la seua honestedat i bona fama i denuncien que aquesta agressió les ha perjudicat en estar difamades per la vila. A més a més, una de les joves que pogué fugir del seu agressor, tingué que demostrar que encara era verge. I així la seua madrina declara davant del Justícia que aquella “vista e reconeguda y ben mirada, e a trobat estar aquella donzella, e no estar estropada en res ni per res, de sa virginitat...”³⁶

Les formes per resoldre aquestes agressions podien variar i, vist amb ulls actuals, com a poc son “curioses”. Si agressor i víctima eren de la mateixa condició soci-

³³AMA, Causes Criminals 0501, 13, 40, 44

³⁴AMA, Causes Criminals 0501, 40, fol. 1r-v

³⁵AMA, Causes Criminals 0501, 40, fol. 8 v

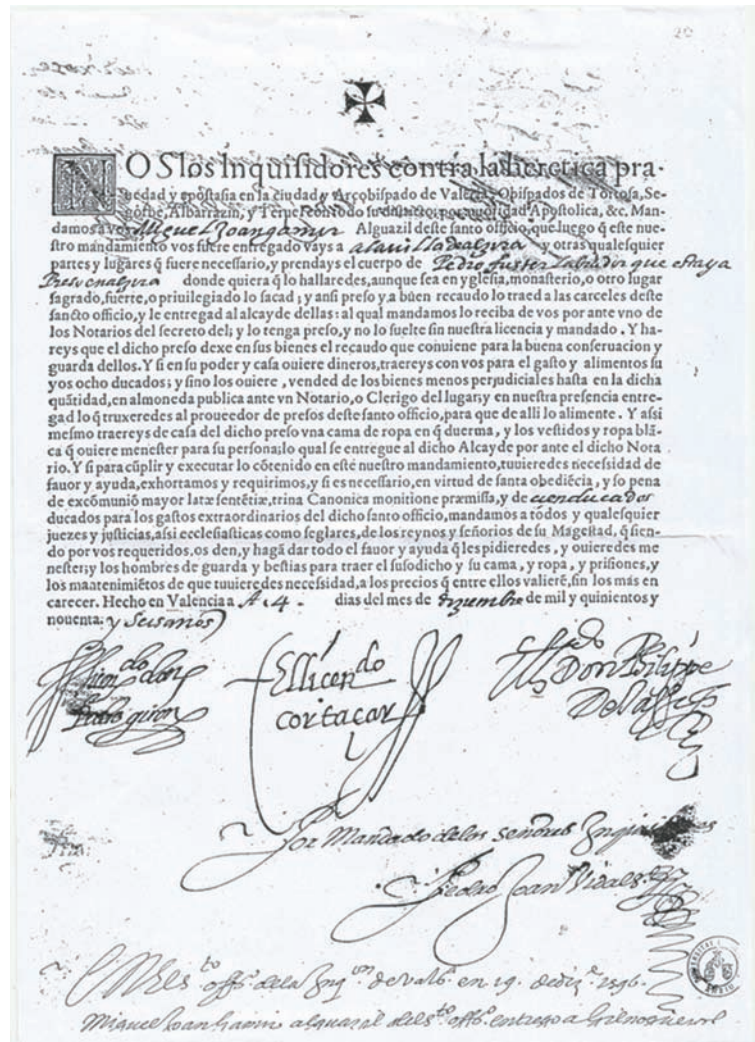
³⁶AMA, Causes Criminals 0501, 40, fol. 2-v

al la solució era oferir-li matrimoni, si la condició era distinta, els furs disposaven que la víctima tinguera una compensació econòmica que facilitara un matrimoni amb un home de la seua mateixa condició (Roca 1970: 286). Tanmateix en una de les sentències l'agressor, que fugí d'Alzira, fou condemnat pel Consell del Justícia de la vila a la pena de desterrament per tres anys³⁷.

El segrest era altra de les agressions contra una dona, sembla eren escassos i comesos principalment per forasters. Els furs valencians indicaven que la pena de mort seria aplicada al segrestador de dona casada, verge o vídua amb hàbit religiós (Roca 1970: 277). Però en les nostres fons sols tenim constància que se substancien amb penes econòmiques. I així pel segrest d'una dona soltera fou imposada una quantitat de 161 sous, i pel d'una morisca casada 95 sous i 8 diners (Peris, 1986). L'objectiu del segrest no queda pales en les nostres fonts d'investigació, entre els possibles estaven, forçar un matrimoni, la possessió carnal o destinar-la al comerç públic. (Roca 1970: 279)

Si el segrest apareix com poc habitual, per contra eren prou destacables altres practiques perseguides i castigades per la llei, com eren tot tipus de relacions sexuals i convivència entre home i dona fora del estricte marc del matrimoni, i considerades de major gravetat si eren de domini públic, com l'adulteri i el concubinat. De les penes imposades sols tenim notícia que foren de caràcter econòmic, i als homes. Les quantitats, entre 90 i 115 sous "per estar amigats" i 288 sous "per habitar amb dona" (Peris 1986). Però sembla que donada la reincidència no dissuadia als "amants".

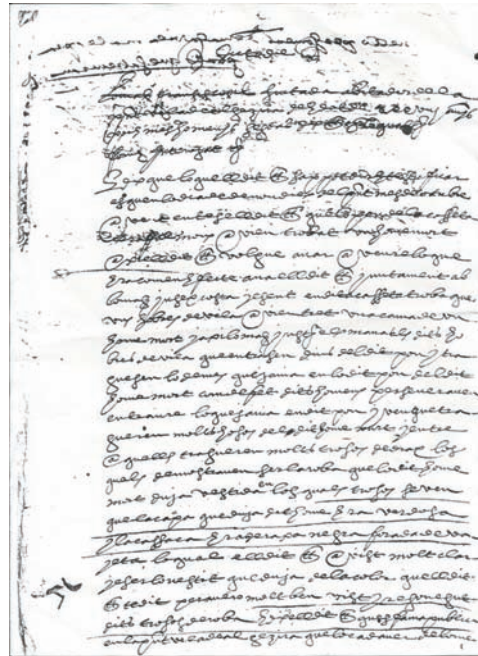
El professor Bennassar (1979: 171) apunta que estes relacions estaven prou esteses per tot el territori de la Corona Espanyola. I ja preocupava a finals del segle XIV a les autoritats d'Alzira, com queda reflectit en les Ordenances Municipals, que disposen que es castigarà a pena d'assots (Lairón 1983, 100-101). En l'origen d'aquestes relacions diversos estudis destaquen situacions d'inestabilitat econòmica, que impediria un matrimoni o el freqüent fracàs matrimonial del segles XVI i XVII per falta d'una vertadera atracció física i amorosa, vist com un contracte i l'instrument idoni per a la procreació que permetia la transmissió i conservació del patrimoni, fora impor-

Fragment duna part del procés inquisitorial de 1596 seguit contra Pedro Fuster pel delict de bestialisme. En ell es demana que l'acusat siga traslladat de la presó d'Alzira a la de la Inquisició a la ciutat de Valencia. Arxiu Històric de València (AHV)

³⁷AMA, Causes Criminals 0501, 40, fol. 15 r.

Fragment d'un sumari de
Justícia Criminal d'Alzira,
segona meitat del segle XVI
(AMA)

tant o ínfim (Tomás, 1969, 76; Garcia 1981, 52).

La prostitució, controlada i localitzada en el bordell o partit, no era perseguida per la justícia valenciana i, malgrat que la societat sentia menyspreu per la seua activitat, es preferia a l'adulteri o al concubinat. El bordell alzireny es localitzava fora de les muralles de la vila, en el raval de Sant Agustí. En les ocasions en que apareixen prostitutes "*fembres publiques o pecadrius*" sancionades pel Justícia, ho son per transgredir algunes de les normes de la ciutat, com era exercir fora del bordell, en hostel o cases particulars, o eixir del

mateix "*a les hores de les oracions*". Sols en una ocasió figura una d'elles denunciada per furta de diners a un client i fugir del bordell³⁸.

Al bordell acudien homes de tota edat i condició, veïns i forasters, i inclús capellans. Aquests últims implicats en relacions sexuals de tota mena, que s'explicaria per l'absència d'una vertadera vocació religiosa a l'època (García 1981, 52). A la ciutat de València de la segona meitat del segle XIV, queda registrat que el 10'58 % dels "*amics personals*" de prostitutes eren eclesiàstics (Peris R. 1990: 193).

Altres practiques de caràcter sexual perseguides per la llei, eren els delictes denominats "*contra natura*", com eren la sodomia i el bestialisme. Seria a partir de 1524, com apunta Garcia Carcel (1990: 306), quan el Tribunal de la Inquisició s'encarrega de la persecució i càstig d'aquests delictes. Donada la seua freqüència, tant fora com dins de la pròpia església, no sembla que fos fàcil la seua eradicació. I així alguns estudis (Garcia Carcel Bennassar, 1990: 306) ens descriuen com a Alzira, un religiós trinitari, Michel de Morales, es feia sodomitzar en la seua cel·la pels seus invitats seglars. I com el convent de la Mercè de València, davall les directrius de fra Manuel Sánchez de Castelar, va ser un cau de sodomites.

Pel que fa al bestialisme, "*pecado nefando*", disposem d'un procés inquisitorial de l'any 1596 seguit contra Pedro Fuster que fou "*encontrado teniendo acceso carnal con una mula*"³⁹. L'acusat, un foraster aragonès de 35 anys i que treballava en la propietat de Domingo Menrique⁴⁰. Després d'aplicar-li turment al poltre de càstig perquè confessara, tot i que mai ho reconegué, fou sentenciat a galeres per tres anys⁴¹.

³⁸AMA, Causes Criminals 0501, 1

³⁹AHUV Var 32/2

⁴⁰AHUV Var 32/2 9v

⁴¹AHUV Var 32/2 39v

4. ALGUNS ASPECTES DE LA VIDA QUOTIDIANA⁴²

La Història no es limita únicament a estudiar personalitats o analitzar nocions abstractes. Un aspecte fonamental consisteix en explicar com foren les formes de vida de la gent comuna. En aquest epígraf s'exposa com eren les cases d'Alzira, els vestits d'homes i dones, l'alimentació, les malalties que es patien i els migrats remeis guaridors, així com diversos mecanismes de sociabilitat que aglutinaven al veïnat i li conferien una dimensió d'identitat col·lectiva amerada d'un fort sentit solidari.

4.1 CASA I VESTIT

Luis M. Rosado Calatayud

L'heterogeneïtat és el terme que millor defineix la disposició dels habitatges a Alzira, la seua major diversitat obeïa a la seua localització, depenent que estigueren construïdes en La Vila o en els ravals.

Les edificacions situades al recinte limitat per la barrera natural del meandre format pel Xúquer i la línia de muralla defensiva, en general eren àmplies. Les de major grandària, algunes fins i tot d'origen senyorial, estaven ocupades per les famílies compostes per membres de la noblesa, pagesos hisendats i la burgesia local. Les mateixes es trobaven situades en els diferents trams que conformaven l'eix que travessava la Vila: carrer Major, Santa Maria, Santa Llúcia, Sant Roc i Santa Caterina⁴³. Les famílies de classe mitjana: comerciants, artesans, pagesos, etc., ocupaven els habitatges de superfície més reduïda mentre que les de menor grandària, albergaven a pagesos més modestos i fins i tot a jornalers.

Es distribuïen en dues o tres plantes, l'última de les quals és destinada a andana, on es dipositava el gra, o bé s'utilitzava per a la cria del cuc de seda. L'estructura interna de l'edificació guardava relació amb l'activitat professional dels seus propietaris. Mentre que les pertanyents a pagesos, disposaven d'un pati interior i en ocasions de cavallerisses, les ocupades per artesans i comerciants, dedicaven la zona pròxima a la façana de la planta baixa, per a situar l'obrador, o l'estada destinada a l'atenció al públic⁴⁴.

Malgrat l'escassa disponibilitat d'espais lliures en la Vila, no existien edificis d'habitatges en altura que respongueren a la condició de propietat horitzontal. Eren llars unifamiliars, encara que de composició extensa, ja que en cadascuna de les unitats domèstiques residien parents pertanyents a diferents generacions, inclòs el servei domèstic.⁴⁵

Les necessitats sorgides com a conseqüència de l'expansió demogràfica, vinculades amb el creixement agrari, es van resoldre mitjançant la construcció d'habitatges molt rudimentaris situats en els ravals de Sant Agustí i Santa Maria, coneguts com "les Barraques". Les cases eren xicotetes i s'havien edificat sense atendre les mínimes condicions higièniques. Comptaven amb un espai únic, una sala, escassament moblada, que

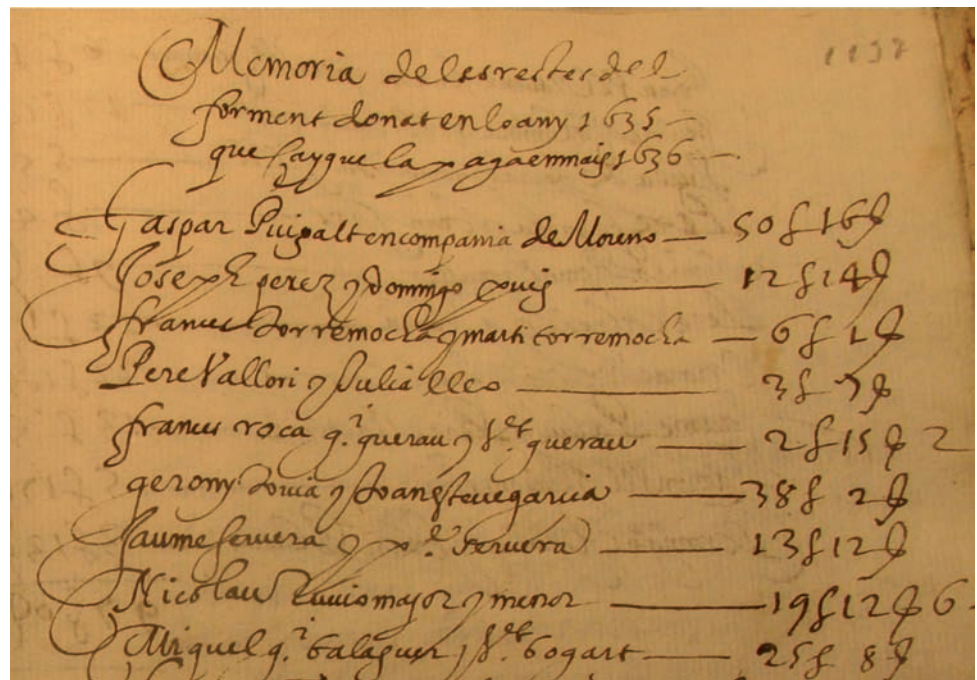
⁴²Més informació, així com referències documentals i bibliogràfiques, en *Peris 2001a*: 93-138; *2005a* i *2006a*.

⁴³*Piqueras 1987*: 161-162.

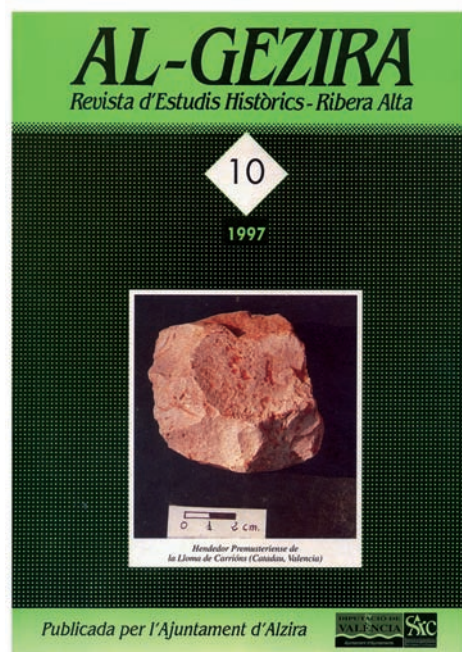
⁴⁴L'inventari dels béns de *Joseph Carbonell, botiguer de professió, ens ofereix una descripció de l'interior del seu habitatge. En la planta baixa en l'entrada estava la tenda amb un tauler (mostrador) i "las mercaderías y vendibles", una escala que donava accés a la primera planta, on hi havia tres habitacions, i a segona planta, on s'estava l'andana. En la part posterior es trobava la cuina. Arxiu Històric Municipal d'Alzira (endavant AHMA). *Protocolos Notariales. N° Registre 982. Protocolos de Josep Valencia. Sig. 040/39, Any 1714, fol. 2r-8v. (8 de febrer de 1714).**

⁴⁵AHMA. *Padró de Veïns de 1798. Sig. 0902.*

El municipi comprava grans quantitats de blat per anar fiant-lo al veïnat a un preu assequible des del moment en que la collita local s'esgotava. El consum de pa de dacs adquirí gran rellevància entre els sectors humils de la població. Document de l'any 1635 on es registra la nòmina de veïns deutors al consistori per haver-los fíat diverses quantitats de forment (A.M.A., foto TP)

El consum de grans quantitats d'arros fou habitual a l'Alzira dels segles XVII i XVIII. Els arrossos cuïts amb paella, humils antecedents quaresmals de l'actual referent gastronòmic valencià, sorgiren a partir del Set-cents. Portada del darrer número d'Al-gezira, publicat l'any 1997

servia de cuina, menjador, magatzem i fins i tot dormitori. En el raval de Sant Agustín «hay muchas y principalmente a los extremos, que más bien merecen el nombre de pequeñas chozas»⁴⁶.

Al llarg del segle XVIII es van produir transformacions en la configuració dels interiors domèstics. L'organització i sectorització de les estades de l'habitatge, provocaria una major presència de mobiliari i d'elements de decoració⁴⁷. Els primers canvis que van començar a fer-se patents en les residències dels alzirenys més acabats, estenen-se posteriorment a altres veïns, com a mestres, professionals i comerciants⁴⁸.

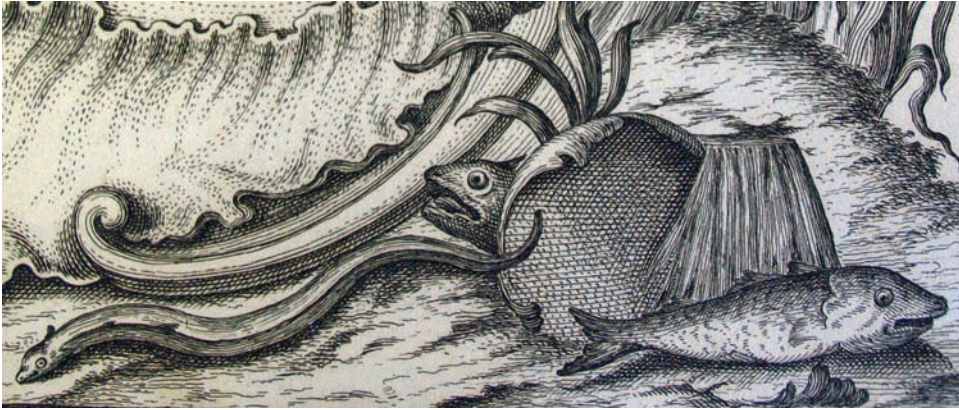
Pel que es refereix a les formes de vestir, torna a fer-se patent la diversitat dels seus residents. L'ocupació principal dels habitants d'Alzira guardava relació amb les labors agrícoles. En aquest sentit, el particular comportament d'aquests veïns diferia escassament del que protagonitzaven les localitats pròximes del mitjà rural.

Si escau, d'ordinari, utilitzaven el vestit com a factor de protecció. Tractaven exclusivament de protegir-se del fred i cobrir de manera decent el seu cos. Segons un testimoniatge del doctor Francisco Llansol, a la fi del segle XVIII "el modo de vestir los jornaleros, y otros muchos es de llevar sobre la camisa un armador de paño

⁴⁶Llansol 1988: 90-95

⁴⁷Rosado 2017: 304-309

⁴⁸Un bon exemple el trobem en l'inventari dels béns del doctor Pedro Chavert, realitzat en 1759. AHMA. Proto-cols Notarials de Jayme Niñerola, Sig. 040/55, fol. 7r-8r.

El poc peix que es consumia fresc a l'Alzira dels segles XVI-XVIII eren anguiles, tenques i barbs pescats en el Xúquer, el riuet dels Ulls i les nombroses séquies. Detall ornamental del mapa de la séquia Reial del 1765 que al·ludeix a la presència d'aquestes espècies piscícoles

burdo en invierno, y una armilla de lienzo en verano, zaragüelles o calzones muy anchos de lienzo sueltos por debajo, pierna cruda o con calceta corta, alpargata de esparto por calzado, montera ancha con dos puntas, que tapa pero no abriga la cabeza".⁴⁹ Aquest tipus de vestimenta els permetia realitzar les tasques agrícoles de forma còmoda.

La indumentària femenina relacionada amb aquest grup, d'ordinari consistia en una camisa, un brial i el consegüent davantal. En època hivernal el vestuari es completava amb un guardapeus i una mantellina. Homes i dones reservaven per a les festivitats les seues millors peces, jubons, basquinyes...⁵⁰

En l'extrem oposat, trobem a un reduït nombre de veïns que constitueixen l'elit econòmica i social, mestres artesans, comerciants, professionals, entre els quals hem d'incloure als pagesos hisendats i els membres de la noblesa local, que necessitaven fer patent el seu estatus, el vestit era un dels mitjans per a obtenir el reconeixement de la resta del veïnat. La documentació notarial mostra, en la composició dels béns que arpleguen els inventaris post-mortem i la cartes dotals, una major varietat i quantitat en les peces de vestir, la presència d'alguns articles exclusius, com casques, vestits, o complements, així com una major riquesa en els teixits utilitzats en la seua confecció.⁵¹

No obstant açò, com tindrem ocasió de comprovar, la limitada oferta d'espais de sociabilitat disponibles, restringia les possibilitats d'exhibició d'aquestes peces pràcticament a les mateixes festivitats i circumstàncies que la resta dels seus conveïns.

4.2 EL FRUGAL MENJAR QUOTIDIÀ

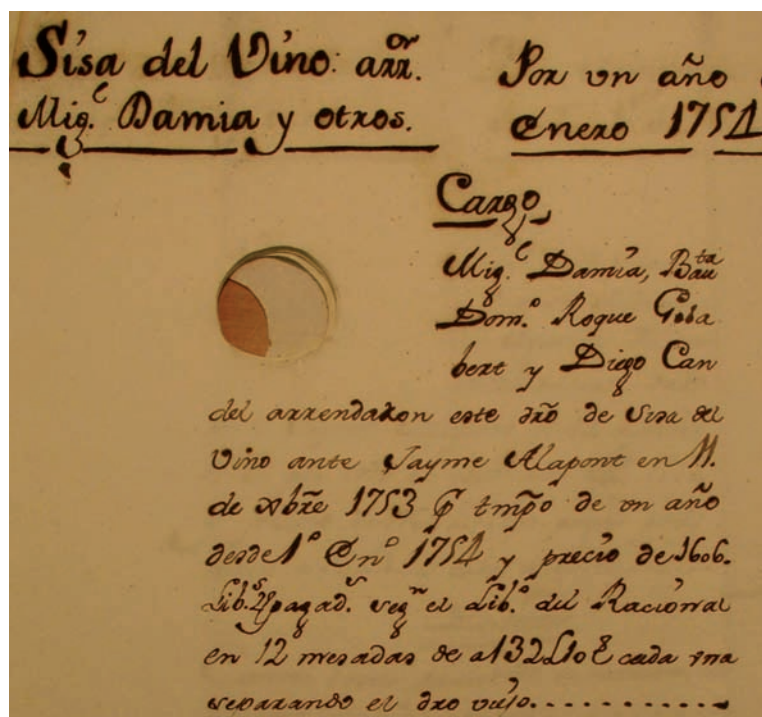
Tomàs Peris Albentosa

La població alzirenya s'alimentava menjant una manduca poc elaborada, consistent en afegir a un tros de pa qualsevol cosa: vi, peix salat, olives, figues seques, etc. (Peris 2005a: 123-144; 2006a). El pa era l'aliment base. Fins al segle XVII era *blanc* —de blat— o *negre*, pastat amb una barreja de farines que incloïa diversos cereals barats. Amb la difusió de la dacsa per l'horta alzirenya (segles XVII-XVIII), els rotllos fets amb

⁴⁹Llansol 1988: 8-9

⁵⁰"Basquiñas de ir a misa" vore Rosado 2017: 250-251

⁵¹Entre altres exemples, l'inventari d'Anna María Human, esposa de Thomás Mesquefa, "Maestro Terciopelero", on podem localitzar peces per valor superior a les 10 lliures, o la carta dotal de Donya María Teresa Albián, filla de Juan d'Albián, Capità de Claus de la plaça d'Alzira, en les quals podem trobar, entre altres peces de vestir, unes basquinyes de noblesa negra, valorades en 15 lliures, a més d'AHMA, Protocolos notariales de Jayme Joseph Niñerola, Sig. 040/55, fol. 19v-23r; fol. 32v-34r.

El vi era un element important en l'alimentació de la població alzirenya. Document que recull les condicions de l'arrendament de la recaptació de la cisa del vi en l'any 1754, impost municipal que gravava les compres d'aquest producte (A.M.A., foto TP)

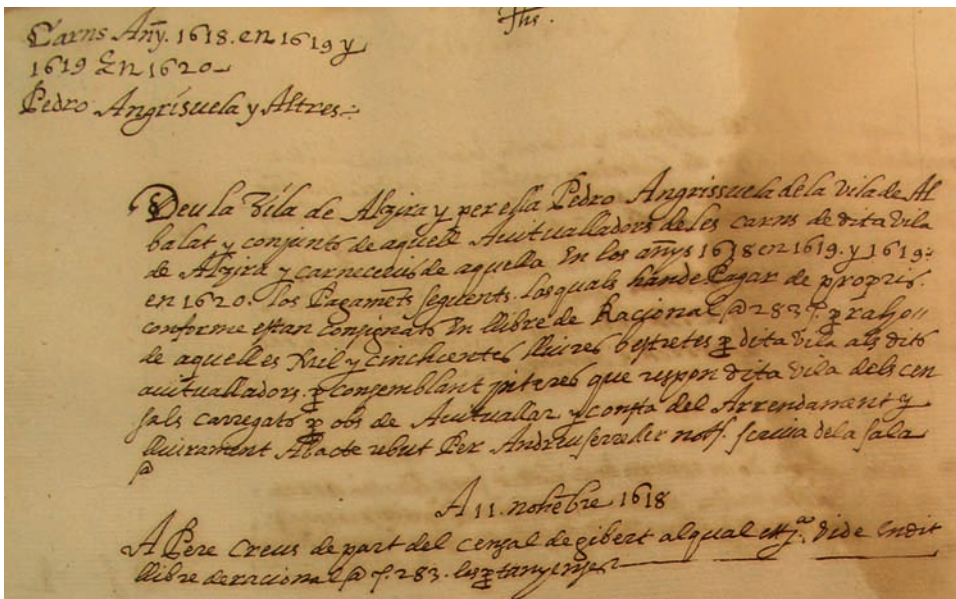
aquest gra d'origen americà esdevingueren el pa que la majoria menjava durant bona part de l'any. El doctor Llansol explicava en l'any 1797 que el «*que se hace de maíz, aunque es más pesado al estómago que el de trigo, sin embargo, en los pobres que trabajan en el campo, sirve de mucho sustento y les nutre bien. Admira ver quanto engordan con él los hijos de los pobres y quanto sufren el trabajo corporal los padres*» (Llansol, 1988, p. 99). A meitat segle XIX, sols una minoria podia permetre's el luxe de menjar habitualment pa de blat: l'enginyer M. Bosch Julià indicà que «*las gentes poco acomodadas [...] los meses de junio, julio, agosto y septiembre suelen alimentarse de pan de trigo; lo restante del año, de pan de maíz*» (Bosch, 1866, p. 251).

De pastar s'encarregaven les dones de cada família, que el portaven a coure al forn, on pagaven la taxa d'un pa de cada vint si era de blat i 1/10 en els de dacsà. Les ordenances d'Alzira de l'any 1736 esmenten com tipus de pa de blat comercialitzats pels flequers el comú, francès, de Rei i Vallecàs.

L'arròs fou un producte quasi tan essencial en la dieta com el pa. Les formes més habituals de coure'l eren amb cassola fonda (arròs amb bledes, típic d'hivern) o plana (arrossos al forn), ja que la paella —sense carn— sorgí al final de l'època estudiada com una modalitat pròpia del temps de Quaresma. Els arrossos al forn s'anomenaven *passejat* perquè no es coïa a casa sinó que les dones el duïen al forn. Els més freqüents eren els anomenats *de dejú*, obligatoris per als pobres per raons econòmiques i ineludible per als grups benestants per motius religiosos (els monjos de la Murta menjaven arròs al forn amb cigrons tots els dijous i diumenges d'Advent i Quaresma), ja que no incloïa carn sinó sols panses i llegums.

El vi era un nodriment essencial que ajudava a completar la ingesta de calories necessàries per subsistir. La majoria del consumit a Alzira procedia de les comarques veïnes (la collita local era insuficient i de poca qualitat, degut a les preses per veremar) i patia aigualiments i també adulteracions perilloses per la salut. L'oli d'oliva fou un greix de qualitat consumit en major mesura quan els preceptes religiosos prohibien emprar cansalada.

De peix fresc se'n consumia poc. La majoria eren tenques, barbs i anguiles pescades en les séquies de la marjal en octubre i novembre, després d'eixugar els camps d'arròs («*los pobres comen muchísimas tencas y anguilas de pésima calidad sacadas de las acequias, de que suelen seguirse muchos vómitos*»). De la Mediterrània sols

El consistori municipal garantia l'abast de carn a les carnisseries alzirenyes, però era un producte alimentari consumit sobretot durant les principals festes. Pagaments efectuats als avitualladors de carn durant els anys 1618-1620 (A.M.A., foto TP)

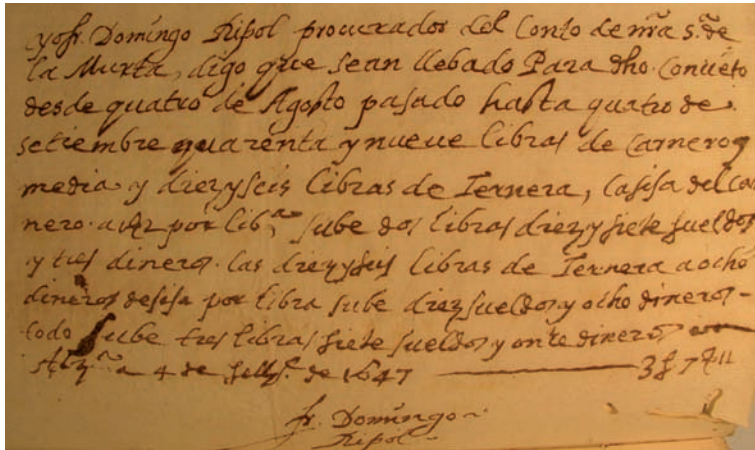
arribaven les espècies més abundants i barates, que es solien conservar en escabetx. La venda de peix salat, sobretot abadejos i arengs pescats a l'Atlàntic, fou freqüent des del segle XVII i fou un producte alimentari que aportà bona part de les proteïnes de la dieta d'alzirenyes i alzirenyes.

Els llegums eren l'altra gran font proteínica, ja que foren productes barats —excepte els cigrons— i nutritius, de païda pesada, que deixaven fart durant bastants hores a qui en menjava. A més de pèsols i guixes, els més consumits foren les faves i els fesols, plantes nitrogenants que contribuïen a mantindre la fertilitat dels camps i nodrien tot-hom. Les faves tendres es menjaven fregides i les granades bullides amb herba-sana. Bosch Julià explicà que la «judía es verdaderamente la carne de que se alimenta la clase pobre. Es una carne barata y muy nutritiva; pero no la digieren con facilidad los estómagos delicados» (1866: 252).

El menjar habitual es completava amb llet i els seus derivats —formatges, mató—, així com el consum de bastants verdures i hortalisses o poca fruita. La llet calia bullir-la be, ja que les cabres patien sovint febres de Malta i les vaques infectades transmetien tuberculosi. Les ensalades eren freqüents per dinar en estiu i els bullits per sopar en l'hivern. Les verdures —que anaven variant segons l'estació de l'any—⁵² i els llegums eren el component bàsic de les olles, limitant-se l'escassa carn de porc, moltó o aviram incorporada a subministrar un poc de greix i assaborir el guisat. Nous productes arribats d'Amèrica, com tomaques i pimentons, es consumien com verdures, en salmorra o s'empraven per condimentar. La fruita fresca era un complement car que es consumia durant l'estiu (melons, figues, etc.) i part de la tardor (raïm, codonys i magranes). L'aixovar culinari habitual consistia en diverses cassoles de terrisser, plats i escudelles d'obra, així com culleres de fusta i algun ganivet.

El contrapunt del menjar ordinari eren les fams que patia un sector del veïnat i la gastronomia extraordinària de la minoria rica i les diades festives. Les fams afec-

⁵²El repertori de vegetals emprats era extens, incloent, a més d'olives, encisam, escarola, ceba i la tomaca arribada d'Amèrica en el segle XVI, verdolagues i altres plantes espontànies ara poc apreciades.

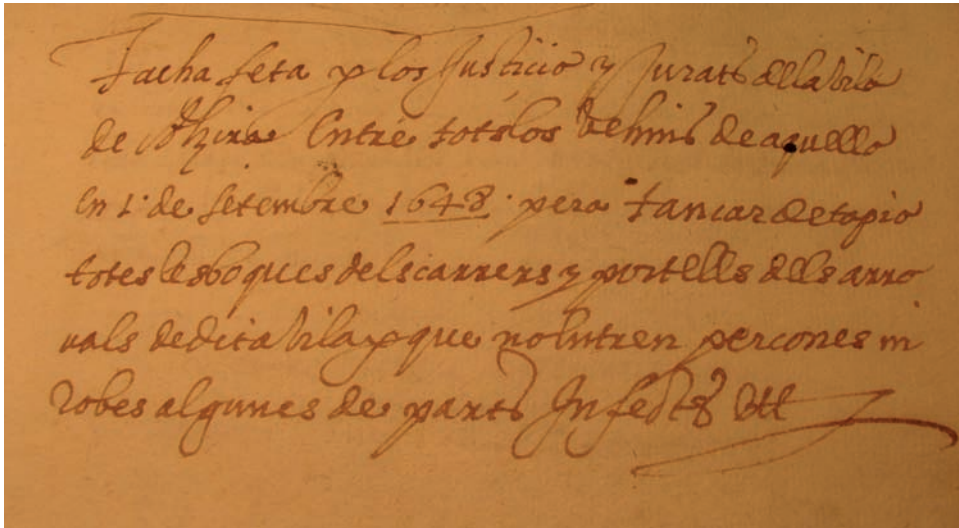
La dieta dels monjos de la Murta és representativa del menjar dels rics, integrat per abundant en carn i diverses llepolies. Document que recull la carn de carner i vedella comprat a la carnisseria municipal durant l'agost de 1647, ja que els eclesiàstics estaven exempts de pagar l'impost de la cisa de les carns (A.M.A., foto TP)

pròpia, degut a l'alt preu assolit pels aliments durant les caresties. Ser ric consistia en esquivar l'amenaça de patir gana; per contra, era una trista realitat que els fills dels jornalers sofriren anèmia i raquitisme degut a una ingesta curta i deficient, fins i tot durant els anys de preus relativament assequibles.

L'alimentació dels rics es distingia per ser copiosa així com per incloure carn i diverses llepolies. Els monjos de la Murta menjaven 350 grams de carn (de colom, vedella, pollastre, cabrit, carner, porc i conill) en els dinars i la meitat per sopar, guisada de totes les maneres possibles. Un sopar estàndard en aquesta rica comunitat cistercenca estava format per una ensalada, un colom, un segon plat de carn —o tres ous— i unes postres de formatge, olives, raïm, meló o dolços (per Nadal, cada monjo rebia 2 Kg de xocolata a més de torrons i diverses confitures; Lairón, 1984, pp. 74-84). Ser ric equivalia a menjar sovint «carne de carnero, de macho cabrío, algo de buei [i] bastante cerdo». Encara que hi hagué diverses carnisseries a Alzira, l'abast càrnic procedia fonamentalment de la matança d'animals criats a casa, entre els quals sobresortia el porc sacrificat al gener, al voltant de la festa de Sant Antoni. Altre tret distintiu de la gastronomia dels rics era el consum d'aigua de neu durant l'estiu. El metge Llansol resumí perfectament l'abisme alimentari que separava rics i pobres a Alzira en les darreres dècades del segle XVIII:

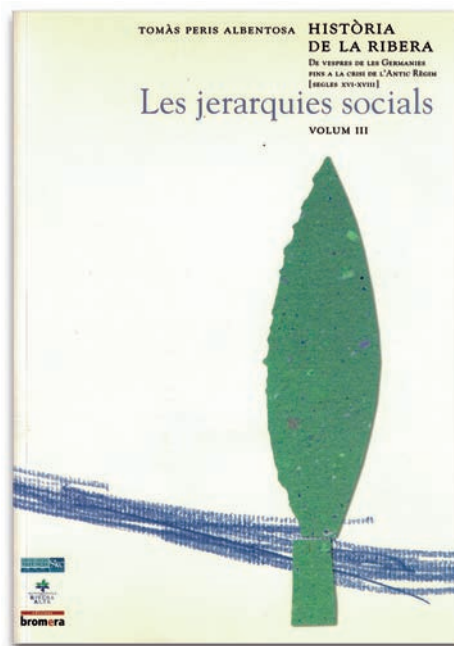
Los alimentos que usa el pueblo rico son: carne de carnero, de macho cabrío, algo de buei, bastante cerdo, arroz, verduras y agrios. La parte menos acomodada [...] arroz, poca carne, mucho pimienta picante y dulce, tomate y en invierno añaden la cebolla y el ajo. Se consume [...] gran cantidad de pescado salado, como sardinas, bacallao, atún [...]. Del fresco muy poco [...]. El pan [...] de trigo es de buena calidad [...]. El que se hace de maíz, aunque es más pesado al estómago [...], en los pobres que trabajan en el campo, sirve de mucho sustento

(Llansol 1988: 99-100).

Les actuacions preventives de les autoritats municipals durant les epidèmies aconseguiren que Alzira fos reputada com una vila bastant sana. Tacha feta per los Justicia y Jurats de la vila de Alzira entre tots los vehins de aquella, en 1 de setembre 1648, per a tancar de tapia totes les boques dels carrers y portells dels arravals [...] perquè no entren persones ni robes algunes de parts infectes (A.M.A., foto TP)

La gastronomia festiva consistia en imitar als rics, menjant guisats en els quals no faltava la carn d'algun animal criat en el corral o trossos poc selectes comprats a la carnisseria (vísceres, coll, caps, etc.). El zenit gastronòmic que permetia la modesta economia camperola es produïa durant les festes de Sant Bernat o Nadal, quan fins i tot els pobres vergonyants tenien dret a menjar carn, que els era proporcionada per la caritat institucional de les autoritats municipals⁵³ o la solidaritat dels veïns. L'olla de Nadal —*putxero*— era el referent pantagruèlic que més feia fruir els paladars d'alzirenys i alzirenys. Durant les principals festivitats, les menges es remataven amb pastissos i coques edulcorades amb mel, ja que el sucre era massa car. Dolços consumits durant les principals festes eren l'arnadí,⁵⁴ arrop, codonyat, carabassat, panfigol i fruits secs garapinyats. La xocolata d'origen americà fou una llaminadura inicialment elitista que s'anà popularitzant durant el segle XVII i XVIII.

Portada del volum III de la *Història de la Ribera*, editat per Bromera en l'any 2002, on s'expliquen les formes de vida de la minoria mudèjar-morisca que habità la moreria d'Alzira

La nutrició dels sectors humils empitjorà des de principi del segle XVI fins a les acaballes del Set-cents. És cert que es patia una fam menys intensa i socialment més limitada que en les pitjors conjuntures del passat, però fou a costa d'empobrir la dieta habitual dels cada vegada més nombrosos jornalers, per als quals la carn i el pa de blat esdevingueren luxes extraordinaris substituïts per productes barats com peix salat, dacsa i arròs (Peris 2006a).

⁵³L'ítem 202 de les ordenances del 1736 reiterava l'obligació del consistori de proporcionar carn als pobres residents a Alzira durant les principals festivitats (Arxiu Municipal d'Alzira, signatura 11301/I, 7).

⁵⁴D'origen islàmic (sorgida per aguantar el dejuni diürn del Ramadà), s'adaptà perfectament a la Quaresma cristiana.

Xilografia renaixentista que representa l'atenció mèdica a un malalt ric. Aquesta escena fou poc habitual a l'Alzira, ja que el veïnat recorria a la medicina popular practicada per barbers experts en curar ferides, saludadors i altres remeiers que aplicaven rituals màgics

4.3 ABUNDANTS MALALTIES I POCS REMEIS GUARIDORS

Tomàs Peris Albentosa

La malaltia i la mort tenien molt a veure amb les condicions sanitàries de cases i carrers, la higiene personal i l'alimentació.⁵⁵ La salubritat dels carrers fou molt deficient. Era el lloc on es llançaven totes les deixalles domèstiques que no aprofitaven per femar els camps. Per això les ordenances municipals de l'any 1611 vedaven llançar per les finestres «vasins ni altres immundícies, ni aygua de cucs de seda», i prohibien «tenir albelló que ixca a la carrera per a escórrer immundícies». La falta de clavegueram obligava a caminar es-

quivant bassots pudents i fou habitual trobar pels carrers muntons de fem o animals morts. El principal problema, però, era que les filtracions de l'estable i les excretes de les persones contaminaven l'aigua dels pous de les cases, provocant perilloses malalties com ara diarrees, tifus, febres de Malta o còlera, com es denunciava el 1797:

Las aguas que se beben, sacadas del río por la Azequia Real, son excelentes [...], pero las que se usan comúnmente son de pozos [...], blandas y pesadas [...]. Los vecinos, por la codicia del estiércol, hacen fábrica de él en sus corrales, vaciando el agua en ellos o teniendo [...] pozos ciegos, [...], y], trasmina la infección a las aguas de los pozos

(Llansol 1988: 99-100).

Pel que fa a la higiene personal, cal dir que el sabó fou un producte bastant assequible, del qual se'n feia un ús molt més general que en d'altres llocs d'Europa, on fou un luxe reservat a les classes acomodades abans d'època contemporània.

Malalties habituals foren l'escorbut, diarrees i disenteries, sarna i altres dermatitis, catarros, inflamacions de la pleura, hepatitis, verola, xarampió, tuberculosi, meningitis, dolències cardiovasculars, alcoholisme i les febres palúdiques.

Les patologies digestives i relacionades amb l'alimentació foren endèmiques en estiu: afectaven sobretot a criatures menudes i provocaven una esgarrifosa mortalitat (un de cada cinc nadons moria abans de complir el primer aniversari). L'escorbut, causat per la falta de vitamina C, i l'anèmia abundaven entre els sectors pobres així com en convalescents de malalties infeccioses i dides que alletaven xiquets lactants d'altres dones. Igualment es patien adulteracions alimentàries, d'entre les quals les més perilloses eren les que afectaven al vi i el consum de pa pastat amb farina de sègol, con-

⁵⁵Peris 2001a: 141-161;
2005a: 145-172.

taminada amb un fong que contenia ergotina, que provocava convulsions i al·lucinacions, síndrome conegut com *foc de Sant Antoni*. La tuberculosi, associada a la falta d'higiene i la pobresa, també es contagiava a partir de les persones que ja la patien i pel consum de llet sense bullir de vaques infectades.

D'entre les afeccions epidèmiques, cal remarcar les reiterades pestes que afectaren Alzira fins a meitat del segle XVII. Des d'aleshores les malalties infeccioses de major impacte foren la verola i el xarampió, que ocasionaven la mort de molts infants, mentre que el còlera assolí un protagonisme tràgic a meitat del segle XIX.

Portada del volum IV d'*Història de la Ribera* (Bromera, 2005), el capítol cinquè de la qual es dedica a tractar qüestions relatives a les condicions higièniques, les principals malalties patides i les pràctiques terapèutiques emprades

El paludisme (febres *terçanes* i *quartanes*) es coneixia des de temps medievals, però adquirir especial dramatisme durant el segle XVIII, degut a l'abundància de mosquits anòfels propiciada per l'expansió dels arrossars i la major virulència de l'agent patògen (Peris 2001a: 145-149). Un informe de l'any 1701 explica que provocava «*calenturas [...], vómitos [...], sopores y algunos delirios*», l'atribuïa a «*la multitud de arrosses [...], pues de los vapores que se exalan infectan el ayre*», i comptabilitzava vora 200 malalts de febres intermitents en dit any (hom distingia unes terçanes benignes —*espureas*— i d'altres més nocives).

Particularment greus foren les infeccions puerperals que patien les alzirenyes, provocades per comares descuidades que no mantenien la mínima higiene durant els parts. Les malalties de la pell estaven molt esteses, sobresortint dermatitis com la tinya i la sarna (Hernández, 1996). Els problemes de les vies respiratòries proliferaven durant l'hivern, però no revestien especial gravetat, de manera que un metge tan qualificat com el doctor Llansol resol·lia «*las calenturas catarrales*» en l'any 1797 receptant un sorprenent sedant que ajudara al pacient a dormir: infusions de carabassetes de cascall que contenien opi (el «*remedio más poderoso es el opio tomado a la hora del sueño*»; Llansol 1988: 183-214).

La majoria del veïnat no tingué a l'abast més remei que la medicina popular que practicaven dones del cercle familiar, comares i sanadors. L'arsenal guaridor consistia en l'herboristeria per resoldre mals d'origen somàtic i ritus màgic-religiosos (aspergir aigua beneïda, fer creus, resar oracions, etc.) per solucionar patologies d'origen psíquic, a base de propiciar un efecte relaxant.⁵⁶ A l'Alzira del 1620 assolí gran fama l'eixarmador —*saludador*— Joan Barceló, al qual acudien en busca de remei malats de tot la Ribera.

⁵⁶Hom considerava que les plantes (hipèric, valeriana, alfàbega, ruda, matapoll, etc.) arreplegades la nit de Sant Joan o beneïdes el Diumenge de Rams posseïen major eficàcia curativa.

Els que s'anomenaven 'hospitals' no eren centres mèdics sinó residències caritatives on es donava aliment i aixopluc als pobres. Portalada del convent de Santa Llúcia, fundat en l'any 1536, prop del qual hi havia l'hospital per atendre a pobres transeünts (observeu l'escut de la vila emmarcat dins el frontó corb; foto TP)

La medicina acadèmica, exercida per metges i barbers, sols era eficaç per guarir traumatismes⁵⁷ i quan la ciència mèdica actuava preventivament (quarantenes que aïllaven als pacients afectats per malalties infeccioses, mirant que el mal no contagiara persones sanes). Els hospitals de l'època foren en realitat centres caritatius on es donava aixopluc i aliment als pobres, no una veritable institució sanitària. Els principals remeis suposadament guaridors consistien en obligar al malalt a fer una dieta que el debilitava i practicar-li reiterades sagnies (extraccions de sang mitjançant sangoneres que la xuclaven o practicant un tall) amb la pretensió que el fluid sanguini es renovava. El doctor Llansol criticà en 1797

la propensió d'altres metges a receptar sagnies mentre que ell mirava de curar les febres palúdiques amb quina i allunyant als malalts de les terres d'arròs. La primera vacuna, la utilitzada contra el còlera, començà a emprar-se a Alzira pel doctor Ferran en l'any 1885.

4.4 ELS MECANISMES PROPICIADORS D'UNA SOCIABILITAT IDENTITÀRIA

Tomàs Peris Albentosa

Les formes de vida vigents a l'Alzira dels segles XVI-XVIII es caracteritzaven per estar adaptades als cicles agraris, marcats per les principals collites (Peris 2005a: 173-218), i pel fet que informacions, valors social i creences màgic-religioses es transmetien mitjançant una cadena oral, sense que a penes hi participara l'escriptura ni els llibres.⁵⁸

La noció de pertinença a grups diferenciats (família, classe social, parròquia, poble, etc.) així com la capacitat d'interioritzar els comportaments tinguts com adients en cada cas (constreyniments violents i vincles de solidaritat comunitària) s'adquiria mitjançant diversos mecanismes socialitzadors. L'àmbit domèstic era fonamental per transmetre creences i pautes de conducta. Els xiquets descobrien al voltant de la llar a quins col·lectius pertanyien i aprenien a discernir quines conductes eren ben vistes i quins comportaments conferien infàmia. Més enllà d'aquesta sociabilitat familiar, estaven els espais de contacte comunitari que contribuïen a reforçar la cohesió veïnal:⁵⁹ els carrers, el mercat setmanal i la missa major dels diumenges; també les romeries i les festes potenciaven els contactes i estrenyien vincles. A més, hi havia una sociabi-

⁵⁷Els barbers s'encarregaven de curar nafres i traumatismes: immobilitzaven fractures i cauteritzaven ferides.

⁵⁸Durant el segle XVII sols eren capaços de firmar el 19% dels alzirenys i en l'any 1759 encara era excepcional trobar qui sabera llegir o escriure.

⁵⁹Els nexes de veïnatge arribaven a ser quasi tan forts com els vincles de sang que unien als membres de cada llinatge.

litat específica masculina que es desenvolupava en tavernes, hostals, molins i el bordell municipal, en la qual assoliren un protagonisme especial les colles nocturnes de fadrins.

Les festes foren ritus alegres que reforçaven la cohesió del col·lectiu que habitava el carrer, el barri, la parròquia o el poble. Constituïen parèntesis de folgança en mig de fatigues i penúries. Funcionaven com contrapunt imprescindible al dur treball quotidià, la submissió a les autoritats, l'austeritat forçosa i els maldecaps sense fi. Era temps excepcional d'abundància, indolència, despreocupació i l'alegria, on calia menjar i beure junts i participar de la música, els balls i la diversió comuna. Les festes —espais de sociabilitat interclassista— regeneraven la identitat col·lectiva i nodrien la consciència de pertànyer a determinats grups. Un element que no podia faltar era la processó que, mitjançant un abundant repertori lúdic (música, danses i representacions teatrals), funcionava com plegaria comunal que atiava el sentiment de pertinença comunitària (Peris 2005a: 219-264).

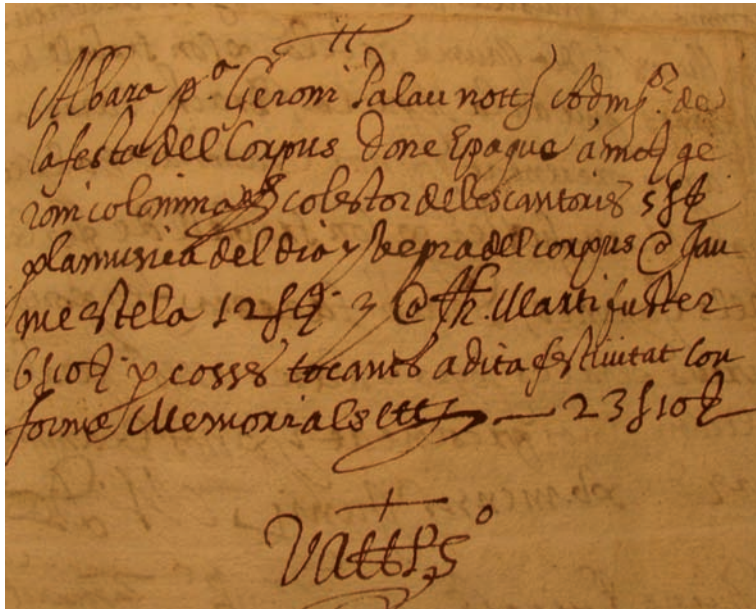
El calendari festiu alzireny començava amb el cicle nadalenc, precedit dels porrats de Santa Llúcia i Sant Tomàs. Després del 25 de desembre seguien els Innocents, la festa de Reis, Sant Antoni, Sant Sebastià, la Candelera i Sant Blai. Eren festes familiars, que es feien al voltant del llar i tenien con a principal element plaent el menjar. Les Carnestoltes foren molt importants, però han estat quasi esborrades de la memòria. La Setmana Santa s'iniciava amb la benedicció de les cases de la parròquia (Salpassa) i el nucli principal el constituïen les representacions teatrals de la Passió, que anaren sent reemplaçades des del segle XVI per les processons del Dijous i Divendres Sant, que sortien de la Capella de la Sang, en les quals desfilaven imatges acompanyades per confreres i penitents. Pasqua era temps de menjars

Representació esquemàtica del clos de la vila d'Alzira, envoltada per un meandre abandonat del Xúquer (1765)

La música era part fonamental de les principals festes (dolçainer representat en una xilografia)

La festa del Corpus assolí gran esplendor a Alzira, mirant d'emular les processons que es celebraven a València i Xàtiva. Albarà on l'administrador municipal feu constar les despeses realitzades en músics, etc. (A.M.A., foto TP)

comunitaris a l'aire lliure, on no podien faltar la mona i els ous, tinguts com símbol de fertilitat, ja que custodien la vida en el seu interior.

A l'Alzira del segle XIV ja es feia la gran cavalcada cívica-religiosa del Corpus, que seguí guanyant magnificència amb el pas del temps. Era un espectacle enlluernador (desfilada de tabernacles, banderes, lluminàries, música i danses) que tractava d'imitar el Corpus de València i Xàtiva, amb el qual es volia remarcar el poder sobrenatural de l'Eucaristia. Adquirí gran esplendor durant l'època barroca, fent que es multiplica-

ren les despeses i obligant a municipalitzar dita festa.

L'estiu era temps de festivitats lúdiques de carrer i celebracions patronals en honor a Sant Bernat, entre les que destacava una processó que repetia bastants elements del Corpus. A. Momparler documenta que hi participaven parròquies i convents, a més de «*las cofradías con sus cirios, los gremios y oficios con sus banderas, música, danças, gigantes y enanos. Y acompañada de toda la nobleza y señores del gobierno, se lleva la reliquia del santo a su convento debaxo de palio*» (2001: 370-371). Durant la tardor s'experimentava un fort escurçament festívol, ja que a penes es commemorava Tots Sants, Santa Bàrbara, la Puríssima i poca cosa més.

El tret més remarcable de les festes és que les autoritats civils i la jerarquia eclesiàstica s'esforçaren per reemplaçar festes populars i espontànies per rituals disciplinats que permeteren lluir-se als poderosos, mirant d'eclipsar manifestacions com els Carnestoltes, les representacions teatrals de la Passió o els arbres de maig.

La tradició festera ha deixat una rica herència musical, tant religiosa —coral i d'orgue— com popular, integrada per cants i tonades sonades amb instruments com guitarres i dolçaines. Altre important legat és el repertori de danses lúdiques i processionals, de vistosa coreografia, que adquiriren el màxim esplendor durant el segle XVIII. La processó feta a Alzira l'any 1662 per commemorar la Immaculada ja inclogué diverses danses d'aquest tipus:

[...] una de gitanos, con libreas y trages a su modo, y dos de estudiantes [...] haciendo mudanzas y pasacalles [...] Cal remarcar l'] aplauso que causó una dança de gitanas, bizarramente aderezadas con vestidos a su traje y usanza, de variedad de cintas y bo-lantes, no siendo de menor ponderación otras [...] formavan

ocho estudiantes, haziendo vistoso laberinto en varios cordones de seda, pendientes de lo alto de una vara, sobre quien aparecía hermosa imagen de la Purísima en medio de una granada que, abriéndose a su tiempo con extraño artificio, con el mismo también [...] se cerrava

(Alonso 1663: 124 i 161-162)

5. L'EDUCACIÓ

Jesús Marrodán Gironés

Durant l'Edat Moderna no existeix pròpiament un sistema educatiu; tal com els concebem actualment; este sorgeix, igual que en la resta d'Europa, al segle XIX, sent la normativa clau que ho configura la Llei d'Instrucció Pública de 1857 (coneguda com a Llei Moyano).

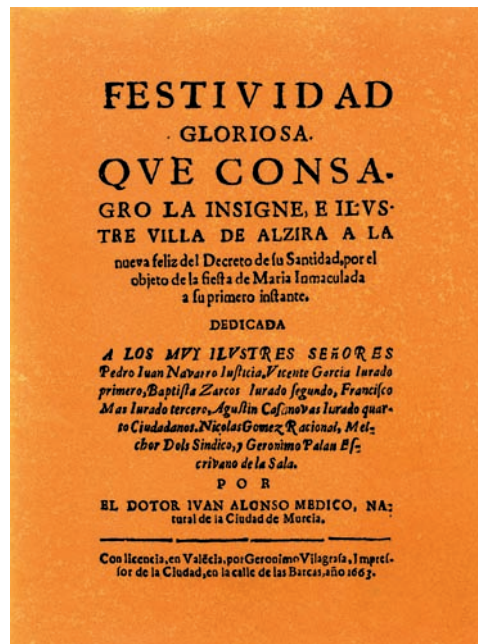
En aquest període la historiografia educativa diferencia clarament dues fases: a) els segles XVI i XVII, caracteritzats per l'empremta de l'Humanisme i de la Contrareforma en el marc d'una monarquia hispànica, els Habsburg, amb una gran diversitat de tot tipus als seus territoris; i b) el segle XVIII on l'esperit borbònic, centralista i homogeneïtzador, es va imposant progressivament i que inclou una Il·lustració amb moltes limitacions però que deixa empremta en l'àmbit educatiu. En aquest període s'ampliarà la diferència d'interessos en l'àmbit educatiu i cultural entre l'Església i l'Estat, sent la real ordre de 5 d'octubre de 1767 (expulsió dels jesuïtes, prohibint-los exercir l'ensenyament a les ordenis) un clar exemple d'això.

A Alzira la informació prové gairebé íntegrament de la documentació existent en l'Arxiu Municipal, en ella queda palesa l'important i progressiu rol de l'ajuntament a l'educació de la ciutat, convertint-se en un potent agent educatiu molt superior al que exerceix en l'actualitat, no solament facilitava espais i sufragava el seu manteniment sinó que com es constata en les actes municipals del segle XVIII també adquiria material escolar, pagava sous, supervisava la labor docent, convocava oposicions, etc. Per contra en aquesta documentació són molt escasses les referències a la vida acadèmica, més enllà d'alguna queixa sobre l'ensenyament dels mestres, algun examen públic, o el comportament dels alumnes.

Les festes en honor a Sant Bernat repetien bastants elements presents en la processó del Corpus. Xilografia que figura en la portada d'un plet mantingut pel consistori alzireny contra el Reial Patrimoni en la qual es representa a Sant Bernat (A.M.A., foto TP)

L'any 1662 es celebrà a Alzira una gran celebració per commemorar la Immaculada, la descripció de la qual fou recollida en la publicació de la qual reproduïm la portada (foto TP)

En l'època dels Habsburg l'ensenyament bàsic s'efectua a les escoles parroquials i municipals on acudeixen nens i nenes, en aules diferents, en les quals s'aprenen els continguts bàsics de lectura, escriptura, càlcul, doctrina cristiana i les normes socials característiques de l'època, aquesta situació es mantindrà pràcticament tot el període. Al segle XVIII contribuiran a la castellanització de la població.

L'Església exercia un paper clau a través de les escoles parroquials que des del Concili de Trento reben un fort impuls, especialment mitjançant el Decret *De Reformatione* de 1546 (León, 1994). A

més existien centres educatius regits per ordres religioses, sent les de major implantació jesuïtes i escolapis. A Alzira cap d'aquestes ordres estava present, tenim notícies des de mitjan segle XVII, de la impartició de classes en el convent dels agustins, els quals també regien la "càtedra de gramàtica" després d'haver substituït en aquesta tasca als franciscans del convent de Santa Bàrbara; els agustins en la segona meitat del segle són l'ordre amb més rellevància en l'ensenyament d'Alzira.

Aquests centres coexistien amb les escoles municipals i no hem d'oblidar la importància de l'ensenyament domèstic, mitjançant preceptors, que moltes famílies acomodades donaven als fills.

En un nivell superior, a manera d'ensenyament secundari, es trobaven les escoles o càtedres de Gramàtica o de Llatinitat, impulsades pels Capítols de Reformació de 1623 que determina-ven la seua existència en les viles on hi hagués corregidors o tinentes. La finalitat era l'ensenyament del llatí. Aquestes escoles estaven finançades pel municipi previ acord amb el mestre que l'havia de regentar, que fins a mitjan segle XVIII habitualment era un religiós regular.

Al segle XVIII es donen importants canvis educatius impulsats per la monarquia borbònica, especialment durant el regnat de Carlos III en el qual l'empremta de la Il·lustració és evident, responen (Llopis i Carrasco 1994) a 3 característiques legislatives: centralització, secularització i l'intent d'expansió de l'educació obligatoria. L'ensenyament no era gratuïta doncs els alumnes, havien de pagar al mestre la seua "mesnada", excepte els alumnes pobres que esta-ven exempts.

Al segle XVIII els centres educatius públics existents a Alzira les característiques principals dels quals consten en l'obra de Gómez, Lairón i Marrodán (1994) són 4:

A. Càtedra de Gramàtica.

Estava situada durant gran part del període en la capella de la Sang, en la Vila, en 1783 es trasllada als alts del pòrtic de la plaça de Santa Catalina. Al segle XVII els franciscans la re-gentaven, i abans de 1685 pas, per decisió municipal, a les mans dels agustins, els quals van seguir al capdavant fins que en 1703 es va efectuar la primera convocatòria d'oposicions a aquesta plaça. L'escassetat de sou va originar una contínua inestabilitat en la plantilla i fins i tot períodes amb la plaça vacant o amb mestres interins. Són contínues les peticions del Consell a les autoritats reals demanant autorització per augmentar el sou del mestre i així garantir la seva continuïtat i la qualitat de la docència. La documentació fa esment al segle XVIII a la realització d'alguns exàmens públics i que la certificació de "instruït en llatinitat" realitzava pel mestre de Gramàtica, compulsada i comprovada per l'ajuntament i presentada al rector de la universitat.

B. Escola de Primeres Lletres de la Vila.

Estava situada al costat de l'almodí de la plaça del Barnús, en els anys 1680 en la seua cambra l'ajuntament emmagatzemava el blat del poble.

Al segle XVII tenia un mestre, des de 1736 consta que tenia un ajudant. Per ser l'escola principal el mestre cobrava el salari més elevat, amb el que es constata una jerarquització de sous docents. No obstant això l'escàs reconeixement professional s'evidencia en les contínues convocatòries d'oposicions per cobrir la plaça donat el seu abandó per l'escàs sou, així com el fet d'exercir simultàniament altres oficis municipals. Els alumnes pobres, la gran majoria, no pagaven la mensualitat. Des de 1771 s'exigeix titulació, i és el centre on s'evidencia en major mesura la preocupació municipal per l'escassa qualitat de l'ensenyament impartit.

C. Escola de Primeres Lletres del Raval.

És una escola de xiquets que sorgeix del desenvolupament urbà i demogràfic d'Alzira que origina el creixement dels ravals o barris fora de les muralles, el centre va estar situat, en lloguer, durant algun temps a la "casa de la Hervacería" del barri de S. Agustín. La seva funció era similar a la de la Vila, ensenyar a llegir, escriure, explicar i doctrina cristiana.

Inicialment no era un centre públic, però des l'any 1735 sí que ho és doncs l'ajuntament atén la petició econòmica del mestre doncs els seus alumnes no poden pagar les mensualitats. Els mestres del centre, el titular i l'ajudant, sempre cobren quantitats inferiors a la de l'escola principal de la Vila i la seva reiterada petició serà l'equiparació amb ella. El caràcter de centre de menor rang en tots els àmbits (sous dels mestres, alumnes, instal·lacions...) es fa evident en la documentació municipal del període.

El nombre d'alumnes que consta en alguns documents se situa en més de 60 alumnes.

D. Casa d'ensenyament de xiquetes.

Fins a l'any 1769, en què Gracia Ramírez demana a l'ajuntament exercir com a mestra amb el salari corresponent no tenim notícies prèvies de centres públics d'ensenyament de nenes. En 1770 l'ajuntament rep l'aprovació del real Consell de Castella per al pagament de 60 lliures a les dues mestres del centre.

Aquest centre es va situar inicialment a la casa de la Pasterada a la plaça Casasús i posteriorment, de lloguer a la "casa del orno" situada a la plaça del mateix nom. Des de 1769 fins a principis de segle XIX va tenir dues mestres.

En aquest centre les alumnes a més d'aprendre les primeres lletres i doctrina cristiana es realitzen activitats pròpies de la "formació professional" doncs s'aprenia a utilitzar telers, es feien labors, etc. Les alumnes d'aquesta forma aprenien un ofici però també eren "mà d'obra" barata per als comerciants de la localitat. A l'escola assistien nombroses nenes, en algun document s'esmenten 300, sent la majoria pobres que assistien gratuïtament.

Aquest centre cobra un gran impuls a partir de 1779 gràcies al mecenatge de l'ardiacà Mayoral, clergue alzireny il·lustrat, fins al punt que l'ajuntament crea una Junta per impulsar l'ensenyament públic de les xiquetes i administrar els cabals i recursos per ell aportats.

Les mestres cobraven sous inferiors al dels seus col·legues masculins.

A més d'aquests centres s'ha constatat l'existència d'escoles de primeres lletres privades, almenys dues al segle XVIII, però poc sabem d'elles més enllà de l'autorització municipal per exercir o la petició d'alguna ajuda econòmica.

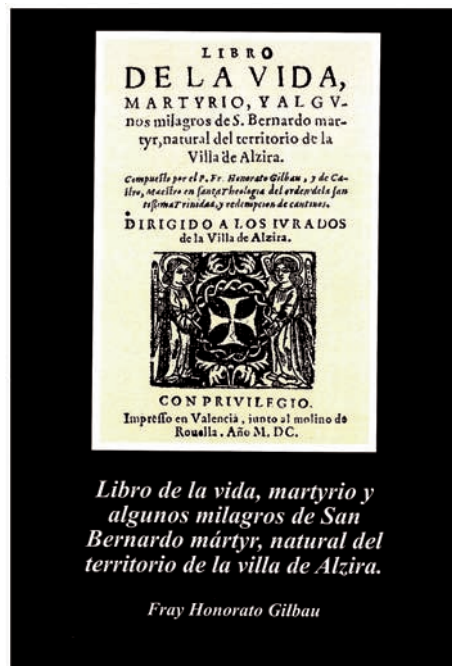
6. CLERO I MANIFESTACIONS RELIGIOSES

Aureliano J. Lairón Plá

La importància del clergat com a grup religiós i social en una època com l'Edat Moderna, on la pràctica totalitat de la societat estava fortament vinculada a l'Església i el poder religiós massa sovint es confonia amb el civil a penes ha sigut estudiat en el cas d'Alzira.

En tractar sobre el clergat al qual es reconeixia tota una sèrie de privilegis i exempcions en les societats de l'antic règim, cal acudir als arxius parroquials -que en el cas d'Alzira malauradament no existixen per a ninguna de les antigues parròquies-, a l'Arxiu Municipal de la ciutat -notícies soltes, a través sobretot dels llibres d'actes municipals-, a la secció "Clero" de l'Arxiu del Regne, a penes estudiat en el nostre cas, i a la mateixa secció, pel que fa als monestirs i convents, de l'Arxiu Històric Nacional.

Durant els segles XVI al XVIII, Alzira comptà amb tres esglésies i “en lo eclesiástico” tal i com ens referix Miguel Eugenio Muñoz la vila tenia el títol “de Arcedianato. Y el Arcediano era dignidad de la Santa Iglesia de Valencia, donde reside por el discurso de quatro siglos con sus bulas, principios y establecimiento... El Arcediano es cura havitual de la iglesias y comprehende el Arcedianato y nombra los vicarios curas actuales de las parroquias de su comprehensión” que en Alzira eren la de Santa Caterina, que tenia un vicari major, i ho era comparativament amb altre vicari de la mateixa església i amb el de la parroquia de Santa Maria, però no amb el de la parròquia de Sant Joan Baptista, el qual era cura propi, “con oficio rectoral”.

Portada del “Libro de la vida, martyrio y algunos milagros de San Bernardo, mártir, natural del territorio de la villa de Alzira”, any 1600

Seguix dient-nos Muñoz: “Las yglesias de Santa Cathalina y Santa Maria están unidas, de modo que el servicio eclesiástico y celebración de los divinos oficios se hace ordinariamente en la de Santa Cathalina por los beneficiados de una y otra que ya todos residen en ella con un solo cuerpo y Patrimonio pero está separado el distrito parroquial y la administración de sacramentos de que cuida el respectivo vicario.

Hállanse fundados en estas dos yglesias sesenta y dos beneficios, los cinquenta y nueve de residencia simples perpetuos y eclesiásticos con renta amortizada”.

La parròquia principal per la seua història, edifici, capacitat, nombre de feligresos, de ministres que servien administrant els sagraments i les diferents funcions, retribucions percebudes i quantitat i capital dels beneficis en elles fundats, era la de Santa Caterina, seguida per la de Santa Maria i ja, amb diferència, per la de Sant Joan que l’any 1750 tenia de renda fixa a penes 60 lliures, molt poc si la comparem amb les altres dos.

Tomàs Peris, en perfilar els trets definitoris del clergat riberenc dels segles XVI al XVIII opta per aclarir tres aspectes que considera i són rellevants: les característiques generals del grup, els mecanismes de control social aplicats per l’església al conjunt de la població i, per últim, les propietats i les rendes gaudides per les institucions religioses. Tots tres servixen en el cas d’Alzira. A modo d’exemple cal assenyalar com l’Aula de Gramàtica de la vila en determinats moments va estar en mans de religiosos i que a penes hi van a ver intencions de caire reformistes.

El púlpit i el confessional foren, sens dubte, instruments d’adoctrinament i control social emprats pel clero. Els sermons ultrapassaven, sovient, els objectius estricta-

ment religiosos i en el segle XVIII van ser un important element de propaganda. Més enllà de l'adoctrinament religiós, tal i com hem pogut comprovar, sobretot a través de les predicacions cuaresmals, es va perseguir corregir costums i imposar un determinat model de moral.

Pel que fa al clergat regular cal assenyalar l'existència per a esta época dels convents, fundats a l'Edat Mitjana, de Sant Agustí i de Santa Maria d'Aigües Vives, el primer al raval del seu nom i el segon a la vall també del seu nom, ambdós de l'orde agustinià, del monestir de Santa Maria de la Murta (erigit l'any 1401) de monjos jerònims. En la primera mitat del segle XVI es fundaren els convents de Santa Bàrbara (franciscans), al peu de la Muntanyeta del Salvador, i el de Santa Lúcia (agustines) dins la vila. L'any 1558 es va fundar el de Sant Bernat (trinitaris) en l'horta, l'any 1603 el de l'Encarnació (caputxins) a l'eixida del raval de Sant Agustí en direcció a Xàtiva, i el 1614, també a la vila, el de le caputxines sota l'advocació de la Mare de Déu dels Àngels..

La participació del municipi en l'erecció per estes dates dels nous convents fou intensa i directa i es va facilitar al màxim. Tal i com assenyala Peris "amb aquesta allau de fundacions, les oligarquies locals responien a la mentalitat religiosa de l'època i també mataven d'un tir dos pardals ben grossos: facilitaven l'ingrés dels seus descendents en la carrera eclesiàstica i creaven un escenari més on manifestar el seu llustre social".

La historiadora Mª Milagros Cárcel a través de diversos informes que va estudiar amb motiu del compliment de la visita ad limina que els arquebisbes valencians havien de presentar a Roma des de finals del segle XVI fins al començament del segle XIX donant compte de l'estat de la diòcesi oferix les següents dades referides als convents alzirenyes pel que fa al seu nombre de moradors.

CONVENT	1617	1622	1654	1663	1675	1732
Sant Agustí	30	30	30	30	30	33
La Murta	40	40	40	40	40	34
Santa Lúcia	34	30	30	28	28	30
Santa Bàrbara	6	20	20	24	24	36
Sant Bernat	16	16	16	18	18	35
L'Encarnació	18	18	18	20	20	30
Mare de Déu dels Àngels	-	12	12	12	12	27

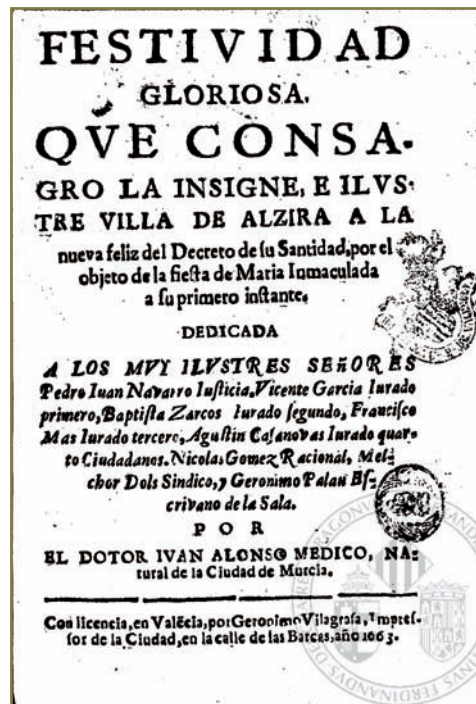
L'any 1674 l'escrivà del Consell municipal, Pere Almella, donava fe d'una sèrie de dades demogràfiques extretes del *Libro del registro de los vezinos de la villa* i en donar compte de la població assenyala per a la capital de la Ribera del Xúquer en eixa data de 650 cases que se distribuïen, per nuclis de població, així: 61 en el raval de Santa Maria, 93 en el de Sant Joan, 170 en el de Sant Agustí i 326 intramurs o com assenyala la font "dentro del circuito", en donar compte de les parròquies existents deia que les de santa Maria i santa Caterina, que comptaven amb vicari perpetu tenien 55 beneficiats -dels quals hi residien 33- i un organista i la de sant Joan amb un rector. Pel que fa als convents dona unes xifres una mica diferents a les citades

més amunt ja que assenyala per a la Murta, 22, per a sant Agustí 22, per a santa Bàrbara 18, per a sant Bernat 18 també i 16 per a l'Encarnació, per a les agustines en cita 22 a més dun vicari, un criat i "una andadera" i per a les caputxines 24 i cinc donades.

Les relacions entre el clero i el municipi mai van ser d'amigables tot el que calia esperar. De fet primaven els interessos, quasi sempre econòmics, la qual cosa va generar tensions i moments difícils en les relacions no sols entre els monestirs i les autoritats locals (plets per exemple entre els convents d'Aigües Vives i la Murta amb el consistori per delimitacions, etc...) sinò també entre el clergat secular i el mateix municipi per qüestions certament trivials. Veja's com a exemple el contenciós que s'establí l'any 1689 entre l'església i el municipi quan les autoritats locals prengueren l'acord de nomenar mestre de cerimònies, la qual cosa no va agradar el clergat de santa Caterina pel que podia suposar d'intromissió en els actes religiosos que es celebraven en l'església en els quals participava la Corporació Municipal. El consistori arribà, fins i tot, a plantejar-se celebrar els seus actes en l'església de sant Joan Baptista. Finalment s'imposà la cordura i les coses no anaren a més. Però hi han més exemples.

Personatges influents de l'estament eclesiàstic a l'època a la vila van ser, entre altres, Honorat Gilbau (monjo trinitari), Joan Soler i Joan Baptista Morera (monjos jerònims), Ignaci Bogart (franciscà), fra Benet de Bocairent (caputxí), Juan Facundo Clemente i Jaume Agustí Borrull (agustins), Francesc Bono (religiós jesuïta), el catedràtic en Teologia Llorenç Borràs, el canonge Jaume Cervera i, pel que fa al clero secular, Vicente Agrait Salvador, vicari major i perpetu durant tres dècades (al menys entre 1748 i 1778) de les parròquies de santa Maria i santa Caterina.

Pel que fa a les manifestacions religioses cal assenyalar la participació del conjunt de la població en les celebracions habituals i destacar que la principal festa va ser la del Corpus, que la vila celebrava amb gran solemnitat des del segle XIV. Juntament amb la festa d'exaltació de l'Eucaristia, la festa per antonomasia del poble, patrocinada pel municipi, en la qual participava tot el clergat (regular i secular), els gremis, les confraries, llumenaries, tabernacles i on es representaven sainets, adquirí importància, sobretot arran de la fundació en el segle XVI de la confraria de la Preciosíssima Sang de Jesucrist, que bastí capella pròpia intramurs de la vila, la celebració de la Setmana Santa que adquiriria major notorietat ja en el segle XVIII amb la fundació de determinades confraries vinculades en els seus orígens als gremis que processonaran

Portada d'un llibre de Juan Alonso de l'any 1663 que dona compte de les solemnitats que tingueren lloc en Alzira amb motiu del decret del Papa sobre la Immaculada Concepció de la Mare de Déu

passos amb imatges i, pel que fa a la pietat popular, amb la construcció de Viacrucis un sobre la façana de vivendes a la vila i altre (de l'any 1751), constituint un Calvari, a la Muntanyeta del Salvador.

El devocionari local alzireny al segle XVI tindrà en sant Silvestre (la vespra de la seua festivitat de 1243 va ser conquistada la vila per Jaume I) que presidirà la taula del retaule que s'erigirà pel consistori a la sala capitular de l'Ajuntament l'any 1597), sant Gregori (protector contra les avingudes del riu a qui es va erigir l'any 1571 una capella sobre el pont de Santa Maria) i l'Àngel Custodi (tradicional protector i custodi de les viles reials) i, en menor mesura els titulars de les diferents parròquies (santa Caterina i santa Maria) i convents (sant Agustí, sant Francesc, santa Llúcia, santa Bàrbara...), i encara el Salvador (titular de l'ermita del seu nom al cim de la Muntanyeta) i posteriorment, ja en els segles XVII i XVIII a la Immaculada Concepció, al Santíssim Crist (en 1729 per tal de divulgar-la convenientment es va editar la *Breve noticia de el prodigioso origen y admirables excelencias de la devota y milagrosa imagen de el santo Christo que con especial culto se venera en la parroquial de la Virgen Maria de la villa de Alzira*), sant Vicent Ferrer (en 1734 es va rehabilitar la seua festa), sant Josep, la Mare de Déu dels Desemparats, sant Antoni Abat i la Mare de Déu del Lluch (devoció que es va estendre molt ràpidament entre la població, ja que l'any 1757 la imatge era considerada per les autoritats municipals "milagrosíssima" i "pròpia" de la vila) els protectors de referència.

Arran el descobriment en el convent dels trinitaris el juliol de 1599 dels cosos dels sants Bernat, Maria i Gràcia que detalladament descriu en el *Libro de la vida, martyrio y algunos milagros de San Bernardo, mártir, natural del territorio de la villa de Alzira*, fra Honorat Gilbau i de l'interés que en la difusió de la notícia, no exenta de càrrega ideològica (com a exemple per a la conversió dels moriscos) va prendre el patriarca d'Antioquia Juan de Ribera, per eixes dates arquebisbe de València, comença a difondre de manera extraordinària la vida i miracles dels tres germans sants i a extendres per la vila, la comarca i encara per bona part del regne de València el seu culte. El segles XVII i XVIII seran els segles d'or pel que fa a la devoció als sants, la qual cosa es farà palesa, entre altres, en la construcció per l'argenter Jerònim Galant de València de la imatge en bronze de sant Bernat, en l'edició de fulls dels Gojos i, sobre tot, en la proclamació l'any 1643 per part de la vila, a partir d'una disposició de l'Església sobre les festes de precepte, del patronatge del sant màrtir.

L'any 1717 dos patricis, el justisconsult Nicolau Bas i el canonge Jaume Cervera costejaren els dos casalics amb les imatges de pedra que sobre el pont de Sant Agustí s'erigiren en honor dels sants que, amb el temps, han esdevingut en senyals d'identitat local.

Junt a les ermites o capelles ja asenyalades del Salvador, de Sant Gregori i de la Sang, hi ha que fer referència a la de Sant Cristòfol, en la torre, junt al pont de sant Agustí, a la de la Mare de Déu dels Àngels, en el carrer Major, a la de sant Roc, en el cor de la vila, i a les que posteriorment, ja en el segle XVIII, s'alçarien, junt al cementeri

de Santa Caterina, en honor de la Mare de Déu del Sufrage (1752) i la que a l'eixida de la vila en direcció Carcaixent s'erigiria en honor de sant Judes Tadeu, tradicional protector dels bouers i dels tractants de ramat.

D'entre les celebracions extraordinàries que tingueren lloc a la vila al llarg d'estos segles citarem la que se celebrà el 7 de juny de 1640, festivitat del Corpus Christi, que s'aprofità per a beneïr la nova senyera local, la que tingué lloc durant els dies 18 i 26 d'octubre de 1659 amb motiu de la canonització l'any anterior de sant Tomàs de Villanueva, arquebisbe de València entre 1544 i 1555, la que amb motiu del decret del Papa Alexandre VII a favor del culte a la Concepció de Maria des del primer instant tingué lloc l'any 1663 i la que es va celebrar l'any 1746 amb motiu de la canonització dels caputxins sant Fidel de Sigmarigna i sant Josep de Leonisa.

El paper de les confraries serà determinant a l'hora d'organitzar, junt al clero, els actes religiosos. A les confraries medievals assenyalades en el seu moment hi haurà que afegir-ne d'altres que aniran sorgint com la de la Preciosíssima Sang, la de la Puríssima Concepció, la de Mare de Déu del Rosari, la de la Mare de Déu del Carme, la de la Consolació, del Cordó de sant Francesc i altres que esdevindran en pròpies de la Setmana Santa com ara la Pia Unió del Sufrage que processionarà un Natzaré, la de la Mare de Déu dels Dolors amb el pas del Devallament de la Creu, la del Crist en la columna...

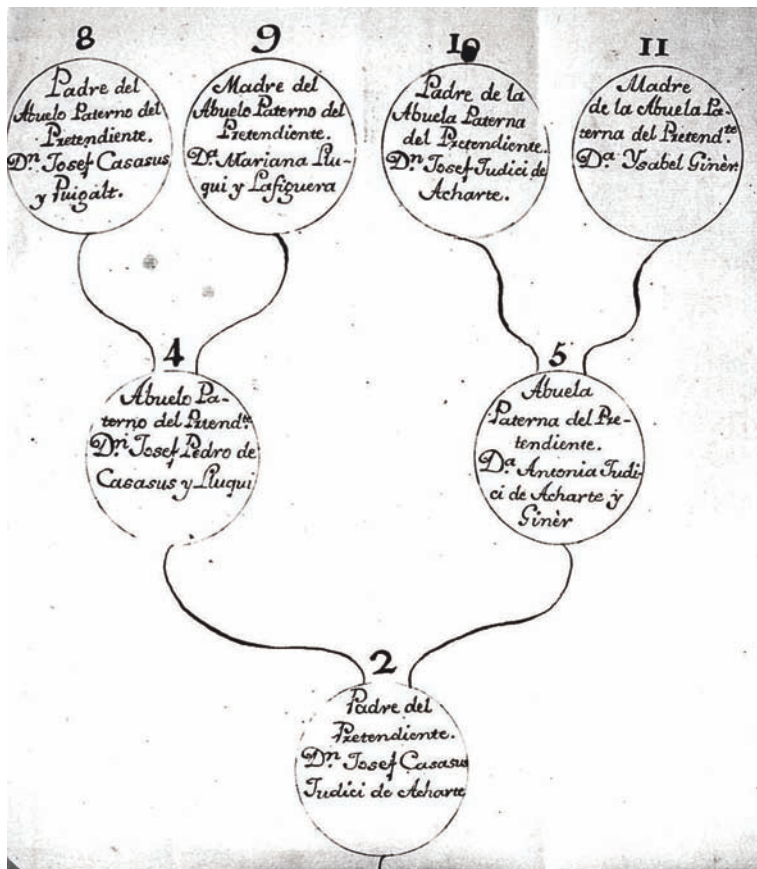
Implorant l'ajuda celestial tenim documentades nombroses rogatives: demanant aigua per la sequera, de vegades, justament per tot el contrari, açò és demanant pel cessament de la pluja (l'any 1672 estigué plovent per espai de tres mesos, el riu es va desbordar i els jurats de la vila van acordar dur en processó des del seu convent a la vila els sants Bernat, Maria i Gràcia) o aclamant-se per tal que el riu no se n'isquera del seu caixer, pregant per no ser alcançats o per l'acabament d'epidèmies i pestes i, fins i tot, una plaga de llagosta que l'any 1756 va sembrar el pànic entre els habitants d'Alzira i la seua comarca i va motivar la celebració durant els mesos de juliol i agost de nombrosos actes de tipus religiós.

Els panells devocionals que s'ubicaran durant tot el segle XVIII a les façanes i interiors d'immobles, de convents (cal fer menció del que es va col·locar cap a l'any 1780 a la façana del de l'Encarnació a devoció de fra Jacinto de Vinarós, guardià del cenobi) i de cases de llaurança donen compte de la devoció dels nostres avantpassats, entre altres, a santa Rita, san Ramon Nonat, la Santíssima Trinitat, sant Josep, santa Caterina, sant Agustí, sant Cristòfol, sant Francesc d'Assís, sant Gregori, sant Bernat, el Natzaré i la Mare de Déu del Sufrage, sant Roc...).

7. TERRATINENTS I BURGESOS: ELS CASASÚS I ELS BRUNET

Ricardo Franch Benavent, Daniel Muñoz Navarro

Encara que ambdues famílies eren d'origen francès, la trajectòria seguida pels Casasús i els Brunet constitueix una excel·lent il·lustració de les oportunitats d'enriqui-

Detall de l'arbre genealògic de Ramón Casasús y de Navia-Osorio, extret del seu expedient d'hidalguia per accedir a l'ordre de Carles III. Archivo Histórico Nacional, Estado, Carlos III, exp. 201 (Any 1784)

com comisionista i intermediari entre els petits productors i els grans comerciants, a canvi d'un percentatge del valor de la mercaderia (2-3 %). L'activitat mercantil dels Casasús queda reflectida en els registres fiscals alzirenyes almenys des de 1596, actuant com comisionista en la venda de llavor de seda i capoll per a companyies d'origen italià⁶⁰. A més, tant ell com el seu cosí Juan Casasús, arribat a Alzira alguns anys més tard, van participar directament del negoci seder, com ho evidencien diferents crèdits en la taula de canvis de València en 1614 o l'embargament de 54 càrregues de fulla de morera que van patir en 1630. El comerç de seda en brut cap a Toledo va ser una altra de les seues facetes de negoci.

L'activitat dels Casasús va estar estretament vinculada amb l'auge de l'agricultura comercial en la Ribera (inicialment la seda, però també l'arròs des de finals del segle XVII). Aquesta vocació mercantil els va comerciejar un gran èxit professional durant les primeres dècades del segle XVII, que els va permetre diversificar la seua activitat, invertint en béns seents i en el mercat del crèdit valencià. No en va, en 1632, Pere Casasús registrava, al costat del seu testament, la fundació d'un "mayorazgo" i vincle perpetu sobre alguns dels seus béns, aquells que es consideraven com a inversions més segures: crèdits, censals i propietats urbanes per valor de 28.000 lliures (Andrés, 1987). A açò, hauríem d'unir tot un seguit de béns no vinculats (com la casa pairal) i les propietats agrícoles, que en 1650 es quantificaven en més de 237 fanecades de regadiu. L'objectiu era que aquest "mayorazgo" aconseguira les 50.000 lliures, fron-

ment i ascens social que comportava la intervenció en el món dels negocis en l'Alzira de l'època moderna. Els Casasús van ser la família més destacada de la localitat durant els segles XVII i XVIII, tant pel seu patrimoni com per l'estabilitat social dels seus membres, que van aconseguir mantenir-se en el cim de l'elit local des de 1650 fins a 1847, enllaçant amb altres destacats llinatges, com els Luqui o els Judici d'Acharre. Per la seua banda, els Brunet van ser els comerciants seders més importants d'Alzira en el segle XVIII.

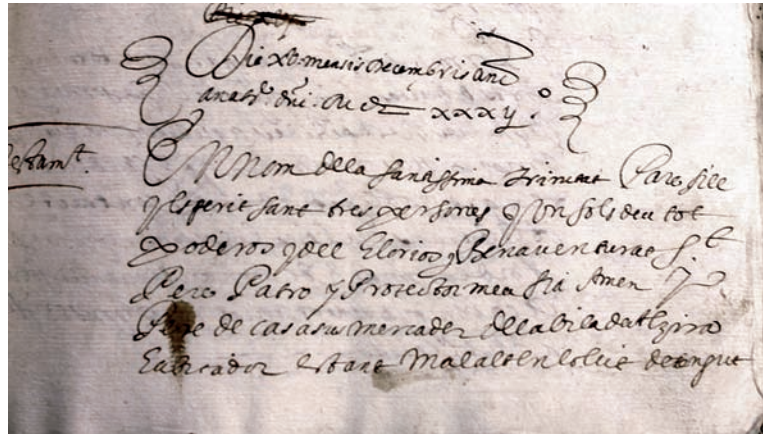
Procedents de la localitat de Buzy, en la diòcesi d'Olorón (regió del Bearn), els Casasús van emigrar al Regne de València a la fi del segle XVI. L'iniciador de la saga va ser Pere Casasús, qui es definia com a mercader d'Alzira, centrant la seua activitat en el negoci seder, almenys inicialment. En general, actuava

⁶⁰ARV, Mestre Racional, sign. 10448. Drets de peatge i crema, Alzira (1596).

tera econòmica per a l'accés a un hàbit de l'Ordre de Montesa, encarregant per a açò la gestió del vincle al vicari perpetu de l'església de Santa Catalina Màrtir d'Alzira, on Pere Casasús havia sufragat la construcció d'una capella, com a sepultura pròpia del seu llinatge⁶¹.

El primer dels Casasús assentat a Alzira tenia molt clars els mecanismes per a perpetuar el seu cognom i el seu patrimoni, engegant una clara estratègia d'ascens social i de cerca de major influència en la política municipal, que van començar a donar els seus fruits a partir de finals del segle XVII. La reconstrucció genealògica reflecteix les línies principals d'aquesta saga, evidenciant com els Casasús van passar d'immigrants nouvinguts a la cúspide de l'oligarquia alzirenya en poques generacions. La presència del Pere Casasús en la vida municipal es remunta pràcticament al moment de la seua arribada a Alzira, figurant com a conseller ja en 1611 (Lairón 2001). A la fi del XVII, tornen a aparèixer, en qualitat de cavallers i com a fermes defensors de l'expansió del cultiu de l'arròs. Però va ser en el primer govern borbònic de 1709 quan Francisco Casasús i Luqui va arribar a ser regidor municipal, dins de la classe de nobles (Peris 1989 y Hernando 2013).

L'aspiració d'ennobliment de Pere Casasús es va materialitzar en 1697, quan José Casasús i Luqui va ser distingit amb l'hàbit de l'ordre de Montesa, aprofitant el capital relacional aportat per via materna i el sòlid patrimoni de la via paterna. Aquesta pro-

Testament i vincle perpetu de Pere Casasús. Arxiu del Regne de València, Manaments i empires, any 1633, llibre 3, ma 28 (1632)

Façana del Palau dels Casasús en Alzira

⁶¹ARV, Manaments i empires, any 1633, llibre 3, ma 28, ff. 16-33. Testament i vincle perpetu de Pere Casasús.

Manifest de la seda obtinguda pels veïns d'Alzira en 1770, en el que consten les partides de Claudio Brunet. Arxiu Municipal d'Alzira

SELO QUARTO. AÑO DE MIL SETECIENTOS Y SETENTA.	
Ons. de Monasterio de	632 libras
Ons. de San Juan de	29 libras
Ons. de San Juan de	31 libras
Ons. de San Juan de	33 libras
Ons. de San Juan de	19 libras
Ons. de San Juan de	41 libras
Ons. de Clara de	28 libras
El mismo de	103 libras
Dup. de	7 libras
Dup. de	8 libras
Dup. de	18 libras
Ons. de	37 libras
Dup. de	60 libras
Ons. de	26 libras
Ons. de	50 libras
Ons. de	70 libras
Total	2032 libras

moció social es va consolidar a través de la llicència atorgada al nou cavaller per a contraure matrimoni amb Antonia Judici d'Acharte en 1699. L'ascens social dels Casasús va continuar durant el segle XVIII i el fill de tots dos, José Javier Casasús i Judici, també va ser nomenat cavaller de Montesa en 1733, casant al seu torn amb Margarita Teresa Navía-Osorio, descendent del Marquès de Santa Creu, per tant, noblesa titulada. Durant aquest segle els Casasús abandonen Alzira, per a traslladar-se a València i fins i tot algun dels seus membres a Madrid. És el cas de Ramón de Casasús i Navía-Osorio, nomenat cavaller en l'ordre militar de Carlos III.

No obstant açò, la figura més destacada del segle XVIII és la de José Joaquín Casasús i Navía-Osorio, sobre el qual va recaure el gruix del patrimoni familiar (que en 1795 superava les 500 fanegades de regadiu). Aquest personatge va ser cavaller maestran, membre de la Real Acadèmia de Sant Carles i cavaller hisendat dins de la Junta de Comerç de València entre 1796 i 1798. Els Casasús, amb José Joaquín al capdavant, van seguir vinculats molt d'a prop al negoci seder i arrosser, encara que durant les dècades finals del XVIII la balança es va anar decantant cap al segon. Com a principal hisendat de la vila d'Alzira, va ser un dels defensors més acèrrims de l'expansió del cultiu de l'arròs en les terres valencianes, intervenint decisivament en el nou rumb de la política agrària valenciana (Franch 2005).

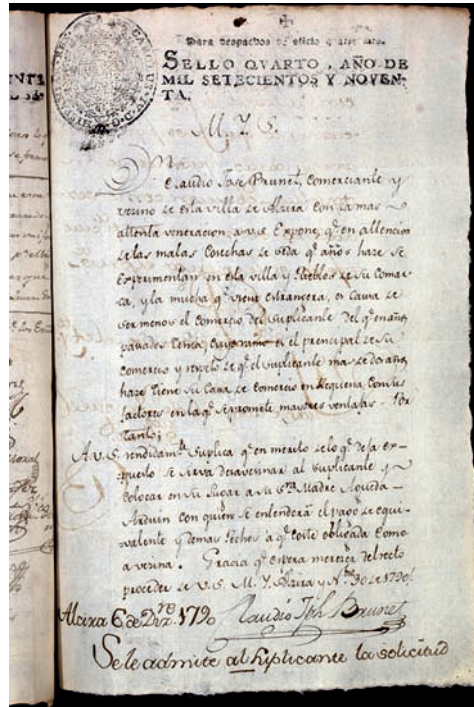
Per la seua banda, Claudio Brunet era un comerciant d'origen francès que es va establir a Alzira a mitjan segle XVIII i es va convertir en el principal intermediari en la comercialització de la seda tant de la localitat com de les poblacions pròximes. Els registres de l'expedida per Alberic el situen com el principal acaparador de la matèria primera destinada a Alzira entre les dècades de 1760 i 1780 (Franch i Andrés, 1983, 138). Però, a més, figurava com el principal declarant en els manifestes de la seda que es realitzaven en la seua localitat. Així, en 1770 va manifestar 1.314 lliures de seda, 280 de les quals procedien de la seua pròpia collita i les restants 1.034 de capoll comprat a altres conreadors. Aquesta última activitat era la que nodria el gruix del seu negoci, ja que, si bé la seua producció pròpia es va reduir a 80 lliures durant la mala collita que es va produir en 1771, el capoll comprat es va mantenir en 1.020 lliures. L'elaboració de la fibra que podia obtenir-se d'aquesta producció requeria el treball de sis filadors, la majoria dels quals eren locals, encara que en 1770 tres d'ells eren de Catadau, Llombai i Castelló de Rugat i, en 1771, un era d'aquesta última localitat i un altre de Carcaixent. La seua influència en el sector va donar lloc al fet

que en 1784 fora designat pel corregidor com un dels dos examinadors dels filadors que pretengueren treballar en la localitat i mancaren de la corresponent acreditació⁶².

En residir en el principal centre productor de seda del Regne de València, els fabricants de teixits de seda de la capital van recórrer a ell per a proveir-se de matèria primera. Així ho va fer, per exemple, la companyia de Nostra Senyora dels Desemparats, promoguda pel Col·legi de l'art major de la seda de València. En 1779, a més de la compra de 2.000 lliures de seda, li va encarregar l'adquisició de 500 quartons de capoll amb la finalitat de que aquests anaren filats segons el mètode Vaucanson en els deu torns dobles que havia adquirit la companyia. Com la compra de capoll era més "embarazosa" que la de la fibra ja filada, Brunet va exigir l'abonament d'una comissió del 3%, encara que la companyia la va reduir al 2% al·legant el volum de les compres que li havia encarregat⁶³.

Però, a més dels fabricants valencians, van recórrer també a ell els dels diversos centres seders castellans, convertint-se en el principal subministrador del sector a Requena. En el balanç de la companyia "Claudio Brunet, padre e hijo" que es va realitzar en 1793 constava que disposava en aquesta localitat de 1.416,25 lliures de seda, figurant quasi tots els fabricants allí existents com a deutors per les compres de seda que havien realitzat (Franch 2010). Però, a més, la seua anàlisi permet constatar que el capital obtingut per aquest concepte era utilitzat per a la compra de fusta en les pinades de la Serra de Conca, que després era conduïda pels rius Cabriel i Xúquer fins a Alzira o Cullera. El responsable de les companyies de ganxers que es contractaven per a açò era Juan Navarro, que es qualificava com a pagès d'Alzira. El paper estratègic que va adquirir Requena en els negocis de la societat va donar lloc al fet que s'establira en ella una tenda per a la venda de gèneres tèxtils, merceria, adobats i productes alimenticis tant d'origen valencià com importats pel port de la capital. Així mateix, Claudio José Brunet va decidir aveïnar-se en aquesta localitat en 1790.

No obstant això, el nucli fonamental del seu negoci i del seu patrimoni seguia trobant-se a Alzira. Segons el balanç de 1793, sols el 18,02% del valor dels efectes de la companyia, que ascendien a 134.094,5 lliures, es derivaven directament de l'activitat que es duia a terme a Requena. Era a Alzira on es trobava la casa familiar, valorada en 1.687 lliures. Disposaven, a més, d'altres quatre cases, dues en el carrer de la Sang i altres dues en el raval de Sant Agustí, valorades en 3.852 lliures. Possèien també 4

Expedient d'aveïnament de Claudio José Brunet a la vila de Requena. Archivo Municipal de Requena, Actas municipales, sign. 2737 (año 1790)

⁶²AMA. Matrícula de filadors de seda de 1784. La informació anterior procedeix dels manifestes de colliters i filadors dels anys 1770 y 1771.

⁶³ACAMSV. Sig. 2.3.1. Libro 21. Deliberació de la Junta de Direcció de la Companyia de 26 de maig de 1779/1770 y 1771.

Concepto	Valor en Libras	% Activo
Dinero en efectivo	100,00	0,07
Efectos domésticos de la casa de Alzira	1.628,89	1,21
Bienes inmuebles en Alzira y Benimuslem	14.990,50	11,18
Valor neto de los productos agrarios cosechados	2.162,65	1,61
Valor neto de la madera existente	13.156,74	9,81
Géneros y efectos existentes en la lonja de Requena	8.679,83	6,47
Créditos buena calidad	68.292,65	50,93
Créditos de dudoso cobro	10.563,23	7,88
Créditos de difícil cobro	14.519,76	10,83
VALOR TOTAL DEL ACTIVO	134.094,25	100,00
PASIVO	126.276,50	
CAPITAL LÍQUIDO	7.817,75	

Cuadro1: Composición de los bienes incluidos en el balance de la sociedad "Claudio Brunet, padre e hijo" en 1793 (datos en libras valencianas).

Balanç de la companyia de Claudio Brunet en 1793 (Franch, 2010, p. 23)

que aquests s'utilitzarien tant per al transport de la seda com per a l'arrossegament de la fusta, encara que també podien ser usats en el cultiu de les terres. Els productes agraris obtinguts en elles van ser valorats en 7.158,48 lliures, el 61,07% de les quals estaven constituïdes per l'arròs, mentre que la seda existent solament suposava el 35,40%. Per tant, encara que el seu negoci fonamental seguia centrat en la comercialització d'aquesta matèria primera, els Brunet estaven sent sensibles també a les majors oportunitats que començava a tenir el cultiu de l'arròs a la fi del segle XVIII.

cases i una era a Benimuslem, valorades en 2.629 lliures. Finalment, el patrimoni immobiliari es completava amb la propietat de 292 fanecades de terra horta situades a Alzira que es valoraven en 9.004 lliures. Els efectes domèstics existents en la casa familiar es van avaluar en 1.628,89 lliures. Però el nucli fonamental d'aquests eren les tres carretes i els 13 animals de tir que disposaven, valorats en 1.109 lliures. No hi ha dubte

Conducció fluvial de fusta pel riu Xúquer cap a Alzira. "Aguadero" en Verdelpino, Cuenca. Imatge extreta de Piqueras, 2015, p. 57

Part superior de la portalada
d'accés a l'edifici seu de
l'Ajuntament d'Alzira, amb
semipilastres toscanes i
entaulement que emmarquen
un arc de mig punt i que es
remata amb l'escut de la vila
(foto TP)

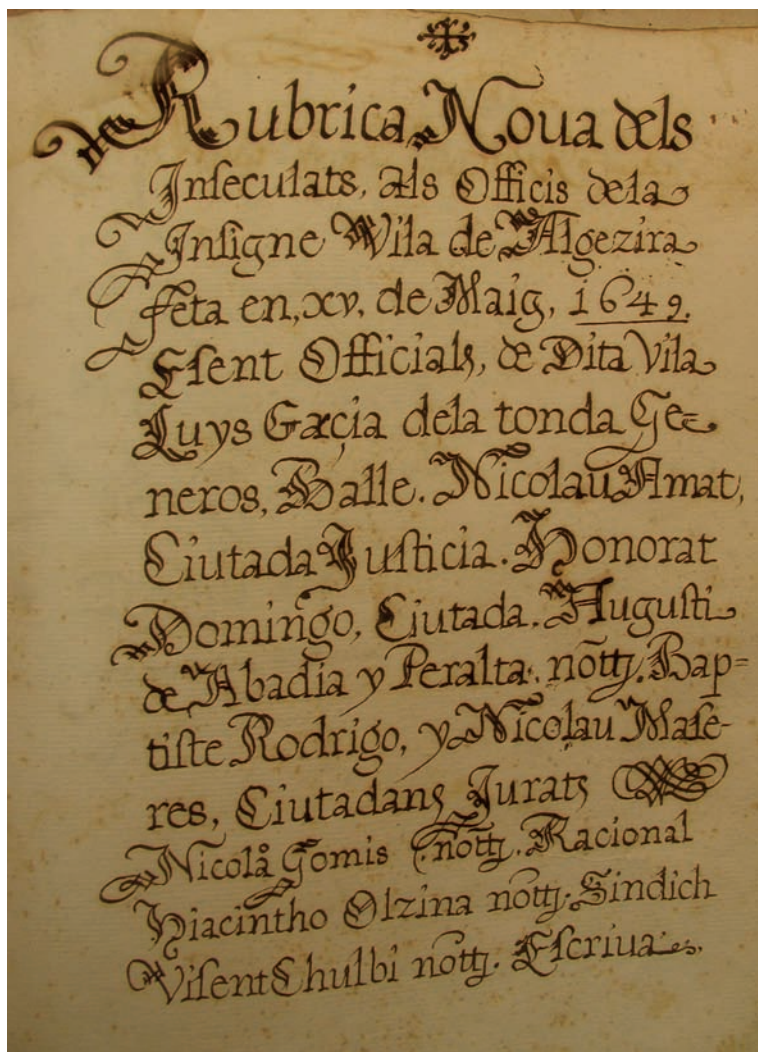
L'organització municipal d'època foral respon al paradigma consular trasplantat des de les ciutats italianes a la Corona d'Aragó. La visió sublimadora, elaborada per Eiximenis, ha fet creure a molts historiadors que els municipis es mantingueren inalterables, amb un inquestionable caràcter democràtic, des del segle XV fins a la Nova Planta d'inici del Set-cents. Hom presenta un model teòric segons el qual el govern local s'organitzava en base a una assemblea veïnal —Consell General—, complementada amb una comissió reduïda —Consell Particular— i una sèrie de magistrats —Justícia, jurats, mostassaf— que es servien d'un grup

de funcionaris tècnics. José Mª Parra encara idealitzà el govern de l'Alzira foral, exagerant el grau d'autonomia política gaudit i donant per bo que els edils sempre actuaren procurant el be comú (Parra 1984: 524). Però el cert del cas és que al front del municipi hi hagué una oligarquia que col·laborà amb els projectes d'una corona cada vegada més autoritària, esprement al veïnat a canvi d'obtindre privilegis que sols beneficiaven a aquesta reduïda elit. Els monarques preferiren entendre's amb una minoria rica i estable que enllestir complicades negociacions amb unes assemblees locals difícils de controlar, de tan nombroses i heterogènies. Diversos subterfugis (eleccions desvirtuades pel clientelisme, ferotges *bandositats* mafioses o la cooptació més descarnada) permeteren que els càrrecs recaigueren en un petit grup rendista: els anomenats *ciutadans*. Les assemblees obertes medievals, que congregaven al conjunt del veïnat, foren eclipsades per d'altres reunions restrictives en les quals el poder era monopolitzat per una elit que defensava interessos específics. A més, l'autonomia municipal estigué cada vegada més erosionada per l'autoritarisme regi. Els disturbis concomitants a la lluita pel poder local i una gestió corrupta afavoriren les intromissions de la corona. Els oficials del rei es presentaven com l'únic poder arbitral capaç d'acabar amb les disputes que alteraven la convivència i acabaren mediatitzant la política local a base d'enviar jutges comissionats, controlar les llistes dels candidats a ocupar càrrecs o designant a dit les autoritats municipals.

⁶⁵Altres oficials subordinats en la gestió municipal, eren el racional (que controlava les finances locals), el síndic (que representava al municipi davant altres instàncies de poder), diversos advocats en València, així com el veedor de la Sèquia (dipositari dels diners del sequiatge recaptat i encarregat de vigilar el rutllar quotidià del regadiu), així com verguers i porters —alutzirs—, clavaris, peïters i d'altres col·lectors de tributs.

1.2 LES PRINCIPALS INSTITUCIONS

El govern d'Alzira estigué integrat per un Justícia, quatre jurats, el Consell General, el Consell Particular i diversos oficials amb funcions tècniques (mostassaf, la principal missió del qual era evitar frauds en la compra-venda de productes, i el sequier).⁶⁵

Relació de les principals autoritats alzirenyes del 1649 (Justícia, Jurats, Racional i notaris) que encapçala el sorteig insaculatori celebrat aquest any (A.M.A., foto TP)

de patronatge que projectaven sobre els estrats humils de la societat alzirenya; però temeren més al domini de la corona que a les reaccions adverses d'un veïnat subordinat mitjançant vincles d'intercanvi de favors (clientelisme).

Per assistir al Justícia i jurats hi havia un orgue col·legiat que es reunia amb freqüència, anomenat Consell Particular, integrat per Justícia, jurats, mostassaf, batlle reial, assessor jurídic i un grup de consellers. Una vegada congregats, el jurat en cap proposava els temes a tractar i aquesta junta determinava si resolvia o bé els passava a Consell General, cas que no hi haguera acord o la rellevància de l'assumpte ho requerirà (per exemple, el 30 de març de 1641 fou convocat Consell Particular per mirar com solucionar la crisi que afectava la hisenda municipal).

L'existència d'un Consell General, en el qual adoptar les decisions principals (tots els caps de casa tenien dret a participar i els acords es prenién per majoria),

ha contribuït a donar força al tòpic del democratisme dels municipis forals. Però les limitacions d'aquestes assemblees foren enormes: sols podien tractar temes proposats pel jurat en cap que el Consell Particular decidia es resolgueren en aquest fòrum. A més, els primitius consells oberts, en els quals es convocava a tots els veïns, foren eclipsats per altra junta restrictiva, limitada als membres de l'elit benestant (calia congregat Consell General per assumptes com nomenar síndic en Corts i marcar-li com havia d'actuar, iniciar plets, carregar deute públic, sentenciar en delictes greus, etc.).

El control del poder polític local per part de l'oligarquia i el creixent autoritarisme reial retallaren les competències efectives d'aquestes assemblees. La minoria que monopolitzava el govern local obtingué facultat per reduir el nombre d'assistents requerit per assolir quòrum: Felip IV ordenà en 1659 que el veïns imprescindibles per celebrar Consell General es reduïren de seixanta a trenta. A més, fou freqüent que, front propostes d'una certa rellevància i complexitat, dita assemblea es limitara a donar-se per assabentada i delegara de manera rutinària en una comissió reduïda, de la qual formaven part el Justícia, els jurats i poques persones tingudes com qualificades (*elets*). Per exemple, el Consell General celebrat el 30-III-1641 per tractar del dèficit de les

finances municipals delegà en una d'aquestes comissions, a les quals cal considerar precedent de facto dels futurs consistoris borbònics que funcionarien en el segle XVIII:

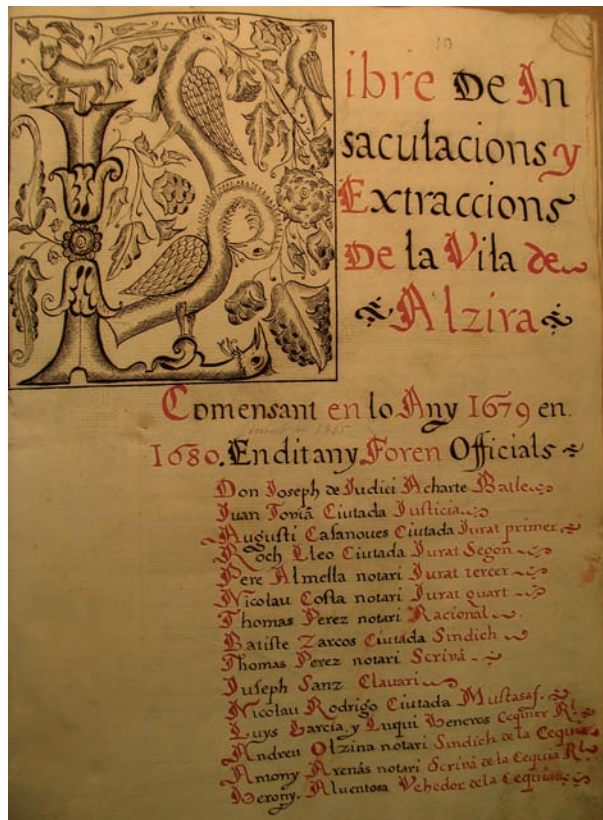
[...] nomenen en administrador [...] de totes les rendes [...] a Josep Torres, ciutadà, donant facultats als Justícia, jurats, racional, síndich, [...] per a que aquells se junten tots los dies que sien menester y [...] acorden lo que ad aquells pareixerà [...] ser més convenient [...], y que lo que [...] faran sia de tanta força y valor com si tot lo dit Consell General ho hagués fet, y que se haja de [...] observar com a lley inviolable. [...] Y lo consell general [...] fa procura [...] als] elets [...] per a pendre a censal o a canvi qual-se-vols cantitats que sien menester

(cit. Peris 2011:164-165).

1.3 EL PROCEDIMENT D'ACCÉS ALS CÀRRECS

La *insaculació* (sorteig anual entre els membres d'una llista decidida pel rei) reemplaçà als anteriors sistemes d'eleccions obertes en Consell General o la cooptació, en el qual cada edil que acabava mandat proposava una terna amb els candidats a succeir-lo. Alzira fou una de les primeres viles de la Corona d'Aragó en insacular càrrecs (1446). Per concretar les autoritats de cada any, s'establiren 10 capces⁶⁶, d'on s'extreien, a l'atzar, els noms dels que exercirien. S'exigia posseir un patrimoni mínim i transcórrer dos anys abans de tornar a ocupar el mateix càrrec.

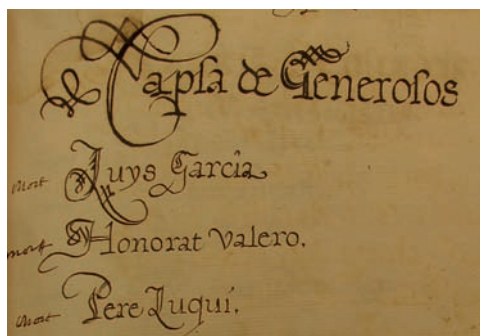
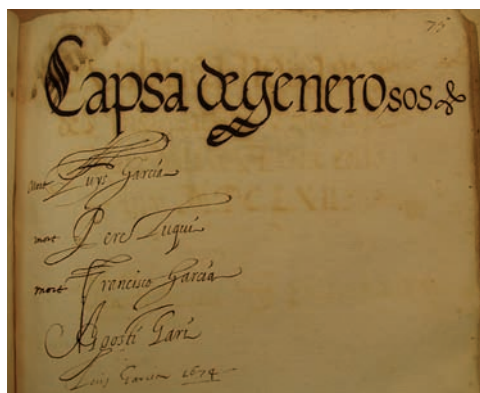
Hi hagué diverses innovacions en la fórmula insaculàtòria. També començaren a sortejar-se els oficis de Racional, que supervisava la gestió econòmica del municipi, així com els de sequier i vedors de la séquia Reial. Les posades al dia de la nòmina de candidats i les revisions de la normativa del sorteig foren freqüents a meitat segle XVI. Les novetats introduïdes el 1555 augmentaren la capacitat de la corona per controlar el procés i incrementaren el patrimoni exigít, que passà de 300

Encapçalament del llibre d'insaculacions de 1679-1680, confeccionat per efectuar entre els inscrits en ell el sorteig anual per ocupar diverses magistratures municipals (A.M.A., foto TP)

⁶⁶Dites capces eren: la d'homes generosos per accedir a Justícia, jurat, mostassaf i consellers; la de Justícia; la de jurat en cap; les de jurats segon, tercer i quart; la de mostassaf; la d'escrivà; la de síndich; la dels deu consellers majors i la capsa dels cinc consellers menors.

Els ciutadans i generosos
(rendistes de condició quasi
nobiliària) aconseguiren
monopolitzar el poder
municipal fins a 1701,
any en que el rei Carles II
ordenà insacular també a
la petita noblesa aveïnada
(A.M.A., foto TP)

a 1.000 lliures per ser Justícia, jurat en cap o sequier i de 200 a 500 per optar a la resta de juraderies. Durant el segle XVII, seguí creixent l'autoritarisme reial (a tall d'exemple, els jurats d'Alzira foren empresonats l'any 1679 simplement per haver sortejat en absència del batlle, que actuava com transmissor dels desig-nis reials), i minvà l'elit que es repartia els càrrecs (l'encongiment de l'oligarquia culminà en 1689, quan es reduí a 36 el nombre de candidats).

Els documents subratllen que l'objectiu d'eliminar les eleccions per ocupar càrrecs en el consistori fou pacificar la convivència, deteriorada per les baralles suscitades per topades entre diversos sectors de l'oligarquia local. Però el veritable propòsit fou evitar que

quallara una oligarquia forta i amb possibilitats de plantar-li cara al rei. El sorteig entre la minoria habilitada buscava que els candidats a exercir el poder local no representaren al conjunt del veïnat ni procediren d'una oligarquia arrogant. La llista controlada pels oficials reials i l'atzar de les extraccions anuals retallaven el poder de l'elit alzirenya i bloquejava qualsevol possible compromís dels edils amb el veïnat. En limitar l'accés als càrrecs a un petit grup de candidats rics que havia de passar el filtre del beneplàcit reial s'escurçava l'autonomia alzirenya i s'acomplia millor la finalitat de mantindre sanejada la hisenda local a tota costa per tal de seguir atenent les peticions econòmiques que la corona exigia cada vegada més de continu.

Durant la segona meitat del Sis-cents, els *ciutadans* —rendistes de condició prenobiliària— que monopolitzaren el poder municipal a Alzira aconseguiren seguir bloquejant l'accés de la petita noblesa de cavallers. Però el primer Borbó, Felip V, ordenà, en 1701, insacular als nobles alzirenyes «en la bossa de cavallers i generosos per a els oficis majors». L'any 1709, amb la Nova Planta, el municipi foral fou reemplaçat pel model d'ajuntaments castellans, de manera que de la petita noblesa local pogué integrar-se definitivament en el nou cabildo borbònic.

2. LA DIMENSIÓ REVOLUCIONÀRIA DE LES GERMANIES⁶⁷

Tomàs Peris Albentosa

Les Germanies (1519-1522) foren la principal sotragada política experimentada per la societat valenciana durant l'Antic Règim. Encara que aquest moviment contestatari

⁶⁷Una versió més extensa de la que ací és possible, amb les respectives referències documentals i bibliogràfiques, en Peris (2008b: 149-190; 2011: 37-68) i Vallés 2000.

es mantingué en bona part del territori valencià com una rebel·lió popular de caire moderat i reformista, a Alzira i Xàtiva arribà a assolir una dimensió plenament revolucionària, ja que qüestionà obertament el sistema feudal i tractà de reemplaçar-lo per d'altre model social i polític menys favorable als interessos dels estaments nobiliari i eclesiàstic.

L'esclat d'una guerra oberta entre autoritats regnícoles i agermanats propicià que tota una sèrie de greus tensions acumulades durant les generacions anteriors esclafiren i es manifestaren de manera violenta. D'entre totes elles, cal destacar la intensa refeudalització experimentada i les tibantors que pertorbaren el funcionament quotidià dels principals municipis de reialenc, afectats per l'intervencionisme reial, un procés d'oligarquització social i política així com pels efectes negatius provocats pel creixent deute censal encaixat. L'efervescència anti-nobiliària s'ha de considerar factor essencial de cara a explicar el fàcil arrelament de les Germanies als principals nuclis de la vall del Xúquer i el caràcter revolucionari que hi assoliren. Durant el segle XV, aristòcrates i cavallers aconseguiren i consolidaren la jurisdicció suprema sobre llurs vassalls a costa d'erosionar el poder polític d'Alzira, de manera que els tensos plets mantinguts contra els titulars d'Alberic, Alàsquer, Alcosser, Benimuslem, Montortal i altres senyories ubicades dintre el terme general alzireny (el marquès de Zenete, els Castellví, etc.) contribuïren força a atiar el rancor contra l'aristocràcia, tant per part dels vassalls més conscienciats com per amplis sectors del veïnat dels principals nuclis de reialenc.

Durant la primavera del 1521, la societat alzirenya encara estava dividida en dues tendències contraposades: els partidaris de mantindre l'obediència a l'emperador Carles i els agermanats decidits a canviar el model social i polític. Però la participació d'alzirenyes en l'assalt al castell de Carlet (el 26 de maig del 1521), així com el fet que l'exèrcit agermanat de València, dirigit per líders radicals, s'instal·lara a Al-

Portada de la Crónica de Martí de Viciana que descriu, des de l'òptica dels guanyadors, l'enfrontament de les Germanies. Distorsiona tant els episodis bèl·lics com les motivacions socials i polítiques que impulsaren aquesta guerra dirigida contra els senyors feudals valencians

Finestral renaixentista, amb pilastres rematades per capitells compostos, del primer cos de la façana de la seu de l'Ajuntament d'Alzira, edifici bastit poques dècades després de l'episodi de les Germanies (foto TP)

Les muralles d'Alzira resistiren l'atac de l'artilleria de l'exèrcit reial durant la tardor de l'any 1521 i obligaren al virrei, després de patir centenars de baixes, a desistir de la intenció inicial de sotmetre Alzira. Vista d'una torre i part del llenç meridional (foto TP)

Insurrectes alzirenys, que ja havien atacat Alberic el gener de 1521, participaren en el saqueig de la moreria de Corbera durant els darrers dies de juny. I, a final de juliol, els «de Alcira, mà armada, après de la batalla de Gandia, vingueren al lloc de Llaurí» i el depredaren. Era una estratègia per atraure l'ajut diví a la causa rebel —en forçar l'homogeneïtat religiosa—, castigar als nobles que destacaven en el bàndol del virrei (en especial els Crespí de Valldaura i el duc de Gandia), reforçar la moral de la tropa i acumular queviures per resistir. També el centenar de famílies que habitaven la moreria alzirenya foren comminats a fer-se cristians, amb l'amenaça de ser degollats, però fugiren a mitja nit decidits a emigrar al nord d'Àfrica (Peris 1991).

Amb el retorn de València i Sagunt a l'obediència al virrei Hurtado de Mendoza durant l'estiu del 1521, sols la Ribera i la Costera seguien desafiant l'autoritat de l'emperador. L'exèrcit reial sortí de València el 14 de setembre i, després d'assegurar-se el control del castell de Cullera, es dirigí contra Alzira. Les forces agermanades es refugiaren dintre la vila, protegida per unes muralles massa sòlides per a la fluixa artilleria de què disposava el comte de Mélito i blindada per un braç del Xúquer (Ferrer Clari, 2002). Els agermanats aconseguiren bloquejar l'arribada de queviures a l'exèrcit de l'emperador, fins el punt que els atacants acabaren patint més fam que els assetiats i els mercenaris castellans desertaven. Els inútils assalts contra les muralles alzirenyes provocaren vora un miler de morts abans que el virrei decidirà aixecar el setge i ordenara marxar contra Xàtiva.

El principal efecte de l'atac patit per Alzira fou que els rebels encara es radicalitzaren més, decidits a lluitar per establir una societat sense senyors feudals ni els

⁶⁸Ja que la seua ubicació geogràfica i els ponts de pedra que permetien travessar el Xúquer la convertien en plaça clau des del punt de mira militar, capaç d'impedir l'accés de l'exèrcit nobiliari, congregat a la Valldigna, cap a la ciutat de València.

privilegis estamentals que tant afavorien a la noblesa i al clergat. Aquells que es jugaren la vida defensant unes Germanies acorralades foren revolucionaris molt crítics amb el món feudal, convençuts que estaven practicant una croada contra els mals cristians. No acceptaven la visió immobiliària que els recomanava acceptar viure «com

havian vixcut sos pares e sos avis, y que no eren nats per a governar e regir, sinó per a ser governats e regits, e que ja Déu havia [...] fet diversos staments de persones per a manar y ésser manats». Somniaven amb la societat justa que anunciaven les profecies mil·lenaristes. Lluitaven per fer realitat el pronòstic del franciscà Eiximenis: un món sense abusos ni jerarquies socials («regnarà per tot lo món la justícia popular [...], cascuna comunitat regirà si mateixa e serà feta pau»). També compartien les radicals afirmacions antif feudals de J. Alamany, segons el qual «los cavallers y scuders [...] són lops que viuen de suor de altri» (Durán 1995).

A Montesa estant, el virrei es veié obligat a llicenciar unes tropes que començaven a passar-se a l'enemic, ja que el pagament de la soldada no arribava a mans dels mercenaris castellans. Alguns síndics d'Alzira i capitans de Xàtiva intentaren aprofitar aquesta circumstància difícil per jurar-li obediència i acabar la guerra. Per evitar-ho, Vicent Peris acudí des d'Alzira a Xàtiva, acompanyat d'una tropa d'escopeters i ballesters, el 21 de gener del 1522, i imposà les tesis bel·licistes. Els moderats de València, que renegaren de les Germanies i havien tornat a l'obediència del virrei durant la tardor, amenaçaren als radicals de la vall del Xúquer i la Costera amb enviar les tropes de la capital contra ells si no alliberaven al marquès de Zenete i es rendien.

Des d'aleshores, l'estratègia dels agermanats que resistien es concretà en reviscolar l'activisme radical a la ciutat de València i saquejar llogarets mudèjars. Els atacs a senyorius musulmans perse-

Arcbotants que reforçaven la part interior de les muralles d'Alzira, construïdes amb la tècnica de l'encofrat durant els segles VIII-IX i recrescudes en èpoques posteriors, que aguantaren els assetjaments de l'exercit del virrei contra els agermanats concentrats a Alzira (foto TP)

El monestir de la Murta patí els atacs dels agermanades degut a la procedència nobiliària de molts dels monjos d'aquest ric cenobi i la seua actitud refractària a les reivindicacions dels agermanats. Torre dels Coloms, bastida a partir del 1547 per protegir les riqueses del monestir d'atacs com els patits durant les Germanies (foto TP)

Portada de la Década Primera de G. Escolano, on es descriuen els atacs dels agermanats a llogarets de la Ribera, la Costera i la Vallidigna que eren propietat de nobles o institucions eclesiàstiques que es significaren per la seua duresa amb els vassalls o per oposar-se a les Germanies

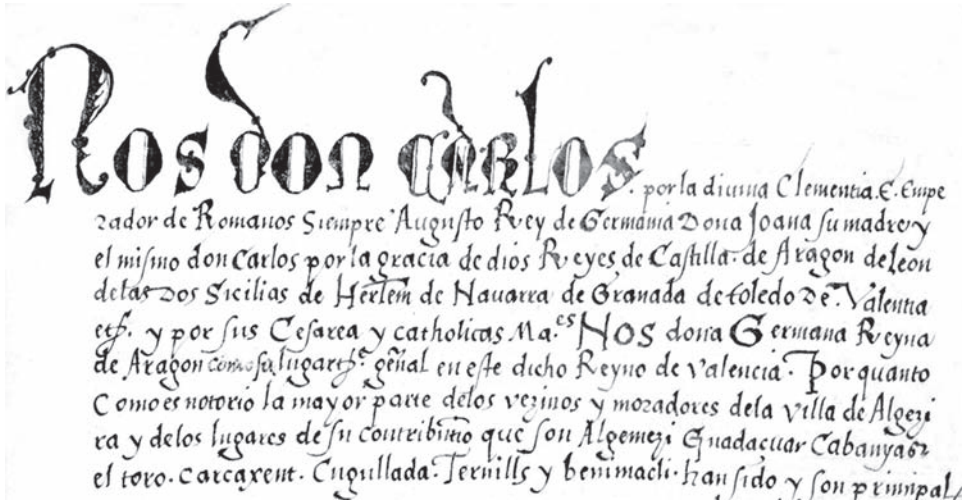
guien objectius múltiples: destrossar els territoris que senyorejaven nobles particularment odiats, provocant l'estampida dels vassalls mudèjars, revitalitzar la voluntat de resistir i obtenir queviures que permeteren a Alzira i Xàtiva aguantar futurs setges. Exemple ben documentat és el barreig patit per Llaurí en gener del 1522: un memorial estudiat per V. Terol informa que «*tor-naren los de Alcira [...] de nit y entraren per les cases y les robaren y mataren nou moros y dos criatures y un negre çego*» (els supervivents marxaren i el lloc quedà despoblat; Terol Reig 2002: 146-148).

Vicent Peris era conscient que no podia resistir la doble l'amença d'un

exèrcit nobiliari des del sud i rebre pel nord la pressió de les milícies gremials de la capital. Intentà tornar a València per reviscolar el radicalisme en la urbs que havia estat bressol de les Germanies. Després de l'escaramussa de Silla (on fou alliberat per un escamot arribat des d'Alzira), Peris no tingué èxit en l'empresa de reactivar el radicalisme agermanat a la capital. A penes tingué temps de rebutjar el perdó que li concedia el governador i el suborn de 2.000 ducats que li oferí el marquès de Zenete si traïa a les Germanies: morí a València combatent contra una tropa mixta integrada

Zona de les muralles d'Alzira darrere de les quals estava la fortalesa que albergà els 116 soldats amb artilleria del capità Ortiz que obligà a la població alzirenya que simpatitzava amb les Germanies a sotmetre's a l'autoritat de l'emperador Carles (foto TP)

Fragment inicial del teòric perdó concedit per la virreina Na Germana de Foix a Alzira en 1524 que castigava a tot el veïnat per haver participat en el bàndol agermanat (A.M.A.)

per esquadrons dels gremis i un batalló del governador Cabanyelles. Els insurgents havien perdut al cabdill més carismàtic. Però ni la deserció de València, la derrota de l'Olleria (25-II-1522) ni la mort de Peris (3-III-1522) doblegaren als agermanats que resistien a Alzira i Xàtiva. L'encobertisme conferí renovat alè als insurgents que seguien lluitant en unes circumstàncies molt adverses, insuflant-los una convicció messiànica-revolucionària (Pérez i Catalá 2000).

Els agermanats perseguiren diversos objectius durant aquell estiu: impedir que Xàtiva caiguera en mans de l'exèrcit reial, organitzar l'avanç militar fins a les portes de València així com saquejar territoris tinguts com enemics en la Ribera, la Valldigna i la Canal de Navarrés (com ara les baronies d'Alberic, Sueca, Cullera, el monestir de la Murta, etc.), amb el propòsit d'aixecar l'ànim de la tropa i aprovisionar-se de queviures.

La situació esdevingué desesperada. L'exèrcit del virrei (composat per diverses hosts nobiliàries, els 1.800 soldats remesos pel gremis de València, tropes enviades per les viles que havien abandonat la Germania i nombrosos mercenaris castellans) entrà a Xàtiva el 5 de desembre del 1522 i a Alzira ho féu quatre dies després. J. F. Pardo Molero explica que Alzira fou objecte d'una submissió política i militar. Tot el poder es concentrà en mans de Joan Escrivà de Romaní, el qual disposà de 116 soldats del capità Ortiz per fer-se obeir. S'empresonà als líders derrotats i s'imposà una taxa amb la qual finançar la guarnició ocupant, constrenyiment militar que encara crispà més els ànims del veïnat alzireny.⁶⁹

La virreina Germana de Foix dirigí el puniment dels agermanats. Basant-se en el principi que «sólo a la Corona toca el perdón y, por ende, el castigo, de los crímenes de las Germanías», revocà tots els indults atorgats fins aleshores i obrí causes contra els rebels més significats. Aquest flagell selectiu, basat en l'estratègia d'apartar la multitud dels líders per tal de facilitar el retorn general a l'obediència, s'endurí entre abril i setembre del 1523. El 24 de gener del 1524 atorgà a Alzira un perdó ambigu: les responsabilitats en que havia incorregut la vila quedaven oblidades a canvi d'ha-

⁶⁹La tropa fou reduïda en març del 1523, gràcies a la capacitat intimidatòria dels sis canons instal·lats en la fortalesa alzirenya. El gener de 1524 encara hi havia una esquadra de soldats amb la missió de controlar Alzira i impedir que els cabdills empresonats pogueren ser alliberats.

Retrat de l'Arxiduc Carles.
Col·lecció particular

ver de satisfer una multa col·lectiva (hi quedaven exceptuats 18 líders que pagarien amb la pena capital —o presó— i pèrdua de bens). La política d'atorgar una suposada *clemència* a la majoria mentre s'acarnissava amb els líders insurrectes més destacats permeté retirar l'escamot militar que controlava Alzira en maig del 1524,⁷⁰ de manera que des d'aleshores la vila quedà regida per una oligarquia dòcil i submissa (Pardo 1996).

3. LA GUERRA DE SUCCESSIÓ A LA VILA D'ALZIRA

Eugenio García Almiñana

Des de 1703 a 1707, la vila d'Alzira es va veure immersa en la guerra civil que enfrontava als partidaris de Felip V, el primer rei Borbó, i els del Arxiduc Carles, el pretendent austríac, en un context, també, de guerra internacional⁷¹.

3.1 DE L'INICIAL CONTROL BORBÒNIC A LA CAIGUDA A MANS AUSTRIACISTES (1703-1705)

A partir de l'inici del conflicte militar de la Guerra de Successió en 1702, la ciutat de València i els Estaments van prendre la decisió d'ajudar a Felip V armant un Terç, destinat a Cadis, a costa del Regne per fer front als atacs aliats a Andalusia. A l'agost de 1703, les autoritats fan arribar a la nostra vila la part corresponent amb la qual ha de contribuir: 35 lliures, 1 sou i 3 diners.

Alzira, com molts altres nuclis poblacionals del Regne no va veure bé aquestes mesures impositives extraordinàries pel que ja en 1704 hi ha una carta del Virrei Marquès de Santamaría en la qual insta el pagament del que corresponia a la vila.

En 1705, quan les tropes felipistes es preocupen més d'un atac a Catalunya, se sol·licita al Justícia i Jurats d'Alzira que els habitants contribuïren a nivell individual per armar un altre Terç que s'ha d'enviar amb urgència a Barcelona.

D'agost a desembre de 1705 hi va haver col·laboració amb les autoritats borbòniques. És a l'estiu d'aquest any quan, després de diverses operacions militars, els partidaris de l'Arxiduc van desembarcar a Altea i amb Baset defensant al camperolat es van revoltar els nuclis de la comarca alacantina de la Marina Alta. El 20 d'agost es va reunir el Consell de la vila d'Alzira i el Jurat en Cap prometia contribuir amb 1.000 lliures a la defensa del Regne. Canviava respecte a les negatives anteriors per-

⁷⁰Encara hi havia en aquesta data 36 líders agermanats presoners en la fortalesa alzirenya.

⁷¹Les fonts utilitzades per a l'elaboració d'aquest text es troben a AMA (Arxiu Municipal Alzira). Signatura 11301/I, 1, pàg. 244. Sign: 151/I, 31. N° R° 7165. Carpetes de 1705-1706. Sign: 151/I, 33. Carpeta 1707. Sign: 11300/I, 28 N°R° 5152. Sign: 151/I, 32 N°R° 7166. Carpeta 1706. Bàndol de Baset.

què el perill de la guerra estava realment a prop. En aquest mes, davant la caiguda de Dénia a mans austracistes, la Diputació de la Generalitat recorria a fons econòmics especials que tenien prohibits en temps normals (Pérez Aparicio 1981).

El síndic de la vila alzirenya, Lorenzo Chafreón, va ser enviat a València per tal d'aconseguir material de guerra amb la finalitat de fer front a un possible atac rebel.

Un altre objectiu va ser recollir informació el més directa possible des de la ciutat ducal de Gandia. Les notícies que arriben a Alzira són que des de Verger a Dénia es tallava la comunicació amb el sud del Regne. La nostra vila proporciona queviures i fins i tot una companyia de cavalleria al duc de Gandia davant la proximitat de les tropes austracistes.

A primers de setembre, el alzireny Miguel Albentosa, encarregat de pagar als soldats enviats des de la vila a la zona, informa de la situació real. L'arribada del mariscal de camp Luis de Zúñiga, amb 1.800 soldats a cavall, suposava cert alleujament. No obstant això, el 13 de setembre, Felip V i els seus consellers francesos prenen la decisió, davant el perill que la rebel·lió arribara a Catalunya, de traslladar la majoria de les tropes des d'ací a terres catalanes, de manera que el Regne de València quedava indefens. Així i tot, no es va permetre el retorn del Terç valencià que estava a Cadis i només romanien el regiment del català Rafael Nebot per témer una possible traïció.

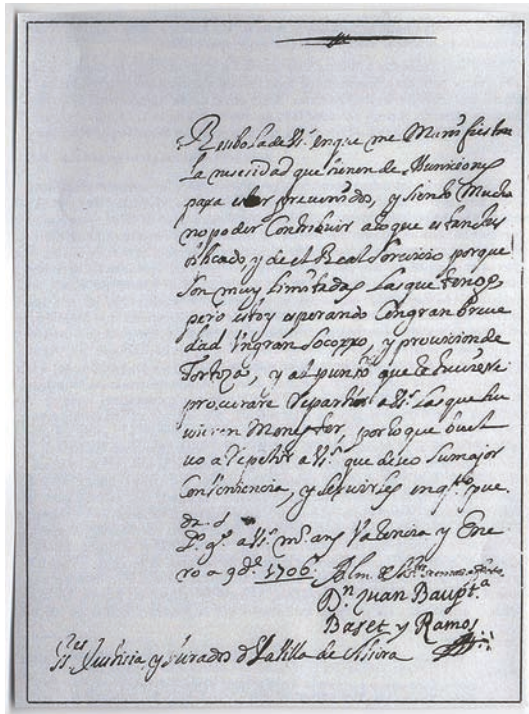
Alzira, per aquestes dates, és pas obligatori de les forces militars que queden al Regne i que es dirigien cap al focus rebel del sud, sota el comandament del marquès de Pozoblanco. El 25 de setembre, les autoritats alzirenyes reben una carta per allotjar i donar menjar a uns 400 cavalls i soldats.

La situació borbònica es va agreujar i València es veia amenaçada ara pel nord i sud en una mena de tenalla. Rafael Nebot encarregat de detenir l'avanç de Baset i els austracistes a prop d'Oliva, aviat es passaria a l'enemic, quedant indefensa la capital del Regne pel flanc sud des dels primers dies de desembre de 1705.

Un coetani (Miñana 1752) explica, en la seva clara posició proborbònica, la catàstrofe que va suposar per al Regne i la seva fidelitat a Felip V que caigueren en mans enemigues els responsables militars del flanc sud. La conseqüència immediata va ser la fugida del duc de Gandia (Kamen, 1974). Xàtiva passava, també a mans austracistes, amb el que Alzira es convertia en vital per a la defensa de València, amb cartes

*Felip V retratat per Jean Ranc.
Museu del Prado. Madrid*

Carta autògrafa de Joan Baptista Baset, conservada a l'Arxiu Municipal d'Alzira

del Virrei en què prometia l'enviament de tropes i ordenava l'especial protecció i guarda del pont de Sant Agustí, exagerant les crueltats i saquejos dels austracistes per inculcar por a la població civil.

No tot era veritat. Les tropes no van arribar, les autoritats de València estaven fugint i a Alzira s'estaven formant dos bàndols: la noblesa i els cavallers eren un fort bastió pro-borbònic però ja es detecten pro-austracistes en els grups socials inferiors.

La rendició d'Alzira a les tropes austracistes de Baset, es va produir entre els dies 13 i 14 de desembre. Podem concloure que les causes de la rendició de la nostra vila van ser fonamentalment dos: la ineficàcia del Virrei així com de les autoritats de València i la no resistència del govern municipal, bé per temor a una possible destrucció i per les pressions internes dels grups més humils de la població.

Baset va portar immediatament a Alzira peces artillades i va començar a proveir-la de defenses per dificultar els possibles atacs borbònics (Gascon Pelegrí, 1956). València es rendia a Baset el 16 desembre 1705.

3.2 LA PRIMERA ETAPA DEL DOMINI AUSTRIACISTA I LA BREU OCUPACIÓ BORBÒNICA (DESEMBRE DE 1705 FINS JUNY DE 1706)

Des del principi, Alzira va tenir problemes per incursions dels *botiflers*. Al gener, l'Arxiduc havia nomenat Virrei al Comte de Cardona qui va escriure a la nostra vila per elevar la moral i afavorir la resistència als atacs felipistes. També, el general Baset va escriure al Justícia i Jurats el dia 9 de gener amb la sol·licitud d'enviar a la capital del Regne tota la cavalleria i infanteria disponibles. El govern municipal alzireny, en l'acta corresponent, va fer constar la impossibilitat per evitar possibles sospites de traïció i represàlies.

El mes de març de 1706 va registrar una gran activitat militar a Alzira. Després de la destrucció de Pedralba i la crema de Monserrat, la guerra, amenaçava la nostra vila. La documentació demostra que es temen els saquejos i robatoris de tots dos bàndols per on passaven.

En aquest estat de coses, es va produir a Alzira la pujada del preu del blat i de la carn de manera alarmant així com la greu escassetat d'aliments. Es va prendre la resolució d'enviar bestiar des d'altres llocs, per alimentar les tropes.

En aquest mes de març es va instal·lar Baset a Alzira (Miñana 1752). Es va procedir a la defensa de la mateixa i l'empresonament dels nobles Pedro Ruíz i Gaspar Dolz.

També va arribar a la nostra vila el general Nebot amb un grup de soldats catalans. La documentació consultada demostra la requisita de part de la collita de la població per a les necessitats de l'exèrcit i també de la veïna Algemesí.

*La batalla d'Almansa,
de Buonaventura Ligli, 1709.
Dipositat al Palau
de les Corts Valencianes*

La primera caiguda d'Alzira a mans felipistes es va produir cap a mitjans d'abril de 1706. La destrucció de Manuel i l'actitud de Carcaixent van ajudar al fet que es canonejaren les trinxeres alzirenyes i es provocara la primera gran matança en els ravals de la nostra vila. Fins a principis del mes de juny van tenir el control.

No obstant això, els austriacistes la van recuperar sense atac algun. Es va deure a l'ordre de traslladar les tropes cap a Castella, amb la qual cosa el general Baset va entrar, de nou a Alzira sense cap dificultat. Ací no hi va haver represalies però sí a Carcaixent, per el seu manifest proborbonisme.

3.3 EL SEGON PERÍODE DEL DOMINI AUSTRIACISTA (JUNY DE 1706 - MARÇ DE 1707) I LA CAPITULACIÓ DEFINITIVA A L'EXÈRCIT BORBÒNIC

Des de València, s'ataquen els privilegis d'Alzira en relació al nomenament de càrrecs municipals (Miñana 1752). La vila va reaccionar i el Virrei austriacista va haver de recular.

En el govern personal de l'Arxiduc, va ser enviat Joan Baptista Estopiñá com a Governador de la nostra plaça. Al mes de desembre, l'exèrcit borbònic tala els camps de blat i ordi amb el que la manca d'aliments va augmentar, sobretot per a la població civil.

L'any 1707 començava amb mals presagis: a la militarització i fortificació d'Alzira, se sumava la carestia, l'especulació i la fam. Després de la sortida de l'Arxiduc Carles (Carles III) de València, va ser nomenat Virrei el Comte de la Corzana. Alzira aprofita la conjuntura militar per no pagar els deutes municipals. Al mes d'abril es va arribar a una gran escassetat de blat. Es demostra que hi ha un mercat negre i molta fam ja que l'arròs i els cereals són només per a la guarnició militar de la vila.

Després del desastre d'Almansa del 25 d'abril de 1707, el Virrei calmava els ànims alzireny, restant importància a la batalla però disposava, amb gran celeritat, armes i municions per a la defensa d'Alzira. Es va prendre la decisió d'aprovisionar d'armes, no només per als soldats de la guarnició sinó per als veïns.

Sabem (Pérez Aparicio 1981) que València es va rendir als ducs d'Orleans i Berwick el 8 de maig, després de la promesa que Felip V conservaria tots els seus privilegis. En el cas alzireny i malgrat el profelipisme d'alguns grups oligàrquics i dels nobles, l'existència d'un fort contingent militar britànic i holandès impedia acatar al sobirà borbó.

Durant aquest mes de maig les tropes borbòniques van intentar apoderar-se d'Alzira però van fracassar. Mahony, que ajudava a D'Asfeld en el setge de Xàtiva, es va dirigir a l'illa del Xúquer.

Hi ha tota una interessant documentació sobre les amenaces de Mahony de destruir Alzira, protegida només per 800 soldats i envoltada de tropes borbòniques. Després de cinc dies de setge, el 4 de juny de 1707, la nostra vila es rendia definitivament.

4. EL MUNICIPI BORBÒNIC⁷²

Tomàs Peris Albentosa

A partir del 1707, amb la Nova Planta, el govern local s'organitzà seguint el model castellà. El poder fou detestat de manera despòtica pels militars que havien conquerit la Ribera per a Felip V, com el corregidor O'Ronan (coronel irlandès que fou la principal autoritat fins morir l'any 1749), que actuaren auxiliats per un sector de l'oligarquia local, que ocupà unes regidories que s'heretaven o es venien al millor postor. Amb el nou ajuntament desaparegueren els pocs vincles de compromís que encara lligaven autoritats i veïnat en l'antic consistori foral.

4.1 EL CIM DEL PODER LOCAL EN MANS DE DELEGATS REGIS: CORREGIDOR I ALCALDE MAJOR

La figura clau fou el corregidor, encarregat de controlar el municipi i impulsar el projecte absolutista de la corona, que acumulava els poders militar i polític, començant contínues arbitriarietats. Era ensems governador militar, l'encarregat d'administrar justícia en primera instància, qui dominava la corporació alzireny i qui vigilà els ajuntaments de la Ribera. Al llarg del XVIII es diferenciaren quatre etapes: el govern personal de O'Ronan (1709-1749), dues dècades de corregidors militars tan despòtics com efímers (1749-1768),⁷³ la fase dels corregidors de lletres (1768-1792)⁷⁴ i el retorn a l'autoritarisme militar al final del Set-cents.

Els alcaldes majors manejaren els fils de la política municipal per delegació de corregidors absentistes i dugueren a terme importants tasques polítiques i administratives. No es limitaren a suplir les carències jurídiques del corregidor que els havia nome-

⁷²Més informació al respecte i referències al context comarcal en PERIS, 2011, pp. 185-220.

⁷³El càrrec de corregidor s'exercia un màxim de dos triennis, cosa que impedia estrènyer els vincles amb l'oligarquia local. El coronel Miguel Losada s'enfrontà en 1757 amb diversos regidors a causa de la manera autoritària i abusiva d'aplicar les Ordenances Municipals del 1736, i un grup descontent envià al ministre Ricardo Wall un Lamento de los pobres de Alcira, afligidos por su gobierno tiránico, en el qual es denunciaven abusos a l'hora de cobrar «sisas sobre géneros vendidos en Alcira, incluidos productos de consumo masivo». Antonio Belluga, marqués de la Torre del Barco (corregidor d'Alzira entre 1760 i 1765) fou condemnat per corrupteles en l'exercici del càrrec.

⁷⁴Durant cinc lustres, els delegats reials foren buròcrates que governaren amb unes maneres més polítiques, en sintonia amb les tesis civilistes impulsades pel comte d'Aranda.

nat, assessorant-los a l'hora d'impartir justícia, sinó que decidien com aplicar les ordres de la corona i dictaven la política econòmica. Destacaren F. Robres, els Pérez Mesía o Baldoví i Bernal, que tallaven l'abadejo a l'ombra d'un O'Ronan abúlic. Des de 1750, els alcaldes majors foren buròcrates reials designats per la *Cámara de Castilla* per actuar durant un únic trienni.

4.2 UNS REGIDORS POC REPRESENTATIUS I CORRUPTES

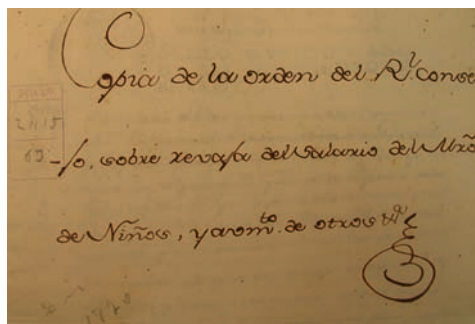
Els deu regidors alzirenys foren encarregats d'aplicar les directrius de la corona i del corregidor en temes com la vigilància sanitària, executar obres públiques, organitzar festes, allotjar tropes per les cases particulars, recaptar l'impost de l'equivalent assignat a Alzira, decidint quin import havia de satisfer cada família, o regular el funcionament de l'economia local. En qualsevol d'aquests àmbits actuaren com agents de la monarquia i com a vectors dels interessos del sector de l'oligarquia al qual pertanyien, mai com autèntics representants del veïnat.

Els principal criteri per seleccionar candidats fou la fidelitat als Borbons. En teoria, també s'exigia gaudir d'un estatus benestant: viure de renda o treballar en un ofici tingut per honorable (advocats). Però la realitat és que a penes hi hagué edils rics (J. Caldés i R. Berenguer eren l'excepció en 1765), de manera que els regidors sobrevivien gràcies a les corrupteles que perpetraven valent-se del càrrec. Francesc Navarro fou denunciat per «*tener inteligencia con los tenderos [...], permitiéndoles [...] excesivas ganancias*» i consentir que veneren queviures de mala qualitat (a canvi rebé «*una porción de abadejo y otros préstamos y dineros*» que no tenia cap intenció de pagar). Cristóbal Renart també fou acusat per prevaricar.

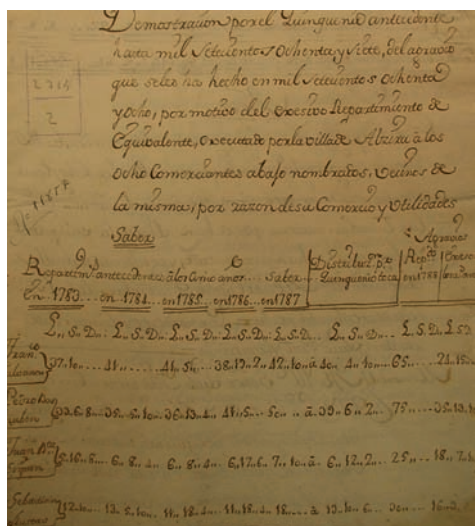
De les deu regidories alzirenyes, totes vitalícies, tres foren per a la petita noblesa —cavallers— i set per als rendistes o *ciudadans*. Els primers regidors accediren al càrrec en 1709 per nome-

La figura clau de la monarquia borbònica per controlar els principals ajuntaments foren uns delegats regis —corregidors—, que actuaren amb maneres despòtiques durant quasi tot el segle XVIII. Escut borbònic que figura en una pragmàtica remesa per la cort de Madrid a les autoritats alzirenyes (A.M.A., foto TP)

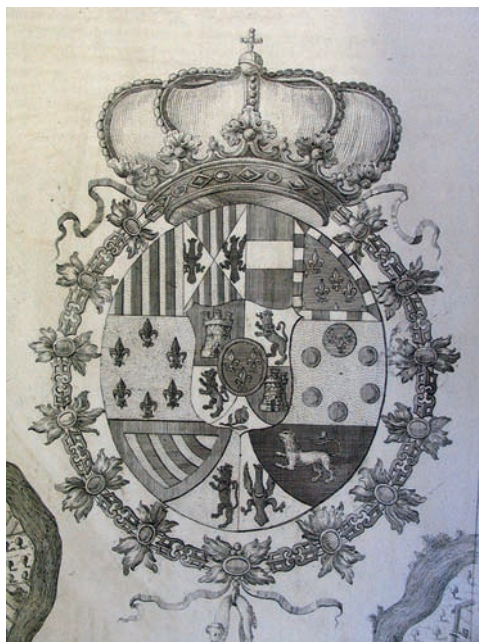

L'intervencionisme de la corona s'incrementà durant la segona meitat del segle XVIII, fins el punt de regular l'import dels salaris que havien de cobrar els empleats municipals: "Copia de la orden del Real Consejo [de Castilla] sobre rebaja del salario de maestro de niños y aumento de otros" (A.M.A., correspondència, sign. 2415/63, foto TP)

Els regidors de l'Ajuntament distribuïen a cada casa l'import a pagar per l'equivalent que la monarquia assignava a Alzira, cosa que provocà nombroses injustícies. La imatge mostra la protesta d'un grup de comerciants que consideraven que se'ls estava obligant a pagar més del que els corresponia (A.M.A., sign. 2314/2, 1788, foto TP)

L'actuació dels regidors del municipi borbònic estigué al marge de qualsevol control del veïnat i depenia absolutament de la monarquia que els havia nomenat de per vida per exercir el càrrec (escut borbònic que forma part del mapa de la sèquia Reial de l'any 1765, Arxiu Sèquia Reial del Xúquer, foto TP)

La corrupció municipal i el descontent popular foren tan intensos que durant les darreres dècades del segle XVIII aparegueren pels carrers d'Alzira pasquins denunciant l'actuació de certs regidors. Vista general del palau que ha acomplert la funció de seu de les institucions municipals alzirenyes des del segle XVI (foto TP)

nament reial a proposta de l'Audiència. Tres regidories foren venudes, en l'any 1739, per 10.000 rals cadascuna, «*por juro de heredad*», amb facultat de nomenar substitut amb veu i vot. Era una fórmula ideada per resoldre les estreïtors econòmiques de la monarquia que permeté accedir al govern municipal a nissagues benestants abans excloses. Però aquesta patrimonialització del càrrec, que podia vendre's, reforçà el caire oligàrquic del poder local, facilitant que un grapat de persones sense gaire escrúpols monopolitzara l'Ajuntament. També augmentà la proclivitat a actuar de manera corrupta, ja que aquell que comprava una regidoria ho feia considerant l'ascens honorífic que implicava però, sobretot, mirant de rendibilitzar els diners gastats, aprofitant les oportunitats de lucre que permetia el consistori d'una vila tan important. Fins a meitat del Set-cents fou habitual que els candidats tramitaren memorials al rei en els quals exposaven llurs mèrits; la Càmera de Castella i l'Audiència filtraven els currículums i la corona prenia la decisió final (durant la segona meitat de la centúria foren els regidors en actiu qui informà sobre els candidats, fórmula cooptatòria que permeté a l'oligarquia alzirenya influir en l'accés de nous membres a l'Ajuntament).

L'actuació dels regidors es caracteritzà per un fort absentisme i uns nivells de corrupció endèmics. Resulta difícil esperar que de la complicitat que vinculava a la monarquia absoluta i les oligarquies locals (regidories vitalícies que premiaven als fidels i perpètuas venudes a qui més diners oferia) resultara altra cosa que l'allunyament del govern municipal de les bases del veïnat, submissió a la corona i pràctiques corruptes que empitjoraven les condicions de vida de les alzirenyes i els alzirenyes. Les millors oportunitats per cometre abusos i fraus era a l'hora de repartir les càrregues fiscals entre el veïnat (tributs locals i l'equivalent que es pagava al rei), regir la sèquia Reial i supervisar la política d'abast alimentari. Un jutge enviat pel Consell de Castella condemnà a quasi tots els regidors alzirenyes en 1758 —sols exceptuà Ramon Be-

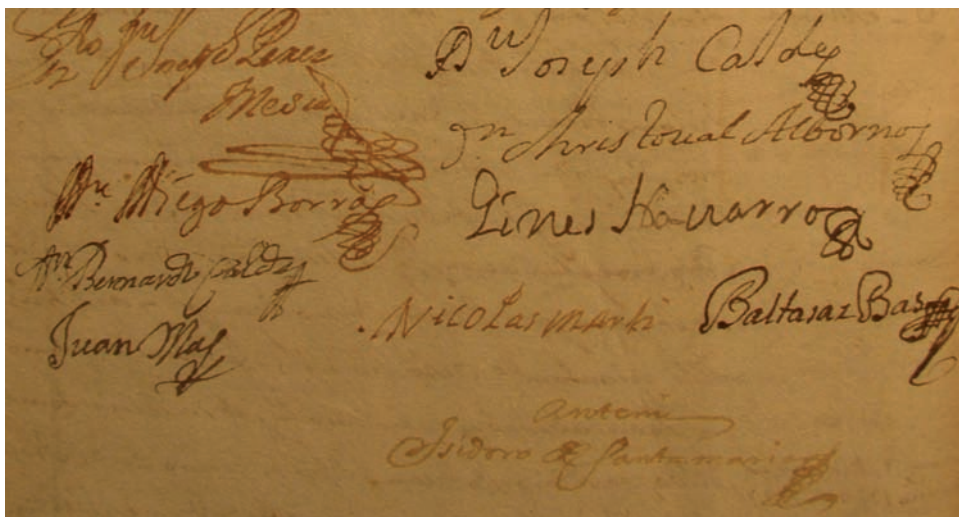
renguer— per haver rebut suborns dels botiguers, però s'abstingué de pronunciar-se en la greu imputació de no haver distribuït els tributs segons de la riquesa posseïda («*haverse libertado [ells mateixos] y a otros muchos vezinos [...] haverlos ex[ce]ptuado de la contribución de sisas, sin privilegio y contra el común*»). Tampoc la denúncia del síndic personer Agustí Sentandreu contra el regidor Francesc Navarro (1767) prosperà, malgrat la condemna inicial dictada pel corregidor en 1770, ja que el Consell de Castella l'absolgué de la denúncia de permetre guanys abusius als botiguers a canvi de demanar-los préstecs que mai no tornà.

4.3 OLIGARQUIA I PODER MUNICIPAL

Durant l'etapa foral, els mecanismes insaculatoris havien exclòs als nobles del govern municipal. Amb el nou municipi borbònic s'encetà un procés aristocratitzant: entre els 10 regidors triats per Felip V hi trobem a Francesc Casasús, Josep Caldés i Baltasar Bas, grans propietaris de la petita noblesa, que feia anys venien lluitant per accedir a les magistratures locals, tot i que les famílies que havien monopolitzat els càrrecs municipals en la segona meitat del XVII seguiren tenint membres en el consistori borbònic. Aquesta reduïda oligarquia es veié obligada a assistir a la monarquia, alhora que es serví de la tutela de la corona oferint als servidors fidels per defensar

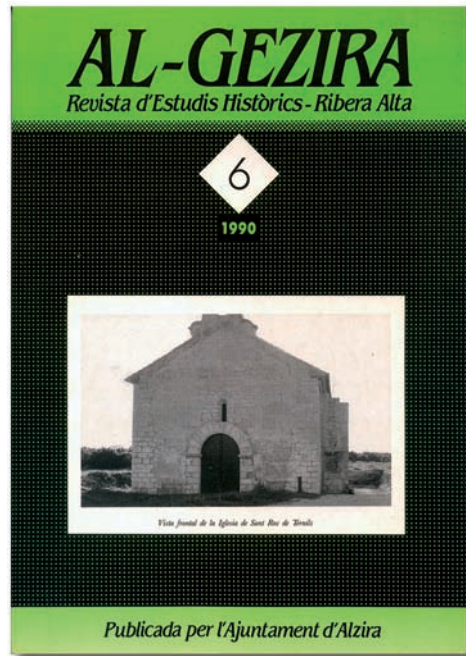

Escut de la vila d'Alzira que figura en el mapa de la séquia Reial delineat en l'any 1765

Signatures dels regidors que governaven el municipi alzireny durant el segle XVIII, la majoria dels quals foren acusats d'enriquir-se a costa d'encarir els productes que botigues i carnisseries oferien a la població (A.M.A., foto TP)

La reforma decretada per la corona en 1766 no buscava tallar els abusos que cometien els regidors sinó augmentar el control de la monarquia sobre les institucions municipals. Portada del número 6 d'Al-gezira, publicat en 1990, que inclou l'article de Salvador Rossell on s'estudia aquest procés

sense cap escrúpol els interessos específics del grup social al qual pertanyien, apuntant un patrimoni previ i enriquint-se. Hi hagué lluites entre faccions de l'oligarquia alzirenya, però no assoliren intensitat fins als primers aguits de crisi de l'Antic Règim, al final del segle XVIII, quan aparegueren «pasquines infamantes» pels carrers d'Alzira denunciant diverses corrupcions municipals. Fou així perquè la monarquia no permeté que esclataren escàndols que perjudicaren el sistema polític bastit el 1707 i també perquè una intensa endogàmia lligà a les poques nissagues que integraven l'elit política local.

4.4 L'ESCASSA EFECTIVITAT DE LA REFORMA MUNICIPAL DEL 1766

Pocs mesos després de l'esclat dels greus motins de 1766 a tot Espanya, els ministres Campomanes i Roda impulsaren una reforma municipal que creà nous càrrecs representatius (diputats del comú i síndic personer), amb el propòsit explícit d'impedir els abusos dels regidors («evitar a los pueblos todas las vexaciones que por mala administración o régimen de los concejales padezcan en los abastos») i alleugerir la pressió fiscal. La reforma consistí en mesures correctores preparades per apaivagar les extorsions que cometien els regidors i atendre les demandes dels sectors socials fins aleshores exclosos de les institucions municipals. La corona fou, però, la gran beneficiada, ja que reforçà la intensa tutela administrativa que venia exercint sobre els ajuntaments, alhora que es dotà de nous agents per controlar a les oligarquies i amplià les bases de recolzament de que disposava en l'administració local. Una novetat rellevant fou la creació del càrrec de síndic personer, amb veu però sense vot, que havia de proposar en l'Ajuntament «todo lo que convenga al Público». Altre càrrec creat eren els diputats del comú, que havien de vigilar la gestió econòmica i l'abast alimentari. Amb la reforma municipal del 1766, estudiada per Salvador Rossell,⁷⁵ la voluntat centralitzadora de la monarquia féu una passa endavant, ja que els nous càrrecs havien d'actuar com agents de la corona per controlar als regidors, complementant la tasca supervisora de corregidor i alcalde major.

En realitat, la reforma del 1766 no buscava tallar els abusos dels regidors (absentisme, prevaricació), sinó que els objectius foren reforçar la tutela administrativa que la monarquia exercia sobre els ajuntaments (a fi de sanejar les hisendes locals per tal

⁷⁵Com precedents remarcables, cal dir que l'any 1760 es creà a Madrid una Contaduría General de Propios y Arbitrios, a la qual havien de remetre els comptes tots els ajuntaments a fi de controlar la gestió realitzada per les hisendes locals. Pel que fa a Alzira, el 12 de juliol de 1763 s'aprovà el Reglamento de las cargas y gastos que deberán satisfacerse de los propios y arbitrios de la villa de Alcira.

que els pobles subministraren més recursos econòmics a la corona), així com permetre a sectors benestants fins aleshores exclosos participar en els consistoris. A Alzira li correspongué tindre dos diputats del comú, per a temes d'abast, mercats i arrendaments d'immobles municipals, i un síndic personer que havia de controlar als regidors. La tasca dels nous càrrecs es caracteritzà per una gran intensitat durant els primers anys, procedir en el qual destacaren Agustí Sentandreu (síndic personer el 1767) i Ignasi Martí (síndic procurador entre 1766 i 1768). El primer demanà que s'eliminaren les cises —impostos sobre el consum— més opressives pel veïnat. Sentandreu també denuncià el pèssim govern en la séquia Real, ja que els regidors es repartien els oficis de sequier i veedors, però sols aconseguí que durant un parell d'anys els gestors del regadiu foren escollits pels 24 comissaris que votaven a diputats i personers (Rosell 1990).

La rellevància política d'Alzira en els òrgans representatius del Regne (Corts i Generalitat) perdé l'entitat que havia assolit en temps medievals fins acabar desapareixent per complet en el model polític absolutista implantat per la monarquia borbònica a partir del 1707. Portada de l'edició dels Furs i Actes de Cortes de l'any 1510

L'estudi del cas alzireny evidencia que la reforma municipal del 1766 oferí a certs hisendats fins aleshores exclosos de l'ajuntament la possibilitat d'assolir un major protagonisme en la política local, be fóra com a un dels 24 comissaris electors, com diputat, personer o simplement exercint algun dels oficis administratius del municipi, minvant l'aclaparadora hegemonia que fins aleshores havien desplegat els regidors perpetus.

5. LES FUNCIONS ACOMPLERTES PEL CONSISTORI ALZIRENY⁷⁶

Tomàs Peris Albentosa

Més enllà de les importants diferències que obliguen a distingir entre el municipi foral i l'ajuntament borbònic, el consistori alzireny dugué a terme, entre els segles XVI i XVIII, unes funcions vitals.⁷⁷ La tasca bàsica consistí en reforçar la cohesió que vinculava al veïnat i propiciar fórmules per canalitzar els conflictes que esclataven, tant tipus interns com amb pobles limítrofs. D'altra comesa destacable fou connectar la societat alzirenya amb instàncies de poder llunyanes, com ara les Corts valencianes i l'aparell polític de la monarquia.

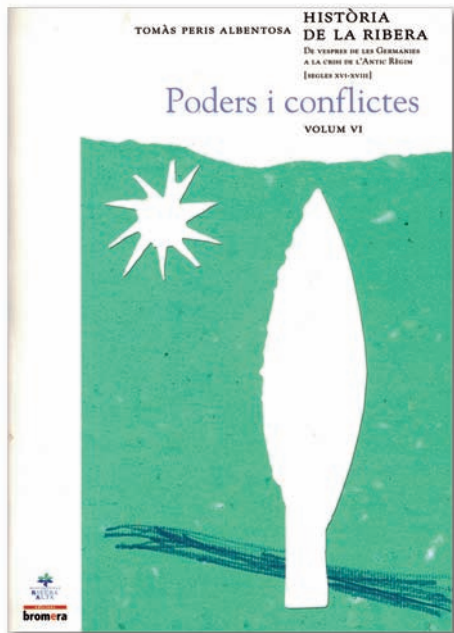
5.1 LA MINVA DE PES POLÍTIC DE LA CORPORACIÓ ALZIRENYA

La participació en els òrgans representatius del Regne —Corts, Generalitat— perdé, en els segles XVI i XVII, la rellevància que havia arribat a tindre en temps medievals. Al-

⁷⁶Més informació sobre aquest punt en PERIS, 2011, pp. 221-252 i 307-342.

⁷⁷Regular el funcionament del sistema agrari i de les activitats comercials, realitzar obres públiques, mantindre una mínima salubritat pública, oferir assistència als més pobres, etc.

Portada del volum VI
d'*Història de la Ribera*,
editada per l'editorial
Bromera en l'any 2011, obra
en la qual es detallen les
importantes funcions
acomplertes pel municipi
alzireny durant els segles
XVI-XVIII

zira gaudia del dret a enviar síndic que la representara en les Corts valencianes, però aquest organisme deixà de funcionar un veritable fòrum on negociar qüestions polítiques i es limità a ser l'assemblea on el rei obtenia recursos per finançar guerres i integrava a les oligarquies per bloquejar qualsevol aguit de protesta social. La prova és que Alzira no tingué gens d'èxit en el principal objectiu perseguit: defensar la jurisdicció sobre els nuclis ubicats dintre el seu terme general, que successius monarques alienaren en favor de senyors feudals. No fou una qüestió específica d'Alzira, sinó general. Les Corts deixaren d'acomplir la funció legislativa d'altres

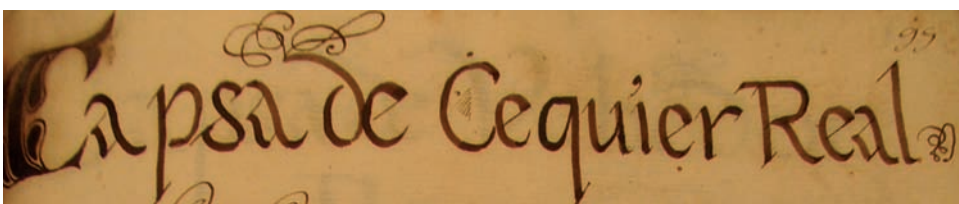
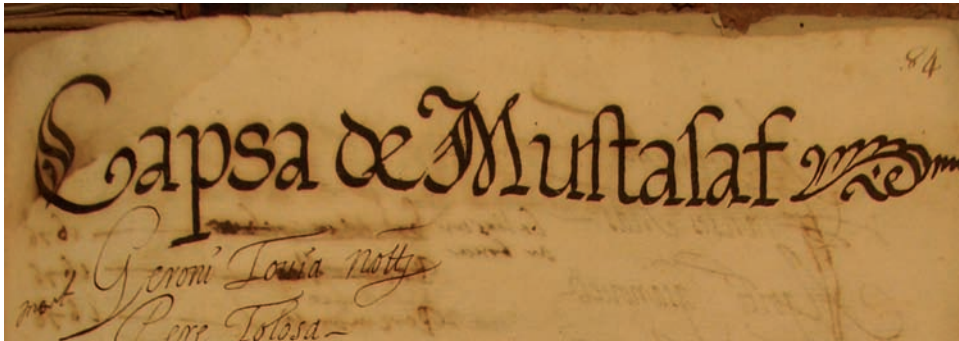
temps i la Generalitat acabà esdevenint una «màquina col·lectora de rendes sense cap funció política». Les negociacions entre Alzira i una corona cada vegada més autoritària (regateig de mercès a canvi d'atorgar-li diners al rei) tingueren lloc a d'altres escenaris, com ara l'Audiència valenciana, el Consell d'Aragó, el Consell de Castella o la cort madrilenya.

5.2 CODIS PER REGULAR LA VIDA LOCAL

Nombrosos conflictes enfrontaren a alzirenys i alzirenyes, alineats en grups familiars, bàndols, etc. En aquestes pugnes també es dirimien interessos econòmics, com quan es debatia quin sistema agrari practicar —moreres front arrossars—, es lluitava per participar en els lucratiu negocis que podien fer-se des de l'Ajuntament o es buscava gaudir d'exempcions tributàries. Per canalitzar-los es generà una normativa local (estatuts dels segles XVI-XVII i ordenances del XVIII) integrada per la suma de preceptes consensuats pels veïns i d'altres imposats pels oficials reials. El *Libre de diverses statuts* —estudiat per A. Lairón— dona idea del caràcter acumulatiu de les normes que regulaven els drets i deures dels veïns. Durant el Cinc-cents, el Consell General alzireny generà dret local, assumint propostes plantejades per l'oligarquia i transformant-les en disposicions legals.⁷⁸ Des de les darreries del XVI, però, els *autos de bon govern* dictats per jutges enviats per la corona esdevingueren primordials. L'intervencionisme regi es féu encara més sistemàtic durant el XVIII, per controlar la hisenda municipal per tal d'aconseguir diners per sufragar despeses militars.⁷⁹ S'havia passat, doncs, d'un poder municipal un poc més polític en els segles XVI i XVII a uns ajuntaments que actuaren en el Set-cents com mera instància administrativa de la monarquia absoluta.

⁷⁸L'observança de les normes comunitàries depenia del grau d'acceptació i de la capacitat de coerció per imposar-les als disconformes. Sobre la modificació de la normativa municipal en 1591, vegeu Ribes 1994.

⁷⁹No resultà fàcil aprovar e l projecte d'ordenances de 1736 a causa de faltar el mínim consens, fent que el «autos de buen gobierno» decretats per jutges reials tingueren gran pes a en el rutllar quotidià del municipi.

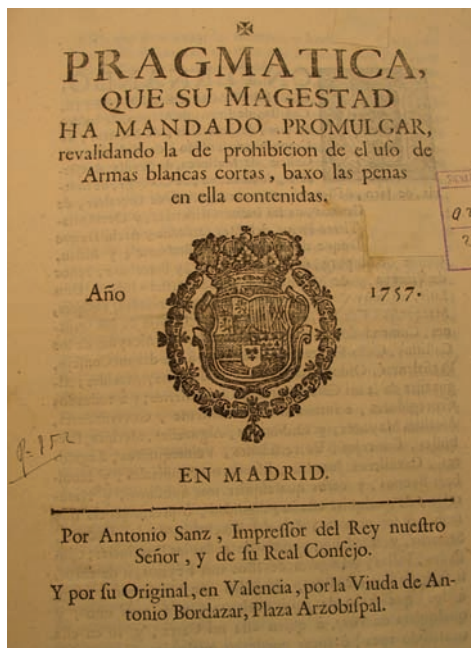

Els encarregats de mantenir l'ordre públic a Alzira i el seu terme eren autoritats municipals com el Justícia, el Mostassaf i el Sequier Reial. Fragments de les nòmines per sortejar l'accés a l'exercici d'aquests càrrecs (A.M.A., foto TP)

5.3 MANTINDRE L'ORDRE PÚBLIC I FOMENTAR LA COHESIÓ SOCIAL

La corona delegà la facultat d'administrar justícia en tribunals locals. Els propòsits eren garantir l'ordre estatal-feudal així com aconseguir una convivència sense massa enurts. La comunitat local es mantingué cohesionada i els problemes d'ordre públic no s'exacerbaren en un context tan violent⁸⁰ a base de fomentar l'autocontrol personal —premissa per gaudir de respectabilitat—,⁸¹ acomodar els preceptes legals a les normes consuetudinàries de manera flexible i barrejar unes poques sentències exemplaritzants per reprimir les conductes més amenaçadores amb multitud de delictes que mai no arribaren a l'àmbit judicial perquè quedaren impunes o es resolien entre particulars en base a criteris diferents de les lleis escrites.

Diversos magistrats locals —Justícia, mostassaf o sequier— s'encarregaren de mantindre les tensions en nivells suportables per la comunitat. Les apel·lacions als tribunals del rei, però, cada vegada foren més freqüents. El rol de jurisdicció superior on buscar arbitratge reforçà el poder polític de la monarquia, impulsant l'autoritarisme sobre el municipi: la dependència de l'Audiència explica que es buscara el favor dels oficials reials (requisit essencial per obtindre sentències favorables), cosa que obligava a observar una sistemàtica submissió a la corona.

Les autoritats borbòniques manifestaren gran interès per desarmar a la població, reiterant ordres com aquesta de 1755 que es conserva a l'Arxiu Municipal. No obstant, la seua eficàcia fou molt limitada, de manera que mantindre l'ordre públic fou una tasca efectuada sobretot des de les institucions municipals (foto TP)

⁸⁰Miralles 1988; Peris Giménez 1996; Peris Albetosa 2002a: 209-266.

⁸¹L'honor atribuït a cada persona no derivava sols de l'observança dels preceptes jurídics, també resultava de la pertinença a un grup familiar i de practicar els criteris de conducta assumits per la col·lectivitat.

Una de les funcions rellevants
acomplertes per les
institucions municipals fou
defensar els interessos del
veïnat en els tribunals reials.
Portada del plet que
mantingué l'Ajuntament
d'Alzira contra el Reial
Patrimoni per mantindre el
dret a pasturar animals i fer
llenya en les muntanyes del
terme (A.M.A., foto TP)

Portada del litigi jurídic
mantingut per l'Ajuntament
d'Alzira contra l'Arquebisbat
de València en 1668 sobre la
part de cada collita que calia
satisfer al clergat en concepte
de delmes eclesiàstics i
primícies, així com les
formes de recaptar aquesta
tributació (A.M.A., foto TP)

La corrupció imperant (intercanvi de favors i suborns per obtindre prevaricacions afavoridores), així com la dicotomia entre lleis formals i criteris comunitaris, feren que els mètodes extrajudicials mantingueren gran pujança. La distància que separava lleis escrites i normes socials explica la gran entitat que assoliren les xarxes clientelars, les bandositats mafioses, la justícia popular col·legiada, els perdons a instància de la part ofesa o la signatura de *paus i treves*. La vigència de criteris socials diferents d'allò que proclamaven les lleis explica l'abundància de procediments extrajurídics durant els segles XVI i XVII, així com la implicació del conjunt de veïns a l'hora de jutjar en primera instància delictes molt greus. Quan el càstig a aplicar era la pena capital, la sentència la decidia un col·lectiu integrat pel conjunt de veïns d'Alzira, reunits en Consell General, que funcionà com instrument essencial de consens per tal de preservar la cohesió en el poble (a poc a poc, però, els tribunals reials eclipsaren, durant l'època estudiada, aquest sistema basat en un jurat veïnal, l'oralitat i la immediatesa).

El poder reial mostrà gran afany per assolir el monopoli de la força jurídica i de la violència física. L'excusa per vedar a la societat emprar armes fou evitar les venjances privades que s'hi prodigaven. Però els alzirenys mantingueren el costum d'anar armats per defendre's o agredir l'adversari, malgrat que el 1715 es punia amb deu anys de galeres a qui posseïa armes de foc i

sis de presidí a qui en tinguera de blanques. Tal resistència s'explica perquè es considerava legítim resoldre les qüestions privades mitjançant mètodes violents; també a causa de la voluntat de disposar d'armes per fer-se respectar front els abusos dels oficials reials.

5.4 DEFENSA JURÍDICA DELS INTERESSOS LOCALS FRONT ALS POBLES VEÏNS

Les institucions municipals s'encarregaren de defensar els interessos del veïnat alzireny front d'altres pobles limítrofs, propòsit que els féu acudir en busca del favor reial. Alzira pledejà contra diversos pobles de senyoriu per qüestions d'aigües, per disputes jurisdiccionals, per litigis tributaris i encara per altres causes. Les topades també foren particularment tenses amb els reialencs que es segregaren de l'antic terme alzireny al final del segle XVI, constituint-se com municipis independents: la *universitat* de Guadassuar (1581) i les noves viles de Carcaixent (1589) i Algemesí (1608). Les pugnes per l'aigua assoliren gran rellevància. La sincronia entre construcció d'assuts on naxien les sèquies de la Ribera Baixa i l'agreuament de les riuades del Xúquer a Alzira (1559, 1571, 1632, etc.) provocà una agra polèmica que es mantingué viva fins que la concòrdia de 1635 obligà a que els assuts mantingueren oberts uns portells durant els mesos de major perill d'avinguda (Mateu Bellés, 1983). La disputa de l'aigua necessària per regar també provocà acalorades baralles entre municipis: per exemple, Algemesí inicià una pugna jurídica i política per compartir el govern de la séquia Reial tot just després d'haver-se segregat d'Alzira. Els plets per aprofitar erms muntanyencs sovintejaren: Alzira pledejà contra l'Alcúdia i Massalavés en 1628 «*sobre sierta parte de monte*» que aquells venien aprofitant. De la transcendència dels plets mantinguts per defensar els límits del terme dóna idea que sols en el conflicte per la vall d'Aigües Vives, que l'enfrontava amb Carcaixent, Alzira es gastà més de 9.700 lliures entre 1787 i 1792. Altra gran causa de querelles jurídiques és la que enfrontà Alzira amb els poderosos gremis tèxtils de València o les disputes mantingudes en els tribunals reials a causa d'assumptes de fiscalitat.

BIBLIOGRAFIA

- ALMIÑANA GARCÍA, G. (1997): "Visitas parroquiales a la iglesia de San Juan Bautista de Alzira (años 1694-1699)", *Al-gezira*, núm. 10, p. 293-321.
- ALONSO, J. (1663): *Festividad gloriosa que consagró la insigne e ilustre villa de Alzira a la nueva feliz del decreto de su Santidad, por el objeto de la fiesta de María Inmaculada*. València, Impremta de Gerónimo Vilagrassa.
- ANDRÉS I PASCUAL, S. (1980-1982): *Alzirencs il·lustres*, 2 vols. Alzira, Falla Camí Nou.
- ANDRÉS ROBRES, F. i FRANCH BENAVENT, R. (1983): "La producción sedera valenciana en la segunda mitad del siglo XVIII a partir del estudio de los ejemplos de Alcira y Alberique", *Estudis, Revista de Historia Moderna*, núm. 10, p. 165-182.
- ARDIT LUCAS, M. (1993): *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Barcelona, Curial, 2 vols.
- BENNASSAR, B. (1979): *Los españoles. Actitudes y mentalidad*. Madrid.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R. (1996): "El verano del miedo: conflictividad social en la Valencia agermanada y el bautismo de los mudéjares", *Estudis, Revista de Historia Moderna*, 22, 27-51.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R. (2000): "¿Cristianos o bautizados? La trayectoria inicial de los moriscos valencianos, 1521-1525", *Estudis, Revista de Historia Moderna*, 26, 11-36.
- BERNABEU BORJA, S. i GARÉS TIMOR, V. M. (2018): "Mantener la paz y el buen gobierno: la evolución de las élites dirigentes de la villa de Alzira durante el reinado de Fernando el Católico (1479-1516)", en Serrano Martín, E.; Gascón Pérez J. (coord.), *Poder, sociedad, religión y tolerancia en el mundo hispánico, de Fernando el Católico al siglo XVIII*, Saragossa, FEHM, vol II, 427-440.
- BOSCH JULIÀ, M. (1866): *Memoria sobre la inmundación del Júcar presentada al Ministerio de Fomento*. Madrid, Imprenta Nacional.
- CALATAYUD GINER, S. (1985): "Agricultura y mercado: la implantación de cultivos comerciales (Alzira, siglo XIX)", *Al-gezira*, núm. 1, p. 203-219.
- CAMPÓN Gozalvo, J. (1991): *Historia del monasterio de Nuestra Señora de la Murta*. Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- CASEY, J. (1979): *El Regne de València al segle XVII*, Barcelona, Curial.
- CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*. Madrid, Imprenta Real, 2 vols.
- CHITTOLINI, G. (1993): "Il 'privato', il 'pubblico', lo Stato", en Chittolini, G., Molho, A., Schiera, P. (Ed.), *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna*, Bologna, il Mulino, 553-589.
- COLÓN, G. i GARCIA, A. (Ed.) (1999): *Furs de València*, vol. VII, Barcelona, Barcino
- CONTRERAS, P. (1623): *Capitulos de reformacion, que su Magestad se sirve de mandar guardar por esta ley, para el gobierno del Reino*, Sevilla.
- DURÀN, E. (1995): "Aspectes milenaristes en les Germanies Valencianes", *El Contemporani*, núm. 5, p. 21-29.
- ESCOLANO, G. (1601-1611): *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*. València, Patricio Mey.
- ESTARLICH I MARTORELL, M. i GIMÉNEZ CHORNET, V. (1987): "Evolució del dret de peatge a Alzira (1431-1693)", *Al-gezira*, núm. 3, p. 115-119.
- ESTEBAN, L. i LÓPEZ R. (1994): *Historia de la Enseñanza y de la Escuela*, València Tirant Lo Blanch, 551 p.
- FELIPO ORTS, A. (1990): "La represión del bandlerismo en la Ribera 1621-1634" en *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer (ss. XIV-XX)*, València, Diputació de València, ,103-114.
- FERRER CLARI, A. (2002): "Les muralles d'Alzira, escut de la ciutat i clarú del Xúquer". En A. FURIÓ i J. APARICI (eds.): *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer*. València, Universitat de València, p. 75-88.
- FERRER PÉREZ, V. (1994): "Fusta transportada pels rius Xúquer i Túria als anys 1840-1860". En V. RIBES (ed.), *La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, p. 267-280.
- FRANCH BENAVENT, R. (1979): «El régimen señorial del convento de Aguas Vivas durante el siglo XVIII», *Estudis, Revista de Historia Moderna*, núm. 8, p. 223-271.
- FRANCH BENAVENT, R. i ANDRÉS ROBRES, F. (1983): "Aproximación al estudio de los canales de comercialización de la seda valenciana. El caso de la baronía de Alberique (1749-1804)". *Saitabi*. nº XXXIII, pp. 125-142.
- FRANCH BENAVENT, R. (1988): "Los problemas en la elaboración y comercialización de los tejidos de seda valencianos durante el siglo XVIII". *Estudis d'Història Econòmica*. Nº 1, pp. 99-115.
- FRANCH BENAVENT, R. (1989): "La política de liberalización económica de Carlos III y la materia

prima sedera valenciana". *Estudis. Revista de Historia Moderna*. núm. 14, pp. 51-81.

FRANCH BENAVENT, R. (1994): "La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVI-II: distribución geográfica y evolución". *Noticario de Historia Agraria*. núm. 8, pp. 67-98.

FRANCH BENAVENT, R. (1999): "La evolución de la sedería valenciana durante el reinado de Felipe II". *Felipe II y el Mediterráneo. Vol I. Los recursos humanos y materiales* (E. Belenguer, coord.), Madrid, pp. 289-310.

FRANCH BENAVENT, R. (2000): *La sedería valenciana y el reformismo borbónico, València, Institutció Alfons el Magnànim*.

FRANCH BENAVENT, R. (2005): "La intervención de la Junta de Comercio de Valencia en la política arrocera de la monarquía en la segunda mitad del siglo XVIII: los informes emitidos sobre la naturaleza de las tierras de la Ribera del Xúquer", *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 23, pp. 391-414.

FRANCH BENAVENT, R. (2010): "El comercio valenciano con el interior peninsular en el siglo XVIII: los negocios de la compañía de Claudio José Brunet en Alzira y Requena", *Oleana. Cuadernos de cultura comarcal*, nº 24, Especial: IV Congreso de Historia Comarcal, pp. 9-31.

FUERTE LLOPIS, M. J. (1985): "La seda según los informes de los cónsules de Francia en Valencia (1816-1845)", *Al-gezira*, núm. 1, p. 185-202.

GARCÍA ALMIÑANA, E. (1985): "Un pleito de delimitación de jurisdicciones entre el monasterio de Santa María de Aguas Vivas, la Villa de Alzira y el Monasterio del Císter de la Valldigna (s. XIII a XIX)", *Al-gezira*, núm. 1, p. 149-165.

GARCÍA ALMIÑANA, E. (1987): "La Guerra de Sucesión en la villa de Alzira según la correspondencia municipal (1703-1707)", *Al-gezira*, núm. 3, p. 193-230.

GARCIA CARCEL, R. (1990): *La Inquisición*. Crítica, Madrid.

GARCIA CARCEL, R. (1981): "La familia en España siglos XII-XVII" *Historia* 16, núm. 57, p.50-52.

GARCIA MARTÍNEZ, S. (1991): *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la monarquía*, Villena, Ayuntamiento de Villena.

GARÉS TIMOR, V.M. (2012a): "Grups de poder i violència social a la Ribera del Xúquer: de les Germanies a les segregacions municipals (1526-1585)", *Estudis: revista de Historia Moderna*, 38, 259-275.

GARÉS TIMOR, V.M. (2012b): "Poder y conflicto: Las secuelas de la fundación de la cofradía de la Minerva de Carcaixent en el declive de la representación social de la villa de Alzira (1560-1567)", en Pérez Álvarez, Mª J.; Rubio Pérez, L. M.; Martín García, A. (eds.); Fernández Izquierdo, F. (col.), *XII Reunión Científica de la FEHM: Campo y campesinos en el mundo ibérico durante la Edad Moderna, Culturas políticas en el mundo hispánico*, León, FEHM, 529-540.

GARÉS TIMOR, V.M (2015a): "Grups de poder i conflictivitat a la Ribera del Xúquer: una aproximació a les bandositats de la vila d'Alzira després de les Primeres Germanies (1526-1540)", en Armengol Machí, P. (ed.) *Estudis històrics sobre la Ribera del Xúquer. XV Assemblea d'Història de la Ribera*, Benimodo, Ajuntament de Benimodo, 194-211.

GARÉS TIMOR, V.M (2015b): "Antella, Tous y Sumacàrcer: una encrucijada del comercio y el contrabando entre los reinos de Valencia y Castilla" en Iglesias Rodríguez, J. J.; Pérez García, R. M.; Fernández Chaves, M. F. (coord.), *Comercio y cultura en la Edad Moderna: actas de la XIII reunión científica de la Fundación de Historia Moderna*, Sevilla, FEHM, vol. 2, 759-772.

GARÉS TIMOR, V. M. (2015c): "Conflictividad social, nuevas oligarquías y contrabando de seda en la Ribera del Júcar durante segunda mitad del Quinientos", en Labrador Arroyo, F. (ed.), *II Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Moderna. Líneas recientes de investigación en Historia Moderna*, Madrid, Universitat Rey Juan Carlos, 1097-1114.

GARÉS TIMOR, V. M. (2018): "Els Pujalt d'Alzira. De llauradors benestants a senyors de vassalls", en Felipo, A. (coord.), *Nobles, patrimonis i conflictes a la València moderna. Estudis en homenatge a la professora Carme Pérez Aparicio*, València, PUV, 131-158.

GASCÓN PELEGRÍ, V. (1956): *La región valenciana en la Guerra de Sucesión. Sucesor de Vives Mora*. València.

GAY GAY, E. J. (1988): "L'Hospital de Santa Llúcia d'Alzira i la visita d'amortització de 1739", *Al-gezira*, núm. 4-5, p. 183-192.

GIL SAURA, E. (1983): "La expulsión de los moriscos en Alzira. Aspectos económicos (1609-1616)", *Estudis, Revista de Historia Moderna*, núm. 9, p. 49-80.

GIL SAURA, E. (1986): "La expulsión de los moriscos. Análisis de las cuentas de la bailía de Alzira: administración y adjudicación de bienes", *Hispania*, núm. 162, p. 99-114.

GIL SAURA, E. i PERIS ALBENTOSA, T. (1984): "Toponímia, morfologia agrària i paisatge rural a

- la Ribera Alta del Xúquer, s. XVI", Cuadernos de Trabajo, núm. 3, p. 67-99.
- GIL SAURA, E. i PERIS ALBENTOSA, T. (1985): "La societat alzirena del segle XVIII segons l'equivalent de 1742", Cuadernos de Trabajo, núm. 4, p. 77-92.
- GIL SAURA, E. i PERIS ALBENTOSA, T. (1986a): "Una reglamentació jurídica per la vigilància de l'espai agrícola: els 'capítols per a la guarda' del terme d'Alzira (1594)", Al-gezira, núm. 2, p. 295-312.
- GIL SAURA, E. i PERIS ALBENTOSA, T. (1986b): "La difícil existencia de una comunidad marginal: los moriscos alzireños, 1500-1616", Cuadernos de Trabajo, núm. 5, p. 69-91.
- GIL SAURA, E. i PERIS ALBENTOSA, T. (1987): "El conflicto morisco en Valencia. Análisis de la dinámica del caso alzireño a través de los cambios de propiedad". En OLMEDO JIMÉNEZ, M., España y el Norte de África. Granada, Universidad de Granada, vol. I, p. 339-350.
- GÓMEZ, D., LAIRÓN, A. i MARODÁN, J. A. (1994): Escola i municipi. L'ensenyament a Alzira (1700-1812). Alzira, Germania i Ajuntament d'Alzira.
- GRAULLERA, V. (1991): "Gremios valencianos y centralismo borbónico", Saitabi, núm. 41, pp. 201-216.
- GUAL CAMARENA, M. (1979): Estudio histórico-geográfico sobre la Acequia Real del Júcar. València, Alfons el Magnànim.
- HERNÁNDEZ SÀNCHIS, J. E. (1996): "Expedientes promovidos por mozos que pretendían ser excluidos del sorteo para el servicio de armas. Años 1771-1776", Al-gezira, núm. 9, p. 457-477.
- KAMEN, H. (1974): La Guerra de Sucesión en España 1700-1715, Grijalbo.
- LAIRÓN PLA, A. (1983): Ordenanzas Municipales de Alzira, siglos XIV-XV. Tesis de Licenciatura, Valencia 1983.
- LAIRÓN PLA, A., ed. (1984): Las costumbres del monasterio de la Murta (1750). Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- LAIRÓN PLA, A. (1986): Una aportación a la historia de las mentalidades. La plaga de langosta de 1756 y las rogativas a los santos mártires de Alzira, Alzira, edició de l'autor.
- LAIRÓN PLA, A. (1994): "Crónica de la proclamación del rey Fernando VI en la villa de Alzira", Al-gezira, núm. 8, p. 487-531.
- LAIRÓN PLA, A. (1997): "Documentos sobre los gremios alzireños en el siglo XVIII custodiados en el Archivo Municipal de Alzira. Capítulos del Gremio de Sombrereros y Zapateros", Al-gezira, núm. 10, p. 323-332.
- LAIRÓN PLA, A. (1998): "La predicación cuaresmal en la Alzira del XVIII", Dins Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera, vol. II. Alzira, Ajuntament d'Alzira, p. 207-226.
- LAIRÓN, A. J. (2001): El monasterio de Nuestra Señora de la Murta de Alzira (1552-1835). Estudio histórico-diplomático a través de las Actas Capitulares, Tesis Doctoral.
- LAPEYRE, H. (1959): Géographie de l'Espagne morisque, Paris, SEVPEN.
- LING, R. (1974): Long term movements in the trade of Valencia, Alicante and the western Mediterranean. 1450-1700. Tesis doctoral inédita. California.
- LLANSOL, F. (1988): Topografía médica general de la Ribera del Xúcar y particular de la villa de Alzira, manuscrit del 1797 transcrit dins RIERA, J. i GRANDAS-JUESAS, J.; Epidemias y paludismo en la Ribera del Júcar. Valladolid, Universidad de Valladolid.
- LLOPIS, J. i CARRASCO, M. V. (1983): Ilustración y educación en la España del siglo XVIII. València. Escuela Universitaria de Profesorado de EGB, 240 p.
- MADOZ, P. (1982): Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia, 1845-52 (facsimil selectiu, 2 vols). València, Alfons el Magnànim.
- MARRODÁN GIRONÉS, J. (1988): "El montepío de labradores de Alzira durante el siglo XVIII", Al-gezira, núm. 4-5, p. 225-236.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1987): Les cases de Montcada (Alzira, València). Alzira, ed. Ajuntament d'Alzira.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. i MARTÍNEZ RUIZ, J. A. (1994): «Llibre de l'obra dels ponts d'Al-gezira», Al-gezira, núm. 8, p. 81-177.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1983): "La ciència i la tècnica davant les revingudes del Xúquer (1635-1905): Notes preliminars", Cuadernos de Geografía, núm. 32-33, p. 243-264.
- MATEU TORTOSA, E. (1987): Arroz y paludismo. Riqueza y conflicto en la sociedad valenciana del siglo XVIII. València, Alfons el Magnànim.
- MINGUILLÓN ORTEGA, D. (1981): El Justicia Criminal de Valencia durante el reinado de Felipe II: delitos y sentencias. Tesis de Licenciatura de la Universidad de Valencia. Valencia 1981.
- MIÑANA, J. M. (1752): De bello rustico Valentino o sea Historia de la Guerra de Sucesión en el Reino de Valencia.

- MIRALLES VIVES, F. (1988): «Algunas noticias en torno a los problemas de orden público en la Ribera 1628-1634», *Al-gezira*, núm. 4-5, p. 173-182.
- MOMPARLER ROSADO, A. (2001): Historia de los Santos Bernardo, María y Gracia. Alzira, Arxiconfraria Sants Patrons.
- MORERA, J. B. (1995) [1773]: Historia de la fundación del monasterio del valle de Miralles y hallazgo y maravillas de la Santísima Ymagen de Nuestra Señora de la Murta, ed. 1995, Alzira, Falla Malva i Ajuntament d'Alzira.
- MUÑOZ NAVARRO, D. (2015): “‘Per camins inussitats i sendes molt apartades’. Contrabando de seda valenciana hacia Castilla durante la segunda mitad del siglo XVI”, *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 33, pp. 229 - 241.
- MUÑOZ NAVARRO, D. (2017): “La conexión marítima entre los puertos de Alicante y Livorno y la circulación de materias primas industriales en el Mediterráneo Occidental (1565-1611)”, en GUIA, L. et alii, *Centri di potere nel Mediterraneo occidentale dal Medioevo alla fine dell'Antico Regime*, Franco Angeli, Milano, pp. 303-311.
- PARDO MOLERO, J. F. (1996): “Después de la Alemania. Control militar en Xàtiva y Alzira (1522-1524)”, *Saitabi*, núm. Extra, p. 95-113.
- PART DALMAU, E. (1991): Noticias de la villa de Alzira en los siglos XVII-XVIII. Alzira, ed. Falla Pin-tor T. Andreu.
- PARRA BALLESTER, J. M. (1962 y 1971): Catálogo del Archivo Municipal de la ciudad de Alcira, 2 vols., Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- PARRA BALLESTER, J. M. (1984): Los pergaminos de la Cancillería Real del Archivo Municipal de la ciudad de Alzira. Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- PELUFO, V. i PARRA, J. M. (1987): Páginas de la historia de Alzira. Alzira, ed. A. Lairón i Falla Camí Nou.
- PÉREZ APARICIO, C. (1981): De l'alçament maulet al triomf botifler. Edit. Tres i quatre. València.
- PÉREZ GARCÍA, P. (1984): El justicia criminal de Valencia 1598-1621. Aproximación a un estudio sobre la delincuencia durante el reinado de Felipe III. Tesis de Licenciatura. de la Universidad de Valencia. Valencia 1981.
- PÉREZ GARCÍA, P. (1990): La comparsa de los malhechores. Un ensayo sobre la criminalidad y la justicia urbana en la Valencia preagermanada (1479-1518). Valencia, Diputació de València. Centre d'Estudis d'Història Local.
- PÉREZ, P. i CATALÁ, J. A. (2000): Epígonos del encubertismo. Proceso contra los agermanados de 1541. València, Consell Valencià de Cultura.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1979): “La estructura de la propiedad agrícola en la morería de Alzira (1508-1579)”, *Qüestions Valencianes*, núm. 1, p. 47-92.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1985): “Anàlisi crítica i guia metodològica dels cappatrons de la peita de l'Arxiu Municipal d'Alzira”, *Al-gezira*, núm. 1, p. 113-148.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1986): “Burguesía y propiedades burguesas en la Ribera del Xúquer: Alzira, 1574-1602”, *Al-gezira*, núm. 2, p. 173-198.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1987): “Evolució patrimonial i estratègia inversora del monestir de la Murta d'Alzira, 1729-1823”, *Al-gezira*, núm. 3, p. 231-264.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1988a): Propiedad y dinámica social en un realengo Valenciano (Alzira, 1465-1768), tesi doctoral, Universitat de València, 5 volums.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1988b): “Las posibilidades de aprovechamiento demográfico de los libros cappatrons de la peita (siglos XV y XVI)”. En *Actes I Jornades d'Estudi sobre la Població del País Valencià*, Vol. I. València, Alfons el Magnànim i I.C. Gil-Albert, p. 23-32.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1988c): Privilegiados, marginados y campesinos. La estructura social de la propiedad en Alzira en 1580. Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1988d): “Aproximació al sistema agropecuari alzirenc de l'Antic Règim (segles XV-XVIII): propietat, endeutament censal, explotació i factors productius”, *Al-gezira*, núm. 4-5, p. 89-147.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1988e): “Constitució i evolució d'un patrimoni eclesiàstic: el monestir de la Murta d'Alzira (1357-1729)”. En *L'escenari històric del Xúquer*. L'Alcúdia, Ajuntament de l'Alcúdia, p. 121-135.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1989): Propiedad y cambio social. Alzira (1465-1768), València, Diputació de València.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1990): “Aproximación al estudio de la población de Alzira durante el Antiguo Régimen”, *Al-gezira*, núm. 6, p. 205-273.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1991): “Evolució patrimonial i conflictivitat social. L'exemple de la comunitat mudéjar-morisca a Alzira (1242-1614)”, *Sharq Al-Andalus*. Estudios Árabes, núm. 8, p. 163-178.

- PERIS ALBENTOSA, T. (1992a): Regadió, producció i poder en la Ribera del Xúquer (La Acequia Real de Alzira, 1258-1847), València, Confederació Hidrogràfica del Xúquer i Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport Generalitat.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1992b): "Toponimia y tecnología hidráulica en la Acequia Real de Alzira o del Xúquer", *Al-gezira*, núm. 7, p. 113-211.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1992c): "Conflictividad y administración de justicia en la Acequia Real de Alzira". En *Actes del I Congrés de la Administració Valenciana*. València, Institut Valencià d'Administració Pública, p. 725-742.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1992d): "Gobierno y administración de la Acequia Real del Xúquer (siglos XV a XIX)", en *Historia y constitución de las comunidades de regantes de las Riberas del Júcar* (València). València, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 159-264.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1993): "Censos i censals a la Ribera del Xúquer, segles XIV-XVI: entitat, distribució i funció socioeconòmica". En *Actes V Assemblea d'Història de la Ribera, Almussafes, Ajuntament d'Almussafes*, p. 209-230.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1994): "El procés amortitzador de la clerecia alzirena durant l'antic règim", *Al-gezira*, núm. 8, p. 257-315.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1995a): *La Sèquia Reial del Xúquer (1258-1847), síntesi històrica i aportacions documentals*. Alzira, Ed. Germania.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1995b): "La evolución de la agricultura valenciana entre los siglos XV y XIX. Rasgos cualitativos y problemas de cuantificación", *Revista de Historia Económica*, XIII-3, p. 473-508.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1997): "El cultivo de la morera en Alzira (siglos XVI-XVIII)", *Al-gezira*, núm. 10, p. 135-154.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1998): "Base patrimonial i comportament inversor del clero secular alzirenc (segles XVII i XVIII)". En *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera*, vol. II, Alzira, Ajuntament de Alzira, p. 61-90.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2000a): "Aigua i molins en un macrosistema fluvial valencià. La molinaria a la Ribera del Xúquer, segles XIII-XIX". En GLICK, GUINOT i MARTÍNEZ (eds.): *Els molins hidràulics valencians*. València, Alfons el Magnànim, p. 273-357.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2001a): *Historia de la Ribera*, vol. I, L'escenari i els protagonistes, Alzira, Ed. Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2001b): "La historia de la Acequia Real del Júcar". En GUINOT, E. (coord.): *La Acequia Real del Júcar*. València, Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, p. 15-57.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2002a): *Historia de la Ribera*, vol. III, Les jerarquies socials, Alzira, Ed. Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2002b): "El repertori toponímic del terme alzireny al segle XVI, segons els llibres de la peita", *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, núm. 88, p. 13-23.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2003a): *Historia de la Ribera*, vol. II. La terra de l'arròs i les moreres. Alzira, Ed. Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2003b): "El regadiu abans i després de l'arribada del ferrocarril". En AGUILAR, I. (coord.): *Historia del Ferrocarril en las comarcas valencianas*. La Ribera Alta. València, C.O.P.U.T. Generalitat Valenciana, p. 69-80.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2004a): "La dinàmica evolutiva dels molins riberencs, segles XV-XIX". En APARICI, J. (ed.): *Actes de la VIII Assemblea d'Història de la Ribera*. Cullera, Ajuntament, p. 61-88.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2004b): "El paper central del mercat en el desenvolupament agrari de les comarques litorals. Aportacions al tema des de la perspectiva de la trajectòria econòmica de la Ribera del Xúquer durant els segles XVI-XVIII". En VICEDO, E. (ed.): *Fires, mercats i món rural*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 313-344.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2004c): "La intensa dimensió comercial de l'economia de la Ribera del Xúquer durant els segles XVI, XVII i XVIII". En VICEDO, E. (ed.): *Fires, mercats i món rural*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 345-276.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2004d): "Calamitats climàtiques i economia agrària a la Ribera del Xúquer entre els segles XV i XIX", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 17, p. 675-686.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2005a): *Historia de la Ribera*, vol. IV. La cultura popular. Alzira, Ed. Bromera.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2005b): "Las inundaciones del Xúquer (siglos XV-XVIII), un exponente relevante de la cuestión hidráulica en tierras valencianas", *Revista de Historia Moderna*, núm. 23, p. 75-108.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2006a): "El sistema alimentari vigent en les hortes valencianes durant l'Antic Règim. L'exemple de la Ribera del Xúquer". En S. BOLÒS, A. JARNE i E. VICEDO (eds.): *Condicions de vida al món rural*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 185-214.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2007): "Dinàmica demo-

gràfica i estructura de poblament a la Ribera del Xúquer, segles XV-XIX". En Actes VI Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local: Poblament, territori i història rural, Universitat de Lleida i Institut d'Estudis Ilerdencs.

PERIS ALBENTOSA, T. (2008a): *Historia de la Ribera*, vol. V. Creences i símbols. Alzira, Ed. Bromera.

PERIS ALBENTOSA, T. (2008b): "Les Germanies a la Ribera del Xúquer, una reacció antifeudal". En VERCHER LLETÍ, S. (ed): *Actes de l'XI Assemblea d'Història de la Ribera*. Corbera, Ajuntament de Corbera, p. 149-190.

PERIS ALBENTOSA, T. (2008c): "El treball agrícola: eines, tècniques i estratègies productives". En E. GIRALT i E. SERRA: *Història Agrària*, vol. III, Època Moderna. Barcelona, Universitat i F.C.R., p. 145-170.

PERIS ALBENTOSA, T. (2008d): "El mercat del crèdit a la Ribera durant els segles XIV-XVIII. (I) La complexa dinàmica dels censals municipals", comunicació a la sessió monogràfica de la XII Assemblea d'Història de la Ribera, Guadassuar, novembre 2008, inèdita.

PERIS ALBENTOSA, T. (2008e): "El mercat del crèdit a la Ribera durant els segles XIV-XVIII. (II) Les diverses funcions acomplertes pels censals municipals", comunicació a la sessió monogràfica de la XII Assemblea d'Història de la Ribera, Guadassuar novembre 2008, inèdita.

PERIS ALBENTOSA, T. (2009a): *Història de la Ribera*. De les vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim [segles XVI-XVIII]. Volum VI, Poders i conflictes. Alzira, Editorial Bromera.

PERIS ALBENTOSA, T. (2009b): "La religiosidad instrumental comunitaria en la Ribera del Júcar durante los siglos XVI-XVIII: el ejemplo de las rogativas". En ALBEROLA, A. i OLCINA, J. (eds.): *Desastre natural, vida cotidiana y religiosidad popular en la España moderna y contemporánea*. Alacant, Universitat d'Alacant, p. 335-390.

PERIS ALBENTOSA, T. (2011): *Història de la Ribera*, vol. VI. Poders i conflictes. Alzira, Ed. Bromera.

PERIS ALBENTOSA, T. (2012): "La molinería hidráulica en el territorio valenciano durante los siglos XI-II-XIX", *Investigaciones Geográficas*, núm. 57, p. 39-60.

PERIS ALBENTOSA, T. (2014): *Els molins d'aigua valencians (segles XIII-XIX)*. València, Diputació de València, Alfons el Magnànim.

PERIS ALBENTOSA, T. i GIL SAURA, E. (1986): "La difícil existencia de una comunidad marginal: los moriscos alzireños, 1500-1616", *Cuadernos de Trabajo*, núm 5, p. 69-91.

PERIS ALBENTOSA, T. i ROMERO GONZÁLEZ, J. (2006): "La Acequia Real del Xúquer: génesis y evolución histórica". En J. HERMOSILLA (dir.): *Recuperem Patrimoni*. La Ribera del Xúquer. València, Conselleria de Cultura, p. 105-112.

PERIS ALBENTOSA, T. (2017): "L'expansió de nous cultius per les hortes valencianes (segles XIII-XIX)", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 28, pp. 113-148.

PERIS GIMÉNEZ, I. (1996): *La otra historia. Delincuencia, comportamiento y mentalidad en la jurisdicción de Alzira (1568-1588)*. Alzira, Germania.

PERIS GIMÉNEZ, I. (1986): *Delincuencia, mentalidad y comportamiento en la jurisdicción de Alcira en la segunda mitad del siglo XVI*. Tesis de Licenciatura de la Universidad de Valencia. Valencia 1986.

PERIS GIMÉNEZ, I. (1985): "Introducció a l'anàlisi de plets judicial" *Al-gezira*, núm,1 p. 255-267.

PERIS GIMÉNEZ, I. (1988): "Algunes qüestions sobre comportaments sexuals a la jurisdicció d'Alzira, 1568-88". *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera*. p 231-238 Ajuntament d'Almussafes.

PERIS GIMÉNEZ, I. (2004): "Procés inquisitorial a Alzira en 1596" *Actes de la X Assemblea d'Història de la Ribera*, p 171-183 ed. Ajuntament d'Antella.

PERIS RODRIGUEZ, C. (1990): "La prostitución valenciana en la segunda mitad del siglo XIV". *Revista d'Historia Medieval*, núm,1 p.180-81 València.

PINILLA PÉREZ DE TUDELA, R. (1987): "Crisis tras las Germanías en la morería de Alzira a través de los impuestos reales (1500-1536)", *Al-gezira*, núm 3, 119-132.

PIQUERAS HABA, J. (1987): "El barrio de la Vila de Alzira (Valencia). Un centro histórico degradado en proceso de rehabilitación" en *Cuadernos de Geografía*, no 42, pp. 159-180

PIQUERAS, J. i SANCHÍS, C. (2015): *La conducción fluvial de maderas en España*, Ediciones Arcís, Requena.

RIBES VALIENTE, M. LL. (1994): "Ordinacions municipals d'Alzira del 1591", *Al-gezira*, núm. 8, p. 245-256.

ROCA TRAVER, F. (1970): *El Justicia de Valencia 1238-1321*. Valencia.

ROMERO GONZÁLEZ, J. i PERIS ALBENTOSA, T. (2000b): "El regadiu de la Ribera del Xúquer, segles XV-XIX". En FURIÓ-LAIRÓN: *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València, Universitat de València i Ajuntament d'Alzira, p. 107-140.

- ROSADO CALATAYUD, L. (2017): Consum familiar en la societat preindustrial valenciana. Contrastos entre el medi rural i urbà (Sueca-Xàtiva, 1700-1824), València, I. Alfons el Magnànim,
- ROSSELL CRESPO, S. (1990); "La reforma municipal de 1766 en Alzira", *Al-gezira*, núm 6, p. 287-307.
- SALVADOR ESTEBAN, E. (2003): "Bandos y fórmulas de solidaridad. La instrumentalización de las rivalidades de los poderosos por la Corona" en Claramunt S. (Coord.), *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó: El Món urbà a la Corona d'Aragó, del 1137 als decrets de Nova Planta*, vol. 1. Barcelona, 19-34.
- SALVADOR ESTEBAN, E. (2014): "Batallas y guerras nobiliarias en la Valencia de Fernando el Católico. Control sin extinción", en Franch Benavent, R., Andrés Robres, F., Benítez Sánchez-Blanco, R. (Ed.), *Cambios y resistencias sociales en la Edad Moderna. Un análisis comparativo entre el centro y la periferia mediterránea de la Monarquía Hispánica*, Madrid, Sílex.
- SANCHIS DEUSA, C. (1993): *Els ponts valencians antics*. València, C.O.P.U.T.
- TEROL GRAU, V. (1992): *Estudi demogràfic de la Ribera del Xúquer (País Valencià). Segles XVII-XX*, tesi de doctorat, Universitat de València.
- TEROL REIG, V. (2002): "Impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí". En DD.AA., *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera*. Benifaió, Ajuntament de Benifaió, pp. 137-159.
- TOMÁS Y VALIENTE, F. (1969): *El derecho penal de la Monarquía Absoluta (siglos XVI-XVII-XVIII)*, Madrid.
- VALCÁRCCEL, J. A. (1765-1795): *Agricultura general y gobierno de la casa de campo*, 10 vols. Valencia, Imprenta de J. Estevan i F. Burguete.
- VALLÉS I BORRÀS, V. (2000): *La Germania*. València, Alfons el Magnànim.
- VILLALMANZO, J. (1995): *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomático*, València, Ajuntament de València.

ENCARTAMENTS ALZIRA A L'EDAT MODERNA

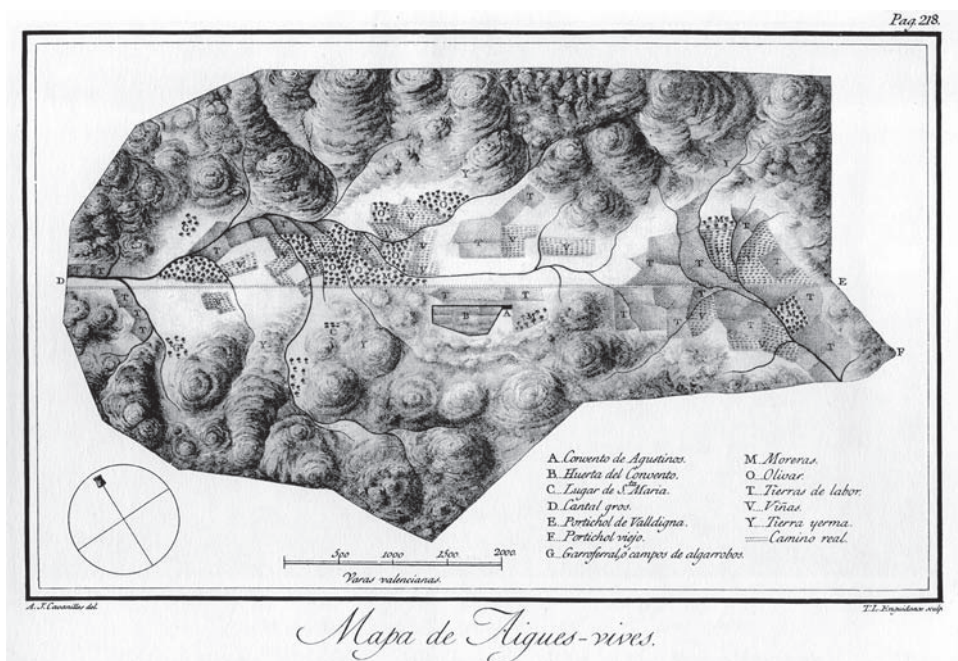
LA COLONITZACIÓ AGRÀRIA
DE LA VALL D'AIGÜES VIVES
I LA FUNDACIÓ DE LA BARRACA

EL MONESTIR DE LA MURTA

LA TEMPTATIVA D'OBTENCIÓ
DE LA CONDICIÓ DE CIUTAT

LA COLONITZACIÓ AGRÀRIA DE LA VALL D'AIGÜES VIVES I LA FUNDACIÓ DE LA BARRACA

Ricardo Franch Benavent

Mapa de la Vall d'Aigües Vives (Cavanilles, 1795, II, p. 218)

A la fi del segle XVIII, la vall d'Aigües Vives constituïa encara la principal reserva ramadera i forestal del terme municipal d'Alzira. Segons destacava Cavanilles, podien pasturar en ella uns 3.000 caps de bestiar, i disposava d'abundants pins i carrasques susceptibles de ser utilitzades com a combustible. El convent d'agustins existent en la vall disposava de la seua titularitat per privilegi de 1267, confirmat per la sentència arbitral de 1342 i ratificat pels privilegis concedits en 1450 i 1595. No obstant això, els veïns d'Alzira van qüestionar cada vegada amb major intensitat els drets del convent a partir de mitjans del segle XVIII, al·legant la major antiguitat dels que disposava la vila sobre el conjunt del seu terme municipal. La seua pretensió va ser desestimada per l'intendent en 1768, ratificant la facultat del convent de designar guardes per a la vigilància dels seus dominis, encara que les seues denúncies havien de ser sancionades pel batle d'Alzira. Aquesta última circumstància va facilitar la vulneració dels drets del convent pels veïns de la localitat, ja que les seues infraccions eren tractades amb molta benevolència.

Façana del monestir d'Aigües Vives. Fotografia de Tomás Peris Albentosa

La pressió exercida pels veïns d'Alzira constituïa un bon reflex de la intensitat del creixement demogràfic i agrícola que s'estava experimentant en aquesta centúria. El propi convent va tractar d'aprofitar aquesta conjuntura impulsant a partir de mitjans del segle XVIII un intens procés de colonització agrària en els seus dominis que culminaria amb la fundació d'una nova població (Franch, 1979). Entre 1767 i 1780 va roturar directament 272 fanecades, de les que solament 7 eren de regadiu i la resta es distribuïen per meitat entre terres de sembradura i camps plantats de vinya i arbrat. No obstant això, a més d'aques-

tes inversions directes, el convent va aconseguir disposar d'una via addicional de roturació aprofitant la demanda de terres dels colons que afluïen cap a la vall. Acordava amb ells la cessió de terres incultes perquè procediren a la seua explotació mitjançant contractes d'arrendament de llarga durada, atorgant diverses bonificacions amb la finalitat de facilitar la plantació de cultius arboris. Així, en 1750 va acordar amb cinc d'ells la cessió d'un solar en la Barraca, en el qual havien de construir-se la seua casa, pagant el convent la meitat del seu cost. Així mateix, els va lliurar diverses terres en les quals es comprometien plantar un mínim de 240 fanecades de vinya i 2.000 moreres. Aquelles estarien exemptes de pagar rendes els primers set anys de cultiu, mentre que el cost d'adquisició d'aquestes se sufragava a mitges entre el convent i el camperol. Una bonificació una mica menor s'atorgava per cada olivera o garrofera plantada. En tot cas, una vegada posades en cultiu s'havia d'abonar al convent una renda anual de la tercera part de la collita en els cereals de regadiu i els cultius arboris; i la quarta part en els cereals de secà. A més dels contractes d'aquesta índole, el convent realitzava unes bonificacions similars per a la plantació de cultius arboris en les terres ja roturades, l'explotació de les quals concedia als colons mitjançant contractes d'arrendament de curta durada, en els quals exigia també l'abonament de les particions de fruits indicades.

No obstant això, en 1787 va decidir accelerar el procés recorrent a la utilització del privilegi atorgat per Alfonso IV en 1329, que permetia fundar una nova població als que aconseguiren establir en els seus dominis a 15 famílies. La carta de població que va acordar en aquest any amb 11 dels 16 colons existents llavors va donar lloc a la creació de la localitat denominada com a Santa María d'Aigües Vives, sobre la qual el convent disposava de la jurisdicció civil plena que li permetia controlar el govern municipal, disposar de regalies i monopolis i reservar-se l'explotació exclusiva de les terres incultes. A cada colon se li va atorgar en règim d'enfiteusis un solar per a construir-se la seua casa a les seues pròpies expenses, i una mitjana d'unes 70 fanecades

de terres incultes que havia de posar en explotació en el termini de dos anys. A diferència dels contractes anteriors, no es concedien exempcions o bonificacions per a facilitar el procés, però la renda exigida era inferior, fixant-se de forma general en la cinquena part de la collita obtinguda. En 1796 es van ampliar els capítols de la carta de 1787 amb la finalitat de regular la concessió en enfiteusis de terres ja conreades, en les quals la renda exigida s'elevava a la tercera part de la collita.

Els costos de transformació de les terres incultes concedides, juntament amb les dificultats conjunturals de finals del segle XVIII, van generar un intens procés d'endeutament que va obligar a molts colons a vendre les terres ja roturades al convent, el qual tornava a cedirli-les freqüentment de nou en arrendament o enfiteusis, però exigint una renda de la tercera part de la collita. Per aquest motiu, segons l'inventari de 1812, la majoria de les 1.176 fanecades que disposaven els 18 colons llavors existents estigueren obligades a abonar aquesta partició. A més d'elles, el convent explotava directament altres 1.793 fanecades de terra, per la qual cosa el procés de colonització dut a terme des de mitjan segle XVIII havia implicat la roturació de prop de 3.000 fanecades. La majoria d'elles eren de secà, sent la vinya el cultiu fonamental, però existint també una important presència d'oliveres i garroferes. Els cereals es conreaven tant en el secà com en la petita porció de terres de regadiu existents, igual que les moreres, que, segons Cavanilles "están en las llanuras, parte sin riego y parte lo logran de la copiosa fuente que nace en la falda del monte contiguo al convento".

EL MONESTIR DE LA MURTA

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

E

Dins del terme municipal d'Alzira, formant part de la unitat geogràfica coneguda com la Serra de Corbera, es troba la vall de la Murta. Al cor de l'esmentada vall, als peus del Cavall Bernat (en origen el *Carall Bernat*) es localitzen les ruïnes de l'antic monestir de Santa Maria de la Murta, cenobi en el qual van habitar entre els anys 1401 -en què es va fundar el monestir pels monjos de Cotalba, cenobi que va actuar com a casa matriu- i 1835 -Desamortització de Mendizábal. Decret i dissolució dels ordes religiosos masculins-, excepció feta de dos breus períodes (1811-1814 i 1820-1823) els religiosos de l'Orde de sant Jeroni.

La tradició eremítica de la vall resta més que demostrada segons els documents que coneixem, encara que no cal remuntar-se més enllà del segle XIV, contràriament al que feu fra Joan Baptista Morera Ferrando, qui va intentar, primer, ubicar en aquests paratges el monestir fundat per sant Donat en el segle VI i, després, assegurar la seua continuïtat que solament s'hauria vist afectada, segons ell, per la destrucció del cenobi servetà "por la entrada de los moros en España".

El rei Pere el Cerimoniós el 1396 i el papa Gregori XI, el 1376, autoritzaren la instal·lació dels nous monjos, tot i que la fundació no es va produir fins l'any 1401 pel trasllat d'aquells a Xàbia i l'atac pirata que, posteriorment, allí mateix van patir.

La vall sobre la qual s'alçà la primitiva fàbrica del monestir reunia unes condicions immillorables. A l'avantatge inicial dels terrenys, fruit d'una donació, s'unien altres factors com el del clima -més bé un microclima- que possibilitaven un paisatge i unes temperatures molt agradables, amb una massa vegetal amb espècies poc comunes, plantes molt apreciades a les quals s'atribuïen propietats curatives, una font perenne i cavalosa que s'aprofitava per al reg, apart de ser lloc allunyant dels aldarulls, propici a la soledat, espai -tal i com refereix el cronista Escolano- "aparejadísimo para olvido del mundo y acuerdo del cielo", procliu, per tant, al assentament.

L'11 de febrer de 1401 els monjos del capítol del monestir de sant Jeroni de Cotalba, successors dels religiosos als quals uns anys abans s'havia concedit la llicència apostòlica per a fundar la nova casa a la vall de Miralles, acordà elegir als sis membres de la Comunitat encarregats de la nova fundació. Ens han arribat els seus noms: fra Arnau Cortal, fra Guillem Berenguer, fra Pere Pintor, fra Pere de Campos, fra Eusebi Pavía i fra Domènec Lloret.

El monestir de Santa Maria de la Murta

El monestir alzireny seria totalment independent del de Gandia, limitant-se Cotalba, únicament a enviar els fundadors. L'organització i funcionament del nou centre monacal s'ajustaria, d'altra banda, des del primer moment a les normes que regien per a la resta de cenobis de l'Orde.

La Murta, contràriament al que solia ser habitual, a penes va comptar amb l'ajuda de la monarquia pel que fa a donacions en els seus primers cinquanta anys d'existència. El mecenatge reial i nobiliari en els monestirs jerònims de la Corona d'Aragó si que s'havia fet patent no obstant als monestirs de la Vall d'Hebró (Barcelona), Santa Engràcia (Saragossa), Cotalba (Gandia) i sant Jeroni de la Plana (Xàbia).

Els béns aportats per particulars, fonamentalment famílies dels monjos i de l'estament burgés i noble de la ciutat de València, les donacions procedents de mans privades, el cobrament de rendes i l'explotació agrícola i ramadera que els permetria l'abastiment de productes bàsics van possibilitar, sens dubte, el normal desenvolupament de la comunitat en uns moments en què, necessàriament, va haver de fer front a gastos derivats de la construcció de bona part de les distintes estades del monestir.

El convent va adquirir notable fama entre els habitants de la vila d'Alzira i els dels pobles veïns, entre altres coses per l'exemple dels seus moradors. Eixe fet va afavorir posteriors donacions. Treballs dels professors Campón i Pons assenyalen la forta presència del monestir en la geografia dels llegats post-mortem de l'àmbit de la comarca i de la resta del regne de València.

El segle XVI i, sobretot, el XVII, serien els de major esplendor del monestir i això, fonamentalment, per un fet crucial: el mecenatge que exercirà sobre la casa una notable família valenciana: la dels Vichs.

La vinculació d'eixe llinatge amb la Murta s'inicià ja en el segle XV. Luis de Vich va morir l'any 1477 en el propi monestir. El seu fill, el cèlebre ambaixador, Jerònim Vich

i Vallterra, nét Luis Vich i Ferrer, besnéts Jerònim, Joan, Pere i Àlvar Vich i Manrique de Lara i els seus rebesnéts Mència i, sobretot, Diego Vich i Mascó que “recibió los títulos y la herencia que, como primogénito, le correspondía al quedar superviviente de sus hermanos (a excepción de Dª Mencia, que era monja del convento de San Cristóbal) y no tuviese herederos, dejó su herencia al monasterio de Nuestra Señora de la Murta”.

L'evolució del patrimoni del monestir des de mitjans del segle XIV fins al segle XVIII ha sigut posada de manifest per Tomàs Peris. La consideració de diferents factors, entre els qual cal assenyalar el ritme d'adquisicions, la proporció donacions/llegats testamentaris/compres, el tipus de béns adquirits, el manteniment de les propietats, etc... li va permetre establir diverses constants i tres fases. Una primera que abraçaria el període comprés entre 1357 i 1609, amb un ritme d'adquisicions modest en què el patrimoni estava constituït, quasi exclusivament, per rendes censals, rebudes majoritàriament a través de donacions o bé com a resultat d'inversions o d'establiments emfitèutics; una segona que correspon al període 1609-1729 sobre la base d'un major ritme d'increment patrimonial en la qual comença a manifestar-se un interès per posseir immobles, i una tercera, entre 1729 i 1833, en què les inversions agrícoles se multiplicaren no sols per la reducció d'adquisicions de censals a nivells mínims sinò d'aliniar-se bona part dels que ja posseïa per a comprar terres.

El monestir al segle XVIII no respondrà a la imatge tòpica d'opulència, sumptuositat i luxe que solien tindre els monestirs jerònims i els llegats testamentaris seran escasos després de 1729.

La superfície que ocupà el conjunt de dependències de la Casa era reduït. El pare Morera, a la seua Crònica, assenyala: “...Acuérdome haber oído repetidas veces a un padre visitador de la Orden, admirado de ver la disposición de la fábrica y la capacidad de sus oficinas, dijo con agudeza que en la Murta son mayores las partes que el todo, porque mirado el todo no promete tener grandes partes. Algo se ha añadido a la primitiva fábrica, como es la torre de las palomas, la iglesia y otros remiendos, que no la han sacado del estado las pequeñas y se ha quedado la más niña de su religión excediendo a muchas en edad”.

Santa Maria de la Murta, que l'any 1484 comptava amb 30 monjos de Comunitat i el 1516 amb 26, va ser en el conjunt dels monestirs alzirenys el que comptà amb major número de monjos a l'època moderna, li seguia Sant Agustí, sens dubte l'altre gran centre monàstic de la vila. La primacia en el nombre de moradors únicament la van perdre els jerònims, segons les dades que posseïm –en benefici dels franciscans observants de Santa Bàrbara- a finals del primer terci i principis del segon del segle XVIII i per poc temps.

La història del monestir durant l'època moderna i contemporània és pot estudiar molt bé gràcies a que se conserven nombrosos documents de la Murta als arxius i, sobretot, la sèrie de les Actes Capitulars del mateix dels anys 1506 a 1835 que es localitzen a l'Arxiu Històric Nacional i a la Biblioteca Històrica de l'Ateneu Mercantil i a l'Arxiu del Regne de València.

LA TEMPTATIVA D'OBTENCIÓ DE LA CONDICIÓN DE CIUTAT

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

Al llarg de les èpoques medieval i moderna la capital de la Ribera del Xúquer es va constituir per la seua localització, la seua demografia i la seua història en una de les principals localitats valencianes. La vila –que en els temps de Jaume I tenia eixa consideració- disfrutà de nombrosos privilegis atorgats pels successius monarques valencians. I es que eixa consideració com a cap d'un districte administratiu de tany considerable la venia exercint ja en els últims segles de dominació musulmana.

Les referències que donen compte de la consideració que va assolir la vila es veuen reflectides en infinitat de documents que es troben en diferents arxius, particularment al municipal que citen, per exemple, la seua “gran població”.

Alzira esdevingué en estes èpoques, després del Cap i Casal (des de 1258) i de la ciutat de Xàtiva (des de 1347) i, juntament amb Oriola (ciutat des de 1437) i Morella, la principal població del regne de València. De fet inclús localitats que conseguiren el títol de ciutat amb anterioritat, cas de Segorb (seu bisbal, des del segle XIII), Alacant (ciutat des de 1490, Dénia (ciutat des de 1612) i Gandia (ciutat des de la segona mitat del segle XVII) no la superaven en població.

La capitalitat política, administrativa, econòmica i religiosa (l'Ardiakanat d'Alzira fon creat a finals del segle XIII) sobre els pobles dels seus voltants mai no ha sigut qüestionada per ningú i encara menys per les administracions que es varen anar succeint, la qual cosa la va anar consolidant.

I encara que Alzira va obtindre el títol de ciutat el 8 d'agost de 1876, quan aixó ho va decidir el rei Alfons XII a instàncies del diputat José Emilio de los Santos “en consideración a la importancia que por el aumento de población y desarrollo de su industria y comercio” havia alcançat, el ben cert és que la capital de la Ribera podria haver comptat amb eixe títol vora dos-cents anys abans.

Els precedents de la concessió de la nova categoria per a la població es remunten a 1689, açò és: 187 anys abans del nomenament efectiu.

Corria l'any 1689, regnava Carles II l'enxisat, quan el Consell alzireny va rebre una proposta. El Jurat en cap manifestava a la resta d'autoritats locals reunides en el Consell General de la vila, el següent: “Senyors, donam notícia a vostres mercès

la dita Vila es fe Ciutat no es convenient per los gaires que
li poden sobrevénir de aco a la Vila, y estar esta tan al canvi-
da, y que si defosse ciutat for pera Desempenar que seria molt
poad en a alio pero parixerat de que sera al contrari no sera
a alio de que a fava Ciutat. Vaxi sobre este primer Cap On Ve-
chong y Determinen lo que li parega mes com convenient.
Cofes y entera la dita proposicio feta per lo dit Durat en cap
al dit consell general fone ruidit y Determinat per lo aquell
memora discrepante que de ningun modo u fava Ciutat la dita
Vila per no dar li be.
Segundo fone proposat per lo dit Durat en cap al dit consell
general l'explic. lo segon cas que u demora en la dita proposicio.

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

355

356

357

358

359

360

361

362

363

364

365

366

367

368

369

370

371

372

373

374

375

376

377

378

379

380

381

382

383

384

385

386

387

388

389

390

391

392

393

394

395

396

397

398

399

400

401

402

403

404

405

406

407

408

409

410

411

412

413

414

415

416

417

418

419

420

421

422

423

424

425

426

427

428

429

430

431

432

433

434

435

436

437

438

439

440

441

442

443

444

445

446

447

448

449

450

451

452

453

454

455

456

457

458

459

460

461

462

463

464

465

466

467

468

469

470

471

472

473

474

475

476

477

478

479

480

481

482

483

484

485

486

487

488

489

490

491

492

493

494

495

496

497

498

499

500

501

502

503

504

505

506

507

508

509

510

511

512

513

514

515

516

517

518

519

520

521

522

523

524

525

526

527

528

529

530

531

532

533

534

535

536

537

538

539

540

541

542

543

544

545

546

547

548

549

550

551

552

553

554

555

556

557

558

559

560

561

562

563

564

565

566

567

568

569

570

571

572

573

574

575

576

577

578

579

580

581

582

583

584

585

586

587

588

589

590

591

592

593

594

595

596

597

598

599

600

601

602

603

604

605

606

607

608

609

610

611

612

613

614

615

616

617

618

619

620

621

622

623

624

625

626

627

628

629

630

631

632

633

634

635

636

637

638

639

640

641

642

643

644

645

646

647

648

649

650

651

652

653

654

655

656

657

658

659

660

661

662

663

664

665

666

667

668

669

670

671

672

673

674

675

676

677

678

679

680

681

682

683

684

685

686

687

688

689

690

691

692

693

694

695

696

697

698

699

700

701

702

703

704

705

706

707

708

709

710

711

712

713

714

715

716

717

718

719

720

721

722

723

724

725

726

727

728

729

730

731

732

733

734

735

736

737

738

739

740

741

742

743

744

745

746

747

748

749

750

751

752

753

754

755

756

757

758

759

760

761

762

763

764

765

766

767

768

769

770

771

772

773

774

775

776

777

778

779

780

781

782

783

784

785

786

787

788

789

790

791

792

793

794

795

796

797

798

799

800

801

802

803

804

805

806

807

808

809

810

811

812

813

814

815

816

817

818

819

820

821

822

823

824

825

826

827

828

829

830

831

832

833

834

835

836

837

838

839

840

841

842

843

844

845

846

847

848

849

850

851

852

853

854

855

856

857

858

859

860

861

862

863

864

865

866

867

868

869

870

871

872

873

874

875

876

877

878

879

880

881

882

883

884

885

886

887

888

889

890

891

892

893

894

895

896

897

898

899

900

901

902

903

904

905

906

907

908

909

910

911

912

913

914

915

916

917

918

919

920

921

922

923

924

925

926

927

928

929

930

931

932

933

934

935

936

937

938

939

940

941

942

943

944

945

946

947

948

949

950

951

952

953

954

955

956

957

958

959

960

961

962

963

964

965

966

967

968

969

970

971

972

973

974

975

976

977

978

979

980

981

982

983

984

985

986

987

988

989

990

991

992

993

994

995

996

997

998

999

1000

Llibre d'Actes Municipal de 1689 on es dona compte de la possibilitat que la vila obtinga el títol de Ciutat. Arxiu Municipal d'Alzira

com al present té bona ocació la present vila per a obtenir mercé y gràcia de Sa Magestat, que Déu guarde, del pontatge perpetuo i de l'acens a Ciutat per haver-nos brindat en açò y que ab poc cost es consiguisca".

Les condicions que exigia la vila per a acceptar la distinció reial van ser, entre altres, que el dret de pontatge, del qual disfrutava mitjançant concessió reial amb caràcter temporal i des d'antic, fora a partir de llavors perpetu, que se li confirmaren tots els privilegis concedits pels monarques anteriors, que no li foren aminorades ninguna de les regalies, que en la insaculació als càrrecs de govern local els insaculats gaudiren de les mateixes prerrogatives i execcions que tenien les autoritats de la capital del

regne, que el número d'insaculats per als oficis de la vila es determinaren a dotze i en el seu conjunt a trenta-sis, que l'ascens de categoria no duquera parell la creació del càrrec de governador, i per últim, que pel cost de tots eixos privilegis i mercés no tinguera que pagar el municipi quantitat alguna excepte "la cantitat del donatiu que se ha de dar per la gràcia de açò a Sa Magestad".

El Consell alzireny determinà acceptar la proposició que se li feia al temps que, com a pagament, oferia a la Corona una quantitat d'entre catorze i quinze mil lliures reials.

Un dies després es reunia novament el Consell i revocava la decisió anterior, ja que havien aplegat a la conclusió de que no era convenient per al poble “per los gastos que li poden sobrevenir de açò a la vila y estar esta tan alcançada. Y que si de fer-se ciutat fos per desempenyar-se que seria molt posat en rahó, però pareixent de que será al contrari, no será rahó de que es fassa ciutat”.

HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA

COORD. AURELI MARTI

LA CONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT LIBERAL A ALZIRA (1808-1875)

LES AIGÜES A LA SOCIETAT I L'ECONOMIA D'ALZIRA

RESTAURACIÓ I DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA
A ALZIRA. UNA AGROCIUTAT CONTESTATÀRIA (1876-1931)

II REPÚBLICA I GUERRA CIVIL A ALZIRA

CULTURA I SOCIETAT

ALZIRA SOTA LA DICTADURA FRANQUISTA (I): 1939-1959

ALZIRA SOTA LA DICTADURA FRANQUISTA (II): 1960-1975

TRANSICIÓ I DEMOCRÀCIA A ALZIRA

Pont de Sant Bernat el 19
de novembre de 1813.
Gravat d'Eduard
Hawke Locker.

Gravat de la Batalla
d'Alzira, any 1813.

de contribucions de guerra. Així, tot i que les tropes franceses no van ocupar les terres de la Ribera del Xúquer fins als últims dies de 1811, els pobles de la comarca van contribuir a l'esforç bèl·lic des de pràcticament l'inici de la contesa (Zurita, 2015). Ara bé, prompte es va veure que no anava a ser fàcil satisfer els requeriments. Ja el 12 de juny de 1808, recentment començada la guerra, la Junta Suprema de València va decretar un préstec forçós de 40 milions de reals repartits entre tot el regne. D'aquests, 3'3 milions corresponien a la Governació d'Alzira. La demora en el pagament va portar a un regidor de València a desplaçar-se a Alzira al gener de 1809, a fi d'abordar

la qüestió dels 40 milions. No va ser suficient: malgrat les constants prevencions, tot apunta al fet que no es van arribar a satisfer les quantitats exigides, ni en aquesta ocasió ni en el cas d'altres contribucions de guerra decretades posteriorment.

Tampoc va ser senzill formar milícies. Obeint l'ordre dictada per la Junta Central al novembre de 1808, l'Ajuntament d'Alzira va disposar, el 30 de gener de 1809, la creació d'un batalló de «milicias honradas», format per 500 homes. Amb una població de 8.000 habitants i com a cap de Partit i vila principal de la Governació, Alzira comptava amb els homes necessaris per a la seua organització. Ara bé, en altres pobles no va ocórrer el mateix: a finals d'any el Capità General de València va lamentar que moltes milícies honrades de la Governació d'Alzira «aun [estaban] sin regimenter ni formar cuerpo, a causa de la falta de sujetos que por haber servido en el Ejército tengan la aptitud necesaria para organizarlo y mandarlo». ¹ A més, a les dificultats derivades de la falta d'instrucció s'afegia el problema d'armar a la milícia, que havia de ser proveïda de fusells pels propis veïns. Malgrat tot, les milícies honrades de la Governació d'Alzira es van unir a les forces que defensaven la ciutat de València i la seua horta en la primavera de 1810, convocades per la Junta Superior davant la proximitat de les tropes imperials. Segons va relatar la premsa de l'època: «las primeras que llegaron fueron las de Alcira, Denia y San Felipe, que unidas a las de esta Huerta rompieron el fuego, desalojando al enemigo de los puntos que tomaba». ²

La pressió francesa va poder ser continguda fins les acaballes de l'any 1811 i el començament de 1812. Aquesta circumstància va fer possible que la vila d'Alzira participara activament en el procés de formació de les Corts gaditanes. Així, després de la Convocatòria a Corts de la Junta Central, publicada el dia 1 de gener de 1810, l'Ajuntament d'Alzira va procedir, el 28 de gener, a nomenar al seu «elector a

¹Organización de Milicias Honradas en la Gobernación de Alzira, València, 26 de noviembre de 1809, AHN, Diversos-Colecciones, 73, n° 3.

²Diario de Mallorca, 29 d'abril de 1810.

Parròquia». Es va procedir a la votació, resultant finalment triat el doctor Francisco Llansol. Ja en novembre d'aquest any, la nova Junta de Partit d'Alzira es va encarregar de traslladar als pobles de la seua jurisdicció les ordres emanades de les Corts. Entre elles, la que obligava a prestar jurament de fidelitat tant a les mateixes Corts com a les seues resolucions. Ara bé, el que no va resultar possible fou jurar la Constitució: al març de 1812 Alzira ja es trobava sota ocupació francesa.

Des que l'exèrcit imperial es va aproximar novament a València, al setembre de 1811, la vila d'Alzira va començar a prendre mesures enfront del possible desabastiment. A causa de les males collites, la situació era precària en tots els pobles de la zona: el 22 de setembre l'Ajuntament d'Alzira va disposar que no entrara a la vila «ningún sujeto forastero que llegue y no sea empleado o venga a traer comestibles».³ Així mateix, el consistori va autoritzar als veïns a pastar i vendre panís lliurement. La fam era una amenaça que es va agreujar amb l'arribada dels francesos i les seues exigències de subministraments. Mentre Suchet assetjava la ciutat de València, les tropes imperials del general Delort van entrar a Alzira el 29 de desembre, aprofitant la retirada del general Nicolás Mahy. Molts són els testimonis que refereixen la falta de resistència dels pobles davant l'avanç francès, fins i tot abans de la capitulació de València, el 9 de gener de 1812. Malgrat que aquesta conducta va poder evitar mals majors, la guerra de requisada desplegada pels francesos va deixar als pobles valencians exhaurits, fins al punt que al febrer de 1812 Alzira va prohibir, sota penes econòmiques, la venda de blat i de panís fora de la vila. A més, la nova Contribució de Guerra decretada per Napoleó, de 200 milions de reals, va ser encara més onerosa per Alzira, que havia d'encarregar-se de la recaptació de 19 milions i mig.

Entretant, el general Delort va establir les condicions del domini francès en un bàndol, datat el 5 de gener de 1812, en el qual es va assegurar que la religió, les propietats i els costums serien respectats. Els francesos no van realitzar canvis en l'administració local, més enllà de nomenar com a nou corregidor a Pedro Palau i d'ordenar que les autoritats locals juraren fidelitat a Josep I en un acte que es va celebrar en l'església de Santa Catalina (Zurita, 2015). Les exigències de diners i racions per a la tropa van ser constants fins a la fi de l'ocupació francesa. Aquesta es va produir el 4 de juliol de 1813. La instal·lació del nou Ajuntament constitucional va córrer a càrrec de Fernando Pascual, antic Governador Militar i Polític de la vila, que acabava de tornar a Alzira. El restabliment del domini nacional va anar acompanyat de represàlies

Francesc Llansol

El metge alzireny Francisco Llansol, per Sanz Castellanos (Arxiu Municipal d'Alzira)

³Llibres d'Actes (1809-1812), AMA, 11301-I, 38.

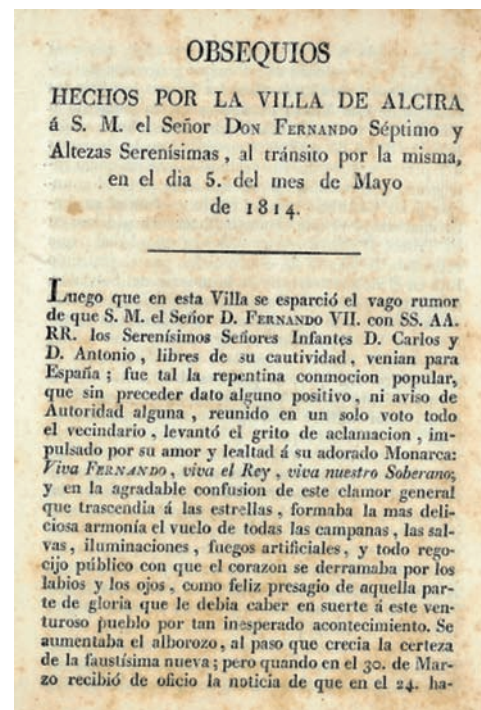
i confiscacions de béns dels col·laboradors del *govern intrús*. Alguns d'aquests, com el corregidor Pedro Palau, el comerciant Luis Prat o el capellà José Roig, havien fugit juntament amb els francesos.

1. ALZIRA, ENTRE L'ABSOLUTISME I EL LIBERALISME

El 4 de maig de 1814, només unes setmanes després de recuperar la llibertat i ser reconegut per l'emperador dels francesos com a rei d'Espanya, Ferran VII, amb el suport dels diputats reaccionaris, va declarar il·legals les Corts de Cadis, la Constitució de

1812 i el conjunt de l'obra legislativa liberal. Evidentment, el retorn de l'absolutisme va suposar la desaparició de l'Ajuntament constitucional d'Alzira, que havia jurat la Constitució. I això que no havia passat ni un mes des que, el dia 11 d'abril, per decisió de les autoritats locals i del governador militar de la plaça, el temple de Santa Catalina havia acollit una missa en acció de gràcies per l'alliberament del rei i la seua família. Els alzirenys, entusiasmats per l'alliberació d'un príncep que no per res era conegut com *El Desitjat*, van arrodonir l'ofici religiós amb tres nits consecutives de festejos.

Només uns dies després, el 15 de maig, Ferran VII va visitar Alzira, en el context d'un viatge que havia de portar-li

Ferran VII visità Alzira
el 5 de maig de 1814
(Arxiu Municipal d'Alzira)

de València a Madrid (Lairón, 2003). Van ser nombroses les obres que, amb motiu de la pròxima visita del monarca, es van emprendre en la població, que volia oferir la imatge més digna possible. La més important, sens dubte, va ser la reparació del pont que unia la vila amb el raval de Sant Agustí: un dels seus arcs havia sigut volat per l'aire pels francesos en retirada. Així mateix, el regidor Nicolás Berenguer i el síndic primer José Magraner, tots dos membres de l'Ajuntament d'Alzira, van ser encarregats de la decoració de la Sala Capitular, per al que van portar catifes i tapissos des de València. Procedent d'Almussafes, el monarca va ser rebut pel clergat i la noblesa local, que el van complimentar amb les claus de la vila i amb el seient principal en un carruatge triomfal. Des de les balconades de la Casa Consistorial, on s'havia preparat una taula repleta de dolços, flors i fruites, Ferran VII va saludar un poble entusiasmats. A continuació, va ocupar el soli on va tindre lloc el besamans general. Després d'un superb esmorzar, amenitzat amb música i balls, el rei va tornar a les balconades, des de les quals va manifestar la seua gratitud i es va acomiadar del poble d'Alzira.

Amb el retorn de l'absolutisme va arribar el moment de la contrarevolució: aquesta va suposar l'exili o la forca per a milers de liberals, a més del tancament de l'esfera pública i la cancel·lació de les llibertats individuals protegides per la legislació gaditana. Proscrit el liberalisme en tot el país, va tornar a prohibir-se la impressió d'escrits sense permís governamental. A Alzira, l'enfortiment de la censura es va saldar, sense anar més lluny, en una ordre per la qual el governador interí va disposar que els exemplars de la Constitució existents en el consistori fossin segrestats. Un altra circumstància que va marcar el període històric que s'estén entre 1814 i 1820 va ser l'obsessió de les autoritats per controlar la mobilitat de la població. L'ajuntament d'Alzira va comissionar als seus síndics, en nombrosíssimes ocasions, perquè reduïren «a vida civil» (d'acord amb el vocabulari de l'època) i castigaren «la vagancia a los conocidos con el nombre de gitanos o castellanos nuevos».⁴ Aquesta preocupació no era nova: anteriorment ja havia sigut objecte de pragmàtiques i ordres governamentals.

*Libre d'Actes Municipals
de 1814
(Arxiu Municipal d'Alzira)*

Però en un context en que la pobresa s'havia ensenyorit de tot el país, no només el poble gitano es va veure perseguit. Així, el 9 de febrer de 1818 l'Ajuntament d'Alzira es va fer ressò d'un bàndol pel qual la màxima autoritat provincial ordenava que eixiren de la vila i els seus ravals tots els jornalers que, juntament amb les seues dones i fills, s'ocupaven del conreu dels camps a canvi d'un sou. Encara que sense gosar oposar-se al governador, el consistori es va veure en la precisió de manifestar els perjudicis que aquesta ordre suposaria per als jornalers, però també per als hisendats que, per ser incapaços de conrear les seues terres per si mateixos, llogaven cada dia jornalers. De fet, es va resoldre que es permetria l'estada dels jornalers en la vila, encara que només la d'aquells amb passaport, abonament i aval de qui els acollien en la seua casa, negant-la terminantment als que en l'època es qualificava com gent mendicant o transeünt.

Després de sis anys de govern absolut, el dia 1 de gener de 1820 va tindre lloc, en Cabezas de San Juan (Sevilla), el pronunciament del tinent coronel Rafael del Riego. Aquest va donar pas a l'anomenat Trienni Liberal, segon període liberal revolucionari regit per l'ordre constitucional gadità. La formació de Junes revolucionàries en diverses ciutats (Saragossa, Barcelona, Múrcia) des de finals de febrer i, fonamentalment, a Madrid al més següent, va forçar Ferran VII a proclamar, el 9 de març, la Constitució de Cadis. El rei va nomenar un nou govern liberal i va convocar Corts d'acord amb el procediment gadità, que establia un sistema d'elecció indirecta en quatre graus (parròquia, partit, província i nació) que, en la pràctica, es va aplicar com un sufragi universal masculí en l'àmbit parroquial. L'ordre constitucional va quedar definitivament restablert entre març i juliol del mateix any, quan es van obrir les noves Corts.

⁴Libre d'Actes (1818),
AMA, 11301-I, 43.

El recentment nomenat govern liberal es va preocupar immediatament de cursar les ordres necessàries per a la implantació de les noves institucions. A Alzira, el 12 de març va ser restituit de forma interina l'Ajuntament constitucional de 1814, acomplint-se així l'ordre del Comte d'Almodóvar, Capità General i Cap Polític de València. La renovació dels càrrecs municipals va ocasionar algun enfrontament, si bé les disconformitats es van resoldre d'acord amb les restablides lleis gaditanes. En una de les seues primeres disposicions, l'Ajuntament interí va disposar «que se quite el rótulo de la plaza y se ponga otro diciendo “Viva el Rey y la Constitución”; que se hagan luminarias por dos días consecutivos, con repique de campanas».⁵ A la fi, el dia 25 es va convocar als electors de les tres parròquies i el 27 de març el nou Ajuntament electe es va instal·lar, prestant jurament a Déu i a la Constitució. Pocs dies després, el 9 d'abril, es va publicar en la vila la Constitució i, l'endemà, després del jurament, es va col·locar una làpida commemorativa que va costar 14.251 reals de billó.

El restabliment de l'ordre constitucional va implicar, al seu torn, la formació de la Milícia Nacional local. L'allistament va començar en el mes d'abril i l'elecció dels comandaments va tindre lloc el 30 de juliol, seguint el reglament provisional del 24 d'abril. Els canvis en el reglament i la successiva ampliació de la Milícia, que va arribar a comptar amb un cos d'Infanteria i un altre de Cavalleria en Alzira, van fer que els processos electius foren freqüents en aquest cos, vertader focus de mobilització i politització amb clar caràcter democratitzant. Però l'Ajuntament, incapaç de fer efectius els pagaments de la contribució i assetjat pels creditors, es va veure en serioses dificultats per a armar i proveir a la Milícia local.

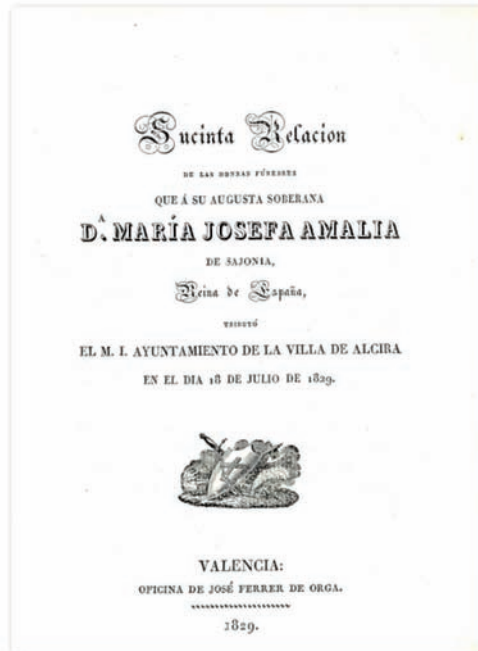
Un aspecte que preocupava especialment a les autoritats era el grau d'adhesió del públic en general, i dels empleats públics en particular, a les noves institucions. L'obligatorietat d'explicar la Constitució en les parròquies i escoles de primeres lletres va ser assumida amb zel per les autoritats locals, que al seu torn havien d'informar al Cap Superior Polític de l'afecció o desafecció al sistema constitucional dels empleats d'hisenda, els jutges o els advocats. I és que l'existència de tensions entre absolutistes i liberals era una realitat que en Alzira es va escenificar el 26 de febrer de 1822, quan totes les autoritats civils i eclesiàstiques de la vila es van reunir per a netejar amb tota solemnitat la làpida constitucional de la plaça, que havia sigut «ensuciada». L'acte es va dur a terme «con el mayor decoro, hallándose formada dicha Milicia y tocando la música durante este acto, leyéndose por el señor Alcalde una proclama alusiva a manifestar al público lo despreciable de la acción».⁶

Amb tot, la tensió política no va deixar de créixer en tot el període, no solament entre absolutistes i liberals, enfrontats en oberta guerra civil des d'abril de 1822, sinó també entre els liberals moderats i els exaltats, dividits al voltant de si la Constitució de 1812 havia de reformar-se o mantenir-se íntegrament. Al llarg de 1821 i 1822, el manteniment de l'ordre públic va ser amenaçat freqüentment, bé per l'arribada de notícies o rumors d'agitacions a Madrid o València, bé per conspiracions de cort absolutista o manifestacions dels exaltats. El frustrat pla de «asesinar a varios sujetos» la nit del 21 de maig de 1821, la marca de les portes d'alguns veïns amb «alegorías de

⁵*Libres d'Actes (1820), AMA, 11301-I, 48.*

⁶*Libres d'Actes (1822), AMA, 11301-I, 54.*

opiniones políticas» el 5 de novembre del mateix any o els crits «¡viva la exaltación, muera la moderación!» i «¡fuego y a ellos!», proferits les nits del 27 i 28 d'octubre de 1822, permeten adonar-se del grau de conflicte polític que va viure la vila d'Alzira durant el Trienni Constitucional. De fet, a la fi de 1822, una vegada instal·lats per primera vegada els exaltats en el poder, Salvador Manzanares (el nou Cap Superior Polític) va visitar la vila davant la sospita que en ella s'ocultaven facciosos que havien participat en la conspiració que el 30 de maig van protagonitzar els absolutistes partidaris del general Elío a València. Poc després fins i tot van ser apartats diversos membres de l'Ajuntament, inclosos dos alcaldes.

Honras fúnebres a María Josefa Amalia de Sajonia, reina d'Espanya dedicades per l'Ajuntament d'Alzira l'any 1829 (Arxiu Municipal d'Alzira)

Malgrat la divisió dels liberals, les partides realistes no van ser capaces d'imposar-se pels seus propis mitjans i va ser necessària la intervenció dels Cent Mil Fills de Sant Lluís per a acabar amb el règim constitucional. Certament, els realistes van arribar a fer-se amb el control de ciutats valencianes de la importància de Xàtiva i Alzira, entre abril i maig de 1823. Però en tot cas, van ser desallotjats pels generals liberals Ballesteros i Espinosa, que més tard van retrocedir davant l'avanç del cos comandat pel duc d'Angulema. En el mes de juny, després de l'entrada a Madrid de l'exèrcit francès, l'ajuntament d'Alzira va passar a operar, novament, d'acord amb l'absolutisme. A finals del mateix any, Ferran VII va recuperar el poder absolut després de ser alliberat pel govern liberal instal·lat a Cadis. Veïns d'Alzira, representats per Juan Bautista Gil i Bernardo Peris, van felicitar Ferran VII amb les següents paraules:

«Señor: La villa de Alcira y los pueblos de su partido tienen el honor de felicitar a V. M. por nuestro conducto por verle restituido en el trono de sus augustos Predecesores en la plenitud de los derechos de la Soberanía inseparables del mismo. La perfidia, el dolo y la más criminal audacia despojaron a V. M. en el aciago día 7 de Marzo del año 1820 de unos derechos tan sagrados é imprescriptibles, y esta heroica nación ha experimentado con notable sentimiento de todos los leales vasallos de V. M. las funestas consecuencias de tan horroroso atentado. Los asesinatos, los robos, la persecución y esterminio de todos los buenos, la destrucción del Altar y del Trono [...] Todos estos males observaba entre las ciudades y pueblos de España la villa de Alcira; y así

*todos sus vecinos, como los de todo su partido, gemían oprimidos bajo el yugo de la más dura servidumbre, sin más arbitrio que el de implorar del Dios de las misericordias alzase el brazo de su divina justicia, librando a esta heroica nación de tan infame yugo, y restituyendo a V. M. al libre uso y ejercicio de su soberanía, único medio de hacerla feliz».*⁷

Però com ja havia passat en 1814, Ferran VII no va mostrar cap interès en obrir políticament el règim absolutista, malgrat la insistència del monarca francès, Lluís XVIII, perquè establira un règim de Carta Atorgada. Tot el contrari: el període immediatament posterior al restabliment de l'absolutisme va estar marcat per una violenta repressió. Les Juntes de Purificació promogudes pel ministre Calomarde van ser, en aquest sentit, molt eficients: es calcula que més de 30.000 liberals van ser afusellats. Encara pitjor, entre 1823 i 1833, vora 20.000 persones van desaparèixer després de ser internades en les presons absolutistes. Aquesta violència va desencadenar el pànic entre els liberals, molts dels quals, per por, necessitat o idealisme, es van unir a les anomenades *gavelles revolucionàries*. Front aquest fet, així com davant l'existència de moviments conspiratius, el règim absolut va respondre incrementant el salvatgisme de la repressió, que va adquirir un component públic i exemplar. Així ho van poder comprovar els veïns d'Alzira que van assistir a execucions com la que, el dissabte 10 de setembre de 1825 es va saldar amb la mort de Josep Fons, popularment conegut com *Cullerot* i membre de la gavella revolucionària del *Gato i Llorqueta*.

Estendard de la Milícia Nacional de la vila d'Alzira (Museu Municipal d'Alzira)

Ara bé, la repressió no només va afectar els membres de les gavelles revolucionàries. A mena d'exemple, pot referir-se la resolució presa per l'Ajuntament d'Alzira el 9 de juny de 1823. Aquest, després de conèixer que Bernardo Estevan era mestre de primeres lletres en l'escola del raval, però també que tant aquest subjecte com la seua dona havien sigut fermes partidaris del

govern liberal, el va separar del seu càrrec. No va ser l'únic perjudicat pel seu passat: nombrosos treballadors nomenats pel consistori van ser purgats pel mer fet de ser partidaris del que aleshores es va qualificar com a *govern intrús*. Entre ells, van ser especialment perseguits tots aquells que havien format part de la Milícia Nacional. Aquesta, va ser ràpidament substituïda pels cossos de Voluntaris Reialistes, fonamentals en el si de l'aparell repressiu. El consistori alzireny, com tants altres, va col·laborar amb aquests, entre altres cosses cedint-los diners per a l'adquisició d'armes i uniformes.

Així mateix, restaurat l'Ajuntament absolutista, aquest va ordenar restituir la cadena que, col·locada en la balconada de la Sala Consistorial, recordava l'honor que Ferran VII havia fet a la vila anys arrere, en visitar-la. Ara bé, les cadenes, almenys en l'àmbit polític, no podien durar per sempre. El triomf de les revolucions europees de 1830 i el

⁷*Diario Balear*,
12 de juliol de 1824.

naixement de la Infanta Isabel, eixe mateix any, van obrir l'horitzó de les esperances liberals, encoratjades per la divisió dels absolutistes entre reformistes i ultrareialistes, enfrontats al voltant de la manera de fer front al liberalisme. La situació va esclatar amb la mort de Ferran VII, després d'una llarga malaltia. En el context d'aquesta, Alzira va prendre part de les rogatives que, ordenades pel govern, van suplicar el restabliment de la salut del monarca. Però les oracions no van fer efecte.

La mort de Ferran VII i l'ascens al tron d'Isabel, jurada Princesa d'Astúries per les últimes Corts estamentals, convocades a l'estiu de 1833, van frustrar les aspiracions de la facció ultrareialista, aglomerada entorn de l'Infant don Carles. Davant aquesta situació Maria Cristina, reina Regent, es va esforçar per atraure els liberals a la seua causa (tot i que de liberal no tenia gens): era conscient que les opcions de conservar el tron per a la seua filla passaven per aconseguir suports. A la fi, conflicte polític i dinàstic es van fondre en un, donant lloc a la Guerra Carlina. S'obria així una etapa crucial per al desmantellament de l'Antic Règim, un període extremadament complex en el qual guerra civil i revolució liberal van coincidir en el temps. El conflicte va tenir ressò a Alzira des de pràcticament el primer moment. Així, ja el 29 i 30 de novembre de 1833, dies en que es van celebrar les festes de proclamació d'Isabel II en aquesta vila, l'entusiasme popular es va veure contingut pel fet que veïns antiliberals havien repartit propaganda subversiva. Iniciat el conflicte bèl·lic, alzirenys com José Jiménez, ex-comandant dels Voluntaris Reialistes, es van unir a la insurrecció carlina. Uns altres, malgrat no haver-se unit a la facció, van ser detinguts pel seu caràcter sospitosos. És el cas de Carlos Vargas, governador de la vila durant bona part de la Dècada Ominosa.

D'altra banda, la proximitat del focus carlí situat en el Maestrat va motivar la constitució de grups armats amb la finalitat de mantenir l'ordre. El nou governador, Vicente Montero de Espinosa, va ordenar la constitució d'una companyia de seguretat pública a Alzira. Per a atraure efectius, es van disposar sous de sis reals per al sergent primer, de cinc per als sergents segons i de quatre per als soldats, als quals també es lliurava una ració de pa. A canvi, s'exigia «acreditar con certificado de la justicia y ayuntamiento del pueblo de su residencia que es soltero, viudo o casado sin hijos; que tiene 18 años cumplidos de edad y no pasa de 32; y que es de buena conducta y adicto a nuestra amada Reina y Señora Doña Isabel II».⁸ La decisió va ser un encert: la Ribera del Xúquer prompte va patir la visita dels partidaris de Carles V. A la fi de juliol de 1836, aquests van arribar a ocupar Carcaixent, sent rebutjats per l'esquadró de la Guàrdia Nacional d'Alzira. També en 1838 els carlins van envair l'horta valenciana. El dia 26 d'agost van pernoctar a Algemesí, d'on es van marxar amb diners i ostatges. El 29, informes provinents d'Alzira apuntaven que la facció havia depredat els voltants de la vila, convertida en refugi d'homes, fruits, diners i cavalleries de tots els pobles del partit. En aquesta ocasió els defensors de la plaça únicament van haver de disparar una canonada contra un grup de carlins massa pròxim.

⁸*Eco del Comercio*,
8 d'abril de 1835.

2. LA CONSOLIDACIÓ DE L'ESTAT LIBERAL: ALZIRA BAIX EL REGNAT D'ISABEL II

La contesa va anar acompanyada de moviments insurreccionals que reclamaven el restabliment de la Constitució gaditana davant les limitacions del règim de l'Estatut Reial proposat pels moderats i acceptat, molt al seu pesar, per Maria Cristina. El punt de no retorn d'aquest conflicte polític va ser la revolució d'agost de 1836: després d'una onada insurreccional que va estendre per tot arreu Juntes revolucionàries de cort progressista, la Regent va ser obligada a proclamar la Constitució de 1812. Alzira, donant mostres del seu caràcter progressista, va formar part d'aquest moviment: el 10 d'agost nombroses persones es van reunir en la plaça Major per donar vives a la Constitució. Aleshores, la vila va quedar sota els designis d'una Junta de Govern Constitucional que va ordenar la col·locació, al costat de la làpida que celebrava a Isabel II, d'una altra en honor a la Constitució de 1812.

La reina Isabel II,
d'Antonio María Esquivel
(Museu Municipal d'Alzira)

Placa al·lusiva
a la Constitució Espanyola
de 1837 que es localitza
a la plaça de la Constitució
(Foto d'Aureliano
J. Lairón Pla)

Però el liberalisme de mitjans de la dècada de 1830 era diferent respecte al que havia promulgat la *Pepa*. Precisament per això, es va fer necessari reformar el codi de 1812, la qual cosa va donar com resultat la nova Constitució de 1837. En tot cas, el progressisme va liderar aquest procés, fet que contrariava a Maria Cristina. La Regent havia acceptat els governs moderats com un mal menor, però ràpidament va tractar de minar la preeminència dels progressistes i revertir els efectes de la revolució. Un clar exemple podem trobar-lo en les eleccions de 1839. Aquestes es van resoldre amb el triomf d'uns progressistes que també s'imposaren a Alzira, on les eleccions es van saldar amb 700 vots a favor del progrés i 25 a favor de la moderació. La resposta de Maria Cristina va ser dissoldre les noves Corts i tornar a convocar eleccions. Va ser un escàndol polític majúscul.

Les maniobres polítiques de la Regent van portar, al mateix 1840, a l'esclafit d'una nova onada de juntes, després que Maria Cristina haguera recolzat una Llei d'Ajuntaments que minava el principal espai de poder progressista: l'administració local. El 27 d'agost de

1840 els liberals alzirenys van expressar que estaven disposats a defensar la Constitució, manifestant-se partidaris que la Regent es rodejara de ministres liberals. Pocs dies després es va produir el pronunciament d'Alzira, vila en què el 12 de setembre va quedar instal·lada la Junta provisional de govern de la província de València. Alzira no va ser la primera ciutat espanyola a alçar-se, però sí la primera a fer-ho en la província. El pronunciament va prendre ràpidament en enclavaments pròxims com Carlet o Alberic, però no a València, convertida en seu del Govern i de la Cort després de l'alçament de Madrid. Açò va provocar la indignació del progressisme:

*«Alcira es hoy la capital del gran reino de Valencia; esta ciudad ha quedado reducida a una miserable corte. En la primera está la voz del pueblo, su soberanía, su fuerza, su razón: en la segunda no hay más que sombras de pasada grandeza, hipócritas desmascarados, furias enjauladas, áulicos abyectos».*⁹

La labor d'aquesta Junta es va orientar, principalment, a acabar amb els últims romanents de l'Antic Règim (Boix, 1847). Així, aquesta va anul·lar nombrosos títols de propietat per estimar que els senyors territorials els havien obtingut després de corrompre als jutges perquè declararen legítims els seus drets. A més, la Junta també va insistir en que els pagesos valencians no havien de tornar a pagar delmes ni primícies, sense importar quina fora la autoritat que decretara el seu restabliment o la forma que es donara a aquestes contribucions. Per trobar una eixida a la duplicitat de poders, Maria Cristina i el prestigiós general progressista Espartero es van reunir a València. L'acte es va saldar amb l'exili de la primera i l'ocupació del càrrec de Regent del regne pel segon, al que la Junta amb seu a Alzira acabava d'oferir, en forma d'obsequi, una faixa, unes xarretes i una caixa de plata. Aleshores, la Cort va tornar a traslladar-se a Madrid, en un trajecte que la va portar a visitar Alzira el dia 20 d'octubre de 1840. D'acord amb la premsa,

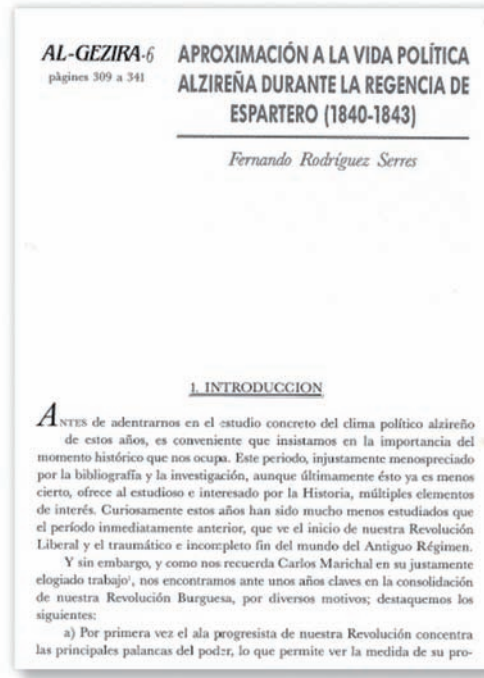
*«los habitantes de Alcira han sabido también apreciar de un modo digno la honra que les dispensa S. M. transitando por este pueblo; y su patriótico y benemérito ayuntamiento además de los obsequios que ha hecho a las personas Reales, dispuso un magnífico banquete en las salas consistoriales a que asistieron los Sres. Duque y duquesa de la Victoria».*¹⁰

Políticament, la Regència d'Espartero va ser un període convuls, ja que al recel dels moderats i de la antiga Regent es sumava la desconfiança de molts progressistes, temorosos de la deriva cesarista del general *ayacucho*. A Alzira la lluita pel poder va estar protagonitzada, inicialment, per Manuel Bertrán de Lis i els germans Moscoso. El primer, pròxim a la facció democràtica del progressisme, va denunciar els excessos dels Moscoso, dels quals s'afirmava que comptaven amb suports en les més altes instàncies. La premsa coetània va assenyalar que, davant l'arribada de les eleccions, l'ambient en la localitat tendia a tornar-se extremadament tibant. Bon exemple d'açò

⁹*Eco del Comercio*,
19 de setembre de 1840.

¹⁰*El Católico*,
23 d'octubre de 1840.

Article de Fernando
Rodríguez sobre Alzira
durant la regència del
general Espartero
(*Al-Gezira*, 6)

pot trobar-se a l'any 1843. Encara dies abans dels comicis, es va anunciar que Camacho, governador provincial *ayacucho*, treballava per preparar la victòria dels candidats *esparteristes* en diversos districtes valencians. Però malgrat les suposades coaccions, els resultats, tant en Alzira com en altres punts de la província, li van ser adversos. Aleshores la premsa el va acusar de, en un banquet brindat per ell mateix, servir aliments farcits d'agulles als comissionats dels districtes en què no s'havien imposat els seus candidats. Encara pitjor: a Alzira, un grup de *ayacuchos* la va emprendre a tirs i punyalades amb un grup de moderats, deixant dos morts i sis ferits.

Amb el nombre de descontents en franc creixement, el colp contra Espartero, en el qual van confluïr tant moderats com progressistes *antiesparteristes*, no es va fer esperar (Rodríguez, 1990). Aquell mateix any, l'11 de juny, un part emès des de València va anunciar que la ciutat, seguint l'exemple de diverses poblacions catalanes, s'havia pronunciat. Al moviment també es va unir Alzira. La insurrecció, que es va saldar amb l'assassinat i posterior arrossegament del cadàver del *ayacucho* Camacho, va alçar la bandera de la Constitució de 1837 i de la majoria d'edat d'Isabel II i va posar terme a la Regència del duc de la Victòria. Declarada Isabel en possessió de tots els seus drets com a reina, la maniobra moderada va culminar (el mateix any de 1843) amb el conegut com a incident Olózaga, amb el qual els moderats es van assegurar l'hegemonia política durant tota l'època isabelina, amb el breu parèntesi del Bienni Progressista (1854-1856).

En 1844, Maria Cristina va tornar a Espanya i l'Ajuntament constitucional d'Alzira, amb motiu d'aquesta tornada, li va dirigir un escrit en el qual manifestava el seu amor i fidelitat cap a ella. Tot apunta al fet que aquesta exposició era un intent, desesperat, de fer oblidar el paper de la població en els fets que, en 1840, s'havien saldat amb l'exili de la Reina mare. Però Alzira no va poder escapar a la repressió derivada del seu passat progressista. Tal com apuntava un periòdic avançat, els alzirenys «acaso tengan que espiar por largos años el *alto crimen* de haber sido los primeros que en esta provincia se pronunciaron en setiembre de 1840», doncs «hace algunos meses se halla constituida allí una comisión militar que con omnímodos poderes de la intendencia, y sin consideración de ninguna especie, ha estado vejando y atropellando sin más fórmula que el capricho, sin otra ley que la del sable».¹¹ El vessant autoritari i de control social va ser, sens dubte, un dels trets característics dels governs moderats.

¹¹El Clamor Público,
2 de novembre de 1845.

Aquesta situació va afavorir que, quan es va produir la insurrecció parisenca de febrer de 1848 (que es va saldar amb la proclamació de la Segona República Francesa), aquesta tinguera ressò al País Valencià, en el qual es van estendre els rumors d'un imminent pronunciament progressista i fins i tot republicà. Com no podia ser d'una altra forma, Alzira va ser una de les poblacions en les quals s'especulava poguera prendre la insurrecció. Prompte els rumors van cedir pas a autèntiques partides. Va ser el cas de la capitanejada per Manuel Masip, que va penetrar a Faura i Sogorb, on va proclamar la República. També va tenir certa importància la que, dirigida per un tal Sendra, va arribar a entrar en la població d'Albaida. Però tant aquesta com la que en el mes d'octubre va penetrar a Carcaixent van ser perseguides i dissoltes per homes al servei del Govern, precisament eixits des d'Alzira.

Llibre d'Actes Municipals de 1849 (Arxiu Municipal d'Alzira)

Un altre aspecte que va caracteritzar el període i va contribuir a sostenir l'hegemonia moderada va ser la manipulació electoral, tot i que aquesta pràctica va tindre com a conseqüència el progressiu fraccionament del partit moderat. En 1849, el nomenament de Miguel Ribes (diputat pel districte d'Alzira) com a intendent de la província de Castelló va obligar a celebrar comicis amb l'objectiu de designar el seu substitut. L'ocasió va fer visibles les dissensions existents a l'interior del moderantisme, que no era un bloc monolític. I és que mentre els partidaris del Govern treballaven a favor de Rafael Bertrán de Lis, un altre grup de moderats, distanciat del poder, van presentar el seu propi candidat: José Soler y Espalter. Aquestes eleccions parcials prompte van derivar en un escàndol públic, que fins i tot va atraure l'atenció de les Corts: el debat va transcendir l'àmbit alzireny per convertir-se en una discussió sobre les lleis electorals que regien a Espanya. La situació no va fer més que complicar-se conforme s'aproximaven els comicis: el cap polític de la província va cridar als alcaldes del partit per comprometre'ls en l'elecció del candidat governamental. A més, aquest també va separar dels seus càrrecs a secretaris d'ajuntament i jutges de primera instància que es suposava podien oposar-se a Bertrán de Lis.

Al cap i a la fi, els treballs governamentals es van veure coronats per l'èxit, encara que en aquest triomf no va haver de tenir una importància menor el fet que els progressistes prestaren el seu suport a Bertrán de Lis, extrem lògic en atenció al fet que Soler y Espalter havia participat, en el passat, en la seua persecució. Les eleccions

posteriors, en 1850, no van fer més que reafirmar el predomini del partit moderat, que es va imposar en tots els districtes de la província, en la qual ni progressistes ni conservadors van poder aconseguir un centenar de vots. A Alzira açò va suposar una nova victòria d'un Bertrán de Lis que va reeditar el seu triomf en 1851. Però el control del Govern sobre les eleccions no va ser infal·lible: en els comicis de 1853 l'anteriorment omnipotent poder governamental va començar a donar mostres d'esgotament. A Alzira, en particular, Gaspar Dotrés es va imposar al candidat ministerial, Laviña.

Els últims anys de la Dècada Moderada es van caracteritzar pel creixent desprestigi d'Isabel II. Els projectes de reforma constitucional de principis de la dècada de 1850 van aguditzar encara més el sentit autoritari del sistema polític, fins el punt d'arribar a incomodar a bona part dels moderats temperats. A la inestabilitat governamental es van sumar els escàndols econòmics entorn de Maria Cristina i Fernando Muñoz, enriquits enormement per les concessions estatals, fonamentalment ferroviàries, portuàries i mineres. La vida desarreglada d'Isabel II no va fer més que tirar llenya al foc del desprestigi regi. La situació va esclatar al juliol de 1854, quan el gruix del moderantisme va confluir amb progressistes i demòcrates, apartats del poder. La Revolució de juliol de 1854 va ser la primera que, fins aleshores, va qüestionar seriosament la continuïtat de la monarquia.

La vila d'Alzira va exercir un paper de primera magnitud en el procés revolucionari de juliol de 1854 (Azagra 1978). El 6 de juliol, dies després del fracàs del moderat O'Donnell en Vicálvaro (30 de juny), una partida republicana es va alçar en els voltants d'Alzira, comandada per un tal Acebedo. Els revolucionaris van alçar barricades, van prendre l'estació, van tallar el telègraf, van cremar el pont de la Pobra Llarga i van arrancar trams de via fèrria. A continuació, van capturar la vila, «donde no había un soldado, fortificándose en ella y proclamando la república». ¹² Només un dia després el Capità General de València ja es trobava, juntament amb un exèrcit governamental, a les portes de la ciutat. El mateix dia 7 els amotinats, «aprovechándose de las circunstancias de que la ciudad no tiene más que dos entradas por el lado de los dos puentes, agruparon sus cortas fuerzas en los edificios que dan entrada a la población y desde allí rompieron un fuego mortífero sobre los soldados que a pecho descubierto les atacaban». L'enfrontament no va durar molt més: el contingent republicà amb prou feines comptava amb 200 o 300 homes que a l'endemà hagueren de dispersar-se i fugir. ¹³

Però mentre la revolta republicana d'Alzira era sufocada, a Madrid es va publicar el *Manifiest de Manzanares*. A partir del 14 de juliol la insurrecció progressista i demòcrata va esclatar en ciutats com Barcelona, Valladolid, Saragossa, Madrid o València, que es va pronunciar el dia 16. La mateixa vesprada d'aquest dia el Governador Civil d'aquesta va ser obligat a alliberar als presoners que l'exèrcit governamental havia fet a Alzira, captius a les torres de Serrans. La insurrecció es va estendre ràpidament per terres valencianes, formant-se juntes revolucionàries en indrets com Alzira. El definitiu triomf de la Revolució de juliol es va escenificar amb l'entrada dels generals O'Donnell i Espartero en Madrid, el 28 d'eixe mes, després que aquest últim

¹²*El Católico*,
10 de juliol de 1854.

¹³*La Iberia*,
15 de juliol de 1854.

fos cridat per Isabel II per a formar govern. L'endemà, el diari La Nación va celebrar el triomf del progressisme amb uns versos en els quals es reconeixia la importància que, almenys en el plànol simbòlic, havia tingut el succeït a Alzira: «Los campos de Vicálvaro y Alcira, / los hijos de Madrid y Zaragoza, / nombres son ya que admira / el pueblo que respira / y a los himnos marciales se alboroz». ¹⁴

L'inici del Bienni Progressista va suposar la fi de l'hegemonia moderada que havia caracteritzat la dècada anterior. Cap dels moderats que es van presentar a les eleccions de 1854 a la província de València van resultar triats. Amb tot, açò no va significar que s'haguera posat fi als escàndols electorals. De fet, la premsa va denunciar que l'acta electoral d'Alzira arreplegava 1.400 vots quan, en realitat, només havien votat 200 electors. Una altra font de conflicte va ser el sorteig de les impopulars quintes, motiu d'aldarulls que en ocasions van arribar a impedir la seua celebració. Així va ocórrer a València i Alzira al 1856. En la primera, la Milícia Nacional va arribar a obrir foc contra l'exèrcit, mentre que en la segona va haver-hi crits subversius de tota classe, tant republicans com carlins. Amb tot, els veritables problemes eren d'altra natura: la carestia i el còlera van assotar greument la Ribera del Xúquer i tot el País Valencià.

Els ressons de la fi del Bienni Progressista també van arribar a Alzira en l'estiu de 1856. Al començament del mes de juliol, la premsa va anunciar desordres en la vila, en la qual es va fer present el governador provincial, amb l'objectiu de restaurar l'ordre públic. En les següents setmanes, davant els suposats indicis de revolta, Alzira va rebre la visita del primer batalló d'Astúries i de forces provinents de València, que van participar en el desarmament de la Milícia Nacional local, després de la supressió del cos per part del general O'Donnell. La nova etapa es va caracteritzar per la deriva autoritària dels governs moderats, però també per l'auge del clericalisme en l'entorn més immediat a la reina, el comportament de la qual va acabar per malbaratar el suport dels seus més fermes defensors. Malgrat que inicialment els moderats van refer el seu predomini, obtenint en Alzira l'acta de diputat per a Juan Miguel de San Vicente, en 1858 Isabel II va atorgar la seua confiança a la Unió Liberal del general O'Donnell. Aquesta, que suposava una alternativa conservadora al projecte moderat, va protagonitzar el que ha passat a la història com a *Govern llarg* d'O'Donnell (1858-1863).

Però la consolidació de l'alternativa conservadora no va ser possible. Des-

Lista comprensiva de los voluntarios de la Libertad perteneciente al punto de servicio en el día de hoy.

1	Juan José Martí	Carino
2	Juan José Martí	Don
3	Juan José Martí	Don
4	Juan José Martí	Don
5	Juan José Martí	Don
6	Juan José Martí	Don
7	Juan José Martí	Don
8	Juan José Martí	Don
9	Juan José Martí	Don
10	Juan José Martí	Don
11	Juan José Martí	Don
12	Juan José Martí	Don
13	Juan José Martí	Don
14	Juan José Martí	Don
15	Juan José Martí	Don
16	Juan José Martí	Don
17	Juan José Martí	Don
18	Juan José Martí	Don
19	Juan José Martí	Don
20	Juan José Martí	Don
21	Juan José Martí	Don
22	Juan José Martí	Don
23	Juan José Martí	Don
24	Juan José Martí	Don
25	Juan José Martí	Don
26	Juan José Martí	Don
27	Juan José Martí	Don
28	Juan José Martí	Don
29	Juan José Martí	Don
30	Juan José Martí	Don

Expedient per a la creació i organització del cos militar titulat Voluntarios de la Libertad d'Alzira, de l'any 1668 (Arxiu Municipal d'Alzira, sign. 5004/I, 27)

¹⁴La Nación, 29 de juliol de 1854.

prés de la caiguda de la Unió Liberal va arribar el torn dels últims governs moderats del regnat d'Isabel II. Especialment destacable va ser el que va ocórrer en el districte d'Alzira a les eleccions celebrades en la segona meitat de 1863, quan Emilio Bernar –polític conservador sense el suport governamental– va ser derrotat per Antonio de los Ríos Rosas, que posteriorment es convertiria en president del Congrés dels diputats. El que succeí a continuació va motivar l'excitació tant del Parlament com de la premsa. Per damunt de tot, es va criticar que Ríos Rosas, ja elevat a la presidència de la Càmera, ostentava la representació de quatre districtes, els de Ronda, Cadis, Gaucín i Alzira. A més a més, en el cas dels dos últims Ríos Rosas ni tan sols es va dignar a presentar unes actes que la premsa adversària qualificava de monuments al frau electoral.

D'aquest període també pot destacar-se la proliferació d'iniciatives imperialistes. Especialment popular va ser la Guerra d'Àfrica (1859-1860). En això Alzira no va ser una excepció: un grup de veïns es va reunir per obsequiar el general Echagüe, que havia intervingut en la contesa, amb una luxosa faixa. Entretant, Isabel II no va fer sinó perdre suports. Per descomptat, no podia comptar amb els sectors progressistes, que van refusar concórrer a les eleccions des de l'any 1863, negant-se a continuar concedint legitimitat al sistema vigent. Només era l'avantsala de la confluència revolucionària que, a l'any 1866, cristal·litzaria entorn del Pacte d'Ostende. Però la erràtica política d'Isabel II també la va portar a perdre el suport de bona part dels moderats, en particular dels més reaccionaris, coneguts com *neocatòlics*. Aquests, que en molts casos acabarien en les files carlines, també van tenir representació a Alzira, on diversos veïns es van unir per enviar exposicions a Isabel II. En una d'elles, li exigiren que l'educació tinguera a Espanya un marcat caràcter cristià. En altra, li van suplicar que no reconeguera el regne d'Itàlia, que havia arrabassat bona part dels seus territoris al Papa. Encara abans de setembre de 1868 la Ribera del Xúquer ja respirava un ambient revolucionari: alcaldes com el d'Alzira, Carcaixent i Sueca van rebre la creu d'Isabel la Catòlica per la seua labor de manteniment de l'ordre. Arribat setembre, Alzira va tenir un paper secundari en la *Gloriosa*. Amb tot, en la vila no va deixar de constituir-se una junta que, com la resta, es va dissoldre al mes següent, després de l'èxit de la Revolució.

3. LA ALZIRA DELS CANVIS: EL FERROCARRIL, LA TARONJA I LA REVOLUCIÓ

L'economia d'Alzira va estar marcada, durant tot el segle XIX, pel seu caràcter eminentment agrícola. Tres cultius van ser especialment preponderants. El primer d'ells l'arròs. Els altres dos, introduïts posteriorment, van acabar aconseguint una posició predominant: eren la seda i la taronja. Però va ser el ferrocarril, ja en els anys cinquanta i seixanta, el que va revolucionar completament l'economia de la vila i les seues immediacions. En els últims dies de febrer de 1853, per l'acció d'una societat presidida pel duc de Riánsares i sota la gerència del cèlebre empresari José Campo,

¹⁷La Iberia,
17 d'octubre de 1869.

el ferrocarril va fer la seua primera aparició a Alzira. Aquest fet, d'acord amb el relat de la premsa, va ser celebrat amb entusiasme:

*«el tren fue recibido por las autoridades y el clero y por un inmenso gentío que llenaba los alrededores de la estación, y en el cual figuraban todas las personas notables tanto de Alcira como de las poblaciones inmediatas. La estación, que tanto se presta al adorno por sus bellas proporciones, estaba empavesada y cubiertas las paredes de vistosos juegos de guirrnaldas. En el salón principal, donde estaba reunida la mejor sociedad de Alcira, el ayuntamiento tenía preparado un abundante refresco para obsequiar a los viajeros: dos músicas colocadas en el andén se sucedían sin interrupción».*¹⁵

L'entusiasme no era injustificat: el ferrocarril va suposar una autèntica revolució, ràpidament acceptada pels alzirenys, que van emprar el nou mitjà de comunicació amb profusió. A més, gràcies al tren Alzira es va convertir en un espai que els habitants de València o Xàtiva podien visitar sense massa esforç, tornant a les seues cases en el mateix dia. En tot cas, el principal impacte va ser mercantil. La introducció del ferrocarril va suposar, entre d'altres coses, una caiguda en els costos derivats de la càrrega de mercaderies, amb el consegüent descens i anivellació dels preus. Però la principal novetat va ser la multiplicació dels mercats que els productes agrícoles de la Ribera podien abastir. En aquest sentit, la premsa madrilenya assenyalava, a l'altura de 1867, que eren hortes com les de Gandia, Carcaixent, Xàtiva o Alzira les que assortien tant a Castilla com a bona part de les comarques que creuaven les línies ferroviàries de Saragossa i Andalusia. Però no solament: va haver-hi productes que arribaren a ciutats estrangeres de la importància de París, especialment, els cítrics. A més a més, l'arribada del ferrocarril també es va traduir en un important augment de les obres viàries a tota la comarca, que va augmentar la seua cohesió. Van ser nombrosos els municipis que van invertir quantitats importants per a millorar la seua comunicació amb Alzira, l'estació ferroviària de la qual els oferia una porta al gran món.

Estació de ferrocarril
d'Alzira.
(Arxiu Municipal d'Alzira)

D'altra banda, el caràcter marcadament agrari de l'economia d'Alzira i la seua comarca tenia un innegable component d'incertesa: la seua bonança estava amenaçada per les inclemències climàtiques. En ocasions, el perill provenia de la sequera. Així, en 1850, la premsa periòdica va informar que feia tant de temps que no plovia que la Sèquia Reial estava seca i el Xúquer es podia creuar a peu. Alzira també va patir greus gelades, com la que el gener de 1868 va congelar la pràctica totalitat de la collita de taronja. Altres vegades el causant d'autèntiques catàstrofes va ser el granís, que el 29

¹⁵El Clamor Público,
3 de març de 1853,
Diario de Cataluña,
3 de març de 1853
i El Heraldo,
3 de març de 1853.

d'agost de 1842 va assolir la comarca. Les pèrdues es van estimar en 5.460.000 reals de billó, una autèntica fortuna en l'època. En tot cas, la principal amenaça va ser el Xúquer, les avingudes del qual van ser tan nombroses que fins i tot es va barallar la possibilitat de desviar el riu. La pitjor de totes elles va ser, sens dubte, la que es va produir els dies 4 i 5 de novembre de 1864 (Boix, 1865). El relat de la premsa coetània resulta suficientment expressiu:

*«Esta villa es un montón de escombros dentro de un lago, y no hay palabra para pintar este cuadro de desolación. El vecindario emigra como puede, y muchas personas medio desnudas. La vía entre Algemesí y Alcira está completamente destrozada, y por entre sus precipicios se ven bandadas de ancianos, mujeres y niños, huyendo de aquella catástrofe. Las calles y plazas están llenas de caballerías muertas y de muebles destrozados. También se ven algunas personas ahogadas, pero deben haber quedado muchas sepultadas bajo los escombros».*¹⁶

Litografies de V. Alegre que il·lustren la Memòria històrica de la inundació de la Ribera de València de Vicente Boix publicada l'any 1864. Vista general de la vila.

Litografies de V. Alegre que il·lustren la Memòria històrica de la inundació de la Ribera de València de Vicente Boix publicada l'any 1864. Vista de l'estació i magatzem el 4 de novembre.

Altres periòdics, més que en el succeït després de la catàstrofe, es van centrar en la nit fatal, fent-se ressò dels relats d'uns testimonis que mai oblidarien l'estrèpit de les cases que s'enfonsaven, els trets de la gent que, encimbellada a les teulades de les seues cases, demanava auxili; el continu soroll dels trons o la infructuosa processó que va portar la imatge de Sant Bernat a recórrer els carrers ja inundats. Centenars d'edificis es van esfondrar, les collites es van perdre, el bestiar va ser aniquilat i les pèrdues humanes es contaren per desenes. Però després del desastre va arribar la solidaritat. Les primeres mostres d'ella van arribar de pobles limítrofs

que, com Algemesí, es van privar de la major part del seu pa per a cedir-ho als supervivents. Durant anys, desenes de concerts, balls i funcions teatrals van destinar els seus beneficis a la reconstrucció d'Alzira, vila que també va rebre l'auxili de l'arquebisbe de València, la Tertúlia Progressista de València, els ajuntaments de Sagunt i València o la cada vegada menys popular reina. Per últim, cal assenyalar que aquesta catàstrofe va transformar de forma definitiva el paisatge i l'economia d'Alzira: després de la quasi completa destrucció de tots els conreus, els agricultors es van decantar de forma majoritària pel taronger, que es va convertir en l'arbre per antonomàsia a la Ribera del Xúquer (Calatayud 1985).

¹⁶La Época,
8 de novembre de 1864.

Quant al panorama polític, el triomf, al setembre de 1868, de la coalició revolucionària formada per progressistes, demòcrates i unionistes, va suposar la fi del regnat isabelí. Els revolucionaris defensaven un programa inequívocament democràtic (sobirania nacional, sufragi universal masculí i drets individuals), però prompte va ser evident que no tots entenien la democràcia de la mateixa manera. Des del primer moment, el debat polític es va polaritzar entorn de l'eix monarquia-república. Els federals ho tenien clar. Així, van manifestar obertament el seu rebuig a la monarquia democràtica formulada per la Constitució de 1869 i no van

Litografies de V. Alegre que il·lustren la Memòria històrica de la inundació de la Ribera de València de Vicente Boix publicada l'any 1864. Vista de la plaça de Cassasús després de la inundació.

Litografies de V. Alegre que il·lustren la Memòria històrica de la inundació de la Ribera de València de Vicente Boix publicada l'any 1864. Entrada del governador de la província a Alzira després de les inundacions.

dubtar en agitar la via insurreccional per implantar el que, al seu judici, era l'únic sistema veritablement democràtic: la república federal. La fracassada insurrecció federalista, que va tindre lloc a la tardor de 1869, va esclatar en zones de tradició republicana, fonamentalment a l'arc mediterrani (Monlleó, 1996). Pel que fa a Alzira, a l'octubre d'eixe any una partida d'entre 400 i 1.200 republicans federals, comandada per Joaquín Peris Pons, va assetjar la vila, fent-se amb els ravals. Des d'ells, els alçats es van oposar a l'avanç de la columna governamental, forçant una batalla de la qual la premsa va assenyalar que s'havia saldat amb prop d'un centenar de morts. D'acord amb La Iberia, el succeït a Alzira es podia resumir en els següents termes:

«A las seis de la mañana del día 11 entraban en Alcira unos 200 hombres del intrépido batallón de cazadores de Madrid, y desfilando por las principales calles fueron recibidos con un nutrido fuego al llegar al sitio denominado el Arrabal. Allí estaba parapetado el cabecilla conocido por el Pintor con una partida de unos 1.200 federales, quienes a cubierto de los fuegos de la tropa hicieron en ésta a mansalva algunas bajas [...] Llenos de indignación los cazadores, y animados aún más por el ejemplo que les dieran los mismos oficiales heridos, dieron principio a un reñido combate, entrando en las casas por ventanas y balcones que abrían los mismos jefes hacha en mano, y sin que nada les importara la granizada de balas que sobre ellos caía».¹⁷

La insurrecció republicana, ràpidament sufocada per les forces governamentals, no va impedir l'elecció de Amadeu I, el candidat de Juan Prim, com a rei d'Espanya. En 1871, les eleccions es van saldar a Alzira amb la victòria de José Dolz y Presencia, que va batre –encara que de forma ajustada– al candidat carlí enmig de les protestes

¹⁷La Iberia, 17 d'octubre de 1869.

de la premsa legitimista, que va denunciar violències dirigides tant contra el seu aspirant com contra els seus votants. Ara bé, el primer govern d'Amadeu I, que va travessar Alzira en ferrocarril en el context d'un viatge que al setembre de 1871 li va conduir a València, no va tindre massa èxit. Així, en 1872 va tornar a haver-hi eleccions: el candidat ministerial va tornar a imposar-se de forma ajustada, fins al punt que un diputat radical, José Soriano Plasent, va denunciar l'acta obtinguda per José Emilio de Santos. El gabinet nascut d'eixes eleccions encara va tenir una vida més curta: el mateix any 1872 les eleccions van tornar a Alzira. La creixent inestabilitat governamental va conduir, a la fi, a que Amadeu I renunciara a la corona el 10 de febrer de 1873. L'assassinat de Prim, el seu principal valedor, però també la divisió i deslleialtat dels partits polítics que sostenien la monarquia van fer inviable el seu regnat, tot i que ell es va limitar, de forma prou acurada, a acomplir amb les seues funcions.

Fracassada la via monàrquica, l'11 de febrer es va proclamar la República. Era una solució de compromís davant el buit de poder deixat per l'abdicació d'Amadeu. De fet, es va deixar la missió de definir el sistema republicà (centralista o federal) a unes futures Corts Constituents, que acabaren celebrant-se al juny de 1873. Les eleccions van deixar clar que el federalisme era majoritari en Alzira, on tant Rafael Cervera i Royo (triat diputat) com el seu oponent eren afectes a aquesta facció. De fet, en el mes de juny el mateix ajuntament d'Alzira va felicitar les Corts espanyoles per haver proclamat, finalment, la República Federal. Però la lentitud de les reformes federals va impacientar als elements més intransigents, que van optar per fer efectiu el sistema construint-ho de baix a dalt. Per acomplir els objectius, aquests van agitar la revolució cantonal. Amb el naixement del cantó valencià Castejón, aleshores governador provincial, va abandonar València i es va refugiar a Alzira, on un important grup de republicans reconeixia l'Assemblea federal assentada a Madrid. Escortat per una xicoteta força de carabiners i guàrdies civils, va instal·lar les oficines governamentals

a la vila, amenaçada per la resolució dels cantonals de mantenir-la sota la seua òrbita. Precisament aquest temor va afavorir que el Govern assignara al general Martínez Campos la doble missió d'evitar la caiguda de Castejón i de subjugar la rebel·lió de la capital valenciana. Aquest va tindre èxit: el dia 25 de juliol va penetrar a Alzira, en l'interior de la qual es va guarir mentre esperava els recursos necessaris per iniciar el setge de València.

El conflicte cantonal va acabar derivant en una situació d'autèntica guerra civil. Però aquest no va ser l'únic front bèl·lic obert durant el Sexenni Demo-

*Retrat del rei Alfons XIII,
d'Eduardo Badenes,
recuperat per l'Arxiu
Municipal d'Alzira que es
localitza al Museu
Municipal de la ciutat.*

cràtic. A l'inici, en el mateix any de 1868, de la Guerra cubana dels Deu Anys es va sumar, a principis de 1872, un nou conflicte bèl·lic amb els carlins. Durant aquest, la Ribera del Xúquer va ser objectiu de les partides legitimistes comandades per Pascual Cucala i José Santés. Els dies més incerts es van viure al setembre de 1873. A principis d'aquest mes, la proximitat dels carlins va portar a liberals i republicans de diferents partits a deixar de costat les seues diferències i comprometre's a defensar la vila d'un eventual atac. Sobrepassat l'equador d'aquest mateix mes, l'amenaça es va convertir en realitat: les partides carlines penetraren en la Ribera. Alzira, considerada una plaça inexpugnable gràcies als treballs defensius i a la concentració de la gran majoria dels voluntaris de la comarca, es va convertir en refugi per a una part important dels habitants de poblacions com Carlet, ocupada pels legitimistes. Però per un instant els treballs de fortificació i les crides a la resistència van semblar estèrils: un refugiat va informar sobre la magnitud de la força carlina i, d'acord amb el transmès per la premsa,

*«nada halagüeño debió ser el relato, por cuanto al ser trasmitido a otras personas, observóse en todas, según las versiones más autorizadas, que el temor y el espanto se retrataba en todos los semblantes. Tan mal dispuestos estaban los ánimos de los jefes, que al recibir el aviso de que por el camino de Alberique se levantaba una grandísima polvareda, creyeron que los carlistas iban a caer como una avalancha sobre Alcira y someterle a su albedrío por la fuerza de las armas [...] salieron fuera del puente de San Gregorio y dieron la voz de ¡sálvese quien pueda!».*¹⁸

Abandonada Alzira a la seua sort, els carlins locals, que si tenim en compte els resultats electorals de 1871 (quan van presentar com a candidat a José Renart i Bello) eren més dos mil, van constituir una junta provisional que tenia per objectiu preparar la vila per a l'entrada de les tropes legitimistes. Però van ser voluntaris arribats amb tren des de València els que, sota la direcció dels diputats provincials Salvador Peredó i Virgilio Cabalote i després d'una lleu refrega, es van fer amb la plaça. Quasi un any després, a l'agost de 1875, diversos carlins d'Alzira es van acollir als indults promulgats pel Govern per a aquells que es rendiren i lliuraren les armes. Mesos enrere, Alfons XII havia sigut proclamat rei d'Espanya a Sagunt. Des d'aleshores el carlisme no havia fet més que retrocedir. També l'experiència republicana havia tocat a la seua fi. Aquell mateix any Alzira va quedar representada per un vell conegut: José Emilio de Santos. Com hem vist, aquest ja havia sigut diputat per Alzira en el context del Sexenni Democràtic. I es que la Restauració borbònica no va suposar un relleu de les elits governants. En realitat, el que va comportar fou l'acord d'una bona part d'aquestes elits per cooptar el poder polític de forma mancomunada. L'alternança pacífica dels partits liberal i conservador va restar protagonisme a l'exèrcit com a actor polític, però també va suposar la renúncia a l'empenta democratitzadora que havia suposat el Sexenni: les Corts reunides a les següents dècades no serien representatives de la opinió del país, tampoc en el cas del representant d'Alzira.

¹⁸La *Época*, 29 de setembre de 1873 i *El Pensamiento Español*, 1 d'octubre de 1873.

LES AIGÜES A LA SOCIETAT I L'ECONOMIA D'ALZIRA

Francesco D'Amaro

Universitat de València

Portada del llibre
Estudio Histórico-Geográfico
sobre la Acequia Real
del Júcar de Miguel Gual
Camarena, 1979.

La Sèquia d'Alzira se ha imposat com un dels exemples històrics de la gestió comunitària de les aigües. Estudis geogràfics, entre els quals destacà Jaubert de Passa (1884) qui va assenyalar aquest canal com un dels més bonics d'Europa, i altres obres literàries, com la famosa novel·la de Vicente Blasco Ibáñez *Entre naranjos* (1900), han creat el tòpic d'un territori fecund, irrigat gràcies a la sapiència hidràulica dels camperols locals. Algunes cròniques, com les de Miguel Gual (1979) o Rafael Tasso (1945), han contribuït a consolidar el mite d'una entitat basada en l'administració democràtica i col·lectiva del reg. Efectivament, les

aigües, a un territori considerat semiàrid, com el de la costa del Llevant espanyol, per una part, han permès el desenvolupament d'una producció agrícola més rendible; per una altra part, han generat una elit de camperols i propietaris, els anomenats regants, que han gaudit d'uns drets seculars d'ús de les aigües fluvials (Courtot 1972).

Altres estudis, provinents de les ciències socials i humanes, han explicat les relacions entre els anomenats "regants" i el territori. Fins i tot les investigacions dedicades a altres rius, com el Túria o el Segura (Glick 1970; Maas i Anderson 1978; Ostrom 1990), han contribuït a posar el focus a les comunitats de regants i les han assenyalat com a vies alternatives eficients a la gestió hidràulica estatal i centralitzada o a la privatització. Finalment, alguns historiadors espanyols han matisat uns aspectes fonamentals per a comprendre el funcionament de les comunitats de regants, com el disseny més o menys acordat de les seues normes, l'evolució del seu perímetre i la resolució dels conflictes interns (Calatayud 2006; Garrido 2012; Peris 2015).

Al llarg del present capítol, a través de la documentació de l'arxiu de la Sèquia Reial del Xúquer, ens centrarem en el procés que, de forma conflictiva, va menar a la pèrdua de les prerrogatives d'Alzira sobre la gestió de les aigües del riu Xúquer durant el segle XIX. Comentarem el canvi de cultius que, a partir de finals de dita centúria, va configurar el domini dels tarongers, una producció rendible destinada a l'exportació, i va definir una estructura social basada en la mitjana propietat. Finalment, esmentarem els canvis d'escala de la gestió de les aigües que, a les dècades centrals del segle XX, introduí les associacions camperoles d'Alzira en el debat nacional sobre les obres hidràuliques.

1. CANVI TÈCNIC I DE CULTIUS

L'ús de les aigües a Alzira és d'especial interès si tenim present la distribució dels cultius. Salvador Calatayud (1986: 205) ha posat de manifest que, ja el 1838, el regadiu representava més de la meitat de l'estructura rural, cosa que permet parlar d' "una agricultura notablement evolucionada". Quasi el 54% de les 56.907 fanecades cultivables del terme municipal d'Alzira estava destinat a horta, arrosar i taronger; mentre que poc més del 46% estava cobert de cultius de secà (Taula 1).

Com veurem a l'apartat següent, les aigües superficials estaven canalitzades a la Sèquia Reial, la font principal del regadiu. No obstant, no van ser les úniques fonts d'abastiment de les terres d'Alzira. Algunes eren considerades secans, encara que això no implicava l'absència de recursos hídrics. Altres eren horts, és a dir, gaudien d'unes modalitats de regs autònoms¹⁹. El Xúquer permeté el desenvolupament agrari del territori durant el segle XIX, però el riu tenia un cabal irregular. El juliol i agost, el cabal registrava el seu mínim anual, cosa que impossibilitava satisfer les exigències dels cultius principals. Per això, els camperols cercaven fonts de reg alternatives. Si els regants de la part baixa de la Sèquia Reial aprofitaven les aigües de l'Albufera, a les terres de regadiu tradicional es difongueren les explotacions d'aigües subterrànies²⁰. Finalment, el territori d'Alzira comptava també amb 92 sínies mogudes per cavalls que contribuïen a regar més de 6.000 fanecades d'horts.

Prop d'un centenar de bombes estaven instal·lades al terme

ESTRUCTURA DE CULTIUS. ALZIRA (en fanecades)

CULTIU	1838	1868	1882
Oliveres i Garrofers	21.143	12.470	10.511
Vinya	1.111	3.312	3.821
Moreres	1.832	4.584	3.900
Blat			
Pinars	254		
Inculte	1.853		
Secà = 46,02% en 1838	26.193		
Horta	1.597		
Moreres	10.887		
Horta envoltada de moreres	1.784		
Arròs	9.209	6.446	6.520
Hort de fruiters	2.054	9.360	15.605
Hort de tarongers	4.215		
Inculte	968		
Regadiu = 53,90% en 1838	30.714		

Taula 1. Font: Calatayud, 1986: 205 i 216.

¹⁹Relación de las partidas de Alcira" (04/08/1927), AARJ, L. 250 n. 2.

²⁰"Memoria que la Junta de Gobierno de la Acequia Real del Júcar eleva a la General de los Señores Diputados que ha de tener lugar el día 7 de enero de 1945" (Valencia, 05/01/1945), AARJ, exp. 591-1944.

municipal d'Alzira a principis del segle XX, per al reg dels tarongers, com testimonià l'estudi de Rafael Janini (*Taula 2*).

QUADRE ESTADÍSTIC DE LES MÀQUINES I BOMBES

Número de màquines	88
Número de bombes	141
Quantitat d'aigua elevada per minut en conjunt (en litres)	89.350
Superfície que rega (en fanecades)	13.305
Volum d'aigua elevada per dia de treball (en metres cúbics)	76.269
Volum total d'aigua extreta per als regs de l'any (en metres cúbics)	6.071.607

Taula 2. Font: Janini, 1911.

Proyecto de Ordenanzas para el gobierno de la Acequia de Alzira, redactat per Miguel Antonio Camacho, 1842. (Arxiu Municipal d'Alzira)

L'extracció d'aigües subterrànies constituïa, ja durant el segle XIX, un recurs fonamental per a l'agricultura, especialment per a les moreres, però sols a partir del segle següent "el riego procedente de las aguas subterráneas ha alcanzado unas dimensiones relevantes" (Calatayud i Martínez Carrión, 2005: 82). Les moreres — emblema de l'economia de la seda alzirenya del segle XVIII— sofriren un declivi irrefrenable després de la desastrosa riuada del 1864. Des d'aleshores es va assistir a l'expansió d'altres cultius, com els tarongers i l'arròs (Sanchis 1992).

La superfície dedicada als tarongers cresqué exponencialment a partir de la segona meitat del segle XIX (Calatayud, 1986: 206). En canvi, els arrossars alzireny no participaren de l'expansió excepcional que caracteritzà l'horta valenciana.

Si els arrocers d'altres territoris afavorien una obertura al mercat exterior, els d'Alzira haurien preferit alçar unes proteccions aranzelàries. Malgrat tot, a partir de la dècada del 1860, comença la que Calatayud (1986: 207-209 i 215) ha definit de "fiebre arrocera de los propietarios ribereños": molts d'ells demanaren autorització per a ampliar aquest cultiu a les seues terres semipantanoses i sovint limítrofs amb altres arrossars, cosa que mostrava que "el arroz constituía uno de los cultivos más rentables y, por tanto, solicitados". En cinc anys, la superfície dels arrossars es va doblar, per a després tornar a l'extensió anterior.

Mentre, a partir dels anys setanta, va créixer la superfície d'un cultiu encara més rendible: els tarongers. Per un costat, els agricultors d'Alzira aprofitaren la presència de ferrocarrils, de la navegació a vapor i dels altres transports per a introduir la produc-

ció taronjera al mercat internacional. Per un altre costat, aquest cultiu va impulsar la creació d'una economia local vinculada a la seua comercialització: comerciants (no sols valencians), naviliers, propietaris de magatzems i altres figures mantenien el control de la producció, dels preus i de les destinacions per damunt dels mateixos propietaris. Entre alts i baixos, els tarongers esdevingueren el cultiu més important d'Alzira i, durant el segle XX, es configuraren pràcticament com un monocultiu que consolidà la progressiva crisi dels altres cultius tradicionals (Calatayud, 1985).

Únicament durant la postguerra els arrossars tornaren a tenir un paper important en l'economia nacional, en detriment de la producció taronjera.

Els representants d'Alzira temeren la possibilitat, plantejada per l'administració central de la Sèquia Reial, de prioritzar el reg d'alguns cultius, tot marginant els antics privilegis d'ús de les aigües. L'economia d'Alzira es basava en el cultiu taronger i sacrificar-lo per a afavorir l'arròs significaria la misèria de molts camperols²². Entre les dècades del 1940 i 1950, els representants d'Algemesí i Alzira, com Antoni Gisbert Amat, lideraren el debat intern a la comunitat de regants per a prohibir la plantació d'arròs fora de vedat²³. Es tractava d'una batalla essencial per als productors de taronges, que, tot i la fragmentació de la propietat, podien comptar amb un cultiu altament rendible.

ARROSSARS I ALTRES CULTIUS REGATS PER LA SÈQUIA REIAL DEL XÚQUER

Pobles	Fanecades regades 1880	Fanecades regades 1944	Superfície arrossars 1944	Altres cultius 1944 (aprox.)
Antella	2.642 ¼	2.914 – 0	659	2.255
Gabarda	2.349 ½	3.307 ½	1.105	2.202
Alzira	19.478 – 0	22.154 – 0	6.495	14.959
Benimuslem	4.388 – 0	4.584 ¼	1.352	3.232
Alberic	17.102 ½	17.649 ¾	7.744	9.905
Massalavés	4.569 ½	5.850 ¾	2.706	3.144
Benimodo	1.848 ¼	1.991 ¼	1.621	370
Guadassuar	10.179 ¾	14.985 ¾	2.119	12.866
Alcúdia	4.140 ¾	6.445 – 0	1.624	4.821
Algemesí	24.348 ½	43.943 ½	12.864	31.079
Albalat	6.400 – 0	8.760 ½	11.183	0 ²¹
Tot. 1ª secció	97.447 – 0	132.586 ¼		
Sollana		42.222	39.866	2.356
Alginet		9.407	2.162	7.245
Benifaió		6.606	25	6.581
Almussafes		10.793	2.798	7.995
Picassent		1.773	388	1.385
Silla		15.673	13.125	2.548
Alcàcer		1.479	3	1.476
Beniparrell		3.412	57	3.355
Albal		4.557	856	3.701
Total		227.814	108.752	121.485

Taula 3. Font: AARJ, exp. 54-1944. Les estadístiques sobre cultiu d'arròs són de la Federació sindical de agricultores arroceros de España; les dades dels altres cultius van ser establertes restant la superfície d'arrossar als totals contemplats al llibre padró de la Sèquia Reial del Xúquer.

²¹Albalat regava també amb aigües de sèquies pròpies. Les aigües de la Sèquia Reial del Xúquer eren sols una part de les destinades als arrossars i, possiblement, d'altres cultius. La superfície dels cultius per a cada terme municipal era probablement més ampla de la calculada en aquesta taula.

²²Cal recordar que, segons les tradicionals ordres d'antiguitat, formalitzades a l'article 106 de les Ordenances (R.O. de gener del 1880), que encara diferenciaven els drets de les dues seccions de la Sèquia Reial del Xúquer, la prolongació de la Sèquia d'Alzira tenia drets a regar sols després de la primera secció i de les sèquies d'Escalona i Carcaixent. Cfr. AARJ, exp. 54-1944.

²³“Sesión del día 21 de mayo” (21/05/1953), AARJ, Libro de Actas de la Junta de Gobierno de 1955, nr. 889.

La fragmentació de la propietat, típica de les zones de regadiu, caracteritzà també el camp alzireny amb dret d'aigües de la Sèquia Reial del Xúquer. Durant la segona meitat del segle XX, malgrat la mínima ampliació de la superfície regada (1.610 ha. el 1855; 1.663 ha. el 1883; sols el 3%), el número de propietaris, tant residents com forasters, va passar a 1.663 i augmentà especialment la presència dels mitjans propietaris (Pellicer 1990: 352-353). Tanmateix, mal que prop del 80% dels propietaris eren veïns d'Alzira (77,8% el 1855; 82,4% el 1887), els forasters, especialment de València, Madrid, Barcelona o altres pobles de la Ribera del Xúquer, concentraven el 63,5% de la superfície regada per la Sèquia Reial en el terme municipal d'Alzira (Taula 4).

CLASSIFICACIÓ DE LAS EXPLOTACIONS SEGONS GRANDÀRIA A ALZIRA. 1887

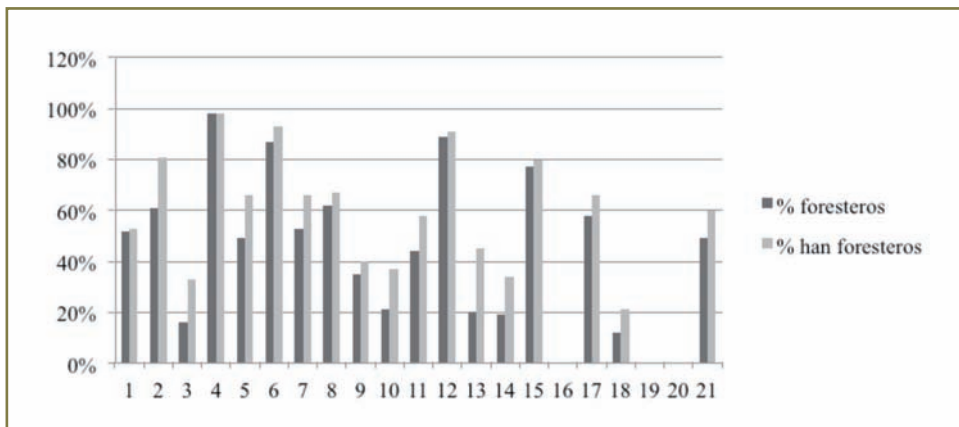
Tipus d'explotació	Nº. de expl.	%	ha.	Fanecades	%
Petita (menys de 2 ha.)	922	62,2	330,4	3.965,5	19,8
Mitjana (2/5 ha.)	130	30,8	734,7	8.815,4	44,1
Gran (més de 5 ha.)	62	5,4	582,6	7.052,00	35,2
Total	1.115	100	1.663,1	19.958,00	100

Taula 4. Font: Pellicer, 1990: 356. Elaborada a partir de "Padrones Reparto de Riqueza" d'Alzira.

El 1918, el nombre de propietaris forasters era encara molt limitat, cosa que els convertia en una excepció a Alzira en relació amb altres pobles de la Sèquia Reial, on els forasters i grans propietaris representaven la majoria dels regants (Taula 5).

PROPIETARIS FORASTERS I VEÏNS DE LA SÈQUIA REIAL DEL XÚQUER EL 1918

Pobles	Propietaris forasters	Fanecades forasters	Prop. veïns	Fanecades veïns	Prop. Total	Fanecades totals
1 Antella	166	1498,75	154	1322,5	320	2821,25
2 Gabarda	129	2404	81	547,75	210	2951,75
3 Alzira	226	6946,75	1192	13822,5	1418	20769,25
4 Benimuslem	766	4406,25	15	91	781	4497,25
5 Alberic	284	11537,5	296	6057	580	17594,5
6 Massalavés	258	4953,75	37	362,75	295	5316,5
7 Benimodo	97	1235,25	87	637,25	184	1872,5
8 Guadassuar	679	9086,75	408	4500	1087	13586,75
9 Alcúdia de Carlet	170	2125,25	314	3139,25	484	5264,5
10 Algemesí	481	15820,75	1818	26991,25	2299	42812
11 Albalat de la R.	185	4854,75	234	3462	419	8316,75
12 Sollana	1332	34777,25	159	3239	1491	38016,25
13 Alginet	117	3640,5	481	4519,75	598	8160,25
14 Benifaió	99	1927,5	418	3673,75	517	5601,25
15 Almussafes	494	6423,25	146	1577	640	8000,25
16 Picassent					140	1481,75
17 Silla	686	9672,5	487	5038,5	1173	14711
18 Alcàcer	29	311,75	222	1143,25	251	1455
19 Beniparrell					244	3424,25
20 Albal					373	4593,5
Total	6198	121622,5	6549	80124,5	13504	211246,5

Taula 5. Font: "Reparto de cequiaje" (1918), AARJ, L. 288 n. 2.

Finalment, a Alzira, les microparcel·les eren menys importants que en altres pobles de la comunitat de regants, com Algemesí, però tampoc hi havia explotacions superiors a les 30 ha (Pellicer 1990: 356-360).

L'economia dels tarongers influí també en l'estructura social. Aquest cultiu intensiu prometia millorar el nivell de vida, fins i tot dels propietaris de poques hectàrees de terra. A més, únicament en rares ocasions els propietaris de tarongers buscaven l'ajuda dels jornalers. Les famílies camperoles protagonitzaven el treball a les terres de regadiu, especialment durant el segle XX, quan la producció de taronges incrementà la seua presència al mercat internacional (Garrido i Calatayud 2011: 600).

Així mateix, aquest cultiu comportava una aturada de les activitats laborals durant l'estiu (atur estacional), que s'afegia a la crònica manca de treball (atur forçós). Aquest darrer estava determinat per la presència d'una massa de jornalers que constituïa una oferta de treball major a la baixa demanda. Fins i tot els petits propietaris de tarongers estaven obligats, en moltes ocasions, a cercar un treball durant l'estiu. En els anys de la II República aquesta situació empitjorà per la crisi econòmica de la Gran Depressió que afectà especialment els cultius destinats a l'exportació, com les taronges. També la conflictitat rural, ja molt elevada en els anys precedents, incrementà, segons Miralles (1987) especialment al voltant de l'any 1933, tot i les polítiques agràries i laborals dels governs republicans i de les millores efectives realitzades mitjançant obres de regulació hidràulica.

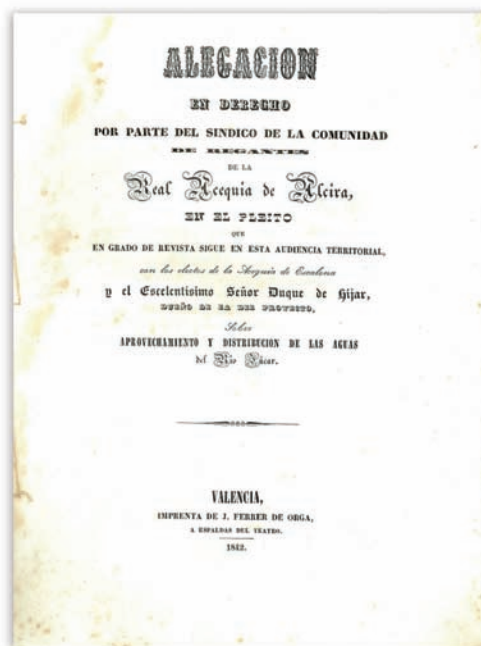
2. DE LA SÈQUIA D'ALZIRA A LA SÈQUIA REIAL DEL XÚQUER

La Sèquia d'Alzira va ser fundada en el segle XIII per una concessió reial. No ens podem aturar en la història d'aquesta comunitat de regants en els segles de l'època moderna²⁴. No obstant, cal recordar que la monarquia catalanoaragonesa no completà el seu projecte de construcció d'un canal fins el poble d'Albal, com s'havia projectat. La prolongació de la primera secció de la Sèquia quedà pendent durant segles. Tot i això, aquella obra hidràulica contribuï a una notable ampliació del regadiu.

²⁴Vegeu Peris, 1992.

Llibre de Privilegis d'Alzira, on s'inclouen els de la Reial Sèquia. (Arxiu Municipal d'Alzira).

Alegación de la Comunidad de Regantes de la Real Acequia de Alcira en el pleito con los electos de la Acequia de Escalona y el Duque de Híjar, 1842 (Arxiu Municipal d'Alzira)

Fins a principis del segle XVII, la gestió de la Sèquia va recaure, generalment, en mans d'una elit de propietaris regants d'Alzira que, a partir del 1620, va haver de compartir aquest predomini amb els altres pobles de la comunitat de regants i, en particular, amb Algemesí. Durant aquells segles, l'increment del regadiu va ser relativament lent (al voltant de 16 hectàrees cada any), cosa que, segons Calatayud i Garrido (2012: 98-100), va contribuir a una certa "estabilitat institucional" i confirmà el respecte per les normes. En canvi, la prolongació del canal i la sobtada expansió del regadiu i dels usuaris van tenir "un impacte traumàtic sobre l'organització del sistema".

Aquesta obra no va ser duta a terme pels regants de la Sèquia d'Alzira que, a la inversa, se sentiren perjudicats. Es tractà de la iniciativa del Duc d'Híjar, qui pretenia portar les aigües del riu fins als territoris agrícoles de l'Albufera per a ampliar el regadiu en la Ribera Baixa del Xúquer²⁵. Segons Hernández Sancheis (1986:313), aquelles obres comportaren una "larga cadena de enfrentamientos, pleitos y rivalidades". En efecte, no sols els regants de la part alta de la Sèquia s'oposaren violentament a les obres —en ocasions, protagonitzar autèntics motins—, sinó que, des d'aleshores, s'imposà un discurs dicotòmic que confrontava vells i nous regants.

En el segle XIX, doncs, la Sèquia d'Alzira es convertí en la Sèquia Reial del Xúquer. No es tractava d'un simple canvi de noms: Alzira deixà de ser el centre administratiu de la comunitat de regants i esdevingué un dels 21 municipis regats pel canal (el 1845, la primera secció regava 6.479 hectàrees, mentre que la nova ja 6.238). La tradició regant d'Alzira xocà amb la nova gestió del Duc d'Híjar, que Calatayud i Garrido (2012: 101-102) han denominat "una espècie d'empresari del reg": aquest garantia l'abastiment hídric d'uns agricultors "clients" que no havien participat en el

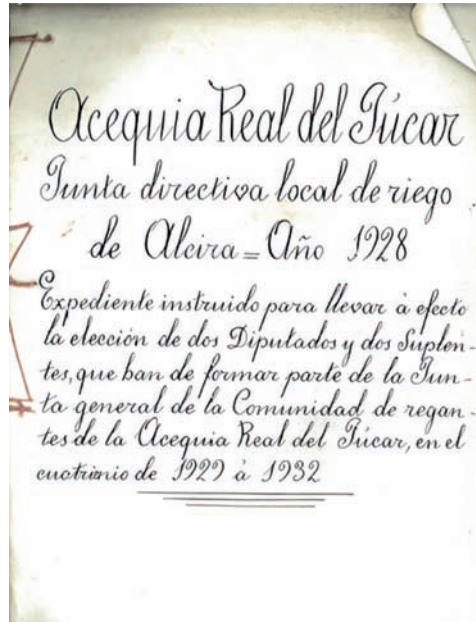
²⁵El 1766, el Duc d'Híjar, també senyor de Sollana, aprofità una concessió de Martí l'Humà del 1404 per a començar la construcció d'un canal per a dur les aigües d'Algemesí a Albal.

disseny de les normes de la comunitat. La inestabilitat política de la primera meitat del segle XIX es reflectí en les majors dificultats per a fer respectar les normes de reg, evidentment antiquades, i per a dur a terme la distribució.

El perllongament de la Sèquia va ser traumàtica i conflictiva i determinà una primera gran diferència en les prioritats d'ús de l'aigua²⁶. Els vells regants demanaren enèrgicament —i en ocasions amb violència— que la nova secció regués sols després dels termes municipals i de les altres comunitats aigües amunt. Els plets inundaren la Sèquia per la difícil integració dels nous termes i la rivalitat carregà de tensió l'organisme (Calatayud 2006: 61). Durant els anys quaranta, l'administració estatal imposà una reunió de tots els representants dels pobles de la comunitat per a redactar unes noves ordenances consensuades no sols pels membres de la vella Sèquia d'Alzira, sinó per tots els qui s'havien incorporat a la comunitat gràcies a les obres d'eixamplament de la primera secció del canal i de prolongació de la segona secció (Calatayud 1985: 206). Les Ordenances del 1845 introduïren una idea que trobà la ferotge oposició dels regants d'Alzira i que es revelà determinant en torn a la meitat del segle XX: la Sèquia Reial, malgrat la seua divisió en seccions, era una única comunitat de regants. Tots els seus membres havien de tenir els mateixos drets a participar en la gestió de les aigües, segons l'extensió de la seua propietat, els cultius i la secció de pertinença²⁷.

Després de l'exceptional augment de la superfície regada per la Sèquia Reial, un cop prolongat el canal, el perímetre de la comunitat de regants no va sofrir altres canvis dràstics²⁸. Aquesta relativa estabilitat acompanyà no sols a la pèrdua de les prerrogatives d'Alzira en l'ús de les aigües i en el seu lideratge administratiu. De fet, si fins a la dècada del 1880 els membres de l'elit local de propietaris d'Alzira ocuparen el càrrec de president de la Sèquia, en els darrers anys del segle i principis del XX, l'únic president propietari veí d'Alzira va ser Francisco Redal Dolz (Taula 6), qui dirigí la Sèquia durant la II República i va ser també alcalde del poble i, fins a la seua mort, un dels majors contribuents (Lairón 2004).

Les juntes locals de cada poble s'ocuparen d'administrar l'aigua en els seus termes i es comportaven com les empreses gestores dels canals secundaris. En aquests canals les oligarquies locals tenien un paper determinant, ja que es concedia sols la meitat dels vots als propietaris urbans (Calatayud 2006: 60). Els termes municipals que pertanyien a la Comunitat, de fet, podien ser molt diferents entre ells, no sols pels privilegis concedits, sinó, per exemple, pel tipus d'agricultura. Podien ser productors d'hortalisses

Document de l'any 1928 de la Junta Local de Reg de la Sèquia Reial del Xúquer.

²⁶Còpia del document sobre la destrucció tumultuària pels veïns d'Algesí (25/02/1955), AARJ, C. 291 n. 3.

²⁷Comprende los pueblos de Antella, Gabarda, Alcira, Benimuslem, Puchol (agregado hoy a Benimuslem), Alberique, Masalavés, Resaleny (despoblado), Guadasuar, Alcudia, Montortal, Algesí, Albalat de Pardines, que forman la PRIMERA SECCION, y los pueblos de Sollana con sus fronteras, Alginet, Benifayó de Espioca, Almusafes, Picasent, Silla con sus fronteras, Alcecer, Beniparrell y Albal con sus fronteras, que componen la SEGUNDA SECCION». "Ordenanzas para el gobierno y dirección de la Acequia y uso de sus aguas" (1845), AARJ, L. 189 n. 15; "Documentos de oposición a tales Ordenanzas" (1842), AARJ, L. 189 n. 4, Expediente formado sobre el proyecto de ordenanzas de la Real Acequia y "Regantes de la Acequia de Alcira oponiéndose a que sea una sola desde Antella a Albal" (1844), AARJ, L. 189 n. 7.

²⁸Això no vol dir que el perímetre no fóra susceptible d'ampliació: entre 1852 i 1914 la superfície de la comunitat passà de 18.824 fanecades a 20.990.

²⁹ Com a exemples, les denúncies per: regs abusis d'altres termes o agricultors al marge de la comunitat de regants; la usurpació d'aigües d'altres usuaris, com el molí de Benimuslem o el molí nou d'Alcúdia; l'obertura d'un «agujero para comunicar con Acequia (partida Misana)» per part d'altres regants; la interrupció del curs d'una sèquia secundària per la implantació d'un molí; la instal·lació de bombes per a l'extracció d'aigües en llocs excessivament pròxims als curs del riu; la plantació abusiva d'arbres; la ingerència de les empreses hidroelèctriques, etc. Abusos (1918-1940), AARJ, L. 282 n. 4.

³⁰ Còpia de dos actes de sessions celebrades per la Junta de Govern per a tractar la reparació del "Brazal de Arbolejas" del terme d'Alberic (València 1944), AARJ, exp. 54-1944. V. Marí, L. Ivañez, V. Martínez: "Informe sobre las peticiones formuladas por la Junta local de Alcira" (Valencia, 25/11/1939), AARJ, exp. 59-1939.

³¹ "Queja del Jurado de riego de Alcira contra el Jurado de Alcudia" (19/10/1881) y "Jurado de Guadassuar a la Junta de Gobierno" (04/08/1915), AARJ, L. 236 n. 5, Còpia dels expedients 54 de 1881 i 34 de 1916.

³² Carta del president de la Junta Local de Reg d'Alzira dirigida al Delegat del Govern (Alzira, 03/03/1937), AARJ, exp. 22-1937.

³³ La Junta de Govern aprovà un "edict" que recordava les normes de les ordenances i també algunes regles i respectives sancions que havien de seguir-se per a la preparació dels cultius. "Edicto sobre la mejor utilización y distribución de las aguas del canal" (05/01/1941), AARJ, exp. 15-1941; "Proyecto del plan a seguir para la absorción por Acequia Real de la Sociedad Valenciana de Riegos del Júcar" (1944), AARJ, L. 219 n. 6.

o cítrics o arròs, etc., cosa que obligava a un subministrament hídric adequat a cada situació. A més a més, la Junta local regulava el reg en el seu terme i no podia intervenir en el dels altres pobles de la comunitat. Aprovava el pressupost, fixava els sous dels treballadors que nomenava anualment (encara que el zelador principal de cada terme era nomenat per la Junta central) i s'encarregava de la neteja dels seus canals (Tasso 1945: 26).

La Junta local d'Alzira, aleshores, era una "subcomunitat", amb una administració pròpia, però limitada per l'autoritat central de la comunitat de regants: la Junta General. Aquesta es composava d'un diputat per cada poble, amb l'excepció d'Alzira, Alberic, Algemesí, Sollana i Silla que escollien un diputat entre els propietaris veïns i altres entre els terratinents forasters.

Malgrat la pertinença a una única comunitat de regants, els pobles de la Sèquia Reial mantingueren una relació controvertida. Les operacions de risc, tot i la seua regulació, plantejaven la presència d'abusos, usurpacions, plets, etc. Els regants d'Alzira o la seua Junta local denunciaren diversos actes il·legals²⁹. Els contenciosos entre les dues seccions del canal configuraven una conflictivitat "horitzontal", característica de les pugnes per l'aigua. Les fortes desigualtats internes, en aquests casos, pesaven menys que la necessitat de defensar els vells o nous drets a utilitzar les aigües del riu (Calatayud i Garrido 2012: 113). No obstant, els contenciosos més duradors es desencadenaren entre els regants dels termes municipals limítrofs³⁰, com el que interessà els jurats de regs d'Alzira i l'Alcúdia, que es disputaren les dotacions d'aigua i la construcció de petites obres hidràuliques, fins a desembocar en actes vandàlics, com l'enderroc d'una presa (l'anomenada Rollet de Miralles). Així mateix, els altres pobles de la comunitat de regants denunciaven: "los vecinos de Alcira [creen] que la Acequia Real les pertenece y es de ellos". Les pugnes, llavors, es revelaven, segons les paraules d'un representant de Guadassuar, l'expressió "pura y simple de antagonismos y rivalidades de poblaciones circunvecinas"³¹. Durant la Guerra Civil, la Sèquia Reial va ser incautada pel Govern, cosa que provocà nombroses queixes dels regants acostumats a una gestió autònoma. En especial, la Junta local d'Alzira liderà una apassionada protesta contra el delegat governamental que substituï l'alzireny Pedro Riberoles i impulsà un reguer major no consensuat³².

Durant la dècada del 1940, la comunitat de regants adquirí els drets de la segona secció del canal, intervingué en el desenvolupament autònom de les activitats locals, impedí el reg a qui no havia respectat les noves regles i prengué mesures per evitar l'excessiva utilització d'aigua per l'augment dels cultius intensius³³. D'aquesta manera, la direcció de la comunitat va tenir veu no sols en els assumptes hídrics, sinó també en la gestió de la terra. La Junta de govern intentà enfortir la unitat de la comunitat

REPRESENTANTS ALZIRENYS DE LA SÈQUIA REIAL DEL XÚQUER

Propietaris d'Alzira amb càrrec de president de la SRX	Anys
Borrás, Joaquín M ^a	1847-1850
Liñán, Tomás	1854-1855
Quereda, Francisco	1866-1868
Berga, Bartolomé	1870-1871
Guerola y Peyrolón, José	1879-1881
	1883-1885
Redal Dolz, Francisco	1932-1936

Taula 6. Font: dades elaborades per Salvador Calatayud Giner.

de regants per a connectar el nivell intern, és a dir, les Juntes locals i els usuaris, amb el nivell extern, és a dir, els altres usuaris del Xúquer i els aparells públics.

3. LA RELACIÓ AMB LES ALTRES ENTITATS LOCALS I LES OBRES NACIONALS

Durant la postguerra, la Junta Local de Reg d'Alzira tornà a tenir un paper aglutinador dels agricultors locals, per exemple, a través de la celebració de San Joan Bautista (Tasso 1945). Tanmateix, les relacions amb les altres entitats agràries locals es complicaren quan la legislació nacional-sindicalista imposà una adequació de les entitats associatives al nou règim i, en la majoria de les ocasions, la incorporació d'aquestes al Sindicat Vertical. Es tractava de les diverses agrupacions de productors i treballadors que, a partir de la segona meitat del segle XIX, sorgiren a Alzira com en la resta de la regió.

El 1853, per qüestions conjunturals, com la liberalització del mercat d'arros, els arrossers del Xúquer crearen la Comissió de Defensa de la Riquesa Arrossera per a limitar la difusió d'aquest cultiu. A principis de la dècada del 1880, d'acord amb el canvi de cultiu, els propietaris tarongers més importants, amb el suport de l'Ajuntament d'Alzira, fundaren l'Associació per a la Protecció de Taronges, Fruites i Hortals. El 1891, un grup de mitjans propietaris (és a dir, fins a 50 fanecades) decidiren crear una nova institució, la Societat Agrícola, que no es limitava a la defensa dels citricultors, sinó a trobar solucions a problemes comuns de tot el món rural local. Els fundadors pretenien, d'una banda, limitar la formació d'una cooperativa socialista liderada pels petits propietaris i, d'una altra banda, contrastar l'immobilisme favorable a la renda de la gran propietat (Sanchis 1992: 68-75).

El 1944, es constituí la Germandat Sindical de Llauradors i Ramaders d'Alzira. A l'acte de constitució d'aquesta entitat, en el qual participaren els

Octavio Daries Martínez, president de la Junta Local de Reg de la Séquia Reial del Xúquer entre 1977 i 1993. (Alzira. Crónica del siglo XX (1956-1970) d'A. Lairón)

PRESIDENTS DE LA JUNTA LOCAL DE REG D'ALZIRA DE LA COMUNITAT DE REGANTS SÈQUIA REIAL DEL XÚQUER

Presidents	Anys
Rafael Piquer	1930
Salvador Maseres	1935
Sebastián Magraner Peris	1940-1950
Antonio Casterá Briau	1951-1958
Salvador Andrés Casanoves	1959-1960
Salvador Colomer Mascarell	1961-1968
Antonio Casterá Briau	1969-1976
Octavio Daries Martínez	1977-1993

Taula 7. Font: Lairón, 2003-2005.

**PRESIDENTS I NÚMERO DE SOCIS
DE LA "SOCIEDAD AGRÍCOLA" (fins 1921)
DEL SINDICAT "SOCIEDAD AGRÍCOLA"
(fins 1939), LA COOPERATIVA AGRÍCOLA
(fins 1970) I L'AGRÍCOLA D'ALZIRA**

Presidents	Anys	Socis n.
Bernando Montalvá Blasco	1891	68
Vicente Casterá Llinares	1892	
Salvador Palau Miguel	1893	102
Tomas Sifre Moll	1897	
Salvador Orovig Tomas	1900	264
Francisco Cañes	1902	300
Vicente Federico Barber Rubio	1908-1910	
Vicente Presencia Sifre	1912	
Fernando Montalvá Rosell	1920	
Buenaventura Dolz Palau	1922	
Joaquín Rodríguez Cañes	1924	
Francisco España Clari	1927	551
Vicente España Sifre	1929	
Francisco España Llopis	1930	
Joaquín Moll Valiente	1932-1934	
Antonio Company Lacasa	1935-1941	709
Blas Carrió Montalvá	1942-1946	
Bernando España Llopis	1947-1952	
Bernardo Núñez Garés	1952-1955	563
Salvador Colomer Mascarell	1955-1973	
Antonio Costa Ull	1974-1985	

Taula 8. Font: Lairón, 2003-2005.

**PRESIDENTS DE LA GERMANDAT SINDICAL
DE LLAURADORS I RAMADERS**

President	Anys
Salvador Colomer Mascarell	1942-1947
Bernando España Llopis	1948-1950
José Piera Lliso	1951-1960
Bernardo Núñez Garés	1960-1963
Antonio Gisbert Amat	1963-1964
Octavio Daries Martínez	1964-1975
Bernardo Magraner	1976-1979

Taula 9. Font: Lairón, 2004 i 2005

ció en el Sindicat Vertical, cosa que, tant a nivell local com nacional, comportà una relació conflictiva entre regants i sindicalistes (D'Amaro 2015). Tot i això, es podria dir que a Alzira la Cooperativa, la Germandat i la Junta Local tingueren una relació osmòtica. Alguns propietaris van ser alternativament, i de vegades de forma simultània, presidents d'una o una altra entitats. Salvador Colomer Mascarell, per exemple, presidí la Germandat en els primers anys de la seua constitució, la Cooperativa des de la segona meitat de la dècada del 1950 fins el tardofranquisme i, de forma coetània, la Junta de Reg durant quasi tota la dècada dels setanta (Taula 7, 8 i 9).

exponents provincials de FET de las JONS, es pretenia demostrar "la estricta vinculación de la red vertical al falangismo y el rechazo de todas las propuestas alternativas sobre la organización de la clase trabajadora" (Gómez 2010: 162-163). La Germandat era l'únic organisme encarregat de representar els interessos econòmics vinculats amb la producció agrària (Del Arco, 2016). Desaparegueren quasi totes les federacions agrícoles, a excepció de l'arrossera liderada per l'aleshores alcalde de València, Baró de Càrcer. En canvi, en el sector tarogner es constituí una nova agrupació, el Sindicat de la Taronja (1940) que, especialment en la dècada del 1940, s'enfrontà amb la Germandat, per exemple, per la distribució dels fertilitzants. El 1945, doncs, la Societat Agrícola d'Alzira esdevingué Cooperativa "La Agrícola", per a adaptar-se a l'esquema del sindicalisme vertical: s'incorporà a la Unió Nacional de Cooperatives i, per tant, a l'Organització Sindical Espanyola. Sens dubte, el canvi d'estatuts no implicà un acostament a l'esperit cooperatiu i, fins el 1953, les activitats van ser molt escasses i limitades per la ingerència de les autoritats governamentals (Sanchis 1992: 134-148).

En canvi, la Junta Local de Reg, com quasi totes les comunitats de regants del país, aconseguí evitar la incorpora-

Al marge del Sindicat Vertical, les comunitats de regants actuaren com a interlocutores del Ministeri d'Obres Públiques i els usuaris de les aigües del Xúquer proposaren i finançaren la construcció del Pantà d'Alarcón en la província de Conca, inaugurat el 1975³⁴. D'aquesta forma, els regants d'Alzira contribuïren, concretament, a la regulació de les aigües fluvials no sols a nivell local, sinó a la pròpia conca hidrogràfica de la qual es consideraven protagonistes (D'Amaro 2012). Els representants i agricultors d'Alzira, com els dels altres pobles de la regió, defensaren la propietat del Pantà d'Alarcón fins i tot quan aquest va ser involucrat en un projecte hidràulic de dimensions nacionals. Encapçalades per la Sèquia Reial del Xúquer, diverses entitats valencianes es van oposar a qualsevol subordinació del Xúquer al transvasament³⁵ d'aigües del Tajo al Segura, projectat en la dècada del 1970 pel règim franquista. A Alzira, a principis del 1968, la Germandat, la Junta Local de Reg i la Cooperativa "La Agrícola" enviaren escrits formals d'oposició a l'ús del Pantà d'Alarcón com a embassament de capçalera del transvasament i indicaren les seues preocupacions en torn a la utilització de les aigües del Xúquer per a abastir altres conques hidrogràfiques.

Braçal d'Alzira al seu pas per Benimuslem. (Camins d'aigua. El Patrimoni hidràulic valencià. La Acequia Real del Júcar, dir. Enric Guinot, 2000)

Escudo de la acequia.

Imatge 8. Escut de la Sèquia Reial del Xúquer.

4. CONCLUSIONS

Les aigües del riu Xúquer i, en menor mesura, les aigües subterrànies, contribuïren a configurar l'economia i la societat d'Alzira. En particular, els arrossars i els tarongers estigueren estrictament vinculats a la capacitat d'administrar els recursos hídrics de forma comunitària. La Sèquia d'Alzira i, successivament, la Junta Local de Reg de la Sèquia Reial del Xúquer van ser protagonistes d'aquest desenvolupament agrícola i intervingueren sempre per a defensar els seus cultius de regadiu i els seus canals.

³⁴ "Presupuesto General de Gastos e Ingresos para el año 1942" (31/12/1941), AARJ, exp. 490-1941; *Cantidades abonadas por Hidroeléctrica por cuenta de los regantes (1950-1962)*, AARJ, C. 278 n. 5; Viriato: "El Pantano de Alarcón. Es la primera obra hidráulica importante que se construye en España sin que cueste un céntimo al Estado. La construyen los regantes del Júcar", *Almanaque las Provincias*, 1943, p. 84.

³⁵ José Tudela Hernández: *Certificado del acuerdo tomado en el Pleno de la Sección Económica de la Hermandad Sindical de Labradores y Ganaderos de Alcira de 11/01/1968 (Alzira, 13/01/1968)* y Rafael TASSO: *Carta a Emilio Lamo de Espinosa (Valencia, 17/01/1968)*, AARJ, exp. 71-1968 (grupo 1°); Salvador Colomer Mascarell: "Observaciones que esta junta local de riego estima procedentes formular al 'anteproyecto general de aprovechamiento conjunto de los recursos hidráulicos del centro y sureste de España. Complejo Tajo-Segura'" (Alcira, 03/05/1968), *Archivo General de la Administración, Ministerio de Obras Públicas, Comisaría de Aguas del Tajo-Segura (04)78, C. 25/15804, L. 13646(16), doc. 134.*

No obstant, durant el segle XX, la gestió local de les aigües hagué de fer front a les noves relacions laborals i a l'inici de les grans obres hidràuliques a nivell nacional. fins i tot en els anys de la dictadura franquista, els regants esdevingueren interlocutors de l'Organització Sindical Espanyola i del Ministeri d'Obres Públiques i, en ocasions, participaren al debat nacional sobre la intervenció de l'Estat en el sector agrícola.

RESTAURACIÓ I DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA A ALZIRA. UNA AGROCIUTAT CONTESTATÀRIA (1876-1931)

Sergio Valero Gómez
Universitat de València

La província de València es caracteritza per un entramat de mitjanes ciutats interconnectades amb la capital (Xàtiva, Requena, Gandia, Lliria, Sagunt, etc.). En ell, Alzira ocupa un lloc fonamental, com a principal agrociutat de la taronja. Amb el desenvolupament de dit cultiu a partir del darrer terç del s. XIX, es convertí en un dels eixos econòmics de la província, gràcies a l'empenta de l'agricultura d'exportació i el desenvolupament de diferents indústries auxiliars.

Ara bé, tot això succeïa a una ciutat que ja tenia una gran importància política, ampliada durant el darrer quart del s. XIX i les primeres dècades del XX, de forma que Alzira pot ser considerada un exemple paradigmàtic de l'evolució social i política de l'Espanya del moment: transició de la política d'elits a la de masses, xoc entre les pràctiques polítiques tradicionals front a la resposta d'uns nous usos i reivindicacions, l'extensió de la sindicació de la societat, i una major importància de l'educació, entre molts altres factors.

Per tot això, al llarg del present capítol, i amb la limitació donada per l'espai, podrem veure sumàriament alguns dels principals processos: l'evolució política de la localitat a partir del seu comportament, primer, electoral, i també, sindical; el naixement i els primers passos de la que esdevindrà, ja durant el següent període, durant els anys trenta, la principal força política de la població, el socialisme, tant polític com sindical; i l'evolució de l'educació, a una població eminentment agrícola, tot i que amb un notable dinamisme.

1. ALZIRA “ENTRE NARANJOS”: LA RESTAURACIÓ I LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA

La novel·la *Entre Naranjos*, de Vicente Blasco Ibáñez, va ser publicada el 1900 i mostra la trajectòria d'una família influent, políticament i econòmicament, de l'Alzira del període, tot fent de la ciutat un exemple paradigmàtica del món rural que vivia un procés accelerat d'urbanització i desenvolupament econòmic. Aquest escenari és el que ocuparà les següents pàgines, des dels tres pols de poder que la Restauració establí en el seu desenvolupament institucional: el poder municipal, a través de l'Ajun-

Portada d'una
de les edicions de l'obra
Entre Naranjos.

tament i l'alcalde; el poder provincial, mitjançant la Diputació, integrada per diputats provincials escollits a cadascun dels districtes de la província; i el poder central, amb les Corts com a òrgan representatiu fonamental. En tots aquests, veurem l'elecció dels alzirenys per un tipus de política o un altre, a través dels seus representants³⁶, i ens fixarem en les fites més importants del període 1876-1931.

En el cas dels poder provincial i nacional, tenien una característica que els diferenciava del municipal: les eleccions eren per districtes que agrupaven a diversos municipis³⁷, motiu pel qual veurem que, en ocasions, la població d'Alzira va votar de forma diferent a

com ho va fer el conjunt del seu districte. Amb això, podrem comprovar la trajectòria que volia la ciutat i si era o no distinta al conjunt del districte.

Quant al poder nacional, a les eleccions a Corts, el districte escollia un sol diputat, que guanyava el lloc sempre que obtingués la major quantitat de vots entre els candidats presentats, sense necessitat d'assolir cap tipus de majoria qualificada. D'aquesta manera, en el districte d'Alzira es va produir l'existència, en la pràctica, d'un torn perfecte entre conservadors i liberals entre 1876 i 1907, en bona part aconseguit per la falta de competència efectiva en molts dels comicis. Va ser el cas d'eleccions com les del 1907, quan sols hi hagué un candidat, José Montesinos Checa; i, en altres, els candidats semblaven més simbòlics que reals, atès que no obtingueren pràcticament cap vot, com en els comicis del canvi de segle (Nicolás Salmerón o Blasco Ibáñez van ser els candidats alternatius al torn) i el 1905.

A partir del 1907, començà un període de pràctica hegemonia conservadora, en la persona de Montesinos Checa, fins a la fi del règim parlamentari, amb dos úniques legislatures com a excepció: la del 1916, quan Rafael Comenge³⁸, liberal, guanyà el lloc de diputat en virtut de l'article 29; i la del 1923, quan el triomf va recaure en el republicà Gustavo Pittaluga, ja que havia entrat en el joc polític de la Restauració: formà part de l'encasellat gràcies a la col·laboració dels reformistes amb el govern de concentració liberal (Aguiló Lucia, p. 390). Abans ja havia estat candidat el 1918, quan aconseguí trencar el tàndem conservador-liberal, en quedar com a segon candidat més votat per darrere del conservador Montesinos i per davant del liberal Comenge. En aquest cas, Pittaluga concorregué per l'Aliança de les Esquerres, que unia blasquistes, socialistes, reformistes i sorianistes, a més dels liberals més esquerrans de Ramón de Castro (Aguiló Lucia 1976: 308).

³⁶No hem d'oblidar que fins el 1890 el sufragi va ser censatari i, des d'aleshores, universal masculí.

³⁷En el cas d'Alzira, el districte estava format pels municipis d'Alberic, Alcàntara, Alzira, Algemesí, Antella, Barx, Beneixida, Benifairó de Valldigna, Benimuslem, Carcaixent, Càrcer, Corbera, Cotes, Favareta, Fortaleny, Gavarda, Guadassuar, Llaurí, Massalavés, Polinyà, Riola, Simat, Sumacàrcer i Tous (Aguiló Lucia 1976: 47)

³⁸Comenge ja havia estat candidat a les eleccions anterior, el 1914, però perdé front a Montesinos. Sí va comptar amb el suport dels republicans locals, que optaren per no pactar una candidatura d'esquerres junt als reformistes i apostar per l'opció que podria, de forma més realista, acabar amb l'hegemonia conservadora. Aguiló Lucia 1976: 248-249.

Ara bé, la capital del districte no sempre seguí els signes marcats pel seu districte, i veiem en ella certes particularitats.

Quan hi hagué la possibilitat d'elecció entre diversos candidats, ja que no sempre era possible, Alzira escollia sovint el candidat que no guanyava al districte. Així va succeir el 1879, quan la ciutat optà pel candidat liberal Joaquín Martín de Olías a unes eleccions guanyades pel conservador marquès de Montortal; en les del 1903, quan vencé el republicà Camilo Dolz front al finalment diputat Vicente Calabuig, del Partit Conservador³⁹; i el 1910, quan Vicente Gay baté al guanyador Evaristo Crespo Azorín, també conservador⁴⁰. D'aquesta manera, la ciutat mostrava la seua tendència més esquerrana, sempre que existiren possibilitats d'escollir entre dos o més candidats alternatius.

El diputat conservador pel districte d'Alzira José Montesinos Checa (Oro de Ley, 117, 1919).

Mentre, quan aquesta possibilitat no es donava, els votants d'Alzira optaven per la retracció. Així s'observa en els comicis esmentats del canvi de segle en comparació amb altres en què sí hi havia candidats alternatius: mentre en les eleccions del 1896, competides entre Arcadio Roda Rivas i Fernando Núñez-Robres, hi hagué una participació del 51% dels votants, les següents eleccions, les del 1898, primeres vençudes pel liberal Estanislao García Monfort i a les que semblava sols ell, ja que el seu rival Blasco Ibáñez no va obtenir vots, van tenir una participació del 35'4%. El mateix s'observa si es comparen les del 1903 i 1905: mentre les primeres van ser guanyades a Alzira pel republicà Camilo Dolz, front al conservador Calabuig, amb una participació del 53'8%; les segones se les emportà sense competència el liberal Juan José Dómine, amb un 21'65% de participació electoral.

Per tant, sembla que els votants sabien veure quan hi havia competència real i quan no, i optaven pel retraïment quan aquesta no existia. Però aquesta qüestió no ha de ser presa com un fet obvi, a raó que no en tots els llocs del districte succeïa. De fet, a les eleccions del 1907, quan únicament es presentà Montesinos Checa, la participació en el districte assolí el 57% (Aguiló Lucia 1976: 172). No va ser el cas d'Alzira, on aquesta caigué fins el 45%.

A més, era bastant habitual l'existència de candidats heterodoxes, aliens al torn, des de l'inici del règim alfonsí. Sobretot eren republicans federals o fins i tot socialistes, a una localitat que tindrà, ja a partir de la segona dècada del s. XX, una forta implantació del PSOE i UGT. Així, Pi i Margall es presentà com a candidat a les eleccions del 1886 i 1893, encara que no obtingué molt bons resultats; i Juan Almela i Pablo Iglesias van fer el mateix en els comicis del 1893 i 1919, respectivament. En el primer cas, Almela tingué un resultat nefast, amb un sol vot a Alzira i 49 en tot el districte (hi havia hagut 1.917 votants a la capital de la Ribera); i el segon obtingué un resultat molt millor, atès que Iglesias quasi guanyà a Montesinos a la ciutat d'Alzira: el primer obtingué 1.005⁴¹ vots i el segon 1.021.

³⁹Calabuig obtingué en tot el districte 7.330 vots front a Dolz, qui n'obtingué 3.174, dels quals 1.467 van ser d'Alzira. Aguiló Lucia, p. 90 i Arxiu Municipal d'Alzira (AMA).

⁴⁰Vicente Gay es presentà com a independent i representant dels interessos agraris, i aconseguí aglutinar el suport republicà. Mentre, Crespo, per això, reuní a tots els monàrquics. Aguiló Lucia (p. 216) defineix aquests comicis com una "auténtica lucha electoral", finalment vençuda per Crespo, tot i que no a Alzira, on el catedràtic d'Economia i Hisenda de la Universitat de Valladolid sortí vencedor.

⁴¹Iglesias obtingué en tot el districte d'Alzira 1.622 vots. Aguiló Lucia, p. 316.

*El diputat republicà alzireny
Camilo Dolz (Alzira.
Crónica del siglo XX
(1900-1925),
A. Lairón, p. 29.*

*Molí de la Vila
per estes dates (Alzira.
Crónica del siglo XX
(1900-1925),
A. Lairón, p. 16.*

Finalment, no podem acabar sense esmentar les eleccions del 1920. Unes eleccions heterodoxes, fruit de la descomposició dels partits oficialistes. En aquest cas, el vencedor tornà a ser Montesinos Checa. Però, la novetat va ser que el seu rival era un altre conservador: Pascual Flores, diputat provincial des del 1911 i candidat oficialista. Aquest últim, datista, comptà amb l'oposició de la resta del bloc oficialista (conservadors ciervistes i mauristes, i liberals en general), a més dels tradicionalistes, motiu pel qual no ho tingué gens fàcil per a tractar de vèncer el líder conservador del districte. De fet, per a aconseguir-ho, intentà emprar a les pròpies autoritats, tal i com succeí amb l'alcalde conservador d'Alzira, José Ferrán Bauset, qui cridà a industrials i comerciants de la ciutat al seu despatx per a tractar d'imposar-los que votaren Flores. Tanmateix, totes les maniobres van ser infructuoses: Mon-

tesinos vencé amb 7.234 votes front als 5.931 de Flores. D'aquests, Montesinos n'obtingué 1.592 a Alzira i Flores 1.020 (Aguiló Lucia 1976: 368 i AMA).

Així doncs, Alzira va ser una localitat avançada a un mar, el seu districte, més conservador, de forma que intentà distintes maneres de resistència: vot a l'oposició, retracció electoral i mobilització heterodoxa, sempre que va ser possible.

Per un altre costat, en el cas del poder provincial, l'elecció dels representants per a la Diputació es realitzava sobre la base del mateix districte electoral que les eleccions nacionals, però, en aquest cas, el districte Alzira-Alberic escollia quatre diputats provincials. I ací podem distingir tres etapes en el repartiment del poder: una primera fase d'hegemonia d'alguna part de l'espectre polític; una segona en què sembla haver un repartiment de la representació, primer en forma de torn i després de representació igualitària; i una tercera en la qual es trenquen els esquemes previs i augmenta la pluralitat de les representacions.

En la primera etapa, podem distingir dues parts: la primera, entre 1877 i 1882, de clar domini conservador, amb figures com José Alcón i Eduardo Atard; i una segona, des del 1882 fins el 1890, de domini liberal, junt a una petita representació republicana. Noms com els de Francisco Pascual Garrigues i Juan Redal Torremocha protagonitzaren aquest moment i fins i tot perduraren i cediren el lloc a companys de forma-

ció en períodes successius. Mentre, la representació republicana recaigué en Camilo Dolz Martí de Veses, que es mantingué a la Diputació entre 1882 i 1890 i entre 1894 i 1896. Com hem vist, després donà el salt als comicis nacionals, i perdé el 1896 per a vèncer després, tot i que sols a Alzira i no a tot el districte, el 1903.

A la segona etapa, la representació es repartí, primer mitjançant un torn i més tard de forma igualitària en cada legislatura. Així, mentre les legislatures 1890-1894 i 1896-1898 van ser de domini conservador, les del 1894-1896 i 1898-1900 ho foren de liberal. en tots els casos, la població d'Alzira donà suport als mateixos qui foren guanyadors al conjunt del districte, malgrat que existís més candidats entre els quals escollir. Durant aquells anys, continuaren liberals com Juan Redal i conservadors com Ascensio Montalvá, però sobretot van ser els anys d'entrada dels qui millor representarien la fase posterior, com el liberal José Huguet (diputat provincial entre 1894 i 1911). Del costat conservador era més habitual el canvi de noms, amb representants com José Sanchis Pertegás (diputat entre 1896 i 1900).

A partir del tombant del segle, el repartiment en la representació a la Diputació passà a ser igualitari. És a dir, els quatre representants del districte foren dos liberals i dos conservadors i així es continuà fins a la I Guerra Mundial, amb un suport també de la població d'Alzira, en contexts, a més a més, de notable competència. Únicament hi hagué una excepció: les darreres eleccions d'aquesta fase, el 1911, quan el major suport dels votants d'Alzira va ser per al republicà García Plaza. De fet, si aquell resultat s'hagués donat a tot el districte, el repartiment comentat s'hagués trencat ja en dita ocasió. No obstant, el vot d'Alzira va quedar subsumit en el del districte i García Plaza no aconseguí ser diputat provincial.

En aquell moment, junt al liberal Huguet i un nou Redal (en aquest cas Francisco), protagonitzaren el període des del Partit Conservador dos personatges: en la primera part, Ramón Galvañón, diputat entre 1903 i 1911, i en la segona Pascual Flores, qui ho fou entre 1911 i 1923. Aquest últim, junt a qui havia estat alcalde d'Alzira, diputat provincial entre 1911 i 1919 i cap dels conservadors locals, José Bolea, hagué de viure el canvi de la darrera etapa del poder provincial.

La ruptura definitiva arribà el 1915, quan, ara sí, el candidat republicà Leopoldo Serra, edil a l'Ajuntament d'Alzira entre 1903 i 1915, aconseguí entrar en la terna de

Alzira. Crónica del siglo XX (1900-1925), d'Aureliano J. Lairón Pla.

diputats escollits, junt a dos conservadors i un liberal. Ja no tornaria a restablir-se el repartiment de l'anterior dècada i mitja, i el 1919 es repetiria novament el resultat del 1915: dos conservadors, un liberal i un republicà (Serra novament). Però, no va ser gràcies al suport de la població d'Alzira, que hagués canviat encara més els resultats, amb el desplaçament d'un dels conservadors pel candidat independent Termes.

La població d'Alzira demostrava ser més plural que els seus veïns de districte, amb el suport a candidats molt distints. I així tornà a passar en les eleccions del 1923, quan, si hagués estat pels vots de la ciutat d'Alzira, no hagués resultat escollit cap conservador, perquè front al resultat final d'un liberal, un socialista, un catòlic i un conservador, l'aposta alzirenya desplaçava el conservador per un altre liberal, i deixava l'única representació del sector conservador en els catòlics i situava la política alzirenya entre el liberalisme i el reformisme socialista, ja molt present en la política local des dels anys de la Gran Guerra.

Tot plegat, la mobilització electoral alzirenya situava la ciutat no sols entre els llocs més avançats i dinàmics del seu districte, sinó també en el conjunt de la província, en enviar a la Diputació un representant del PSOE - Isidro Escandell -, l'únic que tingué el socialisme provincials, junt a Francisco Sanchís —aquest ja en període republicà—, fins a l'esclafit de la Guerra Civil.

Finalment, en el cas del poder municipal, hem de remarcar que, segons la Llei Municipal del 1877, els edils eren escollits per sufragi, però no l'alcalde, considerat un Delegat del Govern i el nomenament del qual era una potestat reial, entre els regidors electes, als municipis que eren capital de província, cap de partit judicial o tenien més de 6.000 habitants. I Alzira reunia aquests dos darrers aspectes. Així mateix, els edils eren escollits per a quatre anys, però eren renovats per meitats cada dos. Per tant, podia donar-se canvi d'alcalde en el mateix moment.

A partir d'aquestes premisses, la localitat va tenir més d'una trentena d'alcaldes entre 1876 i 1931, i fins al canvi de segle, aquests van ser sempre de signe monàrquic, alternant-se conservadors i liberals en el càrrec. Així, podem destacar un dels princi-

*Plaça de Sant Agustí (Alzira).
Avingudes, places i carrers.
(De la G a la P), R. Pastor
i A. Lairón, p. 145.*

pals personatges de la localitat, un dels majors contribuents per renda rústica, el liberal Juan Redal, qui fou alcalde entre 1881 i 1883, abans d'accedir a la Diputació Provincial.

Aquesta situació continuà durant la primera dècada del segle XX, quan, a més, l'Ajuntament visqué un torn quasi perfecte, encara que amb diversos canvis d'alcaldia, en la qual sobretot ocuparen el principal càrrec el liberal Francisco Redal i el conservador José Bolea. Ambdós, a més, pogueren usar l'alcaldia com a trampolí per a continuar ascendint políticament dins el poder provincial, atès que, des d'aquesta, passaren a ser representants a la Diputació, on ambdós romangueren dues legislatures, després d'acabar els seus mandats d'alcalde.

*Plaça d'Alfons XII
(Alzira. Crònica
del siglo XX (1900-1925),
A. Lairón, p. 85.*

Aquella mateixa dècada va veure un dels fets més vergonyosos del període: l'anul·lació de les eleccions municipals del 1905, en virtut de les quals havia arribat a l'alcaldia Enrique Gregori, antic republicà possibilista reconvertit al Partit Liberal. Celebrats els comicis, diversos electors i interventors interposaren una protesta tant per no haver-se seguit les normes que regien la constitució i formació de les taules electorals, com per haver rebut coaccions a l'hora d'exercir el vot. Per això, les eleccions van ser anul·lades i els edils electes destituïts i substituïts per uns altres 11 de nomenament governatiu. Això va suposar també la substitució de l'alcalde pel liberal Rafael Gisbert, nomenat pel ministre de la Governació.

Aquest va ser el punt d'arrencada d'un període d'hegemonia liberal (amb l'excepció del bienni 1907-1909, en el qual l'alcaldia correspongué al conservador José Bolea), de forma que se succeïren, fins el 1916, distints alcaldes d'aquest signe: Telesforo Sancho, Emilio Bono, Francisco Real, Rafael Gisbert, Rodolfo Clari, que hagueren de fer front a alguns conflictes importants, com la vaga del 1911.

El setembre d'aquell any, com també ocorregué a altres localitats pròximes com Cullera, grups de vaguistes de la localitat protestaren contra la guerra a Marroc. Van interrompre la circulació ferroviària al seu pas per la localitat i van fer baixar els soldats que anaven a Màlaga, aquests van ser amagats en els domicilis dels vaguistes per evitar que foren enviats al front. A més a més, les protestes es van estendre per la localitat i, fins i tot, derivaren en disturbis: la casa de José Bolea va ser assaltada i desvalisada, i el casino conservador incendiat.

Com a resposta, l'alcalde va tancar diversos locals d'entitats polítiques de la localitat: el Círculo Tradicionalista, el Liberal, el Liberal Democrático, el de Unión Republicana, el Conservador, el Radical, la Sociedad de Trabajadores del Campo y Oficios vari-

os, el Círculo Liberal Agrario i el Círculo Unión Liberal. Tots ells van romandre tancats durant el que quedava del 1911 i van anar reobrint-se gradualment al llarg del 1912.

Aquets fets van desgastar la formació governant, el Partit Liberal, que va acabar dividint-se. Això es va comprovar en les eleccions municipals del 1913, quan es van enfrontar tres grans blocs: el format per carlistes, agraris i pardistes; el situat més a l'esquerra, amb republicans, reformistes i liberals de Redal; i el bloc situat entre ambdós, dirigit pel conservador Bolea i el liberal Emilio Bono. Les vacants es repartiren de la següent manera: quatre per als conservadors, quatre per als liberals, un per als reformistes i un per als republicans, cosa que va permetre la continuïtat política en el municipi, que sols va canviar a partir de les eleccions del 1915, quan els conservadors van tornar a l'alcaldia.

Aquesta tornada va suposar la desaparició dels liberals que havien donat suport als conservadors, que no van obtenir edils en les eleccions del 1917. D'aquestes eleccions sorgiren tres edils conservadors, dos liberals històrics (de Redal), dos republicans, dos tradicionalistes, un reformista i un maurista. La descomposició dels partits dinàstics i l'auge dels nous partits, difusors d'una vertadera política de masses, havien arribat al municipi i es plasmava en una cada vegada major pluralitat dels edils i en un augment del nombre de forces representades a l'Ajuntament, incrementat encara més per l'entrada dels socialistes el 1922, encara que ja el 1920 José Garrido, qui havia format part del PURA, va declarar la seua nova fidelitat socialista.

No obstant, aquesta situació va durar poc de temps. El 13 de setembre del 1923, el general Miguel Primo de Rivera va donar un cop d'Estat que va acabar amb la normalitat constitucional en el país. El seu règim tenia diversos objectius, però el principal era acabar amb l'anomenada vella política de cacics, dels partits tradicionals, que havien acabat per inutilitzar la política. I així es va produir també en la política municipal d'Alzira, on, després d'una alcaldia interina del liberal Faustino Pardo, accediren a dit càrrec, successivament, personalitats del món local, afins als sectors més conservadors, però que no havien estat abans plenament implicats en la vida de l'Ajuntament: Vicente Rosario Vilá, president del Círculo Alcireño durant la primera dècada del segle; o Baldomero Juan Pardo Sánchez.

Sols la caiguda del dictador va suposar la tornada dels polítics locals anteriors a l'alçament militar. Ja a partir de febrer del 1930, sols un mes després de la dimissió de Primo de Rivera, l'alcaldia va recaure en dos antics conservadors que ja havien estat alcaldes: Bernardo Llinares, que ho havia estat el 1917 i ara retornava al càrrec; i José Navarro Puchades, últim alcalde abans de la dictadura i nomenat de nou en febrer del 1931.

2. LA POLÍTICA DIVERGENT: EL SOCIALISME D'ALZIRA

El socialisme valencià començà la seua marxa el 1886. Aquell any, el 3 de desembre, aparegué a la capital provincial l'Agrupació Socialista de València. I, l'any següent ho faria la de Xàtiva.

Alzira no hagué d'esperar molt i, a partir del 1891, començà a organitzar-se el socialisme local, la trajectòria del qual no va ser senzilla a una població amb una vida municipal com la que hem vist anteriorment. Per això, fins el 1912 va tenir un desenvolupament esllanguit, centrat fonamentalment en l'organització interna i el creixement pausat, tal i com establia, per una altra part, la doctrina socialista. De fet, una de les primeres preocupacions va ser l'establiment d'una seu o local, on reunir els afiliats. El que coneguem, en el cas socialista, com a Casa del Poble (tot i que no es denominà així a Alzira fins el 1930) tingué el seu origen en la que fou seu de la Sociedad de Trabajadores del Campo, creada com a tal el desembre del 1901 (Pascual 2003).

*Mercat Municipal (Alzira.
Crònica del siglo XX
(1900-1925),
A. Lairón, p. 70.*

Aquesta Sociedad, el 1900, comprà una de les cases que, més tard, conformarien la Casa del Poble d'Alzira, i, el 1903, decidí reedificar-la. Això la convertí en la segona casa del poble més antiga d'Espanya, després de la de Montijo (Badajoz), fundada el 1900. Posteriorment hi haurien més reformes per a adaptar el local a les creixents necessitats de l'organització, perquè en ella hi hagué una escola nocturna per a adults anomenada Escuela de Salud y Cultura. Amb això, es facilitava que els obrers, després del treball, pogueren acudir a rebre les ensenyances bàsiques que dita escola oferia.

Per suposat, no podien faltar tampoc els mítings i trobades polítiques, com la conferència-míting de propaganda a favor de l'ensenyament racionalista, que tingué lloc el juliol de 1907; el míting a favor de José Nackens i Ferrer i Guàrdia, el maig d'aquell any; o el míting a favor de les escoles laiques, l'abril del 1910 (Lairón 2003).

A partir del 1912, començà una trajectòria ascendent i imparabile, sobre tot de la mà del braç sindical, de la UGT, centrat principalment en els treballadors del camp, autèntic graner de seguidors del socialisme alzireny.

De fet, aquesta nova presència, amb una força notable, es palesà durant els anys de la I Guerra Mundial. Van ser temps de crisi laboral, a causa de la conjuntura bèl·lica internacional que afectava els principals socis comercials de l'economia alzirenya, i

això contribuï a augmentar la conflictivitat. En tot cas, dita crisi, malgrat les protestes, es va fer notar en la suma d'interessos i reclamacions tant de treballadors com empresaris.

Tot això es va veure durant el 1917, quan es produïren diverses fites de les reclamacions tarongeres. El primer va ser el gener, quan se signaren les primeres Bases del Trabajo para la Regulación de la Confección de Naranjas, en les que destacaven tres aspectes: la consecució de la jornada laboral de 8h; l'augment dels salaris; i el tracte respectuós entre obrers i patrons. Amb això, es mostrava com, tot i la conjuntura, el socialisme local oferia un pragmatisme destacable, gràcies al qual pogué aconseguir millores en les condicions de vida i treball dels obrers alzirenys, a més de començar a ser vist i acceptat entre els polítics locals.

Així mateix, el 22 de febrer la Sociedad de Trabajadores del Campo celebrà un míting a favor del treball, les conclusions del qual van tenir el suport de les formacions polítiques de la ciutat. Un mes més tard, el 15 de març, es va realitzar una jornada de vaga general a la ciutat amb motiu del descontent dels tarongers per la manca de mitjans de transport ferroviaris. A aquestes reclamacions se sumaren també els sectors obrers. I, de nou, aquesta confluència es mostrà a finals d'any, el 25 de novembre, quan a la Plaça Emilio Castelar se celebrà un míting conjunt de la Sociedad de Trabajadores del Campo i de la Dependencia Mercantil e Industrial.

Aleshores, la ciutat, amb una població de 21.790 persones, segons el padró del 1915, tenia 8.000 aturats. No obstant, la postguerra no va ser una conjuntura millor, ja que les dificultats es mantingueren. Així doncs, la conflictivitat laboral continuà i se centrà en torn a un augment de salaris que patrons i obrers no arribaven a acordar. Això provocà vagues com la del sector taronger, que paralizà, a finals d'agost del 1920, el municipi, o la de març del 1922, de carreters i jornalers.

Al mateix temps, la força socialista no deixava de créixer. Els anys de la guerra i la postguerra van ser d'un creixement notable, constant i durador en l'afiliació, de forma que, el 1919, l'organització sindical socialista comptava amb 6.000 afiliats a la ciutat. A més, dits seguidors començaren a diversificar-se: si el nucli continuava essent els treballadors del camp, ara s'afegiren altres societats, com la de Carpinteros de Envases para Frutas, el maig del 1916, o la Sociedad de Obreros Manuales La Unión, el gener del 1919. Va ser llavors quan el centre de reunió del socialisme local passà a anomenar-se Centre Obrer Socialista.

La força del socialisme alzireny arribà a tal nivell que la ciutat se situà com a principal nucli de l'organització dels treballadors del camp i, per això, allí s'ubicaren, successivament, les seus de la Federación Regional Levantina de la UGT; a partir del 1922, de la Federación Regional de Agricultores y Similares de Levante, que aglutinava el 34% de l'afiliació agrària d'UGT; i, des del 1930, del Secretariado Provincial de la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra. En tot moment un nom va ser essencial: Pedro García.

Sobre aquesta mateixa força, igualment, els socialistes obtingueren edils per primera vegada el 1922. Dels sis candidats presentats, tres aconseguiren acta: Pedro García, Agustín Bartolomé i Vicente Pellicer. Junt a Francisco Oliver, president durant alguns anys de la Sociedad de Trabajadores del Campo, conformaren l'elit política del socialisme local, que arribaria al seu cim durant la dècada del 1930: Pedro García seria diputat nacional el 1931 i 1936, i Francisco Oliver, alcalde durant bona part de la dècada, amb majoria absoluta d'edils. En tot cas, eren els primers edils electes, però no els primers de signe socialista, atès que ja en febrer del 1920, José Garrido, qui havia estat escollit edil ja a inicis de segle pel PURA, manifestà que des d'aquell dia representava el PSOE a l'Ajuntament.

*El dirigent socialista alzireny
Pedro García (Alzira).
Avingues, places i carrers.
(De la G a la P), R. Pastor
i A. Lairón, 242.*

Ara bé, poc després, el setembre del 1923, començà la dictadura de Primo de Rivera. Aquell període no va suposar grans dificultats per al socialisme nacional. Més bé fou el moment en què, a conseqüència de la repressió exercida contra els anarquistes, el socialisme va poder aprofitar per a expandir-se i consolidar-se allà on estava present. Tanmateix, el cas d'Alzira presenta certes particularitats, ja que ací sí hi hagué episodis repressius destacables. De fet, Pedro García va ser empresonat i sols es va poder evitar el seu desterrament (pràctica habitual amb els presos polítics durant la dictadura de Primo) gràcies a la intervenció dels òrgans nacionals del PSOE. No es pogueren evitar, no obstant, els tancaments de la Sociedad de Carpinteros de Envases i de la Sociedad de Obreros Manuales La Unión, de la Sociedad de Carpinteros de Cajas para Frutas i la d'obriers confeccionadors de taronges, el febrer del 1924, que van ser reobertes en juny del 1925 (Lairón 2003).

Malgrat tot, aquest període es caracteritzà pel bon tractament cap al socialisme i la consolidació, en part gràcies a això, de la Federación Regional de Agricultores. Fins i tot, ja al final del període, coincidint amb els moviments polítics que s'anaven produint tant entre l'establishment alfonsí com entre els grups de l'oposició a la dictadura, el 31 de gener del 1930 es tornà a fundar l'Agrupació Socialista d'Alzira i l'1 de maig la Joventut Socialista. En aquell moment, la Casa del Poble, l'antic Centro Obrero Socialista ara anomenat així i on es reunien totes les organitzacions socialistes de la localitat, tant polítiques com sindicals, tenia 2.730 socis.

Les renovades organitzacions, tanmateix, mantingueren la seua línia d'acció anterior a la dictadura. De fet, l'octubre del 1930, qui havia estat diputat provincial pel districte, Isidro Escandell, va obtenir el suport com a candidat a Corts a les previsibles

*Molí i pont sobre el Barxeta
(Alzira. Crònica del segle XX
(1900-1925),
A. Lairón, 131.*

eleccions que el Govern de Dámaso Berenguer estava preparant per a tornar a la normalitat constitucional del 1876. Finalment, aquestes no es van celebrar i van ser substituïdes per unes eleccions municipals, l'abril del 1931.

En mig de tota aquella incertesa política, es produí la revolta de Jaca, el desembre del 1930. Encapçalada pels capitans Fermín Galán i Ángel García Hernández, va tenir ressò a la ciutat d'Alzira. De fet, es declarà la vaga general en el seu suport i l'autoritat militar va haver de prendre el control del municipi, on s'or-

denà l'immediat tancament de la Casa del Poble, de la Fraternitat Republicana i de la Joventut Republicana. Dita clausura va ser corregida en febrer de l'any següent, dos mesos abans de les esmentades eleccions municipals.

3. EDUCAR A UNA AGROCIUTAT: ESCOLES I MESTRES

En el cas de l'educació, la ciutat d'Alzira va veure pivotar la seua vida educativa en torn a tres eixos: les infraestructures, els educadors i els serveis educatius de caràcter social.

En el primer cas, Alzira patia, com pràcticament tot el país, una estructural manca d'infraestructures educatives, qüestió que es va anar pal·liant amb el temps, sobre tot a partir dels anys de la I Guerra Mundial i, especialment, de la Dictadura de Primo de Rivera, quan la ciutat començà a veure un floriment, almenys, de projectes de nous centres fonamentalment, encara que no sols, de Primària.

En aquest sentit, la xarxa escolar va tenir un primer moment d'expansió en el canvi de segle. Abans d'acabar el vuit-cents, a les escoles elemental i superior, de xiquets, on donaven classes mestres com Julio Goig o Francisco de Paula Cervera, respectivament, i a l'existent a la plaça del Sufragio, s'afegiren alguns nous llocs, que completaren el panorama educatiu per a poder atendre també a les xiquetes i als pàrvuls (menors entre 4 i 6 anys). Va ser el moment de creació d'escoles com la del carrer Don Bernardo, de xiquetes, regentada per la mestra Ángela Botella; l'escola, també de nenes, de Vicenta Vivó; i la de pàrvuls, dirigides per Sofia Fontana i Silvina Gurrea, respectivament.

La xarxa escolar va experimentar una nova expansió en la dècada del 1910, amb una petita empenta abans de la Gran Guerra i una de major i continuada a partir de la meitat de dita dècada. Així, es comprova l'existència, en la primera part del decenni, de nous centres al carrer Mayor de Santa María y San Juan, per a xiquets; a la plaça del General Dulce, per a xiquetes; i en els carrers Frailes i Carbón, per a pàrvuls.

Ja en la segona començà l'assentament d'una xarxa més gran i amb major capacitat. D'aquella manera, el 1916 arribà des de la Direcció General de Primer Ensenyament la concessió de tres edificis escolars (en el barri de l'Arrabal, en el de la Muntanyeta i el segon de la plaça del Sufragio); i, el 1918, l'Ajuntament decidí l'obertura d'un nou centre, també el segon, a la plaça del General Dulce. Finalment, el 1920, obrí les seues portes l'Escuela de la Parroquia de San Juan Bautista, que s'uní a altres centres religiosos de la ciutat com les Escoles Pies, creades el 1877, i les escoles de pàrvuls del Sagrado Corazón i del Santo Hospital.

Vista de la ciutat des del campanar de l'església de Santa Maria (Alzira. Crònica del siglo XX (1900-1925), A. Lairón, p. 91.

Tanmateix, malgrat el que puga semblar, l'actitud de l'Ajuntament no era tan diligent com hauria de ser, ja que diverses vegades rebé advertències perquè vigilés més la seua actuació en aquell àmbit. El 1913, el consistori va ser advertit per la inspecció educativa amb la finalitat que complís la legalitat i facilités els locals adequats a dues mestres; i, pocs anys després, el 1921, l'advertència arribà del Governador Civil, qui va concedir un termini de tres mesos per a que l'Ajuntament cuidés adequadament el manteniment de les escoles. No obstant, la situació continuà sent precària, tal i com demostrà el debat en el ple de l'Ajuntament de desembre del 1922, en el qual sobretot preocupà la falta de locals per a les escoles públiques.

Calgué esperar a la dècada del 1920 per a que la situació millorés. De fet, durant aquells anys, abans i durant la Dictadura de Primo de Rivera, es constaten els següents centres i projectes: dues noves escoles de xiquets als carrers Gandía i Don Bernardo; tres noves escoles de xiquetes, als carrers Mayor Agustín, Wilson i Salinería; i dos de pàrvuls, als carrers Mendizábal i General Prim. A més a més, s'aprovaren dos projectes de grups escolars: un de sis graus —tres per cada sexe— a la plaça del Sufragio (Grup Escolar General Primo de Rivera); i altre de dotze seccions —sis per sexe— per al raval de San Agustí (Grup Escolar Hernández Malillos).

Tots ells suposaven l'existència dels següents centres escolars públics a inicis de la dècada del 1930: dos al carrer Don Bernardo, dos a la plaça del Sufragio, dos al carrer Mayor San Agustín, un al carrer Mendizábal, un al carrer de San Juan, un al carrer de Gandía, un al carrer de Chulvi, un al carrer de Piletas, un al carrer del General Prim, un al carrer Salinería i un altre al de Wilson. En total, tretze escoles públiques i dos projectes de grups escolars, a més dels centres privats, que, com ja hem vist, fonamentalment eren religiosos.

Finalment, a tot això cal afegir que, en febrer del 1928, l'Ajuntament decidí demanar al Ministeri d'Instrucció Pública que instal·lés a la ciutat un Institut de Segon Ensenyament, per a la qual cosa ell correria amb les despeses de la construcció.

Vista de la ciutat des del campanar del temple exconventual de Sant Agustí (Alzira. Crònica del siglo XX (1900-1925), A. Lairón, p. 101.

La petició sols va ser atesa a meitat ja de la República, atès que el 1933 el Ministeri concedí l'obertura d'un col·legi finançat, és a dir, un centre en el qual es podia cursar la primera part del Batxillerat. La següent s'havia de fer a un institut (Pérez Galán, 1988).

Per un altre costat, quant als educadors, una característica de l'entramat escolar alzireny va ser la continuïtat dels mestres i les mestres al capdavant dels seus centres, cosa que suposava un factor

d'estabilitat molt positiu. I uns pocs noms, tot i que hi havia prou més, poden resumir la tasca educativa de la ciutat durant els 55 anys que abasta aquest capítol: les mestres Àngela Botella, Silvina Gurrea i Josefa Tomás, i el mestre Emilio Pastor.

La més veterana de tots ells va ser Àngela Botella, una mestra de xiquetes de qui comença a haver-hi notícies quan s'encarrega de l'escola del carrer Don Bernardo, en el curs 1898-1899, i el magisteri de la qual conclogué en el curs 1923-1924. Durant tots aquells anys, de forma ininterrompuda, es va encarregar de l'escola citada, i es dedicà a l'educació de les xiquetes i també de joves i adults amb les iniciatives que veurem tot seguit. El testimoni de Botella el va recollir Josefa Tomás a l'escola de la plaça del General Dulce, també de xiquetes, on continuà, al menys, fins a la dècada del 1930.

Ambdues van ser mestres de desenes d'alzirenyes. En el cas de Botella, a principis del s. XX, per ser l'única escola pública de xiquetes de la ciutat, junt a la de Vicente Vivó, hagué de fer-se càrrec de grups nombrosíssims de xiquetes, que sempre superaven les 150. Quan avancem en el temps i arribem a la dècada del 1910, després de l'augment de les infraestructures escolars, els grups es reduïren, tot i que sempre comptà amb més de seixanta alumnes, xifra similar a la que correspongué a Josefa Tomás durant la seua docència.

La seua tasca continuava la realitzada per la seua companya Silvina Gurrea, una de les primeres mestres de pàrvuls de la localitat, dedicada a xiquets i xiquetes entre els quatre i els sis anys. Silvina inicià el seu treball a Alzira en el canvi de segle, quasi al mateix temps que Àngela Botella, encara que el seu nom desaparegué abans, en torn als anys de la I Guerra Mundial.

Per últim, fem referència a Emilio Pastor, el mestre degà de la ciutat en la primera part del s. XX, encarregat de les escoles de xiquets ubicada a la plaça del General Dulce, en el carrer Horno de Rejas i en el Mayor de San Agustín. Començà a treballar a principis de segle, però sobretot tenim notícies seues a partir de finals de la dècada del 1910, principalment a causa de la gran matrícula que tenia a la seua escola aleshores: sempre mantenia en torn a cent alumnes matriculats, una àrdua tasca per a poder afrontar la feia de docent.

Finalment, el tercer eix, en el qual molts dels i les mestres van mostrar-se actives, va ser la posada en marxa d'iniciatives educatives de caire social. Aquells mestres, sovint, no es limitaven a exercir el seu ofici amb els nens, en les escoles públiques o particulars, sinó que també volien estendre la seua tasca alfabetitzadora a la resta de la societat, amb iniciatives com escoles dominicals, nocturnes i/o d'adults, destinades a aquells sectors que, dedicant bona part del seu temps al treball, no podien, o no havien pogut, acudir a l'escola quan estava establert. Per això, és de gran importància social la realització i manteniment d'aquestes iniciatives educatives cap als sectors socials més desfavorits.

Magatzem de taronja dels germans Peris Puig (Alzira. Crònica del siglo XX (1900-1925), A. Lairón, p. 83.

Al respecte, la ciutat d'Alzira visqué, sobretot durant la primera part del segle XX, una autèntica explosió d'iniciatives: en octubre del 1900, l'Ajuntament aprovà la proposta d'escola nocturna per a adults realitzada pel mestre Francisco de Paula Cervera, que, a més, seria gratuïta; i, a principis del 1901, la dels mestres Julio Goig i José García, i la de les mestres Ángela Botella i Vicenta Vivó.

Tanmateix, la continuïtat de dites iniciatives era complexa a causa de la manca de mitjans, tot i que els mestres ho solien fer fins i tot sense cobrar. En febrer del 1901, la mestre Ángela Botella sol·licità que l'Ajuntament pagués la llum del seu establiment per tal de poder continuar amb les classes, però el consistori ho rebutjà perquè no tenia partida per a això en els pressupostos municipals. De resultes, l'escola nocturna d'aquesta mestra va haver d'interrompre's, encara que sols uns pocs anys després, el novembre del 1909, ella mateixa informà a l'Ajuntament de la seua intenció d'obrir una escola dominical en la qual instruir a aquells qui durant els dies laborables havien de treballar i no podien acudir a cap tipus d'escola.

El carrer Nou (l'actual Santa Teresa) cap a 1908 (Alzira. Crònica del siglo XX (1900-1925), A. Lairón, p. 54.

A aquesta iniciativa s'uniren el 1902 les Escoles Pies, així com l'Ateneo Escolar de la ciutat del juliol del 1905. L'Ajuntament, a més, amb al canvi de dècada, començà a assumir aquesta responsabilitat, de manera que, en setembre del 1910, acordà l'establiment d'una escola nocturna per a xiquetes adolescents a l'escola municipal situada al carrer Huerto de los Frailes.

Així és que la intermitència començà a donar pas a l'establiment d'una oferta formativa continuada, de manera que, en octubre del 1913, el Rectorat de la Universitat de València, com a encarregat de la gestió educativa en el seu districte, donà suport a la tasca educativa d'adults i obrí dues escoles d'aquest tipus, que s'afegiren a les dues ja existents a la ciutat. A aquestes se sumarien, el 1920, l'escola d'adults, durant la vesprada i la nit, de l'Escola de la Parròquia de San Juan Bautista.

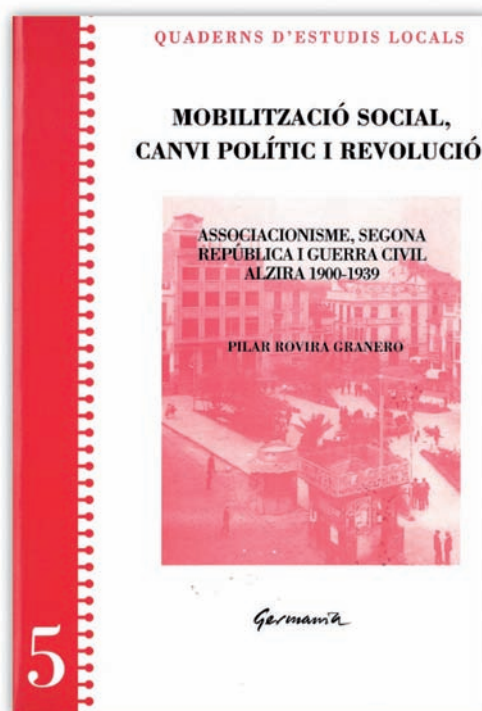
D'aquesta manera, tot i que les intencions dataven sobretot del canvi de segle, calgué esperar als anys de la Primera Guerra Mundial per a veure com l'Administració, ja fóra municipal o superior, en aquest cas la universitària, s'impliqués en aquesta tasca i es pogués, amb això, estabilitzar l'existència d'algunes iniciatives educatives per a les classes populars i treballadores, les possibilitats de les quals per a rebre formació i educació per altres canals eren limitades.

II REPÚBLICA I GUERRA CIVIL A ALZIRA

Pilar Rovira Granero

1. ALZIRA EN LES ALBORS DE LA II REPÚBLICA

Al 1930 Alzira era una ciutat mitjana molt dinàmica a tots els nivells. A nivell polític, feia anys que les forces polítiques marginades del sistema de la Restauració, trencaven el caciquisme, introduint alguns regidors socialistes i republicans a l'Ajuntament. A nivell econòmic, era el centre d'una comarca dedicada al conreu i l'exportació de taronja, una comarca agrícola, si, però dedicada a una agricultura intensiva i moderna, atenta als avanços i disposada a invertir en millores. I a nivell social, era cap d'un territori molt avançat. Des de primeries de segle s'havia anat construint una xarxa associativa patronal i obrera, empentada per aquesta dinàmica economia, articulada en tres entitats que constituïran la base social dels principals partits polítics de la ciutat en temps de la II República: la Casa del Poble, centre obrer ugetista, que constituïa la base social del socialisme local, primera força política; l'Ateneu Mercantil i Industrial, centre patronal per excel·lència, reunia la classe comercial i industrial alzirenca i era la principal base social del blasquisme (PURA), segona força política, i el Patronat Catòlic-Social, que aglutina a patrons i obrers catòlics al voltant del reformisme agrari, era la base social de la dreta catòlica, tercera força política. I és que ja en 1929, quan ja s'albirava el final de la dictadura de Primo de Rivera, Alzira experimenta una veritable eclosió de societats que va començar la reorganització de les forces polítiques locals, de fet, l'associacionisme va ser el principal motor polític. Les associacions es revelen com el mitjà més eficaç de difusió d'idees i captació d'adeptes. (Rovira Granero 1996: 123).

Mobilització social, canvi polític i revolució, de Pilar Rovira Granero.

Plaça d'Emilio Castelar
(Fotografia de Lucien Roisin)

2. REPÚBLICA. PRIMER BIENNI (1931-1933)

2.1 NOU AJUNTAMENT I MESURES REFORMISTES

El 14 d'abril de 1931 es proclama la II República i els nous partits emergents estaven preparats per assumir el poder. La proclamació de la II República a Alzira, com a la resta del país, va ser una festa. Una gran manifestació recorre els carrers al compàs de la Marsellesa, l'himne de la França que simbolitzava els valors de la Revolució: Llibertat, Igualtat i Fraternitat. L'animació i l'alegria pel canvi de règim desitjat per la majoria de la població regnaven per tot arreu⁴². Alzira era un poble d'arrelada tradició republicana. Alguns autors la rastregen fins la revolució de 1854. A les darreries de segle XIX i començament del segle XX proliferen els periòdics locals de caire republicà com *Unió Republicana*, *El Ideal*, *La Libertad*, *La Acción o Fraternidad* (Lairon, Vercher, 2004 p. 36, 41, 43, 48, 54). I des de primeries de segle XX s'havia configurat la xarxa socialista a través de la Casa de Poble.

La victòria dels candidats republicans i socialistes a les eleccions del 12 d'abril de 1931 havia estat rotunda. El nou Ajuntament va estar format per 12 socialistes (PSOE), 7 republicans blasquistes (PURA) i 5 republicans de dretes (DLR)⁴³. La participació electoral va ser molt elevada el 70 % del cens va decidir aquesta composició. El dia 16 d'abril es configurava el govern municipal que començava a treballar en sintonia amb el govern de Madrid. Les noves forces polítiques en el poder tenien clar el seu objectiu: instaurar una república democràtica en la qual els drets fonamentals, la justícia social i el repartiment equitatiu de la riquesa foren els principis inspiradors. Es pretenia modernitzar el país amb profundes reformes que produirien una renovació de les estructures polítiques, econòmiques i socials. Reforma agrària, reforma educativa, reforma militar, laïcització de l'Estat, estat autònom, reforma laboral traçarien les línies generals de la política al Primer Bienni republicà.

⁴²Las Provincias, 15-4-1931

⁴³A.M.A.: *Llibre d'Actes Municipals*, sign.11301/1155

El nou govern local comença la tasca reformadora amb la substitució de noms de carrers i amb una decisiva política d'obres públiques que pretenia no sols reduir l'atur sinó també aspirava a millorar la vida de la població. Així doncs, construirà llavadors municipals, es procedirà al sanejament del braç mort del riu Xúquer i es repararan les principals vies d'accés a la ciutat.

2.2 EFERVESCÈNCIA POLÍTICA: PARTITS I SINDICATS

La participació política i social va ser una constant al llarg de la II República. Els nous aires de llibertat i les àmplies expectatives que obri provocaren l'emergència de nous partits i societats de molt diverses tendències. La lògica democràtica empena a l'organització de qualsevol sector social per a la defensa dels seus interessos.

Pel que fa al PSOE i al PURA, els dos partits que es disputen el poder en l'Alzira republicana, val a dir que tenien quasi completada la seua estructura organitzativa a l'abril de 1931; ambdós es dedicaran a consolidar i difondre la seua opció. Míting, actes polítics, conferències se succeeixen a un ritme frenètic.

El PSOE estava compromès en les grans reformes republicanes i tractarà de fer una política social que millore la vida dels treballadors. Liderat per Pedro García, regidor i després diputat a les Corts generals, havia adoptat una tàctica moderada, pactista i legalista que no sempre convencerà a les masses obreres. Als primers anys es completa la xarxa societària i sobretot creix el nombre d'afiliats. El sindicalisme flexible i moderat de la UGT atreïa cada vegada a més treballadors. Al 1933 la Casa del Poble comptava amb 9.540 afiliats⁴⁴, a més, seguia ampliant els serveis que donava als seus afiliats: cooperativa, forn, classes nocturnes per adults, etc.

La vida societària continuava amb normalitat però la tasca més important era la negociació anual de les bases de treball per a la nova temporada tarongera que s'acordaven conjuntament. També la Casa del Poble presenta cada any un plec reivindicatiu anual que suposa una mena de programa local. Les demandes més significatives fan referència a les qüestions socials com la construcció de llavadors i fonts públiques, cases per a ancians i parvularis per a xiquets, sanejament del braç mort del Xúquer o demandes anticlericals.

El PURA (Partit d'Unificació Republicana Autonomista) partit republicà de centre, reformista, regionalista i conciliador dels interessos de classe, és un partit liberal de centre que experimentarà un viratge a la dreta als anys 1934 i 1935, anys en què entra a formar part del govern amb la dreta. El seu programa es centrarà en la defensa d'un regionalisme agrarista i cala en amplis sectors de la societat valenciana que davant la crisi exportadora i la por a la reforma agrària es senten deseparats. Però al PURA li ix un competidor la DRV (Dreta Regional Valenciana) aquest amb un component catòlic que pugna per guanyar-se el mateix sector social. Per aconseguir-ho no dubtaran en introduir-se en les associacions patronals. Com la Cambra de

⁴⁴ "Casas de Pueblo pertenecientes a la UGT. Alcira". *Bulletí de la UGTE* n.º 53 (maig 1933) p. 200

La Glorieta
(Fotografia de Lucien Roisin)

la Propietat Tarongera i la Comunitat de Llauradors. El líder del PURA, Juan Calot, és el prototipus de líder que transcendeix l'àmbit local i arriba a les Corts de Madrid com a màxim valedor dels interessos valencians i locals.

L'activitat propagandística es desenvolupa al Centre Republicà i a l'Ateneu Mercantil, que agrupa la classe patronal. Les negociacions de les bases de treball, la participació en els jurats mixtos i la legislació de segurs social fa imprescindible l'agrupació. De fet, l'Ateneu patrocina la constitució de la Mútua d'Accidents de Treball «Júcar», el govern republicà establí l'obligatorietat del segurs d'accidents laborals i la patronal intenta adaptar-se a la legislació republicana.

Pel que fa a la resta de partits i associacions hem de dir que van ser minoritaris. Partits com la DLR (Dreta Regional Valenciana) o el PRRS (Partit Republicà Radical Socialista) no van tenir molt d'èxit a Alzira. La CNT (Confederació Nacional de Treballadors) era molt minoritària, i participarà majoritàriament d'acord amb el sindicat UGT, sempre que no contradiga els seus principis. La DRV (Dreta Regional Valenciana) comença l'organització més tard però va creixent al llarg de la República fins a convertir-se en la tercera força política de la ciutat. Des de la defensa de principis tradicionals i catòlics i sense renunciar a l'ordre econòmic establert busca conciliació de classe (Valls p. 63-94). S'aprofita de la xarxa de cercles i sindicats catòlics per a difondre el seu missatge i mobilitzar les masses. En Alzira el Patronal Catòlic-Social havia estat l'escenari de conferències, teatres, etc. El 1932 s'inaugura el centre social del partit i poc després es crea la secció femenina, Acció Cívica de la Dona, encarregada de tasques propagandístiques i assistència social. També té un periòdic quinzenal «Voz Agraria».

La gran activitat mobilitzadora registrada a Alzira al primer bienni republicà demostra la vitalitat d'una ciutat mitjana que lluitava per pujar-se al tren de la modernitat, al

tren de la democràcia i la participació ciutadana com a mitjà per a millorar una societat oberta al canvi.

2.3 CONFLICTIVITAT OBRERA

La II República va obrir moltes expectatives de millora de les condicions de vida i de treball que no sempre va poder culminar. La crisi econòmica dels anys trenta, especialment sentida en el sector exportador taronger i la pròpia evolució política republicana expliquen la creixent conflictivitat.

Aleshores, la classe obrera més mobilitzada i motivada que mai i emparada per la legislació reformadora republicana va protagonitzar nombrosos episodis de protestes i vagues.

La primera etapa 1931-1933, de màxima llibertat i expectatives va ser la més conflictiva. En la segona, 1934-1935 s'inicia un descens interromput per la vaga camperola i la revolució d'octubre. Al 1936 retorna la llibertat i les reformes perdudes i també l'enfrontament.

València era una zona relativament tranquil·la perquè la diversificació econòmica permetia que els nivells de misèria no foren comparables a les zones latifundistes espanyoles (Bosch 1992: 236).

La majoria de conflictes van tenir un origen sindical, es produeixen en el context de la negociació de les bases de treball o per fer-les complir. Així els conflictes locals plantegen reivindicacions puntuals i concretes. El lideratge local del sindicalisme ugetista, moderat i pactista predisposava a la negociació.

Pel que fa als conflictes agraris, hem de dir que en 1931 i 1932 es produeixen vagues mentre estant negociant les bases de treball per pujades salarials. Finalment la negociació resol el conflicte. La vaga de 1932 va ser secundada per 4.200 homes i 6.000

Voz Agraria, mitjà d'expressió de la Dreta Regional Agrària del districte (Alzira. Crònica del segle XX (1926-1940), A. Lairón, p. 101

Imatges de l'Acte d'Afirmació Valencianista celebrat a la ciutat el 27 de novembre de 1932. (Alzira. Crònica del segle XX (1926-1940) A. Lairón, p. 105

dones, la totalitat dels obrers empleats en la confecció de taronja. La força i la unió del sindicalisme alzireny és indiscutible.

Al gener de 1932 esclata una vaga de les dones confeccionadores de taronja a propòsit de la nova llei de segur de maternitat que les feia compartir la quota del segur amb els patrons. Elles ho interpretaren com una baixada de salari però el governador civil els explica que el nou segur comprenia més prestacions i, per tant, estava justificat el pagament⁴⁵. La vaga paralitza durant cinc dies el comerç taronger la qual cosa dona una idea de la força de la Societat d'Obreres «La Unió» una de les més nombroses del sindicalisme de caire ugetista.

Després del sector agrari, el sector de la construcció és dels més important. En aquest sector hi ha conflictes per incompliment de la jornada laboral, protesta per contractació d'obres forasters o per augment de salari. També el sector dels forners és molt conflictiu bàsicament perquè no es respecten les bases de treball.

Aleshores, a Alzira no es va produir al primer bienni cap vaga revolucionària, ni cap incident violent la qual cosa estaria relacionada amb la moderació del sindicat ugetista.

2.4 SOCIALISTES AL FRONT DEL GOVERN MUNICIPAL

Des del principi, els socialistes desenvoluparen una política marcadament republicana i profundament social, absolutament connectada a la línia d'actuació del govern de central, format per la coalició republicano-socialista. Així doncs, intentaren aplicar la legislació republicana i vetlaren pel seu compliment.

Les prioritats socialistes apareixen reflectides als pressupostos de 1932, 1933 i 1934 on les partides més destacades són les d'Instrucció Pública, Beneficència i Obres Públiques la qual cosa delata la seua sensibilitat social. Si els comparen amb els pressupostos de 1935 i 1936, elaborats pels blasquistes on són reduïdes aquestes partides s'evidencien les diferències ideològiques entre els dos grups, el primer més preocupat de cobrir les necessitats vitals dels ciutadans i el segon més preocupat per l'estalvi públic encara que fora a costa de la política social. De tota manera, també cal tenir en compte que la crisi s'aguditza a partir de 1935 i que probablement influïra en la rebaixa pressupostària.

Si fem una ullada ràpida als pressupostos podem traçar un esquema d'actuacions bàsic. A partir de 1932 hi ha un creixement de pràcticament totes les partides. Pel que fa a les obres públiques, l'Ajuntament comença un seguit d'actuacions per a millorar les infraestructures urbanes com la construcció de llavador, de clavegueram, de voreres, pavimentació i reparació de carrers, etc. La Beneficència es convertix en un servei municipal, és a dir, passa de ser caritat a solidaritat ciutadana en obrir el consistori un menjador per a pobres i incrementar l'apartat d'assistència mèdica i sanitària. Al 1933 destaca la dotació de la partida d'Instrucció Pública, s'aconsegueixen noves escoles, s'obri la biblioteca municipal, però sobretot el fet més important és la concessió d'un Col·legi

⁴⁵Las Provincias 20/23/24-1-1932

Subvencionat de Segon Ensenyament, que introdueix a la ciutat l'ensenyament secundari públic i laic. Entre les obres públiques destaca la pavimentació de la carretera València-Silla-Real. Al 1934 hi ha un lleu recés en les partides però no compromet la política social practicada, tendència que es confirma a partir de 1935 amb una dràstica retallada d'Obres Públiques i Instrucció Pública. Es rebaixa el pressupost del sanejament del riu Xúquer, tasca tradicional a l'estiu per a pal·liar l'atur estacional i el lloguer de les cases-escola o els mestres de l'Alquerieta, la Muntanyeta, Barraca d'Aigües Vives i Fracà⁴⁶. Dades que no fan més que confirmar el compromís social de la primera etapa i el liberal de la segona.

Franciso Oliver González, alcalde socialista (Alzira. Crónica del siglo XX (1926-1940), A. Lairón, p. 77.

A. EDUCACIÓ

Entrant a desenvolupar les actuacions municipals cal destacar que l'educació i la cultura van a ser els temes estrelles de tot aquest primer període republicà. Amb clara sintonia amb la reforma educativa iniciada pel govern central l'Ajuntament socialista mostra una veritable preocupació per aconseguir noves escoles, biblioteques i fer complir la llei.

La República estava implantant una nova concepció de l'ensenyament amb unes premisses molt clares: l'Estat havia d'assumir l'educació com a funció pública, l'educació havia de ser gratuïta, laica, i havia de tenir un caràcter actiu i creatiu, així com es decretava la coeducació sense distinció de sexes, la qual cosa suposava una veritable renovació pedagògica cap al desenvolupament d'una escola democràtica i lliure.

Aquestes premisses i el marcat anticlericalisme de la legislació republicana va fer que s'obri a la ciutat el debat ensenyament laic ensenyament religiós. La pròpia constitució en l'article 26 l'apartava a l'Església de l'ensenyament, dedicació tradicional de moltes ordres religioses. La llei de Congregacions Religioses de 17 de maig de 1933 ve a concretar i a fer efectiva aquesta prohibició i va desencadenar una veritable guerra entre l'Església i l'Estat.

A Alzira la reforma educativa i la separació Església-Estat es va viure amb intensitat. Des de les primeres sessions municipals els regidors manifestaren preocupació per la falta d'escoles i la deficiència del material escolar. A més es planteja la possibilitat d'obrir un institut públic de segon ensenyament i es lleva la subvenció als Pares Escolapis que regien l'únic institut de la ciutat, cosa que obri un acalorat debat entre

⁴⁶AMA: Llibre d'Actes Municipals, acta 1-12-1934, sign. 11301/I, 161

Juan Calot, diputat republicà,
president de la Comissió
Gestora de la Diputació
Provincial de València

els regidors de la DRL i el PSOE⁴⁷. Els primers argumentaven que la subvenció era completament necessària per al seu manteniment i els segons que anava contra l'article 26 de la Constitució vigent. Aleshores, la polèmica estava servida, aquest sols va ser el primer assalt entre defensors i detractors de l'ensenyament laic republicà.

A primeries d'any 1932, els regidors socialistes proposen el desnonament del Pares Escolapis de l'edifici de propietat municipal que ocupaven, l'argument que esgrimiren era la falta d'edificis per albergar les noves escoles concedides pel govern central. La DLR reacciona i s'oposa amb força al desnonament. Els blasquistes reaccionen amb cautela.

Però, els socialistes argumenten que deixar-los el local era una forma de subvenció i contravenia la Constitució. La proposta socialista s'acaba aprovant encara que els Pares Escolapis es neguen a complir-la, en principi cedixen dos salons de la planta baixa. L'Ajuntament pressiona per a que cediren totalment la planta baixa i el 19 de setembre de 1932 els Pares Escolapis són definitivament desnonats de l'edifici que ocupaven però obrin el seu institut en un local que es deixa un particular.

Mentrestant, al juny de 1932 s'havien concedit nou noves escoles a Alzira, sis unitàries al cas urbà i tres mixtes als barris (una a l'Alquerieta, una a la Muntanyeta i una a la Garrofera). A finals de 1932 s'aconsegueixen tretze escoles més. I a l'agost de 1933 es concedeix un Col·legi Subvencionat de Segon Ensenyament on es podrien estudiar els quatre primers cursos de batxillerat i, a la fi entra en funcionament al gener de 1934. Tot un triomf per a l'ensenyament laic republicà que l'equip municipal havia pres com a màxima prioritat.

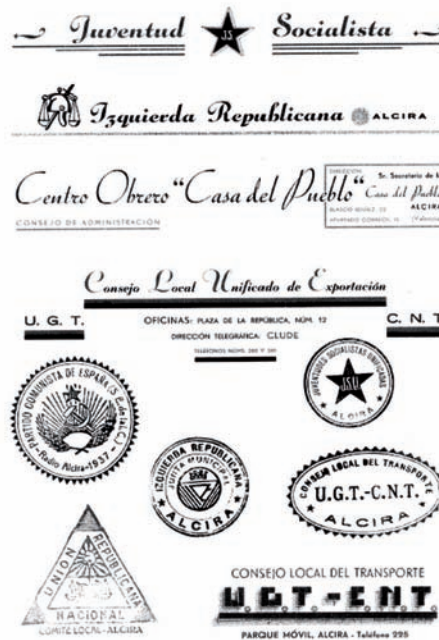
B. OBRES PÚBLIQUES

Els socialistes desenvoluparen una intensa política d'obres públiques, no sols destinada a pal·liar l'atur sinó també reparar i dotar a la ciutat de les infraestructures necessàries per al desenvolupament econòmic i social ja que milloren les condicions de treball i augmenten la qualitat de vida.

Les reparacions de la infraestructura viària urbana, la construcció de voreres i de clavegueram formen part de les millores urbanes però el que és realment destacable és la política de construcció de llavadors públic. Era una infraestructura necessària i alhora

⁴⁷AMA: Llibre d'Actes Municipals, acta 5- 12- 1931, sign. 11301/1 156

suposava un avantatge i una comoditat per a les dones de classes mitjanes i baixes que no disposaven d'un espai adequat i d'aigua abundant a sa casa i que amb aquesta millora, ja no tornarien a llavar a les insalubres aigües estancades del braç mort del riu Xúquer. Perquè eren les dones les que llavaven la roba de la família. Aleshores, no sols era un tema social de millora de la salut pública sinó també un tema de dones, i com a tema de dones sempre secundari. La República, que aprova el dret al vot de la dona també és sensible als problemes de la dona i intenta facilitar, en la mesura de les seues possibilitats, la vida les dones.

Segells i paper timbrat utilitzat per organitzacions polítiques i sindicals d'esquerra de la localitat. (Alzira. Crónica del siglo XX (1926-1940), A. Lairón, p. 172).

Així doncs, el 1932 es va construir el llavador del barri de Caputxins, al mateix any el del carrer Figueres, i a març de 1936 s'iniciava els tràmits per a realitzar el llavador de l'Alquerieta, que va culminar el 23 de març de 1937 amb la inauguració. Amb aquestes polítiques es reafirma la voluntat modernitzadora republicana.

3. SEGON BIENNI REPÚBLICA

Durant l'any 1933 es produeix una radicalització general de l'obrerisme. Malgrat l'esforç republicà per a millorar les condicions de vida i treball, les reformes s'aplicaven lentament, les expectatives eren molt grans i sovint es veien frustrades. La convocatòria d'eleccions per a novembre provoca una mobilització creixent a la capital de la Ribera. Socialistes, blasquistes i també una dreta catòlica (DRV) reorganitzada cada vegada es present a la palestra política local. Els resultats electorals confirmen la tendència general: baixada dels socialistes i espectacular ascens del centre dreta. Malgrat tot, els socialistes mantenen la majoria.

El govern central comença una política rectificadora de les reformes del primer bienni i açò dispara les protestes. A Alzira es concreta la protesta amb el recolzament a la vaga que havia llançat la UGT, en juny de 1934, per la destrucció de la legislació republicana. La majoria d'entitats associatives amb seu en la Casa del Poble secunden la vaga encara que no tots s'adherixen. La falta de treball i la possibilitat de represàlies frena els obrers. Finalment la vaga es va saldar amb algunes detencions i amb la clausura de la Casa del Poble⁴⁸. La resta de vagues responen a conflictes locals.

La revolució d'Astúries a l'octubre de 1934 genera una forta repressió al si de tot el país. A la capital de la Ribera els regidors socialistes són destituïts i substituïts

⁴⁸Las Provincias
6/7/13/15-6-1934

per altres del PURA i de la DRV, aleshores un nou equip de govern de signe liberal conservador entra a regir la política municipal, sense haver estat elegit pels alzirenys. A més hi ha una repressió del moviment obrer local, la Casa del Poble no tornarà a obrir les portes fins ben entrat 1935.

La nova política municipal vindrà definida per les restriccions com indica el pressupost de despeses per a 1935 entre elles es rescindix els contractes de les cases escola i de mestres, encara que es posa molta cura en conservar el Col·legi de Segon Ensenyament. Una gelada accentua la crisi i l'atur i la fam recorreran la comarca. Encara que des de l'Ajuntament demanen ajuda al govern central la situació era crítica.

4. EL FRONT POPULAR

4.1 ELECCIONS 1936

Les eleccions de 1936 posen en moviment l'entramat associatiu i polític local. La campanya és frenètica. Polítics de primera línia, com el socialista Largo Caballero, es desplacen fins a Alzira per a participar en míting.

Les forces d'esquerres es presenten unides i arrasen. El Front Popular guanya a la capital de la Rivera amb el 59,38 % del vots, la DRV, ben organitzada, ix com a segona força, amb el 29,38% després de la desfeta del PURA que tan sols obté el 8,02 dels vots. El fet d'aliar-se amb el govern radical-cedista anterior li va passar factura.

4.2 RETORN DELS SOCIALISTES AL GOVERN MUNICIPAL

Els Ajuntaments democràtics es restableixen i a l'abril de 1936 es constitueix una junta gestora on domina el PSOE. Davant el creixement de l'atur es retorna al programa d'obres públiques. Entre els projectes és més destacats són: la construcció de grups escolars, mercat d'abast, escola d'art i oficis i llavador públic de l'Alquerieta.

Malgrat tot la situació social és explosiva i esclata a primeries de maig amb una

successió d'esdeveniments violents: el dia 7 bomba al Cercle Tradicionalista, el 12 maten d'un tir un obrer que treballava a l'enderrocament de l'església de Sant Agustí, en ruïnes. L'atemptat provoca l'atur dels obrers convocats per la Casa del Poble i desencadena una nova escalada de violència: s'incendia el Cercle de la DRV, l'església de l'Alquerieta, els convents de caputxins i Santa Llúcia, les parròquies de Sant Joan i Santa Caterina, el col·legi de

Església de Sant Agustí per estes dates (Alzira. Crònica del siglo XX (1926-1940), A. Lairón, p. 157.

monges franciscanes, el dels monjos franciscans i el de les monges escolàpies⁴⁹, és a dir, totes les esglésies d'Alzira i els col·legis religiosos menys la Beneficència.

Malgrat la radicalitat d'aquest fets, patronal i obrers arriben a un acord per pal·liar l'atur. Les bases de treball de 1936 regulen el repartiment del treball. Així doncs, podem concloure que l'enfrontament de classe abans de la guerra era ja molt fort i les autoritats locals donen suport a la classe obrera. La polarització social és cada vegada més palesa.

5. GUERRA CIVIL

La notícia de l'alçament militar del 18 de juliol és rebuda a Alzira amb sorpresa i indignació. Com a la resta del territori republicà les forces sindicals són les primeres en reaccionar, de seguida proclamen una vaga general i organitzen el Comitè d'Unificació UGT- CNT, veritable amo de la situació als primers mesos de guerra.

A partir d'aquest moment, coexistiran dos poders: la Comissió Gestora, representant de la legalitat republicana; i el Comitè d'Unificació UGT-CNT que representarà el poder revolucionari dels sindicats, sorgit espontàniament després del cop d'estat per a enfrontar-se als revoltats i que acabarà liderant una veritable revolució social. De fet, el Comitè d'Unificació pren el poder polític i intenta reorganitzar la societat d'acord amb les seues idees de socialització, col·lectivització i autogestió.

El Comitè actua amb plens poders: practica detencions, incauta terres, fàbriques i finques urbanes. Per contra la Junta Gestora, que regia l'Ajuntament, sembla paralizada davant el remolí revolucionari. No obstant això, la Junta sempre es mostrarà molt legalista i moderada únicament ratifica les confiscacions de finques rústiques després de la publicació del decret de 8 d'agost de 1936 que venia a legalitzar-les i tractava de contindre l'onada confiscadora.

La Junta Gestora només desenvolupa funcions merament administratives mentre el Comitè estava en plena eufòria confiscadora i repressora. La terra com a principal font de riquesa va protagonitzar el fenomen confiscador però també es van expropiar finques urbanes, fàbriques de conserva com la d'Oria o de paper timbrat o el propi comerç exportador. Aleshores, s'expropiaren 21. 104 fanecades, la qual cosa suposa-

Unidad, mitjà d'expressió de la Joventut Socialista Unificada d'Alzira i del seu districte (Alzira. Crònica del siglo XX (1926-1940), A. Lairón, p. 175.

⁴⁹BUV: Almanaque Las Provincias, 1940

va el 27,40 % de la terra útil del municipi. És un percentatge considerable encara que no pot comparar-se amb els de l'Espanya latifundista, supera la mitjana de València, situada en el 13, 18%. Les terres confiscades van ser administrades conjuntament pel Consell d'Administració de Finques Rústiques Incautades fins al 1938, any en què es va dividir la terra en dos col·lectivitats, una de la UGT i altra de la CNT.

El govern central intenta controlar la revolució des del primer moment i al gener de 1937 decreta la creació de Consells Municipals per a superar la dualitat de poder entre la Junta Gestora i el Comiè d'Unificació. El Consell estava integrat per forces polítiques i sindicals (sis representants de la CNT, dotze de la UGT, dos del PSOE, un d'Esquerra Republicana i un d'Esquerra Nacional Republicana i un del PC en un intent d'agrupar les dos institucions i buscar el consens. El Comitè intenta donar solució als problemes quotidians com l'atur, la poca circulació de moneda, demana la municipalització de finques urbanes, ordena el pagament d'impostos municipals i culmina la construcció del llavador de l'Alquerieta en un context de carestia de materials de construcció i diners per acabar aquesta obra social.

Alzira va patir bombardejos sobretot a la zona de l'estació de ferrocarril i del pont de ferro, infraestructures estratègiques de la ciutat. Es van construir refugis, entre ell el refugi número 1 localitzat a l'Ateneu Mercantil i Industrial, per a que la població es resguardara de l'aviació italiana que venia a castigar la localitat. També la ciutat va acollir a refugiats de zones caigudes en poder de Franco i també xiquets refugiats de Madrid.

Però, des de primeries de 1939, la vida municipal republicana s'apagava per moments, al cansament de quasi tres anys de guerra s'unia la falta de moral després de la pèrdua de la Batalla de l'Ebre i la carestia de productes de primera necessitat. El somni republicà s'esvaïa per moments.

*Inauguració del llavador
Alquerieta, març de 1937*

Aureliano J. Lairón Pla
UCV

A. CULTURA

La necessitat per part dels creadors de difondre el seu treball intel·lectual i de donar-lo a conèixer entre la població, així com la de fer gaudir del mateix, distraent al temps que culturitzant al poble, féu possible l'aparició d'una sèrie de manifestacions que anomenem culturals. A través de les arts, fonamentalment de la música i del teatre, músics i actors, individualment o en grup, tingueren a bé, des d'antic, representar allò creat, com més tard, es faria amb el cinema en inventar-se aquell a finals de l'any 1895.

1. EL TEATRE, EL CINEMA I LA MÚSICA

1.1 EL TEATRE

El teatre és una rama de les arts escèniques relacionades amb l'actuació que representa històries davant dels espectadors.

L'afició al teatre en Alzira ve d'antic. Els alzirenys van ser molt aficionats a les representacions teatrals que primer es desenrotllaren als carrers i placetes de la vila i, posteriorment, en espais tancats, en locals habilitats a l'efecte.

Alzira, per la seua importància, va ser objecte de la visita en determinats moments del segle XVIII de diferents companyies teatrals que oferiren els seus espectacles tant als veïns de la vila com als dels pobles dels voltants. Eixes representacions es feien en espais oberts i, de vegades, per motius especials, com, per exemple, l'any 1710 en que se celebraren unes festes d'acció de gràcies per la "restitución" de Felip V i per la victòria de les seus tropes en les batalles de Brihuega i Villaviciosa en el context de la Guerra de Successió. El dia dels Ignocents d'eixe any es representà per una companyia la comèdia *Las armas de la hermosura* del cèlebre escriptor Pedro Calderón de la Barca.

Anys després les autoritats municipals prenen nota i així ho deixaven anotat als llibres del consistori d'una resolució reial que donava compte de l'ordre que haurien d'observar els actors, els representants i els espectadors de les funcions per tal d'evitar motius d'escandol, disturbis i excesos que, pel que sembla, se cometien.

A penes uns anys després, en el transcurs de l'any 1776, es representaren en la vila diferents comèdies. Sabem que el producte d'eixes representacions es va destinar a la fàbrica de la capella de la Comunió i al campanar de l'església de Santa Caterina. I, encara més, sabem que l'any 1781, en febrer, es presentà a Alzira una "Compañía de Farsantes de Máquina Real" sol·licitant permís per a treballar en la vila. Se'ls va concedir "respecto de no ser su operación de comedias públicas" i amb la qualitat de que del producte de les entrades es pagara "un dinero por cada persona", el qual es repartiria per mitats entre l'Hospital de Santa Llúcia i l'ermita del Salvador i de la Mare de Déu del Lluch. Dos anys després, el 1783, es va concedir facultat per a treballar en el seu ofici "a una compañía de farsantes, de sombras y otras avilidades que ha llegado a esta villa bajo la circunstancia de que observen la mayor quietud y uniformidad y que el producto que rindan las entradas se imbierta en los fines prevenidos por reales disposiciones", quasi sempre benèfics.

L'auge del teatre a Alzira tingué lloc a finals del segle XIX. A l'Arxiu Municipal es conserva documentació sobre les obres presentades en el Teatre de la localitat en la dècada 1887-1898, i és que el decret sobre la propietat intel·lectual de juny de 1886 obligava als ajuntaments dels municipis en els quals es representava teatre a remetre al governador de la província la relació de les representacions.

Al Teatre Casino d'Alzira, el primer espai públic tancat del qual tenim notícia, es van representar entre abril i desembre de 1887 56 obres, entre les quals mencionem *La tempestad* de Miguel Ramos i Ruperto Chapí, *Doña Juanita* de Juan M. Casademunt, *Los valientes*, de Javier de Burgos, *El salto de Pasiego*, de Luis de Aguilar y Fernández Caballero, *Don Juan Tenorio*, de Zorrilla i *Retratos al viu* i *Mentirolos* i *el tío Lepa*, d'Eduard Escalante. Precissament les obres d'aquests dos últims autors eren les més representades per les companyies actuant que dirigien José Mª Navarro i Agapito Cuevas.

Tot sembla indicar que eixe Teatre Casino es el que es localitzava en l'actual carrer de Santos -conegut popularment com a *carrer del Teatro*- segons assenyala el cronista Alfonso Rovira, i que funcionà en l'últim quart del segle XIX. L'immoble, que va ser enderrocat l'any 2000, s'anomenà també popularment "El Moreral" per estar prop d'una zona plantada de moreres. Després de cessar en la seua activitat, va servir durant dècades com a magatzem, primer de taronges (del comerciant mallorquí Juan Valcaneras) i després de colonials Aranda. A través d'unes fotografies preses l'any 1995 pel propi Rovira podem observar diferents parts de la seua estructura com els

Teatre "la Lonja" (Alzira.
Crónica del siglo XX
(1900-1925),
A. Lairón, p. 19

palcos i inclús l'escenari. En eixe teatre es van representar, entre altres, obres i espectacles a benefici dels soldats alzi-renys que participaren en les guerres de Cuba i Filipines.

Els següents locals dels quals tenim notícia, a primers del segle XX, vinculats ambdós a les societats musicals exis-

tents aleshores a la ciutat, van ser els anomenats Teatre "La Lira" (vinculat a la banda de música del mateix nom, que es localitzà al carrer Nou, l'actual de Santa Teresa, que amb el temps esdevindria en el "Giner", amb capacitat per a 762 espectadors) i el Teatre de "La Lonja", conegut també com "del Molí de la Concepció" (vinculat a l'agrupació musical "El Iris") que va obrir les seues portes, a l'actual carrer Faustino Blasco, el 19 d'octubre de 1901. El local es va estrenar amb la posada en escena de les sarsueles "El cabo primero", "La alegría de la huerta" i "Un flamenco de Alboraya" a càrrec d'aficionats de la localitat dirigits pel còmic Julio Conchés i el director de la Banda Municipal Antonio Gallach. Els dos locals serviren per a les actuacions de les bandes de les referides societats. Sabem, a més, que al local de "La Lira" se celebrà el 29 de setembre de 1901 una funció dramàtica organitzada per jòvens aficionats de la localitat que posaren en escena l'obra *Los perros de San Bernardo*.

El Teatre de la Sociedad de Trabajadores del Campo (UGT), conegut també com el Teatre Serrano, al carrer de la Parra (l'actual sant Vicent Ferrer) funcionava l'any 1905. El 27 de gener d'eixe any es va prohibir a instància de la SGAE la representació d'obres teatrals i concerts en l'esmentat teatre per no ajustar-se a les normes legalment establides. Esdevindria, després de la Guerra Civil, en el Teatre del Frente de Juventudes.

A partir de març de 1915 s'habilità i funcionà com a teatre una part de la seu social del Circulo Tradicionalista de la localitat del carrer Hort dels frares i això fins l'any 1936.

L'any 1919, el 30 de juny, l'Ajuntament va acordar cedir gratuïtament a Honorato Brunet Sanz quasi un miler de metres quadrats de terreny de via pública en la partida de l'Alborgí per a la construcció d'un Teatre-Circ i això baix determinades condicions i amb el compromís de que, transcorreguts vint-i-cinc anys de la seua explotació pel sol·licitant, la propietat revertiria en el municipi. En efecte, dos anys després, el 1921, concretament el 29 de setembre, amb l'assistència de les autoritats municipals i de nombrós públic s'inaugurava el Gran Teatre amb capacitat per a més de 1.300 espectadors. El nou coliseu, del qual es trac-

Gran Teatre
(Fotografia A. Rovira)

Companyia de teatre
"La Muntanya"
(Alzira. Crónica del siglo XX
(1926-1940),
A. Lairón, p. 154.

Teatre Cervantes.

Terrassa d'estiu
Casablanca.

tarà més àmpliament, es va obrir amb la posada en escena de l'opereta *Maruxa* del mestre Amadeo Vives. Amb el temps a banda d'obres teatrals, al Gran Teatre s'han representat tot tipus d'espectacles: musicals, cine, concerts, presentacions falleres, combats de boxa, balls, pregons, etc...

L'any 1925 dos conciutadans amb grans inquietuds culturals, el metge Tomàs Garrigues i l'advocat José Moscardó, decidiren construir un nou teatre a la ciutat. Es va bastir, sobre plànols dissenyats per l'arquitecte Emilio Ferrer, a la principal plaça d'Alzira, la llavors anomenada plaça d'Emili Castellar, l'actual Plaça Major. El teatre, que s'anomenaria Cervantes, tenia una capacitat per a 1.156 localitats, distribuïdes en 128 cadires de palco, 308 butaques de pati, 240 d'anfiteatre, 230 de preferències i 250 generals. El tea-

tre es va inaugurar la nit del dimecres 6 de maig amb la representació de l'obra *La otra honra* de Jacinto Benavente. A penes dos setmanes després, el dia 20 de maig, va assistir a una funció lírica en el teatre l'eminent compositor José Serrano. En els seus primers anys va ser gestionat per l'empresa OSAI i, posteriorment, per Fernando Guardiola Martínez. Va deixar de prestar servei com a teatre si bé després s'utilitzà com a cinematògraf i com a local per a les activitats més variades. El teatre-cine deixà de funcionar el 31 d'octubre de 1965. Va ser enderrocat el juliol de 1968.

Pels anys trenta del segle XX funcionà a la ciutat un teatre d'estiu que es localitzà a finals de l'avinguda de Julián Besteiro –al segon tram de l'actual carrer Hort dels frares–, un teatre en el qual actuà sovint la Companyia "La Montaña" que dirigia el popular Francesc Chordà, "Calça". Sobre el solar del mateix, a finals d'abril de 1936, començà a bastir-se una nova plaça de bous de fusta per a espectacles taurins.

Pels anys quaranta del mateix segle començà a funcionar la Terrassa Casablanca en un espai que esdevindria amb el temps en un dels més emblemàtics de la ciutat. Es localitzà al final de l'actual avinguda dels Sants Patrons en les immediacions de la Plaça de la Generalitat. Juan Guardiola, propietari del Teatre Cervantes i del Giner, alçaria la nova terrassa amb la finalitat de projectar sobre la pantalla de la mateixa cine durant els mesos d'estiu. Però eixa funció derivaria en una altra més ampla i això fins a l'extrem de convertir-se en teatre a l'aire lliure i en lloc per a la representació d'activitats culturals de tot tipus: actuacions musicals, festival de final de curs de dife-

rents centres educatius, etc... La Terrassa Casablanca va romandre en peu fins a finals de gener de 1976 quan, a colps de piquetes, va desaparèixer després d'haver prestat servici durant més de trenta anys. Sobre el seu solar es van construir blocs d'edificis.

Personatges alzirenys o vinculats amb la ciutat relacionats amb el teatre al llarg de la història bé com a autors, directors, actrius i actors, han sigut, entre altres, el dramaturg Francesc Palanca i Roca, els actors Francesc Chordà, Vicent Aledón, Arturo Masiá, Enrique Pellicer i Joan Marco, la reconeguda Elisa Ramírez i, més recentment, José Antonio Martínez i el grup de teatre La Tarumba, Carles Alberola i Àlex Gadea.

1.2 EL CINEMA

La primera notícia que tenim de projeccions cinematogràfiques a la ciutat es remunta a l'any 1903. Eixe any, concretament el 10 de març, s'instal·là a la plaça de Santa Caterina "un barracón cinematográfico" en el qual es projectaren pel·lícules. Una part del que es va recaptar es va destinar als centres benèfics de la localitat. Sabem també que el 30 de novembre de 1912 l'ajuntament acordà autoritzar l'atorgament d'escriptura per tal que en el carrer del Xúquer es poguera instal·lar un cinematògraf, si bé no hem pogut confirmar que el que sembla que era un projecte acabara materialitzant-se.

Els Cines Reyno i Colón

Tot i que ja hem assenyalat el fet de que en uns determinats moments –primeries del segle XX- els teatres de la ciutat es van reconvertir i les seues instal·lacions van servir per a la projecció de cine (cas del Gran Teatre, del Giner al menys des de 1912 i fins a 1965 -que en 1934 va condicionar a l'aire lliure en la part posterior de l'edifici que donava al riu un espai per a projectar cine d'estiu: la posteriorment anomenada Terrassa Casablanca-, del Cervantes -que va ser on el 7 de març de 1931 s'estrenà amb gran èxit de públic el primer aparell de cine sonor de la ciutat- fins a 1968, del Serrano al menys des de 1912, que amb posterioritat s'anome-

*Cine Reyno.
Les instal·lacions
s'inauguraren el 6 de febrer
de 1964. (Alzira. Crònica
del siglo XX (1956-1970),
A. Lairón, pp. 118-119.*

naria del Frente de Juventudes,, etc...), la primera sala cinematogràfica que es va construir ex professo per a cine a la ciutat va ser la que s'alçà en els baixos de l'edifici Mayvi (Morell, Arbona i Companyia), una construcció emblemàtica pel que representà de senyal, de símbol, del progrés i del desenvolupament urbanístic que aleshores vivia la ciutat, i que va rebre el mateix nom que el de la plaça on s'ubicà: la del Regne, això sí en castellà i amb i grega: Reyno. Es va inaugurar el 6 de febrer de 1964. A penes uns mesos després, el 30 d'octubre, obria les seues portes al públic al final del carrer Major de Santa Caterina, sobre el solar de l'antic Hotel-Café Colón, el cine Colón, propietat de Juan Bautista Soler i Eugenio Omar-rementería. Per eixes mateixes dates es va construir en els baixos d'un edifici de 42 vivendes en el carrer prolongació de Camilo Dolz i de l'Ángel del Alcázar, l'actual Sequier Jaume d'Olit, el que s'anomenaria Cine Salomón que seria inaugurat per les autoritats locals el 4 de desembre de 1965.

De la mà de la Parròquia de la Mare de Déu del Lluch i aprofitant el local de que disposava junt al temple, al carrer del Doctor Llansol, es posà en funcionament a principis de 1977 el Cine Salón Parroquial Virgen del Lluch, amb una programació destinada als més menuts d'acord amb la moral cristiana. Les sessions tenien lloc els dissabtes, diumenges i dies festius.

Tots quatre van patir les conseqüències de la "pantanada" pel trencament de la presa de Tous. De fet, els dos últims no tornaren a obrir les seues portes mai més.

L'any 2001 -concretament el 6 de juliol- s'inaugurava en la carretera d'Albalat el complex d'oci El Punt de la Ribera amb deu sales de cine amb diferent capacitat d'espectadors. Es tracta de l'únic centre (llevat del Cine-Club Alzira que funciona a la Casa de la Cultura) que realitza projeccions cinematogràfiques a la ciutat diàriament en l'actualitat.

Pel que fa a les terrasses d'estiu, on es projectaven pel·lícules mentre la família sopava, cal assenyalar que la Casablanca va funcionar entre els anys quaranta i mitjans del setanta del segle XX; que l'anomenada Terrassa Piscina, propietat d'Enrique Pous Tarín, al carrer de l'Hort dels frares, on hui s'alça la Biblioteca Municipal a la plaça de les Lletres Valencianes, estigué funcionant entre 1944 i 1979. En la mateixa es representaren també a més a més vetlades teatrals i se celebraren competicions esportives, combats de boxeig, actuacions musicals, balls i revetles i que a l'anomenat Cine-Terrassa Monterrey -al recinte del Camp d'Esports del Frente de Juventudes (l'actual Estadi de Venècia)- es projectaren també pel·lícules cinematogràfiques durant els anys sixty, setanta i part dels huitanta del segle passat.

Cal destacar que l'any 1927 es van filmar a la ciutat imatges per a una pel·lícula de caràcter patriòtic titulada "Heroismo Español" i que més recentment diferents espais de la localitat (el barri de la Vila, el Gran Teatre, el Cercle Alzireny, etc.) han servit per al rodatge de films com ara *Biba la Banda* (1987), *Tranvía a la Malvarrosa* (1997), *Entre Naranjos* (1998) o *Neckan* (2013) per posar uns exemples.

1.3 LA MÚSICA

Al llarg de la seua història Alzira ha comptat amb diferents entitats i agrupacions que han contribuït a difondre l'art que organitza i combina els sons i el silenci utilitzant els principis fonamentals de la melodia, l'harmonia i el ritme.

Una aproximació a la historia de la música a Alzira passa per tractar dels joglars, dels organistes i de les capelles de música, de les bandes, de les rondalles i dels distints conjunts i grups musicals que han existit a la localitat.

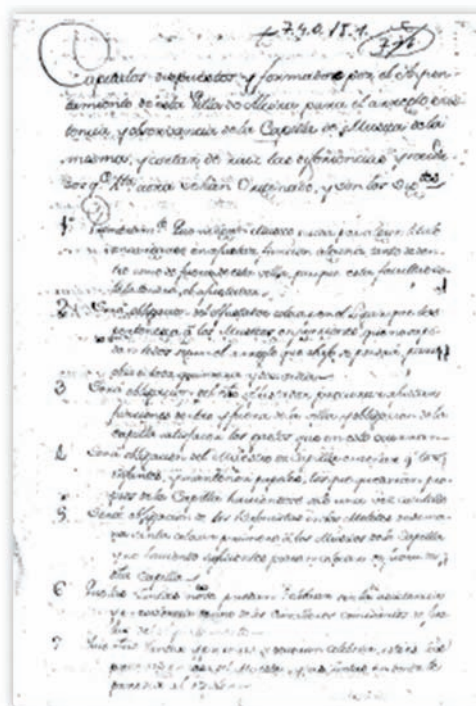
Pel que fa a la Capella de Música cal assenyalar que a l'Arxiu Municipal es conserva un document de l'any 1781 que ens assabenta de l'establiment d'uns capítols "dispuestos y formados por el Ayuntamiento de esta villa para el arreglo, existencia y observancia de la Capilla de Música de la misma" que es va tindre necessitat de fer –i pareix evident que va ser per això- per tal de corregir les desavenències –"las diferencias" diu el document- que es donaven entre els integrants de la capella. Vol dir açò que la Capella de Música de la vila ja existia abans de la data citada i que el que es pretenia era ara, amb els nous capítols, detindre la indisciplina que es patia.

Una capella de música, tal i com s'entenia en les edats Mitjana i Moderna, era bàsicament una estructura organitzativa que possibilitava l'existència de música en una institució determinada.

Al segle XVIII tota vila o ciutat que es preara posseïa i mantenia una capella de música i Alzira era, per eixes dates, juntament amb València i Xàtiva la població més important del que seria província a partir de 1833 atenent a la seua població i riquesa.

Músics i cantors, instrumentistes i vocalistes dirigits per un mestre –l'anomenat mestre de capella- participaven en les funcions solemnes, pràcticament totes religioses, que en el transcurs de l'any es celebraven a la vila.

La capella de música de la vila la componien per eixes dates, inclòs el mestre mossén Rafael Asensi, quinze persones: un violí primer i un violí segon, tres trompes i baixons, un acompanyant de contrabaix i violó, un baix de primer cor, un tenor de primer cor i baix quart, un alt de primer cor i tercer violí, un tiple de primer cor, un baix de segon cor, un tenor de segon cor i tres tiples de segon cor.

Capítols de la Capella de Música d'Alzira de 1781 (Arxiu Municipal d'Alzira)

El 13 d'octubre de 1781 Juan Manuel de Yangües, escrivà municipal, donava fe dels capítols i els signà per part del municipi en prova de conformitat. Però sembla que tot i que els capítols s'havien aprovat, amb el temps no acabaven de ser observats degudament perquè l'agost de 1788 el mateix Rafael Asensi, cabiscol de Santa Caterina, es va dirigir a les autoritats municipals per tal d'exigir que els individus que la conformaven observaren de manera obligada els capítols.

Passen els anys i s'extingeix la capella. Sembla que seran alguns dels descendents d'aquells que l'havien conformat i dels que havien format part de la Milícia Nacional de la vila, braç armat de la burgesia local en la seua lluita contra l'Antic Règim, que aplegà a reunir a Alzira el maig de 1843, 850 hòmens, un nombre molt considerable dins del conjunt de la població i que comptava amb una banda de música, els qui conformaren les primeres agrupacions bandístiques amb que comptarà la localitat.

De la Milícia Nacional de la vila sabem que en 1842 comptava amb una banda de tambors, trompetes i cornetes, que en 1843 el primer Batalló de la Milícia tenia banda de música i que cada any havia de fer front a les despeses d'esta.

Les primeres bandes de música d'Alzira

La primera banda de música de la vila s'anomenarà Banda Militar Municipal. Els seus precedents cal posar-los en relació amb l'extingida Banda de la Milícia Nacional de la localitat.

El 13 de febrer de 1841 l'Ajuntament acordà nomenar director –“músic major”- de la banda a Antonio Pires i fixar el lloc per a l'aprenentatge dels músics les dependències de la capella o ermita de la Mare de Déu del Sufragi. El 20 de març d'eixe mateix any l'Ajuntament acordà formalitzar la contractació amb la banda recentment creada, que s'entendria “del Batallón Milícia Nacional de esta villa”. Les despeses que va generar la formació de la nova banda van ser pagades en un primer moment pel fons de la Milícia Nacional i, posteriorment, per l'Ajuntament. Però ben aviat sorgirien els primers problemes. L'any 1844 el municipi nomenà com a director “de la música de esta villa” al sogorbí José Silvestre Tortajada que cinc anys després la va deixar i va ser substituït per

José Andreu Domingo. Andreu formà durant diuit anys els músics alzirenyes. En morir es va nomenar director a Tomàs Reig Arpa. L'any 1862 la corporació municipal aprovà el Reglament per al règim de la banda de música militar de la vila. Passen els anys i la banda va progressant. L'any 1879 es nomenà director a un prestigiós músic: Enrique García Balanzá que actuaria com a tal fins a finals de l'any 1890.

Reglament de la Banda Militar d'Alzira de l'any 1877 (Arxiu Municipal d'Alzira)

L'any 1881 l'Ajuntament autoritzà a Diego Giménez la creació d'un centre per a l'estudi i ensenyament de la música en la ciutat i poc després naixeria una nova entitat: el Centro Instructivo Musical.

L'any 1886 la Banda Municipal va participar en el I Certamen de la Fira de Juliol de València i la seua activitat no es limitava solament a participar en les solemnitats cíviques i religioses habituals. D'acord amb la societat Círculo Alcireño i l'Ajuntament oferien "serenatas" tots els diumenges en els mesos de bon oratge a l'aleshores plaça de sant Agustí, l'actual plaça Major.

L'any 1891 es va nomenar director de la banda a l'alzireny Antonio Gallach Marzal. A finals de 1894 l'agrupació estava composta per 36 músics i el maig de l'any següent l'Ajuntament aprovà el seu reglament.

A primers de febrer de l'any 1900 es va fundar la "Lira Alcireña". A partir d'eixe moment la ciutat comptarà amb dos bandes: la Municipal i esta que a l'any següent actuaria com a banda de la brigada de bombers de la ciutat. I el 18 de setembre de 1902 es presentava encara una nova societat musical: "La Sucro", que seria, per tant, la tercera agrupació musical de la ciutat per eixes dates.

De l'any 1910 és la primera notícia d'una nova agrupació musical: "El Pentagrama" a la qual s'unirà posteriorment una nova banda: "La Sucro". Ambdues, conjuntament, actuaran pel 1917.

L'any 1917 la ciutat comptava amb dues bandes de música.

L'any 1920 a instàncies de l'alcalde de la ciutat es disoldran les dos agrupacions musicals de la localitat amb la finalitat de crear-ne una que tinga caràcter municipal.

El 16 d'agost el consistori aprova per unanimitat crear la Banda Municipal de Música i aprova el seu reglament i subvencionar les seues despeses. Alguna cosa degué d'ocórrer i no degué de formalitzar-se la creació quan l'any 1922 l'Ajuntament es plantejà novament la fundació d'una Banda Municipal i seguir les dos que hi havien. Sembla que va desaparèixer "La Lira" i que, a partir de llavors, "La Sucro" serà coneguda com "La Vella". "El Pentagrama" seguia existint en 1923. I en 1924, concretament el 12 de novembre, presentava en Govern Civil el seu reglament la "Unión Musical de Alcira", entitat que fixà el seu domicili social al

Programa d'un concert celebrat en 1929 al Gran Teatre (Alcira. Crónica del siglo XX (1926-1940), A. Lairón, p. 57.

nº21 del carrer Mendizábal. No degué quallar massa la cosa quan el 2 d'abril de 1925 l'Ajuntament acordà accedir al que li havien sol·licitat els components d'eixa banda recentment creada i aprovava crear la Banda Municipal d'Alzira que funcionaria d'acord amb les condicions aprovades pel consistori en la mateixa sessió. Es va nomenar director amb caràcter interí al qui ho havia sigut de l'esementada societat: Luís Esteve Larraga. La banda participà en 1926 en el Gran Festival de Música que tingué lloc en la Plaça de Bous de la ciutat a benefici dels centres benèfics de la localitat junt a altres cinc bandes. Eixe mateix any l'Ajuntament nomena director de la banda a Juan Bautista Magraner Reig fins a eixe moment director de la Banda Municipal de Sollana. A principis de desembre de 1926 es funda la Sociedad Musical "Peña Taurina". No tenim notícies de la Banda Municipal ni en 1928 ni en 1929. Sabem, això sí, que el 17 d'octubre de 1930 presenta la seua dimissió com a director de l'Escola Municipal de Música Bernardino Araque i que dies després va ser nomenat per a substituir-lo Eduardo Vila. El 2 de març de 1931 es va nomenar director interí de la Banda Municipal a Eduardo Quilez Ferrer. La Banda Municipal participa en alguns dels actes que tenen lloc al voltant de la proclamació de la II República. El 17 de juny l'Ajuntament acorda prescindir dels servicis de Vila i Quiles. A mitjans d'agost de 1931 es va obrir una subscripció pública per a costejar la bandera d'una nova agrupació musical: la Banda Artístico Musical que sabem que va actuar el 14 d'abril de 1932. El 3 de juny de 1933 l'Ajuntament va proveir en propietat la plaça de director de la Banda Municipal de Música a favor de Joaquín Pérez Rodríguez. Eixe director va morir en novembre de 1933. El 5 de maig de 1934 l'Ajuntament va nomenar professor director de la Banda Municipal de Música en propietat a Bernabé Sanchis Porta. En desembre d'eixe any la Banda Municipal va oferir concerts en la Fira de Nadal i en 1935 va participar en la Processó del Divendres Sant. Esclata la Guerra Civil. El 15 d'octubre de 1936 el Consejo de Cultura y Prensa del Comité de Unificación de la UGT-CNT sol·licità a l'Ajuntament l'obertura d'una escola de música per tal de "intensificar la afición a la música y lograr al mismo tiempo que la Banda Proletaria pueda en su día ser lo que esta población merece". Cal pensar que quan el document diu "Banda Proletaria" es referix a la Banda del poble. Però tot pareix indicar que la Banda Municipal es va desfer amb ocasió de la guerra. En finalitzar la Guerra Civil, el 26 de juny de 1939 l'Ajuntament va aprovar les bases per a la creació de la nova Banda Municipal de Música. Per a formar part de la mateixa els aspirants a les diferents places haurien d'acreditar el seu ingrés en la Falange local. Eixe mateix dia es va nomenar director de la Banda, amb caràcter provisional, Luis Esteve Larraga. El 18 de juliol d'eixe any la Banda Municipal es va desplaçar a València i va participar en l'acte central commemoratiu de l'aniversari del Movimiento Nacional. A l'endemà l'Ajuntament va aprovar les bases de constitució de la Banda Municipal de Música que conformarien, a banda del director, un músic major auxiliar de la direcció, quatre músics solistes, vint-i-un músics de primera, deneu de segona i deneu de tercera, en total: 65 places. El 16 d'agost la Banda Municipal va obtindre el primer premi del Concurs de Pasdobles d'Albalat de la Ribera que va reunir a cinc agrupacions musicals. El 3 de gener de 1940 s'aprovaren unes noves bases per a

regir la Banda Municipal de Música i el mateix dia es va separar de la direcció de la Banda al qui ho era per considerar-lo “desafecto a los principios del Movimiento Nacional”. El 15 de febrer va fer la seua presentació al públic, després de la seua reorganització i després de les oposicions celebrades, la nova Banda Municipal de Música. La Banda va fer varies intervencions durant eixe any. L'1 de juliol de 1940 va prendre possessió del càrrec de director de la Banda Municipal de música Carlos Cosmen Bergantiños. El 30 de desembre l'Ajuntament va acordar deixar sense efectes la vigència de les bases per les quals es regia la Banda Municipal i com a conseqüència va cessar a tots els seus components. El 8 de gener de 1941 l'Ajuntament va acordar nomenar per a formar part de la Banda Municipal de música amb caràcter interí a 4 solistes, 12 músics de primera, 5 de segona i 3 de tercera i, amb caràcter eventual, a 15 músics de segona, 15 de tercera, 1 ordenança i 1 arxiver. El 9 de juny de 1941 l'Ajuntament va aprovar el nou Reglament de la Banda Municipal de Música. El 1 de juliol de 1942 va acordar la reparació del temple existent a l'aleshores Plaza del Caudillo on la banda feia algunes actuacions. El 5 de desembre de 1942 el BOP va anunciar la vacant del càrrec de director de la Banda Municipal. El 20 d'abril de 1943 tingué lloc un homenatge a Carlos Cosmen. El 2 d'abril de 1944 *Las Provincias* informava que la prestigiosa revista musical *Ritmo* havia publicat en el seu darrer número una àmplia informació dedicada a la Banda Municipal destacant la gran labor realitzada per Don Carlos. L'1 d'octubre de 1944 el BOE va publicar el nomenament de Matías Grau Aragó com a director de la Banda Municipal. El 10 de gener de 1946 el Ple de l'Ajuntament va requerir al director de la banda per a que formulara un pla de reorganització de la mateixa i a mitjans de febrer es va disoldre la Banda Municipal.

Entre finals de 1948 i primers de 1949 es va constituir la Banda del Frente de Juventudes que va dirigir el mateix Matías Grau que, com les anteriors, va participar en els principals actes festius de la localitat (solemnitats de la Setmana Santa, festa del Corpus, festes de Sant Bernat i de la Mare de Déu del Lluch, així com en esdeveni-

La Banda Municipal d'Alzira i el seu director Carlos Cosmen, 1944 (Alzira y sus fiestas, 1944)

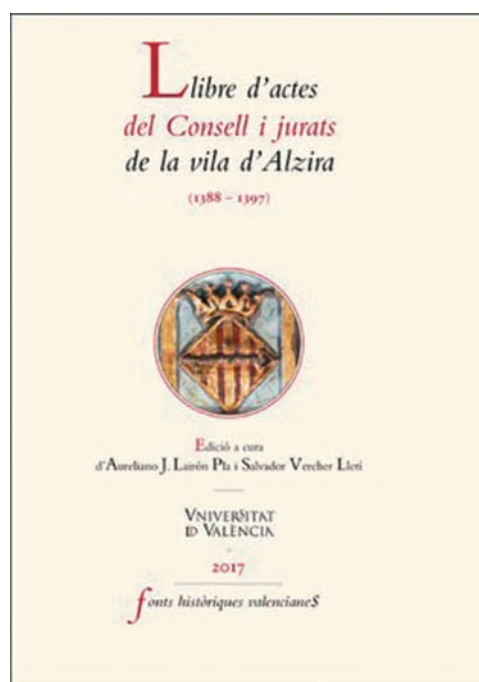
El mestre Miguel Villar González.

ments especials). L'any 1953 es va reorganitzar la banda i es va nomenar director de la mateixa a Miguel Villar González que en 1955 va causar baixa com a director i professor de l'Acadèmia de la Banda per malatia. Sembla que per un espai de temps tornà a dirigir-la Matías Grau i això fins a 1957 en què es va fer càrrec de la mateixa Francisco Ruiz Roldán per un breu espai de temps ja que en 1958 la va dirigir Enrique Sendra i això fins la seua desaparició que tingué lloc poc després ja que no coneixem cap actuació a partir d'eixe mateix any. No tindrem notícia de ninguna altra agrupació musical a la ciutat fins el 22 de novembre de l'any 1966 quan un grup de músics de la localitat que havien format part de la banda de Don Matías es van reunir a instàncies de Miguel Simó i tingueren la iniciativa de formar una nova entitat musical. Anava a nàixer la Societat Musical d'Alzira, de la qual es tractarà en capítol apart.

2. ELS ESPAIS CULTURALS: L'ARXIU, LA BIBLIOTECA, EL MUSEO MUNICIPAL I LA CASA DE LA CULTURA

La ciutat compta amb quatre espais culturals de primer ordre.

L'Arxiu Municipal és el depòsit de la memòria de la ciutat. Es tracta d'un dels arxius valencians de caràcter local on la documentació que s'hi conserva és notable, en part per la importància de la ciutat, i en part per l'antiguitat i la seqüència de les seues sèries documentals. El consistori ha atresorat al llarg de diverses centúries un conjunt de documents relatius a la gestió municipal del seu territori, i altres papers d'institucions ja desaparegudes, que fan que l'arxiu supere l'àmbit purament local per convertir-se en depòsit documental d'abast quasi comarcal. Una ràpida ullada als instruments de descripció reafirma el que diem.

Edició del Llibre dels Actes dels Jurats e Consell més antic de l'Arxiu Municipal d'Alzira.

Del conjunt de la documentació medieval que es custodia a l'Arxiu Municipal, a més dels pergamins que es retrotrauen els més antics a l'època de Jaume I, destaquen les ordinacions, alguns còdexs com el Llibre de Privilegis de la vila, protocols notarials, la sèrie del Justícia en lo Civil, els Privilegis de la Séquia Reial d'Alzira, Padrons de Riquesa, i sobretot la sèrie d'actes del Consell Municipal.

L'Arxiu es localitza al carrer de les Salineres, 1, en la mateixa illa de cases que la Casa Consistorial i consta de tres plantes on els investigadors, els estudiosos i els ciutadans en general poden consultar tot allò que custodia i els pot

interessar. Compta amb una biblioteca auxiliar molt interessant, sala d'investigadors i aparells de reprografia. Bona part de la documentació resta microfilmada i digitalitzada i es pot consultar i reproduir a través dels aparells que hi han allí mateix.

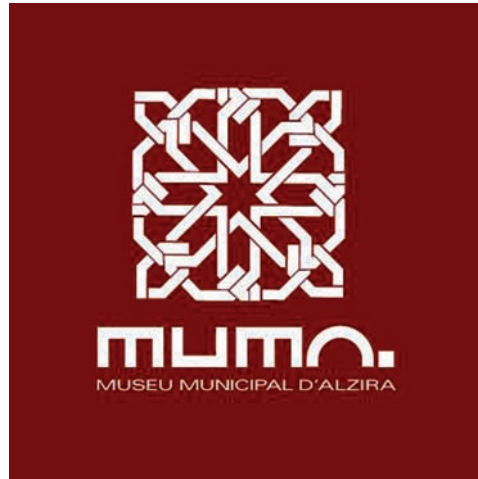
*Arxiu Municipal d'Alzira.
Presentació de documents restaurats.*

L'Arxiu resta dividit en Arxiu Administratiu i en Arxiu Històric i compta a més amb una interessant col·lecció de llibres de festes i amb una Hemeroteca on des dels últims anys es guarden les edicions comarcals dels diaris que s'editen a la província. Al Museu de l'Arxiu es poden admirar cartells de festes, fotografies i documents interessants de la història d'Alzira.

Façana de la Biblioteca Municipal.

La Biblioteca Municipal té els seus precedents en la Biblioteca Popular que es va crear pel govern local de la II República a principis de 1932 i que va ser inaugurada oficialment per les autoritats locals el 14 d'abril de 1933 en l'edifici del antic col·legi dels pares escolapis. La primera bibliotecaria va ser Josefina Cervera Ribera. Després de la Guerra Civil es van fer càrrec de la mateixa José Mª Parra Ballester, Mª Ángeles Ferrer Fontana i Antonia Moreno Costa. El 10 de gener de 1946 el Ple de l'Ajuntament va acordar la creació, amb caràcter definitiu de la Biblioteca que en el mateix edifici i al llarg del temps va ocupar diferents espais. Per tal de fomentar el seu ús i la lectura eixe mateix any es va constituir la Junta Local de la Biblioteca que funcionà de manera irregular fins l'extrem que el 19 de novembre de 1949 el consistori es va plantejar novament la creació i posada en funcionament de la mateixa. L'any 1950 l'Ajuntament va destinar una de les dependències de la planta baixa de les Escoles Pies com a local de la biblioteca "que se projecta crear", sala que va ser habilitada l'any següent en el susdit edifici (ara Centre d'Ensenyament Mitjà i Professional). L'any 1953 es van inaugurar les obres de reforma de la biblioteca. L'any 1982 amb la contractació de la llicenciada Assumpció Perepérez es donà un nou impuls a la biblioteca que va patir les greus conseqüències catastròfiques de la "pantanada de Tous". El 3 d'octubre de 1983, després de les obres de reforma que es van dur a cap després de les inundacions, va obrir de nou les seues portes la biblioteca i ho va fer amb 4.000 volums, pocs per a una ciutat de 40.000 habitants. L'any 1989 s'aprovà inicialment el Reglament de la Biblioteca Pública Municipal que el 1991, va créixer sobre la sala d'exposicions de l'edifici de la Casa de la Cultura, incorporant una biblioteca infantil. El 13 de juliol de l'any 2009 sobre bona part del solar de l'antiga Piscina del carrer Hort dels frares, l'actual plaça de les Lletres Valencianes, començà a construir-se l'actual edifici que va ser inaugurat el 25 de setembre de 2014.

MUMA

Façana del Museu
Municipal.

L'edifici, de 1.934 metres quadrats de superfície útil, consta de quatre plantes. En la planta baixa es troba la recepció, els despatxos, oficines administratives i d'atenció al públic i un espai per a llegir la premsa diària. Al primer pis es troben les publicacions infantils i la bebeteca. Al segon pis els llibres per a adults, el fons local i una zona d'estudi amb cabines, la tercera planta resta destinada per a l'estudi i la quarta per al magatzem. La biblioteca, que reuneix vora 42.000 volums de temàtica variada, organitza diferents activitats culturals, entre elles la fira del llibre, i campanyes de foment de la lectura, presentacions i exposicions al voltant del llibre i vinculades al món editorial i lector.

El Museu Municipal d'Alzira té els seus orígens en l'any 1977 quan el Ple de l'Ajuntament del dia 1 de juny va acordar iniciar un expedient per a la seua creació en l'edifici de les antigues Escoles Pies. El 26 de març de 1978 Norbert Blasco va sol·licitar la seua creació, la cessió d'un local i la creació d'una Junta Patronat. El 21 de juny d'eixe mateix any la Comissió Municipal Permanent de l'Ajuntament va destinar unes dependències de l'actual Casa de la Cultura per a que serviren per a Museu. El 26 de gener de 1979 l'Ajuntament va acordar la creació del Servei del Museu Municipal en el qual es reunirien tots els objectes d'arqueologia trobats pels grups de Missió Rescat de la localitat així com del Patronat i els estatuts del mateix i el 17 de març del mateix any es va inaugurar el Museu de manera provisional. El 20 de novembre de 1980 l'Ajuntament va acordar la creació del Museu, la seua instal·lació en l'edifici de les Escoles Pies i l'aprovació de la seua Junta Administrativa que seria presidida per l'alcalde. Un grup de col·laboradors mamprenqué la tasca de recuperar utensilis per a eixe museu. A l'aula de dibuix de l'antic col·legi dels escolapis tingué lloc entre el 15 i el 25 de juliol de 1982 la I Mostra del Museu Municipal on s'exposaren, entre altres materials, fotografies, útils del camp i d'altres oficis, ensers de la llar i ceràmica. Malauradament molts d'eixos objectes i peces van ser afectades per la "pantanada" d'octubre d'eixe any. El 6 de febrer de 1987 l'Ajuntament acordà iniciar un expedient per a la posada en funcionament del Museu Arqueològic i Etnogràfic Municipal així com per a l'aprovació del seu Reglament. Entre finals de 1991 principis de 1992 el museu va prendre cos i així va obrir les seues portes de manera oficial el 3 de febrer de 1992 al primer pis de la Casa de la Cultura. El Museu seria reconegut com

a tal per la Generalitat Valenciana el 7 de març de 1994. Les instal·lacions del museu eren insuficients per tal d'acollir el material que procedent de donacions, adquisicions, troballes arqueològiques, etc... anava reunint i així es va plantejar el seu canvi d'ubicació. El 19 de desembre de 2008, després de ser convenientment rehabilitada i adequada la coneguda popularment com a "Casa del Empeño" un caseró que es localitza al cor de l'antiga ciutat, al barri de la Vila, s'inaugurava el MUMA que disposa d'una sala d'exposicions temporals, les sales permanents anomenades Teodor Andreu, Cambra i Noves Tendències, un taller de restauració, biblioteca especialitzada, un saló d'actes per a conferències, despatxos i oficines.

Entre els seus fons i col·leccions destaquen la cartografia, la Arqueologia i la Història amb especial menció a la ceràmica de l'època islàmica, l'Etnologia, les Belles Arts (pintura, escultura i ceràmica).

El MUMA difon les seues col·leccions i activitats a través de guies i publicacions periòdiques i acull importants mostres i exposicions d'autors i de peces artístiques de tot tipus.

B. EDUCACIÓ I ENSENYAMENT

De l'educació i de les institucions escolars a Alzira al segle XVIII es van ocupar en el seu moment Diego Gómez, Jesús Marrodán i Aurelià Lairón i ja s'ha donat compte. Ara ens centrarem en el segles XIX, XX i XXI.

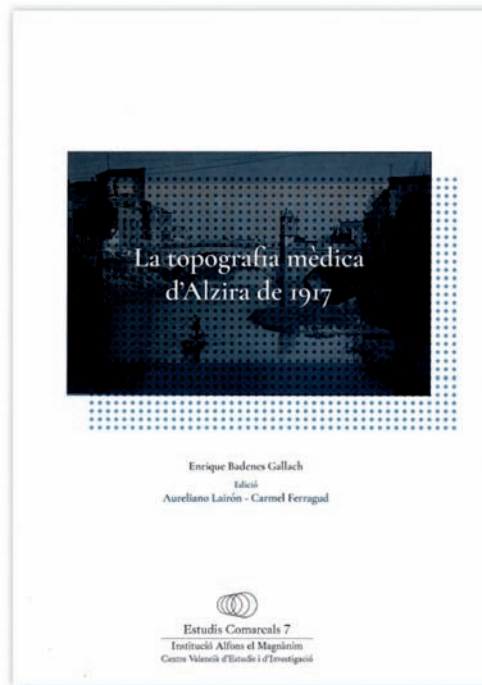
1. LES ESCOLES PÚBLIQUES

L'activitat educativa alzirena en el segle XIX estigué fortament subordinada a allò que decidien les autoritats educatives de la nació, de la província i les locals. Es tractava de vetlar pel compliment de les lleis i de l'adequar funcionament dels centres supervisant les decisions del municipi. Les actes de les reunions de la Comissió Provincial d'Instrucció Primària donen compte de litigis entre l'ajuntament i els mestres, de sol·licituds de creació d'una escola superior d'instrucció primària, de controlar les contribucions de l'ajuntament a la comissió, així com d'observar el compliment de les dotacions de material i els pressupostos dels diferents centres.

Segons assenyala Pasqual Madoz "hay en el arrabal de San Agustín dos escuelas públicas de instrucción primaria para niños y dos para niñas, y una cátedra de latinidad en la villa, costeadas todas de los fondos del común; y otras particulares o privadas; un liceo y un pequeño teatro".

Marrodán i Troncoso, en donar compte dels centres públics d'ensenyança primària, citen l'Escola Superior que el 1840 tenia per director a Miguel Maymó i que, després de diversos avatars, funcionà ininterrompudament entre 1853 i fins a 1868 en què tingué per director a Constantino Moscardó, les escoles elementals de xiquets (una en la vila i

*Topografia Mèdica d'Alzira,
de l'any 1917, d'Enrique
Badenes Gallach.*

l'altra en el raval de Sant Agustí), dos escoles de xiquetes (una en la vila i l'altra en el raval), dos escoles de pàrvuls (una en la vila i l'altra en el raval) i dos escoles de pàrvuls i encara una escola de pàrvules que es va inaugurar en 1850 i es va tancar al curs següent perquè "no han dado resultado alguno y es muy escasa la concurrencia y, además, por bien montadas las de párvulos pueden concurrir a ella las niñas menores de seis años". El 1860 existien a més dos escoles privades dirigides per dos mestres sense títol. Pel 1855 també exercia la docència en una escola privada per a xiquetes la mestra titulada Gracia Mª Costera. El nombre d'escoles existents llavors

a la vila, municipi que per eixes dates comptava amb 13.652 habitants, eren manifestament insuficients i incomplia allò establert per la legislació vigent. Cal reconèixer, no obstant, algunes iniciatives positives per part de l'Ajuntament, com ara la decisió presa l'any 1845 de becar a un jove de la localitat, Jaume Goig, per tal que cursara estudis a l'Escola Normal de Magisteri de València. Amb el temps l'esmentat Goig es convertiria en el primer cronista oficial de la ciutat.

Altres centres educatius foren l'Escola de Música (instal·lada primer al porxe de la Vila i després a l'ermita del Sufragi) i l'Aula de Gramàtica.

Coneixem, entre altres, per al segle XIX (1833 i 1868) els noms dels docents Ramón Alexandre, Serafín Coll, Tomás García, Jaime Goig, Juan Bautista Ibáñez, Miguel Maymó, Constantino Moscardó y Joaquín Tomás i els de les mestres Bernarda Asensi, Joaquina Clari, Gracia Mª Roca, Gracia Mª Tomás y Rosa Mª Tomás.

L'any 1899 l'estat dels immobles on s'impartia l'ensenyança era pel general deficient. Segons l'informe de l'inspector en 1899 sols tres dels edificis "eran capaces y adecuados a sus funciones y solo cuatro de ellos eran de propiedad municipal". L'Aula de Gramàtica o llatinitat va continuar funcionat fins a mitjans dels anys 40 quan es va crear l'Institut de Secundària de València (1846-47), la qual cosa va suposar la seua desaparició donat que l'Ajuntament no la va voler convertir en institut local.

En 1916, segons referix Enrique Badenes existien a la ciutat sis escoles de xiquets i altres tantes de xiquetes, a banda de les que, per compte propi, tenien instal·lades en els seus respectius col·legis les comunitats religioses de les escolopies, els escolapis, les filles de la Caritat (a l'Hospital i a la Casa Beneficència) i les franciscanes (Centre Protector de la dona) de les quals donarem compte.

Crida l'atenció la lamentable situació en què es trobaven els locals de les diferents escoles municipals. Diu Badenes: "Desde que se promulgó el real decreto de 25 de febrero de 1911, por virtud del cual suprimiéronse las auxiliarías de las escuelas, pasando estas a formarla independiente, que las escuelas, en ésta (Alzira), se dan dobles por no ceder el Ayuntamiento el adecuado local, dándose el caso bochornoso de estar dos años sin prestar servicio, por falta de local, una maestra, ejemplo que imitó otra por espacio de un año". En cada escola hi havia aproximadament una matrícula de 70 alumnes, amb un promedi d'assistència diària de 40 i en les dobles de 80. Totes elles es trobaven instal·lades "en casa de viviendas defectuosas con distribución inadecuada, de capacidad harto insuficiente... con pésimos retretes, sin lugares de aseo ni roperos, con un material anticuado..."

L'any 1935 a la ciutat funcionaven l'Institut Elemental de Segona Ensenyança, el Liceo "Luis Vives", l'Acadèmia Mercurio, l'Institut Politècnic de preparació per a carreres especials, els escolapis, la Beneficència, l'Hospital, el Centre Protector de la Dona (franciscanes), les Escolapies, l'Acadèmia Bialcanet, 34 aules (escoles nacionals) i escoles municipals de Música i Dibuix, a banda les instal·lades en barriades extremes i en diferents partides del terme.

2. LES ESCOLES PRIVADES I CONCERTADES

2.1 LES ESCOLES PIES

Entre els anys 1829 i 1834 l'Orde de Sant Josep de Calasanc i l'Ajuntament establiren un conveni i aconseguiren l'autorització necessària per a crear a la vila un col·legi del qual s'encarregarien els pares escolapis. Tingueren que passar no obstant molts anys fins que l'Orde s'establí definitivament en la localitat. En el nou centre s'impartien en principi l'educació primària i el primer grau de la secundària, amb la possibilitat d'ampliació als cursos superiors. Alzira comptava per eixes dates amb més de 16.000 habitants i als seus voltants hi havien viles importants com ara Alberic, Algemés i Carcaixent que també s'hi podrien beneficiar. La inauguració del col·legi, una vegada finalitzades les obres, tingué lloc l'octubre de 1877 i en les seues aules l'ensenyament va ser totalment gratuït. Els escolapis van romandre al centre impartint l'ensenyament fins l'any 1932 en què van abandonar l'edifici que va ser destinat a escoles nacionals. El 18 de setembre d'eixe any l'Ajuntament es va incautar de l'edifici en el qual s'establiria a l'any següent el Centre subvencionat de Segona Ensenyança que va començar a funcionar a finals de novembre de 1933 tot i que oficialment s'inauguraria el 8 de gener de 1934 i rebria eixe mateix any el nom d'Institut Elemental. En finalitzar la Guerra Civil els escolapis van tornar

Gravat de les Escoles Pies
(Hormiga de Oro, 29
de maig de 1885)

a la ciutat i el 1941 comencen a exercir novament la segona ensenyança a l'edifici que havien ocupat anteriorment. I això ho farien fins a 1947 quan decidiren desentendre de l'ensenyament en la ciutat sobre la base de les condicions oferides pel municipi que en cap moment contemplaven la possibilitat de cedir-los la propietat de l'edifici a la qual cosa aspiraven.

2.2 COL·LEGI DE LES ESCOLAPIES

*Alumnes del Col·legi de les
Mares Escolapias.
(Arxiu Municipal d'Alzira)*

Es va fundar l'any 1877 baix l'advocació de la Presentació de Maria, titular de l'oratori del centre que s'establí primerament en una casa que van llogar al carrer de la Ribera del Xúquer (l'actual carrer del Xúquer) on van romandre durant nou anys i, després i fins el seu tancament, entre 1893 i 1949, açò és per espai de cinquanta-sis anys, en un edifici a la llavors plaça de sant Agustí,

6. El col·legi va reunir alumnes de totes les condicions socials i va impartir l'ensenyament Primari que per eixes dates estava dividit en sis graus. A penes quatre mesos de la seua obertura el va visitar el governador civil de la província que "quedó sumamente complacido de la buena marcha del mismo". L'any 1886 la comunitat va abandonar el col·legi en no atendre les autoritats municipals la seua sol·licitud de translladar el centre que havia patit les inundacions, perill que continuava. No obstant les religioses, animades pels lligams adquirits ja amb la ciutat –cal dir que en 1891 set jóvens de la localitat eren religioses escolapias- es plantejaren novament el regrés i així l'any 1893, fruit del mecenatge de Rosa Lahoz, de Manuela Mascarell i de les religioses Rosa i Regina Marco, es tornà a obrir, ara baix el patrocini de san Manuel, màrtir, sense comptar amb ninguna ajuda per part del municipi. El centre amplià les seues instal·lacions en adquirir-se tres cases contigües. L'any 1930 es va establir en el col·legi l'escola nocturna parroquial per a obreres. A partir de 1933 el centre figurà com a "Academia Cultural Alcireña". Cessà la seua activitat escolar el 12 de maig de 1936 en que part de les seues dependències van ser incendiades. El 31 de juliol l'Ajuntament es va incautar del col·legi que va tornar a obrir les seues portes, en acabar la Guerra Civil, l'any 1939. Una certa inestabilitat va marcar la dècada següent, de manera que el centre es va tancar l'any 1949.

2.3 COL·LEGI DE LES FRANCISCANES

Les franciscanes van arribar a la ciutat l'any 1879. Va ser a instàncies del bisbe de València, Antolín Monescillo, quan es va fundar el Centre Protector de la Dona en un immoble del carrer Albornoz amb l'esperit, d'ajudar, recolzar i orientar a les jóvens

que acodien a la ciutat en busca de treball. L'any 1883 les germanes inauguraren el parvulari que s'anomenà de "Nuestra Señora del Buen Consejo" i amb ell iniciaren la seua labor docent. El parvulari, mixte, va anar creixent i es va convertir en el Col·legi de la Puríssima (sols per a xiquetes) que es localitzà al carrer de Santa Llúcia, 36. La labor, reconeguda pels alzirenys, féu que les religioses ampliaren la matrícula i que s'impartiren classes de batxillerant, sent homologat l'any 1956. El col·legi va obrir un internat l'any 1953 i com que les seues instal·lacions no reunien els requisits exigits per la Inspecció d'Ensenyança i s'havien quedat menudes s'adquiriren uns terrenys, en la partida de Tulell on es va alçar el nou col·legi que es va inaugurar l'any 1970. El centre impartix les etapes d'Infantil, Primària, ESO i Batxillerat.

Alumnes del Col·legi de les Mares Franciscanes. (Arxiu Municipal d'Alzira)

2.4 ELS COL·LEGIS DE LES FILLES DE LA CARITAT

Dos són els centres en la ciutat on les Filles de la Caritat de Sant Vicent de Paül, religioses que es van establir a Alzira l'any 1875, van exercir, junt a l'assistència hospitalària i caritativa, l'ensenyament. Un col·legi-parvulari va ser el denominat de "la Milagrosa", en les immediacions de l'Hospital Municipal, l'altre a la Casa Beneficència erigida, gràcies al mecenatge primer de Rosa Garcia Delgado i després de José Fontana Daries, Francisco Crespo i Bernardo Aliño, baix l'advocació dels Sants Patrons Bernat, Maria i Gràcia l'any 1905, al immoble número 20 del carrer Gandia. El rei Alfons XIII va disposar la classificació de l'entitat com a Establiment de Beneficència, la qual cosa dugué aparellada la creació d'un Patronat. El parvulari de "La Milagrosa" deixà de funcionar en la dècada dels sixty del segle XX, en el col·legi dels Sants Patrons segueix exercint-se la docència tot i que ja no són les religioses les que s'ocupen de l'ensenyament, ja que abandonaren el centre l'any 2015, sinò la Fundació Escuela Viva de la Comunitat Valenciana que, això sí, manté idèntic carisma. Al mateix hi ha una aula d'Educació Especial i s'impartix Educació Infantil (Segon Cicle) i Educació Primària.

Pati interior de l'antic Col·legi dels Sants Patrons.

Alumnes del Col·legi dels Sants Patrons.

2.5 EL COL·LEGI DE LES OBRERES DE LA CREU

En 1962 es va fundar a la barriada de l'Alquerieta, en la casa coneguda en la ciutat com "El Hogar acogedor del niño y de la mujer" o "Villa Eucaristía", espai d'oració i d'atenció als més desfavorits de la zona que es va posar en funcionament, després de ser aprovat pel Ministeri de la Governació l'any 1941, una comunitat de l'Institut Secular de les Obreres de la Creu. Aquell "Hogar" ja comptava amb una xicoteta escola que acollia de forma gratuïta a les xiquetes de la barriada, eixa escola va estar a càrrec de la mestra Amada García qui, amb el temps, ingressaria com a obrera. Va ser la precursora per a aconseguir que l'escola esdevinguera en un patronat que se denominaria Sagrada Família. Amb el temps es va construir un nou col·legi adequat a les exigències del moment que va comptar amb l'ajuda tant de la fundadora del "Hogar", Matilde Gimeno, com del Ministeri d'Educació a través de subvencions. El centre passaria a ser subvencionat i ara és un centre concertat que impartix educació Infantil, Primària i Secundària i és un referent en les populoses barriades de l'Alquerieta i la Sagrada Família.

2.6 L'ACADÈMIA XÚQUER

Es va fundar l'any 1939 en quedar la ciutat sense institut. Un grup d'intel·lectuals de la localitat s'agruparen entorn a Joaquín Picazo, prestigiós docent, director de la desapareguda Academia Mercurio i decidiren establir un centre privat, primer en el carrer Major Sant Agustí, 57, i, posteriorment, en el carrer Blasco, 17. En els seus inicis va ser un centre d'ensenyament mitjà on s'impartien classes de batxillerat. Arran la inauguració de l'Institut Josep Maria Parra va passar a ser centre de Primària i, posteriorment, d'EGB. Va ser primer un patronat i després un centre concertat. L'any 1980 el col·legi va passar a ser una cooperativa d'ensenyança i després un centre concertat on s'impartien els nivells d'educació infantil (segon cicle), educació primària i els dos cicles d'ESO. L'any 2016 encetà una nova etapa en traslladar-se a un nou i modern edifici en la partida de Tulell i passar a formar part del Grup Florida, com a cooperativa de segon grau i compartir l'ensenyament amb les cooperatives Florida Universitària i Ninos (Escoles Infantils). El centre impartix educació Infantil, Primària i Secundària.

3. ELS CENTRES DE SEGONA ENSENYANÇA. ELS INSTITUTS

3.1 INSTITUT REI EN JAUME

Els precedents del centre que es localitza al carrer Gandia cal buscar-los en el Col·legi de Segona Ensenyança que es va crear l'any 1933 a l'antic centre regit pels escolapis que esdevingué en Institut Elemental l'any 1934. L'any 1949 l'Ajuntament va acordar sol·licitar del Ministeri d'Educació Nacional la creació d'un Centre d'Ensenyament Mitjà i Professional masculí en la modalitat agrícola-industrial. El centre es va crear, en la modalitat agrícola-ramadera, l'any 1950 i començà a funcionar, dirigit

pel professor Antonio Tormo, poc després en l'antic edifici de les Escoles Pies. L'any 1954 s'aprovà el projecte d'instal·lació del Camp de Pràctiques Agrícoles del centre. L'any 1955 l'Ajuntament va acordar l'adquisició dels terrenys necessaris per a construir de nova planta l'edifici del Institut així com les vivendes per al professorat. L'any 1955 s'inauguraren les instal·lacions del Centre d'Experimentació Agrícola de l'Institut que precisament eixe any va rebre el nom de Rei En Jaume. L'any 1962 s'implantà al centre el batxillerat laboral superior de mecànics agrícoles i conserves vegetals i en 1963 el batxillerat femení en la modalitat administrativa. En 1964 es va fer entrega al municipi del nou centre en la partida de Les Basses, junt a la carretera de Gandia, que es va inaugurar l'11 de gener de 1965, que es va ampliar en la dècada dels setanta del segle XX i on ara mateix impartix la ESO (Ciències), Batxillerat (Humanitats i Ciències Socials i Aprofitament Forestal), Formació Professional Bàsica i Educació Especial (Aula Cil)

3.2 INSTITUT JOSÉ Mª PARRA

A finals de 1962 l'Ajuntament sol·licità al Ministeri d'Educació la instal·lació d'un institut on es pogueren cursar estudis d'ensenyament Mitjà i Superior a la localitat i es va oferir a construir l'edifici amb els seus propis recursos econòmics. En octubre de 1963 el Ministeri va acceptar els terrenys oferits i l'emplaçament del futur centre que

Inauguració oficial el 10 de desembre de 1968 (començà a funcionar abans) de l'Institut Nacional d'Ensenyament Mitjà "Josep Mª Parra" (Fotografia A. Rovira).

s'alçaria en el cor de la barriada, en construcció, de la Sagrada Família. Les obres es van adjudicar en febrer de 1966 i en octubre de 1967 es van iniciar les classes, tot i que la inauguració oficial del centre, amb capacitat per a 1.200 alumnes, tingué lloc el 10 de desembre de 1968. El primer director de l'institut va ser Víctor García de la Concha, amb el temps president de la Real Acadèmia Espanyola de la Llengua. En l'actualitat el centre impartix Batxillerat, ESO, FPB de Perruqueria i Estètica i PAU.

3.3 CIPFP LUÍS SUÑER

L'any 1976 l'industrial alzireny Luis Suñer Sanchis va donar a la ciutat un solar de la seua propietat, en les immediacions de l'Estadi de la UD Alzira, a l'actual Avinguda dels Esports, per a que es construïra un Centre de Formació Professional. L'activitat del centre es va iniciar l'any 1979. En l'actualitat el Centre Integrat Públic de Formació Professional, el primer en les seues característiques de la Comunitat Valenciana, impartix cicles formatius de Grau Superior.

3.4 INSTITUT TULELL

La primera pedra del conegut també com Institut número 4 – ara La Murta – es va col·locar en febrer de 2007. El centre, que es localitza al carrer del professor Bernat Montagud, entrà en funcionament, amb 16 unitats d'ESO i 6 de Batxillerat, el 15 de setembre de 2008.

4. ELS CENTRES UNIVERSITARIS

En tant en quant que capitalitat comarcal la ciutat ha concentrat centres de formació de caràcter supramunicipal que han donat servici no sols als veïns d'Alzira sinò als d'altres pobles de la comarca. Si en un primer moment es desplaçaren a la ciutat nombrosos alumnes per a assistir a les seues classes als instituts, amb posterioritat, ha ocorregut el mateix en implantar-se l'ensenyament universitari. Tres són els centres on s'han cursat i/o es cursen carreres universitàries a Alzira. Donem compte d'ells breument.

4.1 ESCOLA D'INFERMERES DE LA CREU ROJA

*Alumnes
de l'Escola d'Infermeres
de la Creu Roja d'Alzira.*

L'any 1974 s'iniciaren les gestions encaminades a la creació en la ciutat d'una Escola d'ATS de la Creu Roja Espanyola. A l'any següent, autoritzada per la Facultat de Medicina de València i l'Assemblea Suprema de la Institució Benèfica, es creava l'Escola d'Infermeres, que tindria la seua seu en les instal·lacions de l'Hospital Municipal de

Santa Llúcia, junt a l'església de l'Encarnació, on s'impartiren estudis per a l'obtenció del títol d'ATS femení. L'any 1978 es van fer entrega dels seus títols a les joves de la primera promoció, a la qual seguirien dos promocios més. En juny de 1980, per qüestions alienes a l'Assemblea Local, les noves normatives i reglaments, dificultats en les relacions amb la Universitat, etc..., deixà de funcionar l'Escola.

*Façana
de les instal·lacions
del Centre de la UNED.*

4.2 LA UNED

L'1 de juny de 1977 l'Ajuntament de la ciutat va recolzar la proposta de la Mancomunitat de Municipis de la Ribera del Xúquer de sol·licitar la creació d'un centre regional de la Universitat Nacional d'Educació a Distància en la comarca. L'any següent es va decidir la

seua ubicació a Alzira i es va crear oficialment el centre que es va instal·lar en unes dependències anexas a l'Institut de Batxillerat Rei En Jaume. Va ser la primera seu de la UNED en la província.

Al centre alzireny s'impartixen els graus de Dret, Economia, ADE, Educació Social, Psicologia i el Curs d'Accés Directe per a Majors de 25 i 45 anys i per ell han passat, com a conferenciants, importants personalitats de la vida política, social i cultural espanyola.

4.3 UCV

El 25 de maig de 2005 l'Ajuntament de la ciutat acordà la subscripció d'un conveni de col·laboració amb la Universitat Catòlica de València per a la implantació en la ciutat de la UCV. En setembre d'eixe any, en els locals de Pro-Sub s'iniciaven els estudis d'Infermeria que, posteriorment, es vinculari-

Seu "Mare de Déu del Lluch" de la UCV Sant Vicent Màrtir d'Alzira.

en a l'Hospital de la Ribera. L'any 2007 va entrar en funcionament el nou aulari, en un edifici molt innovador, construït en la zona d'expansió de Tulell. Eixes instal·lacions s'ampliaren per tal de donar cabuda a la nova oferta de Magisteri que fins a eixe moment s'havia donat a Carcaixent. L'11 de desembre de 2012 l'arquebisbe Carlos Osoro va beneïr el Campus de la Ribera Alzira-Mare de Déu del Lluch que acull actualment a més d'un miler d'alumnes que estudien els graus de Mestre en Educació Infantil i Primària, Doble Infantil+Primària, Doble Primària+Pedagogia i Doble Magisteri Intercultural, el grau d'Infermeria i els Màsters Universitaris en Infermeria d'Urgències i Emergències i en Cures d'Infermeria Intensiva.

5. L'ESCOLA MUNICIPAL DE DIBUIX. L'ESCOLA D'ARTS I OFICIS

El pintor alzireny Tomàs Parra Albentosa (1851-1880) fundà una acadèmia particular de dibuix que passà posteriorment, en morir ell, a ser municipal i va ser coneguda com a Acadèmia de Belles Arts i/o Escola Municipal de Dibuix. Eixa acadèmia, que es va localitzar al llarg de la història en diferents immobles (al carrer de la Sang, a la Casa Consistorial, a la plaça de Casasús, a l'edifici de les Escoles Pies...), i que va ser dirigida successivament per Vicente Bordes León, Ricardo Fluixà Parra, Ricardo Fluixà Gómez i Joaquín Gómez Perelló, esdevindria amb el temps en l'actual Escola d'Arts Plàstiques Municipal de la Casa de la Cultura que, des de 1990 dirigix Lambert M. Penalba Olivares. La ciutat aspirà a tindre una Escola d'Arts i Oficis i de fet es va col·locar, el 14 de setembre de 1902, la primera pedra d'un edifici que mai no es construiria per falta d'interés i de recursos econòmics.

6. ALTRES CENTRES

Durant la II República la ciutat comptà amb diferents centres educatius privats, per un costat la popular Acadèmia Mercurio, que va dirigir Joaquín Picazo, per altre, després d'abandonar els religiosos de Sant Josep de Calasanz les Escoles Pies, amb un altre centre, la denominada Acadèmia Alcirense de San Bernardo, regida pels escolapis i per un grup de seglars, que va obrir les seues portes l'11 d'octubre de 1934, amb el Liceo Luis Vives, acadèmia d'estudis especials que tingué el seu domicili en el carrer Alcalá Zamora, 28, on s'impartiren estudis de magisteri, comptabilitat, comerç i mecanografia i, encara, l'Acadèmia de Juan Bialcanet. En els quatre centres s'educaren nombrosos jòvens fins a pràcticament l'inici de la Guerra Civil Espanyola.

C. SOCIETAT

Les formes de sociabilitat a Alzira s'han manifestat al llarg de la història, com en tots els llocs, a través de l'agrupació de persones que es vinculaven per temes i interessos comuns. Per una banda la política, per altra els interessos econòmics i professionals, d'altra els treballadors i encara les persones que ho feren per motius de creences religioses, festes, etc...

Si a les èpoques medieval i moderna foren les confraries i els gremis, amb posterioritat, ja en els segles XIX i XX, seran els partits polítics, els col·legis professionals, els sindicats, les associacions religioses, les agrupacions esportives i les entitats festives les que adquiriran en la ciutat un gran protagonisme.

Portada del llibre 1903-2003.
La Casa del Pueblo Alzireña.
Cien años de historia
socialista

1. L'ASSOCIACIONISME POLÍTIC I SINDICAL

La historiadora Pilar Rovira, utilitzant diferents fonts, dona compte dels partits i societats existents a la localitat entre els anys 1883 i 1939. Nosaltres destaquem per la seua importància, anys d'activitat, nombre d'afiliats, el Cercle Catòlic Obrer (fundat l'any 1888), el Cercle Tradicionalista (1895), el Cercle Liberal, el Centre Obrer Socialista (Casa del Poble), la Federació Republicana (Partit Republicà Autonomista) (1920), el Patronat Catòlico-Social (1928), l'Associació de Patrons del Camp (1928), el Partit Socialista

Obrer Espanyol (1930), el Partit Republicà Radical-Socialista (1931), la Joventut Socialista (1931), la Dreta Liberal Republicana (1931), el Sindicat d'Oficis Diversos de la CNT-AIT (fundada l'any 1932), les Joventuts Llibertaries (1932), la Dreta Regional Agrària (1932), el Partit Comunista (1936), la Unió Republicana (1936) i nombrosíssimes societats de treballadors, de tot tipus, adherides a la UGT.

En finalitzar la Guerra Civil els partits i sindicats van ser abolits, i es constituí el partit únic de Falange Tradicionalista i de la JONS amb persones vinculades a la dreta i al règim franquista. Amb la mort del dictador es feren presents novament els partits d'esquerra tradicionals (PSOE i PCE), aparegué la Unió de Centre Democràtic (UCD) i l'extrema dreta a través de Fuerza Nueva que van ser els que van concòrrer a les primeres eleccions municipals que se celebraren el 3 d'abril de 1979. Amb posterioritat participarien en les diferents eleccions altres partits com Aliança Popular (reconvertida en Partit Popular), Unitat del Poble Valencià, Unió Valenciana, Esquerra Unida, PSI, Compromís, etc...

2. L'ASSOCIACIONISME PROFESSIONAL I AGRARI

A finals del segle XIX existien a la ciutat, al menys, el Col·legi d'Advocats d'Alzira, el Sindicat Arroser, el Sindicat "Societat Agrícola" (1892), la Societat d'Obrers "La Constructora" (patronal, 1897), la Societat o Comunitat de Llauradors (1899), de caràcter econòmic-agrícola la Junta Local de Reg de la Séquia Real del Xúquer, la Societat de Assegurances Mutues contra incendis "La Sucro", l'Ateneu Mercantil i Industrial (1910), la Societat "La Emprendedora" (1911), el Sindicat Agrícola Sant Bernat (1918), la Societat Agrícola de Carreters (1920), la Societat de Regs "La Botànica" (1931), en disoldres la Societat Agrícola va nàixer la Cooperativa Agrícola (1939), després Agralco (1964), posteriorment Gruscal (1971) i en 2001, fruit de la fusió entre La Agrícola i Agralco, Alzicoop.

Exposició promoguda per l'Ateneu Mercantil l'any 1915

3. L'ASSOCIACIONISME CULTURAL, ESPORTIU, RECREATIU I FESTIU

A Alzira existien a finals del segle XIX, al menys, el Centre Instructiu Musical (1882) i la Societat d'Instrucció i Recreació "Círculo Alcireño" (1883), i ja en el segle XX la Societat "Lira Alcireña" (1900), la Societat Musical "La Sucro" (1902), la Societat Colombòfila (1903), la Societat Instructiva i Recreativa "El Azahar" (1904), la Sociedad Unión Ciclista Alcireña (1909), la Societat Musical "El Pentagrama" (1910), la AD Alzira (UD) (1922), la Peña Taurina (1927) la Societat Esportiva Alzirenya de

*Escut
de la UD Alzira.*

Tir al colomí (1931) l'Agrupació o Peña Cultural Valencianista (1932) i el Club Local de Bo-xeo (1934). Després de la Guerra Civil es van constituir, entre altres, la Societat Esportiva de Colombicultura Alzirenya (1940), la Societat de Caçadors "San Huberto" (1942), el Club de Futbol "Sucro" (1950), el Centre Excursionista Alzira (1951), el Club Ajedrecista Alcireño

(1955), la Societat Musical d'Alzira (1967), la Societat Alzirenya de Muntanyers, l'Associació d'Ames de Casa (1971), i, a partir de 1940, un munt de comissions falleres que han aplegat fins a 35 en l'actualitat, a més cal assenyalar les diferents comissions de festes de barris i partides (moltes de les quals solemnitzen els seus titulars des de molt abans de la Guerra Civil), així com les festes de Moros i Cristians de La Vila que van iniciar la seua activitat l'any 2001.

4. L'ASSOCIACIONISME RELIGIÓS, BENÈFIC, ASSISTENCIAL I CARITATIU

*Escut de la Junta de
Germandats i Confraries de
la Setmana Santa d'Alzira.*

En torn a l'església i/o a diferents congregacions religioses i oficis van sorgir una sèrie de confraries per tal de retre culte a les seues imatges titulars. La confraria de Sant Bernat s'encarregava, junt al clero, d'organitzar els actes propis en honor del patró de la ciutat i de les seues germanes les santes Maria i Gràcia; hi va haver -encara existix- una Associació de sant Josep del Gremi de Fusters que honorava al sant Patri-

arca, també hi existia una Congregació de Maria Immaculada i sant Lluís Gonzaga, una confraria de la Mare de Déu del Carme, l'Associació Benèfica de la Mare de Déu dels Desemparats, la de la Verge del Perpetu Socors i la de la Verge del Carme. L'any 1910 es va fundar l'Associació de la Medalla Miraculosa del Sant Hospital i a finals de 1928 es va erigir l'Asociación Católico-benèfica de señoras de la Mare de Déu del Lluch, patrona de la ciutat, precedent de l'actual confraria. L'any 1933 es va fundar la Joventut Catòlica i després de la Guerra Civil, en 1954, la Hermandad de Caballeros de Nuestra Señora de la Murta, precedent de l'actual confraria. Pel que fa a la Setmana Santa cal destacar l'existència, abans de la Guerra Civil, de les confraries del Crist en la Columna, de l'Ecce-Homo, de la Mare de Déu del Sufragi i Jesús Natzaré, del Devallament de la Creu, de la Mare de Déu dels Dolors, de la Verge de la Soledat i de la Santa Creu, tot i que alguns passos processionaven sense tindre confraria, cas de l'Oració de Jesús en l'hort i el Sant Sepulcre. Vinculada a les celebracions setmanaseres va ser la Venerable Orde Tercera que tenia la seua seu abans de la Guerra Civil a l'adjudantia de l'Encarnació. Després de la contesa nacional es van fundar la Real Germandat de la Santa Faç del Senyor (1949), la Germandat Esportiva del

Sant Expoli (1950) que sumà posteriorment (1975) a la Verge del Perdó, la Confraria del Prendiment del Senyor (1952) que incorporà en 1972 a la Verge de l'Esperança, la Germandat de Cavallers de Crist Crucificat en l'Agonia (1955), la Confraria de la Coronació d'espines (1960), la Germandat de la Santa Cena (1966), la Confraria del Sant Calze (1984), la Germandat de Maria Mare (1986) i la Germandat de Maria Magdalena camí del Sepulcre del Senyor (1993). L'any 1979 es va constituir un ens per a aglutinar a totes les associacions pietistes setmanaseres i així va nàixer la Junta de Germandats i Confraries de la Semana Santa d'Alzira.

Cal assenyalar també que a principis del segle XX ja existia l'Assemblea local de la Creu Roja, institució de caràcter assistencial, benèfic i social que va desaparèixer poc abans de la Guerra Civil i que es va refundar l'any 1973.

5. LES CELEBRACIONS FESTIVES I RELIGIOSES

Entre les celebracions festives més importants de la ciutat en els dos últims segles hi ha que destacar la festa del patró, la de la Setmana Santa i, ja en el segle XX, la de les Falles. La festa de Corpus Christi, la principal de la vila fins al segle XVIII, va decaure de manera que deixà de tindre la importància que havia assolit en l'Edat Moderna. Les festes de Sant Bernat, a banda dels actes religiosos, en els quals intervenien les confraries i els gremis amb les seues danses, consistien en una fira on es venien els productes més diversos, concerts musicals, a sovint de corregudes de bous, la instal·lació de la tòmbola benèfica, castells de focs artificials, etc.... L'afició als bous ja existia a la vila, segons tenim documentat, al segle XVIII, tot i que les corregudes se celebraven esporàdicament. El municipi obtenia el corresponent permís reial per tal de poder muntar l'estructura de fusta a l'espaiosa plaça del raval de sant Agustí. Alzira comptà amb una de les millors places de bous de fusta de la Comunitat Valenciana. Ja hem assenyalat sobre les confraries de Setmana Santa. Les principals celebracions que recorden la passió, mort i resurrecció de Crist tenien lloc el Divendres de Dolors amb l'encontre entre els passos del Devallament de la Creu i la Mare de Déu dels Dolors, i el Dijous i, sobretot, el Divendres Sant amb una multitudinària processó. La cavalcada dels Reis Mags es va celebrar per primera vegada l'any 1928 en què va ser organitzada pel setmanari local *El Heraldo de Alcira*. Pel que fa a les falles, tot i que la primera notícia de la plantà d'un monument a la ciutat correspon a l'any 1889, el ben cert és que la festa no va arrelar fins als anys vint i trenta del segle XX quan es van plantar monuments a la plaça d'Emilio Castelar (1927, 1928 i 1931), per la Penya Cascabel, davant la replaceta del Café Colón (1930), o pels veïns del carrer de l'Unió (1933, 1934 i 1935). Després de la Guerra Civil plantaren monument les comissions de Sant Joan i de la plaça del Caudillo i, posteriorment, ho farien altres com Doctor Ferran, el Mercat, la Plaça de Colom, etc.... Però serà a partir de 1943 i, sobretot, amb la constitució de la Junta Local Fallera, l'ens aglutinador de totes les comissions falleres del poble, quan la festa anirà reialment a més fins aconseguir l'esplendor actual. La ciutat és la segona potència del món en falles pel nombre de comissions i monuments que planta.

Uns anys conflictius d'enfrontament marià (1955-1978)

L'any 1954 es va fundar la Germandat de Cavallers de la Mare de Déu de la Murta, que va tindre com a objectiu recuperar el culte en la històrica advocació mariana titular de l'antic monestir jerònim. Fins a eixe moment ningú questionava el patronatge marià sobre la ciutat de la Mare de Déu del Lluch, tinguda per patrona popular des de feia dècades. Cinc mesos després de l'erecció canònica per l'arquebisbe Olaechea de la nova Germandat començà una pol·lèmica pel motiu del patronatge (la Verge de la Murta havia sigut proclamada "Compatrona" per l'Ajuntament en 1893. Documents anteriors dels anys 1835, 1887, 1891 i 1892 donaven compte que els alzireny tenien per Patrona a la Mare de Déu del Lluch) que mantindria enfrontades a les dos confraries marianes fins l'any 1978, quan la Santa Seu prengué la determinació de confirmar el patronatge popular –donant-li validesa canònica– de la Mare de Déu del Lluch.

6. ELS ESPAIS DE L'ASSOCIACIONISME

El caràcter i les inquietuds de la gent han dut la necessitat de crear espais per a la convivència on es tracta sobre els temes que afecten a un conjunt de persones amb preocupacions i interessos semblants. Els propietaris (independentment de l'activitat: agrària, industrial, comercial, etc...) s'agruparen en torn al Círculo Alcireño i a l'Ateneu Mercantil i Industrial, els treballadors entorn a la Casa del Poble i als sindicats obrers com la UGT, la CNT i, més tard, CCOO i CSIF, els llauradors entorn als sindicats ja citats en estes mateixes pàgines i, més tardiamment, als voltant de la Cooperativa La Agrícola, de la Agralco i la Gruscal, els polítics entorn a les seus de les formacions polítiques existents en les diferents èpoques, etc...

6.1 EL CIRCULO ALCIREÑO

L'any 1883, un grup de ciutadans que havien fundat deu anys abans l'anomenat "Gran Circo Gallístico Alcireño" decidiren crear una societat amb la finalitat, entre altres,

Escut del
Cercle Alzireny

de "proporcionar esparcimiento y solaz a sus individuos, mediante los entretenimientos y diversiones propias de la buena sociedad, prohibiendo todo acto que tuviera tendencia política y toda discusión religiosa y estableciendo en sus salones, conferencias científicas, artísticas o literarias". La Societat va alçar un bell edifici que es va anar ampliant amb el temps i el dotà dels instruments i de les condicions adequades per a poder desenvolupar convenientment la seua labor.

6.2 ELS ESTABLIMENTS BENÈFICS I ASSISTENCIALS

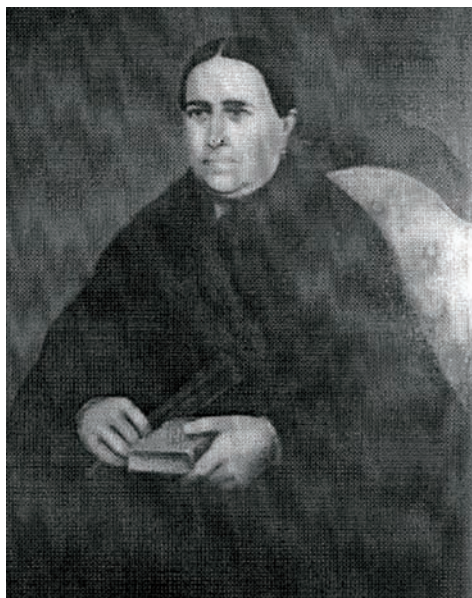
(L'Asil, la Casa Beneficència, el Menjador de pobres, l'Hospital Municipal, l'Ambulatori, els Centres de Salut, l'Hospital Comarcal)

Són diferents els establiments de tipus assistencial i benèfic amb els quals ha comptat la ciutat al llarg de la seua història. Alguns ja han desaparegut (cas de l'Hospital Municipal de Sant Llúcia) i altres van tindre una vida efímera (El Menjador de Pobres, una mena de Casa de Caritat).

L'Asil regit per la Congregació de les Germanetes d'Ancians Desemparats fundat per Santa Teresa de Jesús Jornet Ibars es va instal·lar a la ciutat l'any 1883. La fundació va ser gestionada per León Gadea, rector de la parròquia de Santa Caterina, i comptà amb el suport de l'aleshores alcalde Juan Redal. Durant més de huitanta anys tingué la seua seu a la coneguda com a "Casa de les Primícies", un immoble del carrer sant Roc, enfront mateix de la Casa Consistorial. El pas dels anys i el nombre dels assilats van fer necessària la construcció d'un nou edifici, l'actual de l'avinguda Lluís Suñer, que ocupa tota una illa de cases, que es va inaugurar el 21 de juny de 1967 i ha sigut ampliat amb el temps. Gran mecenes de l'obra va ser l'industrial alzireny Lluís Suñer Sanchis.

La Casa Beneficència es va crear, prenent en consideració una resolució de la Junta Local de Beneficència, l'any 1904, si bé seria en l'estiu de l'any següent quan es va autoritzar la seua constitució definitiva. Es va establir a la casa número 20 del carrer Gandia, cedida gratuïtament per Bernardo Aliño, albacea de Ricardo Romero, amb les propietats donades per Rosa García (un hort i quinze camps), Francisco Crespo i una quantitat assignada en el Pressupost Municipal per l'Ajuntament. El rei Alfons XIII va disposar la seua classificació com establiment benèfic la qual cosa va dur aparellada la creació d'un Patronat. El centre, que du el nom dels patrons de la ciutat, ampliat amb el temps, ha sigut atés fins no fa massa anys per les Filles de la Caritat de Sant Vicent de Paül, encarregades tant de l'educació com de les necessitats dels allí acollits.

El Menjador de Pobres. L'11 de juny de 1932 al sí del consistori es va conformar una comissió per fer possible la constitució en la ciutat d'una Associació de Caritat. A penes uns dies després, el 25 de juny, es va inaugurar a les dependències de l'Hospital Municipal el Menjador de l'associació. Entre les seues finalitats estigué la supressió de la medicitat mitjançant la prestació d'auxili als pobres que no tenien altre mig de sustent que el seu treball per-

Rosa García,
mecenes de la Casa
Beneficència d'Alzira

Centre de Salut
Sants Patrons

sonal i que estaven impossibilitats de fer-ho per raó d'enfermetat, malaltia o defecte físic. El Menjador, que es va nodrir amb les aportacions voluntàries dels seus subscriptors i que va atendre a veïns de la ciutat i a persones de pas, va subministrar l'any 1935 al voltant de 15.000 dinars i sopars per a adults i 14.434 menjars i sopars per a xiquets. Deixà de prestar les seues funcions en començar la Guerra Civil.

L'Hospital Municipal de Santa Llúcia va canviar el seu emplaçament en el segle XIX a l'antic convent dels pares caputxins després que aquell passara a ser propietat de l'Estat i aquell el cedira més tard a l'Ajuntament. El trasllat des de la vila al raval es va dur a terme l'any 1845. L'1 de gener de 1876 començaren a encarregar-se de la cura de l'hospital les Filles de la Caritat de Sant Vicent de Paül. L'Hospital va ser transferit l'1 de gener de 1994 a la Generalitat Valenciana i deixà de prestar la seua labor el 31 de desembre de 1998 amb l'obertura de l'Hospital Comarcal de la Ribera. De l'activitat del centre entre 1967 i 1997 donen compte Guillem Lera Perales i Guillem Lera Calatayud en un recent i complet estudi.

L'Ambulatori "Sants Patrons" es va inaugurar l'any 1967 a l'aleshores carrer de José Antonio, 58 pel ministre de Treball i va substituir l'antic instal·lat a la coneguda Casa de Magraner en el carrer Sant Roc. L'edifici, de quatre plantes, atés per quaranta facultatius, prestà servici a la ciutat i a la comarca i en quedar antic va ser enderrocat en febrer de 2004, sent substituït per l'actual Centre de Salut que es va posar en funcionament a principis de 2006.

El Centre de Salut del carrer la Pau, segon ambulatori de la ciutat, es va posar en funcionament en abril de 1992. Es tracta d'un edifici de planta baixa i tres altures que dona servici a bona part de la població.

6.3 ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ SOCIAL: PREMSA, RÀDIO, TELEVISIÓ, PREMSA DIGITAL

Al llarg de la seua història Alzira ha comptat amb diferents mitjans de comunicació escrits. L'establiment a la nostra ciutat d'indústries tipogràfiques (José Muñoz, Tomás Lacasa, Baldomero Cuenca, Tomás Navarro, Salvador Lledó, Gráficas Express, Gráficas Alcira, etc...) possibilità l'aparició d'eixes publicacions que, en general, ho foren de partits polítics, agrupacions professionals, sindicats, associacions religioses, quan no d'empreses dedicades a la informació, etc.

D'entre la premsa periòdica que veié la llum a la nostra ciutat en els segles XIX i XX destaquem els setmanaris *El Eco del Júcar* (1881-1884), *Las Vacaciones* (1888),

El Borinot (1889-1890 i 1909), *La Unión Republicana* (1894), *El Agente de Negocios* (1898), *El Júcar* (1899), *Eco de la Ribera* (1899), *El Ideal* (1899), *La Voz de la Ribera* (1900), *La Libertad* (1900), *La Cruzada* (1900-1902), *La Lucha* (1901-1902), *El Defensor* (1903-1904), *La Verdad* (1904), *El Ramàs* (1904), *El Ramasot* (1904), *La Murga* (1908), *La Acción* (1908), *Patria Chica* (1908-1911), *El Joven Radical* (1911), *Patria Nueva* (1912), *El Bombo* (1913), *Entre Naranjos* (1913), *Fraternidad* (1919-1921), *Igualdad* (1920), *El Defensor del Obrero* (1920-1922), *Ba-Ta-Clan* (1922), *Fraternidad* (1924), *El Heraldo de Alcira* (1924-1928), *La Metrala* (1924), *Publicidad* (1924), *El Riberense* (1925), *El Monitor* (1927), *El Heraldo de la Ribera* (1928-1929), *Fraternidad* (1930-1933), *Unidad* (1937-1939), *Alcira Cartelera* (1961-1964), *La Voz del Júcar* (1971-1972) i *Ecos de la Ribera* (1983-1984) els quinzenaris *Voz Agraria* (1932-1933), *El Heraldo de Alcira* (1963-1964), *Ribera 15 días* (1996-2004) i *Tot l'Esport* (2005-2006), els mensuals *El Obrero Ilustrado* (1908), *Patria y Escultismo* (1918), *Alzira Actualidad* (1997-1998) i *Al Cor* (2001-2009) i les revistes trimestrals *Xúcar* (1935-1936) i *Murta* (1953-1957). Les publicacions que s'editen ara mateix en format paper són El quinzenal *El Alfil* (des de 1989), el mensual *RiberaNews* (des de 2015), la revista trimestral *El Volteig* (des de 1995) i la revista anual *Algezira Xúcar*, les dos primeres tracten sobre l'actualitat local i comarcal en general, la penúltima sobre l'església d'Alzira i, particularment sobre les activitats i vida de la parròquia de Santa Caterina i l'última sobre història, geografia, art, tradicions i costums de la localitat. També es publica la revista d'estudis d'història local *Algezira Xúcar* que dirigeix el cronista de la ciutat, Aurelià Lairón.

Catàleg de les Publicacions
periòdiques d'Alzira
(1856-1976)

Les edicions comarcals dels diaris valencians

Tant *Levante-EMV* com *Las Provincias* tenen oberta delegació en la ciutat. Des d'elles cobrixen a la perfecció la informació que es genera en Alzira i en la resta de pobles de la comarca, per a la qual cosa compten amb una extensa xarxa de corresponsals. *Levante-EMV* va obrir la seua delegació el 21 de maig de 1988 i *Las Provincias* que a més a més cobrix des de la ciutat la informació de les comarques limítrofs de la Costera, la Canal de Navarrés i la Vall d'Albaida, ho fa des del 15 de novembre de 1990.

Cartell commemoratiu del
25 aniversari de l'emissora
Radio Alcira de la
cadena SER.

La Voz de Alcira,
de la cadena COPE.

La ràdio

Un dels mitjans de comunicació social més arrelats a la ciutat i la seua comarca és el de la ràdio. A Alzira hi ha una tradició pel que fa a eixe mitjà. La primera emissora de la ciutat, Radio Alcira, es va fundar l'any 1934 i s'inaugurà el mes de desembre d'aquell mateix any. El seu primer director fou Juan Ortega Vicente. L'emissora va pertànyer a la cadena SER fins que deixà d'emetre, després de 56 anys, el 30 de novembre de 1990. Els seus estudis es van localitzar primer a la Plaça Major i, després, a la Plaça del Regne. Es tractava d'una ràdio comercial, d'entreteniment i informativa que tingué molta audiència en la ciutat i en els pobles de la Ribera. L'any 1956 va iniciar les seues emissions radiofòniques una altra emissora: La Voz de Alcira, de la cadena COPE, els seus equips de transmissió estaven enclavats a la Muntanyeta de Ríos i els estudis i oficines a l'actual carrer Gandia, 24. La gran cobertura de l'emissora feu audible les seues emissions en tota la Comunitat Valenciana i inclús a les Illes Balears i algunes comarques d'Albacete, Tarragona i Conca. Deixà d'emetre l'1 de juliol de 1965. L'any 1984 començà a emetre una nova

emissora: Radiocolor Alzira, propietat de l'industrial Luis Suñer, que el 1986 va ser adquirida pel grup empresarial Rato i es convertí en Radio Cristal. Eixa emissora va ser adquirida l'any 1990 per l'ONCE i amb el temps passà a denominar-se, primer Onda Cero Alzira i, després, Onda Cero La Ribera. Té els seus estudis al carrer Hort dels frares, 12 i emet la seua programació a través del 103.9 de la FM. Per últim cal tractar de l'emissora municipal Alzira Ràdio que emet des de l'any 1995 a través del 107.9 de la FM i té els seus estudis a la Casa de la Cultura. La seua programació és molt variada, tot i que destaca pels informatius, el tractament de temes d'actualitat i pels espais culturals i musicals.

La televisió

Alzira compta amb una televisió privada de caràcter comarcal: Ribera TV, fundada l'any 1986, propietat de Rafael Guardiola Codes i amb domicili en l'Avinguda dels Sants Patrons, 37. L'any 2005 va obtenir llicència de la Generalitat Valenciana per a emetre en el marc legal de la televisió digital terrestre. Les seues emissions es capten a les comarques limítrofes i fins i tot a la ciutat de València.

La premsa digital

Són tres els mitjans de comunicació digital amb els quals compta la ciutat: *Elseis-doble*, diari, que dirigix José Ramón Ramírez Rubio, que es va posar en marxa el 7 d'abril de 2007 i compta amb una mitjana d'11.000 visites diàries. És el mitjà de comunicació en xarxa amb més audiència de la ciutat; *Riberaexpress*, diari, que dirigix Xavier Espanya Garés, que es va posar en marxa l'1 de març de 2011 i rep vora 5.000 visites diàries, i *Totalzira*, que va aparèixer en febrer de 2017, el dirigix Fina Valiente Cano, i compta amb una audiència diària mitjana de 1.800 seguidors.

*El seis doble,
mitjà digital.*

6.4 ELS CLUBS JOVENÍVOLS

La necessitat de juntar-se per tal d'organitzar activitats de caire deportiu i cultural va motivar l'aparició d'una sèrie d'entitats i de grups juvenils que fomentaren en la dècada dels sixty i setanta del segle passat l'associacionisme. A Alzira es va establir un Cine Club (1962), i els Clubs Amunt (1964), Nosaltres (1967), Avant (1968), Al Vent (1968) i Amics (1974) i pel que fa als aficionats al futbol assenyalen que l'any 1974 la Unió Deportiva Alzira comptava a la ciutat amb sis penyes d'aficionats: la Blau-Grana, la Sucro, la Fanàtics, la Veinte Amigos, El Loco y Diez Amigos.

6.5 ESCRITORS I ARTISTES ALZIRENYS DELS SEGLES XIX I XX

Al llarg dels darrers segles són molts els alzirenys –els qui viuen o han desenvolupat la seua creació artística ací– que han destacat per la seua activitat cultural. Pel que fa als escriptors (historiadors, novel·listes i poetes), independentment de la llengua que empraren, citarem a José Joaquín Casasús (1733-1822), Jaime Goig Company (1829-1896), Vicente Pelufo Corts (1868-1936), José Mª Parra Ballester (1888-1978), Josefina Piera Rosario (1890-1955), Manuel Just Aparicio (1899-1971), José Bolea Gorgonio (1903-1988), Francesc Llácer Domingo (1909-1982), Salvador Andrés Pascual (1940-2017), Bernardo Montagud Piera (1947), Juan Pablo Giner Reig (1953), Aureliano J. Lairón Pla (1959), Josep Gregori Sanjuán (1959), Josep Antoni Fluixá Vivas (1959) i

Josep Ballester Roca (1961); pel que fa al teatre a l'escriptor i actor Francesc Palanca i Roca (1834-1897) i, més recents, als també actors i, en alguns casos, autors teatrals Elisa Ramírez Sáez (1943), José Antonio Martínez Blázquez (1956), Carles Alberola Ortiz (1964), Sandra Fernández Ferrús (1979) i Álex Gadea García-Rojo (1983). Entre els músics i cantants destaquem a Joan Estany Rius (1903-1983), Joan Palau López (1911-1966), Guillermo Palomar García (1920-2000), Mª Luisa Parrilla Climent (1959), Joan Amèric Ortega (1964), Juan José Revueltas Colomer (1966) i Carlos Cortina Tarrasó (1980). Entre els pintors i il·lustradors cal citar a Tomàs Parra Albentosa (1851-1880), Teodoro Andreu Sentamans (1870-1935), Vicente Palau Gómez (1871-1936), Ernesto Guasp García (1901-1984), Vicente Sanz Castellanos (1910-1991), Ricardo Fluixá Gómez (1918-1994), José Goig del Poyo (1930), Joan García Ripollés (1932), Francisco Valencia Soler (1936), Antonio Espinar Urbano (1945), Elena Negueroles Colomer (1948), Joan Verdú Vivó (1959-2018), Ferran Boscá Sifre (1959) i Josep Francés Anaya (1959), a l'escultor Enrique Casterá Masiá (1910-1983), als artistes fallers: Julio Iñigo Blasco (1912-1984), Salvador Soria Soler (1931), Joaquín Gómez Perelló (1935-2007), Julio Monterrubio Fernández (1953) i Bernat Estela Parra (1966), a l'artista d'osseler Eduardo Part Dalmau (1958), al ceramista Xavier Claur Mas (1959) i al fotògraf José Carrillo Sandonato (1953).

ALZIRA SOTA LA DICTADURA FRANQUISTA (I): 1939-1959⁵⁰

Mélanie Ibáñez Domingo
Universitat de València

1. EL FINAL DE LA GUERRA CIVIL I LA IMPLANTACIÓ DE LA DICTADURA

La Guerra Civil no va finalitzar amb grans batalles i heroiques resistències. Els fronts es van desplomar i les tropes franquistes van avançar ràpidament sense trobar oposició armada; mentre, els soldats republicans es dispersaven intentant tornar a les seues cases o escapar del país. Els parts diaris del Cos d'Exèrcit de Galícia reflecteixen aquest ràpid avanç, així com també l'escàs èxit dels soldats republicans en la seua fugida. Entre el 31 de març i l'1 d'abril, l'exèrcit revoltat avançava des de Catarroja cap a Alzira, ocupant Manuel i Tavernes en el camí. Solament eixe dia es van fer 2.000 presoners. El mateix dia 1 d'abril, l'exèrcit franquista i les milícies van desfilars per la ciutat d'Alzira. Com a cap de partit judicial, la ciutat es va convertir en un centre d'operacions de l'exèrcit. Allí s'acantonaven –seguint el propi argot dels militars– les tropes i es realitzaven incursions a altres poblacions per a ocupar-les, constituir les Junes Municipals, localitzar i confiscar dipòsits d'armament o combustible i fer presoners⁵¹.

No obstant açò, en moltes localitats, quintacolumnistes, arribistes i dretans es van fer amb el poder municipal abans de l'arribada de les tropes. Alzira no va ser una excepció: el matí del 30 de març Bernardo Andrés i Remigio Vicente es van presentar en l'ajuntament “al objeto de incautarse y hacerse cargo de la Corporación Municipal de esta Ciudad en nombre y al servicio del Movimiento Nacionalista español”. Es van nomenar a si mateixos alcalde accidental provisional i secretari accidental provisional respectivament. El 10 d'abril es va constituir la nova Comissió Gestora, també provisional fins que el Ministeri de l'Interior procedira a instituir les definitives, amb el beneplàcit dels militars. Estava composta per vint-i-un regidors i presidida pel mateix advocat que s'hi havia designat per compte propi deu dies abans, Bernardo Andrés⁵².

La composició de la Comissió Gestora –Ajuntament a partir de 1948 seguint la legislació franquista– no es va mantenir inalterada durant les dècades dels quaranta i cinquanta. Es van produir dimissions, destitucions, reorganitzacions, remodelacions i/o nous nomenaments per part, sempre, del governador civil. Com en altres localitats, aquests canvis tenien a veure amb els corrents, discrepàncies i disputes internes en el si del partit únic, FET JONS⁵³; en el qual vivien falangistes, carlistes, dreta

⁵⁰El present treball forma part del projecte HAR2014-57392: *Transiciones, movimientos sociales y democracia en el siglo XX. España en perspectiva comparada*. Finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat i fons FEDER. El meu agraïment al professor Antonio Calzado per la seua col·laboració i comentaris en aquest text.

⁵¹Archivo General Militar de Ávila (AGMA). Documentación del Cuerpo de Ejército de Galicia, ZN 62-23, lligall 10, carpeta 5.

⁵²Arxiu Municipal d'Alzira (AMA). Govern, Corporació municipal, Llibres d'actes, 11301/1, 164.

⁵³FET y de las JONS: *Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*. Des del decret d'unificació d'abril de 1937 integrava les forces polítiques que havien donat suport al cop d'estat.

La plaça d'Emilio Castelar canvia el seu nom pel de plaça del Caudillo. (Arxiu Municipal d'Alzira).

catòlica, extrema dreta monàrquica i alguns republicans de centre-dreta. Així mateix, ha de tenir-se en compte el paper jugat pels governadors civils, amb poder per a designar i fiscalitzar les Gestores Municipals; o la cerca periòdica de màxima fidelitat en els poders locals per part de la dictadura en el seu procés d'institucionalització (Calzado i Torres 2002: 22-23).

Servisca com a reflex d'aquests canvis la figura de l'alcalde-president. A principis del mateix juny de 1939 el governador civil, Planas de Tovar, va decretar el cessament de la Gestora Municipal i va designar als nous components. Bernardo Andrés va ser substituït pel metge Julio Tena, un nom que en realitat no era nou: formava part del poder municipal des del mateix abril de 1939. A Alzira, va haver-hi altres tres alcaldes-presidents en els anys quaranta i cinquanta. Primer, el també metge Lisardo Piera, durant amb prou faenes dos anys –entre novembre de 1943 i gener de 1945-. Els problemes interns en la Gestora presidida per aquest van comportar la visita del propi governador civil per tal d'abordar la situació municipal. La crisi es va tancar amb la destitució del propi Lisardo Piera i altres càrrecs, designant-se de nou a Julio Tena. La seua segona presidència-alcaldia de la Comissió Gestora d'Alzira va durar aproximadament un any, sol·licitant el seu relleu per motius de salut –moriria dos mesos després-.

El següent alcalde de la ciutat va ser el carlista Carlos Llinares, qui va ser designat també Sotscap Provincial del Moviment. Tots dos nomenaments van tenir a veure amb l'extensa reorganització del partit únic i l'àmplia renovació de les gestores que va dur a terme el falangista Ramón Laporta després de la seua arribada al Govern Civil de València en 1943. El seu mandat al capdavant de l'alcaldia es va estendre durant aproximadament un lustre, quan va ser rellevat coincidint amb l'arribada d'un nou governador civil a València. Li va substituir el primer alcalde franquista: Bernardo Andrés⁵⁴.

⁵⁴AMA. *Govern, Corporació municipal, descriptors de Constitució. També Lairón, 2003 i 2004.*

Els canvis en la Gestora Municipal o les eleccions celebrades a partir de 1948 no implicaven en cap cas pluralisme polític o normalitat democràtica. Els quadres polítics que van nodrir les institucions franquistes, malgrat les seues diferències i/o tensions internes, conformaven un col·lectiu caracteritzat per la seua fidelitat a la dictadura. Les eleccions van comportar l'arribada de noves elits al poder local, però sempre que els futurs candidats passaren l'exhaustiu filtre de control governatiu. Aquest control impossibilitava l'arribada dels opositors del règim al poder local, mantenint-se el monopoli de les institucions entre els adeptes (Calzado 2015: 166-167).

Aquest monopoli no es va reduir a les Comissions Gestores-Ajuntaments sinó que es va estendre a la vida política, social, cultural i econòmica; a l'apropiació de l'espai públic o a l'ocupació d'altres llocs de rellevància i prestigi. Les organitzacions o associacions catòliques o vinculades al partit únic controlaven i canalitzaven l'oferta d'oci i sociabilitat oficial. Com recorda Emili Tortosa: "En aquella època, o eres de Falange o d'Acció Catòlica" (Beltrán 2009: 20-21). L'oferta cultural i d'oci va ser estretament vigilada i censurada, mentre que la religiositat inundava cada festivitat. Una part gens menyspreable d'aqueixa oferta era de contingut religiós o actes de propaganda i exaltació. La censura era la gran protagonista, "s'escampava pertot arreu" i les pel·lícules estaven molt filtrades (Beltrán 2009: 26). Òbviament, tampoc les falles escapaven: el dia de la plantà s'inspeccionaven els monuments amb la finalitat de suprimir el que es considerés inacceptable per a ser exposat. No obstant açò, la gran absent va ser la celebració del carnestoltes. Any rere any, es recordava a la població la prohibició de celebrar qualsevol festeig⁵⁵.

En la mateixa línia, la implantació de la dictadura a Alzira va comportar tot un seguit de canvis en l'espai públic i en l'ús d'aquest, encaminats a l'eliminació del passat republicà i la construcció d'una nova simbologia relacionada amb el *Glorioso Alzamiento Nacional* i la *Victoria*. Destaquen els canvis en la toponímia; les estàtues, plaques i monuments; o les múltiples festes i commemoracions que es converteixen en part del calendari quotidià. A principis de juny de 1939 la Gestora acorda el canvi massiu de noms dels carrers. Entre la nova toponímia es repeteixen els carrers dedicats a generals colpistes com ara a Mola –hui carrer Piletes- o Goded – Colmenar-, o la inclusió de nombroses referències religioses, especialment sants; sense oblidar la plaça del *Caudillo* –Major-, dos carrers a José Antonio –Horts del frares i Pintor Joaquín

Julio Tena, alcalde de la ciutat. (Alzira. *Crónica del siglo XX* (1926-1940), A. Lairón, p. 192

⁵⁵AMA. *Govern, Veu pública, Llibre registre de bans i Bans i edictes*, 161 i 162/I, 1-23.

Invitació des de l'Ajuntament
a la recepció de la nova
imatge de la Mare de Déu
del Lluch, Patrona d'Alzira.
(Arxiu Municipal d'Alzira)

Sorolla- i les commemoratives, com el carrer del 18 de juliol –Venècia- o la plaça de los *Mártires* –de la Constitució- (Lairón 2003: 191-192).

La designació de carrers com a homenatges al bàndol insurrecte van continuar durant tota la dictadura. Per exemple, al gener de 1944 es va nomenar a Carlos Asensio Cabanillas fill adoptiu de la ciutat i es va retolar amb el seu nom el carrer on va residir, llavors carrer Gandia i actualment Pérez Galdós. Una dècada després, el consistori va dedicar un altre carrer a un altre dels mites franquistes: els herois de Belchite. Als carrers es van sumar diferents monuments commemoratius i reco-

neixements. Entre uns altres, el monument als *caídos* en l'actual plaça de la Constitució, un bust de José Antonio Primo de Rivera en la plaça Major o la presència del retrat de Franco en la casa consistorial. Francisco Franco serà també nomenat "Alcalde Honorario Perpetuo" i "Hijo Adoptivo" i "Predilecto" -desembre de 1946-; i rebrà la primera medalla d'or d'Alzira després d'una sessió extraordinària del ple de l'Ajuntament –abril de 1957-. En una mostra clara d'adhesió, la concessió d'aquest reconeixement es va produir per aclamació en una sessió extraordinària, prescindint dels tràmits que exigia el propi procediment (Lairón 2003 i 2004).

La doble dinàmica d'enfonsament del passat republicà i construcció de noves simbolgies i referents va continuar amb un calendari jalonat per nombroses dates commemoratives del colp d'estat, el dictador o les víctimes de la Guerra Civil, únicament del bàndol rebel. La pretensió d'imposar una determinada lectura del passat més recent es reflecteix tant en els dies escollits com en les denominacions de la pròpia efemèride. Entre les dates del calendari polític franquista destaquen el dia del *Alzamiento Nacional*, coincidint amb la revolta militar del 18 de juliol; la festa de la *Victoria*, l'1 d'abril com a final de la Guerra Civil; la del *Caudillo* l'1 d'octubre, d'acord amb la seua proclamació com a Cap de l'Estat en la zona insurrecta; o el 20 de novembre, data de la mort de José Antonio Primo de Rivera.

Com en la resta de la geografia espanyola, aquestes dates es van celebrar a Alzira any rere any amb actes tant civils com religiosos. A aquestes dates assenyalades es van sumar els actes d'homenatge als *caídos i mártires*, mitjançant desfilades, resos, misses o ofrenes. Van ser especialment constants en els primers anys de la dictadura i a Alzira van tenir com a dia protagonista el 21 de setembre. Les autoritats locals van vetlar per assegurar una adhesió, almenys superficial, a aquestes commemoracions. El bàndol

municipal dels primers anys anunciava constantment l'obligatorietat de tancar els comerços i fàbriques pel Corpus, desfilades de FET JONS, l'aniversari de la mort de Primo de Rivera o el comiat dels militars. Encara més habituals van ser les crides a engalanar les balconades en honor a Franco el dia del *Caudillo* o a penjar crespons negres en dol pels màrtirs. Els bàndols deixaven clar el caràcter d'ordre que tenien aquests anuncis i advertien de la imposició d'una sanció en cas de contravenir-la⁵⁶.

En el primer lustre de la dictadura, la connivència del règim franquista amb l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista en el context de la Segona Guerra Mundial, van comportar també altres actes d'expressió política. Al juny de 1941 es va celebrar a Alzira una manifestació d'adhesió a les potències feixistes, encapçalada per les autoritats i jerarquies locals portant banderes i els membres de FET JONS uniformats. La manifestació va recórrer els principals carrers de la ciutat entre aclamacions a Espanya, Alemanya i Itàlia. En aquestes manifestacions d'aliança i adhesió als règims feixistes, van cobrar un protagonisme especial els voluntaris alzirens que van lluitar a Europa al costat dels exèrcits nazi i feixista, la denominada *División Azul*. Entre d'altres, la "Campana de Navidad y Reyes" de 1941 dels comerços, indústries i teatres es va destinar a aquests voluntaris de la *División Azul*; eren rebuts per les autoritats, es van celebrar rosaris en el seu honor o eren els portadors de les imatges religioses en les processons (Lairón 2004).

L'Església Catòlica va participar activament de la implantació de la dictadura, convertint-se en un pilar bàsic de legitimitació i adherint-se, imbricant-se i fonent-se amb el règim franquista. En les dates assenyalades del calendari polític franquista o en d'altres actes se celebraven misses o processons com a activitats centrals de la commemoració. Més enllà, la religiositat era invocada constantment i inundava la vida política i pública local, amb exemples en la pròpia ciutat d'Alzira que reflecteixen la fusió entre les autoritats locals i l'Església Catòlica. Entre d'altres, es va acordar al juny de 1939 que les sessions a la corporació municipal començarien amb una invocació a

Visita de Franco a Alzira al maig de 1939. Agencia EFE. Franco va tornar de nou a la ciutat en 1947. Dos Ministres de Treball i altres autoritats provincials i estatals van visitar Alzira en els anys quaranta i cinquanta.

⁵⁶AMA. *Govern, Veu pública, Bans i edictes*, 162/I, 1-23.

Portada del llibre *Alcira y sus fiestas* (1944).
(Arxiu Municipal d'Alzira)

la verge i acabarien amb una oració; o es va entronitzar una imatge del Sagrat Cor de Jesús en l'ajuntament, situant a aquest efecte una capella en l'escala principal (Lairón 2003 i 2004).

Igualment, les autoritats locals solien presidir les nombroses processons que jalonaven el calendari, des del Corpus fins a la festivitat dels patrons. Solien assistir, a més, amb un abillament específic, amb el qual es reflectia la seua posició de poder: uniforme de gal·la –jaqué, frac o vestit negre–, guants blancs, faixí, condecoracions i medalla de regidor. El propi ajuntament va adquirir una imatge perquè formara part de les confraries de Setmana Santa i va acordar assenyalar com a ac-

tes d'assistència obligada diverses processons de la mateixa festivitat. No obstant açò, com succeïra en el si del propi ajuntament, les estretes relacions no van estar exemptes de conflictes davant interessos diversos. El més cridaner va ser el que va enfrontar a la Gestora amb les Escoles Pies en 1947 en sol·licitar els escolapis la cessió de la propietat de l'edifici que ocupaven i un nou contracte econòmic, i que va finalitzar amb l'abandó de l'ordre del centre escolar alzireny (Lairón 2004: 86-90). En tot cas, la tensió amb l'ordre escolàpic no va enterbolir la connivència de les autoritats locals amb l'Església Catòlica alzirenya. Els regidors van continuar durant tota la dècada dels cinquanta participant activament de les festivitats religioses, afavorint-les i sostenint-les.

2. LA TERANYINA DE LA REPRESSIÓ

L'avanç de l'exèrcit franquista va implicar la detenció de milers de soldats republicans. En els parts diaris del Cos d'Exèrcit de Galícia es reserva un apartat específic per al nombre de presoners. L'expressió es repeteix dia rere dia durant el mes d'abril: "En aquest dia es van fer __ presoners". La quantitat oscil·la des del centenar fins a passats els dos mil presoners, però mai és zero. Des de la pròpia Alzira, les autoritats militars van emetre una ordre que disposava, entre altres qüestions, la instal·lació de controls a l'entrada dels pobles i la "vigilància de dia i de nit per les carreteres" amb un "camió buit a fi d'arregregar a tots els presoners que es troben". A més, es van publicar anuncis indicant a tots aquells que no havien sigut detinguts que havien de presentar-se en el camp de concentració més proper o davant les autoritats locals del seu veïnat havien de ser "classificats"⁵⁷.

⁵⁷AGMA. Documentación del Cuerpo de Ejército de Galicia, ZN 62-23, lligall 10, carpetes 4 i 5. Diari Avance, 5 i 12 d'abril de 1939.

Amb la presa del poder i l'ocupació es va iniciar també la persecució i càstig de tots els considerats enemics: dels qui, segons les acusacions, havien lluitat voluntàriament en l'exèrcit republicà i/o havien ascendit; havien militat activament en partits i sindicats d'esquerres, havien ocupat càrrecs polítics, havien participat en la violència revolucionària de la rereguarda republicana o en la revolució econòmica. Les dones van ser castigades a més per ser germanes, mares, filles, esposes o núvies "de".

Pasarel·la de Sant Josep, inaugurada l'any 1944. (Alzira y sus fiestas, 1944)

Contra ells es van desplegar una infinitat de mecanismes repressius, en molts casos simultanis. Sense oblidar l'estigma i la marginació: estaven tacats. Són els "rojos" i les "roges". A més, la repressió de postguerra no solament afectava a l'individu, sinó que marcava la vida dels seus familiars més pròxims, estenent les seues conseqüències i la taca. Aquest fenomen repressiu de postguerra a Alzira encara no ha sigut estudiat en profunditat. Per açò, els espais en blanc i les preguntes sense resposta predominen sobre la informació que pot proporcionar-se. En tot cas, la ciutat no va ser una excepció i la repressió va afectar directa o indirectament a una part de la seua població, viciant a més les relacions socials amb la implicació i col·laboració, per diferents motivacions, d'una part de la població en el càstig dels seus veïns.

Als soldats republicans detinguts es van sumar milers de civils. Amb la presa del poder es va iniciar una onada massiva de detencions i terror, normalment protagonitzada pels falangistes, que no va deixar d'acréixer-se amb l'arribada dels militars als municipis. El volum de detinguts va fer que les presons preexistents foren ràpidament insuficients. Davant aquesta circumstància, es va recórrer a "habilitar" –seguint el propi argot franquista- altres espais. Aquesta "habilitació" senzillament va consistir a emprar edificacions de diferent tipus per a allotjar detinguts: convents, palaus, places de bous, mansions o fàbriques, entre d'altres. A ells se sumarien altres recintes que van servir com a espais de detenció, utilitzats per exemple per Falange. Les característiques comunes d'aquests centres "habilitats" van ser la improvisació, l'amuntegament de detinguts, l'absència d'higiene i condicions sanitàries mínimes, la fam i els maltractaments (Torres 2009: 73 et seq.).

En el cas d'Alzira es desconeix com es va produir aquesta onada immediata de terror i detencions o el paper jugat per Falange en la mateixa. Tampoc quins espais van funcionar exactament com a presons –i quantes hi havia- o el volum de detinguts. Com a cap de partit judicial, en la ciutat hi havia, almenys des de mitjan segle XIX, una presó preventiva de districte que continuava en funcionament, o va tornar a emprar-se, durant la immediata postguerra⁵⁸. Així mateix, Alzira comptava amb un calabós municipal, segurament situat en el propi ajuntament, on es va recloure a presos polítics -tant homes com dones-. El "depósito" no comptava amb infermeria i davant qualsevol eventualitat, els detinguts havien de ser traslladats a l'Hospital Municipal.

⁵⁸ *Aquestes presons preventives van ser utilitzades gairebé sempre com a presons militars dependents de les Comandàncies instal·lades en cada cap de partit judicial. En l'Arxiu del Regne (València) es conserva un fons d'expedients penitenciaris d'Alzira. La majoria dels expedients comencen precisament en 1939. Així mateix, Vicent Gabarda ha localitzat dues morts –veïns d'Oliva i Carcaixent- a la presó d'Alzira, ambdues en 1940 (Gabarda, 2007, 408).*

Vista de la ciutat des de la
Muntanyeta per estes dates.
(Alcira y sus fiestas, 1944)

Per aquest motiu, l'Ajuntament sol·licitava "se les coloque vigilancia por la fuerza del Ejército"⁵⁹.

Per la seua banda, les autoritats militars "van habilitar" com a presó, possiblement solament masculina, un edifici del carrer de la Rugla –hui Reis Catòlics-. Els detinguts no es van lliurar

dels efectes habituals de les deficientes condicions que imperaven en aquests llocs i la insuficient alimentació. A la fi d'abril de 1939 es van detectar diversos casos de sarna entre els presos. El metge enviat per a realitzar un reconeixement va localitzar uns quaranta casos aproximadament, recomanant "dentro de lo posible aislarlos en el mismo almacén para evitar si es posible la propagación de dicha infección parasitaria haciéndoles su tratamiento apropiado". Al costat dels infectats de sarna, altres cinc presos es trobaven malalts d'apendicitis, infecció intestinal, dues d'asma bronquial i l'últim de blenorràgia –malaltia de transmissió sexual-, xancres –ulceració amb tendència a estendre's, amb un origen veneri- i erupció general⁶⁰.

Finalment, es desconeix si va haver-hi un centre de reclusió específicament femení o on van ser retingudes les dones, a més de al calabós municipal i la presó de districte. En tot cas, va haver-hi dones preses i a més es van produir situacions que no van ser anecdòtiques en l'univers penitenciari femení de la dictadura: pressions, amenaces o promeses per part dels repressors per a obtenir favors sexuals en unes circumstàncies d'especial vulnerabilitat per a les represaliades per la seua situació i la dels seus familiars homes. Açò sense oblidar les violacions i els abusos físics i verbals. A Alzira, a mitjan febrer de 1940 es va denunciar a l'alcaldia que en les presons de la ciutat algunes penades havien aconseguit millor tracte i menjar a canvi de "la realización de actos deshonestos", possiblement amb un paper destacat dels qui les vigilaven, sense que es puguin detallar més dades (Lairón 2003: 201).

La majoria, si no la totalitat, d'aquestes detencions van tenir lloc sense que s'haguera produït encara l'obertura d'un procediment judicial. Durant dies, setmanes, o fins i tot mesos, romanien tancats a l'espera de ser "classificats", d'avalis o de ser traslladats. Normalment, el primer judici que van enfrontar van ser els Procediments Sumaríssims d'Urgència, fallats per Consells de Guerra. Açò implicava que aquells que havien donat un colp d'estat contra un govern legal i legítim jutjarien per delictes de rebel·lió a aquells que no havien recolzat la revolta, s'havien oposat a ella i/o havien romàs fidels al govern republicà.

La justícia militar en la immediata postguerra es va aplicar de forma massiva contra militars i civils, utilitzant-se un tipus de procediment –el Sumaríssim d'Urgència- orquestrat durant la pròpia Guerra Civil per a castigar més ràpidament. La seua gamma de penes és la més dura i dramàtica, condemnant a llargs anys d'empresonament o a mort. Les garanties eren mínimes i els procediments estaven plens d'irregularitats: so-

⁵⁹AMA. Govern, Secretaria, Correspondència, 151/I, 333.

⁶⁰*Ibid.*

lien ser col·lectius, a voltes massius; les vistes orals eren breus i les acusacions solien ser ambigües o basades en rumors, donant-se més importància als detalls escabrosos que a la consistència de la pròpia acusació.

Com a seu d'una Comandància Militar, a Alzira es van celebrar Consells de Guerra. No obstant açò, de nou, es desconeix el nombre de judicis militars celebrats; també el volum de represaliats, veïns de la pròpia Alzira o de localitats properes, i les condemnes imposades. Segons les recerques realitzades per Vicent Gabarda, a Alzira van tenir lloc 198 execucions, en la seua majoria veïns de la Ribera Alta, entre 1939 i 1940. Després de Paterna, Alzira és el segon municipi on més execucions es van produir. Per la seua banda, un total de 92 alzirenys van ser executats entre 1939 i 1952, tant en la pròpia Alzira com a Paterna. A aquestes xifres, que podrien revisar-se a l'alça amb futures recerques, caldria sumar com a víctimes mortals de la repressió els morts en les presons, en la seua majoria en les radicades a València, i les execucions sense judici, com a mínim (Gabarda 2007: 92 i 140).

Els afusellaments s'amagaven amb silenci i les seues víctimes no eren enterrades com qualsevol altre veí de la població. No obstant açò, els familiars van realitzar vertaders actes de transgressió en fer públic el record als seus morts. Quan Benito García-Rojo, oriünd d'un poble de Ciudad Real, va arribar a Alzira va ensopegar de casualitat amb el cementeri. En el seu interior, li van sorprendre "cuatro filas de macetas con preciosas flores. No había cruces ni nombres. Me figuré, mejor dicho, pensé lo que era aquello, sometido a tal anonimato". Un senyor que ho va veure li va preguntar què creia que era. Aquest li va contestar: "Pues que son los republicanos... porque en mi pueblo pasa igual". Finalment, el veí li va confirmar que eren els afusellats recentment (García-Rojo 2008: 81).

Un altre nombre indeterminat d'alzirenys van ser condemnats –en Consells de Guerra celebrats en la pròpia Alzira o en altres localitats- a diferents penes de presó. Amb tota seguretat, la condemna imposada la van viure en alguna, o varies, de les presons centrals de la província, en les quals van anar concentrant-se els presos polítics⁶¹. El fenomen dels empresonaments massius va ser tal que la dictadura prompte va haver de cercar fórmules que permeteren buidar les presons. Aquesta fórmula es va trobar combinant dues mesures. D'una banda, la revisió de les condemnes imposades. D'altra banda, la promulgació de successius decrets de llibertat condicional en funció dels anys de condemna tenint en compte eixa pena revisada.

Per a eixir en llibertat condicional, se sol·licitaven informes a l'alcaldia, la Guàrdia Civil i Falange de la localitat de residència. Dos dels tres havien de ser favorables. Si no, podien romandre a la presó, veure retardada la seua eixida o veure's obligats a cercar un nou lloc de residència. Al final, depenien d'unes autoritats locals que no poques vegades van mostrar obertament la seua hostilitat a la llibertat condicional dels presos i al fet que tornaren al poble. Com a mostra, l'informe elaborat per la Gestora al novembre de 1943 sobre un jornalier veí de la localitat: "no se le deben conceder los beneficios de libertad con residencia en esta población, debiendo por tanto sufrir el destierro y a más de 250 kilómetros". S'argumentava que era un "ele-

⁶¹ Presó Cel·lular o Model, Presó Provincial de Dones (filial: Convent de Santa Clara), San Miquel dels Reis, Santa Maria del Puig i Porta Coeli.

mento marcadamente izquierdista” que havia marxat voluntari a el “frente rojo” i havia insultat “a señores de ideal derechista”. S’afegia la seua afiliació al Partit Comunista i que “el ambiente de esta ciudad es más bien izquierdista”⁶².

En cap cas significava l’indult. Era una llibertat condicional, condicionada i precària. La seua vida i el seu comportament estaven sotmesos a una vigilància constant, amb l’amenaça permanent de tornar a la presó. Així mateix, havien de presentar-se periòdicament en casernes de la Guàrdia Civil o dependències policials, arribant a formar-se en no pocs casos vertaderes cues. Se’ls va relegar a la marginació política, social i econòmica. Si a açò se sumava el desterrament, com els veïns d’altres províncies en la pròpia Alzira, havien de subsistir lluny dels seus familiars, justificar la seua estada en la ciutat i evitar qualsevol situació que poguera comprometre’ls.

Els procediments judicials no acabaven amb el Consell de Guerra. Normalment, els represaliats van ser acomiadats, van perdre el seu lloc de treball en ser detinguts o van treballar en pitjors condicions. Tots els funcionaris van enfrontar els expedient depuradors. Segons el resultat, podien confirmar al treballador en el seu lloc o desembocar en una sanció: el trasllat o la separació definitiva del càrrec, entre uns altres. Aquests processos presentaven tot tipus d’irregularitats: havien de demostrar la seua innocència considerant-los presumptament culpables i no a l’inrevés, podien denunciar-los anònimament, havien d’aconseguir avals i se’ls demanava que denunciaren a uns altres.

A Alzira, el propi 30 de març de 1939 el designat a si mateix alcalde provisional en representació del revoltats va informar als funcionaris que segons les lleis “todos los funcionarios se declaraban cesantes, en tanto no se depurara la actuación y significación políticas de cada uno de ellos”. Al maig, la Gestora ja va prendre els primers acords sobre el futur de quinze dels seus treballadors i altres expedients van continuar tramitant-se. A la fi de novembre, l’ajuntament informava a Govern Civil que la majoria dels seus funcionaris havien sigut admesos sense sanció. Quedaven pendents de resoldre tres –dos Guàrdies Municipals i el director de la banda de música-, a més de la vacant de l’anterior secretari que havia sigut ja executat⁶³.

Al final, les depuracions van servir per a apartar de l’administració pública, la justícia o l’ensenyament a qualsevol persona no afí a la dictadura. Fins i tot, els treballs van ser concebuts com un premi, un botí de guerra, i de qualsevol lloc havien de separar-se els no afins per a ser ocupats pels partidaris del règim, generant-se lleialtats duradores. Sense anar més lluny, al gener de 1940, l’ajuntament d’Alzira citava als excombatents –sols de l’exèrcit insurrecte- mitjançant bàndol perquè es presentaren en la casa consistorial. L’objectiu era crear el cens “que sirva de base para realizar prácticamente las normas de incorporación a los puestos de honor, trabajo y mando que se les reservan”⁶⁴.

D’altra banda, a tots aquells que havien sigut condemnats per la justícia militar se’ls havia d’incoar un expedient per Responsabilitats Polítiques. A més, aquesta llei con-

⁶²AMA. *Estadística; Informes, certificaciones, etc. d’ordre públic*, 10061/1, 45.

⁶³AMA. *Govern, Funcionaris, Expedients generals*, 130/1, 32.

⁶⁴AMA. *Govern, Veu pública, Bans i edictes*, 162/1, 1-23.

templava un llarg i ambigu llistat de causes de responsabilitat en les quals quasi qualsevol podia veure's culpable. La principal condemna dels suposats responsables polítics era el pagament d'una sanció econòmica –en forma de multa, d'embargament d'alguns béns o de pèrdua de tots-. No obstant açò, l'aplicació d'aquesta llei especial va xocar amb una majoria d'insolvents que no podien fer front a cap tipus de multa, per xicoteta que aquesta fora. En tot cas, s'ha de pensar en l'efecte intimidatori davant la possibilitat d'una sanció que podia implicar la ruïna familiar o no podia pagar-se, la por a anar a declarar o les visites d'autoritats als seus domicilis, cercant-los o preguntant als seus veïns.

Davant aquesta bateria de procediments judicials en els quals es requerien informes de les autoritats locals la Gestora va tenir una activitat frenètica. Se li van sol·licitar constantment informes polític-socials per a depuracions laborals, jutjats militars, Responsabilitats Polítiques, classificació de presoners o Batallons de Treballadors. També per a causes tramitades per la justícia ordinària sobre furt, lesions, abusos o estafa. En aquests informes, s'arribava a valorar el grau de compliment dels deures matrimonials de les parelles o com es vivia a l'interior dels domicilis. A aquests informes es van sumar llistats de "izquierdistas" per a diferents autoritats i els omnipresents avals, garanties i certificats de bona conducta. Aquests eren necessaris per a eixir dels camps de concentració, treballar o aconseguir la cartilla de racionament en una altra localitat. Les autoritats locals, en aquest cas l'alcaldia, i les "gents d'ordre" van confeccionar aquests escrits el contingut dels quals determinava el futur d'aquells als quals es referien⁶⁵.

Finalment, el fenomen repressiu de postguerra va tenir una altra dimensió més difícilment quantificable que els morts, els presos o els expedientats en alguna causa judicial. És la "repressió no comptable", exercida per les autoritats locals i els seus afins, omnipresent, diària, de les multes i els abusos de poder, del control permanent (Calzado, 2004, 765). Qualsevol mínim gest estava controlat i podia estar subjecte a una multa. Per exemple, a mitjan 1940, el cap de la policia municipal informava a l'alcaldia que un veí "hace unas cuantas noches, al despedirse de un amigo suyo lo hizo con la palabra salud". O sis anys després, en 1946, un agent de la mateixa policia municipal denunciava a una veïna que havia dit en veu alta "Viva la República", assenyalant que havia de tractar-se d'una família de comunistes (Lairón 2003: 204; 2004: 75). Així mateix, la població estava sotmesa als abusos de poder i excessos de les autoritats locals: podien rebre una hòstia sense major motiu, que els registraren i els tiraren l'arreplegat després d'espigolar i fins i tot passar una nit en el calabós (García-Rojo 2008).

Dins d'aquesta "repressió no comptable" poden incloure's els càstigs físics que van deixar les seqüeles físiques i psicològiques més evidents. Les pallisses i tortures patides en les casernes, seus de Falange o altres espais de detenció. En el cas de les dones, també el rapat de pèl –les conegudes com *pelonas*- i la ingestió forçada d'oli de ricí. Una presa valenciana recordava a una mestra d'Alzira que van portar a la Presó Provincial de Dones de València amb tots els llavis cremats. Segons el seu testimoni: "los fascistas, al detenerla, después de torturarla le quemaron los labios". Els fets van succeir a la pròpia Alzira, sense poder-se determinar el lloc exacte. A més, aquesta

⁶⁵AMA. Govern, Secretaria, Correspondència, 151/I, 333. També AMA. Estadística; Informes, certificacions, etc. d'ordre públic.

presa afirmava que “no abusaron de ella por sus años, era una mujer que tendría unos cincuenta años. Bueno, no te puedes imaginar”. D’aquesta forma, es reconeixia en negatiu una realitat no anecdòtica per a les dones detingudes: les violacions i els abusos sexuals, verbals o físics (Cuevas 2004: 803).

La dictadura i els seus partidaris mai van baixar la guàrdia, sempre atents a qualsevol tipus de possible contestació social o subversió. Vegeu com la pròpia alcaldia considerava la població com una ciutat amb un ambient “izquierdista”. És més, com a localitat amb una important concentració obrera, era, com altres, objecte d’una especial vigilància davant el temor de la reintroducció sindicalista o el suport a la guerrilla. A l’altura de 1946, el Capità General de la Regió Militar recomanava augmentar la vigilància sobre alguns nuclis –entre ells, Alzira– davant la presència de guerrillers en les zones muntanyenques i la possibilitat que reberen ajuda dels “núcleos obreros extremistas” (Calzado 2004: 805).

No obstant açò, malgrat la duresa i extensió de la repressió de postguerra i els seus consegüents efectes paralitzants, va haver-hi gestos que qüestionaven el silenci que es pretenia imposar i escenaris de protesta. Benito García-Rojo recorda com en la taverna de Cervera, regentada per un vell socialista, es reunien a esmorzar uns altres socialistes. Posteriorment, baixaven a una altra taverna i saludaven a la gent amb el puny en alt i un “Salud”. També com en una centraleta abandonada es reunien els agricultors per a escoltar la ràdio clandestina (García-Rojo, 2008, 102-104). Per la seua banda, la Prefectura Provincial de Falange emetia en 1951 un informe en el qual, a causa dels problemes amb l’exportació de la taronja i la consegüent paralització, feia al·lusió a l’existència d’un “principio de problema social”. L’informe afirmava la situació de “nerviosismo e inquietud” o la “convulsión actual” en aquestes zones. Pocs anys després, en 1959, els col·lidors i els treballadors de magatzem van protagonitzar una vaga massiva, un “problema” –segons l’eufemisme emprat per la pròpia Falange– que va afectar a uns cinc mil treballadors⁶⁶.

3. SOBREVUIRE EN ELS ANYS QUARANTA I CINQUANTA

Fam, escassetesa, amuntegament, penúries, malalties, mort... són termes que han quedat gravats en l’imaginari col·lectiu per a descriure la realitat quotidiana, especialment, de la dècada dels quaranta. Fins al punt que un dels records més unànims entre les generacions que van viure els anys quaranta és la duresa de la vida quotidiana, uns anys negres (Molinero i Ysàs 2001: 1). Aquest cercle viciós va tenir com a causa principal la política autàrquica adoptada per la dictadura, negant la seua ineficàcia i continuant-la durant dues dècades. Les corrupteles, el mercat negre, l’estraperlo van ser altres convidats d’excepció d’aquests anys, dels quals van participar en major o menor mesura tota la població.

L’intervencionisme econòmic i el mercat negre van tenir efectes perniciosos en la població, afectant més cruament als sectors més vulnerables. Mentre, la dictadura

⁶⁶ Archivo General de la Administración (AGA). Presidencia, caixa 51/19016; caixa 18/18544.

persegua el xicotet estraperlo i mirava cap a un altre costat amb les grans fortunes que es pastaven (Del Arco, 2006; Ginard, 2002). Referent a açò, ha de tenir-se en compte que aquests sectors més vulnerables solien coincidir no poques vegades amb aquelles famílies que estaven sent assotades per l'espiral de violència. En un context generalitzat de misèries, la dictadura va escanyar les seues possibilitats amb la pèrdua del treball, l'estigma –la taca-, les multes o la presó.

Entrega al general Carlos Asensio del títol de Fill Adoptiu de la ciutat. Any 1945. (Alzira. Crònica del siglo XX (1941-1955), A. Lairón, p. 63

La població alzirenya va patir la difícil i lenta reconstrucció dels serveis públics. En finalitzar-se la contesa ni tan sols es comptava amb bombetes per als fanals. No solament se li va sol·licitar a l'exèrcit que retornara les que es trobaven en els edificis ocupats, sinó que l'Ajuntament va llançar un bàndol reconeixent que mancaven “en absoluto de bombillas eléctricas” i demanant que el veïnat aportara totes les seues particulars que poguera⁶⁷. Per la seua banda, fins a principis de novembre no es va poder restablir en el servei d'autobusos a València, Algemesí i Carcaixent a causa de la restricció de gasolina i els seus derivats. Els problemes no es van circumscriure a 1939 ni als primers anys quaranta. Al gener de 1944, Ràdio Alzira va deixar d'emetre en quedar-se sense fluid elèctric com a conseqüència de les restriccions d'energia. Una dècada després, la ràdio va haver de deixar de nou d'emetre la programació, en aquest cas la de sobretaula, per falta de fluid. Encara tres anys després, al novembre de 1957, els talls en el subministrament elèctric eren continus i sobtats, amb els greus perjudicis que açò ocasionava en la indústria i el comerç, generant-se protestes (Lairón 2003 2004 i 2005).

No obstant açò, van ser la fam, les males condicions econòmiques, l'amuntegament, la falta d'higiene i salubritat i la conseqüent propagació de malalties amb aquest brou de cultiu, els problemes que més van acuitar a la població. L'alcaldia va informar mitjançant bàndol del retorn de les cartilles de racionament a la fi de juliol de 1939, les quals havien d'arreglar-se en diferents punts de la ciutat. Els preus es publicaven en els periòdics oficials i les autoritats vetlaven per controlar la producció. El propi Ajuntament d'Alzira va llançar bàndols continus perquè es declararen les collites de creïlles, dacsca o mongetes. El problema va radicar en que el racionament de productes bàsics no va servir per a assegurar un repartiment equitatiu dels aliments. De fet, l'exigüïtat i irregularitat dels repartiments va ser la moneda corrent. Per exemple, en 1947 el racionament de pa encara constituïa un problema a Alzira. Malgrat que la normativa estipulava un repartiment diari, aquest no sempre es produïa o hi havia problemes amb els cupons de la cartilla, no podent-se recuperar posteriorment⁶⁸.

Benito García-Rojo recorda que “fueron unos años en los que tuvimos que hacer de todo para poder subsistir”. Les seues memòries estan plenes d'al·lusions al fred sense mantes ni roba adequada, els treballs infrahumans, les jornades sense res per a menjar, les taronges deteriorades, l'emigració estacional a altres províncies o a França en

⁶⁷AMA. Govern, *Veü pública, Bans i edictes*, 162/I, 1-23.
També AMA. Govern, *Secretaria, Correspondència*, 151/I, 333.

⁶⁸AMA. Govern, *Veü pública, Bans i edictes*, 162/I, 1-23.
També Lairón, 2004.

*Estat de la indústria
Cartonatges Suñer després
de l'incendi de l'any 1945.
(Alzira. Crónica del siglo XX
(1941-1955),
A. Lairón, p. 66*

la dècada dels cinquanta, el pa que no era pa o els feixos de palla com a llit sobre la humitat del sòl. En aquestes circumstàncies, la malaltia d'un dels membres de la família, especialment si es tractava dels qui aportaven el jornal a casa, suposava un vertader contra-temps. El propi Benito García-Rojo va

caure malalt per un emfisema pulmonar amb la seua dona embarassada del seu tercer fill i els seus companys de Cartonajes Suñer van fer una col·lecta per a col·laborar davant la seua situació precària (García-Rojo 2008: 113)⁶⁹. També Emili Tortosa va patir les conseqüències d'una malaltia en la família, en aquest cas la del seu pare, arribant a passar una temporada en la Casa de la Beneficència (Beltrán, 2009, 28). Les seues experiències no són anecdòtiques: la subalimentació, l'amuntegament i les males condicions higièniques i sanitàries van comportar que la propagació de malalties es convertira en una realitat comuna durant els anys quaranta i cinquanta.

Les autoritats van orquestrar diferents mesures de prevenció i van vigilar la situació en el municipi. Els bàndols reiteraven els llocs als quals s'havia d'acudir durant les campanyes de vacunació o recordaven l'obligatorietat d'agranar i regar els carrers dues vegades al dia sota la prevenció d'una multa de 5 pessetes. Aquesta neteja diària de la via pública no es complia i a la fi de la dècada dels quaranta es va obrir un expedient per tal d'aturar la situació, especialment respecte a aquells llocs on hi havia grans edificis destinats a magatzems i fàbriques. S'avisava del risc per a la salut pública en cas que s'obstruïren els desguassos i l'aigua quedara estancada per les pluges. En la mateixa línia, es va instruir un altre expedient de Sanitat amb l'objectiu d'afrontar alguns problemes d'insalubritat que afectaven al mercat municipal relatius a la presència de caus de rates en els magatzems de peix⁷⁰.

Per la seua banda, les autoritats provincials van requerir a l'Ajuntament d'Alzira perquè disposara d'un local d'aïllament per a infecciosos o van sol·licitar informació relativa a la capacitat i mitjans dels hospitals i sanatoris de la ciutat. Entre aquesta documentació, destaca un informe per a la Prefectura Local de Sanitat de desembre de 1959. Arreplegava la situació sanitària en el municipi –canalització de l'aigua, gestió de residus, safarejos, cementeri o condicions higièniques de les escoles i el mercat– i la incidència de determinades malalties. Sobre aquestes últimes, Sanitat informava que en la ciutat d'Alzira destacaven les afeccions respiratòries, que patien epidèmies habituals de pallola, que la diftèria era endèmica encara que escassa, que la tos ferina es convertia freqüentment en una epidèmia, que la salmonel·losi era endèmica o que de paludisme, encara que no hi havia cap cas a l'altura de 1959, sí s'havien produït en anys anteriors⁷¹.

Aquest informe reflecteix clarament les deficientes condicions higièniques i sanitàries que encara acuitaven a la població a la fi de la dècada dels cinquanta. Malgrat les

⁶⁹La història de Cartonajes Suñer en Rovira, 2009.

⁷⁰AMA. Govern, Veu pública, Bans i edictes, 162/1, 1-23. AMA. Sanitat, Directa, Expedients generals, 404.

⁷¹Ibid.

precaucions i les mesures de prevenció, va haver-hi episodis periòdics de propagació de malalties fins a aconseguir el grau d'epidèmia; i encara més casos individuals. Entre uns altres, va afectar per exemple a la localitat d'Alzira la grip aviària en 1947, obligant a tancar durant setmanes el mercat setmanal d'aus amb la finalitat d'erradicar-la; la broncopneumònia, convertint-se en el primer trimestre de 1949 en una autèntica epidèmia que va despertar les alertes; o una intoxicació alimentària causada per conserves de tonyina en oli que van generar trastorns gastrointestinals a l'altura de 1944. Igualment, la mort d'un malalt infeccios en el seu domicili al juny de 1954 va despertar totes les alarmes, instant la Prefectura Local de Sanitat a la ràpida desinfecció no solament de l'habitació, sinó de tot el que haguera tocat durant la seua malaltia⁷².

La fragilitat del dia a dia podia veure's encara més alterada quan es produïa algun tipus d'incident o desastre natural, situacions que en realitat van ser més habituals que anecdòtiques. La ciutat d'Alzira va patir periòdicament incendis que van afectar a zones de muntanya, però també a llenyeres, les pròpies cases o fàbriques –com el que va assolar Cartonajes Suñer a l'octubre de 1945 o un magatzem de taronges quatre anys després-. En la mateixa línia, cal destacar els danys causats per les crescudes del Xúquer: inundació de carrers, cases i camps, generant danys quantiosos; o el tall de carreteres amb la consegüent incomunicació.

La població alzirenya vivia pendent de l'oratge no solament per les crescudes del riu sinó també per les gelades i temporals de vent o pedra que podien afectar a la collita de la taronja. Així va succeir en 1945, 1956 o 1958, generant un vertader problema social en forma de pèrdues econòmiques, deutes i atur obrer. Potser la més important va ser la gelada que va fer malbé tota la collita de 1956 fins al punt que a l'any següent no es van celebrar les falles. Els propietaris van començar a estudiar l'establiment d'un segur obligatori davant aquest tipus de catàstrofes i aproximadament 4.000 treballadors, entre recol·lecció i magatzematge, van perdre eixe any el seu principal mitjà de vida⁷³. Aquest atur obrer significava major misèria per a una part important de la població, però també una situació propensa, i temuda per les autoritats, per a l'esclat del malestar social entre els jornalers.

Aquestes negatives conjuntures meteorològiques significaven un vertader revés per a un sector que ja per si mateix era el més precari; el pitjor pagat, amb

Imatges de la visita de Franco a la ciutat l'any 1947. (Arxiu família Arbona-Piera)

⁷²*Ibid.* També Lairón, 2004.

⁷³Sobre totes aquestes catàstrofes Lairón, 2003, 2004 i 2005.

abusos habituals i amb atur estacional. Les memòries de Benito García-Rojo donen bon compte de les condicions laborals dels jornalers, així com de les estratègies de supervivència adoptades i de l'obstacle que suposaven la inflexibilitat i els excessos de les autoritats. Si no es trobava treball en la plaça, era habitual anar a espigolar –sobretot arròs però també moniatos, per exemple- per camps propers o agafant el tren a altres poblacions. Açò podia suposar-te passar fins i tot una nit en el calabós davant qualsevol malentès que poguera comportar-te l'etiqueta de persona sospitosa. A més, en els creus de camins, els guàrdies rurals i excombatents de la *División Azul*, realitzaven registres als espigoladors. L'esforç de dies i la gran caminada podien ser debades si per al registre decidien buidar el contingut per terra o podies portar-te una galtada sense major motiu (García-Rojo 2008).

Finalment, en l'Arxiu Municipal d'Alzira es conserva un interessant expedient de Sanitat de l'any 1950 en el qual s'arreplega una d'aquestes estratègies de supervivència i la resposta de les autoritats. Es tracta d'un grup de jornalers que decideixen plantar arròs en el braç mort del Xúquer. Lluny de tractar-se d'una acció espontània i esporàdica, les plantacions es reproduïen any rere any i els jornalers s'organitzen quan en 1950 les autoritats locals els indiquen que han d'arrancar les plantes, al·legant raons de salut pública. Remeten una extensa carta al propi governador civil exposant la seua precarietat econòmica –trenta famílies depenen d'açò-, el grau d'especialització del treball realitzat i desmuntant les argumentacions de les autoritats locals. Els agricultors defenen que es tracta d'una tolla d'aigües putrefactes plenes de residus –excrements, cadàvers d'animals, etc.- i que el seu treball implica, de fet, el seu sanejament i neteja. El Govern Civil va acabar acceptant el criteri de les autoritats locals, encara que va permetre que eixe any s'arreplegara la collita. La prohibició va haver de suposar un contratemps important per a la supervivència d'aquestes famílies i dos anys després van tornar a insistir al governador civil perquè els autoritzara a plantar. No ho van aconseguir⁷⁴.

⁷⁴AMA. Sanitat, Directa, Expedients generals, 404.

ALZIRA SOTA LA DICTADURA FRANQUISTA (II): 1960-1975

Carlos Fuertes Muñoz
Universitat de València

1. L'APARENT APOGEU DEL FRANQUISME "DESARROLLISTA"

Als anys seixanta, a ulls de molts observadors, el franquisme vivia aparentment el seu moment de màxim esplendor. D'una banda, semblava continuar comptant amb el suport dels "vencedors comuns", çò és, aquells individus i famílies que s'identificaven amb la dictadura en gran mesura per la seua intensa vivència de la guerra civil: l'entorn dels excombatents, caiguts, "camises velles" falangistes, militars, catòlics conservadors i excautijs. Estos expressaren sovint la seua adhesió amb motiu de les nombroses commemoracions de la guerra, les quals, molt similars entre elles i amb un ritual repetit any rere any, continuaren marcant el calendari quotidià dels alzirenys. El 21 de setembre de 1960, per exemple, es commemorà el XXIV aniversari dels *Caídos Alcireños*, com era habitual, amb un res del rosari al *Patio de los Mártires* de les antigues Escoles Pies. El 18 de juliol del 1970 la *Jefatura Local del Movimiento* commemorà l'*Alzamiento Nacional* –el colp d'estat contra la democràcia republicana– amb una missa en Santa Caterina, una ofrena de corones als monuments a José Antonio Primo de Rivera –a la *Plaza del Caudillo*, hui Plaça Major– i als *Caídos* –a la *Plaza de los Mártires*, actual Plaça de la Constitució–, i una "cena de hermandad". Junt a les celebracions periòdiques, també s'assistí a la mobilització de la població "addicta" amb motius excepcionals. Així, el 27 de maig del 1972, els més fermes partidaris de la dictadura a Alzira es desplaçaren a València en el que es pretengué convertir en el darrer bany de masses de Franco a la capital del Túria. Les últimes grans expressions públiques de suport al franquisme es donaren amb motiu de la mort del dictador, quan els seus partidaris alzirenys mostraren el seu condol als balcons, signant a l'ajuntament o assistint a la missa celebrada el dia 22 de novembre de 1975 a Santa Caterina (Lairón 2005: 74, 87, 228; i 2006: 43, 123).

La imatge d'un apogeu i un suport massiu al franquisme que hauria sigut expressat en este tipus d'actes deu, però, ser matisada. La mobilització dels vencedors va ser encoratjada des del poder durant estos darrers anys per tal de reforçar la seua cohesió en un context de creixent incertesa davant l'envelliment de Franco, l'agudització dels conflictes interns entre les elits i l'avanç de les actituds crítiques amb la dictadura. Això, de fet, explicaria la continuïtat d'estos actes i tot i la seua ineficàcia per connectar amb els propis fills dels vencedors, que no havien viscut la guerra,

Edifici "La Torre". En l'inici del desenvolupament urbanístic de la ciutat. (Alzira. Crònica del siglo XX (1956-1970), A. Lairón, p. 138.

amb els sectors "intermedis" o "indiferents" i especialment amb els vençuts, oblidats i humiliats en estes exaltacions públiques del franquisme (Fuertes Muñoz, 2017). Precissament per salvar les distàncies amb estos sectors, el govern central pretengué donar un gir inclusiu a les commemoracions sobre la guerra a partir de la gran campanya propagandística dels *XXV Años de Paz*, xocant tanmateix amb resistències entre els seus propis suports, com bé es pot apreciar a nivel local (Aguilar, 1996: 164-183; Fuertes Muñoz, 2012). Així, per exemple, l'1 d'Abril de 1964, Día de la Victoria, quan esta campanya s'inicià, l'ajuntament d'Alzira organitzà activitats esportives, espectacles pirotècnics, teatre infantil i balls -a la piscina i al *Círculo Alzireño*-. Però també, entre d'altres actes, celebracions

religioses, la projecció al *Cine Cervantes* de pel·lícules "de interés nacional y exaltación patriótica" o l'inauguració dels nous carrers dedicats als destacats líders feixistes Onésimo Redondo -actual avinguda del Parc- i Ramiro Ledesma -hui carrer de l'Alquenència⁷⁵.

El 28 de març de 1965 se celebrà una concentració d'*excombatientes* de La Ribera, en el transcurs de la qual els foren entregades les "Medallas de la Paz" al *Cine Colón*, oficiant-se una missa de campanya a la *Plaza de los Mártires* i inaugurant tres carrers dedicats a excombatents. Si bé el *Delegado Provincial de Excombatientes* es felicitava en una carta posterior per "el entusiasmo y fervor patriótico manifestado por todos los excombatientes de la Comarca", una carta d'un oient de Radio España Independiente, *La Pirenaica*, apuntava als límits d'esta mena d'actes per connectar amb la resta de la població. En esta es denunciava que el discurs del delegat i del Governador Civil de València durant els actes d'Alzira il·lustrava que "se quiere a toda costa perdurar aquella división entre «rojos» y «nacionales» al cabo de un cuarto de siglo", tot ignorant "la realidad valenciana" amb "esas modestas gentes [que] dicen: «¡Basta ya de guerra civil y de odios, basta ya de la división de los españoles en rojos o azules!»⁷⁶. El 18 de juliol de 1966, un pamflet de FET-JONS d'Alzira animant a la participació en la commemoració mostrava a les clares, en fi, la continuïtat d'este discurs exloent, tot afirmant: "Bienvenida la 'libertad de prensa' en cuanto nos ha hecho posible la depuración de los cobardes, y la localización de los traidores". Els destinataris de la commemoració i l'actitud que d'ells s'esperava no deixaven lloc al dubte: "Excombatiente... Requeté... Falangista... HOMBRE DEL 18 DE JULIO. Tu puesto está con el mando en las conme-

⁷⁵Levante, 31-3-64, pág. 13: "Información de Alcira. Actos con motivo de los 25 años de paz".

⁷⁶Arxiu General de l'Administració [AGA], Presidència [P], Delegació Nacional d'Excombatents, Caixa [C.] 65/14159: 7-4-1965; Arxiu Històric del Partit Comunista d'Espanya [AHPCE], Radio España Independiente [REI], C. 190-14: "Joan de l'Horta, 5-5-1965".

moraciones que celebre en la histórica fecha de nuestro RESURGIR NACIONAL. Evita lo que nos divide y exalta lo que nos une; que nadie pueda acusarte de tibio, de indiferente, o de otra cosa peor” (Lairón 2005: 138, 168).

Benedicció, el 18 de juliol de 1963, del Grup de vivendes del Barri de “La Graella”. (Alzira. Crónica del siglo XX (1956-1970), A. Lairón, p. 109.

Ara bé, junt a la prioritització del manteniment del suport entre els vencedors, el franquisme tardà intentà ampliar el conformisme entre la resta de la població utilitzant propagandísticament les millores socioeconòmiques iniciades a primeries dels anys seixanta a partir de l’abandó definitiu del sistema autàrquic i la inserció en una economia europea en expansió, les quals han quedat inserides a l’imaginari social amb el terme de “desarrollismo”. A tal efecte, a través de canals com la televisió, renovà la seua imatge tot presentant-se com una mena de “dictablanda” despolititzada –un “Estado de Obras”- que ofería estabilitat i un “progrés” generalitzat que, es deia, beneficiava a tots per igual: vencedors i vençuts, burgesia i classe treballadora, pobles i ciutats (Aguilar 1996; Molinero 2005; Amaya 2013). En este context, l’ajuntament d’Alzira, amb un increment destacat dels seus ingressos en relació amb la dinamització econòmica, demogràfica i urbanística, impulsà certament diverses obres i inversions funcionals al nou model de desenvolupament, al temps que d’altres arribaven amb el finançament i promoció del govern central⁷⁷. Entre d’altres qüestions, es procedí així al pavimentat i enllumenat de carrers; la construcció i ampliació de places, jardins i avingudes –com la dels Sants Patrons-; la posada en funcionament de semàfors i d’un servei d’autobusos urbans o la instal·lació i millora de centres sanitaris i educatius (Lairón 2005 i 2006).

Ara bé, tan important com les realitzacions efectives fou la seua explotació propagandística mitjançant actes d’inauguració detalladament planificats i difosos per la premsa regional, els quals, tan habituals com les commemoracions a l’Alzira del període, funcionaven com una mena de rituals legitimadors de la dictadura i dels seus valors. Sovint realitzats entorn al 18 de juliol amb una clara intencionalitat política, era habitual en els mateixos la col·laboració de l’església, de falangistes i de fallers i falleres, així com la participació destacada de les autoritats locals, provincials i estatals. Per posar alguns exemples, el 18 de juliol de 1963, prèvia benedicció, les autoritats municipals procediren a inaugurar les escoles –segregades- i dos vivendes per als mestres al barri de Santa Maria de Bonaire. El 8 de maig de 1967, el ministre de treball inaugurà el nou ambulatori de la seguretat social “Santos Patronos”, a l’avinguda José Antonio –actual Horts dels Frares. El governador civil de València, Antonio Rueda, qui en un informe intern destacava el “buen efecto que produce entre autoridades y vecindario” la seua presència a les inauguracions d’obres als municipis, assistí a Alzira, el 18 de juliol de 1968, a l’inauguració del Mercat d’Abastos i del pavimentat de diversos carrers del barri de Sagrada Família (Lairón 2005: 109, 182, 201-202)⁷⁸.

⁷⁷AGA, Interior [I], C.53/191: “Informe del Servicio Nacional de Inspección y Asesoramiento a las Corporaciones Locales. Provincia de Valencia, Alcira, 1970” [Informe SNIACL].

⁷⁸AGA, I: C. 44/11331, “Memoria anual del Gobierno Civil de Valencia correspondiente al año 1962”.

Grup de vivendes de la Colònia Anna Sanchis. Any 1960. (Alzira. Crònica del siglo XX (1956-1970), A. Lairón, p. 75.

Més enllà de les polítiques públiques i la seua publicitació, l'ampliació del conformisme social buscada pel règim passava també per la millora en la situació econòmica i laboral dels ciutadans respecte a la postguerra. En este sentit, cal destacar el desenvolupament a l'empresa *Cartonajes Suñer* (CS) d'un model empresarial, el de

l'anomenat "paternalisme industrial", que pretenia garantir, junt amb el sindicat vertical, el control social dels treballadors i l'absència de conflictivitat (Babiano, 1998). A tal efecte, l'empresari Luis Suñer, des d'una concepció jeràrquica i autoritària com a pare dels seus vora 500 treballadors, els exigia agraïment, obediència i conformisme a canvi de diversos mecanismes de protecció social que visqueren el seu apogeu als anys objecte d'este capítol, de forma paral·lela al creixement dels seus beneficis empresarials (Reig, 2000: 439 i 441). Entre els diferents instruments "paternalistes", tots ells amplament publicitats i amb una clara diferenciació en funció de la jerarquia laboral, cal destacar la inauguració -amb presència del ministre de la vivenda- de la Colònia Ana Sanchis el 1960, la qual albergaria vivendes per als treballadors i una escola per als seus fills. Altres mesures importants van ser els avals per a la compra de cotxes -amb el logotip de Cartonajes a la porta- i l'obertura d'un economat, on els treballadors es proveïen dels productes bàsics a un preu més baix, mentre l'empresa obtenia desgravacions fiscals i amortiguava les reivindicacions d'augment salarial (Rovira 2009: 39-51; Lairón 2005: 76; García-Rojo 2008: 118-120; Reig 200: 442).

Tot plegat feu que el franquisme explotara propagandísticament CS, així com Avides, l'altra gran empresa dels Suñer, com a exemples del progrés econòmic i social aconseguit sota la dictadura, al temps que els empresaris alzirenys es beneficiaven d'eixa estreta relació amb el règim. Així s'entenen les freqüents visites dels ministres o la concessió de les medalles d'"empresa exemplar" a CS -1959- i Avides -1964- (Lairón, 2005: 84, 126). Però, també, la seua utilització cara a l'exterior, com en el marc d'un viatge per la província de València de l'Agregat Laboral de l'ambaixada britànica, qui, el 1963 visità ambdues empreses acompanyat de dirigents del sindicat vertical. Este diplomàtic equiparà en un informe intern la seua "moderna i automàtica maquinària", de gran cost, a l'existent a Gran Bretanya o França i es sorprengué del fet que "estes factories arribaren a ubicar-se en la xicoteta ciutat agrícola d'Alzira". Ara bé, aconseguí realment el franquisme en estos darrers anys ampliar la seua acceptació social més enllà dels vencedors? Un informe oficial del Ministeri de la Governació elaborat el 1970 destacava que la situació econòmica d'Alzira era certament "buena" i el nivell de vida de la població "acceptable", amb "altos jornales" particularment destacables a Avides, "con un gran censo de productores"⁷⁹. En este context, diverses fonts apunten com, en efecte, la bona situació econòmica de les empreses Suñer i les mesures paternalistes afavoriren durant la major part d'estos anys una considerable aquiescència i conformisme entre bona part dels treballadors

⁷⁹National Archives of United Kingdom [NAUK], LAB 131772: 19-4-1963; AGA, Informe SNIACL.

industrials alzirenys. Un treballador de CS d'esquerres, reconeixia com als seixanta "una parte del pueblo mantenía un alto grado de adhesión, de una manera pasiva", en un context de "bonanza económica que hasta cierto punto creaba una sociedad complaciente" (García-Rojo 2008: 133-135).

Molt menys matisada era la representació de les actituds dels alzirenys que transmeté *Levante*, diari oficial del *Movimiento* a la província de València, en el context del referèndum celebrat el 14 de desembre de 1966 per aprovar la *Ley Orgánica del Estado* (LOE). Una farsa esta que no suposava canvis d'importància i que únicament es va

Acte a favor de la Llei Orgànica de l'Estat celebrat al Cine Colón el 12 de desembre de 1966. (Alzira. Crònica del siglo XX (1956-1970), A. Lairón, p. 173.

sotmetre a votació per reforçar la legitimació de la dictadura, articulant-se la major campanya propagandística de la seua història tot emfasitzant l'"excepcional" era de "paz" i "progreso" que, es deia, vivia Espanya. Es publicaren, a tal efecte, entrevistes a veïns alzirenys, com ara el jornalero Enrique Ordaz, qui amb 55 anys justificava així el seu vot favorable: "con lo que hemos sufrido y cómo estamos ahora". També s'amplificà l'iniciativa dels taxistes locals, els quals col·locaren pancartes als vehicles i transportaren gratuïtament a votar a ancians i impedits. L'acte central, celebrat el 12 de desembre a un "abarroado" *Cine Colón*, va comptar, entre d'altres, amb la intervenció de Luis Suñer, qui afirmà: "Por España y por esta paz que estamos viviendo, yo votaré sí". La crònica sobre la jornada electoral destacava, en una clara reproducció de l'estereotip de la dona políticament ignorant, com moltes de les obreres que treballaven als magatzems tarongers dipositaven el vot explicant "que ellas no entendían de leyes orgánicas, pero que por Franco «Sí, sí y sí»". Finalment, es difongueren sense cap questionament uns resultats que, tot i que totalment discutibles des dels estàndards democràtics, oferien la buscada imatge d'una majoria abrumadora a favor de la LOE tant a Alzira com a la resta d'Espanya⁸⁰.

Quant hi ha d'autoimatge triomfalista i quant de realitat en el quadre sobre les actituds de la població d'Alzira que ens dibuixa la premsa de l'època? Les investigacions sobre les actituds socials davant el referèndum i més en general als anys 1960-1975 (Hernández 2013; Fuertes Muñoz 2016 i 2017) mostren com, certament, el "discurs del progrés" afavorí l'ampliació del consentiment en relació amb un context socioeconòmic que suposà millores quotidianes per a importants sectors de la població. Més encara si es comparava, com es feia sovint, amb la misèria d'una postguerra fortament arrelada de forma traumàtica a la memòria col·lectiva. Tanmateix, estos treballs també permeten apreciar com la propaganda sobre un suport massiu espontani al règim xocava de ple amb una enorme coacció, clarament apreciable en el mateix context del referèndum, amb amenaces als abstencionistes expressades per la premsa i per altaveus, com els instal·lats als cotxes dels falangistes alzirenys que recorregueren la població durant el dia de la votació. Al temps, esta propaganda

⁸⁰*Levante*: 8-12-1966, pàg. 23; 10-12-1966, pàg. 23; 11-12-1966, pàg. 29; 13-12-1966, pàg. 13; 17-12-1966, pàg. 21.

amagava una enorme diversitat actitudinal que incloïa dosis diverses d'indiferència, adaptació resignada, conformisme passiu, por, distanciament cultural, rebuig passiu i oposició activa. Moltes d'estes actituds allunyades de l'adhesió entusiasta es donaren entre una gran part dels alzirenys aquell 14 de desembre de 1966 i, més en general, durant el conjunt del període analitzat.

2. ELS DÈFICITS DEL PROGRÉS: MALESTAR, PROTESTES I REPRESSIÓ AL MÓN DEL TREBALL

Fàbrica de gelats Avidesa.
(Alzira. Crónica del siglo XX
(1956-1970),
A. Lairón, p. 156.

Certament, tot i les millores socioeconòmiques, als darrers quinze anys de la dictadura es detectà un creixent avanç del malestar, el distanciament del règim i les actituds de protesta front al que molts, també a Alzira, percebieren com els dèficits d'un progrés que, cal

aclarir-ho, sovint fou percebut més com a resultat del sacrifici popular que com a mèrit del franquisme. En primer lloc, cal destacar l'avanç del malestar i les protestes al món taronger alzireny, amb actituds molt més complexes que la idealitzada imatge transmesa per la premsa oficial. D'una banda, la classe treballadora vinculada al món taronger, çò és, collidors i treballadores dels magatzems de taronja, patia diverses problemàtiques reconegudes en privat per les pròpies autoritats. Un informe del Governador Civil de València i Jefe Provincial de Falange del 1963 destacava com "el convenio colectivo" dels collidors "tiene poca eficacia para normalizar las relaciones laborales" i condicionar els salaris reals, doncs "su contratación es en estos casos siempre de naturaleza eventual y se produce a diario en la plaza pública de la localidad, según las necesidades de cada jornada". El 1970, un altre informe reconeixia que "existe emigración de temporada a Francia" per treballar a la verema i el cultiu de l'arròs, estratègia de supervivència front els problemes del treball estacional que adoptaren durant estos anys molts altres jornalers de La Ribera del Xúquer (Curzio, 1992)⁸¹. En relació amb estos i altres problemes, en estos anys es feren relativament freqüents protestes que mostraren una progressiva pèrdua de la por paralizzadora de la postguerra.

El novembre de 1959, un informe oficial del *Delegado Provincial de Sindicatos* reconeixia la gravetat d'una protesta de collidors i treballadores dels magatzems iniciada el dissabte 14 de novembre, assenyalant que en Alzira, Alberic i voltants "el problema afecta a unos cinco mil trabajadores". Uns informes de la UGT sobre la mateixa protesta apuntaven que els collidors, que s'havien negat a treballar per 60 pessetes de jornal, havien aconseguit finalment un augment de 10 pessetes: "La cosa resultó magnífica, pues ni las autoridades ni los patronos hallaron medios para sancionar ni obligar a los trabajadores a salir al campo". En efecte, l'informe del delegat franquista assenyalava que, tot i les insistent negociacions i pressions per part dels membres

⁸¹AGA, P, *Secretaría General del Movimiento-Secretaría Técnica [SGM-ST]*, C. 51/18544: 23-11-1963; AGA, *Informe SNIACL; AHPCE, REI, 177-9*, "Un obrero de Alcira, 9-2-1963".

del sindicat vertical, el dimecres 18 “únicamente se han presentado al trabajo en los almacenes, los Enlaces Sindicales y algunos pequeños grupos de trabajadores”. Darrere del malestar es trobava, prosseguia este informe, la consciència clara entre la classe treballadora del camp de “los precios que se pagan por naranja en el árbol” i, especialment, de “las cotizaciones que saben vienen obteniéndose del fruto en los Mercados exteriores”. Igualment, els informes d’UGT destacaven com l’amenaça dels patrons de “llevar gente forastera para las faenas del campo” havia afavorit l’ampliació de les protestes als magatzems, assenyalant que “las mujeres que confeccionan la naranja en almacén, se negaron a trabajar mientras no se ocuparan a los obreros de la localidad”⁸².

El 1963, novament, el Governador Civil de València destacava com, el 21 de novembre, tant els collidors com uns 2000 treballadors dels magatzems d’Alzira “no se presentaron al trabajo de forma colectiva”, doncs “no quisieron aceptar las condiciones contractuales que les ofrecían”. En un clar exemple de la preocupació que generaven estes protestes entre les elits franquistes i de la seua manera d’entendre i “resoldre” els conflictes laborals, l’alcalde organitzà una reunió amb el Comisario Jefe de Policía i el Primer Jefe de la Guàrdia Civil, personant-se així mateix en la localitat el Jefe del Sindicato Provincial de Frutos. Tots ells aconseguiren persuadir els obrers combinant ofertes –amb “un Bando invitando a los obreros a que no dejaran de acudir al Trabajo, con la promesa de que sus salarios serían elevados”- i amenaces, com les expressades en una reunió amb obrers dels magatzems, de “extinción de sus contratos y libertad por parte de los empresarios para contratar libre personal, fuese o no de la localidad”⁸³. Per citar un altre exemple, el novembre del 74 tornava a repetir-se una vaga de collidors amb reivindicació salarial, iniciada a *Agralco* i extesa a altres magatzems (Sanz 1976: 334-335).

El 1972, un extens informe del PCE sobre les actituds al món taronger valencià destacava com les creixents protestes entre els “braceros” des dels anys seixanta, tot i ser una “reacción espontánea inorganizada”, il·lustraven la pèrdua de la por i el servilisme, tot destacant que “dentro del vacío mental de estas gentes una idea queda bien clara: el no dejarse avasallar por ningún patrono, exigiendo sus derechos y abandonando los tajos si es preciso”. Actitud combativa que els hauria permés millorar la seua situació, treballant menys i guanyant més a l’altura de 1972, doncs “al margen de las Hermandades [sindicats oficials] los trabajadores se reúnen publicamente fijando los jornales”. Pel que fa a les actituds dels agricultors i comerciants, este informe constata una clara evolució de la satisfacció acrítica a “la indignación y el descontento”. Així, durant el període de monopoli valencià del mercat europeu als anys cinquanta, època de gran expansió de l’agricultura tarongera, “la gran mayoría se deslizaba más o menos descaradamente hacia el conformismo y en el peor de los casos hacia el oportunismo, covijándose bajo el ala derecha”. Tanmateix, a mesura que avançaren els anys seixanta i més encara des de principis dels setanta, el sorgiment de competidors, l’exclusió del Mercat Comú Europeu per la naturalesa dictatorial del franquisme i la difusió de la malaltia coneguda com “tristeses”, van perjudi-

⁸²AGA, P, SGM-ST, C. 51/18544: 19-11-1959; Arxiu de la Fundació Largo Caballero: 363-5, 18-11-1959 i 8-7-1960.

⁸³AGA, P, SGM-ST, C. 51/18544: 23-11-1963.

*Alzira. Crónica
del siglo XX (1956-1970)
d'A. Lairón.*

car al sector taronger, impulsant-se el cooperativisme, la mecanització, la replantació o la innovació en les varietats de taronja (Sanchis Botella 1993: 157-158). En este context, el xicotet i mitjà agricultor “se siente abandonado, desorientado” per part de l'estat, mentre que els comerciants començaren a considerar, tot i la general identificació amb la dictadura, “la imperiosa necesidad de desarrollar unas estructuras económicas, en consonancia con la Europa de sus sueños, que les faciliten la vuelta a la prosperidad”⁸⁴.

Diversos informes oficials corroboraren el malestar del món taronger valencià durant estos anys i la creixent rellevància de la integració

d'Espanya en Europa com a prioritat política. Una nota del 5 de desembre de 1970 destacava el “fuerte ambiente de tensión en toda la zona naranjera, como consecuencia de las restricciones impuestas por el Mercado Común a nuestras naranjas” que haurien provocat el tancament dels magatzems i la paralització de les tasques de recol·lecció. Un altre informe del mateix any sobre Alzira apuntava al malestar generalitzat amb el règim doncs, malgrat el desenvolupament urbanístic de la localitat i les ajudes rebudes per part del govern central, “el criterio de la población, influido por los propietarios y exportadores de naranja, es el de que no existe una decidida atención del Poder Central para que sus Frutos se coticen a altos precios en los Mercados extranjeros”⁸⁵. Esta preocupació, en fi, es pot constatar igualment en les nombroses conferències sobre el tema celebrades a la capital de la Ribera Alta, com ara “La entrada de España en el Mercado Común. Impresiones de unas negociaciones” (19-2-1967, a la històrica Cooperativa *La Agrícola*) o “El Mercado Común y la agricultura valenciana” (5-4-1967, al *Círculo Alzireño*) (Lairón 2005: 178-180).

Més enllà del món taronger, el malestar i les actituds de protesta també s'extengueren a la indústria alzirenya. De forma general, a l'Espanya dels seixanta s'assistí a moltes mitjanes i grans empreses al sorgiment de nuclis d'obriers compromesos i disposats a lluitar per la millora de les condicions i drets laborals, majoritàriament joves d'orígens familiars diversos que no sentien la por paralizadora d'aquells que havien viscut la guerra i la “gran repressió” com a adults. D'una banda fou decisiu, abans i després del transcendental Concili Vaticà II (1962-1965), el gir «social» i el creixent distanciament de la dictadura de sectors del catolicisme, tot tenint en compte la centralitat de l'Església en la sociabilitat de la joventut i la relativa tolerància del franquisme respec-

⁸⁴AHPCE, *Nacionalidades y Regionales, Levante*, j.382, “Informe sobre el campo, 1972”.

⁸⁵AGA, *Sindicatos*, 50.01, C. 34/5600: 21-9-1965 i 5-12-1970; AGA, *Informe SNIACL*.

te a estos espais considerats de “confiança” (Montero 2009). A l’articulació al llarg dels seixanta d’un nucli de treballadors socialment inquiets a CS, fou decisiva la participació de membres de les *Juventudes Obreras de Acción Católica* (JOC) i les *Hermandades Obreras de Acción Católica* (HOAC), així com la cobertura -per a la realització de reunions considerades il·legals- de diversos retors, com ara el de la parròquia de L’Alquerieta o «els Caputxins» de L’Encarnació (Rovira, 2009: 58; García-Rojo 2008: 117, 121, 212).

Aspecte de la plaça del Caudillo per estes dates. (Arxiu Municipal d’Alzira)

D’altra banda, el *Partido Comunista de España* (PCE), el principal partit de l’antifranquisme, també fou clau en el ressorgiment del moviment obrer industrial, amb una aposta ferma per la col·laboració amb catòlics i altres sectors en la lluita per la democràcia i les millores socials (Treglia 2012). La seua influència social s’estengué també gràcies a la Pirenaica, la ràdio clandestina escoltada pels antifranquistes de diversos orígens ideològics, els quals conegueren en este i altres canals com les revistes de la JOC o l’HOAC les intenses vagues del 1962 a les zones mineres i industrials d’Astúries, Euskadi i Catalunya, que esperonaren als treballadors inquiets de tot l’estat, també als alzirenys (Zaragoza 2008; García-Rojo 2008: 117 i 120-122). Les cartes enviades pels oients, via fonamental d’informació de la Pirenaica, mostren situacions invisibilitzades pels mitjans legals, com quan, amb motiu de l’execució el 20 d’abril del 1963 del militant comunista Julián Grimau, enmig de fortes condemnes internacionals, s’assenyalava que “en Alzira, por los huertos, por las carreteras, por el pueblo han aparecido letreros que decían: Viva Julián Grimau, muera Franco. Gloria a Julián Grimau, etc.”. Precissament, el 19 de maig de 1963 Ángel Martínez Moya fou detingut a l’oficina de correus d’Alzira per pretendre enviar cartes de denúncia de l’assassinat de Grimau i de la falta de llibertat de premsa, mostrant l’ajuntament la seua satisfacció per “la aprehensión de elementos perturbadores del orden público, dedicados a la propagación de doctrinas y consignas subversivas de carácter comunista” (Lairón 2005: 108)⁸⁶.

El PCE es convertí en una força decisiva gràcies també a la seua eficient organització clandestina implantada en molts pobles i barris, que, entre d’altres activitats, difonia publicacions clandestines i recol·lectava diners per als presos polítics. A Alzira, va articular en estos anys un nucli de vora vint militants amb treballadors de diversos sectors en la seua majoria en la vintena, com els tintorers de la fàbrica *Químicas del Júcar* (QJ) José González Azorín i Salvador Corts Mas. Estos dos, joves fills de vençuts marcats en bona mesura per les idees i la repressió dels seus pares, van ser detinguts el maig del 1962 en companyia del sabater Antonio Castera Carbonell, anant-se’n a França altres dels seus companys “creient que passaria a més”. Després de la dura experiència dels interrogatoris per part de la *Brigada Político-Social* –“ens pegaren palo,

⁸⁶AHPCE-REI, 177-9, “Un proletario, 15-4-1963”, “Un proletario, Abril 1963”, “Pepe, 8-7-1963”; Sentencia TOP 1964/109.

Dos dels edificis
del Grup de Vivendes de la
Cooperativa Sagrada Família.
(Alzira. Crónica del siglo XX.
(1956-1970),
A. Lairón, p. 205.

amb amenaces”-, van passar vora un any i mig entre les presons de València, Carabanchel i Càceres, on entraren en contacte amb molts altres activistes comunistes i catòlics, reforçant el seu compromís: “La càrrecer, per als presos polítics, era una universitat”. El *Juzgado Especial Militar Nacional de Actividades Extremistas* els va condemnar

per “delito de rebelión militar” degut a la seua militància pacífica, en un juí que, com era habitual, “va ser una paròdia”. Tanmateix, van poder apreciar la solidaritat dels companys de treball i del propi gerent de QJ, on se reintegraren sense problemes: “En la fàbrica la gent volia arreplegar diners, i el gerent va dir que no, que ell ajudaria (...) Era un catòlic molt catòlic, però autèntic (...) Canvià molt, se donà compte dels problemes”. Un clar exemple este últim del creixent canvi d’actituds cap a una repressió política que molts catòlics havien tolerat en la postguerra però veien injustificable a l’altura dels seixanta, quan estos represaliats van percebre un tracte molt normal per part dels seus veïns en eixir de la presó: “Hi havia més gent que me saludava que gent que me girava la cara (...) No vaig veure rebuig per part de ningú. Algú te mirava a lo millor de reüll, a lo millor de dir «Ui! Este és el que... »”

Estos obrers, que ja abans de la seua integració al PCE havien aconseguit millores salarials a QJ després d’una “vaga de braços caiguts, perquè tampoc no se podia fer altra cosa”, continuaren lluitant pels drets dels treballadors en eixir de presó. Així, aprofitaren l’estructura de l’*Organización Sindical Española* –“anàvem al vertical, no hi havia altre puesto per a defensar legalment les coses”-, tal i com defensava el PCE, principal promotor paral·lament de les clandestines *Comisiones Obreras* (CCOO), que aconseguiren certa presència organitzada a Alzira entre els treballadors de la indústria, la construcció i el camp. José, que arribà a ser president de la Secció Social del Tèxtil del vertical a Alzira, recorda com “una vegada al mes anàvem a unes classes que donaven en València, per als delegats, i allí entràvem en contacte molta gent, ja hi havia certa pressió en la societat” (Fuertes Muñoz i Gómez Roda 2012: 32-39). En efecte, el tracte quotidià entre els treballadors compromesos que aconseguiren ser elegits com a representants reforçava els compromisos, difonia informacions i permetia expandir el teixit social crític. L’agregat laboral britànic, durant la visita a l’*Instituto Sindical* de València on s’impartien estes classes sobre “nacionalsindicalisme” i economia, va poder prendre una cervesa amb els assistents. Estos, desinhibits per l’absència del director i els càrrecs verticalistes, afirmaren que “no estàvem molt interessats” per això i, si, en canvi, per “escoltar com funcionen els sindicats en altres països”, demanant-li que “els diguera la veritat sobre la vaga del carbó” recentment impulsada pels miners francesos⁸⁷.

⁸⁷AHPCE, *Movimiento Obrero*, j.249, “Información de (1) (Recibido de Valencia) 28-3-68”, i j. 348, “Coordinadora 22-3-1970”; NAUK, LAB 131772: 19-4-1963

A *Cartonajes*, el 1959 fou triat “enlace sindical” Benito García-Rojo, un fill d’un vençut mort a la presó que havia emigrat a Alzira a la postguerra des d’un poble de Ciudad

Real, com tants altres manxecs que acabarien engrossant les files de CCOO a La Ribera Alta. Com recorda Benito, els representats “más comprometidos con los temas sociales” es reunien els caps de setmana al *Colegio Francisco Franco* –hui Blasco Ibáñez– per tractar dels problemes laborals a les diverses seccions de CS. Després, a la fàbrica, informaven “con mucho cuidado” els seus companys “de aquello que no nos interesaba que la empresa supiese”. Les eleccions sindicals eren així “un acontecimiento”, ja que es convertien en “una pugna en la empresa para que no sacara jurados y enlaces sindicales que le fueran fáciles de manejar o, al menos, que no le crearan conflictos”, qüestió que malauradament en part aconseguia (García-Rojo 2008: 117, 121, 129-131). Tanmateix, tant esta estratègia com la intransigència davant les reivindicacions i les protestes salarials o sobre l’organització del treball, es convertiren finalment en un factor clau en l’extensió de la conflictivitat laboral en CS, en tota una mostra del progressiu esgotament del paternalisme industrial, del qual en formaven la “cara oculta”.

La primera protesta es va produir el 1968, quan els treballadors més conscienciats van donar suport el *jurado* Juan Antón, qui havia estat sancionat per l’empresa per criticar “enèrgicament” l’actuació d’esta amb uns treballadors que no aconseguien els rendiments imposats per un nou sistema de primes excessivament ambiciós. El 1972, un grup de treballadors realitzà un atur de deu minuts en solidaritat amb Juan Borrás, amenaçat d’acomiadament per negar-se a canviar de lloc de treball per motius de salut. La reacció de l’empresa, que sancionà econòmicament 58 treballadors i en va acomiadar –de manera improcedent, segons sentenciaria poc després la magistratura de treball- a tres dels més combatius, va tindre un fort impacte al poble, incloguent el llançament d’octavetes per grups antifranquistes i una “manifestació” de treballadors d’Avidesa en suport a Suñer encapçalada per càrrecs sindicals afins a l’empresa. A la llarga, tot i la inicial sensació de frustració i por, esta repressió afavorí entre 1972 i 1975 l’expansió de les actituds crítiques i combatives entre els treballadors d’aquella “empresa ejemplar” del franquisme que fou *Cartonajes Suñer* (Rovira 2009: 59-64; García-Rojo 2008: 138-143; Sanz 1976: 99-101; Picó 1977: 143-146; Reig 2000: 443; Lairón 2006: 47).

3. PROBLEMÀTIQUES LOCALS I CANVI SOCIOCULTURAL A L’ALZIRA DEL “DESARROLLISME” I EL TARDOFRANQUISME

Més enllà de les qüestions laborals i econòmiques, també es donaren expressions de malestar amb diverses problemàtiques locals en el context d’una Alzira sumida en un ràpid procés de creixement demogràfic i caòtica expansió urbanística, en tant que localitat receptora d’immigració que, segons dades oficials, passà de 27.359 habitants el 1960 a 32.473 el 1969. En 1972, un informe de la *Delegación Provincial de Sindicatos* reconeixia que “constituye un autentico problema la falta de Centros de formación profesional” en localitats que, com Alzira, Carlet, Xàtiva o Gandia, tenien “un incremento de habitantes constante y elevado”. El 1974, el corresponsal de Levan-

*Edifici-seu
del Sindicat Vertical.
(Alzira. Crònica del siglo XX.
(1956-1970),
A. Lairón, p. 74.*

te a Alzira publicà unes informacions crítiques amb la situació escolar de la població, manifestant el ple de l'ajuntament la seua "repulsa e indignación" pels "tendenciosos y malintencionades artículos" i obrint-se una polèmica que s'extengué durant dos mesos al diari. Es tractava, en tot cas, d'un clar exemple de la paulatina difusió de discursos crítics amb les problemàtiques locals i socials a la premsa del tardofranquisme, resultat del menor conformisme de les noves generacions de periodistes i dels intents de la dictadura d'amortiguar el creixent malestar ciutadà oferint una sensació d'apertura. Així, este mateix

diari també donà ressò a altres problemàtiques que generaren malestar entre els alzirenys als últims dos anys de la dictadura, com ara el mal estat de la muralla i la restauració adoptada o la desatenció patida pels veïns de La Barraca d'Aigües Vives (Lairón 2006: 84-86).

Una altra via per a l'expressió del descontent en quant a problemàtiques municipals tolerada per la dictadura, sempre que es fera amb moderació, van ser les falles (Hernández Martí, 1996), de creixent rellevància a la sociabilitat d'Alzira (Andrés Pascual, 1989). El 1959, a l'explicació inclosa al llibret de la Falla L'Alqueria, es destacava que "La Alquerieta s'ha convertit en un barrio important d'esta populosa Alzira", tot lamentant: "Però algo mos falta. I és que l'ajuntament de la ciutat s'enrecorde de este barrio tan populós i tire una maneta als carrers que alguns d'ells donen verdadera llàstima... També volem, que cuant se puga es cubrixca eixe barranquet de tan bons aromes, que actualment és la barrera més gran que mos separa de la població" (Fresquet, 1996: 100-101). Als anys posteriors, a la barriada de La Sagrada Família, els veïns promogueren la construcció de vivendes en forma de cooperativa davant la inoperància de les autoritats front el creixent problema de l'habitatge, donant lloc coneguts com "Pisos del capellà", per l'impuls a l'iniciativa del retor José Vilar (Lairón 2005: 158, 8-5-67, 205)⁸⁸.

Així mateix, es posà en marxa l'associació de veïns "Sagrada Família", a la qual participaren militants de la HOAC i persones d'altres ideologies molt variades. Com recorda Benito García-Rojo, qui també hi participà, esta donà solució a molts dels problemes de la nova barriada i funcionà, a més a més, com a espai de sociabilitat crítica, realitzant, per exemple, excursions que aprofitaven "para comentar la actualidad política y laboral". També es realitzaven sopars amb les famílies els dissabtes, als quals hi participaren ocasionalment els últims alcaldes franquistes. D'aquelles visites i particularment de les intervencions de Camilo Dolz, recorda Benito que "daba la

⁸⁸AGA, P, SGM-ST, C.51/18479, 17-2-1966 i 2-3-1966.

sensación de que estos hombres se percataban de que el régimen se desmoronaba, parecían tenerlo asumido” (García-Rojo 2008: 124-125). Probablement este alcalde n’era també conscient de l’existència d’un marcat “desinterés” de la majoria dels alzirenys cap als “asuntos municipales”, com reconeixia un informe oficial de 1970 i com es manifestà recurrentment en la baixa participació a la paròdia d’eleccions dels regidors del “tercio familiar”: d’un 29% el 1966, un 41% el 1970 i un 40% el 1973, segons dades oficials internes. Desinterès que cabria relacionar amb la desatenció de l’ajuntament cap a diversos problemes de la població, amb la consciència popular de la inutilitat de l’anomenada “democracia orgánica” i amb l’estil “excesivamente autoritario” de determinats quadres franquistes que, com reconeixia un informe oficial referint-se a l’anterior alcalde, José Pellicer, podia contribuir a l’existència d’“un cierto sector de la población cuya opinión no sea muy favorable”⁸⁹.

D’altra banda, un darrer element il·lustratiu dels límits de l’aparent apogeu del franquisme “desarrollista” és el relatiu al profund canvi sociocultural registrat en estos anys, el qual afectà particularment a les noves generacions. Certament, el nacionalcatolicisme i el falangisme continuaven impregnant bona part de la vida quotidiana dels alzirenys. Tot i els profunds canvis d’estos anys amb la difusió de la píndola i la minifalda o la incorporació de les dones als estudis superiors i determinades professions masculinitzades, o potser en part com a reacció, els models conservadors de gènere i sexualitat seguien difonent-se activament. Per exemple, mitjançant les nombroses xarrades per a dones organitzades per l’Asociación de Amas de Casa i la Sección Femenina, les quals, impartides quasi sempre per homes d’Església o vinculats al Movimiento, versaven sobre temes com “Regulación de la natalidad por métodos cíclicos” (25-2-1972), “Amor y fidelidad conyugal” (21-11-1972) o “La mujer y su casa” (5-12-1972). La Organización Juvenil Española (OJE) continuava per la seua banda organitzant la cavalcada anual dels Reis Mags, les Fiestas de la Juventud –amb activitats com el Concurso Interprovincial de Injerto de Pie de Naranjo–, conferències polítiques, acampades –com la realitzada a la Vall de la Casella a l’abril del 66– o activitats esportives i musicals (Lairón 2006: 37, 53, 54, 65; i 2005: 161, 205)⁹⁰.

Malgrat tot, este model socialitzador de tarannà conservador començà amb el pas del temps a donar mostres clares d’esgotament i ineficàcia, com reconeixia el *Delegado Provincial de Juventudes* qui, el 1969 assenyalava que la “ya menguada actividad” de la delegació d’Alzira “ha decaído”, tot lamentant que “sus actividades son muy limitadas” i detectant que “falta entrega de los dirigentes”⁹¹. En este marc, bona part de la joventut alzirenya es va identificar de forma relativament accelerada amb nous referents culturals ben allunyats del nacionalcatolicisme i el falangisme i sovint inspirats per la influència europea i nord-americana que arribava a través de la televisió, la ràdio, l’emigració i el turisme. En ocasions, es tractava de transformacions estètiques sense un fort contingut sociopolític, com les que explicarien la creació de grups de pop-rock locals com ara *Los Sostak’s*, *Los Zareck’s* o *Los Serenade* (Lairón 2005: 153, 209). En altres casos, en canvi, s’assistí a la difusió de discursos clarament crítics amb la realitat socioeconòmica, cultural i política de l’Espanya de l’època,

⁸⁹AGA, I, 21, C.178 i C. 194; AGA, I, 11.13, C. 1092; AGA, Informe SNIACL.

⁹⁰Arxiu del Regne de València, Delegación Provincial de la Sección Femenina de Valencia, C. 46, carpetes 191 i 192; C.59, carpeta 250.

⁹¹AGA, Cultura [C], Delegación Nacional de Juventudes [DNJ], C.737: “Memoria anual de la Delegación Provincial de Juventudes de Valencia, año 1969”.

Edifici on tenia la seua
seu l'Acció Catòlica.
(Alzira. Crònica del siglo XX.
(1956-1970),
A. Lairón, p. 11.

tot aprofitant diversos espais legals de sociabilitat, com ara els oferits per les pròpies organitzacions falangistes o, especialment, per l'Església. Així, junt al ja mencionat desenvolupament de les JOC i la HOAC, la Joventut Agrícola i Rural Catòlica (JARC) prengué un fort arrelament a Alzira, contribuint a difondre valors participatius i de compromís social a partir de la seua "pedagogia activa" (Pérez Silvestre 1998: 13, 108, 185). Des de l'àmbit del catolicisme s'impulsaren activitats excursionistes que fomentaren el coneixement dels paratges de la Ribera, com la Vall de la Murta o la Casella. Emili Tortosa, dirigent del *Movimiento de Aspirantes de Acción Católica* i soci de l'actiu *Centro Excursionista de Alcira* (CEA) –creat el 1956– evocava la importància d'aquelles activitats en el desenvolupament de la seua identitat alzirenya i valenciana: "així vam anar coneixent la realitat que ens envoltava" (Beltran 2009: 46 i 71-72; Lairón 2005: 158).

Una de les manifestacions més evidents d'este canvi generacional fou el sorgiment de diversos "clubs" juvenils, com ara el Club Nosaltres, Avant, Al vent, Club Amics, Cine Club Alzira o Foto Club Alzira. De manera especial cal destacar el Club Amunt, creat cap al nadal del 1964-1965 i que va desenvolupar les seues activitats inicialment de manera habitual a l'emblemàtic *Círculo Alzireño* i, a partir de finals del 1970, en una nova seu social al carrer Sant Vicent Ferrer. Els membres del Club Amunt impulsaren la creació de la revista "Amunt", audicions musicals, concerts, concursos i exposicions de pintura, una falla, excursions, competicions esportives o l'annual "ball d'estudiants". Entre d'altres activitats que suscitàren els recels de les autoritats locals, promogueren la difusió d'obres teatrals d'autors crítics amb el franquisme, com ara

Avinguda dels Sants
Patrons per estes dates
(Arxiu Municipal d'Alzira)

Antonio Buero Vallejo o Alfonso Sastre. Els cicles de conferències també foren espais per a la reflexió i la difusió d'interpretacions sobre la realitat social alternatives a les oferides pels mitjans de comunicació, fent-se freqüent la presència de professors de la Universitat de València (UV) clarament compromesos amb l'antifranquisme i l'esquerra, com ara Josep Vicent Marqués, Vicent Soler o Emèrit Bono (Lairón 2005: 202, 207-208, 221; 2006: 83-84, 96, 223, 235)⁹².

Els estudiants universitaris, com els impulsors inicials del Club Amunt, influïts per l'ambient antifranquista que

⁹²AGA, C, DNI, C. 797:
"Memoria anual de la
Delegación Provincial
de Juventudes de Valencia,
año 1970".

es respirava en la convulsa UV, sovint actuaren a Alzira com a via de difusió d'informacions alternatives, valors crítics i organitzacions sociopolítiques. Un inquiet estudiant de Dret del poble, Rafael Blasco, va influir en la radicalització i implicació militant de l'obrer d'esquerres d'Avidesa Pepe Garés, organitzant un nucli del *Frente Revolucionario Armado y Patriótico* (FRAP) (Beltran 2009: 76-77).

Vista aèria del centre de la ciutat per estes dates (Alzira. *Crónica del siglo XX* (1971-1980), A. Lairón, p. 83.

També uns universitaris afavoriren el pas a la militància comunista dels joves obrers de QJ (Fuertes Muñoz i Gómez Roda 2012: 34). Bernat Castany Magraner, que estigué darrere del grup impulsor de la Llibreria Xúquer, s'implicà al moviment estudiantil de la Facultat de Filosofia i Lletres. Detingut al gener del 1969 a Mislata per llançar "octavillas, impresas a multicopista" en les que es denunciava la repressió política i problemes socials com l'emigració, passà vora un mes en presó provisional a la Model de València i fou condemnat pel *Tribunal de Orden Público* –el conegut com a TOP- a un any de presó i 10.000 pessetes de multa (Sanz 2000: 176-180; Beltran 2009: 75)⁹³.

D'altra banda, l'institut –ja mixt- José María Parra, que inicià la seua andadura el curs 1967-1968, es convertí també en un espai de sociabilitat crítica, albergant activitats com ara la representació de "La excepción y la regla" (26-2-1970), del conegut dramaturg Bertolt Brecht. Alguns dels joves professors de l'institut també contribuïren, a ben segur, a despertar consciències i difondre imaginaris culturals alternatius als del franquisme. Per exemple, Serafín Vegas González, estudiant de doctorat a la UV integrat com a catedràtic de filosofia a l'institut el 1969, quan comptava amb vora 25 anys, va parlar al *Círculo Alzireño*, en un acte organitzat pel Club Amunt, sobre "La influencia de la *Nova Cançó* en la sociedad actual" (11-5-1968) (Lairón 2005: 190, 224; Cruz Orozco 2013: 169). Batiste recorda que en contrast amb Cullera, on feu el batxillerat elemental, a l'institut d'Alzira va trobar "un professorat més humà, més enrotllat", evocant amb "satisfacció" les classes de llatí d'un rar exseminarista, més "modern" i innovador que la resta, que aplicava sistemes d'avaluació contínua i viatjava en bicicleta (Malonda 2013: 480-483).

En un context, el del franquisme, de profunda marginació del valencià en la vida pública, institucional o educativa, reservat exclusivament per a la vida privada, les falles o el teatre sainer, a l'institut es va celebrar, al 1974, el primer *Curs de Llengua i Literatura Valenciana* dirigit a professors d'EGB, llicenciats i estudiants d'Escoles Universitàries, impartit per professors vinculats al valencianisme progressista, com ara Carme Miquel o Josep-Lluís Bausset (Fuertes Muñoz i Gómez Roda 2012: 33 i 37; Fresquet 1996; Lairón 2006: 87). Este darrer, veí de L'Alcúdia, repressaliat a la postguerra i professor de ciències als instituts de Xàtiva, Carlet i Alzira –on "aprofitava qualsevol excusa per parlar-los als alumnes" en valencià "perquè foren conscients que la seua llengua també era útil per a ensenyar i no caigueren, així, en l'autoodi"-,

⁹³Sentencia TOP 1969/244.

Portada d'un dels números
de la revista *Amunt*.

havia participat prèviament als *Cursos de llengua valenciana* organitzats pel Club Amunt des de les darreries del 1970 (Vallés 2000: 154; Lairón 2005: 231; i 2006: 207-208). Els integrants d'este club van promoure, igualment, altres activitats que fomentaven l'ús i percepció positiva del valencià, com ara un concurs literari obert a obres en castellà o valencià o la conferència del sociòleg de la llengua, Rafael Ninoyles, sobre "Conflicto lingüístico valenciano" (Lairón 2005: 220; i 2006: 13). Des de sectors del catolicisme també es promogué l'ús litúrgic de la nostra llengua tot apel·lant al Concili Vaticà II, que instava a l'ús de les anomenades llengües vernàcules (Colomer,

1996: 15-72). Així, a partir del 1970, els diumenges a les 12 se celebrà una missa en valencià a Santa Caterina. Igualment, també se celebraren misses en valencià durant l'annual "Nadal de la Muntanya", organitzat pel CEA i consistent en la instal·lació d'un betlem a cims com Les Orelles, Cavall Bernat o Orella d'Ases (Lairón 2006: 54, 233-234).

També va contribuir a la dignificació del valencià, així com més en general a la difusió de la cultura crítica, la Llibreria Xúquer, oberta al 1969 al carrer Bernat Montalvá. A més de tindre "un amagatall per als llibres prohibits" –com els publicats a l'exili per *Ruedo Ibérico*–, promogué la venda de discos –"hi vam incorporar tota la nova cançó"– i els descomptes en llibres "recomanats" com *La llengua dels valencians*, de Manuel Sanchis Guarner. Els socis promotors foren Pepe Garés i l'empleat de banca Emili Tortosa, qui, autodefinit com a "cristià i progressista", era fill d'una dona molt conservadora que va eixir a rebre amb entusiasme a les tropes "nacionals" a la seua entrada a Alzira el 1939. El seu cas era, en si mateix, un clar símptoma de l'esgotament definitiu d'una dictadura que va veure com molts altres dels fills dels vencedors, alguns dels joves alzirenys més inquiets dels anys seixanta i setanta, es van involucrar en activitats socioculturals i polítiques molt distanciades del franquisme (Beltran 2009: 19-20, 71-80; Lairón 2005: 221, 225). Comptat i debatut, aquells darrers foren anys de canvis i continuïtats als quals van conivre l'aparent apogeu del franquisme "desarrollista" amb el distanciament creixent de les noves generacions i sectors del catolicisme, la ineficàcia d'una repressió que mai no va desaparèixer, l'avanç de les protestes i l'assentament de les bases socioculturals del canvi democràtic. Complexos processos que es van donar no sols a les grans urbs i nuclis de poder, sinó també als pobles i ciutats intermèdies, com bé mostra el cas d'Alzira.

TRANSICIÓ I DEMOCRÀCIA A ALZIRA

Carlos Fuertes Muñoz
Universitat de València

1. MOBILITZACIONS SOCIALS, VALENCIANISME I CANVI DEMOCRÀTIC

Sovint es tendeix a presentar l'anomenada "transició" de la dictadura franquista a la democràcia com un procés "planificat" i "dirigit" des de dalt per les elits polítiques de la capital d'Espanya, amb el rei Juan Carlos I i el president del govern Adolfo Suárez al capdavant de tots. Nogensmenys, tal i com

Alzirenys en la manifestació celebrada a València demanant l'Estatut d'Autonomia el 12 de juliol de 1976. (Alzira. Crónica del siglo XX (1971-1980), A. Lairón, p. 142.

ve insistint la historiografia dels últims anys, la transició fou possible en gran mesura gràcies a una onada de mobilitzacions socials sense precedents que des d'inicis del 1976 posà l'estabilitat de l'ordre franquista sota les cordes. Esta onada, desplegada no sols a les grans ciutats sinó per tot arreu, fou impulsada per aquells sectors de la ciutadania propers a l'antifranquisme polític, que més s'havien destacat en les protestes socials i la innovació cultural durant els darrers anys de la dictadura, les quals, d'altra banda, foren fonamentals per evitar la continuïtat d'un franquisme sense Franco. Les intenses protestes socials, sumades a d'altres factors com la pressió exterior o l'interés empresarial per incorporar-se al Mercat Comú Europeu, forçaren al govern postfranquista a fer un gir radical en les seues polítiques a partir de l'estiu del 1976, abandonant el programa continuista i obrint un camí de progressiva democratització i descentralització sota la contínua pressió popular i de l'oposició antifranquista (Saz 2011). No en va, aquelles protestes, il·lustratives de la creixent pèrdua de la por entre la població, facilitaren la conquesta de nombrosos drets i llibertats mitjançant el seu exercici pràctic quan encara estaven prohibits. Dins d'este panorama, Alzira no va ser una excepció durant la transició, com no ho havia sigut durant els darrers anys de la vida del dictador.

Així, en primer lloc, cal destacar la notable extensió de les mobilitzacions laborals, de forma particularment destacada durant 1976, any en que Espanya fou el país europeu en que es perderen més hores de treball per protestes, però també amb intensitat als següents tres anys. Les mobilitzacions s'estengueren a la capital de la Ribera Alta en sectors tan

Camilo Dolz Enguix, alcalde
d'Alzira per estes dates.
(Alzira. Crónica del siglo XX
(1971-1980),
A. Lairón, p. 103.

diversos com el metall, el tèxtil, el químic, la construcció, el transport, l'educació, correus, la banca, els funcionaris municipals, els agricultors o els collidors. Tot i la centralitat dels augments salarials, les reivindicacions foren molt variades, incloent qüestions com ara l'estabilitat en l'ocupació, la gestió democràtica de l'ensenyament, els horaris, el dret de reunió i associació, l'acceleració del procés de democratització o l'amnistia laboral. Aquesta darrera fou exigida respecte als acomiadats el 1972 a *Cartonajes Suñer*, empresa a la qual es visqué una de les més intenses mobilitzacions de la transició, que inclogué una protesta de 45 dies als mesos de gener i febrer del 76 i l'organització d'una de les primeres manifesta-

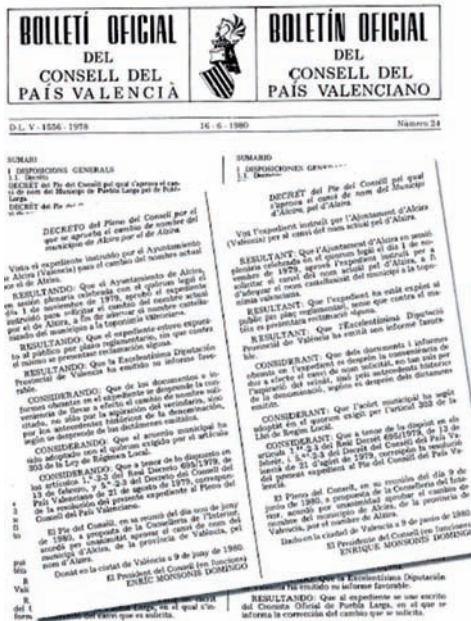
cions pels carrers d'Alzira. Les lluites dels treballadors alzirenys obtingueren una visibilitat desconeguda amb anterioritat i comptaren amb notables suports més enllà de les seues empreses. Així, la premsa valenciana donà compte de molts dels conflictes, mentre que els treballadors es reuniren en assemblea, al marge del sindicat vertical, a llocs públics com ara el Gran Teatre, l'*Asociación de Cabezas de Familia* o les parròquies de La Sagrada Família i L'Encarnació. A esta darrera parròquia l'advocat laboralista Vicent Álvarez assessorà els treballadors de *Cartonajes*, els quals, auto-organitzats de forma assembleària i mitjançant comissions, rebutjaren així els serveis jurídics del vertical, publicaren el butlletí mensual *Informatiu* i començaren a negociar directament amb l'empresa. Com a conseqüència d'estes protestes i pràctiques, les autoritats i càrrecs sindicals franquistes foren obertament qüestionades i deslegitimades als diversos sectors de treball, manifestant-se a les primeres eleccions sindicals lliures del 1978 un suport majoritari als membres de CCOO i UGT (Rovira 2008: 65-68; García-Rojo 2008: 153-155; Sanz 1976: 101; Reig 2000: 443; Pérez Silvestre 1998: 122-123, 179; Gómez Roda y Sánchez Dura 2009: 176; Lairón 2006: 128-133, 132-133, 145, 150-153, 165).

En segon lloc, cal destacar l'existència de diverses mobilitzacions i protestes relacionades amb problemàtiques locals, les quals contribuïren de forma destacada a la deslegitimació i desestabilització de les autoritats municipals. D'una banda, s'assistí a estos anys a l'expansió del moviment veïnal, amb un protagonisme destacat de l'*Asociación de Cabezas de Familia* –que, per exemple, el 14 de gener de 1976 va publicar una nota a *Levante* demanant l'amnistia dels presos polítics i el retorn dels exiliats–, la de L'Alquerieta o la de L'Encarnació. La implicació dels veïns fou fonamental en la denúncia de diverses problemàtiques dels barris alzirenys, les quals, com les relatives a la desatenció patida per La Barraca d'Aigües Vives, la brutícia dels carrers i solars de Sagrada Família o la falta de participació a la política festiva de l'ajuntament, trobaren al

seu torn amplificació a la premsa valenciana. Les associacions i grups juvenils, com ara el Club Amics, el Club Nosaltres, l'Assemblea Local de Joves d'Alzira o els joves de la JARC, també tingueren un paper clau en la denúncia d'estes problemàtiques, impulsant així mateix la realització de conferències i d'altres activitats culturals que estimularen el procés de canvi sociopolític. Una important mobilització de la transició en la que conflüiren les diverses plataformes socials i ciutadanes d'Alzira, inclosos els sindicats i partits d'esquerres, fou la relacionada amb l'oposició a la -llavors en construcció- Central Nuclear de Cofrents, tot denunciant els perills de contaminació radioactiva atmosfèrica i de les aigües del Xúquer (Lairón 2006: 128, 1230, 133, 135, 139, 141, 142, 161, 166, 173, 175, 177, 208; García-Rojo 2008: 125-126; Pérez Silvestre 1998: 131, 178, 182)⁹⁴.

En tercer lloc, un altre dels fronts de lluita a l'Alzira de la transició, com a la resta del territori valencià, fou la mobilització en defensa del valencià, la identitat valenciana i l'autogovern, impulsada també conjuntament per les associacions veïnals, els grups juvenils i els sindicats i partits de l'antifranquisme. Esta bevia del discurs valencianista que s'havia anat difonent des dels anys seixanta, en bona mesura com a reacció als quaranta anys de radicalització d'un procés de castellanització i centralització que, de fet, s'havia iniciat a primeries del segle XIX amb la construcció de l'Estat-nació espanyol. En este context, diverses iniciatives i activitats s'encaminaren a l'oficialització i visibilització del valencià i la cultura valenciana a l'esfera pública. S'assistí, per exemple, a una multiplicació dels concerts i festivals de música en valencià, amb actuacions de Raimon, Lluís Llach, Paco Muñoz, Lluís el Sifoner o Els Pavessos, sovint sota l'atenta mirada de les autoritats (post)franquistes. També des de la societat civil s'impulsà el coneixement del valencià escrit i de la cultura valenciana mitjançant la realització de cursos i conferències, com ara els impulsats pel Centre Carles Salvador a espais com el Club Nosaltres o la Cooperativa L'Agrícola.

Cal destacar com una fita important en este procés el canvi del nom oficial de la ciutat, d'"Alcira" a "Alzira", dut a terme el desembre del 1976 per acord del ple de l'ajuntament, encara franquista, sota la demanda de grups de la societat civil, en un fenomen il·lustratiu de la creixent influència del valencianisme cívic. Més enllà de la toponímia, les protestes també s'encaminaren a la defensa de la introducció del valencià en l'administració i l'educació, amb moments destacats com el tancament a l'ajuntament de membres de diferents entitats cíviques i polítiques al desembre de

Boletín Oficial del Consejo del País Valenciano amb el decret del canvi de nom de la ciutat. (Alzira. Crónica del siglo XX (1971-1980), A. Lairón, p. 269

⁹⁴Valencia Semanal, núm. 120 (25 Maig-1 Juny 1980), pàgs. 18-19: "Parem la nuclear: Alzira se vistió de antinuclear".

1979. De forma paral·lela, en fi, foren molt freqüents les conferències, declaracions públiques i manifestacions en favor de l'Estatut d'Autonomia per als valencians, reivindicació que a Alzira com a la resta del territori es convertí en un fenomen transversal que, tot i que impulsat des de l'esquerra social i política, comptà amb el suport d'amplis i heterogenis sectors, fins i tot del darrer ajuntament franquista (Lairón 2006: 137, 139, 142, 146-147, 174-183, 196-197, 251)⁹⁵.

2. RESISTÈNCIES AL CANVI I REPRESSIÓ A L'ALZIRA DE LA TRANSICIÓ

Els caputxins Xavier Cantera, José María Reillo i Vicente Peris (Alzira. Crònica del siglo XX (1971-1980), A. Lairón, p. 149

Junt a la idea de la transició com a procés "planificat" i "dirigit" des de dalt per les elits, un altre mite molt difós tendeix a presentar-la com un procés "modèlic" i "pacífic", al qual tots hi posaren el seu granet d'arena. Tanmateix,

la realitat, molt més tossuda, fou que el procés de democratització i descentralització esperonat per la pressió popular i l'oposició antifranquista, s'enfrontà sovint amb notables resistències i respostes repressives provinents en gran mesura, tot i que no únicament, d'aquells sectors més vinculats a la dictadura i a l'extrema dreta. Així, per exemple, les vagues laborals xocaren amb actituds de rebuig entre sectors dels treballadors i l'empresariat. Com recorda un sindicalista de *Cartonajes* que va participar als primers piquets informatius de la transició: "La gente aún tenía miedo a las represalias (...) Para algunos, las huelgas eran como volver a un pasado oscuro" (García-Rojo 2008: 160). El suport de sectors de l'església a les protestes laborals suscità, al temps, el rebuig dels catòlics més ultra-conservadors, que propiciaren l'expulsió el novembre de 1976 dels "Caputxins" de la parròquia de l'Encarnació, una "fraternitat" formada per tres religiosos fortament implicats amb els problemes socials dels seus veïns. Esta mesura de l'arquebisbat donà lloc a un dels conflictes més sonats de la transició alzirenya, amb una massiva mobilització de suport als "caputxins" que s'expressà amb tancaments, concentracions, cartes a la premsa o una recollida de més de 3000 signatures (García-Rojo 2008: 135-136, 212; Lairón 2006: 148-151).

Les autoritats polítiques també limitaren sovint l'exercici dels drets civils, lingüístics o polítics, com il·lustren les freqüents prohibicions de conferències i d'altres activitats per part del Governador Civil. Com ara, per exemple, la manifestació sol·licitada a l'agost de 1976 per María González Orgaz per reclamar les llibertats sindicals i polítiques, l'Estatut d'Autonomia i l'alliberament del seu home, l'alzireny Pepe Garés, un dels darrers presos polítics valencians del franquisme (Lairón, 2006: 134 i 149)⁹⁶. Un sector de les autoritats (pos)franquistes es resistí a la renovació pedagògica i la introducció del valencià a l'ensenyament, com es manifestà el 1981 amb la sanció del Ministeri d'Educació a Josep Cebrià, mestre del Federico García Sanchiz que rebé una forta solidaritat d'altres docents, pares i mares, alumnes, associacions veïnals,

⁹⁵ Informatiu. *Assemblea Treballadors de Cartonajes Suñer*, núm. 5 (Maig 1978): "L'andana. Entrevista a Paco Muñoz" [Arxiu Històric de Comissions Obreres del País Valencià (AHCCOOPV)].

⁹⁶ AHCCOOPV, Arxiu Alberto García Esteve, Expedient 134.

sindicats i partits d'esquerres (Lairón 2007: 14-15, 22, 25 i 27). A nivell municipal, l'ajuntament es mogué entre l'apertura –amb canvis simbòlics com la substitució del “¡Arriba España!” pel “¡Viva España!” per tancar les sessions o la reubicació del quadre de Franco–, les reticències i la incomprensió davant una nova realitat que en gran mesura els sobrepassava. La falta d'adaptació de bona part dels suports del franquisme al canvi sociopolític es clarament apreciable en la continuïtat dels actes commemoratius de les dates clau del “régimen del 18 de Julio”, que comptaren de forma destacada amb la participació de membres de l'ajuntament, de Falange i de *Fuerza Nueva*, la qual prompte es convertí en el referent local de la dreta contrària al procés de democratització i descentralització (Lairón 2006: 136, 143, 145, 148, 151, 163, 174, 213).

Una de les manifestacions més sagnants d'esta oposició fou la violència de l'extrema dreta, que, com a la resta del territori valencià, tingué una considerable incidència a Alzira. En este sentit, cal destacar els continus atacs a la Llibreria Xúquer, el Club Amunt o la seu de CCOO, els quals, a més de la por que generaren, es traduïren en costosos danys materials i ocasionalment en alguns ferits, aprofitant-se ocasions com els concerts per recabar diners per tal de reparar els costosos desperfectes (Lairón 2006: 144, 150, 184, 198, 213, 232; Beltran 2009: 70, 77). Durant el 23 de Febrer de 1981, moment més crític del procés de democratització, alguns alzirenys d'extrema dreta van tractar d'estendre el colp d'estat a la població, oferint la seua col·laboració a les forces d'ordre públic locals (Lairón 2007: 14). Aquell dia, la por no deixà dormir els activistes dels moviments socials i polítics que venien lluitant durant anys per la democratització i l'autogovern a la capital de la Ribera Alta. Com un recorda un comunista que llavors treballava a Químicas del Jucar: “La nit del 23-F hi hagueren corregudes amagant documents i amagant de tot” (Fuertes Muñoz i Gómez Roda 2012: 36).

Francisco Blasco Castany, candidat a l'alcaldia de la ciutat pel PSPV-PSOE.

Alfredo Peretó Comins, candidat a l'alcaldia de la ciutat per l'UCD.

3. COMPORTAMENT ELECTORAL I EVOLUCIÓ DEL MAPA POLÍTIC D'ALZIRA

Tots estos processos de canvi i resistència es plasmaren, certament, en el comportament electoral dels alzirenys durant la transició, quan per fi recuperaren el dret de poder triar democràticament els seus representants i els seus marcs legals i institucionals. Com es pot apreciar al quadre 1, les primeres eleccions del postfranquisme manifestaren amb tota claredat el suport massiu dels alzirenys al canvi democràtic i a l'esquerra política, particularment als socialistes (Lairón 2006: 152, 166-168, 214-215, 224, 229-230). En este sentit, els homes i dones d'Alzira tingueren un comportament similar al de la resta dels valencians, si bé s'ubicaren més a l'esquerra. En conjunt, durant les primeres votacions de la transició l'electorat valencià donà suport

al canvi democràtic, com el conjunt dels espanyols, però es situà més a l'esquerra, amb una hegemonia del PSOE respecte a la governamental UCD que sols es traduiria al marc estatal a partir de 1982 (Santacreu Soler i García Andreu, 2002).

ELECCIONS GENERALS DE 1977 I 1979 A ALZIRA

	PSOE	UCD	PCE	AP	Resta
Generals 15 de Juny 1977	11.644	3.702	808	596	2446
Generals 1 de Març 1979	10.066	5.215	2.087	429	1776

Quadre 1. Font: Arxiu Històric Electoral de la Generalitat Valenciana.

José Martínez Alonso,
candidat a l'alcaldia de la
ciutat pel PCPV-PCE

Francisco Montagud Gisbert,
candidat a l'alcaldia
de la ciutat per FN

En este context, la transició política a nivell municipal es completà amb l'elecció, el 1979, del primer ajuntament democràtic, de majoria absoluta socialista, en un exemple, molt probablement, del manteniment de les lleialtats polítiques de gran part dels alzirenys malgrat els quaranta anys de repressió franquista (Valero Gómez 2016). Aquell ajuntament impulsà alguns dels grans reptes polítics dels primers temps de la democràcia, com ara la secularització de l'ajuntament, l'ús del valencià a l'administració o les polítiques de memòria, amb la retirada dels monuments a Franco i José Antonio, el canvi de nom de carrers i places o la realització d'homenatges als alzirenys afusellats per la dictadura (Lairón 2006: 231-232, 235-236, 240, 259-260, 281). Igualment, visqué importants moments de tensió, com els relacionats amb la crisi de l'hospital municipal, el segrest de l'empresari Luis Suñer per ETA, la

catastròfica pantanada de Tous o l'anomenada "Batalla de València", çò és, el conflicte identitari valencià que tingué un fort ressò a la capital de la Ribera Alta (Lairón 2006: 233, 243-246, 256, 266; i 2007: 6, 24; Rovira 2009: 71-75; García-Rojo 2008: 162-165)⁹⁷.

Una vegada consolidada la democràcia i l'autogovern, el comportament electoral dels alzirenys experimentà evolucions en bona mesura coherents amb els cicles de la política autonòmica i estatal. Així, l'hegemonia socialista als governs central i de la Generalitat entre 1982/1983 i 1995/1996 comptà amb el suport majoritari dels alzirenys, en un període en que l'ajuntament continuà estant igualment en mans del PS-

Alzira. Crónica
del siglo XX (1971-1980)
d'A. Lairón.

⁹⁷Valencia Semanal, núm. 119 (18-25 Maig), pàgs. 24-27: "El hospital de Alzira amenazado de cierre: Crisis sanitaria en la Ribera Alta". Un exemple de les discussions públiques entorn a la identitat dels valencians en: Informatiu. Assemblée Treballadors de Cartonajes Suñer, núm. 12 (Octubre 1978): "Lo que pretenden, ¿lo conseguirán?" i "L'Andana: 9 d'Octubre" [AHCCOOPV].

PV-PSOE. El cicle de majoria del PP a la Comunitat Valenciana es correspongué, també, amb una hegemonia entre 1995 i 2015 de la dreta a l'ajuntament, amb l'excepció de la legislatura 1999-2003 en que aquest estigué novament en mans socialistes. Per últim, la inauguració, el 2011, d'un nou cicle polític amb la irrupció del moviment 15-M com a expressió del profund malestar social amb la corrupció i les desigualtats socials, es traduí en el trencament del bipartidisme consolidat des de la transició. Així, s'assistí a un creixent suport dels alzirenys als nous partits i a l'arribada a l'ajuntament, el 2015, d'un alcalde de Compromís, força que ha canalitzat en gran mesura els desitjos de regeneració política de bona part dels valencians.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, P. (1996): Memoria y olvido de la guerra civil española, Madrid, Alianza Editorial.
- AGUILÓ LUCIA, L. (1976): Sociología electoral valenciana (1903-1923). Las elecciones en Valencia durante el reinado de Alfonso XIII, Valencia, Fadrique Furió Ceriol, 442 p.
- ALONSO CLIMENT, Vicent (1982): "J. Ferrán y Alzira", Butlletí d'Informació Municipal, agost-octubre 1982, pp. 16 i 17.
- AMAYA, Ález (2013): El acelerón sindicalista: el aparato de propaganda de la Organización Sindical Española entre 1957 y 1969, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- ANDRÉS PASCUAL, S. (1989): Alzira, 100 anys de falles, 1889-1989, Alzira, Junta Local Fallera.
- ANDRÉS, S. (1980): 50 Alzirencs il·lustres, Falla Camí Nou.
- ANDRÉS, S. (1984): Alzira i la música, Falla Camí Nou.
- AZAGRA, J. (1978): El Bienio Progresista en Valencia: análisis de una situación revolucionaria a mediados del siglo XIX (1854-1856), València, Universitat de València, 307 p.
- BABIANO, J. (1998): Paternalismo industrial y disciplina fabril en España (1938-1958), Madrid, Consejo Económico y Social de España.
- BADENES, E. (1917): La topografía mèdica d'Alzira de 1917, (edició a cura d'A. Lairón i C. Ferragud), Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, València.
- BELTRAN, A. (2009): Emili Tortosa. Converses amb un directiu compromés, València, Tàndem Edicions.
- BENEDITO, Mª T., (1995): Alzira i les Escoles Pies, Ajuntament d'Alzira, Alzira.
- BOIX, V. (1847): Historia de la ciudad y Reino de Valencia, tomo 3, València, Imp. de Benito Monfort, 583 p.
- BOIX, V. (1865): Memoria histórica de la inundación de la ribera de Valencia, en los días 4 y 5 de noviembre de 1864, València, Imp. de La Opinión, 263 p.
- BOSCH, Aurora (1992): "Sindicalismo, conflictividad y política en el campo valenciano durante la Segunda República", en: VVAA, Estudios sobre la Segunda República, València, Alfons el Magnànim, 217-306.
- CALATAYUD GINER, S. (1985): "Agricultura y mercado: la implantación de cultivos comerciales", Al-Gezira, 1, 203-219.
- (2006): "La gestión del regadío: cambio institucional en la época contemporánea, en HERMOSILLA PLA, J. (coord.): Las Riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos, Valencia, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano, 56-64.
- CALATAYUD, S. - GARRIDO, S. (2012): "Negociación de normas e intervención estatal en la gestión del regadío: la Acequia Real del Júcar a mediados del siglo XIX", Hispania, 240, 95-118.
- CALATAYUD, S. - MARTÍNEZ CARRIÓN J. M. (2005): "El cambio tecnológico en el uso de las aguas subterráneas en la España del siglo XX. Un enfoque regional", Revista de Historia Industrial, 28, 81-116.
- CALATAYUD, S. - MATEU, E. (1999): "El uso del agua en el cultivo del arroz en el país valenciano (siglo XIX)", en Garrabou, R. y Naredo J. M. (eds.): El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica, Madrid, Fundación Argentaria, 255-274.
- CALZADO, A (2004): Segunda República, Guerra Civil y primer franquismo: la Vall d'Albaida (1931-1959), tesis doctoral, Universitat de València.
- CALZADO, A. (2010): Simat: cent anys d'història, 1900-2000, Sueca, Ajuntament de Simat de Valldigna, 199p.
- CALZADO, A. (2015): La Valldigna. Un món en conflicte (1931-1979), Simat (Valencia), La Xara.
- CALZADO, A. i TORRES, R.C. (2002): Valencians sota el franquisme, Simat (Valencia), La Xara.
- CAVANILLES, A. J, (1795): Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia, Imprenta Real, Madrid.
- COLOMER, A. (1996): Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició, València, Saó.
- COURTOT, R. (1972): "Irrigation et propriété citadine dans l'Acequia Real del Jucar au milieu du XIXe siècle", Etudes Rurales, 45, 29-47.
- CRUZ OROZCO, J.I. (2013): "Los Institutos de Segunda Enseñanza en el País Valenciano (1845-1970). Notas sobre un ejemplo de planificación educativa", en: Mayordomo, A., Agulló, M.C., García, G. (coords.), Instituts i batxillers, València, UV-CEIC Alfons El Vell, 151-177.
- CUEVAS, T. (2004): Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- CURZIO, L. (1992): Arroz y migraciones: estudio de la emigración de temporada de Sueca a

la Ca-margue 1952-1972, Sueca, Ajuntament de Sueca.

D'AMARO, F. (2012): "En defensa de la Acequia Real. Los regantes del Júcar ante la intervención estatal (1934-1964)", Cuadernos de Geografía, 91/92, 57-72.

- (2014): "Instituciones y conflicto en el franquismo. La reticencia de los regantes a la integración en los sindicatos (1944-1957)", en Sanchis-Ibor, C., Palau-Salvador, G., Mangue, I., Martínez-Sanmartín, L. P. (eds.), Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick, València, Universitat Politècnica de València, 619-633.

DEL ARCO BLANCO, M. A. (2016): "Los auténticos representantes del campo español": Hermandades Sindicales de Labradores y generación de adhesión y consentimiento hacia el franquismo", Historia Social, 84, 93-112.

DEL ARCO, M.A. (2006): "«Morir de hambre». Autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo", Pasado y Memoria, 5.

FRESQUET, Rafael (1996): El valencià a la Ribera: les publicacions locals (1944-1978), Alzira, Germania.

FUERTES MUÑOZ, C. (2012): "«Sólo la guerra nos trajo la paz». Las memorias bélicas de los vencedores en la España del desarrollismo", en: Maciás, D. i Gómez, F. (eds.), El combatiente a lo largo de la historia: imaginario, percepción, representación, Santander, Publican-Ediciones de la Universidad de Cantabria, 2012, 201-222.

- (2016): Legitimación, educación y actitudes sociales durante la dictadura franquista (Valencia, c.1950-c.1975), Tesi doctoral, Universitat de València.

- (2017): Viviendo en dictadura. La evolución de las actitudes sociales hacia el franquismo, Granada, Editorial Comares.

FUERTES MUÑOZ, C. - GÓMEZ RODA, A. (2012): El Tribunal de Orden Público en el País Valenciano. Testimonios de la represión política y el antifranquismo, València, FEIS.

GABARDA, V. (2007): Els afusellaments al País Valencià, València, PUV.

GARCÍA-ROJO, B. (2008): Memorias, Alzira, Editorial Germania.

GARRIDO HERRERO, S. P. (2012): "Ampliación del regadío, regulación institucional y sostenibilidad en las huertas tradicionales de la España mediterránea", Investigaciones de historia económica, 8, 94-103.

GARRIDO, S. - CALATAYUD, S. (2011): "The price of improvements: agrarian contracts and agrarian development in nineteenth-century eastern Spain", The economic history review, 64, 598-620.

GINARD, D. (2002): "Las condiciones de vida durante el primer franquismo. El caso de las Islas Baleares", Hispania, 212.

GIRONA, A. (1986): Guerra i Revolució al País Valencià, 1936-1939, València, Tres i Quatre.

GIRONA, A. (2007): "El final de la guerra", en: Santacreu, J. M i Girona, A. (dir.), La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Vol., 15, València, Prensa Valenciana.

GLICK, T. F. (1970): Irrigation and Society in Medieval Valencia, Cambridge (Mass.) The Belknap Press of Harvard University.

GÓMEZ HERRÁEZ, J. M. (2010): Ideologías e intereses sociales bajo el franquismo (1939-1975). El recurso al pasado, Castelló de la Plana, Publicaciones de la Universitat Jaume I.

GÓMEZ RODA, A. - SÁNCHEZ DURÁ, D., (eds.): ¡Abajo la dictadura! Tres generaciones de antifranquistas en el País Valenciano, València, FEIS.

GÓMEZ, D.-LAIRÓN, A. J.-MARRODAN, J. (1994): Escola i Municipi. L'ensenyament a Alzira (1700-1812), Ajuntament d'Alzira.

GUAL CAMARENA, M. (1979): Estudio histórico-geográfico sobre la Acequia Real del Júcar, Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo.

HERNÁNDEZ SANCHIS, J. E. (1986): "Concesión de aguas del Júcar al duque de Híjar", Al-Gezira, 2, 313-321.

HERNÁNDEZ, C. (2013): Franquismo a ras de suelo. Zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976), Granada, EUG.

HERNÁNDEZ, G.M. (1996): Falles i franquisme a València, Catarroja, Afers.

JANINI, R. (1911): Datos de riegos con aguas subterráneas elevadas por maquinarias en la provincia de Valencia, Valencia, Francisco Vives Moras.

JAUBERT DE PASSA, F. J. (1884): Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia, leyes y costumbres que los rigen; reglamentos y ordenanzas de sus principales acequias, Valencia, Benito Monfort, 2 v.

LABARTA, Mª L. (2007): "Las madres escolapias en Alzira, 1877-1949", Màrtirs, anuari de la Pontífica Arxiconfraria dels Sants Patrons, Alzira.

LAIRON PLA, A. - VERCHER, S. (2004): Catàleg de les publicacions periòdiques d'Alzira (I) (1856-1976), Alzira, Ajuntament d'Alzira.

- LAIRÓN PLA, A. J. (1981): "Alzira y su naranja", Las Provincias, edició de la Ribera, 23 de desembre de 1981.
- (1985): "Alzira y el cólera de 1885", Las Provincias, 15 de maig de 1985, p. 48.
- (1996): "'Entre naranjos" y Alzira", Las Provincias, edició comarcal de la Ribera del 24 de novembre de 1996.
- (2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007 i 2008, set volums): Alzira. Crónica del siglo XX (1900-1925), Falla Pintor Andreu.
- (2002-2008): Alzira. Crónica del siglo XX, Falla Pintor Andreu, Alzira.
- (2002-2017): Alzira. Crónica del siglo XX i XXI (1900-2012), Falla Pintor Andreu.
- (2002): Alzira. Crónica del siglo XX (1900-1925), Associació Cultural Falla Pintor Andreu.
- (2002-2008): Alzira. Crónica del siglo XX (1900-2000), Falla Pintor Andreu.
- (2003, 2005, 2012): Alzira. Ayer y hoy, Falla Plaça Major, Alzira.
- (2003-2005): Alzira, ayer y hoy, 2 vols., Alzira, Comissió Falla Plaça Major d'Alzira, 270 p., 287 p.
- (2003): Alzira. Crónica del siglo XX. 1926-1940, Alzira, Associació Cultural Falla Pintor Teodoro Andreu.
- (2004): Alzira, crónica del siglo XX. 1941-1955, Alzira, Associació Cultural Falla Pintor Andreu.
- (2005): Alzira, crónica del siglo XX. 1956-1970, Alzira, Associació Cultural Falla Pintor Andreu.
- (2006): Alzira, crónica del siglo XX. 1971-1980, Alzira, Associació Cultural Falla Pintor Andreu.
- (2007): Alzira, crónica del siglo XX. 1981-1990, Alzira, Associació Cultural Falla Pintor Andreu.
- (2009): Una aproximación a la historia de Nuestra Señora del Lluch, Patrona de Alzira, Ajuntament d'Alzira, Alzira.
- (2011): Riberencs. Hòmens i dones del País del Xúquer, Llibreria Sant Pere, Sueca.
- (2015): Riberencs: Hòmens i dones del País del Xúquer (II), Reclam, Alzira.
- LAIRÓN PLA, A-PASTOR BAUTISTA, R. (2015 i 2017): Alzira. Avingudes, places i carrers, 2 vols., Ajuntament d'Alzira.
- LAIRÓN, A. J.-VERCHER, S. (1998): Guia de l'Arxiu Municipal d'Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- LAIRÓN, A. J.-VERCHER, S. (2004): Catàleg de les publicacions periòdiques d'Alzira (I) (1856-1976), Ajuntament d'Alzira.
- LERA PERALES, G.-LERA CALATAYUD, G. (2009): Hospital Municipal Santa Llúcia d'Alzira. Estudi històric i assistencial 1967-1997, Generalitat Valenciana.
- LLOBAT, F. (1996): Vida y obra de Francisco Palanca y Roca, Falla Camí Nou.
- LÓPEZ GARCÍA, Ángel (2000): "Els vímets de la cistella", Entre naranjos. Homenatge a la novel·la valenciana, Biblioteca Valenciana, Generalitat Valenciana.
- MAASS, A. y ANDERSON R. L. (1978): ...and the desert shall rejoice: conflict, growth and justice in arid environments, Cambridge, The Mit Press.
- MADOZ, P., (1848-1850): Diccionario geográfico, histórico y estadístico de España, Madrid, p. 36.
- MALONDA, B. (2013): "La història viscuda: estudiants de batxillerat en el franquisme", en: Mayordomo, A., Agulló, M.C., García, G. (coords.), Instituts i batxillers, València, UV-CEIC Alfons El Vell, 479-483.
- MARRODÁN, J. (2002): "La enseñanza en Alzira en la segunda mitad del siglo XIX", La construcción social del sistema educatiu valencià, Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació-CEIC Alfons el Vell.
- (2007): "Las escuelas alzireñas a fines del siglo XIX", Màrtirs, Pontificia Archicofradía de los Santos Patronos, Alzira.
- (2012): "La visita de inspección y las Juntas Locales de Instrucción Primaria en el siglo XIX", Supervisión, 21, USIE.
- MARRODÁN, J.-TRONCOSO, V., (1999): "La enseñanza en Alzira en el siglo XIX (1833-1868)", Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera (v. 3), Ajuntament d'Alzira, Alzira.
- MIRALLES ALBELDA, N. (1987): "Camperols a Alzira (1931-1936)", Al-Gezira, 3, 291-306.
- MOLINERO, C. (2005): La captación de las masas: política social y propaganda en el régimen franquista, Madrid, Cátedra.
- MOLINERO, C. i YSÀS, P. (2001): "Las condiciones de vida y laborales durante el primer franquismo. La subsistencia, ¿un problema político?", VII Congreso de la Asociación de Historia Económica, Zaragoza.

- MONLLEÓ, R. (1996): *La Gloriosa en Valencia (1864-1869)*, València, Alfons el Magnànim, 424 p.
- MONTAGUD PIERA, Bernardo (1985): "Vicente Blasco Ibáñez y Alzira", *Al-Gezira*, 1, pp. 221-241, Ajuntament d'Alzira.
- MONTERO, F. (2009): *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975)*, Madrid, Encuentro, D.L.
- MORENO, E. (1996): "El Sexenio Revolucionario en Alzira (1868-1874)", *Al-Gezira*, 9, 217-304.
- ORTS, I. (2004): *El Gran Teatro de Alzira, Falla Plaça Major*.
- OSTROM, E. (1990): *Governing the commons. The evolution of institutions for collective action*, Cambridge, Cambridge University. p. 562, 576, 593, 607
- PARRA BALLESTER, J. M^a, (1961): *En la historia de la citricultura valenciana el año 1781 es uno de tantos*, Ajuntament d'Alzira.
- (1964): *Alcira. Origen, Patria y Lonja de la naranja y su comercio, 1517*, Ajuntament d'Alzira.
- PARRA, J. M^a (1961): *Catálogo del Archivo Municipal de la ciudad de Alcira*, Ajuntament d'Alzira.
- PASCUAL, F. y GIMÉNEZ, B. (2003): *1903-2003. La Casa del Pueblo alzireña. Cien años de historia socialista*, Alzira, Agrupación Municipal-UGT Alzira, 120p.
- PASTOR BAUTISTA, R.-LAIRON PLA, A. (2017): "Avinguda de la Pàtria i Llonja de la taronja", *Alzira. Avingudes, places i carrers (De la G a la P)*, Ajuntament d'Alzira.
- PELLICER ESTEVE, R. (1990): "Estructura social de la propiedad en Alzira, durante la segunda mitad del siglo XIX, en las tierras regadas por la Acequia Real del Júcar", *Al-Gezira*, 6, 343-361.
- PÉREZ GALÁN, M. (1988): *La enseñanza en la Segunda República*, Madrid, Mondadori, 339 p.
- PÉREZ SILVESTRE, Ò. (1998): *Una veu en el camp valencià: aproximació a la història de la JARC (1957-1981)*, València, Saó.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1991): "La problemática génesis del segundo tramo de la Acequia Real del Xúquer: orígenes de la "Acequia del proyecto" del duque de Híjar, 1728-1778", *Investigaciones geográficas*, 9, 167-190.
- (1992): "Gobierno y administración de la Acequia Real del Xúquer", en *Historia y constitución de las Comunidades de Regantes de las Riberas del Júcar (Valencia)*, Madrid, Ministerio de Agricultura, 159-264.
- (2015): "Las huertas valencianas: la necesaria actualización de los postulados de Maass, Glick y Ostrom", *Agricultura, Sociedad y Desarrollo*, 12, 349-383.
- PERIS LEÓN, Alicia (2003): *La epidemia de cólera de 1890 en Valencia*, tesi doctoral.
- PERIS LEÓN, Alicia (2003): *La epidemia de cólera de 1890 en Valencia*, tesi doctoral.
- PICÓ, J. (1977): *El moviment obrer al País Valencià sota el franquisme*, València, Eliseu Climent.
- PIERA ROSARIO, Lisardo (1956): "El doctor don Jaime Ferrán y la ciudad de Alcira", *Murta*, 13, pp. 29 y 30.
- PIERA ROSARIO, Lisardo (1956): "El doctor don Jaime Ferrán y la ciudad de Alcira", *Murta*, 13, pp. 29 y 30.
- PIQUERAS, J.A. (1991): "Sindicatos y ámbito sindical: interpretación del ugetismo valenciano", *Historia Social*, 9, 17-50.
- (2001): "Un país de caciques: Restauración y caciquismo entre naranjos", *Historia Social*, 39, 3-30.
- (2006): *Persiguiendo el porvenir: la identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, Alzira, Algar, 332 p.
- PRESTON, P., SAZ, I. (eds.) (2001): *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, València, Universitat de València, 283 p.
- REIG, R. (2000): "Luis Suñer Sanchis (1910-1990)", en: *Torres, E. (Dir.), Los 100 empresarios españoles del siglo XX*, Madrid, Editorial Empresarial, 439-443.
- RODRÍGUEZ, F. (1990): "Aproximación a la vida política alzireña durante la Regencia de Espartero (1840-1843)", *Al-Gezira*, 6, 309-342.
- ROVIRA, A. (1995, 1997, 2000, 2006, 2007 i 2012, sis volums): *Crónicas de un Pueblo*, Falla Camí Nou.
- ROVIRA, P. (1996): *Mobilització social, canvi polític i revolució*, Ajuntament d'Alzira, Alzira.
- (2009): *Cartonajes Suñer, una empresa familiar*, Alzira, Germania.
- SANCHIS i BOTELLA, B. (1993): *Cien años de asociacionismo agrario en Alzira. La agrícola 1892-1992*, [Alzira], Cooperativa "La Agrícola".
- SANTACREU SOLER, J.M. i GARCÍA ANDREU, M. (2002): *La transició democràtica al País Valencià*, Simat de la Vall digna, La Xara Edicions.

- SANZ, B. (2000): *Rojos y demócratas. La Universidad de Valencia bajo el franquismo, 1939-1975*, València, FEIS.
- SANZ, J. (1976): *El movimiento obrero en el País Valenciano (1939-1976)*, València, Fernando Torres.
- SAZ, I. (2011): "Y la sociedad marcó el camino. O sobre el triunfo de la democracia en España (1969-1978)", en Quirosa-Cheyrouze, R. (coord.), *La sociedad española en la Transición: los movimientos sociales en el proceso democratizador*, Madrid, Biblioteca Nueva, 29-42.
- SIFRE PLA, Rafael, (1987): *Primer centenario del cólera en Alzira, Falla Doctor Ferrán*.
- TASSO YZQUIERDO, R. (1945): *Algunos datos sobre la historia, descripción y actuación de la Acequia real del Júcar*, Valencia, Genovés.
- TORRES, R.C. (2009): "Introducció al món penitenciari al País Valencià", en: Pagés, P. (ed.), *La repressió franquista al País Valencià. Primera Trobada d'Investigadors de la Comissió de la Veritat*, València, Tres i Quatre.
- TREGLIA, E. (2012): *Fuera de las catacumbas. La política del PCE y el movimiento obrero*, Madrid, Eneida.
- VALERO GÓMEZ, S. (2016): "El socialismo alcireño en los años treinta: el caballerismo desde abajo", en: Comes, S. i Añó, R. (coords.), *De la paraula a la sociabilitat: Associacionisme i moviment obrer a la Ribera del Xúquer (Actes de la XIV Assemblea d'Història de la Ribera)*, Alginet, Ajuntament d'Alginet, 185-197.
- VALLÉS, S. (2000): *Josep-Lluís Bausset. Converses amb l'home subterrani*, València, Tàndem Edicions.
- VALLS, R. (1992): *La Derecha Regional Valenciana (1930-1936)*, València, Alfons el Magnànim.
- VILLALMANZO CAMENO, Jesús, (1995): *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomático*, Ajuntament de València.
- ZARAGOZA, L (2008): *Radio Pirenaica. La voz de la esperanza antifranquista*, Madrid, Marcial Pons.
- ZURITA, R. (2015): *Suchet en España. Guerra y sociedad en las tierras del sur valenciano (1812-1814)*, Madrid, Ministerio de Defensa, 343 p.

ENCARTAMENTS HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA

ALZIRA. DE VILA A CIUTAT

BLASCO IBAÑEZ I ALZIRA

UNA POLÈMICA AMB EL POBLE DEL COSTAT
AL VOLTANT DEL CONREU DE LA TARONJA

EL DOCTOR FERRAN I ALZIRA

QUADRE D'AUTORITATS LOCALS (1850-2019)

ALZIRA. DE VILA A CIUTAT

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

Ja vam assenyalar a l'apartat corresponent d'Història Moderna com Alzira podia haver aconseguit el títol de ciutat l'any 1689 baix el regnat de Carles II i de com els alzirenys en estudiar les condicions que exigia el monarca per expedir el títol hi van renunciar al mateix.

Hagueren de transcórrer quasi dos segles, 187 anys exactament, per a que la vila, ara sense tindre que abonar ninguna quantitat i sense demanar-ho, rebera el títol de Ciutat.

Al *Llibre d'Actes Municipals* de l'any 1876, en donar-se compte del tractat en la sessió celebrada per la Corporació Municipal el 14 d'agost llegim:

“Se dio cuenta de un oficio del Muy Ilustre Señor Gobernador Civil de la provincia de fecha doce de los corrientes por el cual se participa a esta Municipalidad la Real Orden por la que Su Majestad el Rey (que Dios guarde) se sirve conceder el título de Ciudad a esta villa de Alcira, cuya Real Orden es como sigue:

“Su Majestad el Rey (que Dios guarde) se ha dignado espedir(*sic*) el Real Decreto siguiente: En consideración a la importancia que por el aumento de población y desarrollo de su industria y comercio ha logrado alcanzar la villa de Alcira, provincia de Valencia, vengo en concederla el título de Ciudad a que es acreedora. Dado en San Ildefonso a ocho de agosto de mil ochocientos setenta y seis. Alfonso. El ministro de Gobernación Francisco Romero y Robledo”.

Y enterado el Ayuntamiento de dicha Real Orden, el señor presidente propuso a la Corporación se diera cumplimiento de la misma, de la manera y forma que tuviera por conveniente, en vista de lo cual los señores de la reunión, después de haber discutido suficientemente sobre el particular, acordaron:

1º Que la proclamación del título de Ciudad concedido a esta villa se lleve a efecto el domingo próximo veinte de los corrientes a las once horas de su mañana en la plaza de la Constitución o sea de Santa Catalina de esta villa, levantándose al efecto un tablado, donde concurrirán al acto los señores del municipio y demás que se crea procedente invitar, estendiéndose(*sic*) de ello la oportuna acta.

*El diputat José Emilio
de Santos.*

2º Que terminado dicho acto de proclamación se dirija inmediatamente atento telegrama a Su Majestad el rey (que Dios guarde) por conducto del Excelentísimo Señor Ministro de la Gobernación, dándole, a nombre del Ayuntamiento y del pueblo, las más sinceras gracias por la distinción conferida a esta localidad.

3º Que en atención a constarle al Ayuntamiento que para alcanzar el título de Ciudad antes referido ha gestionado e interpuesto sus influencias el Excelentísimo Señor Don José Emilio de los Santos, diputado a Cortes por este Distrito, se acordó así mismo se le

den las gracias en la forma que se crea más conveniente y que en obsequio a ello se ponga su nombre a la calle próxima a construirse en el punto titulado Placeta del Real de esta villa.

4º Que en conmemoración de dicho acontecimiento se cambie el nombre de la Plaza de la Constitución o de Santa Catalina con el de Plaza de Alfonso XIII.

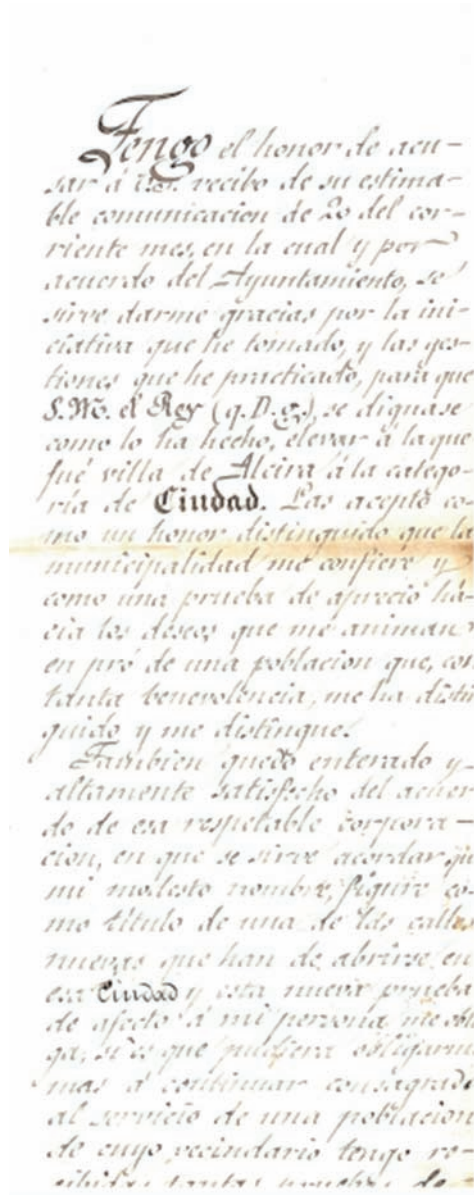
5º Que en obsequio al título de Ciudad antes referido se celebren festejos en la localidad, que consistirán: en vuelo general de campanas el sábado próximo a las oraciones, domingo al alba, al terminar el acto de la proclamación y por la noche a la misma hora que el sábado. La Música de la localidad dará serenata el referido sábado por la noche en la plaza de la Constitución, recorrerá las calles de la población el domingo después de la proclamación y, por la noche, dará otra serenata en la plaza de San Agustín. Y que se avise al vecindario por medio de bandos, iluminen las fachadas ambas noches y pongan colgaduras en los balcones por todo el día del repetido domingo.

Últimamente se acordó que tan pronto se verifique la proclamación se cambien todas las inscripciones que existan en esta localidad con el nombre de Villa poniendo el de Ciudad, que se archiven los sellos que hay en el Ayuntamiento en la actualidad y se adquieran otros nuevos con la palabra "Ciudad" y que los gastos que por todo esto puedan ocurrir sean satisfechos de los fondos de propios con cargo al capítulo de imprevistos del presupuesto vigente".

L'Ajuntament va rebre les felicitacions pel reconeixement fet pel monarca entre altres del vicepresident de la Diputació Provincial de València i del rector de la parròquia de Santa Caterina, també el diputat José Emilio de los Santos va acceptar la gratitud del consistori que va retolar, com ja s'ha dit, amb el seu nom el carrer que comunica el de l'Empar amb el de Faustino Blasco.

Quan Alzira va rebre el títol de ciutat era alcalde de la localitat Francisco Just Martí. Les poblacions valencianes que fins eixa data ostentaven l'esmentat títol eren València, Xàtiva, Oriola, Sogorb, Alacant, Villena, Dénia, Requena, Alcoi, i, des de molt poc abans, Elx, Castelló i Sagunt.

L'any 1860, a penes setze anys abans de la concessió del títol de ciutat, la vila comptava amb una població de 14.022 habitants. Era, després de València i de Xàtiva (a la qual superaria poc després) la principal població de la província atenent al seu nombre d'habitants. Com a curiositat cal assenyalar que el 1857, dos dècades abans, Alzira superava en nombre d'habitants a capitals de província com San Sebastián, Logroño, Santa Cruz de Tenerife, Albacete, León, Pontevedra, Huesca, Ciudad Real, Huelva, Guadalajara, Lugo, Palencia, Girona, Zamora, Segovia, Orense, Ávila, Soria, Cuenca i Terol i que Salamanca, Oviedo, Bilbao, Vitoria i alguna que altra a penes si superaven a la capital de la Ribera.

Carta de José Emilio de Santos agraint a l'Ajuntament el donar-li el seu nom a un carrer. (Arxiu Municipal d'Alzira, sign, 151/1,200).

BLASCO IBÁÑEZ I ALZIRA

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

Informació del
setmanari *Eco de la Ribera*
del 5 d'agost de 1899
donant compte d'una visita
a la ciutat de Blasco Ibáñez.
(Arxiu Municipal d'Alzira).

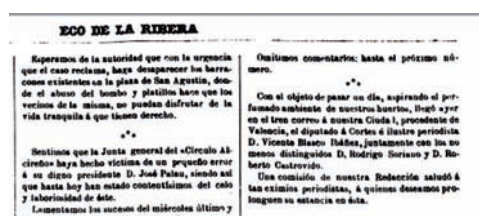
El reconegut polític, escriptor i periodista Vicente Blasco Ibáñez (València, 1867-Menton, França, 1928) es va vincular a Alzira a través tant de la política com de la literatura. De la política per comptar a la capital de la Ribera del Xúquer tant ell com el seu partit amb molts seguidors, i de la literatura per ser molt seguit a través tant del diari que fundà i del qual va ser director: *El Pueblo* (1894-1939), que tingué corresponsal a la ciutat, com per ser-ne molts dels nostres avantpassats alzirenys lectors de les seues obres, però sobretot, per haver escrit la novel·la *Entre Naranjos*, amb la qual va universalitzar per a sempre el nom d'Alzira.

D'entre les diverses visites que Blasco Ibáñez va efectuar a Alzira (la majoria en l'àmbit privat) destaquem la que tingué lloc el 5 d'agost de 1899, de la qual dona compte el primer número del setmanari local *Eco de la Ribera* que informava que: "Con el objeto de pasar un día, aspirando el perfumado ambiente de nuestros huertos, llegó ayer en el tren correo a nuestra ciudad procedente de Valencia el diputado a Cortes e ilustre periodista D. Vicente Blasco Ibáñez, juntamente con los no menos distinguidos D. Rodrigo Soriano y D. Roberto Castrovido. Una comisión de nuestra redacción saludó a tan eximios periodistas, a quienes deseamos prolonguen su estancia en ésta".

Amb un grup d'intel·lectuals i amics Blasco visità el paratge de la Murta i prengué nota de molts dels llocs on tenia previst ambientar la seua pròxima novel·la que anava a titular *Amor que pasa* i que, finalment, esdevingué en *Entre naranjos*.

L'argument de la novel·la, tal i com referix Àngel López, ens conta els amors d'un jove inexpert, que pertany a una acomodada família de cacics, que després d'haver finalitzat els seus estudis de dret, torna d'un breu viatge per Itàlia per a assentar-se en la seua Alzira natal a l'espera de començar la seua carrera política, amb la qual cosa es voran complits els somnis dels seus pares, la previsible existència del qual

es veu torbada per la imprevista arribada d'una famosa cantant d'òpera que, fastiguejada d'èxits i amargures, torna a la ciutat a la recerca de pau i tranquil·litat. La trobada amb eixa bella dona, orlada de misteri i "glamour",

desballestarà els esquemes del jove, que oblidarà la seua carrera, el seu futur matrimoni, i la seua estabilitat per aconseguir l'amor de la cantant. I quan per fi l'aconsegueix, quan diu estar disposat a deixar-ho tot per seguir-la les seues forces flauegen i en un acte de covardia deixa escapar el verdaer amor conformant-se a canvi amb una existència còmoda, una posició econòmica folgada, una dona a qui no ama i una carrera política grisa i anodina que no el satisfà.

Per la novel·la apareixen diferents indrets i paratges de la ciutat: el casino, l'estació del ferrocarril, el col·legi dels pares escolapis, el barri de la jueria, la Casa Blava, el convent de la Murta, la Muntanyeta del Salvador i l'ermitori en què es venerava la Mare de Déu del Lluch, el pont del raval, els horts de tarongers, el mercat del dimecres, el Xúquer...

La novel·la, que s'inscriu en el cicle de narracions llargues de temàtica valenciana, va obtindre un gran èxit i, fins i tot, va ser duta diverses vegades a la pantalla. El 27 d'abril de 1997 un equip de producció procedí al rodatge de diferents escenes en espais públics de la ciutat per a la sèrie televisiva basada en la novel·la dirigida per Josefina Molina.

Alzira va honrar Blasco Ibáñez dedicant-li un centric carrer l'any 1918 -eixe carrer és el que s'anomena de Sant Vicent Ferrer des d'octubre de 1939-. L'any 1975 s'acordà donar novament el seu nom, ara a una important avinguda. I en 1980 el consistori acordà donar així mateix el seu nom al fins aleshores col·legi nacional Francisco Franco.

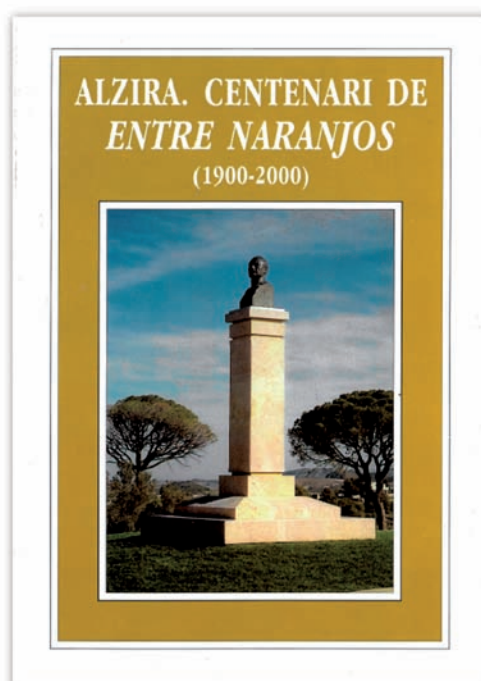
En honor de l'escriptor va alçar un monument en la Muntanyeta del Salvador, obra de l'escultor local Enric Casterà Masià, que es va inaugurar oficialment el 28 de gener de 1935 i va romandre al seu lloc fins l'any 1939.

Visita del novel·lista a les despulles del monestir de la vall de la Murta. (Alzira. Centenari d'Entre Naranjos (1900-2000))

Inauguració del monument a Blasco Ibáñez erigit l'any 1935 a la Muntanyeta del Salvador (Alzira. Crònica del siglo XX (1926-1940), A. Lairón, p. 138.

Imatge 4. Portada del llibre commemoratiu del centenari de la publicació d'Entre naranjos.

Actualment hi ha dos monument públics en honor del literat, un que s'ubica en un xicotet jardí a la plaça de la Generalitat i un altre, ben a prop de l'anterior, en la mateixa Muntanyeta, junt a l'absis del Reial Santuari de la Patrona de la ciutat, -en ambdós casos es tracta de buidatges en bronze de l'original de Victorino Gómez López, que va adquirir en el seu dia l'Ajuntament i es localitza en el col·legi que du el nom de l'escriptor- que es va alçar com a contribució municipal als actes commemoratius del primer centenari de la publicació de la obra que se celebraren l'any 2000 gràcies a la iniciativa d'un grup de conciutadans. Eixe any tingueren lloc molts actes i el 15 de desembre s'inaugurà l'actual monument.

UNA POLÈMICA AMB EL POBLE DEL COSTAT AL VOLTANT DEL CONREU DE LA TARONJA

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

El paisatge agrari d'Alzira ha canviat al llarg dels temps. A finals del segle XVIII i principis del XIX començà a expandir-se pel terme municipal el conreu del taronger. L'esforç dels agricultors de la localitat feu realitat un paisatge elogiat a la llarga per poetes i escriptors. Els tarongerers i les taronges d'Alzira alcançaren justa fama, sobretot durant el segle XIX.

Arran de la publicació el 13 d'agost de 1961 al diari *Levante* per part de la periodista Mª Ángeles Arazo d'un article en el qual s'adcrivia a Carcaixent ser la "Cuna de la naranja", uns dies després, el 18 d'agost, la Comissió Municipal Permanent de l'Ajuntament d'Alzira acordà encarregar a l'aleshores arxiver municipal i cronista oficial de la ciutat, mossén Josep Mª Parra, la contestació a l'esmentat article i això per a "hacer constar la prioridad de Alcira en cuanto a plantaciones de esta clase".

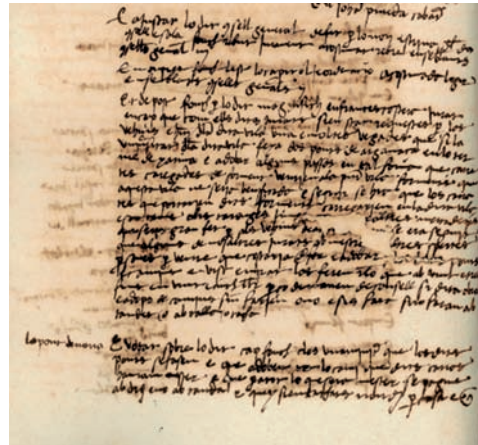
A partir d'eixe moment es va entaular una polèmica entre els cronistes oficials d'ambdues ciutats, l'alzireny i Víctor Oroval Tomàs.

Oroval s'havia fet eco del que havia escrit el naturalista Cavanilles en las seuas *Observaciones sobre la Historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia* (1795) que assenyalava referint-se a Carcaixent: "Los campos areniscos hacia el mediodía que hubieran quedado estériles en otras manos, se han aprovechado de pocos años a esta parte con grandes ventajas. Sabían los de Carcaixent que los naranjos prosperan en terrenos areniscos si se benefician con estiércol y riegos, convidábales la naturaleza de los campos, pero carecían enteramente de agua, que ocultaba la tierra en sus entrañas, empezaron a taladrarla con pozos, hi-

Libre dels Actes dels Jurats e Consell de 1517 (Arxiu Municipal d'Alzira, sign. 03/104).

Fragment del llibre
d'actes on s'assenyala
el comerç de la taronja
alziirenya per eixes dates.

Cartell a l'entrada de la
població donant compte de
ser Alzira la ciutat "Origen,
Patria y Lonja de la naranja y
su comercio". (Alzira.
Crónica del siglo XX
(1971-1980),
A. Lairón, p. 97.

cieron norias, suavizaron con estiércol las áridas arenas y convirtieron los eriales en bosques de naranjos chinos y de granados. Aún continúan aquellos industriosos labradores sus conquistas aumentándose la riqueza, la abundancia y la hermosura. Para calcular de algún modo las ganancias bastará decir que tres jornales de tierra donde había una noria antes de introducir los naranjos, granados y otros frutales, daban al propietario cada año 30 pesos; cercó la posesión con muros, plantóse de dichos árboles y en 1792 se sacaron 500 pesos de las naranjas, 200 de las granadas y buena porción de frutas y hortalizas. El actual cura de la villa, don Vicente Monzó, dueño y fundador del dicho huerto, ha electrizado con su

ejemplo a muchos vecinos y ya se ve gran multitud de huertos de igual naturaleza... Entre Carcaixent y Alcira quedaba como una legua casi erial por falta de riego y mucho más por ser arenisco el suelo...Muy cerca de 600 huertos se cuentan hoy en las cercanías meridionales de Alcira, pudiéndose regular unos con otros en 15 hanegadas de tierra cada uno..."

José Mª Parra publicà un article, el 8 de setembre de 1961 al diari del *Movimiento* a propòsit del conreu del taronger a Alzira i donà a la llum dos documents de l'Arxiu Municipal, el primer de 1517 i el segon de 1548, i assenyala que 264 anys abans de l'any 1781 -data en què es plantà el primer hort de tarongers a Carcaixent- ja es cultivava el taronger a Alzira.

Poc després, al mes d'octubre, al *Programa de la Feria y fiestas de Carcagente*, Oroval publicà l'article "Un año memorable en la historia de la citricultura valenciana: el 1781".

En el context de la polèmica l'Ajuntament de Carcaixent va col·locar en les entrades a la ciutat uns cartells en els quals s'assenyala ser la localitat veïna la "Cuna de la naranja". Per tal de matisar el text dels cartells que havia col·locat Carcaixent, el 2 de juliol de 1962 l'Ajuntament d'Alzira acordà la col·locació de cartells en tots els accessos a la ciutat d'Alzira amb el text "Alzira. Origen, Patria y Lonja de la naranja y su comercio, 1517".

Inserit en la polèmica i a instàncies de l'aleshores regidor de Cultura de l'Ajuntament i posterior alcalde, José Pellicer, el consistori publicà a primers de 1962 l'opuscle *En la historia de la citricultura valenciana el año 1781 es uno de tantos*.

Eixa polèmica la continuaren els dos estudiosos locals a través de la correspondència privada que mantigueren.

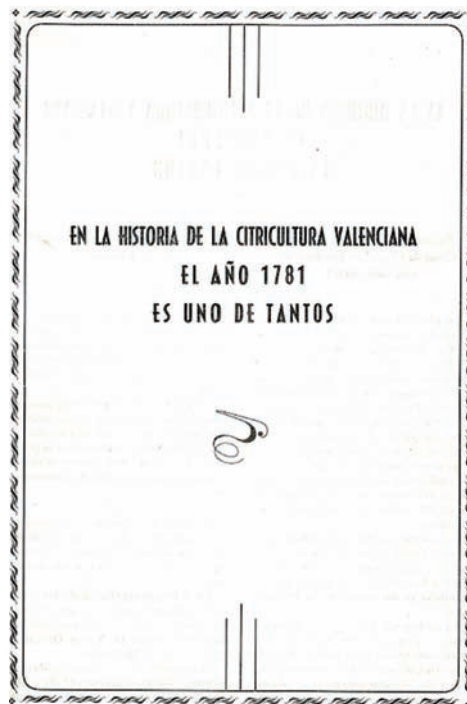
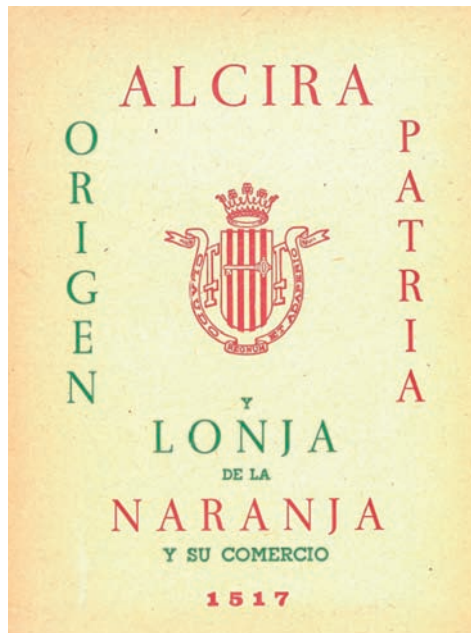
Oroval assenyala que fins a 1576 Carcaixent formà part del terme general d'Alzira i que per tant calia estendre el significat i l'alcanç dels documents citats al que després seria terme de Carcaixent i que en el segle XVII hi havien tarongers en les terres propietat dels convents carcaixentins del Corpus Christi i en les de Sant Francesc.

Parra li contestà que el poeta alziireny Ibn Jafadja ja en el segle XII i el filòsof també alziireny Aben Tomlús, en 1215, donaven compte de la fragància de l'aroma de la flor del taronger, la qual cosa presuposava conèixer l'arbre i que els monjos del monestir alziireny de la Murta en les seues finques de Moncada i Xixerà ja conreaven en 1773 el taronger, huit anys abans de la plantació de Monzó a Carcaixent.

Cadascú es quedà amb la d'ell. L'any 1965, a primers de juny, l'Ajuntament d'Alzira edità l'opuscle *Alcira. Origen, Patria y Lonja de la naranja y su comercio 1517* de Parra.

Però la cosa continuà. No fa massa anys l'Ajuntament de Carcaixent col·locà a l'eixida de la població cara a Alzira un gran panel ceràmic anunciant ser la ciutat veïna el "Bressol de la taronja" i feu pintar en la paret d'una gasolinera pròxima un mural amb idèntic text. Per a contrarestar l'Ajuntament d'Alzira va aprovar retolar amb el nom d'Avinguda de la Pàtria i Llonja de la Taronja la via interurbana CV-572 que comunica la capital de la comarca amb el poble veí.

L'any 2018 es van instal·lar dos panells ceràmics de considerables dimensions en dos importants espais públics de la ciutat: l'avinguda dels Sants Patrons i el parc Pere Crespí recordant la primacia d'Alzira en eixe sentit, però sense actualitzar les dades i mantenint la paraula "origen" que és anacrònica i ridícula.

Publicacions del cronista de la ciutat, Josep Mª Parra, al voltant de la polèmica de la taronja.

En el seu moment Josep Mª Parra, va escriure que si Carcaixent era “la cuna”, Alzira era “la mano que la mece”. La cosa hui en dia no passa de ser una anècdota per més que moga a la discussió i a mantindre la polèmica entre dos pobles que es vinculen per llaços d’història i afecte.

Per rematar cal citar un document publicat anys després de la polèmica per Jesús Villalmanzo, tret de l’Arxiu del Regne de València, que dona compte que l’any 1447 Garcerà Martorell i la seua esposa, Caterina, van vendre a Mateu Martorell, donzell, una alquería en l’Alcudiola, teme d’Alzira, en el qual hi havia “un troç de terra apellat lo camp de les taronges”.

EL DOCTOR FERRAN I ALZIRA

Aureliano J. Lairón Pla

El nom d'Alzira es vincula a la història de la Medicina per un fet d'importància que va tindre molta transcendència.

L'any 1884 l'epidèmia del còlera que havia invadit Europa es va introduir al nostre país per Alacant. Des d'allí s'extendria per tota la regió. Des de Beniopa avançaria cap a Xàtiva i des de la capital de la Costera a la de la Ribera. Les primeres invasions es van donar en individus que s'abastien del aigua del Xúquer sense sotmetre-la a ebullició i que, a més, vivien en males condicions higièniques. A la ciutat es va implantar la quarentena i tant per a entrar com per a eixir de la localitat es feren necessaris uns "passes sanitaris". L'hospital de Santa Llúcia es va convertir en el centre d'acollida dels colèrics i l'asil de les germanetes dels ancians desemparats en l'hospital de malalties comunes.

La ciutat, amb una població que ratllava els 16.000 habitants, va ser visitada per diferents metges, molts d'ells vocals de la Junta Provincial de Sanitat i els metges de la localitat treballaren sense descans. Els farmacèutics subministraren els medicaments, que va sufragar el municipi, necessaris durant l'epidèmia.

Una gran part de la població alzirenya es va vore afectada per la malaltia endèmica i sembla que la situació es va veié agreujada per les condicions higièniques particulars, no massa favorables, de la pròpia ciutat. Vicent Alonso assenyala, entre altres, la xarxa molt deficient del clavegueram, l'ús de l'aigua del riu per a usos domèstics, l'acumulació d'adob en els corrals de les cases, etc. Tot això va fer d'Alzira terreny abonat per al desenrotllament de l'epidèmia. Entre altres mesures, a banda de la que ja hem citat, cal assenyalar que es va crear un llatzaret a

*Gravat del doctor
Jaume Ferran Clua*

*Gravat de Paredes
en la Ilustración Española
donant compte de la vacuna
de Ferran a Alzira*

EL CÓLERA EN ESPAÑA.—La vacunación Ferran en Alzira.

l'ermitori del Salvador i de la Mare de Déu del Lluch, que s'emblanquinaren les fronteres de les vivendes, que es van adquirir grans quantitats de neu i gel i que es va clausurar el cementiri que es localitzava a la partida de Tulell.

El còlera va fer la seua aparició a Alzira d'una forma reialment tràgica entre els mesos de març a setembre de 1885. Va ser llavors quan les autoritats municipals i el cos mèdic local es posaren en contacte amb el metge Jaime Ferran Clua (Corbera d'Ebre, Tarragona, 1851-Barcelona, 1929) que ja havia publicat el resultat dels seus experiments i comprovat que els conills d'índies immunitzats amb cultius atòxics de vibrions colerígens injectats subcutàniament, resistien a la perfecció les dosis de vibrions virulents que ocasionaven la mort de tots els conills d'índies no vacunats.

Jaume Ferran es va traslladar a Alzira i a l'abril de 1885, juntament amb els seus col·laboradors els metges Amalio Gimeno, professor de terapèutica de la Facultat de Medicina de València i Inocencio Paulí, que des dels seus començaments i com a aficionat havia seguit pas a pas les seues investigacions, començà -malgrat l'opinió de molts metges, entre altres Ramón y Cajal-, l'aplicació de les inoculacions contra el còlera. Els centres que s'habilitaren per a practicar la vacunació foren la Casa Consistorial, els baixos del col·legi dels pares escolapis i l'Hospital de Santa Llúcia. A Ferran li van donar el seu suport tots els metges alzirens.

Alicia Peris, en la seua tesi doctoral assenyala: "Se vacunaron 11.000 personas de las 16.000 que figuraban como vecinos de Alcira, quedando unas 5.000 personas que no quisieron que se les aplicara. Según Leopoldo Aguirre, de los 11.000 inoculados fallecieron por el cólera 24 personas, y de los 5.000 que no quisieron vacunar-

se murieron en el mismo período de tiempo 206. Los buenos efectos de la vacuna del Doctor Ferrán fueron indudables. Continuamente se enviaba al gobernador la relación de inoculados. La gente de Alzira y de los pueblos de alrededor no solo fueron favorables a Ferrán sino que fueron fervientes seguidores, celebrando su presencia con himnos, como fue el caso del barrio de la Barraca, uno de los más pobres de Alzira". El metge Lisardo Piera oferix unes altres dates en assenyalar que es van vacunar i revacunar 11.050, no

Veïns i veïnes d'Alzira al pati de l'Escola Pia disposats a rebre la vacuna de Ferran (Alzira. Avingudes, places i carrers. De la A a la F), A. Lairón i R. Pastor, p. 209.

vacunats 4.950, que hi va ver 15 defuncions entre els vacunats i 206 entre els no vacunats. Vicent Alonso, per la seua banda, estima, en un total de 559 personas les afectades de les quals van morir 265, El ball de xifres no importa massa. Un estudi de l'expedient titulat "relación de defunciones causadas por el cólera" que es conserva a l'Arxiu Municipal d'Alzira i que oferix les dades de 1885 i 1886 aporta definitivament el nombre exacte de morts causades per l'epidèmia. Cal assenyalar com a curiositat que els carrers que van enregistrar major índex de mortalitat van ser per este orde el carrer de Piletas, Alfareros, Pont de Xàtiva, carrer Nou, i Camí Vell.

Després de la vacuna, l'entusiasme entre la població alzirenya va ser evident i així crida poderosament l'atenció la resposta dels veïns de la ciutat davant la campanya que es va maprendre en contra del metge català. Eixa campanya s'havia desencadenat ja abans de l'aplicació de la vacuna en l'Instituto Médico Valenciano. Ferran havia comptat amb la simpatia i el suport dels professors Candela, Garín i Pastor, però ara seria tota la població la que va eixir al pas en la seua defensa i en contra de la "funesta y deplorable" actitud que adoptà el rotatiu *La Correspondencia de Valencia*, inspirat pel seu propietari el periodista Francisco Peris Mencheta. Els alzirenys veien mòbils estranys. Una cosa va quedar clara i és què en base a les estadístiques numèriques l'eficàcia de la vacuna quedà provada. *L'Office International de París* poseix a més documents justificatius. Es tracta d'un procediment reconegut científicament i ningú no pot negar a Ferran la glòria de la seua intervenció ni a la ciutat d'Alzira l'honor de haver sigut la primera població del món a comprovar la seua eficàcia.

L'any 1887 l'Ajuntament de la ciutat va acordar dedicar-li a Ferran una de les vies més importants de la ciutat.

Però la vinculació de la ciutat amb Ferran no va acabar ahí. Molts anys després, concretament al 1919, Ferran comptà amb Alzira per tal de començar la nova campanya de vacunació antituberculosa. I la ciutat es va prestar de nou per a que el grup d'acció sanitària que Ferran proposava, integrada per cinc metges, experimentara en la capital de la Ribera.

En efecte, el 21 de juliol el doctor visità Alzira. Ell mateix, uns dies abans, en una carta adreçada a l'alcalde donant compte de la seua arribada parlava d'Alzira com al poble "al que la humanidad y la ciencia tanto deben por su abnegación". Dies després els alzirenys van respondre en massa. El diari *Las Provincias* del 30 de juliol informava que en les darreres 24 hores havien sigut vacunats en els diferents centres que s'havien establert 1.419 persones dels dos sexes, amb la qual cosa el nombre global d'inoculats estava al voltant de 10.000. "El éxito –assenyalava el rotatiu- no puede ser mayor ni más lisonjero y, por si fuera poco, para la gloria y la satisfacción del doctor Ferrán, el hermoso espectáculo que está dando esta población, (pues) a ella no cesan de llegar gentes de los pueblos limítrofes y médicos de fuera en demanda de ser vacunados".

L'any 1923 la Corporació Municipal va acordar personar-se en l'expedient que es va incoar i va informar favorablement per tal que el metge català ingressara a l'Orde Civil de Beneficència, assenyalant que la ciutat "siempre reconocida por los humanitarios servicios que en varias ocasiones le ha prestado le declaró su hijo adoptivo, ofreciendo sus vidas para que practicar las experiencias de sus lifas y vacunas que tan buenos resultados han aportado a la humanidad". I això en prova de gratitud.

La ciutat, una vegada més, va ser protagonista de la història.

QUADRE D'AUTORITATS LOCALS (1850-2019)

Aureliano J. Lairón Pla
Arxiu Històric Municipal d'Alzira

ALCALDES DE LA CIUTAT (1850-2019)

1850-1851: Ramón Galvañon Cazorla	1886-1887: Bernardo Sanz Aliño
1852-1853: Bernardo Laymuns Vendrell	1887-1889: Jacinto Goig Company
1854: Eudaldo Solanich	1890: Vicente Sais Marco
1854: Salvador Bort	1890-1893: Baltasar Peris Mas
1854-1856: Jacinto Suárez Martínez	1894: José Riberoles Dolz
1856-1858: Joaquín Aparisi Guas	1894-1895: Antonio Larroda Bezzina
1859: Manuel Herrera Guzmán	1895: Francisco Just Martí
1859-1860: Antonio Martí Canut	1895-1897: José Pla Burgos
1861-1864: Faustino Giménez Manrique	1897: Fernando Coves Bría
1865: Juan de Dios Gisbert Nuñez	1898: José Moscardó Aparicio
1865-1866: Antonio Oria Gómez	1899: Francisco Montalvá Rodríguez
1867-1868: Joaquín Aparisi Guas	1899-1901: Antonio Just Laimuns
1868: José Dolz Presencia	1901: Joaquín Calot Sanz
1869-1872: Francisco Just Martí	1902: Francisco Redal Dolz
1872-1873: Antonio Oria Gómez	1903-1905: José Bolea Villanueva
1873-1874: José Dolz Martí de Veses	1905: Francisco Redal Dolz
1874-1879: Francisco Just Martí	1906: Enrique Gregori Castany
1879-1881: Baltasar Peris Mas	1906-1907: Rafael Gisbert Manso
1881-1882: Juan Redal Torremocha	1907-1909: José Bolea Villanova
1883-1885: Bernardo Sanz Aliño	1909: Bernardo Marco Company
1885-1886: Francisco Just Martí	1910: Bernardo Montalvá Rosell

1910: Bernardo Marco Company	1931: José Navarro Puchades
1910-1911: Telesforo Sancho Laudes	1931-1934: Francisco Oliver González
1911: Rafael Gisbert Manso	1934: Vicente Pellicer Giménez
1911: Francisco Redal Dolz	1934-1935: Enrique Oria Pelayo
1911-1913: Emilio Bono Sifre	1935-1936: Enrique Bellver Gregori
1913-1915: Rodolfo Clari Lloret	1936-1939: Francisco Oliver González
1915: Bernardo Andrés Luz	1939: Bernardo Andrés Bono
1916-1917: Eduardo Bono Sifre	1939-1943: Julio Tena Just
1917-1919: Luis Rosario Vilá	1943-1945: Lisardo Piera Rosario
1919-1920: Bernardo Llinares Bataller	1945-1946: Julio Tena Just
1920: Andrónico Cucó Serena	1946-1952: Carlos Llinares Ariño
1920-1921: José Ferrán Bauset	1952-1965: Bernardo Andrés Bono
1921: Andrónico Cucó Serena	1965-1974: José Pellicer Magraner
1921-1922: Sixto Rafael Pardo Sánchez	1974-1979: Camilo Dolz Enguix
1922-1923: José Navarro Puchades	1979-1992: Francisco José Blasco Castany
1923: José Moscardó García	1992-1995: Pedro Claudio Grande Diago
1923: Faustino Blasco Damiá	1995-1999: Alfredo Javier Garés Núñez
1923-1924: Vicente Rosario Vilá	1999-2003: Pedro Claudio Grande Diago
1924-1929: Baldomero Juan Pardo Sánchez	2003-2015: Elena M ^a Bastidas Bono
1930: Bernardo Peris Puig	2015-2019: Diego Ernesto Gómez García
1930-1931: Bernardo Llinares Bataller	<i>(Elaboració pròpia)</i>

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

Vicerectorat de Participació i Projectió Territorial

Ajuntament d'Alzira

ISBN 978-84-9133-291-6

9 788491 332916 >